

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: LII

Sa. 203

Ağustos 1988

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1988

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü :
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
ÖZTEN, ALİYE : Acemhöyük Taş Kapları (80 resimle birlikte)	393
KARASU, DR. CEM : <i>nuntarijšaš</i> Bayramında Hitit Kralının Kült Gezileri	407
ERZEN, AFİF - KAYGUSUZ, İSMAIL: Trakya'da Enez (Antik Ainos) Kazılarında Bulunan Bizans Altın Sikkeleri (26 resimle birlikte)	429
—————: Byzantian Gold Coins Found in the Excavations at Enez (Ancient Ainos) in Thrace	437
UZEL, DR. İLTER : Yeni Bulunan Bir At'Tasrif Tercümesi : "Zahrâvî ve 'İlm-i Cerrah" (60 resimle birlikte)	445
—————: A Newly Discovered Translation of At'Tasrif, "Zahrâvî 'İlm-i Cerrah"	453
MERÇİL, PROF. DR. ERDOĞAN: Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu	461
AYKUT, NEZİHİ: Türkiye Selçuklu Sultanı Siyavuş (Cimri)'un Sikkeleri ..	475
ÇAĞATAY, NEŞET: Anadolu Türklerinin Ekonomik Yaşamları Üzerine Gözlemler (Bu Alanda Ahiliğin Etkileri)	485
ERGENÇ, ÖZER : XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler	501
İLTER, FÜGEN: Osmanlı Ulaşım Ağında Irmak Kenarı Bir Yerleşme : Os- mancık (39 resim, 1 hrt. ile birlikte)	535
ARIKAN, ZEKİ: 1821 Ayvalık İsyanı (1 hrt. ile birlikte)	571
ÇADIRCI, DOĞ. DR. MUSA: Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839- 1856)	601
POLAT, YRD. DOĞ. DR. İLKNUR: Osmanlı İmparatorluğu'nda Açılan Ame- rikan Okulları Üzerine Bir İnceleme (5 resimle birlikte)	627
DURU, REFIK: Kuruçay Höyüğü Kazıları 1986-1987 Çalışmaları Raporu (36 resimle birlikte)	653
Konferanslar :	
ERGENÇ, ÖZER: Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler ..	667
MANTRAN, ROBERT: XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz'de Ti- caret, Deniz Korsanlığı ve Gemiler Kafileleri	685
Çeviriler :	
BOBÇEV, PROF. S.S. (Çev.: ACAROĞLU, M. TÜRKER) Deliorman Türklerinin kö- keni	697
Bibliyografya :	
ÖZTÜRK, DR. MUSTAFA: DR. Rıfat Özdemir : <i>XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı) 1785- 1840</i>	717
ÇAĞATAY, PROF. DR. SAADET : Prof. Dr. Talât Tekin: <i>Tuna Bulgarları ve Dilleri</i>	723
1987 Yılı'nın Birinci Yarısında Kitaplığımıza Gelen Kitaplar ve Dergiler ..	727

BELLE TEN

Cilt: LII

Ağustos 1988

Sayı: 203

ACEMHÖYÜK TAŞ KAPLARI

ALİYE ÖZTEN

1962 yılından beri yürütülmekte olan Acemhöyük kazılarında bugüne kadar 29 adet taş kap ve parçası ele geçmiştir. Malzemenin bir kısmı Prof. Dr. Nimet Özgüç tarafından daha önce yayınlanmıştır¹. Ancak son yıllarda ele geçen buluntular ile çoğu küçük parçalar üzerinde yapabildiğimiz tamamlamalar Acemhöyük taş kaplarının tümünün ele alınmasını gerektirmiştir. Bu konuda çalışmama izin veren sayın hocam Prof. Dr. Nimet Özgüç'e içtenlikle teşekkürlerimi sunarım.

Acemhöyük buluntuları içinde özgün bir grubu oluşturan kapların yapımında radiolarit, kalker, mermer gibi tortul ve metamorfik; bazalt, obsidiyen (volkan camı) ve kuvars (kaya kristali) gibi püskürük taşlar kullanılmıştır. Ele geçen kap ve parçalarından 12'si kaya kristali, 10'u obsidiyen, 3'ü mermer, 2'si radiolarit, 1'i kalker, 1'i ise bazalttandır.

Taş kapların büyük grubu höyüğün güneydoğusunda yer alan Sarıkaya Sarayı'nın 17, 19 ve 20 numaralı odalarında bulunmuştur². Bu sarayın batı ve kuzey yönlerindeki uzantılarda birer, höyüğün kuzeyindeki Hatipler Sarayı'nın doğusunda bir, höyüğün batısındaki Yanmış Bina'da iki, Aşağı Şehir'de ise bir parça ele geçmiştir. Taş kap ve parçaları Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi (AMM) ile Niğde Müzesi (NM) nde korunmaktadır.

¹ N. Özgüç, "Acemhöyük Kazıları" *Anadolu X* (1966) s. 22 vd.

² N. Özgüç, "Acemhöyük Saraylarında Bulunmuş Olan Mühür Baskıları" *Belteten XLI/162* (1977) Plan 1-2

KAYA KRİSTALİ KAPLAR

Mohs ölçeğine göre sertlik derecesi 7 olan kuvars saf haldeyken renksizdir. İçindeki yabancı maddelere ya da maden oksitlerine göre değişik renklere sahip çeşitleri de mevcuttur. Doğada yaygın olarak bulunur. Saf haldeki kuvars kaya kristali ya da nefes olarak adlandırılır. Anadolu'da Eski Tunç Çağında boncuk, iğne başı ya da diğer küçük eşyaların³ yapımında yaygın olarak kullanılan bu mineralin adı yazılı belgelerde de geçmektedir⁴. Renksiz ve saydam olan bu taşın Acemhöyük'te figürin, asa başları, kadeh ve vazolar yapılmıştır.

1 - Figürin:

Hatipler Sarayı'nın doğusunda bir boğa figürinine ait küçük bir baş parçası ele geçmiştir (Ac. m/14, NM. 3-267-81: mev. uz. 1.5, mev. gen. 1.2, baş y. 0.9 cm. Res. 1 a-b). Eser, taşın yapısal özelliği nedeni ile şematik olarak işlenmiştir. Çenenin altı düzleştirilmiş olup burun uzun ve küt, ağız ise hafifçe yuvarlatılarak biçimlendirilmiştir. Yanakları, ağız ve burundan ayıran hat birer yivle belirtilmiştir. Ağız düz bir çizgi, burun kanatları ağza doğru yaklaşan iki yiv halindedir. Gözler 2.5 mm. çapında ve düz olarak kesilmiştir. Göz çukurunun çevresinin zedeli olması, gözün ne şekilde yapıldığının tam olarak anlaşılmasını engellemekle birlikte, Kaniş heykeliçinde⁵ olduğu gibi, etrafının altın bir halkayla çevrilmiş olduğu düşünülebilir. Göz çukurunun üstünde, başı boydan boya geçen 1 mm. çapındaki delik, ayrı parçadan, büyük bir olasılıkla altından yapılan boynuzu; bunun altındaki 1 mm. çapındaki oyuk ise kulağı tutturmak için hazırlanmıştır. Baş, boynuz deliğinin ortasından itibaren kırılmıştır.

³ H. Schliemann, Ilios. Stadt und Land Trojaner. Leipzig (1881) Nr. 547; C. Blegen-J.L. Caskey-M. Rawson-J. Sperling, Troy. General Introduction. The First and Second Settlements. Princeton (1950) I/1, s. 326, I/2 Lev. 359; R.O. Arık, Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Hafriyatı, 1935 deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor. Ankara (1937), CCXVIII; Kaya kristali Girit'te de Erken Minos Çağından beri aynı tür eşyaların yapımında, ancak Orta Minos III- Geç Minos I de vazo yapımında kullanılmıştır. P. Warren, Minoan Stone Vases. *MSV*. Cambridge (1969) s. 136-137

⁴ Sum. NA₄.DU₈.ŞÚ.A; Akk. duşû; Hit. NA₄ paraşhi/a-? E. Laroche, "Etudes de linguistique anatolienne, II" *RHA XXIV/79* (1966) s. 178; R.C. Thompson, *A Dictionary of Assyrian Chemistry and Geology*. Oxford (1936) s. 175

⁵ T. Özgüç, *Kültepe-Kaniş II*, Eski Yakınoğ'u'nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar. Ankara (1986) Lev. 96, 1a-b

2 - Asa Başları:

Sarıkaya Sarayı'nda ele geçen kaya kristali buluntular arasında üç asa başı dikkati çekmektedir. Üçü de hafif basık küre biçimindedir (Res. 2 a-c). İçleri, dış yüzlerinin şekline göre oyulmuş, dışları iyice cilalanmıştır. Res. 2 a-b deki örnekte sapın geçme yeri gövdeye oranla daha fazla inceltilmiş, kenarı düzleştirilmiştir. Sap deliği 2 cm. çapındadır. Ayrıca asayı sabitleştirmek için gövde üzerine 0.4 cm. çapında bir delik daha açılmıştır. Üst kısmında yer alan 1.8 cm. çapındaki bir yiv ise aplik için hazırlanmıştır (Ac. e Etütlük AMM. mev. y. 3, ç. 4.6, kalınlığı üstte 0.7, sap deliği kenarında 0.3 cm. Çiz. 1 a). Aynı şekilde hazırlanmış aplik delikleri Acemhöyük fildişi eserlerinde ve tuf oyun tahtasında da bulunmaktadır⁶.

Bir öncekinden biraz daha büyük olan ikinci asa başı parçasında (Ac. e. Et. AMM. mev. y. 5.2, kal. 1.2 cm.), üst çapı 0.8 cm., alt çapı 0.4 cm. olan ve kademeli olarak açılmış bulunan bir aplik deliği korunmuştur (Res. 2 c; Çiz. 1 b).

Gövdeye ait bir parçanın korunduğu üçüncü asa başı parçasının mev. y. 4.1, gen. 4.3, kal. 1.1 cm. dir (Ac. e. Et. AMM. Res. 2 sağ baştaki; Çiz. 1 c).

Mermer, kireçtaşı, diorit, hematit, serpantin gibi taşlardan yapılmış topuz ya da asa başı olabilecek örnekler Anadolu'dan tanınmaktadır. Bunlarda sap deliği boydan boya açılmıştır. Acemhöyük asa başlarının içleri ise yuvarlak olarak oyulmuştur. Bu kısma geçirilen, büyük bir olasılıkla ağaç ya da fildişinden yapılmış asa, yanlardaki deliklerden sabitleştirilmektedir. Bu durumda asa ile asa başı arasında kalan boşluğu açıklamak güçtür. İçlerinde herhangi bir kalıntı izine raslanmamış olması bu boşluğun yumuşak bir maddeyle doldurulma olasılığını azaltmaktadır. Işık kırılmasını sağlamak yoluyla başa daha renkli bir görünüm kazandırmak amacı ile bu boşluğun özel olarak yapıldığı düşünülebilir.

Girit ve Miken'de bulunmuş ve değişik malzemelerden yapılmış olan bu tip örnekler ise kılıç kabzası olarak kullanılmıştır. Kaya kristalinden şekillendirilmiş kılıç kabzaları içinde Knossos' da ele geçeni⁷ Acemhöyük örneklerine benzemektedir.

3 - Vazolar:

Sarıkaya Sarayı'nın 19 numaralı odasında bulunmuş olan ve tamamlanabilen kaya kristali vazolar iki değişik form göstermektedir:

⁶ Özgüç, Anadolu X, s. 16, 20, Res. 3, Lev. XIX 1-3, XXI, 1

⁷ A. Evans, The Palace of Minos at Knossos. Vol. IV/2 London (1935) s. 931, Fig. 902

a) Ağız kenarı, gövde ve dip parçalarının yanı sıra N. Özgüç'ün yayınladığı tamamlanabilen iki vazo⁸, Acemhöyük'de çeşitli boyutlarda, fakat şekil bakımından birbirine benzer en az beş vazonun varlığını ortaya koymuştur (Res. 3-8; Çiz. 2-8b). Vazolar dışa çekik ağız kenarlı, yüksek boyunlu, keskin omuzlu, dibe doğru daralan gövdeli, ufak düz dipdirlirler (Res. 3-4; Çiz. 2-3). Gövdeleri omuz keskinliğinden başlayarak, omuza dik 16 düzenli yüzey halinde kesilmiştir (Ac. e/31, AMM. 69-18-66: y. 16.3, gen. 6.7, kulp deliği ç. 0.5 cm. Özgüç, Anadolu X, Res. 4, Lev. XXIII, 1; Ac. e/32, AMM. 69-19-66: y. 12.7, gen. 5.7, kulp deliği ç.0.3cm. Özgüç, Anadolu X, Res. 5). Res. 3 deki vazoda yüzeyler daha keskin hatlarla belirtilmiştir. Bir kaide üzerinde durduğu anlaşılan vazo ve parçalarından ikisinin dibine (Res. 3,5; Çiz. 2, 4) oturacağı ayağın şekline uygun olarak birer yiv yapılmıştır. Gövde üzerindeki karşılıklı iki delik, değerli malzemeden yapılmış olması gereken kulpların tutturulması için açılmıştır. Bu deliklerin hizasında, vazoların ağız kenarı üzerinde görülen aşınma, kulpların ağız kenarına üstten tutturulduğunu göstermektedir.

Acemhöyük'ün bu tipe giren vazolarının en yakın benzeri Girit'de Zakro Sarayında bulunmuş (MM III-LM I, İ.Ö. c. 1450) ve ithal olarak değerlendirilmiş olan vazodur⁹. Büyük bir olasılıkla Anadolu'dan gitmiş olan vazonun boynu, altın kaplı fildişi ve kaya kristali boncuklardan oluşan ayrı bir parça ile bezelidir. Vazonun kulbu, yine boncuk şeklinde kesilmiş kaya kristali tanelerinin bronz bir tele dizilmesi ile oluşturulmuş ve bir delikle gövdeye tutturulmuştur. Acemhöyük vazolarının da bu tipe uygunluk gösterdikleri, ancak çift kulba sahip oldukları kuşkusuzdur.

b) Daha küçük boyda, gövdesi düz olarak bırakılmış bir başka vazo, basit ağız kenarlı, hafif keskin omuzlu, dibe doğru daralan gövdelidir (Ac. e Et. AMM.: mev. y. 6.1, Ağ. ç. 3.1, gen. 4.8, kal. 0.8 cm. Res. 9; Çiz. 9). Korunan kısmından kulplarının olup olmadığı anlaşılamamaktadır.

4 - Kadeh:

Yine Sarıkaya Sarayı'nda bulunmuş olan kaya kristalinden bir kadeh parçası, konik kaideli olup çan biçimli bir gövdeye sahiptir. Ancak gövdenin bir kısmı korunmuştur (Ac. e. Et. AMM. mev. y. 2.8, dip ç. 2 cm. Res. 10; Çiz. 10). Bu tipteki kadehlerin benzer örnekleri, Anadolu Grubu mühür

⁸ Özgüç, Anadolu X, s. 22, Res. 4-5, Lev. XXIII, 1

⁹ Warren, MSV, s. 87; S. Hood, *The Art in Prehistoric Greece*. Middlesex (1978) s. 148

baskılarında ¹⁰ tanrılara sunulan eşyalar arasında da görülmektedir. Ayrıca benzer formlarda serpantin, steatit, klorit ve kireçtaşından minyatür kadehler EM I- MM I arasında Girit'de de mevcuttur ¹¹.

5 - Diğer Parçalar:

Sarıkaya Sarayı'nın kaya kristalinden yapılmış değişik kaplarına ait parçaları arasında, düz ve yuvarlak küçük dipler (Res. 11; Çiz. 11) ve çift kulak biçiminde bir kulp parçası (Ac. e Et. AMM. uz. 2.5, gen. 1.5 cm. Res. 12; Çiz. 12) bulunmaktadır.

OBSİDİYEN KAPLAR

Mohs ölçeğine göre sertlik derecesi 6 olan obsidiyenin Paleolitik çağdan beri alet yapımında kullanıldığı bilinmektedir. Bugünkü verilere göre Anadolu'da kap olarak en eski örnek Tülintepe'de bulunmuş olup, Kalkolitik Çağa ait bir kap parçasıdır ¹². Acemhöyük'de riton, tabak ve vazoların yapımında kullanılmıştır. Obsidiyen eşyanın tümü Sarıkaya Sarayına aittir.

1 - Vazolar:

Acemhöyük'ün obsidiyenden şekillendirilmiş vazolarını bugünkü verilere göre dört tipte toplamak mümkündür:

a) Birinci tipe giren vazo, yuvarlak ağızlı, keskin omuzlu ve karnlıdır. Gövde, kırık olan dibe doğru hafifce genişlemektedir (Ac. h/18, NM. 3-285-81: mey.y. 10.5, gen. 6.6., Ağ. ç. 3.4 cm. Res. 13; Çiz. 13). Orjinalinde halka dipli olmalıdır. Karın keskinliğinin hemen üstünde karşılıklı iki büyük (0.5 cm. çapında), ağız kenarı altında aynı hizada yer alan, ancak bir tanesi korunmuş olan iki küçük (0.3 cm. çapında) delik, çift kulbu gövdeye bağlamak amacıyla açılmıştır. Karın genişliği üzerindeki deliklerden birinin içindeki oksitlemiş bronz parçacıklar, kulp yapımında bronzun kullanılmış olduğunu göstermektedir. Buna göre kulp, ya tamamen bronzdan, ya da değişik malzemedan yapılan parçaların bronz bir tele dizilmesi ile oluşturulmuştur. Vazonun içi, silindir şeklinde oyulmuş, dışı düzgün olarak cilalanmıştır.

¹⁰ N. Özgüç, Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu. Ankara (1965) s. 11, 13, Lev. XXV, 75 a-b; Lev. III, 8, 10; Lev. IX, 27

¹¹ Warren, MSV, s. 72-73

¹² G. Arsebük, "Tülintepe: Some Aspects of a Prehistoric Village" Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift für Kurt Bittel. Mainz (1983) s. 57, Abb. 4:7

Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nın keskin omuzlu ve karınlı kaplarının taştan yapılmış bir örneği olan bu vazodur, formu ile Anadolu'lu olduğu gibi yerli işçiliğin de ürünüdür.

b) N. Özgüç tarafından yayınlanan¹³ Acemhöyük obsidiyen kaplarının en görkemlisi, Res. 14 de görülen vazodur (Ac. e/34, AMM. 69-21-66: mev. y. 11.5, gen. 7.8 cm. Res. 14 a-b; Çiz. 14). Ağız kenarı hafifçe dışa taşık, boyun yatay, gövde birbirine koşut, verev derin yivlerle bezelidir. Boğumlu kulbunun ağız kenarına bağlanan kısmı hayvan başı biçimindedir. Vazonun ağız kenarını ısıtır durumdaki antilop başı şematik olarak işlenmiş, başın üzerine yatırılmış boynuzlar yivlerle belirtilmiştir. Aynı kabın gövdesine ait, ancak birleşmeyen bir parçanın boyna yakın kısmı yatay, gövdesi verev derin yivlerle bezelidir (Ac. d/5, NM. 3-289-81: mev. y. 3.7, uz. 6, kal. 1.1 cm. Res. 14 c).

Gövdeleri yatay ya da verev yivlerle bezeli, bazılarının kulplarının ucu hayvan başı biçiminde olan pişmiş toprak kaplar¹⁴ Acemhöyük'ün III. katında seviyerek kullanılmıştır. Aynı şekilde, yivli ya da kulbu hayvan başı ile biten pişmiş toprak kaplar Kaniş'de ve Kaniş Karumu'nda çok yaygındır¹⁵. Acemhöyük'ün bu vazosunu Kaniş Karumu'nun II. katında ele geçmiş ve madeni kapların taklidi olarak nitelendirilen pişmiş toprak vazolara göre¹⁶, sayın Mahmut Akok'un çiziminde olduğu gibi (Çiz. 14) tamamlamak gerekir. Boğumlu kulbunun tam paraleli ise Kültepe'nin silex kulp parçasıdır.

c) Obsidiyen vazolorın üçüncü tipi kaya kristalinden yapılanların (3a) formundadır. Ağız kenarına ait iki parçaya göre dışa çekik ağız kenarlı, yüksek içbükey boyunludurlar (Ac. d/6, NM. 3-288-81: mev. y. 3.9, Ağ.ç.

¹³ Özgüç, Anadolu X, s. 22, Res. 6, Lev. XXIII, 3 a-b

¹⁴ K. Emre, "Acemhöyük Seramiği" Anadolu X (1966) s. 82 vd., 94, Res. 5-6, 8, Ac. a/4; Ac. b/105, 114, 116, 119, 153, 157, 159; Ac. d/27. Ayrıca henüz yayınlanmamış aynı tip örnekler: Ac. 1/105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 130, 133; Ac. 82/17; Ac. 83/11, 12

¹⁵ Hayvan başı ile biten ya da boğumlu kulplar değişik formlara uygulanmıştır. T. Özgüç, Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1948. Ankara (1950) s. 67, Lev. XLIV 191-194, 196, Lev. LV, 278, Lev. LXVI 429-432, Lev. LXVIII 451; T.-N. Özgüç, Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1949. Ankara (1953) Lev. XXIX 174, Lev. XLI 293-294; T. Özgüç, Kültepe Kaniş. Assur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar. Ankara (1959) s. 60, Res. 80 Lev. XXXVIII, 3, s. 61, Lev. XXXVIII, 2, s. 62, Lev. XLI, 2, Res. 82, Lev. XLII, 2; Özgüç, Kültepe-Kaniş II, s. 48, Lev. 96,3 silex; s. 58-59, Lev. 111, 1a-b İnadık'tan

¹⁶ Özgüç, Kültepe-Kaniş II, Lev. 93, 9; Lev. 111, 2-4

7-5, kal. 0.5 cm. Res. 15; Çiz.15; Ac.j/79, AMM. 136-2-72: mev. y. 5, gen. 5-5, kal. 0.7 cm. Res. 16; Çiz.16). Her iki parçanın da ağız kenarı dışında bir çizgi (sığ yiv) bulunmaktadır. Bu çizginin altında, parçalardan birinde 0.45, diğerinde 0.3 cm. çapında birer kulp deliği korumuştur. Bu delikler, kaya kristali vazoların aksine, obsidiyenden yapılanların kulplarının ağız kenarı altına da açılan deliklerden tutturulduğunu göstermektedir.

Aynı, ya da benzer vazoların gövdesine ait iki parça, yüksek içbükey boyunlu ve keskin omuzludur (Ac. d/4, NM. 3-290-81: mev. y. 6, gen. 4-7, boyun kenarında kal. 0.5, dilim başlangıcında kal. 1.1 cm. Res. 17; Çiz. 17; Ac. e/36, NM. 3-286-81: mev. y. 3.9, gen. 4.6, kal. 0.4-1 cm. Res. 18; Çiz. 18). Gövdelerin üzerinde, omuz keskinliğinden itibaren, dik düzenli satırlar halinde kesilmiş yüzeylerden üçer parça kısmen korunmuştur.

d) Acemhöyük taş vazolarının en büyüğü olan obsidiyen vazonun gövdesinin ancak 18.5 cm. yüksekliğindeki bir kısmı parçalar halinde ele geçmiştir. N. Özgüç tarafından yayınlanan büyük parçası¹⁷, kaya kristali ve kulbu hayvan başı biçimindeki obsidiyen vazolarla birlikte Sarıkaya Sarayı'nın 19 numaralı odasında, küçük bir parçası ise 17 numaralı odanın kuzeyinde, Sarayın uzantısındaki tahrip alanının atılmış toprağı içinde bulunmuştur (Ac. e/33, AMM. 69-20-67: mev. y. 18.5, gen. 6.5, kal. 0.4-0.6 cm. Özgüç, Anadolu X, s. 23, Lev. XXIII, 2; Ac. j/78, AMM. 136-1-72: mev. y. 6.2, gen. 5.3, kal. 0.4. cm. Res. 19 a-b; Çiz.19). N. Özgüç'ün belirttiği gibi, korunan parçadan vazonun dibe doğru daralan gövdeli olduğu anlaşılmaktadır. Kullanıldığı çağda kırılmış olan vazo, kırılma yüzeylerinin yanına çaprazlama olarak açılan ve bir kenarda 13, diğerinde 10 tanesi korunmuş 0.2 cm. çapındaki deliklerden çapraz olarak geçirilen 0.15 cm. enindeki altın ipliklerle onarılmıştır.

Vazo, Minos riton tiplerinin bir formuna¹⁸ benzerlik göstermektedir. Ancak, Anadolu'lu, yerli malzemeden yapılmıştır.

2 - Tabak:

Acemhöyük'ün tek örnekle temsil edilen tabağı¹⁹, tamamlanabilen en büyük obsidiyen kaplardan biridir (Res. 20 a-b). Bu tabak, İ.Ö. 4. binin sonuna tarihlenen ve yapılan kaynak analizi sonucu Acıgöl kökenli

¹⁷ Özgüç, Anadolu X, s. 22-23; Lev. XXIII, 2; Özgüç, Belleten 162, s. 360

¹⁸ Warren, MSV, s. 86, P. 480 obsidiyenden.

¹⁹ A. Özten, "Acemhöyük Sarıkaya Sarayında Bulunan İki Taş Tabak" *Belleten* XLIII/170 (1979) s. 383

obsidiyenden yapıldığı anlaşılan Tepe Gawra tabağının²⁰ yakın benzeridir. Tek fark, Tepe Gawra tabağının emzikli oluşudur. Aşağıda yapım tekniklerinde değinilecek Alalah örneği²¹ ise, tamamlanmamış olmasına karşın, çağdaş bir benzeridir.

3 - Riton:

Sarıkaya Sarayı'nın kuzeydoğu uzantısında, Saray enkazında bulunmuş olan riton parçası boğa başı biçimindedir (Ac. 83/40, NM. 5-39-83; mev. y. 6.6, mev. gen. 7.4, mev.uz. 9.8 cm. Res. 21 a-b; Çiz. 20). Dışı temiz bir biçimde yontulmuş, çok iyi cilalanmıştır. Alın üst kısmında, yüksekliği 1.2 cm., genişliği 2.3 cm. olan kabarıklık koşut 14 dik yivle bezenmiş, iki ucunu boynuzların bağlantısını sağlıyan 0.4 cm. çapında, 0.7 cm. derinliğinde birer delik açılmıştır. Boynuz deliğinin hemen altından başlayan dört koşut yivden biri alın üzerinde sona ermekte, üçü alın kenarından kıvrılarak burna doğru uzanmaktadır. Yanda, daha sığ olan 2.1×1.8 cm. çaplarındaki oval çukurluk, değişik malzemeden yapılmış olması gereken gözün aplike edilmesi için hazırlanmıştır. Göz hizasında arkada yer alan 0.3 cm. çapında ve 0.25 cm. derinliğindeki küçük delik ise ayrı parça halinde yapılan kulağın geçme yeridir. Kabın ağız kenarını başa birleştiren hat, özellikle yanak kısmında belirgindir. Alın kısmı, burun ve yanaklardan keskin hatlarla ayrılmasına karşın, yanak ve küçük bir kısmı korunmuş burun kenarı oldukça gerçekçi bir stilde işlenmiştir. Bardak kenarını oluşturan başın arkası, dikdörtgen biçiminde düzleştirilmiştir. İçte, hayvanın yanağından itibaren burna doğru olan kısım yuvarlak olarak oyulmuştur.

Hitit İmparatorluk Çağına ait yazılı belgelerde altın, gümüş, bronz, ağaç, pişmiş toprak yanında çeşitli taşlardan yapılan BIBRU'lardan söz edilmektedir²². Hayvan biçimli kapların pişmiş topraktan yapılanları Assur Ticaret Kolonileri Çağında bol örneklerle temsil edilmektedir. Acemhöyük örneği ve Kaniş Karumu I b katında bulunmuş olan steatit kartal başı

²⁰ J.E. Dixon-J.R. Cann-C. Renfrew, "Obsidian and the Origins of Trade" C.C. Lamberg-Karlovsky, *Old World Archaeology*. California (1972) s. 80; A.J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*. Vol. II Philadelphia (1950) s. 82 Lev. LIII, c

²¹ L. Woolley, *Alalakh*. An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949. Oxford (1955) Lev. LXXXIII, a

²² O. Carruba, "Rhyta in den Hethitischen Texten" *Kadmos* IV, 1 (1967) s. 91-92; Y. Coşkun, "Boğazköy Metinlerinde Geçen Başlıca Libasyon Kapları" A.Ü. *DTCFD XXVII/3-4* (1969)s. 40

biçimindeki BIBRU²³, Koloni Çağında da aynı malzemelerin, pişmiş toprak yanında hiç olmazsa taştan yapılanların da varlığını kanıtlar.

Hayvan başı biçimli BIBRU'lar tipindeki bu kaplarda hayvanın ağzı ve burnu kabın dibini, enseden kesilen başı kabın ağız kenarını oluşturmaktadır. İşlevine uygun olarak ağız ya da burun delik değıldir. Kabın ağız kenarı doldurma ve boşaltma işleminde kullanılır. Yine bu tip kaplarda göz ya da göz bebeklerine değışik malzemenen yapılan kakmaların uygulandığı anlaşılmaktadır²⁴.

Öte yandan Acemhöyük ritonu, Knossos'da Küçük Saray'da bulunmuş olan serpantin ritonla eşimsenebilir. Ayrı parçalar halindeki boynuz, kulak ve gözlerini Knossos örneğinde yapıldığı gibi tamamlamak gerekir.

4 - Diğer Parçalar:

Sarıkaya Sarayı'nın obsidiyen kap parçaları arasında:

- a) Hafif dışa dönük ağız kenarlı, ağız kenarında kulbunun bir parçası korunmuş, gövdesi yatay yivlerle bezeli bir parça (Ac. d/3, NM. 3-291-81: mev. y. 2.9, mev. gen. 3, kal. 1.1 cm. Res. 22; Çiz. 21);
- b) Dışa dönük ağız kenarlı, omuzu üzeri yivli bir kap (Ac. e. Et. AMM. mev. y. 2.7, mev. uz. 4.3, kal. 0.7 cm. Res. 23; Çiz. 22);
- c) Halka şeklinde bir dip parçası (Ac. e. Et. AMM. mev. y. 0.9, mev. gen. 2.8, dip ç. 2.8 cm. Res. 24; Çiz. 23);
- d) Bir gövde parçasının dibe yakın kısmı (Ac. d. Et. AMM. mev. uz. 3.5, gen. 2.3 cm Res. 25) bulunmaktadır.

MERMER KAPLAR

Acemhöyük'ün mermerden yapılan kapları kadeh ve gövde parçaları ile temsil edilmektedir.

²³ Özgüç, Kültepe-Kaniş II, s. 87, Lev. 133, 4

²⁴ Özgüç, Kültepe 1949, s. 92 Lev. XL Res 282 a-c; K. Bittel, "Beitrag zur Kenntnis hethitischer Bildkunst" Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften Philosphische-historische Klasse Jahrgang 1976. Heidelberg 1976. s. 9, 11, Hitit İmparatorluk Çağı yazılı belgelerinde de hayvan biçimli kapların gövde ya da gözlerinin değışik metal veya taş kakmalarla bezeli olduğı, örneğın bir arslan BIBRU'sunun gözlerinin lacivert taşından yapıldığı belirtilmektedir. C.G. von Brandenstein, "Hethitische Götter nach Bildbeschreibungen in Keilschrifttexten" MVAeG 46/2 (1943) s. 64 vd.; Coşkun, DTCFD XXVII, s. 44

1 - Kadehler:

Sarıkaya Sarayı'nın batısında, onunla çağdaş, Yanmış Bina'da ele geçen kadeh (Ac. 80 Et. NM. mev. y. 3.6, gen. 4.7 cm. Çiz. 24), basit ağız kenarlı, yuvarlak omuzlu, dibe doğru daralan gövdelidir.

Aynı formdaki bir başka kadeh parçası ise Sarıkaya Sarayı'nda bulunmuştur (Ac. e Et. AMM. mev. y. 1.9, gen. 2 cm.). Assur Ticaret Kolonileri Çağına ait mühür ve mühür baskılarının çoğunda tanrıların elinde aynı tip kadehlere raslanmaktadır²⁵.

2 - Diğer Parçalar:

a) Batıdaki Yanmış Bina'da bulunmuş olan bir kap parçası (Ac. 80 Et. NM. mev. y. 2, gen. 1.8 cm. Çiz. 25), basit ağız kenarlı, yuvarlak omuzludur. Ağız kenarı altında bir yiv, gövde üzerinde kabartma olarak yapılmış yuvarlak bir bezek bulunmaktadır.

b) Sarıkaya Sarayı'nın yıkıntısında bulunmuş bir diğer parça, bir kabın omuz kısmına aittir (Ac. e Et. AMM. 4.1 X 4.2 cm.). Omuz üzerinde, çağının pişmiş toprak kaplarında olduğu gibi²⁶, kabartma olarak yapılmış bezek bulunmaktadır (Res. 26; Çiz. 26).

RADIÖLARİT KAPLAR

Acemhöyük taş kapları arasında Sarıkaya Sarayı'nda bulunmuş olan ve bir takım oluşturan kırmızı radiolarit tabak ile altlığı (Res. 27) daha önce yayınlanmıştır²⁷.

KALKER ALTLIK

Acemhöyük'de ele geçen tek kalker eser, bir altlık parçasına aittir. Aşağı Şehir'de III. katta K/19 plankarede bulunmuştur (Ac. 81/116, NM. 6-116-81: mev. uz. 16.5, gen. 4.3, y. 3.1 cm. Res. 28; Çiz. 27). Kesiti badem biçimindedir. Korunan kısmın ortasında, alt yüzde, ayağın geçme yeri bir

²⁵ Özgüç, Belleten 162, s. 375, Lev. XIII, 35, Lev. XIV, 37, Lev. XV, 38, Res. 5; N. Özgüç, "Kaniş-Karumunda Ib Tabakası Mühürleri" Belleten XXII/85 (1958) s. 7; N. Özgüç, Kaniş Karumu Ib Katı Mühür ve Mühür Baskıları. Ankara (1968) s. 6, 32, Lev. XXX, 2. Örnekleri çoğaltmak mümkündür.

²⁶ J. Mellaart, "Second Millennium Pottery From The Konya Plain and Neighbourhood" Belleten XXII/87 (1958) Lev. VI. 75-76; W. Orthmann, Frühe Keramik von Boğazköy. WVDÖG 74 Berlin (1963) Lev. 8:20, Lev. 12: 98; Lev. 31:290

çıkıntı yapmaktadır. Ayak bu kısma boyu 1.9, eni 0.9 cm. olan 2 cm. derinliğindeki dikdörtgen bir delikle tutturulmaktadır. Ayrıca, bu deliğin uzun kenarlarını kesecek biçimde 0.4 cm. çapındaki boydan boya açılan delik bağlantıyı sabitleştirmek içindir.

Altık, korunan kısmı ve ayak yeri dikkate alınacak olursa, en yakın benzeri olan radiolarit örnekte olduğu gibi üç ayaklı olmalıdır. Ele geçen durumuyla bu kalker altık, bir saray eşyası olarak yapılmış olan radiolarit altıktan işçilik açısından daha kaba görünümündedir. Bu durum iki şekilde açıklanabilir: ya iyi bir işçilik uygulanmış, ancak kalkerin radiolarite oranla daha çabuk bozulan bir kayaç olması nedeniyle zaman içinde parça fazlaca bozulmaya uğramıştır; ya da gerçekten daha özensiz bir işçilikle şekillendirilmiştir. Bu konuda, eserin buluntu yeri ikinci olasılığı destekler görünmektedir.

BAZALT KAP

Sarıkaya Sarayı'nın 17 numaralı odasında obsidiyen ve radiolarit eserlerle birlikte bulunmuş olan bazalt tabağın ancak yarısı korunmuştur (Ac. j/98, NM. 2-228-81; y. 4.2, gen. 15.5, dip ç. 7.5 cm. Res. 29 a-b; Çiz. 28). Basit ağız kenarlı, alçak halka diplidir. Yüzeyi geçirdiği yangından ötürü bozulmuştur.

Bu gözlemler ışığında Acemhöyük taş kaplarına genel görünüm içinde bakıldığında, büyük grubunun yapımında kullanılan kaya kristali ve obsidiyen ile artıklarının (Res. 30-33) Sarıkaya Sarayı'nın batı kanadında ele geçtiği görülür. Obsidiyen, orta Anadolu'da Çiftlik ve Acıgöl (siyah renkte); doğu Anadolu'da Nemrut (yeşil renkte), Süphan (gri renkte) ve Ağrı Dağı (siyah renkte) çevresinde bulunmaktadır. Yapılan kaynak analizleri, Çiftlik ve Acıgöl obsidiyenlerinin kuzeyde İkiztepe'den, güneyde Beidha'ya kadar gittiğini göstermiştir²⁸. Acemhöyük'de ele geçen obsidiyenlerin tümünün siyah renkli olması ve höyüğün bu kaynaklardan

²⁷ Özten, Belleten 170, s. 381-383

²⁸ J.R. Cann-J. E. Dixon- C. Renfrew, "Obsidian Analysis and the Obsidian Trade" Science in Archaeology. Bristol (1969) s. 588-590; Old World Archaeology, s. 86; M.S. Tite, Methods of Physical Examination in Archaeology. New York (1972) s. 309-314; E.N. Caner-N. Türetken, "Anadolu ve Çevresinde Yapılan Obsidiyen Çalışmaları Derlemesi" TÜBİTAK Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri. İstanbul (1981) s. 4-5. Girit'de diğer malzemelere oranla daha az kullanılmış obsidiyenin siyah olanlarının orta Anadolu'dan ithal edilmiş olabileceği kabul edilmektedir. Hood, Prehistoric Greece, s. 147; Warren, MSV, s. 135

Acıgöl'e 67, Çiftlik'e 78 km. uzaklıkta bulunması nedeniyle burada kullanılan obsidiyenler adı geçen alanlardaki yataklardan getirilmiş olmalıdır²⁹.

Assur Ticaret Kolonileri Çağında, diğer malzemeler yanında, obsidiyen ticaretinin de yapıldığını gösteren deliller mevcuttur. Kaniş'de büyük bir yangınla terk edilmiş, Ib katı ile çağdaş bir yapının küçük odasında depo edilmiş 2 tondan fazla obsidiyen kütle, bu yarı kıymetli taşın ticaret için ya da işlenmek üzere toplandığını gösterir³⁰. Woolley, Alalah VII. katta, bir bölümü açığa çıkarılmış atölyelerde ele geçmiş olan obsidiyen bloklarının siyah ve çok koyu şişe yeşili renklerde olmak üzere iki cins olduğunu belirtmektedir³¹. Yine Woolley'e göre, Alalah obsidiyenleri: 1. şekilsiz topaklar, 2. bazılarının kalınlığı 20-27 cm. i bulan 30 x 30 cm. ölçülerinde düzgün kesilmiş dikdörtgen prizma biçimli bloklar halindedir. 1. grupta sözü edilenler Kaniş örnekleri gibi olmalıdır.

Kaniş ve Alalah atölyelerinde olduğu gibi, Sarıkaya Sarayı'nda bulunmuş olan vazo parçaları ve artıkları Anadolu'da da Girit'deki gibi, saray atölyelerinin³² varlığını kanıtlamaktadır. Bu atölyelerde çalışan ustaların Koloni Çağı seramiğinin form zenginliğini taş vazolara da yansıttıkları görülmektedir. Acemhöyük'de taş vazoların yanı sıra hammadde, artık ve işlenmiş olarak bulunan fildişi parçalar da mevcuttur. Bunlar saraya bağlı olarak faaliyet gösteren başka atölyelerin (sanat kollarının) de varlığına işaret etmektedir.

Taş vazo yapım tekniklerine gelince; birçok alanda olduğu gibi taş vazo yapıcılığında da eski Önasya ve Ege uygarlıklarına Mısır önderlik etmiştir. Ancak, binlerce taş vazonun bulunduğu Mısır'da bile yapım aşamaları tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, bu konuda, Mısır kabartmalarındaki tasvirler kısmen yardımcı olabilmektedir³³. Girit'de,

²⁹ Kaynak analizleri yaptırmak için M.T.A.'dan ilgili uzmanlarla görüşmeler yaptık. Ancak, kaynakların değişik noktalarından, çeşitli püskürüklere ait örneklerin toplanması için bir jeologla araziden örnek alınması henüz gerçekleştirilemedi. İleride yapılacak çalışmalar bu konuya kesinlik getirecektir.

³⁰ Özgüç, Kültepe-Kaniş II, s. 48, Lev. 97, 2-3

³¹ Woolley, Alalakh, s. 293

³² P. Warren, "A Stone Vase-Maker's Workshop in the Palace At Knossos" BSA 62(1967) s. 195-201; Warren, MSV, s. 157

³³ A. El-Khouli, Egyptian Stone Vessels, Predynastic Period to Dynasty III: Typology and Analysis. Mainz (1978) s. 799-801; I. Caneva, "I Crescenti Litici del Fayum" Origini IV (1970) s. 185 vd. Yapılacak kabin büyüklüğüne uygun olarak seçilen taş kabaca vazonun şekli verilir.

temelde Mısır yöntemleri kullanılmakla birlikte bazı farklı uygulamaların olduğu anlaşılmaktadır³⁴. Alalah atölyesinde ise, yarım kalan ya da yapım sırasında kırılan kaplardan, bu atölyede uygulanan teknik de kısmen anlaşılabilir³⁵.

Acemhöyük taş vazo yapımcılarının da benzer yöntemler kullanmış olmaları gerekir. Öncelikle taş, yapılacak kabın formu kabaca verilmekte,

Bu işlem için keski ya da çekiç kullanılır. Vazonun üstü matkabı yerleştirmek ve kaymasını önlemek için kabaca kesilir. Daha sonra kap, atölye zemininde ya da bazı taş takozların yardımı ile oyulur. Bu aşamada, modern yapım tekniklerinde olduğu gibi, taş kısmen yumuşatmak ve kırılmayı önlemek için işlenen taş suya sokulmuş olmalıdır. Kapların içini oymak tüp biçimindeki matkabın ucuna bağlanan, belli bir tipolojisi olmayan, gereksinime göre değişik formlardaki hilal biçimli taşlarla gerçekleştirilir. Çatal biçimli ahşap ya da metal çubuk halindeki matkaba, dönme yanında, gücü arttırmak amacıyla, üstten iki ağırlık bağlanır. Ubezd döneminde ise matkap gövdeye bağlanan yayla döndürülmektedir (L. Woolley, *Ur Excavations. Philadelphia (1955) Vol. IV, Fig. 5, s. 14, Lev. 13*). Matkabın iki parçadan oluşan gövdesi, yapılacak kabın boyuna göre uzatılıp kısaltılabilmektedir. İç kısım bitirildikten sonra dış yüz kum, su, zımpara tozu ile cilalanmaktadır. Daha sonra ağız kenarı, dip, yiv bezeme yapılmaktadır. Bu işlemler için de küçük sert taş parçaları ve metal kalemler kullanılmış olmalıdır. Son olarak, kulplar takılmakta ve yapılacaksa boya bezeme uygulanmaktadır.

³⁴ Warren, *MSV*, s. 157 vd. Girit'de taş vazo yapmakta kullanılan aletler ele geçmemiş olmasına karşın, düz kenarlı keski ve delici kalem uçlarının, detay işçiliğinde ise bıçak ve kesici pergellerin kullanıldığı kabul edilmektedir. Zakro'da bulunmuş olan tüp biçimli objeler ve Deshayes'in belirttiği matkapların (J. Deshayes, *Les Outils de Bronze de l'Indus au Danube. I-II Paris (1960) s. 46-50, Tip 19-25*) oyma işleminde kullanılmış olmaları gerekir. Kabın içi oyma suretiyle çıkarılır ve çoğu kez içte matkap izleri belirgin olarak görülür. Esas kesmeyi cila tozu gerçekleştirmektedir. EM-MM I/II vazolarının kaidelerinde, özün çıkarılmasından sonra kalan yüksek bir nokta matkap borusu tarafından meydana getirilmiştir. Girit'de çapları 2-4.3 cm. arasında değişen öz parçaları konik biçimli olup üzerlerinde çok ince yatay halkalar gözlenmektedir. Oyma işleminde Mısır'ın aksine matkap sabit tutulmuş, vazo buna karşı döndürülmüş olmalıdır. Obsidiyen gibi sert taşların oyulmasında kuvarsdan yapılan uçlar kullanılmış olmalıdır. Kullanılan aletler Mısır'ın aynı ya da benzeridir. Mısır'ın aksine Minos'lu ustalar hem içte hem de dışta aynı zamanda çalışmakta idiler. En son aşamada, vazo son durumuna getirilirken, kabartma, insize ya da boya bezek yapılmış ve biraz da yağlanmış olabilir.

³⁵ Woolley, *Alalakh*, s. 293-294. Alalah'lı ustaların önce kabın içini oymaya başladıkları, delme işlemini 1.3 cm. çapındaki yuvarlak başlı bir matkapla yaptıkları anlaşılmaktadır. Tabak gibi açık ağızlı kapların içine bir dizi delik açıldıktan sonra aralarında kalan taşlar kırılarak alınmakta (Woolley, *Alalakh*, Lev. LXXXIII AT/38/101) ve kaba içten son şekil verilmektedir. Daha sonraki aşamada ağız kenarı ve dışta yiv bezemeler yapılarak (Woolley, *Alalakh*, Lev. LXXXIII, b) kap cilalanmaktadır. Alalah atölyesinde kap parçaları ile birlikte bulunan kaba taş ağırlıklar, perdah aletleri ve hematit topaklar yapımında kullanılmış olmalıdır.

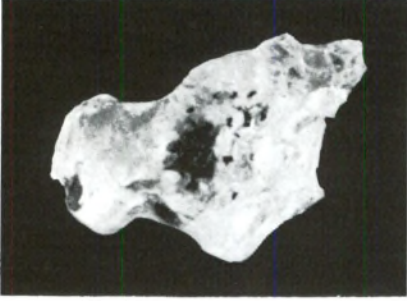
daha sonra, içi boş bir boru³⁶/matkap dibe yakın kısma kadar döndürülerek içten öz çıkarılmaktadır. Acemhöyük'ün vazo gibi kapalı ağızlı kaplarının içinde, bu işlemle özün koparılması sırasında oluşan bir çıkıntı gözlenmektedir. Üzerinde çok ince yatay çizgiler bulunan Kaniş obsidiyen çubuğu³⁷ da Kaniş'de böyle bir işlemle çıkarılan artık olmalıdır. Acemhöyük kapları içindeki çıkıntuların şekli ve Kaniş artıkları Girit'li örneklerin tam paralelidir.

Acemhöyük kaplarının buluntu yerleri göz önüne alınırsa, büyük grubunun sarayın gözde eşyaları olduğu anlaşılır. Kapların günlük kullanımdan çok dini işlevli olmaları gerekir. Çoğu kap formu da bu kanıyı desteklemektedir. Acemhöyük taş kapları, yazılı belgelerle İ.Ö. 18. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen (Şamşıadad ve Iahdunlim zamanı)³⁸ sarayla birlikte, son kullanıldıkları çağda yanmışlardır. Sarıkaya Sarayı dışında bulunan taş kaplar ise Saray'la çağdaş olan ve Acemhöyük'ün en parlak devrinin temsil ettiği III. katta bulunmuşlardır. Uzun süre kullanılma özelliğine sahip bu kapları yapan Anadolu'lu taş vazo ustaları, diğer dallarda olduğu gibi, bu sanatta da büyük başarı sağlamışlar, yerli malzemeleri yerel formların üretiminde kullanmışlardır.

³⁶ Oyma işleminde kullanılan uçlar: E.F. Schmidt, *The Alishar Hüyük, Seasons of 1928 and 1929. Part I. OIP XIX Chicago (1932) s. 151, Fig. 192 b. 165; H.H. von der Osten, The Alishar Hüyük, Seasons of 1930-32. Part II. OIP XXIX Chicago (1937) s. 264 Fig. 292; H.Z. Koşay, Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı 1937-1939 daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor. Ankara (1951) Lev. LXXXVII Res. 3 Al. d 246. Ayrıca oyma, şekil verme ve cilalamada kullanılan zımpara için bk. *Encyclopaedia Britannica*, Vol. 8 s. 334 Emery; M. Sayar, *Mineroloji ve Jeoloji. İstanbul (1949) s. 137. Kesme ve oyma tekniği için genel bilgi hk. H. Hodges, Artifacts. An Introduction to Early Materials and Technology. London (1976) s. 106 vd.**

³⁷ Özgüç, *Kültepe-Kaniş II*, s. 48, Lev. 97, 6

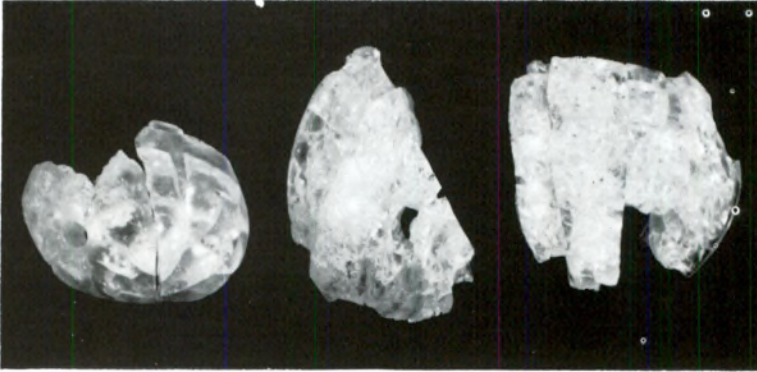
³⁸ Özgüç, *Belleten* 162, s. 362

Res. 1a

Res. 1b

Res. 2

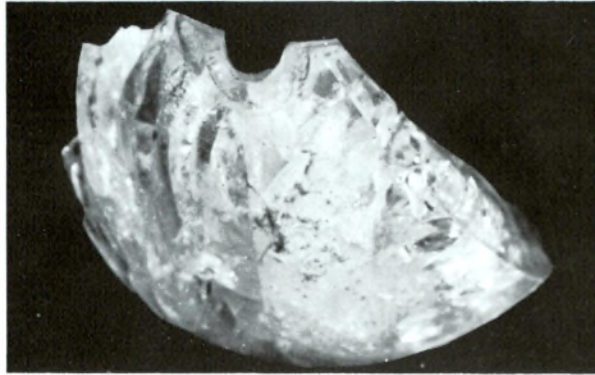
Aliye Özten

Res. 2a

Res. 2b

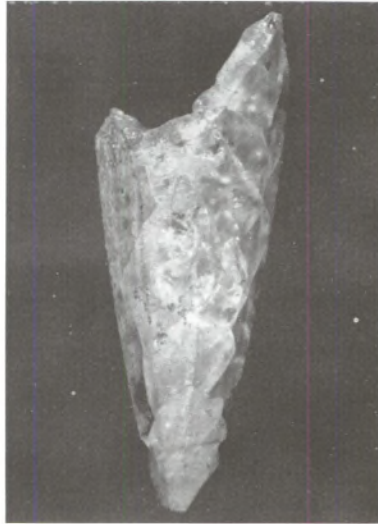
Res. 2c

Res. 3

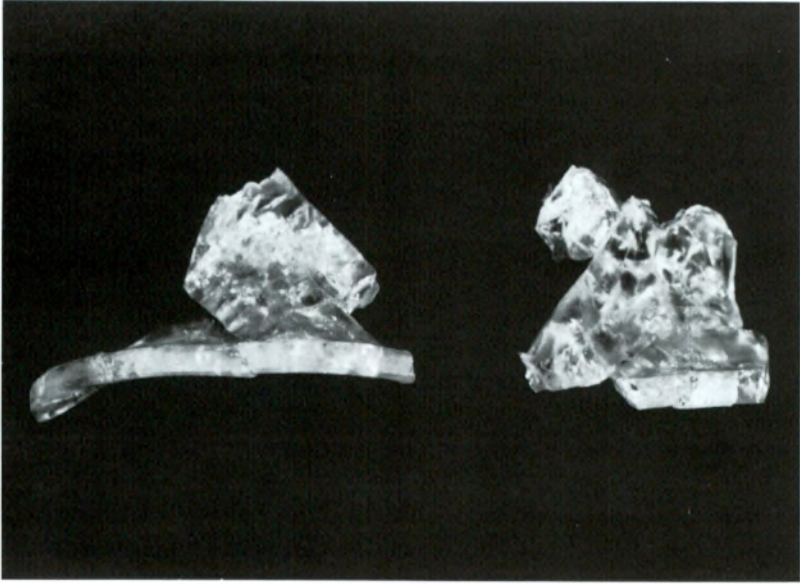

Res. 4

Res. 5

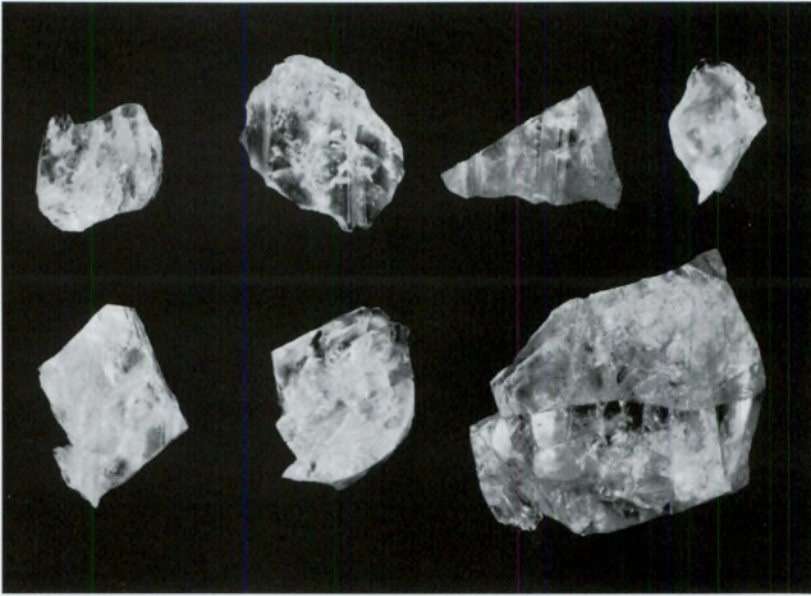
Aliye Özten

Res. 6

Res. 7

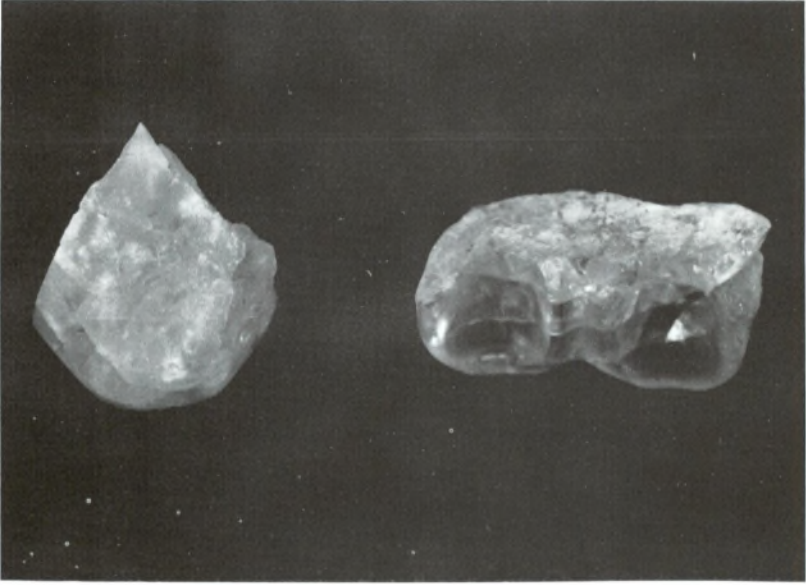
Res. 8

Res. 9

Res. 10

Res. 11

Res. 12

Res. 13

Res. 14a

Res. 14b

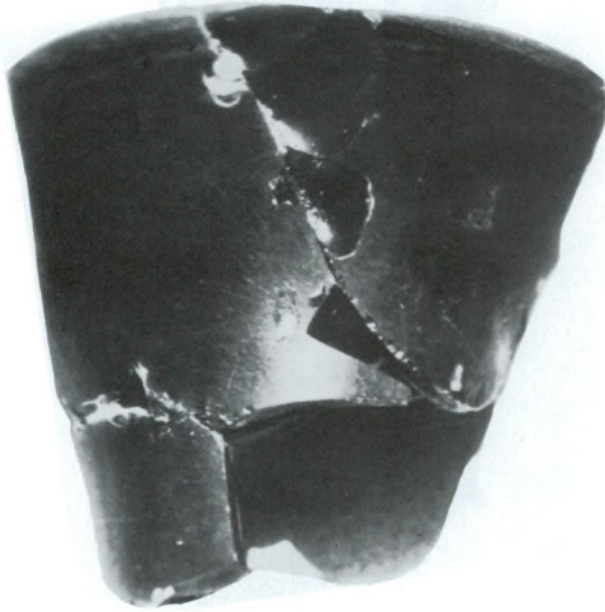
Aliye Özten

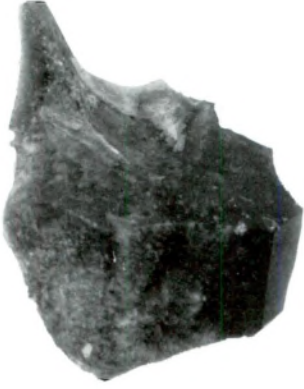
Res. 14c

Res. 15

Res. 16

Res. 17

Res. 18

Res. 19a

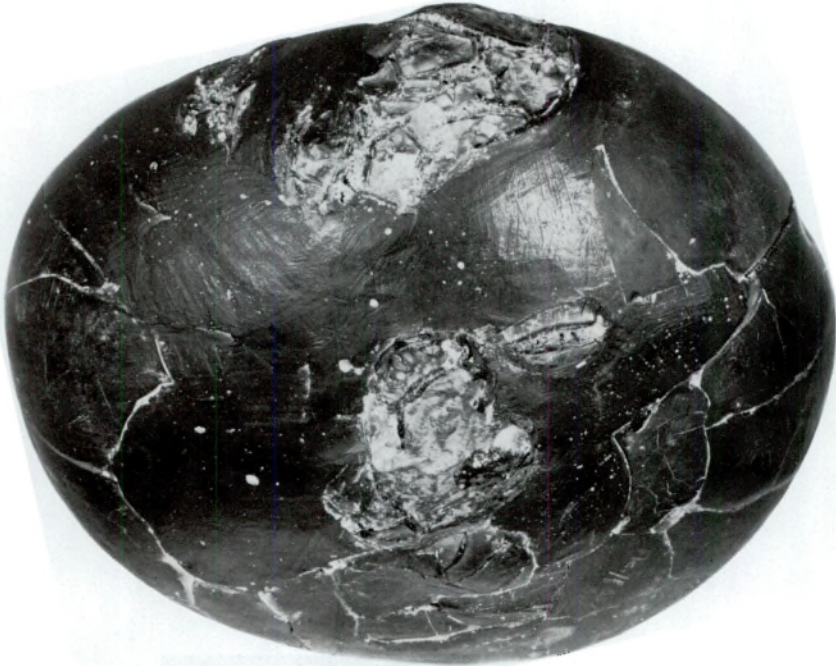
Aliye Özten

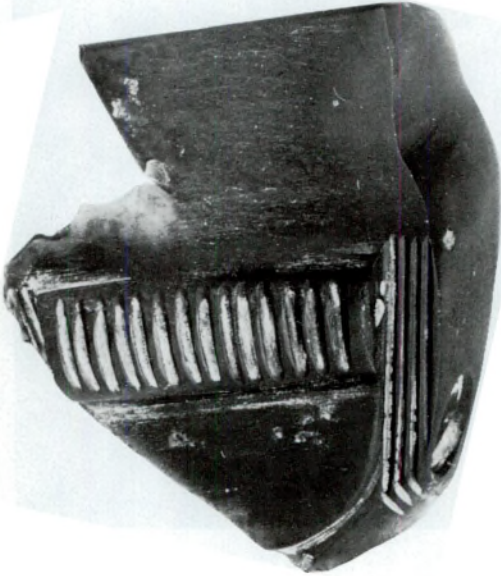
Res. 19b

Res. 20a

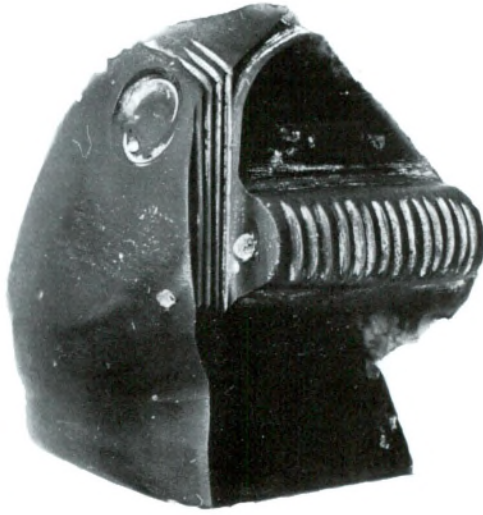

Res. 20b

Res. 21a

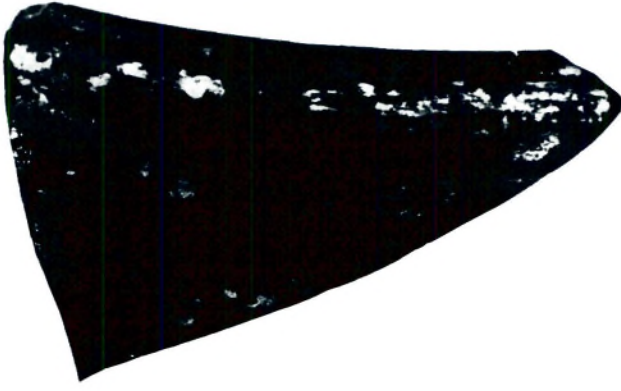
Aliye Özten

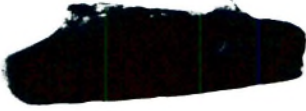
Res. 21b

Res. 22

Res. 23

Res. 24

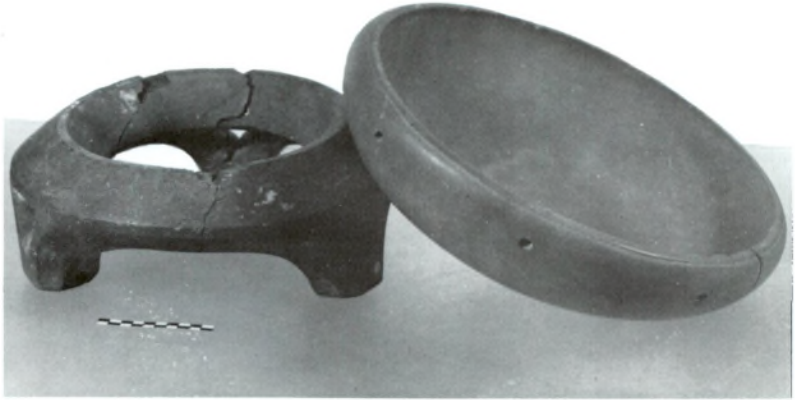

Res. 25

Aliye Özten

Res. 26

Res. 27

Res. 28a

Res. 28b

Aliye Özten

Res. 29a

Res. 29b

Res. 30

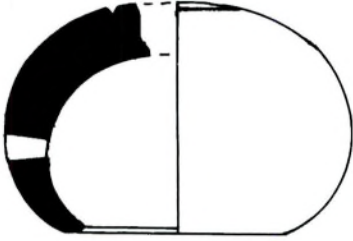
Res. 31

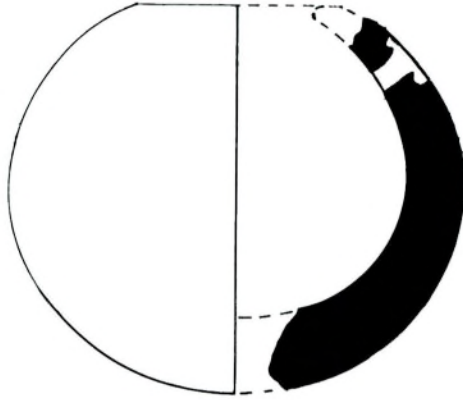
Res. 32

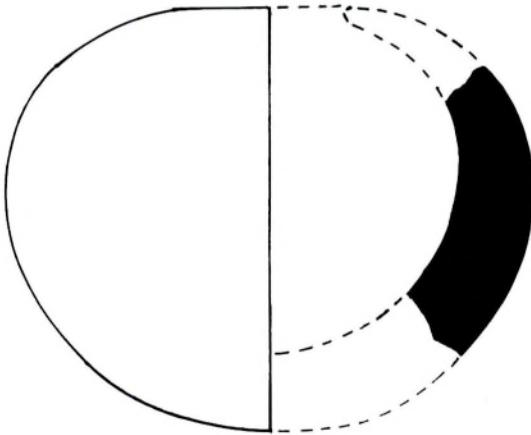
Res. 33

Çiz. 1a

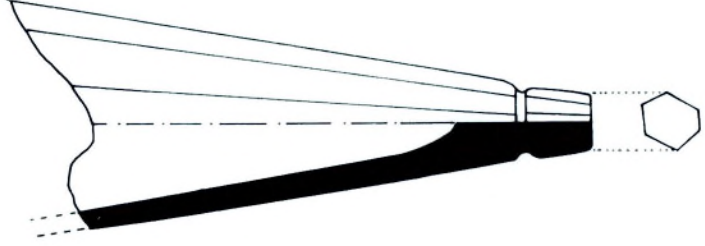

Çiz. 1b

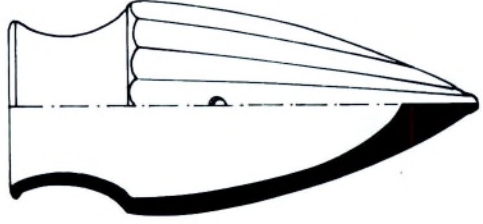

Çiz. 1c

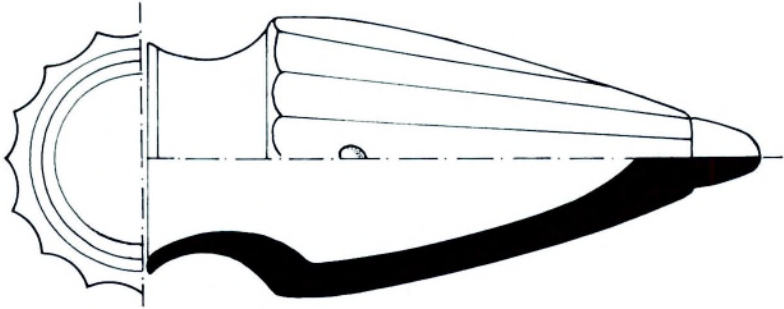
Aliye Özten

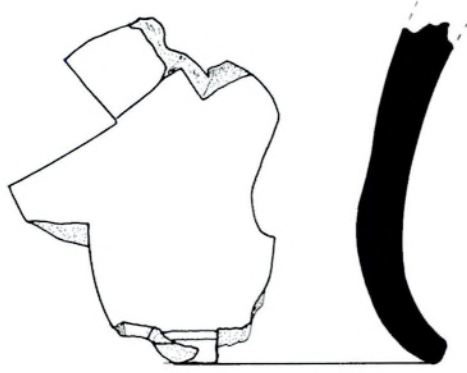
Çiz. 4

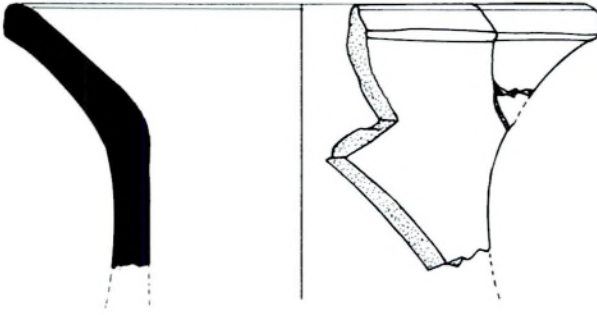
Çiz. 3

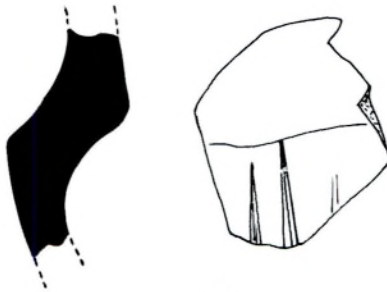
Çiz. 2

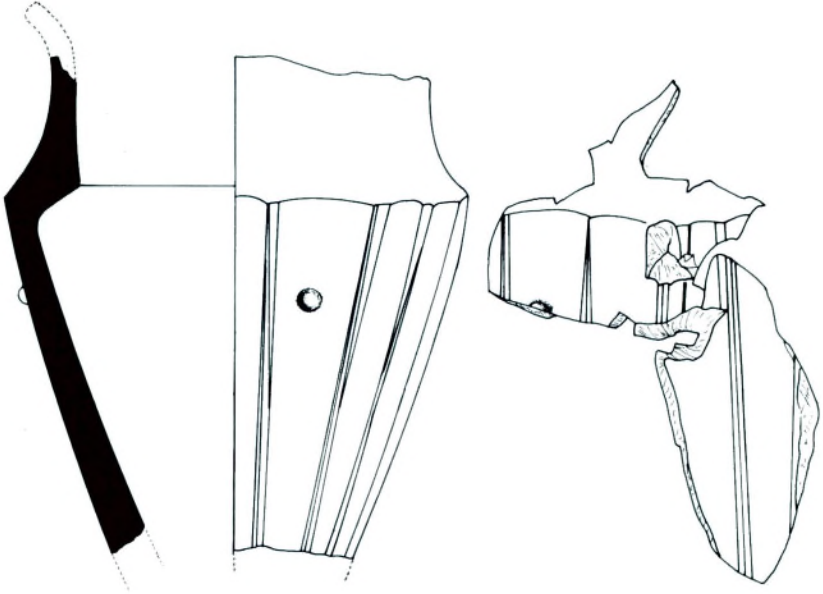
Çiz. 5

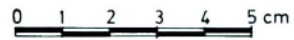
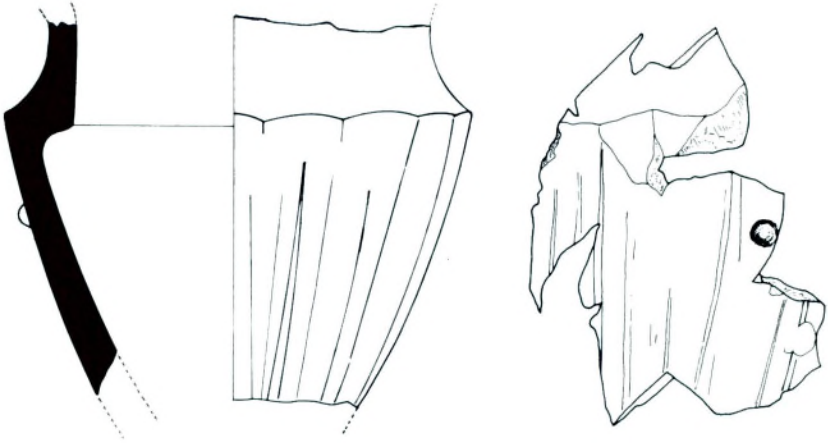
Çiz. 6

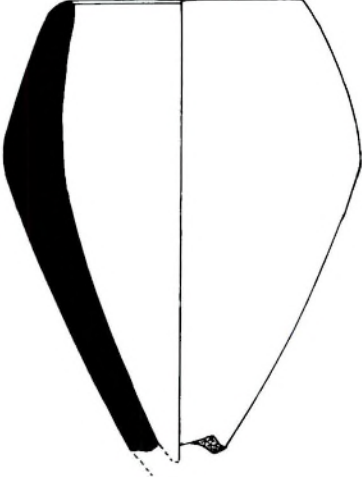
Çiz. 8b

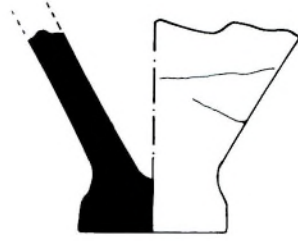
Çiz. 7

Çiz. 8a

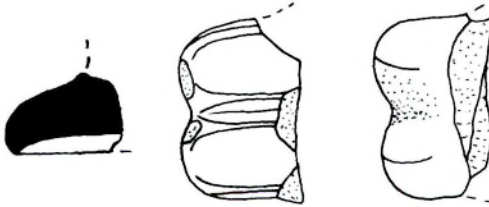
Çiz. 9

Çiz. 10

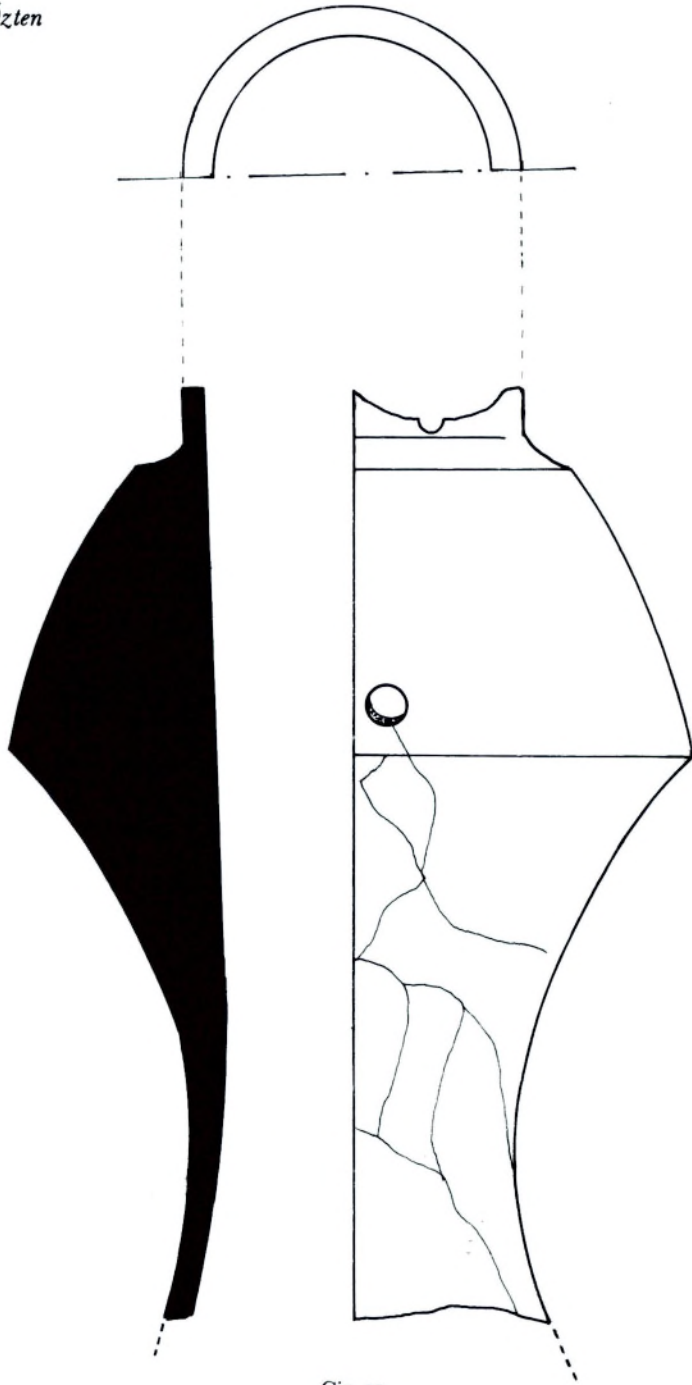

Çiz. 11

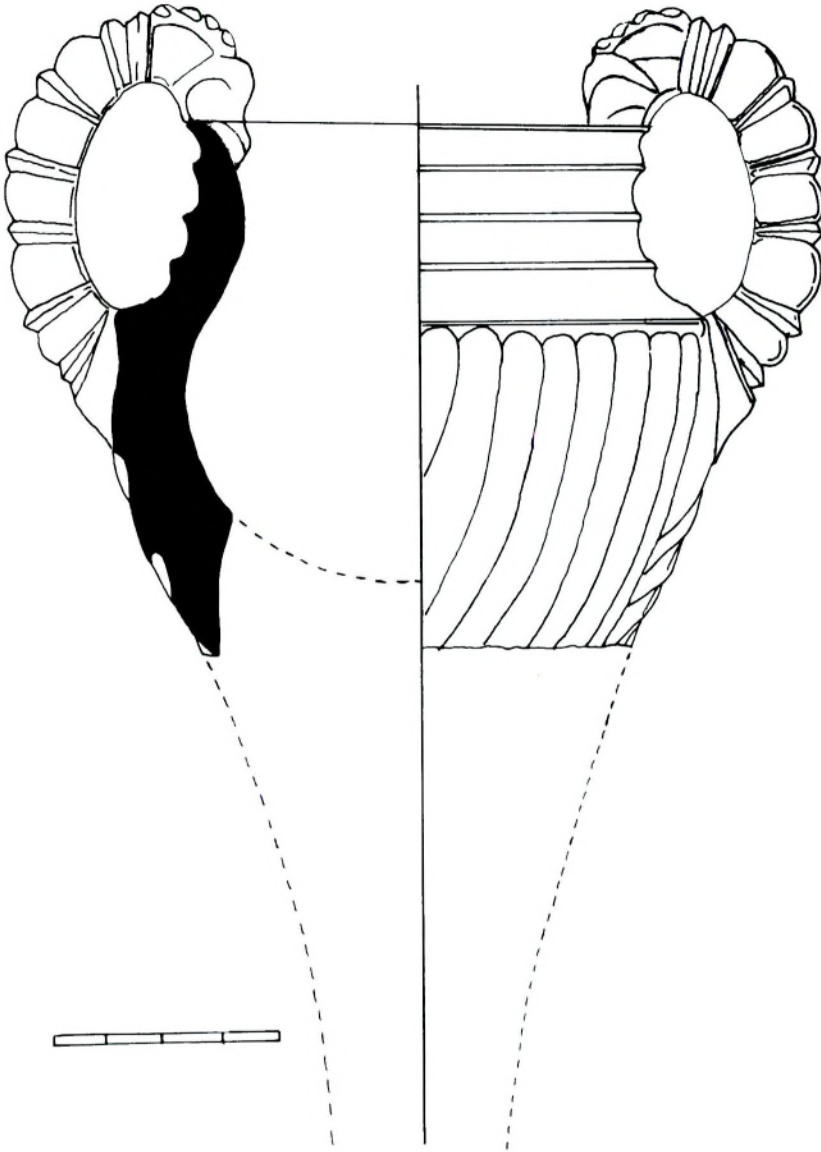

Çiz. 12

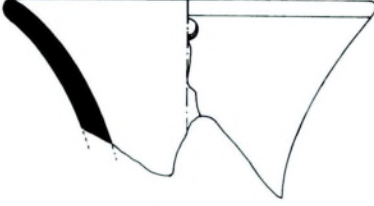
Aliye Özten

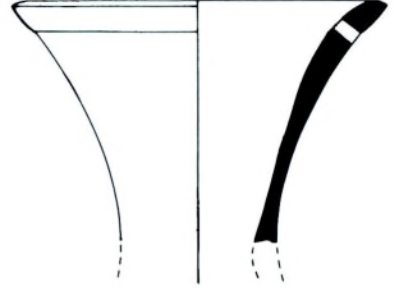
Çiz. 13

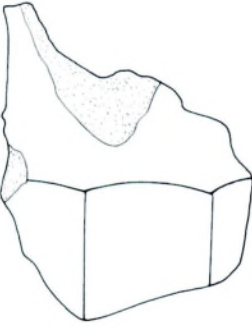
Çiz. 14

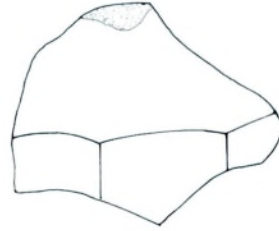
Çiz. 15

Çiz. 16

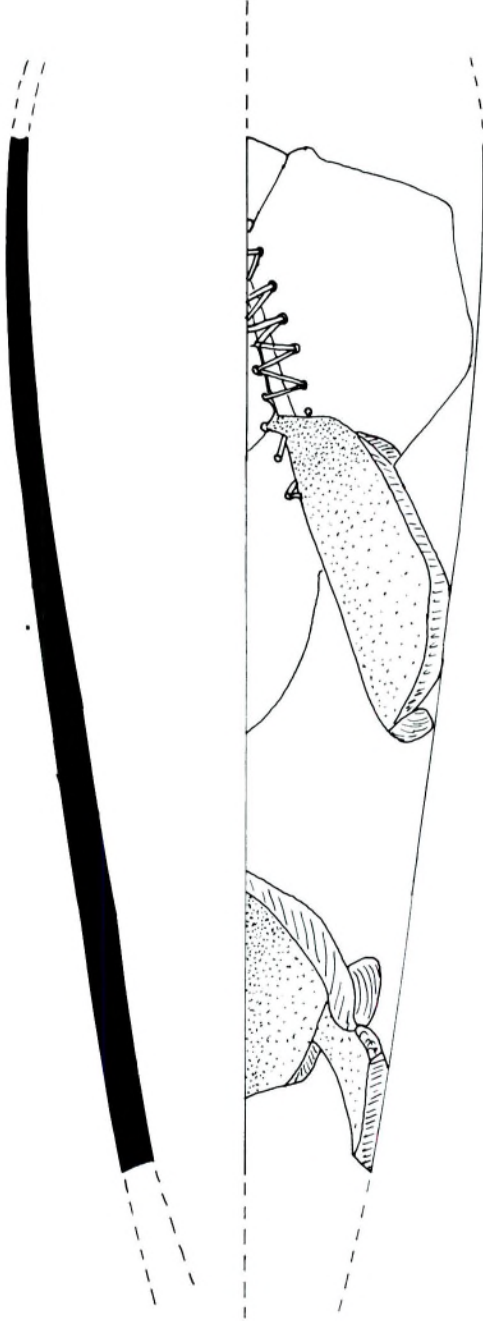

Çiz. 17

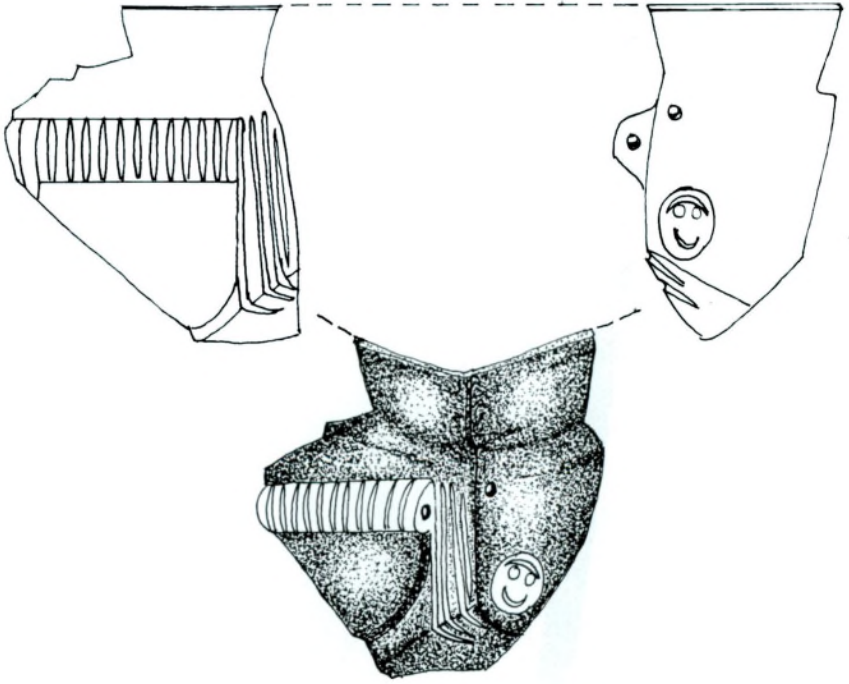

Çiz. 18

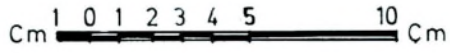

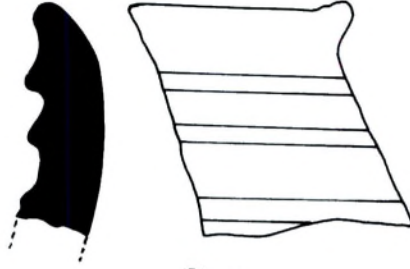
Çiz. 19

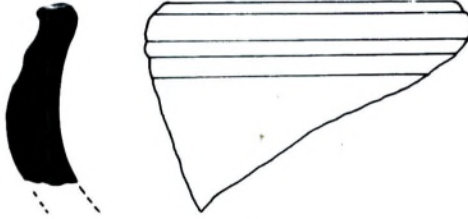
AC83/40 (Obsidyen)

Çiz. 20

Çiz. 21

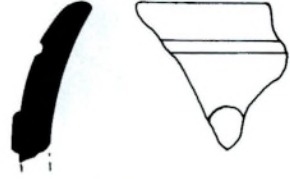
Çiz. 22

Çiz. 23

Çiz. 24

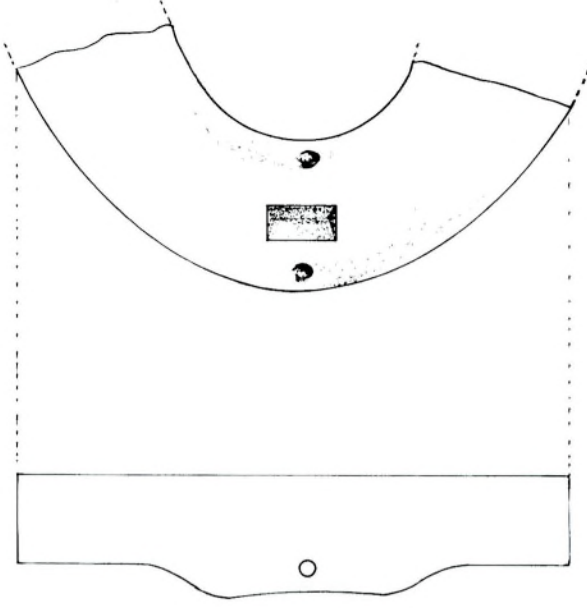

Çiz. 25

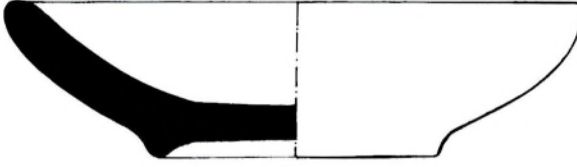

Çiz. 26

Çiz. 27

Çiz. 28

*nuntarriiašhaš*¹ BAYRAMINDA HİTİT KRALININ KÜLT GEZİLERİ

Dr. CEM KARASU

Anadolu'muzda M.Ö. II. bin yıllarında yaşamış ve büyük bir uygarlık kurmuş olan, bilim çevrelerince Hititler² olarak adlandırılan bu kavim dinî törelerine çok bağlı bir toplumdur³. Sık sık dinî âyin ve törenler yapmakta ve de tanrılarına çok çeşitli kurbanlar sunarak bayramlarını kutlamakta idiler.

Kazılar sonunda ele geçen kültür kalıntılarının yanında daha az sayıda bulunan Hitit çivi yazılı filolojik malzemenin büyük bir çoğunluğunu dinî mahiyette olanlar oluşturmaktadır. Bu metinlerde genellikle bayram ritüelleri ile dinî âyinler tasvir edilmekte ve tanrılara sunulan kurbanlar sıralanmaktadır. Diğer ele geçen kültür kalıntılarının büyük bir çoğunluğu da dinî mahiyettedir.

Konumuz olan *nuntarriiašhaš* Bayramı da bu tür bayramlardan biridir. Hitit Kralı sonbaharda seferden döndükten sonra başkent *Hattuša*'nın çevresindeki şehirlere yaptığı günlük ziyaretlerle dinî görevini yerine getirmekte idi.

İlkbaharda yapılan 'Nebat Bayramı'⁴ olarak tercüme edilebilen AN.TAḪ.ŞUM^{SAR} Bayramının bir karşıtı şeklinde düşünölen ve sonbaharda kutlanan *nuntarriiašhaš* Bayramının kelime anlamı henüz tam bir açıklık kazanmamıştır. Ancak bu sahanın otoriteleri tarafından genellikle *nuntar-* "hızlı, acele" anlamına gelen kelimenin kökünden türediği kabul edilmektedir.

¹ Diğer yazılışları için bak. S. Koşak, The Hittite *nuntarriiashas*-Festival (CTH 626), *Linguistica XVI Ljubljana* (1976) s. 55. Bayramla ilgili diğer metin yerleri için bak. E. Laroche, *Catalogue des textes hittites*, Paris (1971) ve premier supplément, RHA XXX (1972) Nr. 626.

² Daha geniş bilgi için bak. H.G. Güterbock, *Hethiter, Hethitisch, Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie IV* 4-5 (1975) s. 372-375.

³ Bak. O. R. Gurney, *The Hittites*, Penguin Books London 1954 (1976) s. 132-169.

⁴ Daha geniş bilgi için bak. H.G. Güterbock, *An Outline of The Hittite AN.TAḪ.ŞUM Festival*, JNES 19 (1960) s. 80-89; Fr. cornelius, *Das hethitische AN.TAḪ.SUM(ŠAR)-Fest*, *Actes de la XVIIe Rencontre Assyriologique Internationale, Bruxelles* (1970) s. 171-174; H. Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, Ankara (1974) s. 34-39.

Johannes Friedrich, 1934 yılında Archiv Orientální VI/2 s. 368-373'deki 'Alte und neue hethitische Wörter' adlı makalesi içerisinde (3. kısım) benzer kelimeleri ararak gerekli gramatik açıklamalardan sonra şöyle bağlamaktadır. 'Hızlanmak, marş veya seyahata olan gelişmesiyle *nuntarrijašhaš* Bayramını, aslında Kralın kült seyahatı olarak görmenin mümkün' olduğunu ve 'daha kesin olarak bir şey söylemenin mümkün olmadığını' belirtmektedir. 1952 yılında çıkarmış olduğu Hethitisches Wörterbuch s. 152'de de *nuntarrijašhaš* ve benzeri kelimeler için aynı anlamları vermektedir.

Albrecht Goetze^{4a}, 1957 yılında Revue Hittite et Asianique 61 s. 91-103'deki 'The Roads of Northern Cappadocia' adlı makalesinde 'Bayramın adının üstü kapalı bir söz olarak, seyahat adetleri gibi bir gizlilik bulunduğu ve *nuntar-* "hız" kökünden türediği ve de *tarijašha-*⁵ "yorgunluk" anlamına gelen kelimenin yapısı şeklinde bir şey olduğu' düşüncesindedir.

Hans Gustav Güterbock, 1964 yılında Neuere Hethiterforschung = Historia Einzelschriften 7 s. 54-73'deki "Religion und Kultus der Hethiter" adlı makalesinde 'ilkbaharda yapılan AN.TAH.ŠUM^{SAR} Bayramı ile sonbaharda yapılan *nuntarrijašhaš* Bayramının, tohum ekme ve hasat zamanı için yapıldığı şeklinde bağlanabileceğini' bildirmektedir. Ayrıca 1970 yılında Actes de la XVIIIe Rencontre Assyriologique Internationale, Bruxelles'deki "Some aspects of Hittite festivals" adlı bildirisinde de 'çabuk, acele etmek, hızlı veya süratli gitmek fiilinden türeyen EZEN *nuntarrijašhaš* kelimesinin değişen diğer isminde EZEN *zennandaš* yani sonbahar bayramı olduğunu' belirtmektedir^{5a}.

Emmanuel Laroche, 1971 yılında Catalogue des textes hittites'de ve 1972 yılında eki olarak Revue Hittite et Asianique XXX'da 626 numarada verdiği metinleri 'Fête de la "hâte" (nuntarriyashas).' Acele bayram, başlığı altında toplamıştır.

Silvin Košak, 1976 yılında Linguistica XVI (In Memoriam Stanko Skerlj Oblata II) s. 55-64'deki "The Hittite nuntarriyashas-Festival (CTH 626)" adlı makalesinde ise şimdiye kadar sunduğumuz görüşlerin birçoğunun yanısıra kendi görüşlerini şöyle sıralamaktadır. '*nuntaras* "çabuk, hızlı" zarfından bir *-sha-*⁶ şekli olduğunu ve henüz *nuntarrija-* fiilinin Hitit

^{4a} Ayrıca, adı geçen araştırmacı Kleinasien München (1957) S. 165'de "Eil-Fest".

⁵ Bak. A. Goetze, RHA 61 (1957) s. 100⁷ (Formation like *tariyas* "fatigue").

^{5a} Krş. A. Süel, Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni Ankara (1985) s. 111-112.

⁶ S. Košak'a göre: B. Čop, Indogermanica minora, Ljubljana (1971) s. 62-81.

metinlerinden bilinmediğini “hız bayramı” olarak tercüme edilebileceğini, diğer bir ihtimal de dinî yarış olabileceğini fakat yarışmak ve de koşmak için *pittai*- fiilinin kullanıldığını’ yazmaktadır. Diğer bir görüşü de bayramlardaki görevli şahıslar için genellikle geçmekte olan *piran huwai*- fiilini ‘öne doğru acele ediyorlar’ diye tercüme ederek ‘adının bununla ilgili olabileceğini, konunun oldukça karışık olduğu ve bayramın beşinci günü bayram devam ederken, metnin kırık olmasından, bu kesilme ile durumun güçleştiği, belki de bayram hakkında daha açıklayıcı kısımlar bu kırık olan yerlerde olabileceği’ düşüncesindedir.

En son olarak da, Ahmet Ünal, 1983 yılında Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70 = Bo 2011) adlı kitabının s. 11’de *nuntariyašhaš* için ‘acele bayram’⁷ olarak Türkçe tercümesini vermektedir.

Konumuzu oluşturan *nuntariyašhaš* Bayramınının metin yerleri, Fransız Profesör Emmanuel Laroche tarafından evvelce de değindiğimiz gibi, Catalogue des textes hittites ile buna ek olarak çıkan Revue Hittite et Asiatique XXX’da 626 numara altında bir araya toplamıştır⁸. Ancak biz sadece bayramın seyahatla ilgili olan metinlerini incelemek ve burada geçen yer isimleri üzerinde diğer metinlerde geçen bibliyografyaları ile birlikte durarak tahmini lokalizasyonlarını vermeğe çalışacağız. Ayrıca şehir isimlerinin aralarındaki günlük mesafelerini dikkate alarak bir liste ile bir de kroki verilmiştir.

Bayramımız sağlam olan metin yerlerine göre birbirini takip eden onaltı gün sürmektedir. Birinci ve altıncı günlerin bulunduğu KBo III 25, KUB X 48 I ve 34/t⁹ nolu tablet parçalarının aynı tablete ait olduğu anlaşılmıştır. Bunların duplikatı olan KUB IX 16 I nolu metin daha sağlam ve açık olduğu için bayramın birinci ve altıncı günlerine karşılık gelen kısımlarının transkripsiyon ve tercümelerini, Silvin Koşak’ın da makalesinde uyguladığı gibi, bu duplikat metnin satırlarına göre yapmayı uygun gördük.

Her iki metin grubunun da alt satırları ne yazık ki kırık olduğundan bayramın yedinci, sekizinci, dokuzuncu, onuncu ve onbirinci günlerinde Hitit Kralının hangi şehirlere ne kadar müddet için gittiğini kesin olarak bilemiyoruz. Bu kısım için maalesef bilgilerimiz noksan kalmaktadır. Daha sonra KUB X 48 II numaralı metin ile buna paralel ve büyük bir kısmı kırık

⁷ Kitabın Almanca nüshası olan Texte der Hethiter 6, Heidelberg (1978) s. 18’de Almanca karşılığı verilmemiştir.

⁸ KBo XXII ve KUB XLVI’dan sonra çıkan ciltler için henüz bir ek yapılmamıştır.

⁹ H. Otten-C. Rüster, Zeitschrift für Assyriologie 64 (1974) s. 246-247’den alınmıştır.

olan IBo T II 8 III? nolu metinlerle bayramımız onikinci^{9a} günü ile devam etmektedir.

nuntarriāšhaš Bayramının 1. ve 6. günleri:

A: KUB IX 16 I; B: KBo III 25 + C: KUB X 48 I + D: 34/t⁹

D	A	1 [m]a-a-an LUGAL-uš la-aḫ-ḫa-az ú-iz-zi
		2 EZEN nu-un-tar-ri-ia-aš-ḫa-aš i-ī [a-zi]
	B	3 URU Ka-ta-pt ¹⁰ I-NA UD I ^{KAM} šal-li a-še-eš-šar
		4 lu-uk-kat-ti-ma ^D Ži-it-ḫa-ri-ia-aš I-NA É [D Ži-it-ḫa-ri-ia-aš?] ¹¹
		5 pa-iz-zi nu-uš-ši DUMU.LUGAL EGIR-an pa-iz-z[i]
		6 nu EZEN-ŠU I-NA É.GAL ^{LIM} -ma šu-up-ḫa
		7 ṽa-ar-ḫu-ṽa-ar UD II ^{KAM}
		8 lu-uk-kat-ti-ma-za ¹² LUGAL-uš ^D U NIR.GÁL []
		9 EGIR-an-da-aš-kán ne-ia-at-ta-at ^D Ži-it-ḫa-ri [-ia]
		10 URU Ḫa-ak-ku-ra pa-iz-zi pa-ra-a-ma-aš
		11 URU Ta-ta-šu-na pa-iz-zi UD II [I ^{KAM}] ¹³
		12 lu-uk-kat-ti-ma LUGAL-uš ^{URU} Ta-ḫur-ḫa a[n-da pa-iz-zi]
		13 nu GIM-an ¹⁴ LUGAL-uš ¹⁵ URU Ḫi-šu-ur-la ¹⁶ a-ri nu [ḫar-]ḫu-uš ¹⁷

^{9a} Krş. S. Koşak, a.g.e. s. 56 "the eleventh day".

¹⁰ D 3 "URU Ka-a-ta-pt".

¹¹ Tamamlama S. Alp, Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Temples Ankara (1983) s. 180'e göre yapılmıştır.

¹² B 5 "lu-uk-kat-ti-ma-až".

¹³ Krş. S. Kořak, "The Hittite nuntarrijašas-Festival (CTH 626), Linguistica XVI In Memoriam Stanko Škerlj Oblata II Ljubljana (1976) s. 60'da açık olarak görülmüştür.

¹⁴ B 9 "[ma-] aḫ-ḫa-an".

¹⁵ B 9'a göre alınmıştır. A 13'de ise geçmemektedir.

¹⁶ B 9 "URU Ḫi-šu-u-ur-la".

¹⁷ Tamamlama S. Alp, a.g.e. s. 180'e göre yapılmıştır. Krş. S. Kořak, a.g.e. s. 60 "[LÚ MEŠ ḫar-(ḫu-uš)]". Ayrıca Krş. KUB X 48 II 18 "nu-kán ŠA LÚ^{MEŠ} DU ḫar-ḫu-uš".

A	B	
		14 ÍD-i-ša-an ¹⁸ pí-ra-an ḥar-pa-an-z[i] nu LUGAL-uš
		15 URU Ta-ḥur-pí ¹⁹ an-da-an pa-iz-zi nu É ḥa-le-en-tu-ua-aš
		16 šal-li a-še-eš-šar UD IV KA[M]
<hr/>		
		17 lu-uk-kat-ti-ma LUGAL-uš URU A-ri-in-na pa-iz-zi
		18 nu-za EZEN nu-un-tar-ri-ia-aš-ḥa-aš i-ia-zi nu-kán A-M[A]
		19 EZEN nu-un-tar-ri-ia-aš-ḥa-aš še-ep-pí-it-ta-aš
		20 NINDA dan-na-aš ²⁰ LÁL GIBIL-ia da-a-i GEŠTIN GIBIL-ia ši-ip-pa-an-t[i]
		21 SAL.LUGAL-ma URU Ta-ḥur-pa EGIR-pa e-ep-zi nu-za D UTU U[RU A-ri-in-na]
		22 D Mi-iz-zu-ul-la-an-na ²¹ i-ia-zi
		23 nu ²² GIBIL da-a-i nu GIBIL a-da-an-na tar-na-at-ta-ri UD V KAM
<hr/>		
		24 lu-uk-kat-ta-ma ²³ LUGAL-uš UR [U Ta-ti-iš-ga an-da? pa-iz- zi] ²⁴
		25 URU Ta-ti-iš-ga ua-a [r-pu-ua-ar
		26 ú-e-mi-ia-az-zi[
		27 [] ḫ ḫ ḫ [] ḫ-a _L n-z _J i

¹⁸ Krş. H. Ertem, Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini Ankara (1973) s. 195'de "İsan" ve G.F. del Monte und J. Tischler, Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte Wiesbaden (1978) s. 531'de "İsa (FIN), Akk. (?) ÍD i-ša-an pí-ra-an [KBo III 25 10".

¹⁹ B 11 "Ta-ḥur-pa".

²⁰ Krş. S. Koşak, a.g.e., s. 61'de "ninda da-an-na-aš" şeklinde okumuştur. Ayrıca satır 19'da "NINDA.KUR₄.RA" olarak fazladan ilavede bulunmuştur.

²¹ C 6 D Me-ez-zu-ul-la-an-na".

²² C 6 "nu-kán".

²³ C 8 "lu-uk-kat-ti-ma".

²⁴ Tamamlama için krş. S. Koşak, a.g.e. s. 61" ur[u Ta-ti-iš-ga pa-iz-zi]".

nuntarriāšhaš Bayramının 1. ve 6. günlerinin tercümesi:

D A

- 1 Kral seferden geldiği [z]aman
2 *nuntarriāšhaš* bayramını ya[par.]

B

3 *Katapa* şehrinde 1. gün büyük tören²⁵ (yapılır).

4 Ertesi gün Tanrı *Ziḥariia* (için) Tanrı [*Ziḥariia*'nın?] mabedine²⁶

5 gider ve onun arkasından prens gide[r]

6 ve onu bayramı (için) sarayda temiz

7 banyo (yapılır). 2. gün.

8 Ertesi gün Tanrı *Ziḥariia* (için) Tanrı [*Ziḥariia*'nın?]

9 onun arkasından döner (ve) Tanrı *Ziḥari* [*ia*]('nın)

10 şehri *Hakkura*'ya gider. Ondan sonra da

11 *Tatašuna* şehrine gider. 3[.]gün.

12 Ertesi gün kral *Taḥurpa* şehrine g[irer.]

13 Kral *Hišurla* şehrine ulaşıncı (kutsal kurban) [küm]elerini

14 nehrin önünde yığarla[r]²⁷. Kral

15 *Taḥurpa* şehrine girer. *Ḥalentuua* evinde²⁸

16 büyük tören²⁵ (yapılır). 4. gün.

C

17 Ertesi gün kral *Arinna* şehrine gider

18 ve *nuntarriāšhaš* bayramını kutlar.

19 *nuntarriāšhaš* bayramı için tarla ürünü(nü),

²⁵ Tercüme için krş. J.G. Macqueen, *The Hittites and their contemporaries in Asia Minor. Ancient Peoples and Places* 83 London (1986) s. 120 "assembly"; S. Koşak, a.g.e. s. 60 "congregation"; S. Alp, a.g.e. s. 101 "grosse (Kult) versammlung".

²⁶ Krş. S. Alp, a.g.e. s. 181 "Kultraum".

²⁷ Tercüme için bak. S. Alp, a.g.e. s. 181 ve 183; Ayrıca bak. S. Koşak, a.g.e. s. 56 "they pile up mounds on the river bank" ve "They pile up the mounds of the priests of the Weather-god in front of the river in *Nirhanta*".

²⁸ Krş. S. Alp, a.g.e. s. 181 ve 183 "*Ḥalentu*-Raum". Ayrıca "*Ḥalentuua*" hakkında daha geniş bilgi için bak. aynı eser s. 1 vd.

C A

- 20 danna ekmeğini (ve) taze balı koyar. Taze şarabı suna[r.]
 21 Kraliçe ise *Taħurpa* şehrine arkadan yetişir. [*Arinna*]'nın
 Güneş Tanrıçasını
 22 (ve) Tanrı *Mezulla*'yı kutsar.
 23 Taze (içecek) koyar ve taze yiyecek bırakır. 5. gün
-
- 24 Ertesi gün kral [*Tatišga?*] şeh[rine girer?]
 25 *Tatišga* şehrinde (dinî tören için) ban[yo yapar
 26 o (kral) rastlar (kraliçeye) ? [

nuntarrijašhaš Bayramının 12. ve 16. günleri:

A: KUB X 48²⁹ // B: IBoT II 8 III?? (Tamamlama KUB LV 5 Vs. I 16-12)

A

- 1 *lu-uk-kat-ti* [(-*ma-kán?* LUGAL-*uš kat-t*) a (-)
 2 *IŠ-TU KÁ.GAL* UR[U(*Ži-íp-pa-la-a*) *n-da I-NA* URU *Har-r(a-*
na-aš-ši)]
 3 *pa-iz-zi nu-za I-NA* URU *Har-ra-ṇa* [-*aš-ši*^{29a} *EZEN nu-un-tar-ri-ia-*
aš-ḥa-aš]
 4 *i-ia-zi nu NIN.DINGIR-ma IŠ-TU* x [-
 5 *I-NA É LÚIŠ tar-ku-u-ṇa-an-zi* [?
-
- 6 *nu-za ir-ḥi-iš-ki-iz-zi a-da*³⁰ *-an-ma-aš-ši a-ku-ṇ* [*a-an-na-*
ia]³¹
 7 III É MEŠ, GAL ŠA É.GAL URUNi-na-aš-ša <ŠA>
 É <GAL> URU[*Tu-ṇa-nu-ṇa ŠA*]³²
 8 É.GAL URU *Hu-ḫi-iš-na-ia ar-ta-ri UD XII* [KAM]

²⁹ Joinleri için bak. dipnot 9.

^{29a} Bk. H. Otten, RIA 4/2-3 (1973) S. 125 “*Harranašši*”.

³⁰ Kopyasında “-na-” işareti gibi görülmektedir.

³¹ Tamamlama S. Koşak, a.g.e. s. 61'e göre yapılmıştır.

³² Tamamlama E. Forrer, Forshungen I/1 Berlin (1926) s. 20'ye göre yapılmıştır.

A

- 9 *lu-uk-kat-ti-ma* LUGAL-uš URU *zi-ip-⟨pa-⟩ la-an-ta*
 10 *pa-iz-zi nu* EZEN-ŠU UD XIII KAM

B

- 11 *lu-uk-kat-ti-ma* LUGAL-uš URU *Ka-a-ta-pti pa-iz-zi*
 12 *nu-kán* LUGAL-uš A-NA DU URU *Ne-ri-ik I GUD.MAH*
 13 *ši-pa-an-ti* NINDA *da-an-na-aš še-ep-pti-it-ta-aš pá-r-ši [-ia]*
 14 *šal-li a-še-eš-šar* UD XIV KAM
-
- 15 *lu-uk-kat-ti-ma-kán* LUGAL-uš URU *Ta-ḥur-pti an-da-an*
 16 *pa-iz-zi šal-li a-še-eš-šar* UD XV KAM
-
- 17 *lu-uk-kat-ti-ma* LUGAL-uš KASKAL URU *Ti-ip-pu-ua*
 URU *Ha-at-t[u-ši]*
 18 *an-da-an pa-iz-zi*³³ *nu-kán ŠA LÚMEŠ DU ḥar-pu-uš*
 19 *I-NA* URU *Nir-ḥa-an-ta PA-NI ÍD ḥar-pa-an-zi*
 20 *nu* URU *Ha-at-tu-ši É ḥa-le-en-tu-ua-aš šal-li a-š [e-eš-šar]*
 21 URU *Ha-at-tu-ša-aš e-ša-ri I-NA É LÚ A-BU-BI-TI -i[a]*
 22 *A-NA DINGIRMEŠ A-BU-BI-TI EZEN ŠA KASKAL*
 URU *Ne-ri-i[k]*
 23 *i-ia-an-zi* UD XVI KAM *ŠA KASKAL URU Ne-ri-ik*

³³ B 7 "ú-iz-zi".

nuntarriāšhaš Bayramının 12. ve 16. günlerinin tercümesi:

A

- 1 Ertesi gü[n kral aşıağı
 2 [Zippalanda] şeh[ri] büyük kapısından [Harranašša
 şehrine]
 3 gider ve Harrana [šša] şehrinde [nuntarriāšhaš bayramını]
 4 kutlar. Rahibe ise x []ile [
 5 seyis evinde dans ederler. [

- 6 O yiyecek ve içeceği dolaşıp³⁴
 7 üç saraydan, Ninašša şehri sarayından, [Tuuanuua] şehri
 sarayından,
 8 Hupišna şehri sarayından temin eder. 12. gün.

- 9 Ertesi gün kral Zippalanda³⁵ şehrine
 10 gider. Bayramın 13. günü.

B

- 11 Ertesi gün kral Katapa şehrine gider.
 12 Kral Nerik şehri Fırtına Tanrısına bir boğa
 13 kurban eder, tarla ürününden danna ekmeğini parça[lar.]
 14 Büyük tören (yapılır). 14 gün.

- 15 Ertesi gün kral Tahurpa şehrine
 16 girer. Büyük tören²⁵(yapılır). 15. gün.

- 17 Ertesi gün kral Tippuua yolu (ile) Hatt[uša'ya]
 18 girer. Fırtına Tanrısının rahipleri (kutsal kurban)
 kümelerini
 19 Nirhanta şehrinde nehrin önünde yıđarlar²⁷.
 20 Hattuša'da halentuua evinde²⁸ büyük tö[ren] (yapılır).

³⁴ Krş. S. Koşak, a.g.e. s. 56 "She makes a circle".

³⁵ Metinde "Zippalanta".

A	B	21 (Kral) ³⁶ <i>Hattuša</i> ('da) kalır ³⁷ . <i>ABUBITI</i> ³⁸ adamının evinde v[e]
		22 <i>ABUBITI</i> ³⁸ Tanrılarına, <i>Neri</i> [k] şehri yolunun bayramını
		23 kutlarlar. 16. gün. <i>Nerik</i> şehri yolunun (bayramı ?) ³⁹ .

nuntarrijašhaš Bayramının birbirini kısmen izleyen onaltı gün şu şekilde sıralanmaktadır:

1. ve 2. günler *Katapa* şehrinde
3. gün *Hakkura* şehrinde
Aynı gün *Tatašuna* şehrinde
4. gün *Hišurla* şehrinde (nehir yakınında)
Aynı gün *Tahurpa* şehrinde
5. gün *Arinna* şehrinde
6. gün *Tatišga* şehrinde
7. ve 11. günler arası kırık ⁴⁰ olduğundan daha önce bahsetmiş olduğumuz gibi bu beş gün içerisinde hangi şehirlere ne kadar süre ile gidildiğini kesin olarak bilemiyoruz. Ancak KUB X 48 II numaralı metinle bayramın seyahatla ilgili olan kısmı da onikinci gün ile devam etmektedir.
12. gün *Harranašša* şehrinde

³⁶ Krş. S. Koşak, a.g.e. s. 56 "and all *Hattuša* is seated."; S. Alp, a.g.e. s. 183 "(Die Vertreter) von *Hattuša* wohnen (der Versammlung bei)."

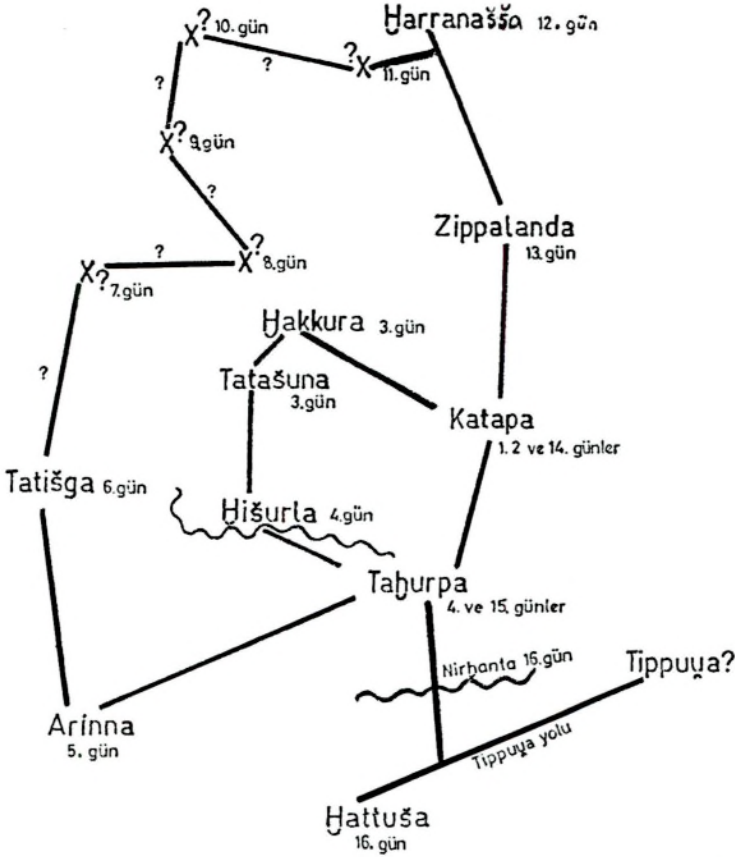
³⁷ Metinde "oturur". Ayrıca bu kısmın tercümesi için krş. dipnot 36.

³⁸ "*ABUBITI*" için bak. J. Friedrich, HW ¹ s. 305 "Haushälter"; S. Koşak, a.g.e. s. 56 "intend(ant)"; F.P. Daddi, Mestieri 517 "padre della casa"; En son olarak ta S. Alp, a.g.e. s. 291 "Behörde der Staatlichen Mittel, also eine Art Finanzbehörde gemeint".

³⁹ Tercüme için krş. V. Haas, *Der Kult von Nerik Rom* (1970) S. 54; S. Koşak, a.g.e. s. 56; G.F. Del Monte-J. Tischler, *Die Orst-und Gewässernamen der hethitischen Texte Wiesbaden* (1978) s. 286; S. Alp, a.g.e. s. 183; Ayrıca bak. H.G. Güterbock, JNES XX s. 91-92; Ph. H. J. Houwink ten Cate, *KANIŠSUWAR* (1986) s. 108 ³⁵-109.

⁴⁰ S. Koşak, *The Hittite nuntarrijašhaš-Festival* (CTH 626), *Linguistica XVI In Memoriam Stanko Škerj Oblata Ljubljana* (1976) s. 56'da 'bayramın gelen diğer beş gününün oldukça fragman halinde olan KBo XIV 76 (+ KBo XXII 128) I 3-14'üncü satırların bazı ip uçları verdiğini ve sekizinci gün de *Nerik* şehrinin zikredildiğini' bildirmektedir. Ancak bu durum bizce biraz şüpheli görülmektedir. Bizce buradaki tamamlama "É DUURU] *Ne-ri-ik*" olarakta düşünülebilir kanısındayız.

13. gün Zippalanda şehrinde
 14. gün Katapa şehrinde (ikinci defa geliyor)
 15. gün Taḫurpa şehrinde (ikinci defa geliyor)
 16. gün Tippuḫa şehri yolu ile (Ḥattuša'ya hareket ediyor.
 Aynı gün yol üzerinde Nirḫanta şehrinde (Nehir kenarında tören)
 " " daha sonra Ḥattuša'da (Nerik şehri yolunda tören).

nuntarriiašhaš Bayramında Geçen Şehir İsimlerini İncelenmesi:

Bayramda geçen şehir isimlerini, daha önce de vermiş olduğumuz listedeki gibi, gün sırasıyla vermek yerinde olacaktır.

Katapa:

A/Bibliyografya ⁴¹:

- Mayer-Gastang, Index (1923) 14
 A. Goetze, RHA 1 (1930) 26
 " " , RHA 61 (1957) s. 98, 103 ⁵³: (Alaca, daha doğrusu Sorgun'la Mecitözü arasında).
 Garstang-Gurney, Geogr. (1959) 13: (Küçük Köhne yakınlarında).
 H.G. Güterbock, JNES 19 (1960) 80 vd.
 " " , JNES 20 (1961) 91-94
 H. Klengel, MIO 8 (1961) 21 ²⁷
 R. Werner, BiOr 18 (1961) 76 vd.
 E. von Schuler, *Kaşk.* (1965) 28 ¹²⁴: (Alaca ile Mecitözü arasında).
 F. Cornelius, RHA 57 (1955) 55
 " " , Or. NS 27 (1958) 245
 " " , RHA 65 (1959) 106-109
 " " , BiOr 18 (1961) 216
 " " , Or. NS 32 (1963) 236
 " " , BiOr 21 (1964) 12
 " " , Anatolica I (1967) 72: (Kerkenes dağı üzerinde).
 E. Laroche, NH (1966) 268
 K. Balkan, İnadık. (1973) 57 vd.
 A. Ünal, TH 3/1 (1974) 195 vd.: (Çekerek ile Ortaköy arasında).

B/ Lokalizasyonla ilgili metin verileri:

KBo III 6 II:

37KUR^{URU} *Iš-ḫu-pí-it-ta* KUR^{URU} *Ma-ri-iš-ta*

38 KUR^{URU} *Hi-iš-ša-aš-ḫa-pa* KUR^{URU} *Ka-a-ta-pa* [KUR^{URU}] *Ha-an-ha-na* KUR^{URU} *Da-ra-aḫ-na*

⁴¹ Bibliyografya ve kısaltmalar, H. Ertem, Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini Ankara (1973) ve G.F. del Monte und J. Tischler, Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte Wiesbaden (1978)'den alınmıştır.

39 KUR URU *Ha-at-te-na* KUR URU *Dur-mi-it-ta* KUR URU *Pa-la-a* KUR
URU *Tu-u-ma-an-na*

40 KUR URU *Pi-ši-ia-a* KUR URU *Šap-pa* KUR ID SÍG....

— *Hiššašhapa* ile *Hanhana* (Inandık) ⁴² arasında geçmektedir.

KBo III 25 + KUB X 48 I + 34/t⁹

— *nuntarrijašhaš* Bayramında: 1. gün olarak geçmekte sonra *Hakkura* şehrine ve *Tatašuna* şehriden sonra 3. günü (*Katapa*'dan sonra) *Taħurpa*'ya geliniyor. (Bayramın 4. günü)

KBo IV 10 Ay.:

— *Ankuua* ile *Taħuuarpa* (= *Taħurpa*) arasında geçmektedir. (st. 2)

KBo V 3 I:

55 URU *An-ku-ua-aš* D *Ka-dah-ħa-aš* URU *Ta-ħur-p* [a-aš U]RU *Ka-ta-ħa-aš*
SAL.LUGAL-aš

56 URU *Du-un-na-aš* D *Hal-la-ra-aš*.....

— *Taħurpa* ile *Dunna* arasında geçmektedir.

KBo VI 28 Ay.:

— *Dunna*'dan önce geçiyor (st. 39)

KBo XIII 214 IV:

— *Ankuua*'dan önce geçmektedir. (st. 15-17)

KBo XVII 5 II:

— *Katapa*'dan sonra *Hattuša* kaydediliyor. (st. 5-6)

KUB V 3 IV:

— *Ankula*'dan önce geçip yanyana aynı satırda yer alıyor. (st. 5)

KUB IX 16 I:

— KBo III 25 + KUB X 48 I + 34/t'nin duplikatıdır ⁴³. Aynı şekilde geçmektedir.

⁴² Bak. S. Alp, Die Lage der hethitischen Kultstadt Hanhana, Festschrift Elmar Edel Bamberg (1979) s. 13 vd. Türkçesi Belleten Cilt XLI sayı 164 (1977) s. 649 vd.

⁴³ Bak. Bayramın 1.-6. günlerinin transkripsiyon ve tercümesine.

KUB X 48 II:

— *Žippalanda* ile *Taḫurpa* arasında (st. 9-16), aralarında bir günlük mesafe vardır.

KBo XVII 4 + ... II:

— Kral Hattuša'dan *Arinna*'ya, giderken, *Katapa*'dan bahsediyor (st. 8-10)

KUB XVII 14 Öy. I:

5 URUKÜ.BABBAR-an URUKatapan

6 URUArinnan URUŽippalandan

— *Hattuša* ile *Arinna* arasında.

KUB XIX 37 II (*Muršili* Analleri):

— II. *Muršili Timuḫala*'ya Fırtına Tanrısına kurban sunmaya gittikten sonra *Kašimula* şehrine gelir. Oradan ayrılır ve *Katapa* şehrinde kışı geçirir. (st. 35-38)

KUB XIX 50 Ay. IV:

— *Ankuua* ve *Taḫurpa* arasında (st. 17-18)

KUB XXI 1 Ay. IV:

17 URU Ša-mu-ḫa-aš^D A-ba-ra-aš URU Hur-ma-aš^{D!} Ḫa-an-ti-da-aš-šu-uš

18 URU A-an-ku-ua-aš^{D!} Ka-daḫ-ḫa-aš URU Ga-a-la-pa-a-aš SAL.LUGAL- aš

19 URU Ta-ḫur-pa-aš^D Ma-am-ma-aš URU Du-un-na-aš^{<D>} Ḫal-la-ra-aš

20 URU Ḫu-u-pt-eš-na-aš^D Kum-ma-a-a DINGIRMEŠ LU-LA-ḪI....

— *Ankuua* ile *Taḫurpa* arasında.

KUB XXIII 75 Ay. IV:

— *Ankuua* ile belki *Dunna* arasında. (st. 8-10)

2 BoTU 18 Ay. IV:

— *Hattuša*'dan sonra kaydediliyor. (st. 12-13)

C/ Sonuç:

Katapa'nın lokalizasyonu için E. von Schuler'in "Alaca ile Mecitözü" arasındaki görüşleri bizce uygun görülmektedir. Çünkü II. *Muršili* Kuzey

seferi sırasında⁴⁴ *Timuḫala*⁴⁵’ya, Fırtına Tanrısına kurban sunduktan sonra da *Kašimula* şehrine geçer ve oradan da *Katapa* şehrinde kışı geçirir. Büyük ihtimalle *Muršili* kış yaklaşınca güneye baş şehri *Ḫattuša*’ya inerken kışın şiddetlenmesi sonucu bu iki merkez (*Timuḫala* ile *Ḫattuša*) arasında kışı geçirmek zorunda kalmış olmalıdır. *Timuḫala* şehrini Ph. H. J. Houwink ten Cate⁴⁶ “Gökırmak’ın Kızılırmak’a döküldüğü yerin güneyinde bir yerde” olduğu görüşündedir. Dolayısıyla *Timuḫala* şehrini Anadolu’nun kuzeyinde, Küre dağlarının doğu uzantısıyla Gökağaç’la Boyabat arasında Gökırmak vadisinde aramak gerekecektir.

Ḫakkura / *Ḫakmara*:

A/ Bibliyografya⁴¹:

Garstang-Gurney, Geog. (1959) 10, 11, 19, 20

H. Otten, RIA 4/1 (1972) 49

Ph. H. J. Houwink ten Cate, KANIŞSUWAR (1986) 99¹⁰

B/ Lokalizasyonla ilgili metin verileri:

KBo XIX 31 Öy. I:

— Kent sınırında URU *Ḫa-pt-it-x*[(-)’den sonra geçer. (st. 22-23)

KUB IX 16 Öy. I.

— *Katapa*’dan sonra *Ḫakkura*’ya daha sonra da *Tatašuna*’ya geliniyor.
Bir günlük mesafe sonra da *Taḫurpa*’ya geliniyor. (st. 10-12)

KUB XXII 27 IV (*nuntarriāšhaš* bayramı ile fal sorusu):

— *Ḫattuša*’dan *Tatašuna*’ya oradan da *Ištuḫila* şehrine ve *Ḫakkura* şehrine gidiliyor. (st. 4-11)

Açıklama: Bu şehirlerin birbirine yakın ve etrafının da ormanlık olması ihtimali vardır. (GIŞ TIR st. 12)

KUB XXVI 43 Öy.:

— Şehir ve ülke sırasında URU *Arduša*’dan sonra geçiyor. (st. 39-40)

⁴⁴ Bak. KUB XIX 37 II: A. Götze, Die Annalen des *Muršiliš*, MVAG 38 Leipzig (1933) s. 170-171.

⁴⁵ Bibliyografya için bak. H. Ertem, Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini Ankara (1973) s. 142.

⁴⁶ Ph. H. Houwink ten Cate, *Mursilis’ north-western campaigns A commentary*, *Anatolica* I Leiden (1967) s. 49.

C/ Sonuç:

Katapa yakınlarında aramak bizce uygun görünmektedir.

Tatašuna:

A/ Bibliyografya.⁴¹

Garstang-Gurney, Geog. (1959) 10, 19, 20

Ph. H.J. Houwink ten Cate, KANIŠSUWAR (1986) 99¹⁰

B/ Lokalizasyonla ilgili metin verileri:

KBo VIII 97 + KBo XXI 89 IV:

— Bu şehrin ^DLAMMA'sı kaydediliyor. (st. 11)

KUB IX 16 öy. I ve dup. (KBo III 25 + KUB X 481 + 34/t):

— *Katapa* ile *Taḫurpa* arasında birer gün mesafededir. (Bak. Bayramını 1. ve 16. günleri. st. 1-16)

KUB XXII 27 IV (*nuntarrijašhaš* bayramı için fal sorusu):

— *Ḫattuša*'dan *Tatašuna*'ya oradan da *Ištuḫila* şehrine ve *Ḫakkura* şehrine gidiliyor (st. 4-11).

C/ Sonuç:

Katapa ile *Taḫurpa* arasında bir yerde ayrıca *Ḫakkura*'ya çok yakın bir yerde olacaktır.

*Hišurla*⁴⁷:

A/ Bibliyografya⁴¹:

R. Werner, BiOr 18 (1961) 76 vd.

B/ Lokalizasyonla ilgili metin verileri:

KBo III 25 + KUB X 48 I + 34/t ve dup. KUB IX 16 I:

— *Katapa*, *Ḫakkura*, *Tatašuna*'dan sonra Kral *Taḫurpa*'ya giderken yol üzerinde, nehir kenarında bulunan *Hišurla*'da (nehirin önünde) tören yapılır. (st. 12-15)

⁴⁷ Çeşitli yazılışları için bak. S. Košak, The Hittite nuntarrijašhas-Festival (CTH 626) *Linguistica XVI In Memoriam Stanko Škerlj Oblata II Ljubljana* (1976) s. 62.

KUB II 7 I:

13 *ta* LUGAL-uš *i-ia-at-ta*

14 *ma-aḥ-ḥa-an-ma-kán* ^{URU} *Hi-šar-lu-ua-az*

15 *ar-ḥa a-ri*

16 *ta-aš-ta* ^{LÚ} *HA-ZA-AN-NU*

17 [ZA] *G-az pa-aš-šu-i*

18 [ma]-*aḥ-ḥa-an-ma-aš-ši-kán*

19 [-] *ḫa-an-da-it-ta*

20 [LUGAL-uš] *UŠ-KI-EN-NU*

KUB XXV 13 I:

4 [^{URU}H] *i-i-šar-la an-da-an pa-iz-zi*

5 [] LUGAL-uš *PA-NI ÍD a-ri*

C/ Sonuç:

Taḫurpa'ya geliyorken ilk olarak bu şehire ulaşıyor. Dolayısıyla *Taḫurpa* yakınlarında aramak yerinde olacaktır.

Açıklama: Bu şehrin yakınlarında adı belirtilmeyen bir akarsu var. Belki küçük bir su. Yukarıdaki metinlerde bu durumu desteklemektedir.

Taḫurpa:A/ Bibliyografya ⁴¹:

A. Goetze, RHA 61 (1957) 98: (Sorgun).

Garstang-Gurney, Geog. (1959) 19 vd.: (Yozgatın güneyinde).

R. Werner, BiOr 18 (1961) 76 vd.

F. Cornelius, Or. NS 32 (1963) 236

" " , Anatolica I (1967) 70 : (Yozgat civarındaki dağın kuzey yanında).

B/ Lokalizasyonla ilgili metin verileri:

KBo III 25 + KUB X 48 I + 34/t ve dup. KUB IX 16 I:

— *Katapa*, *Ḥakkura*, *Tatašuna*'dan sonra yol üzerinde *Ḥišurla*'ya oradan da *Taḫurpa*'ya gidilmekte, bir gün sonra da *Arinna* şehrine gidilmektedir. (st. 3- 17)

KBo X 20 I:

— AN.TA.H.ŞUM^{SAR} bayramı için kral ve kraliçe *Hattuša*'dan *Taḫurpa*'ya giderler. Kral bu şehre arabayla gider. (st. 3 vd.)

KBo XI 43 I:

— *Taḫurpa*'dan *Arinna*'ya arabayla gidiliyor. (st. 26 vd.)

KUB X 48 II:

— *Žippalanda*'dan bir gün sonra *Katapa*, bir gün sonra da *Taḫurpa*'ya geliniyor. *Taḫurpa*'dan da bir gün sonra (bir günlük mesafeyle) *Tiḫpuḫa* yolu ile *Hattuša*'ya gidilmektedir. (st. 9-17)

C/ Sonuç:

Taḫurpa'nın lokalizasyonu için genellikle bu konularda çalışan bilim adamları, buranın *Hattuša*'nın güney veya güneydoğusunda bir yerde, bugünkü Yozgat civarında olduğu düşüncesindedirler. Ancak bayramımızın metinleri incelendiği takdirde *Taḫurpa*'nın *Hattuša*'nın kuzey veya kuzeydoğusunda olduğu düşüncesinden hareket edersek, *Taḫurpa*'yı daha çok *Hattuša*'nın doğusunda veya kuzeydoğu doğrultusunda aramak uygun olacağı kanısındayız.

*Arinna:*A/ Bibliyografya ⁴¹:

E. Forrer, RIA 1/2 (1929) 149 vd.

R.O. Arık, Belleten I-1 (1937) s. 211: (Alaca-Höyük?).

E. Forrer, Glotta 26 (1938) 194: (Yerköy yakınlarında Karaşehir höyüğü).

A. Goetze, RHA 61 (1957) 98: (Zile).

Garstang-Gurney, Geog. (1959) 20⁵: (Terzili Hamam/Kavaksu'daki Tuz Yeli).

F. Cornelius, Or. NS 27 (1958) 244: (Tavium/Nefezköyün güneyindeki Terme).

" " , Or. NS 32 (1963) 236: (Tavium veya onun doğusundaki Terme).

" " , BiOr 21 (1964) 11 vd.

" " , Anatolica I (1967) 70

" " , Gesch. (1973) 82 vd.: (Nisa = Tavium/Nefezköy).

R. Werner, BiOr 18 (1961) 76 vd.

E. Laroche, Noms. (1966) 268 n. 4

B/ Lokalizasyonla ilgili metin verileri:

KBo III 25 + KUB X 48 I + 34/t ve dup. KUB IX 16 I:

— *Taḥurpa*'dan *Arinna*'ya geliniyor ve burada *nuntarriāšhaš* bayramı kutlanıyor.

KBo X 20 II:

— AN.TAḤ.ŠUM^{SAR} bayramı için *Matila*'dan *Arinna*'ya geliniyor. (st. 1 vd.)

KBo XI 43 öy. I:

— Kral *Taḥurpa*'dan *Arinna*'ya arabayla (GİŠ GIGIR) gider. (st. 26-27)

KUB XXX 39 + .. I:

— AN.TAḤ.ŠUM^{SAR} bayramının 5. gününde: *Arinna*'dan *Taḫiniia* ve *Hiiašna*'ya. (st. 18-22)

KUB XI 34 Ay. VI Kolophon:

— III. tablet: Eğer Kral *Arinna*'dan *nuntarriāšhaš* bayramında *Hattuša*'ya gelirse. (st. 46-49)

KUB XXV 12 Ay. VI Kolophon (st. 11-13) ve/ 'i IBoT II 11 (KUB XXV 12 VI'ya göre tamamlanmaktadır.):

— *Arinna*'dan (Kral) *nuntarriāšhaš* bayramı için *Hattuša*'ya gelirse.

IBoT II 7 Öy. I:

— *Arinna*'dan *Hattuša*'ya gelir. (st. 1-2)

KBo XVII 4 + 5 + ... II:

— Kral *Hattuša*'dan *Arinna*'ya giderken, *Katapa*'dan bahsediliyor. (st. 13-15)

VBoT 68 II:

— Kral *Arinna*'dan *Hattuša*'ya gidiyor. (st. 15)

C/ Sonuç:

Arinna şehri birçok metinde geçmesine karşın lokalizasyona yardım eden az sayıda ve yetersiz metin vardır. Ancak *nuntarriāšhaš* bayramının metinlerine göre: *Taḥurpa* ile *Arinna* şehirleri arasında sadece bir günlük mesafe bulunmaktadır. Ayrıca *Arinna*'nın *Hattuša*'ya da çok yakın bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. *Arinna*'nın lokalizasyonunu buna göre *Hattuša*'nın civarında yakın bir yere yapılması bizce uygundur.

Tatişga:A/ Bibliyografya ⁴¹:

F. Cornelius, Or. NS 27 (1958) s. 373-383

" " , Anatolica I (1967) 72: = (gr. Lascoria, Nefez'in batı yönünde bir günlük seyahat).

B/ Loklizasyonla ilgili metin verileri:

KBo III 25 + KUB X 48 I + 34/t ve dup. KUB IX 16 I (st. 25):

— *Taħurpa*'dan ve *Arinna*'dan sonra bu şehre geliniyor. (st. 17 vd.)
Arinna ile *Tatişga* arasında bir günlük mesafe bulunmaktadır.

C/ Sonuç:

Taħurpa ile *Arinna* şehirlerinin *Ḫattuša* çevresinde bulunduğu bilinmektedir. *Tatiřga* şehri de, *nuntarriiařař* bayramı metinlerine göre, *Arinna*'dan sonra bir günlük yolculukla ulařılabilecek bir uzaklıkta bulunmaktadır. Buna göre *Tatiřga*'yı, *Arinna* ile *Ḫattuša* arasında ve *Ḫattuša*'nın daha çok kuzey ve kuzeybatı yönünde aramak bizce uygun olacaktır.

Ha/urrañařa/i (= ? *Harrana*):A/Bibliyografya ⁴¹:

A. Goetze, RHA 61 (1957) 95 vd. (*Ḫur(ra)na*).

H.G. Güterbock, JNES 20 (1961) 91 vd. (*HAR ranassa* = *HAR rana*).

E. von Schuler, *Kaşk.* (1965) 32 ¹⁵⁷

F. Cornelius, Anatolica 1 (1967) 71

H. Gonnet, RHA 26 (1968) 123

Ph. H. Houwink ten Cate, Records (1970) 68, 70 ⁸⁶ (*HAR-ranassa*).

H. Otten, RIA 4/2-3 (1973) 125 (*Ḫa/urrañaři*).

B/Lokalizasyonla ilgili metin verileri:

KUB X 48 Öy. II:

— URU *şippalanda*'dan önce geçmektedir. (st. 3 ve 9) Aralarında bir günlük mesafe bulunmaktadır.

C/ Sonuç:

nuntarriāšhaš bayramı metinlerine göre *Žippalanda*'ya çok yakın bir yerdedir.

Žippalanda:A/ Bibliyografya ⁴¹:

- A. Goetze, RHA 61 (1957) 98 n. 54: (Alaca yakınındaki Karahisar).
 Garstang-Gurney, Geog. (1959) 22: (Küçük Köhne ile Akdağmadeni arasında).
 F. Cornelius, BiOr 18 (1961) 217
 " " , Or. NS 32 (1963) 235
 " " , Anatolica I (1967) 72
 " " , Gesch. (1973) 42: (Temlik veya Yapalak).
 R. Werner, BiOr 18 (1961) 76 vd.
 A. Ünal, TH 3/1 (1974) 225 vd.

B/ Lokalizasyonla ilgili metin verileri:

KBo X 20 IV:

— *Harranašša*'dan *Žippalanda* ve *Ankuu*'ya (st. 13-18)

KUB X 48 Öy. II:

— *Kral Hırran* [*ašša*'dan *Žippalanta*'ya, ertesi gün *Katapa*'ya gidiyor.
 (st. 9-12)

C/Sonuç:

Žippalanda şehri bir çok metinde geçmesine karşın lokalizasyona yardım eden çok az sayıda yetersiz metin bulunmaktadır. Ancak *nuntarriāšhaš* bayramının 12 ve 16. günlerini bulunduğu KUB X 48 Öy. II numaralı metinde *Katapa*'dan bir günlük yolculukla ulaşılabilecek bir uzaktadır. Aynı metnin devamında da *Hattuša*'ya yakın olan ve bir ertesi gün ulaşılan *Taḥurpa* bulunmaktadır. Buna göre bu şehri de diğerlerine olan yakınlığından, aynı çevrelerde aramak yerinde olur kanısındayız.

*Tippuua:*A/Bibliyografya ⁴¹:

Garstang-Gurney, Geog. (1959) 13: (Derbentköy civarında).

F. Cornelius, BiOr 18 (1961) 214: (Boğazköy'le Nefezköy yolu üzerinde).

R. Werner, BiOr 18 (1961) 76 vd.

B/ Lojalizasyonla ilgili metin verileri:

KUB X 18 1 vd.; VI 12 vd. Kolophon:

— Kral ilkbaharda AN.TAḪ.ŠUM^{SAR} bayramı için *Taḫurpa*'dan *Ḫattuša*'ya gelirken yol üzerinde bu şehre uğramaktadır.

KUB X 48 Öy. II:

— *nuntarriiašhaš* bayramında *Taḫurpa*'dan sonra ertesi gün *Tippuua* yoluyla Kral *Ḫattuša*'ya ulaşmaktadır. (st. 15-18)

C/ Sonuç:

Tippuua şehrine, her iki metinde de görüldüğü gibi *Taḫurpa*'dan *Ḫattuša*'ya gelirken yol üzerinde karşılaşılmaktadır. *Ḫattuša*'ya da çok yakın olan bu şehir, *Taḫurpa* ile *Ḫattuša* arasında bir yerde olmalıdır.

*Nirḫanta:*A/ Bibliyografya ⁴¹:

A. Goetze, RHA 61 (1957) s. 92

E. Laroche, RHA 69 (1961) s. 68

B/ Lokalizasyonla ilgili metin verileri:

KUB X 48 Öy. II:

— Kral *Taḫurpa*'dan *Ḫattuša*'ya yol üzerinde, yakınında adı metinde geçmeyen bir akarsu bulunan (belki küçük bir su), *Nirḫanta* şehrinde, nehrin önünde tören yapılmaktadır.

C/ Sonuç:

Taḫurpa, *Tippuua* ve *Ḫattuša* yolu üzerinde, yakınında bir akarsu bulunan, daha çok *Ḫattuša*'ya yakın bir yerde bulunmalıdır.

TRAKYA'DA ENEZ (ANTİK AİNOS) KAZILARINDA BULUNAN BİZANS ALTIN SİKKELERİ

AFİF ERZEN - İSMAİL KAYGUSUZ

Kuzey Ege sahilinde Meriç (antik Hebros) nehrinin ağzında kurulmuş bulunan Enez (antik Ainos) mahfuz bir liman olarak Eskiçağ'da büyük bir rol oynadığı gibi, kıyı boyunca batı-doğu yönünde, Avrupa-Asya sahil yolu üzerinde, büyük bir liman şehri olması dolayısı ile de askeri bakımdan da önem taşımıştır.

Enez, Eskiçağ'da Taşos (antik Thasos) Boğazı'ndan Çanakkale Boğazı'na kadar olan Kuzey Ege kıyılarında biricik mahfuz bir liman olduğu gibi, Ergene Havzası ile zengin bir hinterlanda sahip bulunduktan, çok erken çağlardan itibaren iskân edilmiştir.

Nitekim, Homeros'un İlias Destanı'nda Enez (Ainos) adına rastlanarakla birlikte, Strabon ve Stephanos Byzantions gibi antik yazarların eserlerindeki kayıtlar, Enez'in iskânını, çok daha eski devirlere götürmektedir. Diğer taraftan ise Herodot, Thukydides ve Skylax'ın kayıtlarına göre Enez, Ege dünyası ve Atina ile sıkı bir kültürel ve siyasi ilişkide bulunmuştur.

Enez, Ortaçağ'da, Bizanslılar zamanında İmroz (antik İmbroz) ve Semadirek (antik Samothrake) adalarını içine alan bir prensliğin merkezi olmuştur.

Enez'in Eskiçağ'da erişmiş olduğu yüksek seviye, M.Ö. 5 nci yüzyıla ait sikkeler, plastik eserler ve keramik buluntularla belgelenmektedir. Bu kültür seviyesini Enez, bütün Antik çağ boyunca koruduğu gibi, Ortaçağ'da da seviyesini düşürmediği görülmüştür.

Nitekim, 1971 yılından beri Enez'de yaptığımız arkeolojik kazılar bu durumu ispatlamaktadır.

Enez'de, Kale içinde ve Kale dışında yapılan kazılar Osmanlı devrinden Grek Arkaik Devri'ne kadar buranın devamlı iskâna sahne olduğunu göstermiştir. Kazılar esnasında biri Kale içinde, on tanesi de Kale dışında olmak üzere, on bir adet altın Bizans sikkesi ele geçmiştir ki, bulunuş durumları ve yerleri bakımından bu sikkeler ayrı bir önem taşımaktadır. Aynı zamanda mahiyetleri itibarı ile de ilgi çekicidirler.

1980 yılı kazılarında Osmanlı ve Bizans keramiğinden başka, Kale girişinin sağ tarafında, ana kayanın işlenmesiyle meydana getirilen binanın bulunduğu kazı sahasının batısında, kuzeybatı ve güneydoğu yönünde uzanan duvar içinde 12 nci yüzyıla tarihlenen ilk Bizans altın sikkesi bulunmuştur (Bk. A. Erzen, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, III, 1981, s. 87; *Arkeoloji ve Sanat*, 24/27, 1985, s. 8, Res. 15)

Diğer on sikke ise, Enez kasabasının doğu tarafında bulunan ve "Kral Kızı" denilen mevkide 1983 yılında yapılan bir sondajdan sonra, meydana çıkarılan apsisli bir kutsal binanın (kilise) taş duvarının dibinde ele geçmiştir (Bk. Lev. VII, res. 3).

Bu sikkeler yüzeyden 1.20 m. derinlikte ve duvarın kuzey köşesinde, açık kırmızı renkte ve boğazlı küçük bir seramik vazo içinde bulunmuştur. (Bk. Lev. I, res. 1, 2, 3).

Sikkeler, halen Edirne Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır. Altın sikkelerin hepsinin 22 ayar olduğu tek tek ölçümlerle tespit edilmiş olup, ağırlıkları 4.30 ile 4.50 gram arasında değişmektedir. Biçim olarak sikkeler çukur basımlıdır (Bk. A. Erzen, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, VI, 1984, XIII-XVI; burada 1-3)

Altın sikkelerden birisi Aleksios I Komnenos (1081-1118)a; 9 tanesi Ioannes II Komnenos (1118-1143)a; diğeri ise Isaakios II Angelos (1185-1195) adındaki Bizans imparatoruna aittir.

Bu sikkeler, Komnenos'lar sülalesinin (1081-1185) ilk imparatorlarından, Angelos sülalesinin (1185-1204) ilk önemli imparatoru Issakios II'yi içine alan yaklaşık 100 yıllık bir dönemin paralarıdır. Bu durum, altın sikkelerin gerçekten de bir koleksiyoncunun gömüsü olduğunu gösterdiği gibi; en geç tarihe konan para, bu kutsal yapı (kilise) için *antequem* oluşturabilir; yani kilisenin yapımı, İmparator Isaakios II (1185-1195) den önceye tarihlendirilmelidir. Böylece sikkeler, M.S. 12 nci yüzyıldaki Komnenos'lar devrine aittirler ve aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

ALEKSİOS I KOMNENOS (1081-1118)

1) Müze Env. No.	: B-326/2011
Ölçüler	:
Çap	: 2.70 × 2.50 cm.
Kalınlık	: 0.05 cm.
Ağırlık	: 4.40 gr.

Tanımlama :

Ön Yüzde : Solidus (Concave: Çukur). Bir elinde imparatorluk asası, diğerinde bir haç olan ve incilerle süslenmiş kaftan içerisinde İmparator Aleksios ayakta ve cepheden betimlenmiştir. İmparatorun iki yanında düşey olarak $A/\Lambda\varepsilon/\Xi\omega/\Delta\varepsilon C/\pi o/T = [T]/\omega/Ko/MNH/N/\omega$ yazılıdır.

Arka Yüzde : (Convexe: Tümsek). Hz. İsa çok sade bir taht üzerinde oturmuş durumda, cepheden gösterilmektedir; dar bir manto içerisinde ve sağ elini dirsekten hafif bükerek, havaya kaldırmıştır. Başının çevresindeki halenin iki yanında, I(ήσο) ç X (ρμσΤο) ç monogramları ve tahtın sağında ve solunda ise + KεRo/Hoel (ΚCυρι)ε βοηθει Ey efendi! Yardım et! yazılıdır (Lev. II, Res. 1, 2).

Yayın : Ratt. No. 2054; Sab. 2; Wr. 2; Morrisson, s. 665-687, Pl. XCIII-XCV.

IOANNES II KOMNENOS (1118-1143)

Birinci Tip

2) Müze Env. No. : B-322/2007

Ölçüler :

Çap : 2.75 × 2.80 cm.

Kalınlık : 0.05 cm.

Ağırlık : 4.50 gr.

Tanımlama :

Ön Yüzde : Solidus (Concave). Omuz hizasında \overline{MP} ; baş hizasında ise $\overline{\Theta V}$ monogramları bulunan Hz. Meryem, imparatorluk kaftanı giyinmiş ve yuvarlak başlı asası elinde, ayakta duran İoannes II'nin tahta çıkışını, başına taç koyarak, onu takdis etmektedir. İmparatoru belirleyen yazıt düşey durumda: $\overline{\omega|\Delta\varepsilon|\pi o|\Gamma H}$ olarak bulunmaktadır.

Arka Yüzde : (Tümsek). Hz. İsa bol bir mantoya sarınmış, tahtta oturur durumda, cepheden betimlenmiştir. İsa'nın yüzü ile sağ taraftaki monogram silinmiştir: \overline{IC} , [XC]: [+ κεRo|HθeI] (Lev. II, Res. 3, 4).

Yayın : Ratt. No. 2092; Sab. 1; Wr. 2; Morrisson, s. 689-699, Pl. XCVI; Whitting, ayn. y.

3) Müze Env. No. : B-323/2008

- Ölçüler :
 Çap : 2.80 × 2.75 cm.
 Kalınlık : 0.046 cm.
 Ağırlık : 4.40 gr.
 Tanımlama :
 Ön Yüzde : Solidus (Concave). Uzun khitonu içerisinde Hz. Meryem sağ eliyle İmparator İoannes II'yi taçlandırarak kutsamaktadır. Monogramları sağlam kalmasına rağmen, imparatoru belirleyen yazıt büyük çapta silinmiştir: $[\overline{\omega}|\Delta\epsilon] \text{C}|\pi\sigma|\text{T} [\text{H}]$
 Arka Yüzünde : (Convexe). Hz. İsa süslü bir taht üzerinde oturur durumda cepheden gösterilmiştir: $\overline{\text{TCXC}}$ ve $+\overline{\kappa\epsilon\text{R}\sigma|\text{H}\theta\epsilon\iota}$ yazıtları okunmaktadır. (Lev. III, Res. 1, 2).
 Yayın : Ratt. No. 2092; Sab. 1; Wr. 2; Morrisson, ayn. y.; Whitting, ayn. y.

- 4) Müze Env. No. : B-324/2009
 Ölçüler :
 Çap : 2.75 × 2.70 cm.
 Kalınlık : 0.05 cm.
 Ağırlık : 4.40 gr.
 Tanımlama :
 Ön Yüzde : Aynı tip Solidus (Concave). $\overline{\theta\text{VMP}}$,
 Düşey yazıt : $\overline{\omega}|\Delta\epsilon]c|[\pi]o|\text{T}|\text{H}$ olarak bulunmaktadır.

Arka Yüzde : Yazıt ve betim terstir: $\text{I}\theta\text{H}|\text{I} + \overline{\kappa\epsilon\text{R}\sigma}$
 $|\overline{\sigma} \text{X} - \overline{\sigma} |$ (Lev. III, Res. 3, 4).

Yayın : Ratt. No. 2093; Wr. 5; Morrisson, ayn. y.

5) Müze Env. No. : 194/1451

- Ölçüler :
 Çap : 2.80 × 2.60 cm.
 Kalınlık : 0.04 cm.
 Ağırlık : 4.40 gr.

Tanımlama : Solidus. Aynı tip (Convexe); $\overline{\text{TCXC}}$, $[\text{I}\theta]\text{H}|\text{I} \overline{\kappa\epsilon\text{P}} [\text{o}]$. (Lev. IV, Res. 1, 2).

- 6) Müze Env. No. : B-325/2010
 Ölçüler :
 Çap : 3.10 × 2.70 cm.
 Kalınlık : 0.04 cm.
 Ağırlık : 4.40 gr.
 Tanımlama : Her iki yüzde 2 ve 3 No. lu sikkelerde bulunan betimler ve yazıtlar yer almaktadır. (Lev. IV, Res. 3, 4).
 Yayın : Ratt. No. 2092; Sab. 1; Wr. 2

İkinci Tip

- 7) Müze Env. No. : B-321/2006
 Ölçüler :
 Çap : 2.60 × 2.75 cm.
 Kalınlık : 0.04 cm.
 Ağırlık : 4.20 gr.
 Tanımlama :
 Ön Yüzde : Solidus (Concave). İmparatoru belirleyen yazı silinmiş durumdadır. Betimlerde Hz. Meryem, İmparator Ioannes'i haç ile kutsamaktadır. Muhtemelen imparatorun kolu üzerinde dairevi olarak [ΙΩΔΕCΠΟΤΗ] yazısı bulunmaktaydı.
 Arka Yüzde : Hz. İsa bol mantosunun içinde yatakta ve biraz kabaca betimlenmiştir. İki yanında diğer sikkelerdeki monogramlar ve yazıt görülmektedir: [I]C-[XC] ΚΕΡΟΙΗΘΕΙ (Lev. V, Res. 1, 2).
 Yayın : Ratt. 2094, 2095, 2096 değişik stilde; Wr. 12

- 8) Müze Env. No. : B-329/2014
 Ölçüler :
 Çap : 2.50 × 2.80 cm.
 Kalınlık : 0.05 cm.
 Ağırlık : 4.20 gr.
 Tanımlama :
 Ön Yüzde : Aynı tip değişik stilde basılmıştır.
 [ΙΩ]ΔΕCΠΟΤΗ, ΘV MP

Arka Yüzde : (Convexe) Yaşlı olarak taht üzerinde gösterilen Hz. İsa'nın betimi çevresinde sadece $\overline{\text{IC- XC}}$ monogramları bulunmaktadır. (Lev. V, Res. 3, 4).

Yayın	: Ratt. No. 2094, 2095
9) Müze Env. No.	: B-320/2005
Ölçüler	:
Çap	: 2.70 × 2.65 cm.
Kalınlık	: 0.05 cm.
Ağırlık	: 4.30 gr.
Tanımlama	: 8 No.lu sikke ile aynı tip ve aynı stildedir.

Yazıtlar: $\overline{\text{θVMP}}[\text{Iω}] \Delta\epsilon\pi\omicron\text{TH}$]; $\overline{\text{ICXC}}$ (Lev. VI, Res. 1, 2).

Yayın	: Ratt. No. 2094, 2095
<i>Üçüncü Tip</i>	
10) Müze. Env. No.	: B-328/2013
Ölçüler	:
Çap	: 3.00 × 2.70 cm.
Kalınlık	: 0.02 cm.
Ağırlık	: 4.20 gr.
Tanımlama	:

Ön Yüzde : Solidus (Concave). Hz. Meryem adı zor okunabilen ve elinde imparatorluk asası bulunan İoannes II'yi taçlandırarak kutsamaktadır. İki yanında düşey olarak $[\text{Iω}] \Delta\epsilon\text{C}\pi\omicron$ $[\text{TωφV}\text{I}\rho\omicron]\Gamma\epsilon\text{NH}/\text{T}$ bulunmaktadır.

Arka Yüzde : (Convexe) de Hz. İsa süslü bir taht üzerinde oturmuş ve sağ elini havaya kaldırmış durumda betimlenmiştir. İki tarafta $\overline{\text{ICXC}}$ monogramları yazılıdır (Lev. VI, Res. 3, 4).

Yayın	: Ratt. No. 2097; Sab. 2; Wr. 41; Morrisson, ayn. y.
-------	--

ISAAKİOS II ANGELOS (1185-1195)

11) Müze. Env. No.	: B-327/2012
--------------------	--------------

Ölçüler	:	
Çap	:	2.60 × 2.75 cm.
Kalınlık	:	0.04 cm.
Ağırlık	:	4.50 gr.
Tanımlama	:	
Ön Yüzde	:	Solidus (Concave). İmparator Isaakios elinde asası ve yanında Aziz Mihail tarafından kutsanmaktadır: ICAKIOC [ΔεCπ] APXM.
Arka Yüzde	:	(Convexe). Yaşlı olarak cepheden betimlenmiş bulunan Hz. Meryem bir taht üzerinde oturmaktadır: MP [θV] (Lev. VII, Fg. 1, 2).
Yayın	:	Ratt. No. 2174-2179; Sab. 2; Wr. 13-14; Morriison, s. 739-749, Pl. CII-CIII

BİBLİOGRAFYA VE KISALTMALAR

Sab.	Sabatier, Description de Monnaies Byzantines, Paris 1862.
Wr.	Warvick, Wroth, Catalogue of Emperial Byzantine, Coins in the British Museum, London, 1908
Ratt.	Rudolfo, Ratto, Monnaies Byzantines, Amsterdam, 1959.
Morriison	Cécile, Morriison, Catalogue des Monnaies Byzantines de la Bibliothèque Nationale, Tom deuxieme, Paris, Bibliothèque Nationale, 1970.
Whitting	P.D. Whitting, Deutsche Übersetzung: Alfred, P-Zeller, Münzen von Byzanz, 1973, E. Rottenberg. Johannes II Komnenos (1118-1143), s. 185, Res. 280-281.

**BYZANTIAN GOLD COINS
FOUND IN THE EXCAVATIONS
AT ENEZ (ANCIENT AINOS)
IN THRACE**

AFIF ERZEN - İSMAİL KAYGUSUZ

Enez, founded in the mouth of Meriç River (ancient Hebros) on the North Aegean coast had a very important role in Ancient times as a safe harbour and military significance as a great harbour city on the Europe-Asia coastal route extended in the east-west direction.

Enez was settled in very early times because it was the only safe harbour in Ancient times on the Northern Aegean coast extended from Taşoz Strait (ancient Thasos) up to Dardanelles, as well as, it had a fertile hinterland due to Ergene Basin.

As a matter of fact, the name of Enez (Ainos) is seen in Homeros' Illiad but the records in the books of ancient writers like Strabo and Stephanos Byzantinos date back to the settlement of earlier times. On the other hand, according to Herodotus', Thukydidies' and Skylax' records, Enez had close cultural and political relations with the Aegean world and Athens.

In the Middle Age, during the Byzantian period Enez was the center of a principedom encompassing Imroz Island (ancient Imbroz) and Semadirek (ancient Samothrake).

Especially the coins, plastic works of art and ceramic findings of the 5th century B.C. evince the high level that Enez reached in the Ancient Age. It is clear that Enez retained this cultural level throughout all the Ancient Age and did not let it decline also in the Middle Age.

As a matter of fact, the archeological excavations we have realised since 1971 at Enez proved this fact.

The excavations fulfilled both in and out of the Fortress showed that Enez was continuously settled from the Grece Archaic Period until the Ottoman Period. During the excavations eleven Byzantian coins, one in the Fortress and ten around were found. These coins are distinctive on account of their places and their positions at the time of unearthing. At the same time their characteristics are also interesting.

During the excavations in 1980, apart from the Ottoman and Byzantine ceramics, the first Byzantine coin of the 12th century was found in the wall, extended to the northwest-southeast direction, at the right side of the entrance to the Fortress, in the west of the excavation area where an edifice erected by of treating the bedrock (See A. Erzen, *Kazı Sonuçları Toplantısı III*, 1981, p. 87; *Arkeoloji ve Sanat* 24/27, 1985, p. 8, Fig. 15).

The other ten coins were found under the foot of a stone wall of a sacred edifice with an apse (a church) unearthed in 1983 after sounding the district called "Kral Kızı", in the east of Enez town (see, pl. VII, Fig. 3).

These coins were attained 1.20 m. deeper than the surface of the earth and at the northern corner of the wall. They were in a little, light red and necked ceramic vase (see. pl. I, Fig. 1, 2, 3).

Now, the coins are in the Archeological Museum of Edirne. They were one by one graded and it was judged that the standard purity of all was 22 whereas their weights varied between 4.30-4.50 gm. As for the shape, the coins were minted concave (See A. Erzen, *Kazı Sonuçları Toplantısı VI*, 1984, XIII-XVI; here 1-3).

One of the gold coins is Alexius Comnenus' (1081-1118) while nine of them belong to John II Comnenus (1118-1143) and the other one to a Byzantine Emperor named Isaac II Angelus (1185-1195).

These coins cover nearly a hundred year period consisting of the first emperors of the Comnenus Dynasty (1081-1185) and the first important emperor of the Angelus Dynasty (1185-1204), Isaac II. This shows that the gold coins is really a collections buried in the earth, as well as the latest coin can be an *antequem* for the sacred edifice (the church); that is to say the church must be built before Emperor Isaacc's reign (1185-1195). Thus, the coins belong to the Comnenus' period, the 12th century A.D., and it is possible to list them as follows:

ALEXIUS COMNENUS (1081-1118)

1) Inv. No.	:	B 326/2011
Dimensions		
Diameter	:	2.70 × 2.50 cm.
Thickness	:	0.05 cm.
Weight	:	4.40 gm.
Definition		
Obverse	:	Solidus (concave). Emperor Alexius, in a

gown ornamented with pearls; standing; frontal; holding a scepter in one hand and a cross in the other. Vertical legend on both sides of the emperor: A/Λε/ΞΙ/ω/ΔεC/πo/T = [T]/ω/Ko/MNH/N/ω.

Reverse : (Convex). Jesus Christ, seated on a very simple throne; frontal; in a tight mantle; his right elbow slightly bent and his hand raised. On both sides of the halo there are monograms' I(ήCo) ζ X (φῆσTo) ζ and the legend on the right and left of the throne + ΚεRo/Hoε|CK(υρι) ε βοηθει ("O Lord! Help!") (Pls. II, Fig. 1, 2).

Bibliography : Ratt. No. 2054; Sab. 2; Wr. 2; Morriison, pp. 665-687, Pls. XCIII-XCV

JOHN II COMNENUS (1118-1143)

First Type

2) Inv. No. : B-322/2007

Dimensions

Diameter : 2.75 × 2.80 cm.

Thickness : 0.05 cm.

Weight : 4.50 gm.

Definition

Obverse : Solidus (concave). Virgin Mary, crowning and blessing Emperor John II upon his ascending to the throne. At the same level with her shoulder there is a monogram $\overline{M-P}$; at the same level with her head there is another monogram $\overline{\theta V}$. John II, standing in a gown, holding a round headed scepter. Vertical legend: Iω/ΔεC/πo/TH

Reverse : (Convex). Jesus Christ, wrapped up in a large mantle; seated on a throne; frontal. Jesus Christ's face and the monogram \overline{IC} , [\overline{XC}]; [+ $\overline{Κε Ρo|Hθe|}$] on his right side are indistinctive. (Pls. II, Fig. 3, 4).

Bibliography : Ratt. No. 2092; Sab. 1; Wr. 2; Morriison, pp. 689-699, Pl. XCVI; Whitting. *ibid*.

3) Inv. No. : B-323/2008

Dimensions

Diameter : 2.80 × 2.75 cm.

Thickness : 0.046 cm.

Weight : 4.40 gm.

Definition

Obverse : Solidus (concave). Virgin Mary, in a long chiton; crowning and blessing Emperor John II with her right hand. Although his monograms are in good condition, his legend is indistinctive to a great extent: [Iω/Δε]C/πo/T[H]

Reverse : (Convex). Jesus Christ, seated on an ornamented throne; frontal. Legends IC XC and + KεRo/HθeI (Pls. III, Fig. 1, 2).

Bibliography : Ratt. No. 2092; Sab. 1; Wr. 2; Morrisson, *ibid.*; Whitting, *ibid.*

4) Inv. No. : B-324/2009

Dimensions

Diameter : 2.75 × 2.70 cm.

Thickness : 0.05 cm.

Weight : 4.40 gm.

Definition

Obverse : Solidus, same type (concave). Vertical legend Iω,/[Δε/C [π] o/T/H Monogram θV MP

Reverse : Depiction and the legend IθθH/ + KεR
 √O × √I are the reverse of the obverse (Pls. III, Fig. 3, 4).

Bibliography : Ratt. No. 2093; Wr. 5; Morrisson, *ibid.*

5) Inv. No. : 194/1451

Dimensions

Diameter : 2.80 × 2.60 cm.

Thickness : 0.04 cm.

Weight : 4.40 gm.

Definition : Solidus, same type (convex). IC
 XC, [Iθ] θH/KεP[o] (Pls. IV, Fig. 1, 2).

6) Inv. No. : B-325/2010

Dimensions

Diameter : 3.10 × 2.70 cm.

Thickness : 0.04 cm.

Weight : 4.40 gm.

Definition : On both sides, there are the same depictions and legends with the coins 2 and 3 (Pls. IV, Fig. 3, 4).

Res. 1 — Fig. 1

Res. 2 — Fig. 2

Res. 3 — Fig. 3

Res. 1 - Ön yüz — Fig. 1 - Obverse

Res. 2 - Arka yüz — Fig. 2 - Reverse

Res. 3 - Ön yüz — Fig. 3 - Obverse

Res. 4 - Arka yüz — Fig. 4 - Reverse

Res. 1 - Ön yüz — Fig. 1 - Obverse

Res. 2 - Arka yüz — Fig. 2 - Reverse

Res. 3 - Ön yüz — Fig. 3 - Obverse

Res. 4 - Arka yüz — Fig. 4 - Reverse

Res. 1 - Ön yüz — Fig. 1 - Obverse

Res. 2 - Arka yüz — Fig. 2 - Reverse

Res. 3 - Ön yüz — Fig. 3 - Obverse

Res. 4 - Arka yüz — Fig. 4 - Reverse

Res. 1 - Ön yüz — Fig. 1 - Obverse

Res. 2 - Arka yüz — Fig. 2 - Reverse

Res. 3 - Ön yüz — Fig. 3 - Obverse

Res. 4 - Arka yüz — Fig. 4 - Reverse

Res. 1 - Ön yüz — 1 - Obverse

Res. 2 - Arka yüz — Fig. 2 - Reverse

Res. 3 - Ön yüz — Fig. 3 - Obverse

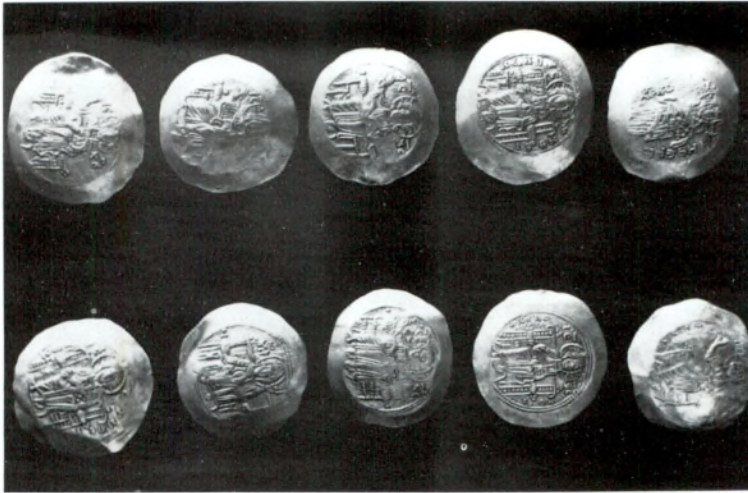
Res. 4 - Arka yüz — Fig. 4 - Reverse

Res. 2-Arka yüz— Fig. 2-Obverse

Res. 1-Ön yüz— Fig. 1-Reverse

Res. 3 — Fig. 3

Bibliography : Ratt. No. 2029; Sab. 1; Wr. 2

Second Type

7) Inv. No. : B-321/2006

Dimensions

Diameter : 2.60 × 2.75 cm.

Thickness : 0.04 cm.

Weight : 4.20 gm.

Definition

Obverse : Solidus (concave). Legend relating to the emperor is indistinctive. Virgin Mary, blessing the emperor with a cross. It is probable that there is a round legend on the arm of the emperor: [̄ω ΔεCπoTH]

Reverse : Jesus Christ, depicted roughly in a large mantle; seated. On his both sides, the same monograms and legends with the other coins: [I]C-[XC] KεRo|Hθe| (Pls. V, Fig. 1, 2),

Bibliography : Ratt. No. 2094, 2095, 2096 in a different style; Wr. 12

8) Inv. No. : B-329/2014

Dimensions

Diameter : 2.50 × 2.80 cm.

Thickness : 0.05 cm.

Weight : 4.20 gm.

Definition

Obverse : Same type, minted in a different style.

Legend: [̄ω] ΔεCπoTH, θV M-P

Reverse : (Convex). Jesus Christ, older; seated on a throne.

Monograms ̄IC-̄XC (Pls. V, Fig. 3, 4).

Bibliography : Ratt. No. 2094, 2095

- 9) Inv. No. : B-320/2005
 Dimensions :
 Diameter : 2.70 × 2.65 cm.
 Thickness : 0.05 cm.
 Weight : 4.30 gm.
 Definition : Same type and style with the coin 8.
 Legends $\overline{\Theta V} \overline{MP} [\overline{\omega \Delta \epsilon C \pi o T H}]$; $\overline{IC} \overline{XC}$ (Pls. VI, Fig. 1, 2).

Bibliography : Ratt. No. 2094, 2095

Third Type

- 10) Inv. No. : B-328/2013
 Dimensions :
 Diameter : 3.00 × 2.70 cm.
 Thickness : 0.02 cm.
 Weight : 4.20 gm.
 Definition :
 Obverse : Solidus (concave). Virgin Mary, crowning and blessing Emperor John II. Name of the emperor hardly legible; holding a scepter in his hand. Vertical legend on both sides $[\overline{\omega}] \overline{\Delta \epsilon C} / \overline{\pi o} / \overline{[T]} \overline{\omega} - \overline{\phi v} | \overline{\pi o} | \overline{\Gamma \epsilon} | \overline{NH} | \overline{T}$

Reverse : (Convex). Jesus Christ, seated on an ornamented throne; his right hand raised. On both sides there are monograms: $\overline{IC} \overline{XC}$ (Pl. VI, Fig. 3, 4).

Bibliography : Ratt. No. 2097; Sab. 2; Wr. 41; Morrisson, *ibid.*

ISAAC II ANGELUS (1185-1195)

- 11) Inv. No. : B-327/2012
 Dimensions :
 Diameter : 2.60 × 2.75 cm.
 Thickness : 0.04 cm.
 Weight : 4.50 gm.
 Definition :
 Obverse : Solidus (concave). Emperor Isaac, holding a scepter in his hand; St. Michael, beside him; blessing the emperor.

Legend: ΙCΑΚΙΟC [ΔΕCΠ] ΑΡΧΜ.

Reverse : (Convex). Virgin Mary, older; seated on a throne; frontal. Monogram M-P [ΘV] (Pls. VII, Fig. 1, 2).

Bibliography : Ratt. No. 2174-2179; Sab. 2; Wr. 13-14; Morrisson, pp. 739-749; Pls. CII-CIII

ABBREVIATIONS AND BIBLIOGRAPHY

Inv. No.	Inventory number given by the Archeological Museum of Edirne
Morrisson	Cécile MORRISSON, <i>Catalogue des Monnaies Byzantines de la Bibliothèque Nationale</i> , Tome deuxième, Paris, Bibliothèque Nationale, 1970.
Ratt.	Rudolfo RATTO, <i>Monnaies Byzantines</i> , Amsterdam, 1959
Sab.	Y. SABATIER, <i>Description de Monnaies Byzantines</i> , Paris, 1862
Whitting	P.D. Whitting, <i>Deutsche Übersetzung: Alfred, P-Zaller, Münzen von Byzanz</i> , 1973, E. Rottenberg. <i>Johannes II Komnenos (1118-1143)</i> . p. 185, Figs. 280-281
Wr.	Warwick, WROTH, <i>Catalogue of Imperial Byzantine Coins in the British Museum</i> , London, 1908

YENİ BULUNAN BİR AT'TASRİF TERCÜMESİ: "ZAHRĀVĪ VE 'İLM-İ CERRĀH"

Dr. İLTER UZEL *

Manisa İl Genel Kütüphanesi tıp yazmaları yönünden oldukça zengindir ve bunlar içinde tek nüsha olan eserler de mevcuttur. Bu nadir yazmalara hekim ve şair Ahmedî (1334²-1413)'nin Tarvih al-Ervah¹ ve Beyrunî (973-1051)'nin Farsça Kitab-al Saydala Tercümesi² örnek gösterilebilir. Burada tanıtmaya çalışacağım kısaltılmış Zahravî tercümesi de bu ünik yazmalardan bir tanesidir. Asıl adı Abû'l-Kâsım Khalaf İbn 'Abbas al-Zahrāvî olan ve İspanya'da Kurtuba'da 10. yüzyılda yaşayan (Ölm. 1013) ünlü islâm cerrahı Abulkasım Zavrahî'nin 30 ciltten teşekkül eden Kitâb al-tasrif li-man 'acaza 'an al-ta'alif eserinin cerrahiye ayrılan son cildi çok tanınmıştır³. Zahravî bir cerrahın anatomi bilmesini ısrarla isteyen ve yüksek bir gözlem kabiliyetine sahip olan, hastanın yalnız ameliyat anında değil, postoperatif safhada da takibini isteyen, prensip sahibi yüksek bir hekimdi. Yazmış olduğu eser, gelmiş geçmiş cerrahi eserler arasında üstün bir yer işgal etmiştir ve bulduğu bazı teknikler bugün bile geçerlidir. Kısacası kendisi bir cerrahta bulunması gereken bütün meziyetlere sahipti.

Tıp Tarihi incelendiğinde cerahinin bir tıp dalı olarak diğerleri arasında en geç gelişeni olduğu görülür. Anatomide 15-16. yüzyıllarda ilerlemeler; temel tıp bilimlerindeki gelişmeler ve nihayet asepsi ve antisepsi'nin keşfi ve bu sayede ameliyat sonu enfeksiyonlarının önüne geçilmesi cerrahiye günümüzdeki seviyesine getirebilmiştir. Dolayısıyla yukarıda belirtilen bilgi ve teknoloji birikimine sahip olmayan ortaçağın cerrahı oldukça şanssız insandı, çünkü anatomik bilgisi sınırlı idi, ameliyat sonrası bakım yetersizdi ve hastaların çoğu ameliyat sonrası komplikasyon-

* Gülhane Askeri Tıp Fakültesi Öğretim Üyesi-ANKARA.

¹ 1973'de yaptığım çalışmada Manisa'da 171 tıp yazması tespit ettim. Bunlardan 98'i Arapça, 20'si Farsça, 53'ü de Türkçedir. Kütüphanede Klasik İslâm Tıbbının hemen hemen bütün kaynak eserleri ve bu arada İbni Sina'nın üç tane Kanun istinsahı vardır.

² Tarih al-Arvah. (Ahmedi) Manisa İl Genel Kütüphanesi Kayıt no: o.1852 Kitab al-Saydala. (Beyruni) Kayıt no: 1789

³ Bu cerrahi eser 1519'da Augsburg'da "Liber Theoricae Nec non Praticas Alsaharavii" adıyla basılmıştır.

lar nedeniyle ölüyorlardı⁴. Cerrahi tedavi için böyle bir durum söz konusu olunca, buna paralel olarak çok az sayıda cerrahi eser kaleme alındığı görülmüştür. Kütüphanelerde yüzlerce tıbbî yazmaya karşılık çok az sayıda cerrahi eserle karşılaşmamız bunun bir kanıtıdır⁵.

Yukarıdaki durum göz önüne alındığında XIV-XV yy. Türkçe yazılmış cerrahi eserlerin de çok az sayıda olduğunu görüyoruz. Bunlar Şerefeddin Sabuncuoğlu (1385-1465?)'nin Cerrahiyet al-Haniye'si (1468); Cerrah Mesud'un Hulâsa'sı (1502)⁶ ve Dr. Yıldırım tarafından tanıtılan Cerrahnâme (1490) Alâim-i Cerrahîn Tercümesi (1504) ve yine Yıldırım tarafından bulunan bunun cerrahi özetinden ibarettir⁷⁻⁸. Süleymaniye kütüphanesinde *Kılıç Ali Paşa* kitapları arasında bulduğum "*Risale-i Tag ve Hacamat ve'l Fasd*"ın ise Sabuncuoğlu'nun Cerrahiyet al-Haniye'sinin birinci babından derlenmiş olması muhtemeldir⁹. Kütüphane çalışmalarım sırasında rastladığım Zahrâvi ve 'ilm Cerrâh ise halen bilinen tek Türkçe Zahravî tercümesidir¹⁰.

ZAHRÂVÎ VE'İLM-İ CERRÂH

Adı zahriyesinde "Hazâ kitâb-ı Zahravi" olarak kaydedilen yazmanın maddi tarifi şöyledir: Anadolu işi kâğıda yazılmış; sayfa boyutu: 198 × 48 mm; iç yazı 130 × 98 mm; 218 yaprak; bab başları kırmızı mürekkepli; yazı harekeli nestalik; resimler mavi mürekkeple çizilmiş; metin dışı 134 adet resim ve 23 şema var. Sırtı kırmızı meşin ebru ciltli; yıpranmamış bir nüsha

⁴ Bkz. Gurt. E: Geschichte der Chirurgie, Georg Olms Verlag, Hildesheim 1964.

⁵ Gerçekten Manisa'da taradığım ikiyüze yakın eser arasında sadece üç tanesi cerrahi ile ilgilidir. Bunlardan bir tanesi bu yazıda tanıtılan At'Tasrif tercümesidir. Kalan ikisi de Alâim-i Cerrahîn tercümeleridir. Zaten At-Tasrif'in Arapça nüshalarının adedi de İstanbul kütüphanelerinde 5'i geçmez.

⁶ Cerrahiyet al-Haniye: Şerefeddin Sabuncuoğlu. Fatih Millet Küt. Ali Emiri Küt. No: 79. Ayrıca Paris Bibl. Nat. Suppl. Turc. No: 693 ve İ.Ü. İstanbul Tıp Fak. Tıp Tarihi Küt. No: 35'te birer yazma nüshaları vardır.

⁷ Yıldırım N: Alâim-i Cerrahîn üzerine bazı yeni bilgiler. I. Türk İslam Bilim ve Teknoloji Kong. C: 2 (5), S: 169-181.

⁸ Yıldırım N: Alâim-i Cerrahîn bilinmeyen bir özeti. Tıp Tarihi Araştırmaları, S: 100-104, İstanbul 1986.

⁹ Bkz. Süleymaniye Kılıç Ali Paşa 714/2. Nüshada resim ve şekil bulunmamakla beraber, ifade aynen Cerrahiyet al-Haniye'deki gibidir. Muhtemelen müstensih bilgileri bu eserden derlemiştir.

¹⁰ Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun Cerrahiyet al-Haniyesi de eksiksiz bir At' Tasrif tercümesi olmakla beraber eserde Zahrâvi'nin adı alıntı yapılmış gibi geçer. Ayrıca müdahale resimleri ve diğer katkıları nedeniyle Sabuncuoğlu'nun bu eserini telif eser saymak doğru olur.

baş sayfası “Zahrāvî ve ilm-i cerrâh. Bismillahirrahmanirrahim rabbi agfir ve an yessir” biz makali-i aşiri ihtisâr itdük... Yazar eseri 10 yılda yazdığından ve açıklayıcı şekiller koyduğundan bahseder. Daha sonra tıp için anatominin öneminden bahseder ve Hipokrat’ın “Adı hekim olan çok kimse vardır pek azı gerçek hekimdir, çok azı da cerrahdır” sözünü kaydeder. Eser Abulkasım’ın Tasrifî gibi üç ana bölüme ayrılmıştır.

1. Birinci bab : Key (Dağlama-koterizasyon) (Sh. 1’a’dan 38 a.yk).
2. İkinci bab : Bat (İnsizyon ve perforasyon) (Sh. 38a’dan 179 b.yk).
3. Üçüncü bab : Kırık ve çıkıkların yerine konması (Sh. 180 a’dan 220b.yk).

Eserin başlangıcı ve sonu şöyledir:

Zahrāvî ve ilm-i cerrâh

Bismillahirrahmanirrahim

Rabbi agfir ve an ve yessir.

Biz makali-i aşiri ihtisâr itdük. Kitab-i Zahrāvî’den kim amel-i bi’l-yedi mutezammındır. Key gibi, şak gibi bat gibi, cebir gibi. Bu kitâb munkasımdır, üç bâba Musannif eydür amel-i bi’l-yed yokdur. Bizüm zamanımızda elbetde, hatta yakındır ki amel ilmiyle eseri kesile, bâkî kalmıya. Andan kakezce desinler kütübü o (?) yılda yazdum. ilerde hatasın ikâ eyledüm, hatta manasımı bağladum ve fâyidasını irâg eyledüm. Amel-i bi’l-yedi etebbâda yani tabibler çokdur, gele suvarı had idügi dahî sâir alâtu amel.... imdi ol ziyâde beyandadır. nice nesne âna muhtacdur. Şol sebebi kim ânun içündür, bulunmaz hüsn olmakda ve işlemekde, ol bizüm zâmânımızda yeni olur niçün ânun içün sanâat uzun olurda muhtâc olur. Riyazata ilm-i teşrihde dahi azalar menfâat bulmakda dahi vazilerde dahi kemüklerde ve sinirlerde tamarlarda dahi ne kim bunlara benzer vârise yine ancılayın. Bukrât eydür tabiblerin adı çokdur. Evit kendüler şimdi azdır husûsâ ki sanâati elde, şol kimesne kim alim-i bi’t-teşrih olmasa elile amel itmekde hatası olur. Elile amel itmek ikidür bir amel oldur ki sağlığa irüşdürür ve bir amel oldur ki anun ile atâb ola, ekser marazı göresin ve fikir idesin dahi korkasın ta ki câhil kişi sizlere yolu bula korkuda nefsinüz için hazar ile dahi rızanuz yumuşaklığı ile işleyesiz, yakın yolları dutasız kim size selâmete ilede. Dahi sarb zahmet ve sovk zahmet dahi

sizün nefislerünüzü arıda. Şol nesnekim ânunile sizlere şübbe vire dahî yaramazlık vire. Calinus eydür. Yaramaz hastaya timar itmekdür zira kim agu ider yaramaz hekim işbu makâlat üç bâb üzre mebnidir.

El Bâb-ı evvel: key nardur dahi key devâdur dahî hadd-i mebûmdur. Mürettebdur, karından kademedek suver-i alât-ı hadîd dahi key dahî cemi nesnekim amelde âna muhtacdur. El Bâb-ı sanî: Şaktadır, dahi battadur hacamettedur dahî kan aldurmaktadır. dahi cerrahattadur dahî oklar ve demir neler çıkarmaktadır. bunun küllisi mabûdur ve suveri alettir. El-bâb-ı sâlis: Cebirdedür dahi kesirdedur dahi hilligdedur ilacı veyyidedur dahî ne kim bunlara benzer varısa murettebdur baştan ta ayagadek.....

Sonu :

... Verem-i hâz sâkin ola dahî cerhi ilâc eyle neyle sâlih olursa me-râhim-i muhafazdan eğer fekk-i kesîrle olsa dahî izmada şetâyâ-yı mütebberrîyle hâdis olsa sencek dahî imtisâl eyle ne kim biz emrâzda zikr itdük dahi bahr-i ... nefsünde duhûldan basitde taraf-i girazda bahrâyet biz sana vasfittigümüzleyn amma câhinden ötürü yola yâhud sâkim ola senün garazından ötürü ola.

AT'TASRİF TERCÜMESİNİN DİLİ VE TARİHLENDİRİLMESİ

Her ne kadar yazmanın zahriyesinde “Zahravi kitabı” olarak kayıt düşülmüşse de bu metin içinde eserin asıl adı olan “at’Tasrif”e sadık kalmayı uygun buldum.

Zahravî tercümesinin yapıldığı tarih veya mütercim bilinmediğine göre, doğru bir tarihleme yapabilmenin tek yolu yazının kaligrafik özellikleriyle gramer özellikleri ve kelimelerin çoğunlukla kullanıldığı yüzyılı tesbit edebilmektir. Elde bu tercümenin bir başka nüshası bulunmamasına karşın metnin istinsâh olup olmadığını kesinlikle bilmek te mümkün değildir. Dolayısıyla kaligrafik özelliklerden de yola çıkılamaz. Bu nedenlerden dolayı, yaklaşık tarihleme yapabilmek için, yazının gramer özellikleri ve kullanılan kelimelerden yola çıkmak gerekir Bunun için XV. yy. eserlerinin ortak gramer özelliklerin tesbit eden ve XV. yüzyılda kullanılan bazı kelimelerden bir lûgatce hazırlamış olan Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş’ın “Eski Türkiye Türkçesi” isimli¹¹ eseri esas tutulmuştur.

¹¹ Timurtaş, Faruk. Eski Türkiye Türkçesi XV. yüzyıl (Gramer Metin Sözlük). 2. Baskı İ.Ü.E.F. Yayın no: 2157, Edebiyat Fak. Bas. İstanbul. 1981.

Zahrâvî tercümesinden verdiğimiz örnekler ise, XV. yy. metinlerinde aynen geçen kelime ve özelliklerden seçilmiş, benzerlikler dikkate alınmamıştır.

A’T-TASRÎF TERCÜMESİ VE ÖZELLİKLERİ

Bazı kelimelerde bugün “e” olarak telaffuz edilen “i”ler bulunmaktadır¹². (İrüşdürür. ZT*, v, 2, s, 6; vire. ZT. v. 9 s. 11; ider. ZT. v. 3. s. 2). Bu kelimelerde “e” düşmüş “i” olmuştur.

Bazı kelimelerde, dudak konsonantları “b m p” tesiriyle yuvarlaklaşma görülür.¹³ (Kemük. Z.T.v.2 s. 2.).

XV. yüzyıl Türkçesinde kullanılan bazı kelimelerdeki vokaller yuvarlaktır. Vokal âhengine uyum sonraki yüzyıllarda olmuştur¹⁴ (Kendü. ZT. v. 2. s. 4).

Günümüzde kullanılmayan “ancılayın” kelimesi (ZT. v. 2. s. 3). XV. yüzyılda “Hüsrev ve Şirin”de geçmektedir¹⁵.

XV. yüzyıl metinlerinde görülen çoğul 2. şahıs dilek eki¹⁶ de Zahravî tercümesi içinde geçen bazı kelime eklerinde görülmektedir. (Eşleyesiz, tutasız. ZT. v. 2. s. 9.10).

Zahrâvî tercümesinde geçen, XV.yy.da kullanılan bazı kelimeler şunlardır:

arıt --- (arınma): ZT.v. 2. s. 11.

dut ---- Zt. v. 2, s. 10.

eydür -- ZT. v. 1, s. 5; v. 2. s. 3; s. 1.

suvar --- ZT. v. 2, s. 9.

işle --- ZT. v. 2, s. 9.

key --- ZT. v. 1, s. 4.

kimesne --- ZT. v. 2, s. 5.

ötürü ---- ZT. v. 4, s. 7.8.

suvar --- ZT. v. 2, s. 9.

işle --- ZT. v. 2, s. 9.

şol¹⁷ - ZT. v. 2, s. 5.

* ZT-Zahravî'nin cerrahi eserinin Türkçe tercümesi.

¹² Timurtaş a. g. e. S: 22.

¹³ Timurtaş a. g. e. S: 29.

¹⁴ Timurtaş a. g. e. S: 30.

¹⁵ Timurtaş a. g. e. S: 85.

¹⁶ Timurtaş a. g. e. S: 128.

¹⁷ Timurtaş a. g. e. S: 278, 289, 291, 296, 297, 301, 302, 306, 309, 310'da geçmektedir.

Bu gibi örnekler, Yıldırım'ın belirttiği gibi eserin 17. yüzyılda yazılmış bir kısaltma olmadığını; aksine büyük ihtimalle 15. yüzyıla ait olduğunu ortaya koyar¹⁸.

AT TASRİF TERCÜMESİNDEN BAZI KARŞILAŞTIRMALI ÖRNEKLER

At' Tasrif gibi geniş kapsamlı bir eserin tercümesini onu sadece ana hatlarıyla tanıtmaya çalıştığım bir incelemede ayrıntılı olarak kritik etmem imkansızdır. Bu nedenle, tercümenin aslı ile olan ilişkisi hakkında bir fikir verebilmek için aşağıdaki örnekleri vermeye yetiniyorum.

— Key (dağlama) bahsinde, hastalıklar ve tedavisi baştan ayağa sıra ile verilmiştir¹⁹. Bunun yanında dağlama aletleri de eksiksiz olarak verilmiştir²⁰.

— At 'Tasrif'in ikinci babının 31. faslında yer alan çene içinde kalan kök ve kemik parçasını çıkarmak için kullandığı kerpeten Manisa yazmasında yer almamıştır. Ayrıca, kök çıkarma bahsi de atlanmıştır²¹. Aynı babın 32. faslındaki artı dişi (sürnümerer dişi) koparmak için kullanılan kerpetenler²² ve törpülemek için kullanılan eyeler de Manisa at'Tasrif tercümesinde yoktur²³.

— At' Tasrif'in 33. faslındaki dişlerin altın telle bağlanması da Manisa At'Tasrif tercümesinde çok karışık bir ifade ile anlatılır²⁴. Bademcik abselerinin tedavisinde kullanılan alet de Manisa nüshasında yoktur²⁵. Buna karşılık tonsillotom ve uvula tümörünü çıkartmak için kullanılan alete yer verilir²⁶.

— Zahravi'nin eserinde 2. babın 86. faslında yer alan kemik cerrahisinde fistül tedavisi ile ilgili bahisler Manisa At'Tasrif tercümesinde anlatılır, bu müdahalede kullanılacak aletlerin şekline yer verilir²⁷.

¹⁸ Bkz. Yıldırım N. XV. yüzyıla ait bir cerrahnâme. Doktora tezi özeti, İstanbul, 1981.

¹⁹ Karşılaştırmalarımı M.S. Spink ve G.L. Lewis tarafından "ALBUCASIS" On Surgery and Instruments, Wellcome Institute, London 1973" adıyla hazırlanan tenkitli ve İngilizce-Arapça açıklamalı çalışmayı esas alarak yaptım.

²⁰ Bkz. Manisa 1844 S: 1 a dan S: 5.

²¹ Bkz. Spink a. g. e. S: 280 ve S. 287'de Şekil: 79.

²² Bkz. Spink a. g. e. S: 288 ve S. 289 Şekil: 74.

²³ Bkz. Spink. a. g. e. S: 288 ve S: 289 Şekil: 75.

²⁴ Bkz. Manisa 1844 S: 70b ve Spink. a. g. e; S: 292 ve Şekil: 76.

²⁵ Bk. Spink a. g. e. S: 300.

²⁶ Bkz. Manisa. 1844 S: 70, a ve Spink a, g, e. S: 300 ve Şekil 77 ve Şekil: 78.

²⁷ Bkz. Manisa 1844 S: 155 a.

Halbuki varis ameliyatı ve bu işlemde kullanılan aletlere yer verilmez²⁸. Ayrıca ok çıkartma pensi ve teknik Manisa nüshasında da yer alır²⁹.

SONUÇ

Görülüyorki, incelenen cerrahi eser, Abulkasım'ın cerrahi eserinin geniş bir Türkçe özetidir. Fakat orijinal eserde görülen sistematik babların ve fasılların işaretlenmesi bu tercümede yoktur. Ayrıca cerrahi müdahalelerin tekniğinin açıklanmasında çok önemli olan alet resimlerinin bir kısmı da yer almamıştır. Mütercimim önemli bir bilimsel eseri kaynak olarak benimsemesi ve Türkçeye çevirmesi dikkate değer. Eserin yazı dilinden, çevirinin 15. yüzyılda yapıldığı anlaşılmaktadır. Kesin tarihlendirmesi yapılır, mütercimim kimliği ve şahsiyeti ortaya çıkarılırsa XV. yüzyıl Türk Tababetinde cerrahi müdahalelerin ne ölçüde yapıldığı daha iyi anlaşılacaktır.

²⁸ Bkz. Spink. a.g.e.,S: 594, Şekil: 176.

²⁹ Bkz. Manisa 1844 S: 161 a, ve Spink a.g.e., S: 608 ve Şekil: 178.

A NEWLY DISCOVERED TRANSLATION
OF AT 'TASRIF:
"ZAHRĀVĪ 'İLM-I CERRĀH"

Dr. İLTER UZEL*

The Public Library of the Manisa Province has a fairly rich collection of medical manuscripts some of which are unique copies. Two examples that may be cited in this connection are *Tarvih al-Ervah* by physician and poet Ahmedî (1334(?)-1413) and the Persian translation of Beyrunî's *Kitab-al-Saydala*². Another unique manuscript is an abridged translation of Zahravî's work, which I intend to introduce here briefly. The famous Muslim surgeon Abulkasım Zahravî, or more precisely, Abū 'l-Qāsim Khalaf İbn 'Abbas al-Zahravî (d. 1013) lived in Cordoba, Spain, in the rothp century and wrote *Kitāb al-taşrîf li-man 'ajiza 'an al-ta'ālif* in 30 volumes of which the last one is devoted to surgery and is widely-known³. Zahravî, a remarkable physician of lofty ideals and gifted with a power for keen observation, insisted that a surgeon should be well-informed in anatomy and that operative care and post-operative follow-up were equally essential. His work cocupies an extremely important place among all surgical works of that period and some of his techniques have retained their value up until now. In short, Zahravî combined in himself all the virtues that makes a surgeon.

A survey of Medical history would show that surgery took the longest time to develop as a branch of medicine. It is thanks to the progress made in the field of anatomy in the 15th and 16th centuries, and the development of the basic medical sciences and finally to the discoveries al-

* Profesor, History of Medicin in Gulhane Faculty of Medicine-ANKARA.

¹ In the course of my studies in Manisa in 1973, I discovered 171 medical manuscripts, 98 of which are in Arabic, 20 in Persian and 53 in Turkish. An almost complete collection of the source books of Classic Islamic Medicine exists in the Library as well as three copies of Avicenna's Canon of Medicina.

² *Tarih al-Arvah* (Ahmedi) The Public Library of the Province of Manisa, Registration no.: 0.1852. *Kitab al Saydala*, (Beyruni), Registration no.: 1789.

³ This surgical work was published in Augsburg in 1519 under the title "*Liber Theoricae Nec non Practicas Alsaharavii*."

lowing asepsis and antiseptis, (which helped prevent post operative infections) that the science of surgery has reached its present state. Needless to say, the medieval surgeon, who lacked this kind of information and technique, had little chance of success because his knowledge of anatomy was limited and most of his patients because his knowledge of anatomy was limited and most of his patients would die of inadequate care in the post-operative state⁴. It follows from this that few books were written on surgery. That this was so is obvious from the very small number of surgical works among the hundreds of medical manuscripts found in the libraries⁵.

Accordingly, the number of surgical works written in Turkish in the 14th and 15th centuries is very small. The entire collection consists of Sherefeddin Sabuncuoğlu's (1385-1465) *Cerrahiyat al-Haniya* (1468), *Cerrah Mesud's Hulasa*⁶ (1502), *Cerrahname* (1490), which was introduced by Dr. Yıldırım, the Turkish version of *Alâim-i Cerrahin* and a surgical summary of the latter discovered by Yıldırım again⁷⁻⁸. *Risale-i Tag ve Hacamat ve'l Fasd*, which I found among the Kılıç Ali Pasha collection in the Süleymaniye Library, is probably a compilation from Section I, of Sabuncuoğlu's *Cerrahiyat al-Haniye*⁹. In the course of my studies at the library I came upon *Zahravi ve 'ilm Cerrah*, which is the only Turkish version available of *Zahravi's* work¹⁰.

⁴ See Gurt. E.: *Geschichte der Chirurgie* Georg Ilms Verlag. Hildesheim, 1964.

⁵ Of the more than 150 works I studied in Manisa only three are on surgery. One is the Turkish version of *At'Tasrif*, the topic of this article. The other two are translations of *Alâim-i Cerrahin*. The number of the Arabic versions of *At-Tasrif* to be found in the libraries in Istanbul is not any more than five.

⁶ *Cerrahiyet al-Haniye*, Sherefeddin Sabuncuoğlu. The Fatih Millet Sect. Ali Emiri Sect. no.: 79. In addition, there are two manuscripts in Paris, *Bibl. Nat. Suppl. Turc.* No: 693 and Istanbul University, Faculty of Medicine, Medical History Lib. No: 35.

⁷ N. Yıldırım, *Alaim-Cerrahin üzerine yeni bilgiler*. The first Congress on Turco-Islamic Sciences and Technology. Vol. 2 (5), pp. 169-181.

⁸ N. Yıldırım, *Alâim-i Cerrahin bilinmeyen bir özeti*. *Medical History Studies*, pp. 100-104, İstanbul, 1986.

⁹ See Süleymaniye Kılıç Ali Pasha 714/2. Although there are no drawings and illustrations in the manuscripts, the style is exactly the same as that of *Cerrahiyat al-Haniye*. The transcriber must have obtained his information from this work.

¹⁰ Although Sabuncuoğlu's *Cerrahiyat al-Haniya* is an exact translation of *At'Tasrif*, *Zahravi* is mentioned as the author quoted. Thanks to the pictures showing cases of medical intervention and Sabuncuoğlu's other contributions, the work deserves to be called an original one.

Zahrāvī ve ‘İlm-İ CERRAH

The manuscript whose name appears on the title page as “Haza kitab-ı Zahravî” may be described as follows: Written on paper of Anatolian origin; size of pages: 198 × 48 mm; body of written matter: 130 × 98 mm; 218 leaves; section headings in red ink; nestalik script with painted vowels; illustrated in blue ink; 134 illustrations and 23 charts; bound in red marble leather; well-preserved; the title page reads: “Zahrāvī ve ilm-i cerrah. Bismillahirrahmanirrahim rabbi agfir ve an yessir” Biz makali-i aşiri ihtisar itdük... The writer says that he wrote his work in the year of (?) and the he added some explanatory illustrations. Next we hear of the importance of anatomy in medicine and find a quotation from Hippocrates: “Many are known as physicians, few are true physicians, even fewer are surgeons”. Like Abulkasım’s Tasrif the work is divided into three main parts:

1. Part One : Key (Cauterization, pp. 1a-38a.)
2. Part Two : Bat (Incision and perforation, pp. 38a-179b.)
3. Part Three: The setting of broken and dislocated bones (pp. 180a-220b).

The introductory and concluding sections of the book are quoted below:

Zahrāvī ve ilm-i cerrāh

Bismillahirrahmanirrahim

Rabbi agfir ve an ve yessir.

Biz makali-i aşiri ihtisâr itdük. Kitab-i Zahrāvī’den kim amel-i bi’l-ye di mutezammındır. Key gibi, şak gibi bat gibi, cebir gibi. Bu kitâb munkasımdur, üç bâba Musannıf eydür amel-i bi’l-yed yokdur. Bizüm zamanımızda elbetde, hatta yakındur ki amel ilmiyle eseri kesile, bâkî kalmıya. Andan kakezce desinler kütübü o (?) yılda yazdum. ilerde hatasın ikâ eyledüm, hatta manasını bağladum ve fâyıdasını irâğ eyledüm. Amel-i bi’l-yedi etibbâda yani tabibler çokdur, gele suvarı had idügi dahi sair alâtu amel.... imdi ol ziyâde beyandadır. nice nesne âna muhtacdur. Şol sebebi kim ânun içündür, bulunmaz hüsn olmakda ve işlemekde, ol bizüm zâmânımızda yeni olur niçün ânun için sanâat uzun olurda muhtâc olur. Riyazata ilm-i teşrihde dahi azalar menfâat bulmakda dahi vazilerde dahi

kemüklerde ve sinirlerde tamarlarda dahi ne kim bunlara benzer vârise yine anılayın. Bukrât eydür tabiblerin adı çokdur. Evit kendüler şimdi azdır husûsâ ki sanâati elde, şol kimesne kim alim-i bi't-teşrih olmasa elile amel itmekde hatası olur. Elile amel itmek ikidür bir amel oldur ki sağlığa irühdürür ve bir amel oldur ki anun ile atâb ola, ekser marazı göresin ve fikir idesin dahi korkasın ta ki câhil kişi sizlere yolu bula korkuda nefsinüz için hazar ile dahi rızanız yumuşaklığı ile işleyesiz, yakın yolları dutasız kim size selâmete ilede. Dahi sarb zahmet ve sovk zahmet dahi sizün nefislerünüzü anda. Şol nesnekim ânunile sizlere şübbe vire dahi yaramazlık vire. Calinus eydür. Yaramaz hastaya timar itmekdür zira kim agu ider yaramaz hekim işbu makâlat üç bâb üzre mebnidir.

El Bâb-ı evvel: key nardur dahi key devâdur dahi hadd-i mebûmdur. Mürettebdur, karından kademedek suver-i alât-ı hadîd dahi key dahi cemi nesnekim amelde âna muhtacdur. El Bâb-ı sani: Şaktadır, dahi battadur hacamettedur dahi kan aldirmaktadır. dahi cerrahattadur dahi oklar ve demir neler çıkarmaktadır. bunun küllisi mabûdur ve suveri alettir. El-bâb-ı sâlis: Cebirdedür dahi kesirdedur dahi hilligdedur ilacı veyyidedur dahi ne kim bunlara benzer varisa murettebdur baştan ta ayagadek.....

Conclusion:

... Verem-i hâz sâkin ola dahi cerhi ilâc eyle neyle sâlih olursa me-râhim-i muhafazdan eğer fekk-i kesirle olsa dahi izmada şetâyâ-yı müteberriyle hâdis olsa sencek dahi imtisâl eyle ne kim biz emrâzda zikr itdük dahi bahr-i ... nefsünde duhûldan basitde taraf-i gırazda bahrâyet biz sana vasfittigünümüzleyn amma câhinden ötürü yola yâhud sâkim ola senün garazından ötürü ola.

THE LINGUISTIC FEATURES OF THE TURKISH VERSION OF AT'TASRIF AND ITS DATING

Despite the name "Zahravî's Book", which appears on the title page, I thought it more appropriate to stick to the original name of the book as it appears in the text, i.e. At' Tasrif.

As we have no information regarding the date of the Turkish version and the translator, dating might be based on the calligraphic and grammatical features of the text and on a study of vocabulary to distinguish the centuries when certain words were more frequently used tahn

تکلیف

عنايت قاضی آباد
مکتبہ عربیہ اسلامیہ
ناظم

ہذا کتاب زہراوی

Manisa İli
Genel Kitaplık
Müdürlüğü
SAYI

1845

2542

Res. 1 — Manisa İI Genel Kitaplığında 1845 numarada kayıtlı bulunan "Zahrâvî ve İlm Cerrâh" veya "Haza Kitab-ı Zahrâvî" adlı Türkçe eserin iç kapığı

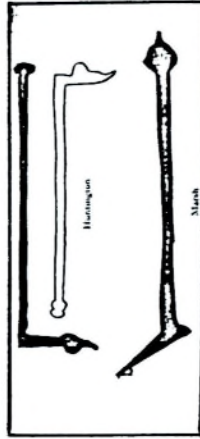
Albucasis-on surgery and instruments eserindeki cerrahi alet ve müdahale şekilleri (*)

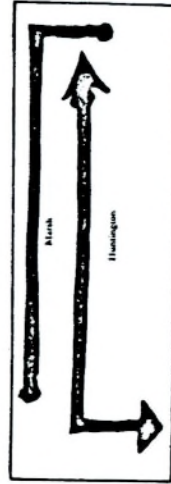
Ş. 1

Ş. 2

Ş. 3a Ş. 3b Ş. 3c

Ş. 4

Manisa Genel Küt. 1845- kayıtlı Zahravi tercümesindeki cerrahi alet ve müdahale şekilleri (**)

5 a: Mismar

7 a: Mismar

8 a: Mikvad

8 b: Sikkın

* Bu eserdeki şekiller Huntington ve Marsh yazma nüshalarından aktarılmıştır (19).

** Manisa Zahravi tercümesinde eserin Arapça aslındaki tasnif yoktur. Bu nedenle alet ve müdahale şekillerinin karşılaştırması yapılırken güçlükle karşılaşılmıştır. Yukarıdaki karşılaştırmadan görüleceği gibi Manisa cerrahi yazmasında birçok alet resmi ve müdahale şeması atlanmıştır.

11 b: Minsar

5.

11 b: Hilâliye

6.

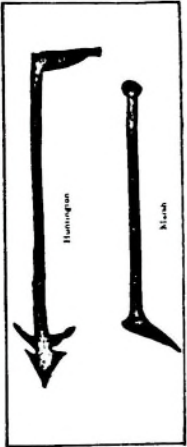
11 b: Minşar

7.

12 a: Mikrah

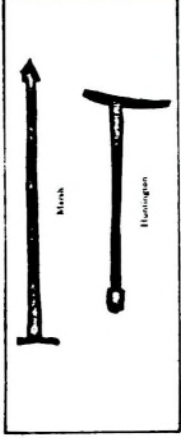
8.

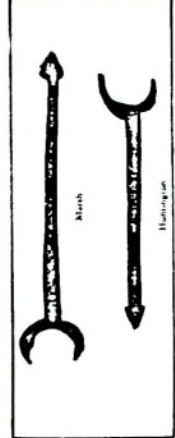
Ş. 5

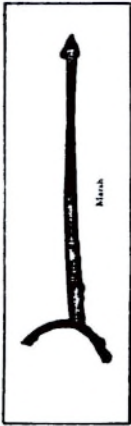
Ş. 6

Ş. 7

Ş. 8

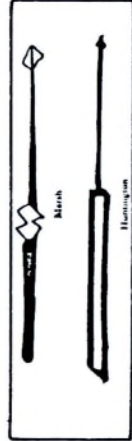
Ş. 9

Ş. 10

Ş. 11

Ş. 12

Ş. 13

12.

15 a

9.

13 b: Verekaies

10.

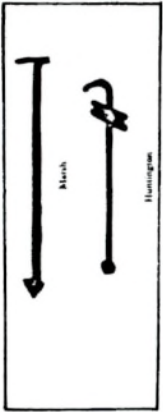

14 a: Mikrah

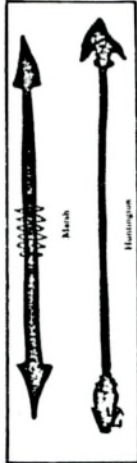
11.

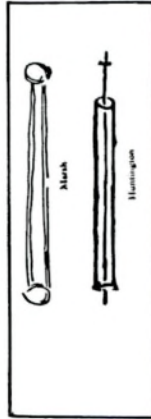
14 b: Sak

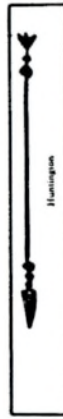
Ş. 14

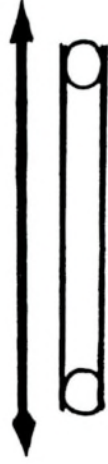
Ş. 15

Ş. 16

Ş. 17

13.

16 b: Mikrah

14.

17 a: Mikrah

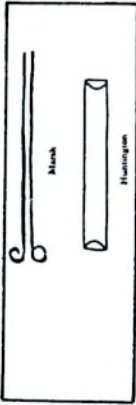
15.

18 a: Mikrah

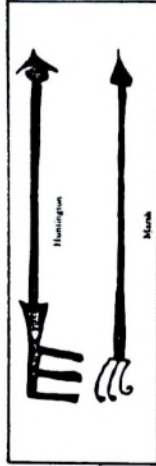

16.

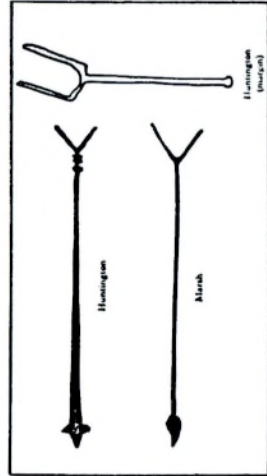
18 b: Mikrah

Ş. 18

Ş. 19

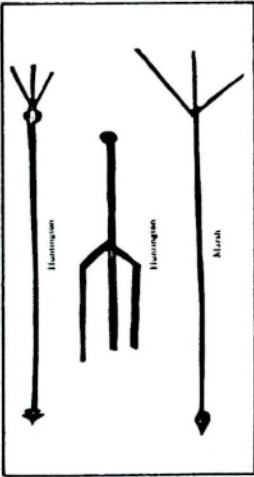

Ş. 20

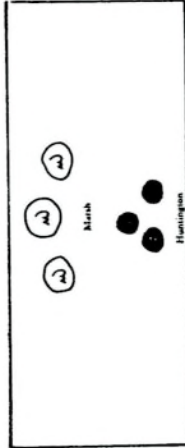

17.

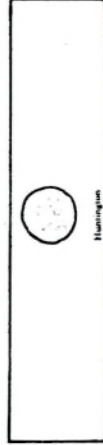
18 b. Mikrah

Ş. 21

Ş. 22

Ş. 23

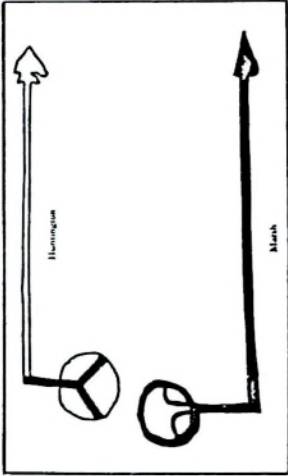
18.

19 a: Keyyat

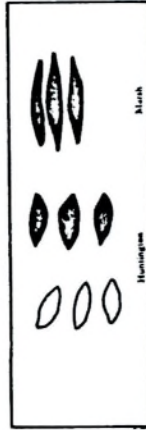

19.

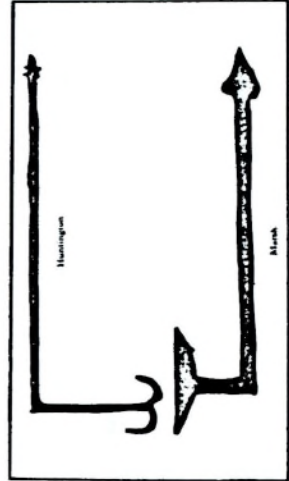
20 a: Mikrah

Ş. 24

Ş. 25

Ş. 26

20.

20 b: Mikrah 20 b

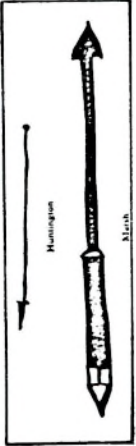
21.

22 b: Mikrah

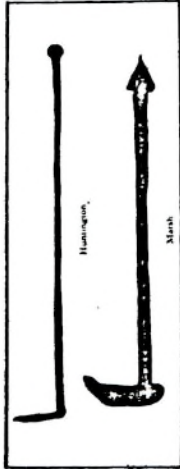

22.

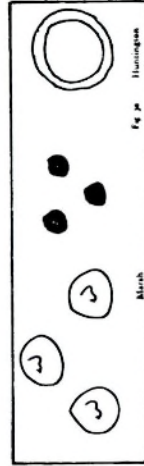
26 b: Keyyetin

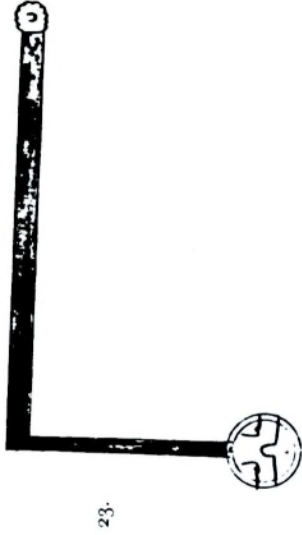
Ş. 27

Ş. 28

Ş. 29

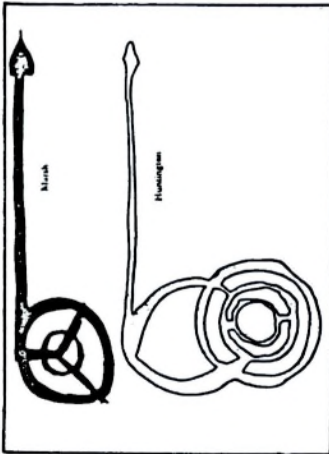
27 b: Mibza

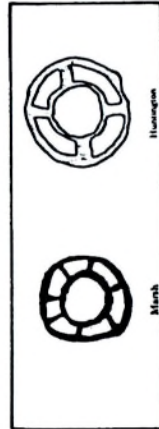
28 a

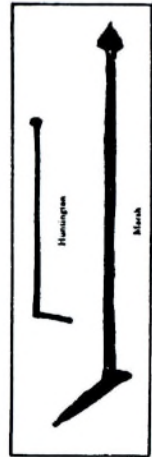
30 b: Mismar

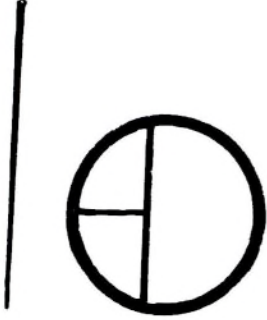
Ş. 31

Ş. 32

Ş. 33

26.

30 b: Mikrah 30 b

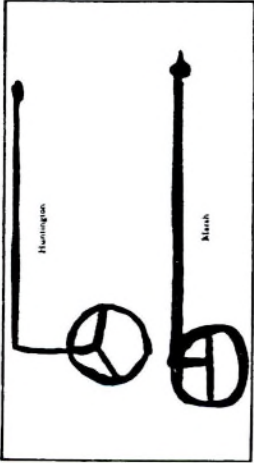
27.

31 a: Mikrahi zeytuni

28.

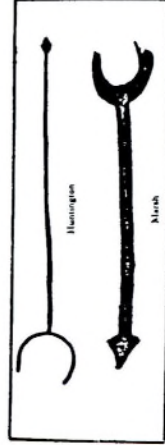
32 a: Mikrah

Ş. 34

Ş. 35

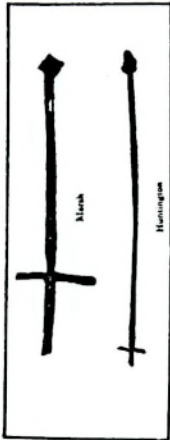

Ş. 36

29.

32 b: Müselles

Ş. 37

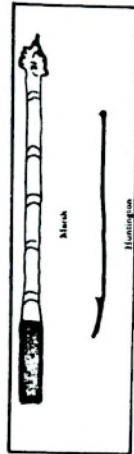

Ş. 38

30.

39 b: Habzağ

Ş. 39

Ş. 40

32.

39 b: Şak

33.

41 a: Mibzağ

34.

42 a: Mikrah

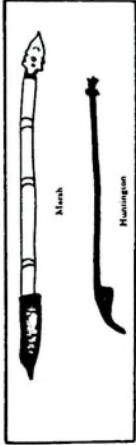

35.

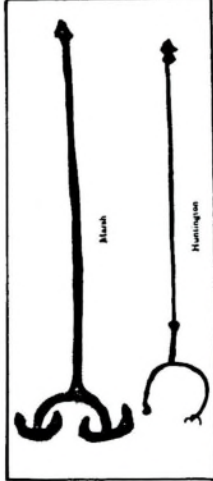
43 a: Mibzağ

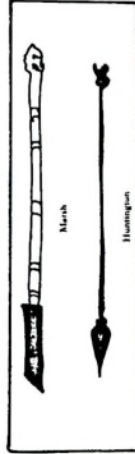
Ş. 41

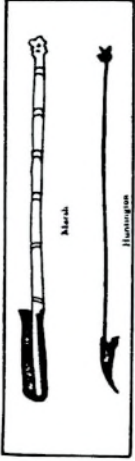
Ş. 42

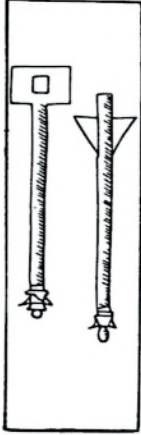
Ş. 43

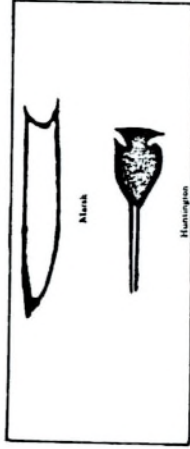
Ş. 44

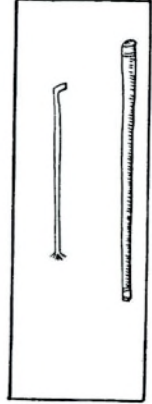
Ş. 45

Ş. 45a Ş. 45b

Ş. 46

46a

36.

45 a: Çift Latif

37.

43 b: Mizbag

46 a: Mızbağlı Lâtif

38.

47 a: çift

39.

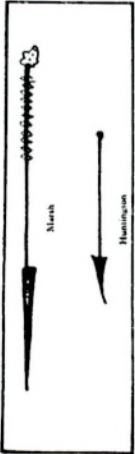
47 a

40.

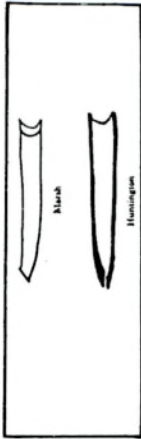

48 a: Mızbağ

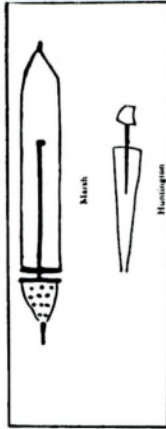
41.

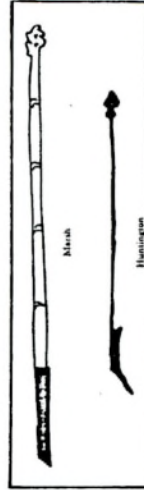
Ş. 47

Ş. 48

Ş. 49

Ş. 50

42.

49 b: Minkaş?

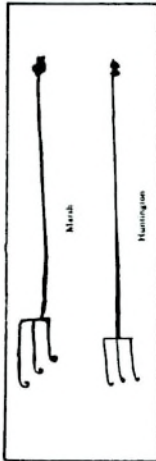
43.

49 b: Makas

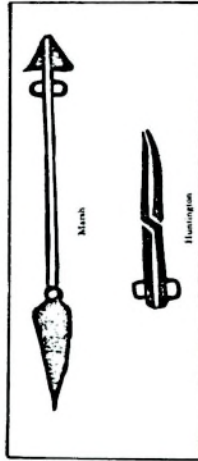

44.

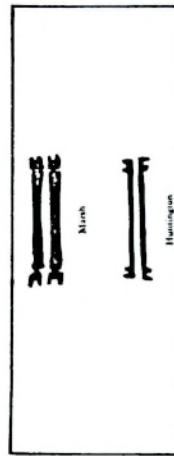
50 b: Kasabateyn

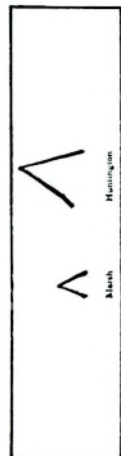
Ş. 51

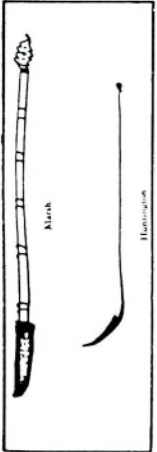
Ş. 52

Ş. 53

Ş. 54

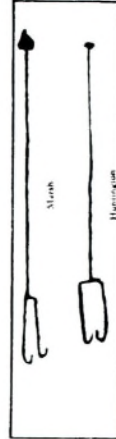
Ş. 55

Ş. 56

Ş. 57

Ş. 58

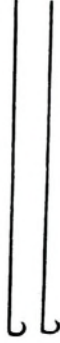
45.

46.

47.

48.

49.

51.

59 a: Müşaib

50.

58 b: Mücerred

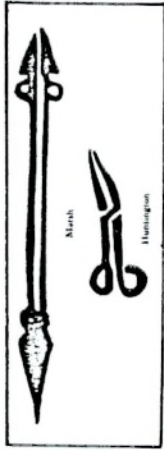
52.

62 a: Mibzağ

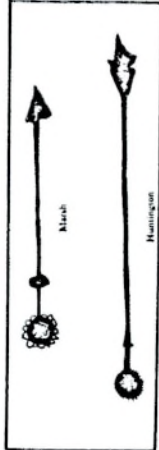

53.

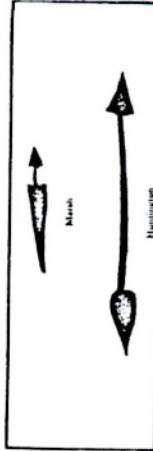
62 b: Mlade

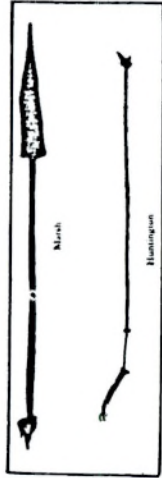
Ş. 59

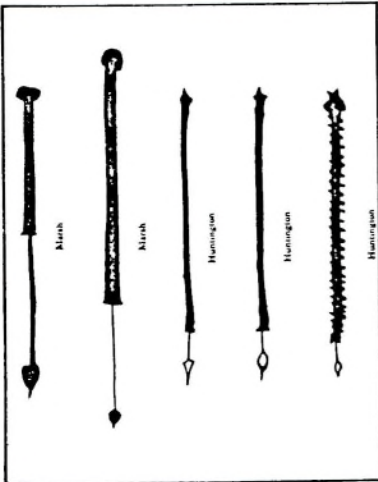
Ş. 60

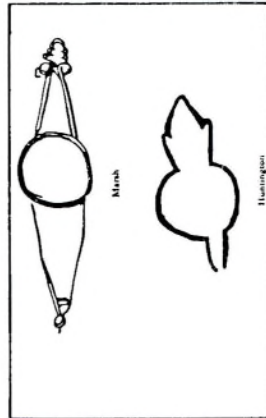
Ş. 61

Ş. 62

Ş. 63

Ş. 64

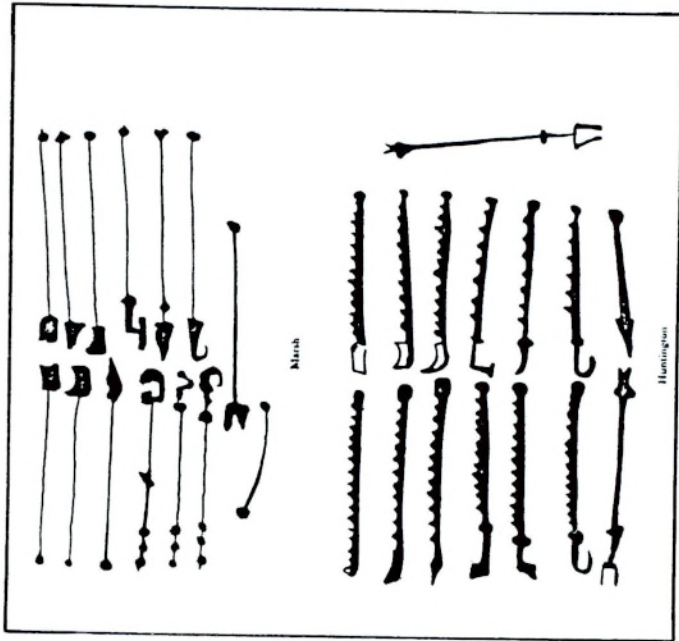
54

64 a: Mesad

66 a: Mecarid

55.

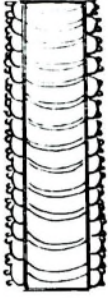

§. 65

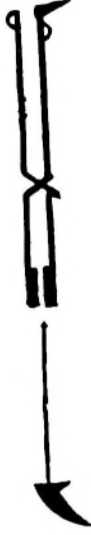
56.

67 a: Kelabidi kebir

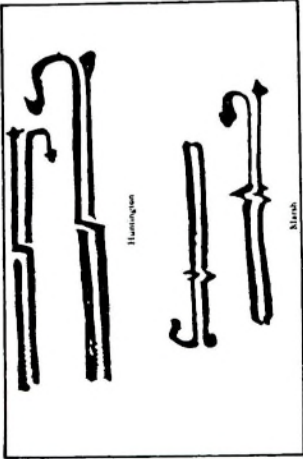
57.

68 b: Fikat-ı ribat

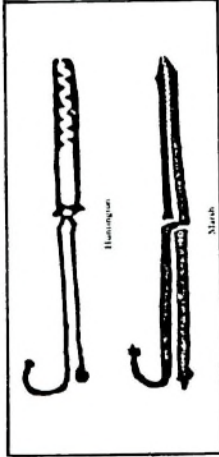

58.

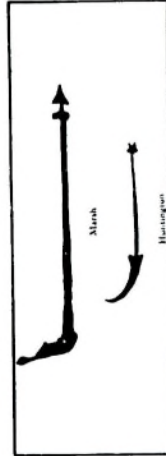
Sureti hadde

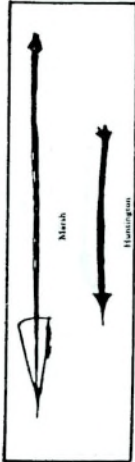
Ş. 66

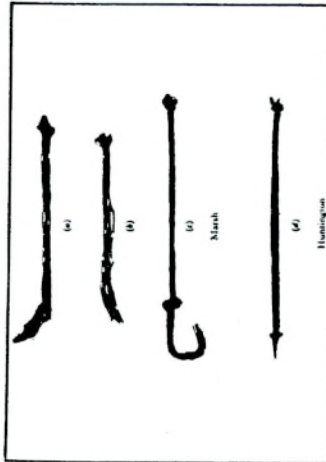
Ş. 67

Ş. 68

Ş. 69

Ş. 70

Ş. 71

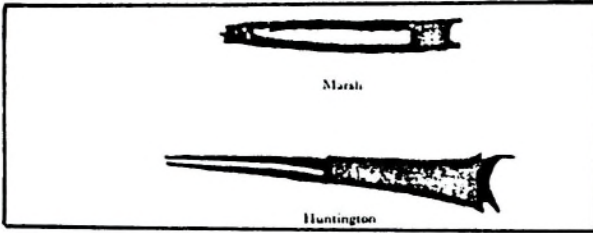

Ş. 72

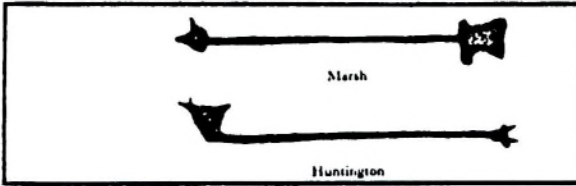

59.

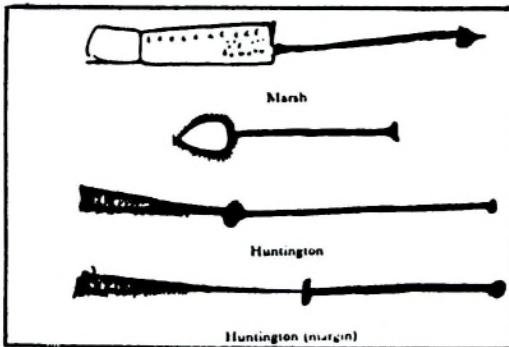
70 a: Sinnare

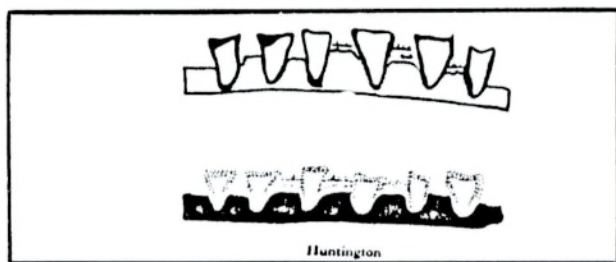
Ş. 73

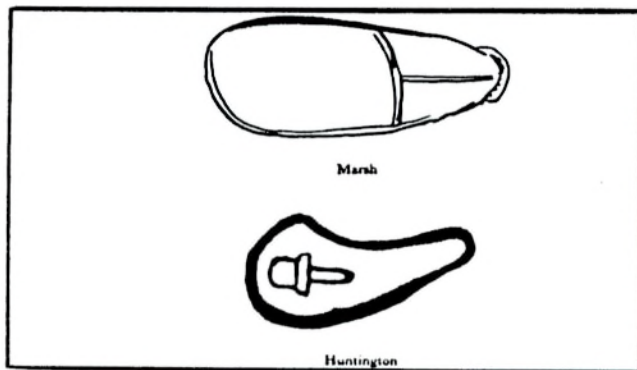
Ş. 74

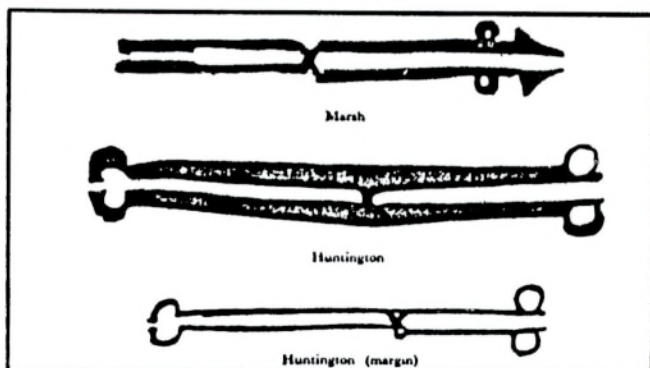
Ş. 75

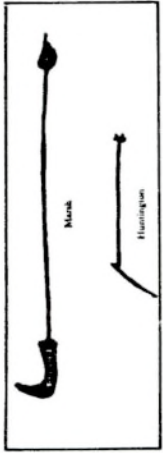
Ş. 76

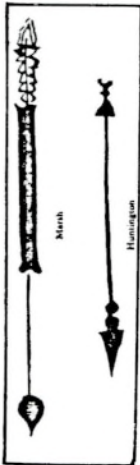
Ş. 77

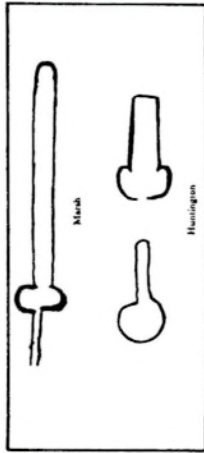
Ş. 78

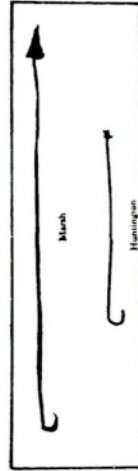
Ş. 79

Ş. 80

Ş. 81

Ş. 82a

60.

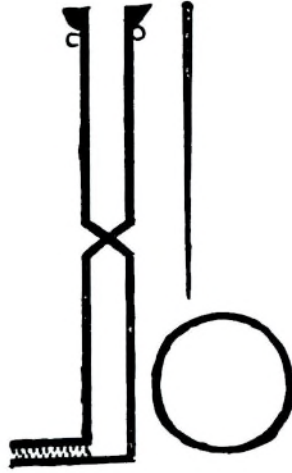

71 b: Kesic

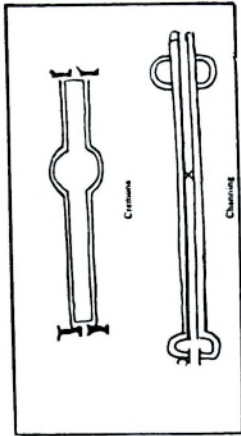
61.

72 a: Müceffife

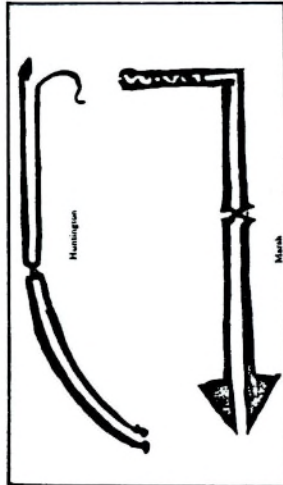

62.

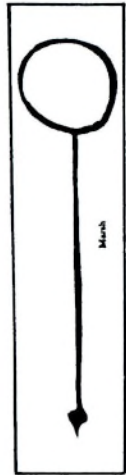
74 a: Kelabib?

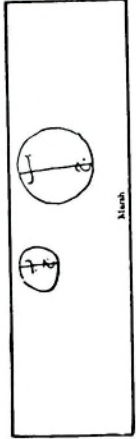
Ş. 82b

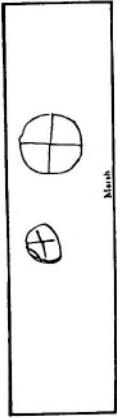
Ş. 83

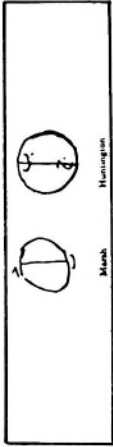
Ş. 84

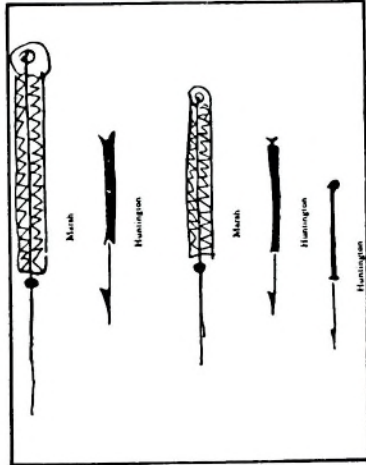
Ş. 85

Ş. 86

Ş. 87

Ş. 90

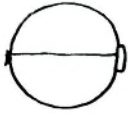
Ş. 89

Ş. 88

63.

77 a: Sananir

64.

78 a: Sananir

65.

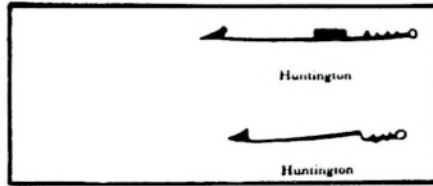
81 a: Suveri murrusat

İlter Uzel

Huntington

§. 91

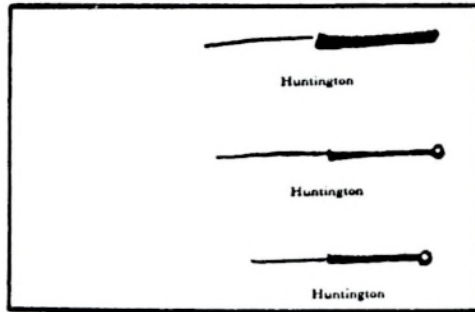

Huntington

Huntington

§. 92

§. 93

Huntington

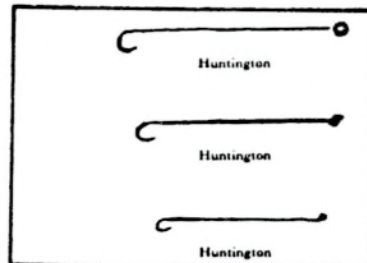
Huntington

Huntington

§. 94

§. 95

§. 96

Huntington

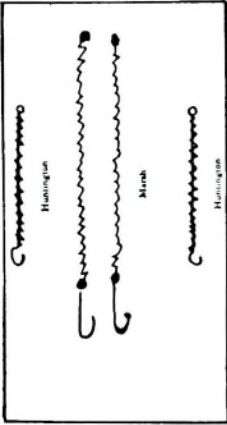
Huntington

Huntington

§. 97

§. 98

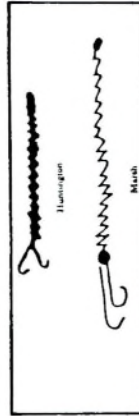
§. 99

Ş. 100 Ş. 101

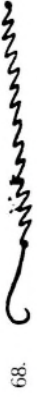
Ş. 102

Ş. 103

Ş. 104

82 a: Mıesat

81 a: Mismarı kebir

81 b: Mehalibi kebir

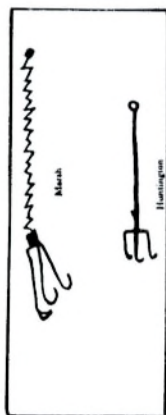
68.

66.

67.

Ş. 105

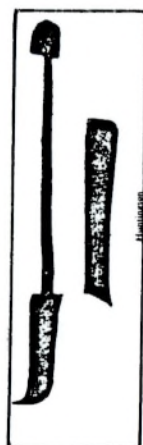
Ş. 106

Ş. 107

Ş. 108

Ş. 109

69.

82 a: Mesrete

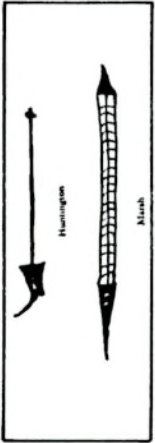
89 a: Mibzag

78.

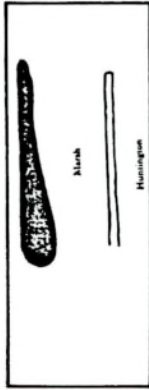

90 a: Mibzag

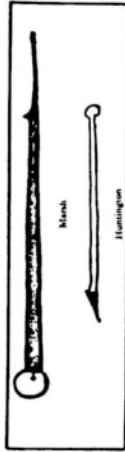
79.

Ş. 127

Ş. 128

Ş. 129

Ş. 130

71.

82 b: Mecami

73.

83 a

72.

86 b: Mecami

Marab

Ş. 115

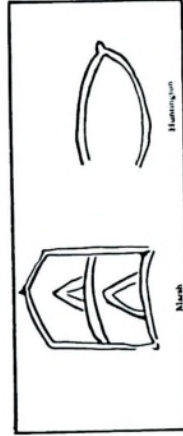
Marab

Ş. 116

Marab

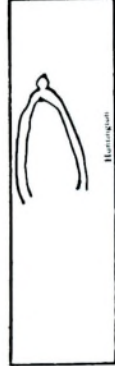
Ş. 117

Marab

Hastırqan

Ş. 118

Hastırqan

Ş. 119

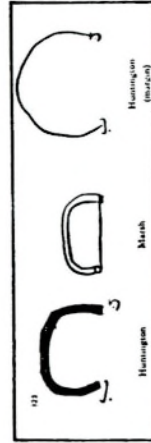
Ş. 120

Ş. 121

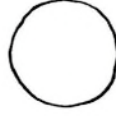
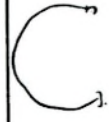
Ş. 122

Ş. 124

Ş. 123

74

75

86.

99 b

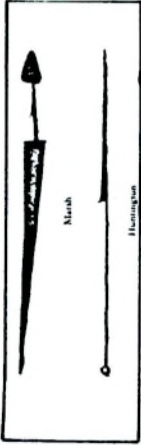
87.

103 b: Ribat

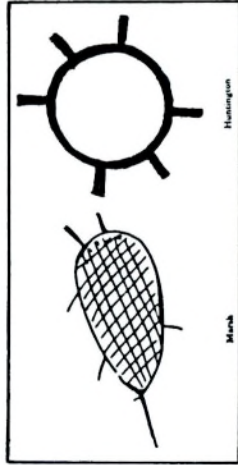

88.

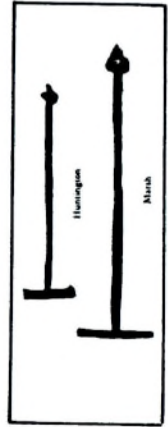
104 a: Mikrah

Ş. 137

Ş. 138

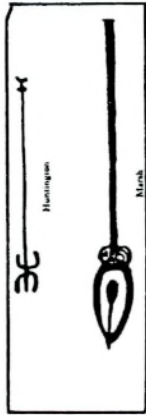
Ş. 139

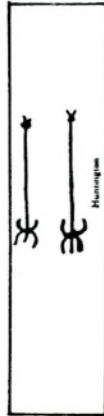
Ş. 110

Ş. 111

Ş. 112

Ş. 113

Ş. 114

70.

82 a: Kibar

81.

92 a: Mikrahi hilah

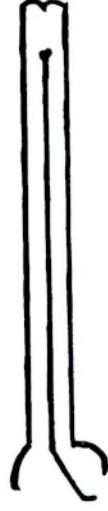
80.

90 b: Mibriyi

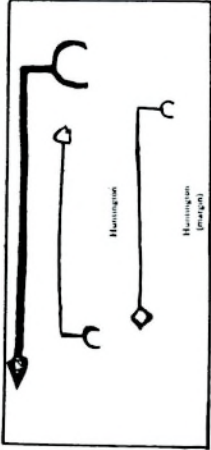
82.

94 a: Mismar

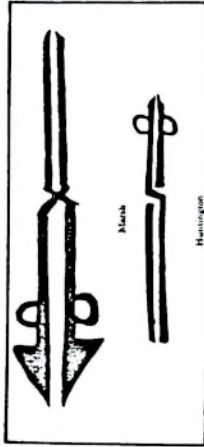

83.

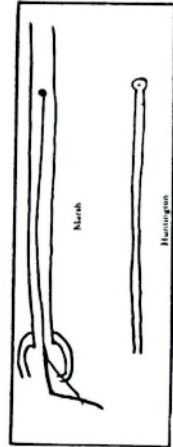
95 a

Ş. 131

Ş. 132

Ş. 133

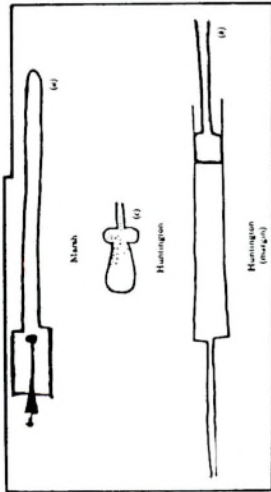
96 a: Ziralet

84.

98 a: Mibzag

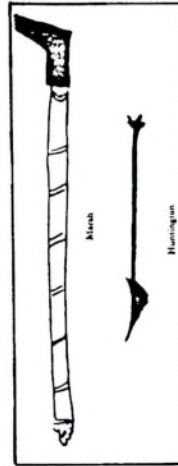
85.

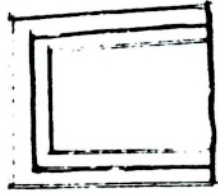
Ş. 134

Ş. 135

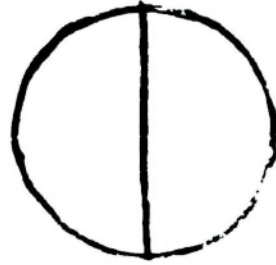

Ş. 136

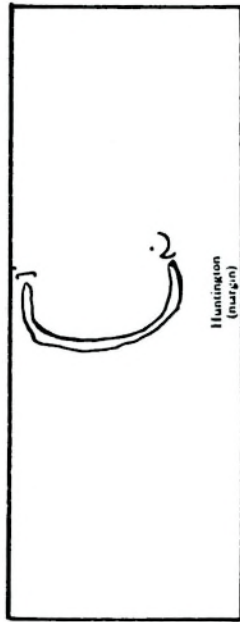
76.

83 b

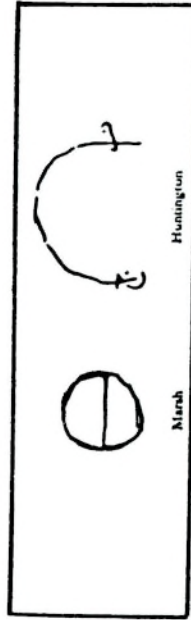

77.

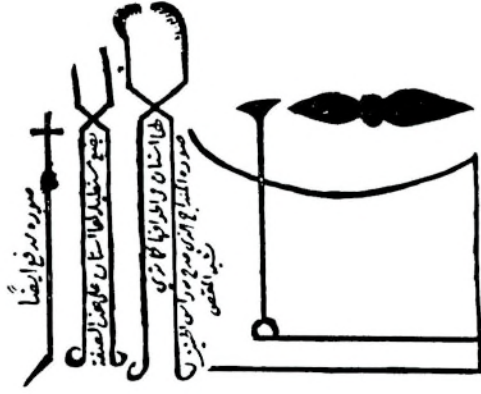
84 a

Ş. 125

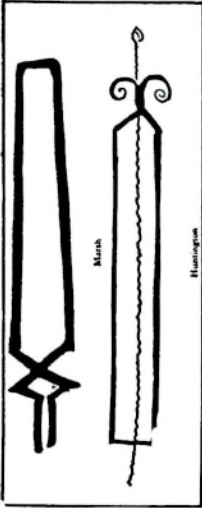

Ş. 126

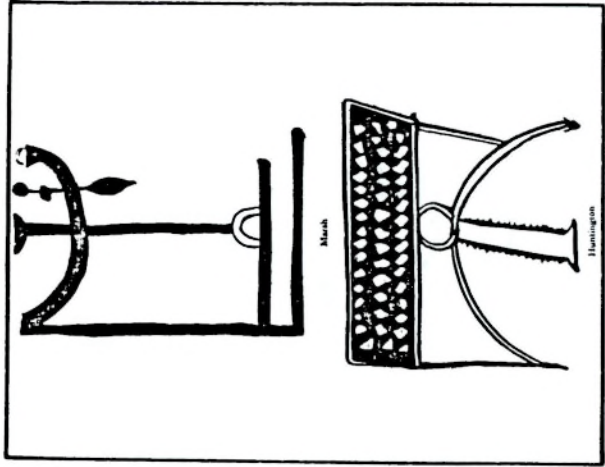

122 a

90.

Ş. 141

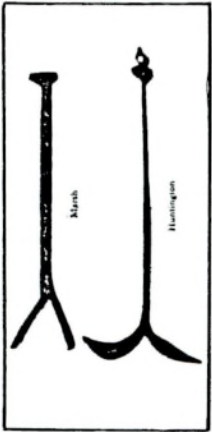

Ş. 142

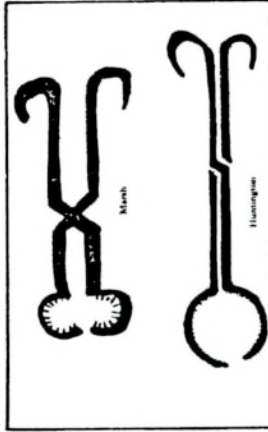

91.

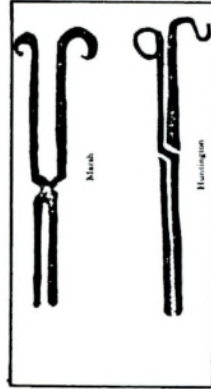
122 b

Ş. 143

Ş. 144

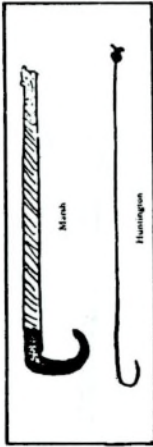

Ş. 145

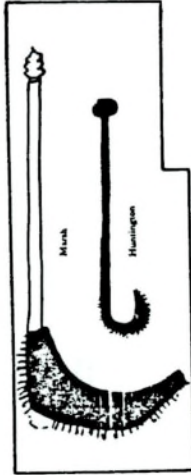

99.

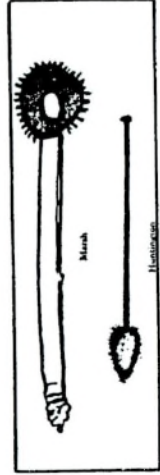
138 a: Mibzag

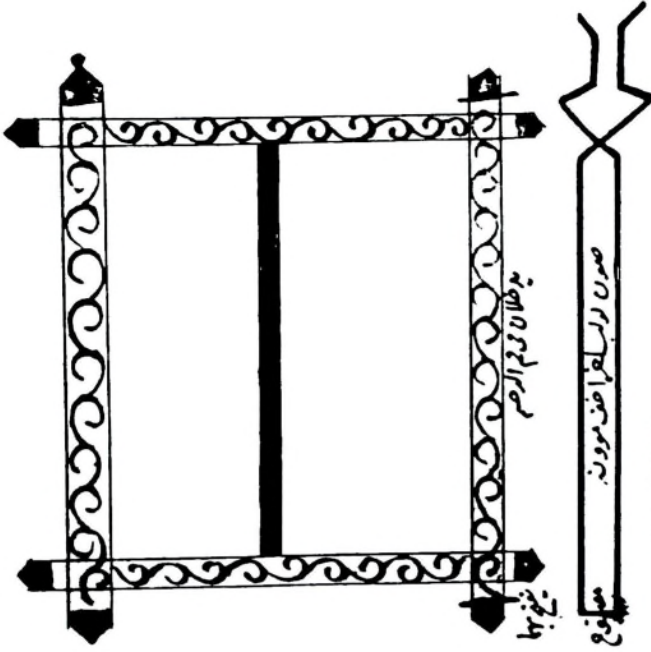
Ş. 158

Ş. 159

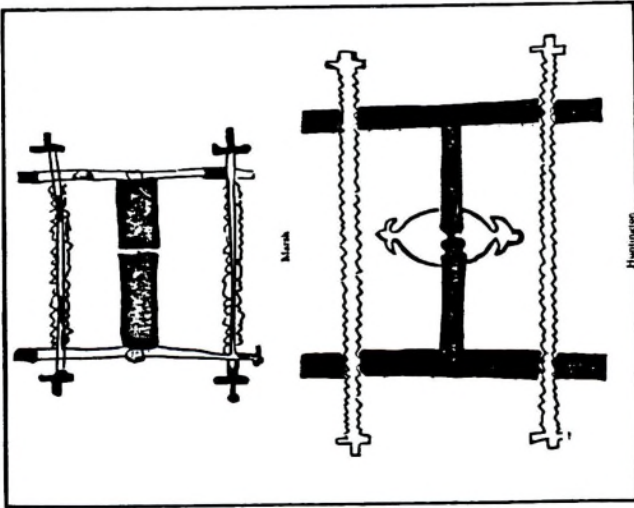

Ş. 160

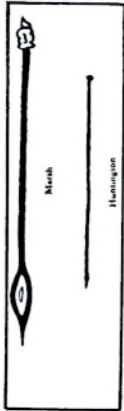

121 a: Kelabib

89.

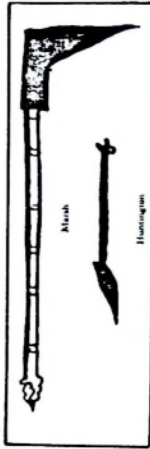
Ş. 140

Ş. 152

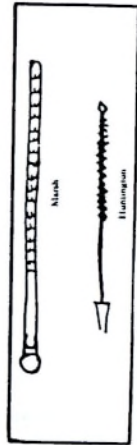
128 a: Mismar

Ş. 153

128 b: Mibzag

Ş. 154

131 a: Nemli

93.

94.

95.

96.

131 a: Mahkem?

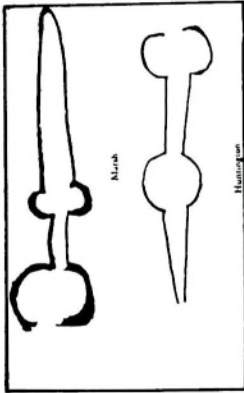
97.

132 a

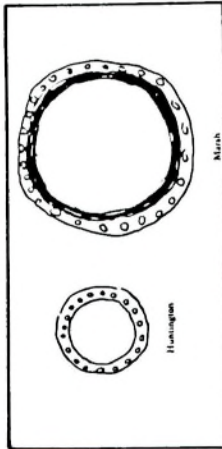

98.

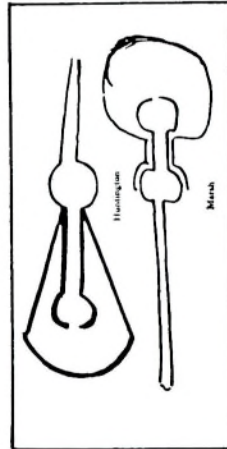
132 b: Mahkin

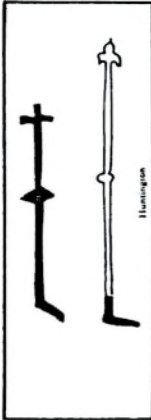
Ş. 155

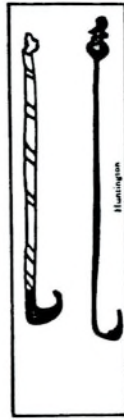
Ş. 156

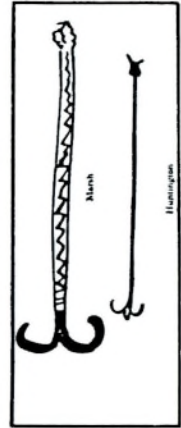
Ş. 157

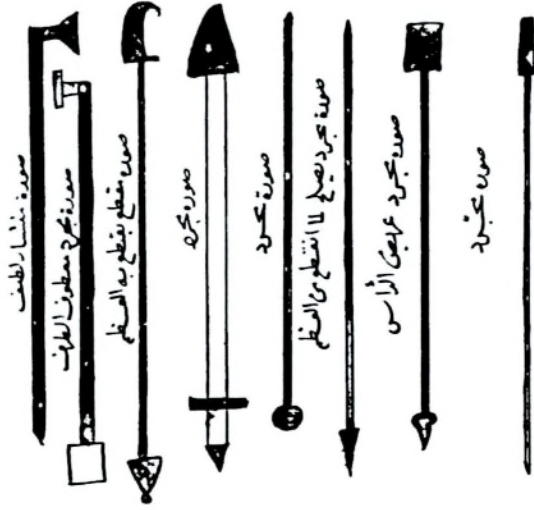
Ş. 146

Ş. 147

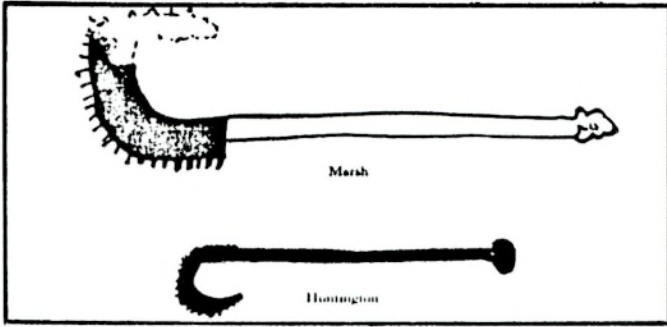

Ş. 148

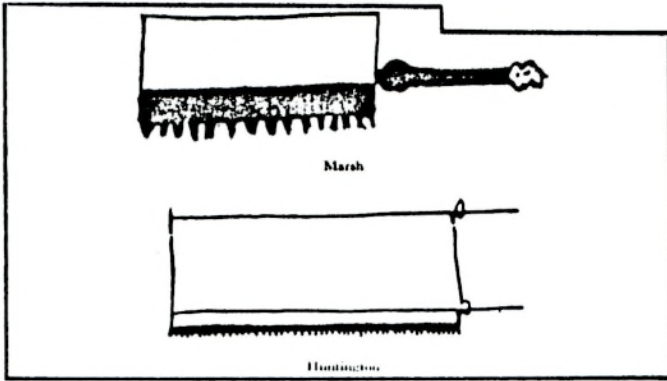

108.

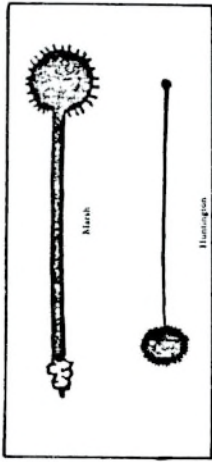
148 b

Ş. 161

Ş. 162

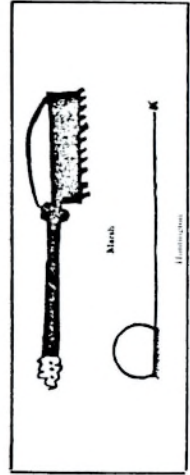
Ş. 163

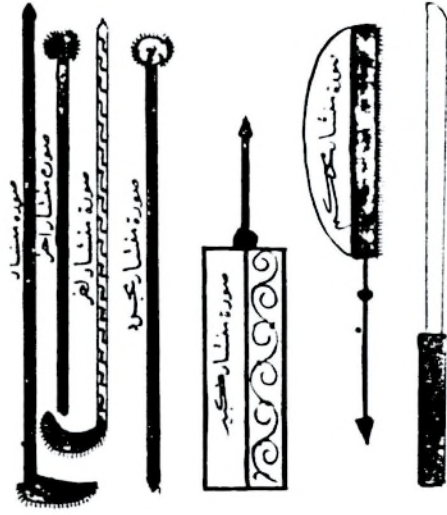
Ş. 164

Ş. 165

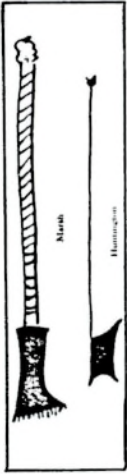

Ş. 166

107.

148 a

Ş. 167

Ş. 168

Ş. 169

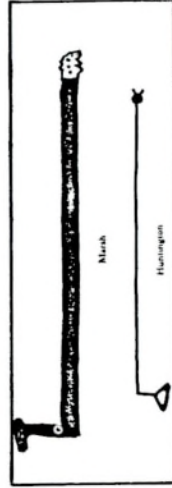
101.

141 a: Kesici

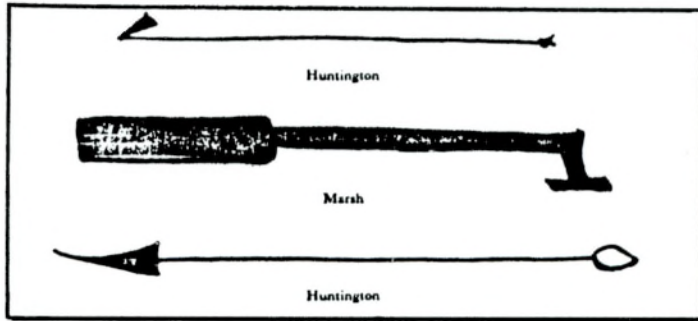

102.

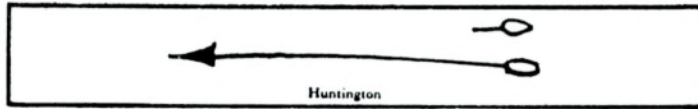
141 a: Kesici

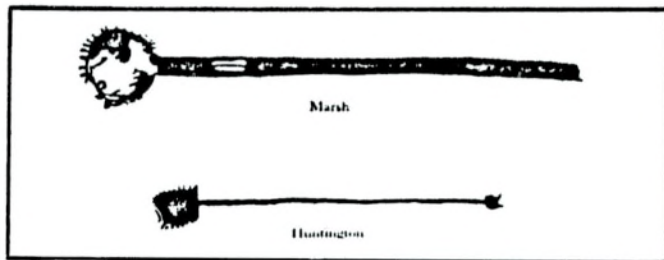
Ş. 170

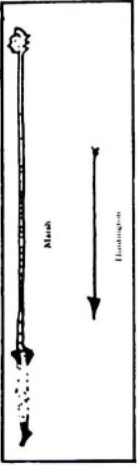
Ş. 171 Ş. 172

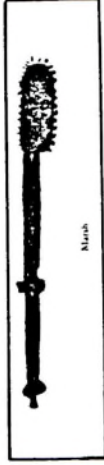
Ş. 173

Ş. 174

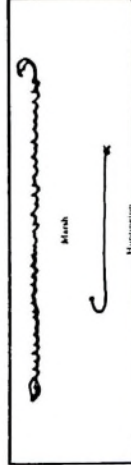
Ş. 175

Ş. 175a

Ş. 176

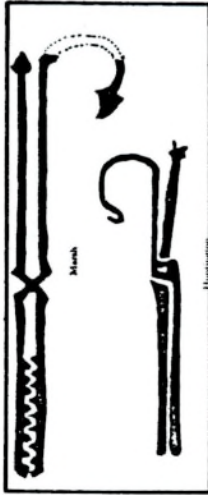
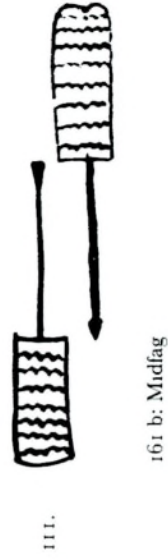
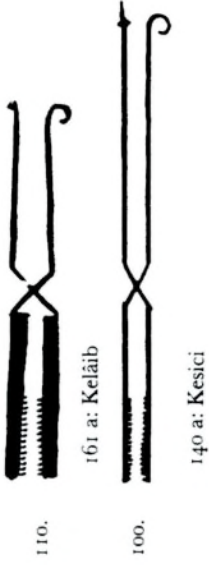
Ş. 177

141 a: Kesici

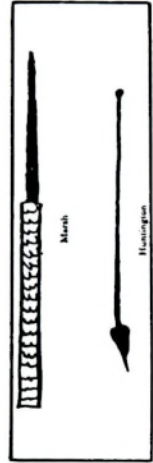
141 a: Kesici

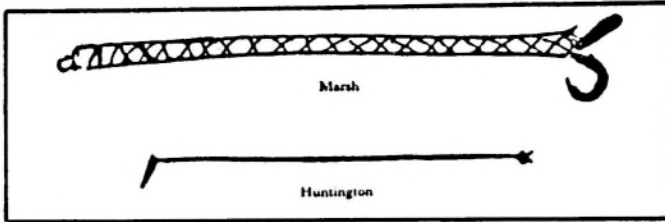
Ş. 178

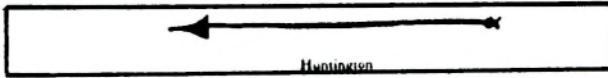
Ş. 179

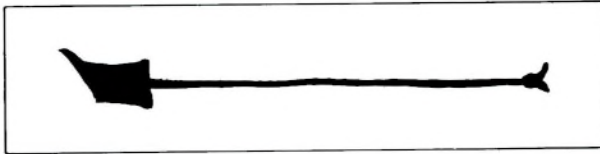
Ş. 180

Ş. 181

Ş. 182

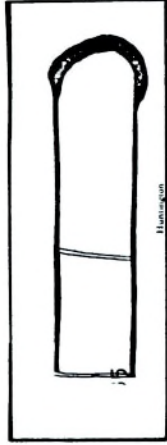
Ş. 183

Ş. 184

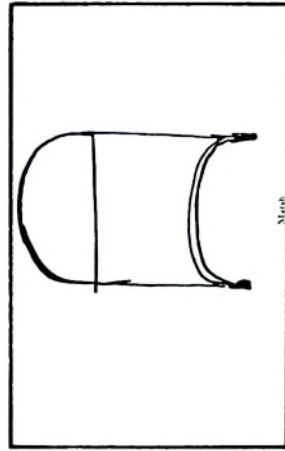
155 a: Meniş

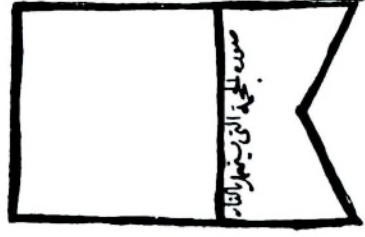
Ş. 185

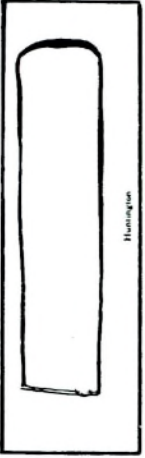
142 a: Malsab

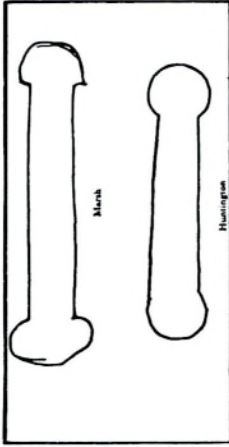
Ş. 185

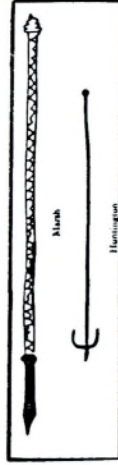
178 a: Mahcume-i Ekber

Ş. 186

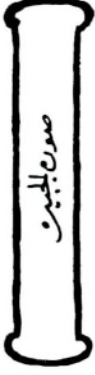

Ş. 187

Ş. 188

İlter Uzel

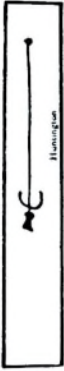
114.

183 b: Cebire

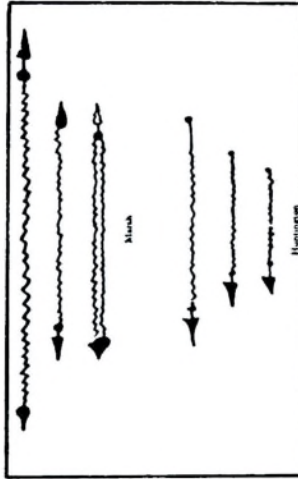

112.

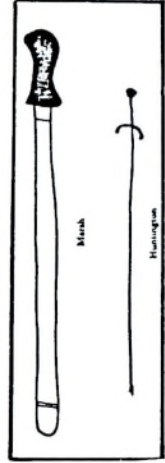
164 a: Kaş

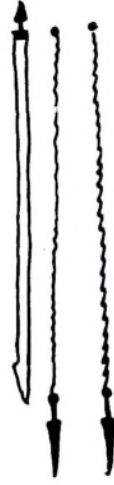
Ş. 189

Ş. 190

Ş. 191

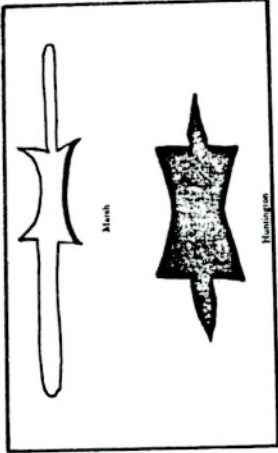
188 a: Mesakib

116.

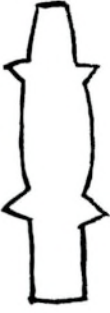

188 b: Maktai adesi

117.

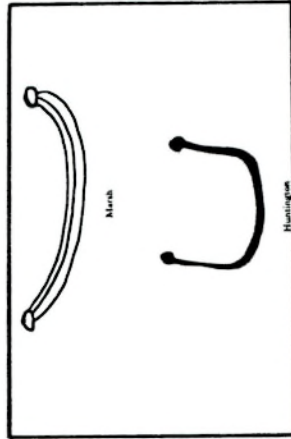

Ş. 192

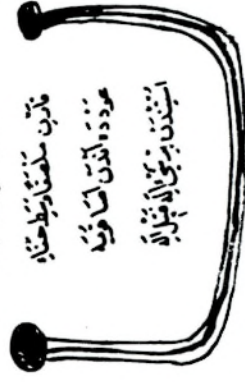

202 a: Mekati

118.

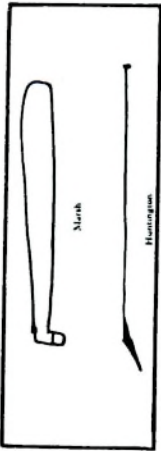
Ş. 193

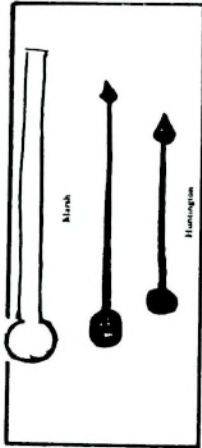
207 b: Ribat

119

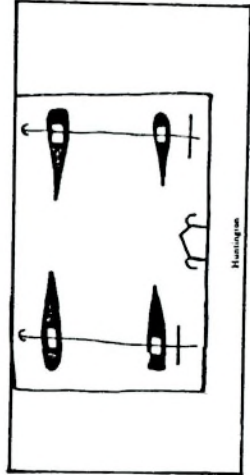
عزود اربنة بحق صبر اربنا
فأربن سلفنا ويطيعنا
عزود اربنا لسا وربة
استبدن بزجر الاله فباله

Ş. 194

Ş. 195

Ş. 196a

120.

215 a: Sereni berbed

121.

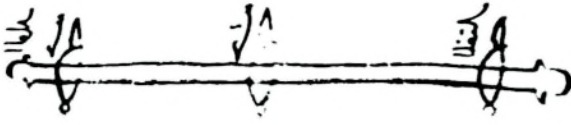

221 b: Haşbe

115.

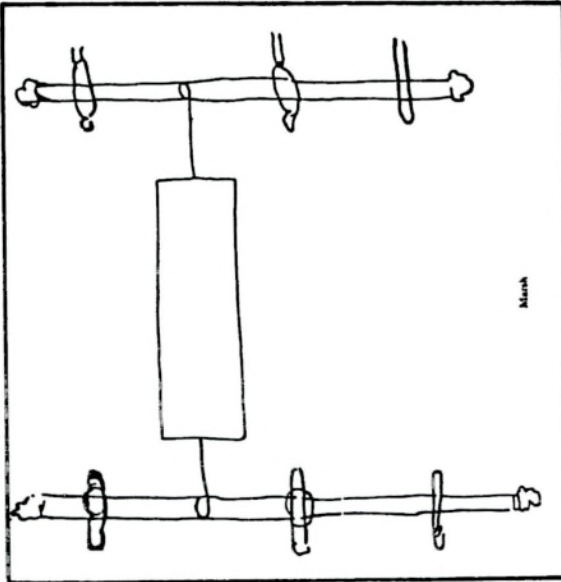
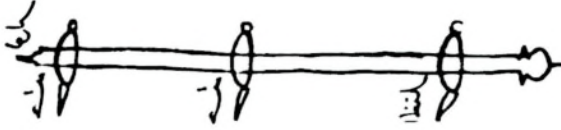
187 a: Makai latif

المطمان والتمنار والتمنار

تمنار

عقود المطمان بها
تمنار الادمعاه
تمنار الهمي

227a

Ş. 196b

during others. Although we have no other copy of this translation it is not possible to know for certain whether or not it is a transcription. Calligraphic features, therefore, cannot be our starting point.

An approximate dating should, then, be guided by the grammatical features and the sort of vocabulary used. My primary source here was *Eski Türkiye Türkçesi* by Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş, where he points out the common grammatical features of the 15th century works and presents a glossary of 15th century vocabulary¹¹. The examples quoted from the Turkish version of Zahravi's work have been selected from the vocabulary and grammatical features that also occur in other 15th century texts. Similar features and words have not been included.

THE TURKISH VERSION OF A'T-TASRIF AND ITS GENERAL CHARACTERISTICS

Some words contain "i", which is now pronounced as "e"¹². (*İrişdürür*, Z.T.* p. 2, l. 6, *vire*, Z.T. p. 9, l. 11; *ıder*, Z.T. p. 3, l. 2) The "e" in these words was dropped and became "i".

Some words are found to have been rounded because of the labial consonants "b, m, p"¹³ (*Kemük*, Z.T. p. 2, l. 2).

The vowels in some words that were used in 15th century Turkish are round. Vowel harmony came into being in later centuries¹⁴. (*Kendü*, Z.T. p. 2, l. 4).

The word "ancılayın", which is obsolete in our day, occurs in *Hüsrev ve Şirin*, written in the 15th century¹⁵.

The second person plural optative suffix¹⁶, which appears in 15th century texts, is also found in certain words in Zahravi's Turkish version*.

¹¹ Faruk Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl (Grammar, Texts, Glossary)*, second edition, Faculty of Letters, Istanbul University, Publications no.: 2157, published by the Faculty of Letters. Istanbul. 1981.

¹² Op. cit., p. 22.

¹³ Op. cit., p. 29.

¹⁴ Op. cit., p. 30.

¹⁵ Op. cit., p. 85.

¹⁶ Op. cit., p. 128.

* ZT: Zahravi's Turkish translation

Below are some words that occur both in the translation and in 15th century works:

- arıt --- (arınma): ZT. p. 2, l. 11.
 dut ---- ZT. p. 2. s. 10.
 eydür -- (ZT. p. 1. l. 5; v. 2. s. 3; v. 3, s. 1.).
 imdi --- ZT. p. 1. l. 10.
 işle --- ZT. p. 2. l. 9.
 key ---- ZT. p. 1. l. 4.
 kimesne -- ZT. p. 4. l. 7. 8.
 ötürü --- ZT. p. 1. l. 9.
 şol --- ¹⁷ ZT. v. 2. l. 5.

These examples show that the work is not an abridged version written in the 17th century, as has been argued by Yıldırım; most probably it belongs to the 15th century ¹⁸.

A BRIEF COMPARISON BETWEEN THE TRANSLATION AND THE ORIGINAL

At at'Tasrif is a comprehensive work, It is obvious that a detailed critical assesment of its translation is impossible in this brief study where I only aim to introduce its major characteristics. I shall simply cite a few examples to give a general idea regarding its relation to the original.

In the section on cauerisation, the diseases and their treatment are given in strict herarchical order ¹⁹. . The instruments used for cauterisation are also included without any amissions ²⁰.

No mention is made in the Manisa manuscript of the forceps for extracting from the lower jaw the root or remaining pieces of bone which we find in Part II, Chapter 31 of at'Tasrif. The section un the extraction of the

¹⁷ Op. cit., pp. 278, 289, 291, 297, 301, 302, 306, 309, 310.

¹⁸ See Yıldırım, XV. yüzyıla ait bir cerrahname. (Summary of doctoral dissertation), Istanbul, 1981.

¹⁹ My source for the comparison was M. S. Spink and Lewis, ALBUCASIS On Surgery and Instrumets, Wellcome Institute, London 1973, which is a critical work with explanatory notes in English and Arabic.

²⁰ See Manisa 1844 pp. la.

root has also been left out²¹. The forceps²² and files²³ which were used to break off or scrape supernumerary teeth and which are mentioned in Chapter 32 of the same Section are again missing from the Manisa translation.

The information which appears in Chapter 33 of At’Tasrif on the fastening of the teeth with gold wires is given in a very confusing manner²⁴. Moreover, the instrument used in the treatment of tonsillar abscesses does not appear in the Manisa version²⁵. The tonsillotome and the instrument used for the removal of uvular tumours, however, appear in the translation²⁶.

The parts in Section 3, Chapter 86 of Zahravî’s work on the cure of fistulas in osteotomy are included in the Manisa version and the instruments used in the operation are described²⁷.

Varicotomy and the instruments used have been left out²⁸.

The pincers for extracting arrows and the technique employed appear in the Manisa version²⁹.

CONCLUSION

As can be seen, the surgical text in question is a long summary in Turkish of Abul-Kasım’s work. However the translation lacks the sort of systematic division into sections and chapters that we find in the original. Moreover the illustrations of some instruments which are essential for the description of surgical techniques have been left out. What is noteworthy is that the translator used an important scientific work as his source and put it into Turkish. It can be inferred from the style that the translation was made in the 15th century. There is no doubt that a more accurate dating of the translation and the discovery of the translator’s identity would lead to a better understanding the extent of surgical treatment as applied by 15th century Turkish physicians.

²¹ Spink, p. 280 and Figure: 79, p. 287.

²² Op. cit., p. 288 and Figure: 74, p. 289.

²³ Op. cit., s. 288, Figure: 75, p. 289.

²⁴ See Manisa 1844, p. 70b and Spink, p. 292 and Figure: 76.

²⁵ Spink, p. 300.

²⁶ See Manisa 1844, p. 70a and Spink p. 300 and Figures 77 and 78.

²⁷ Manisa 1844-155a.

²⁸ Spink, p. 594; Figure: 176.

²⁹ See Manisa 1844 p. 161 and Spink, p. 608 and Figure: 178.

SELÇUKLULARIN ANADOLU'YA GELİŞLERİNDEN HAÇLI SEFERLERİNİN BAŞLANGICINA KADAR URFA'NIN DURUMU

Prof. Dr. ERDOĞAN MERÇİL

Anadolu'ya ilk Selçuklu akınının 1016-1021 tarihleri arasında Çağrı Bey tarafından yapıldığı kabul edilmektedir¹. Çağrı Bey idaresindeki bu akın Doğu Anadolu'da kalmış, Urfa'ya kadar gelmemiştir. Bu sırada Urfa h. 416/1025-26'ya kadar Müslümanlardan Benû Numeyr Kabilesi'nden Utayr'a âitti. Onun Urfa'daki nâibi ise Ahmed b. Muhammed adında bir şahıs idi. Utayr'ın câhil ve kötü kişiliğine mukabil, Ahmed iyi idaresiyle Urfa'da kendini sevdirmişti. Bu durum Utayr'ın Ahmed'i kıskanmasına ve onu öldürmesine sebep oldu. Urfalılar ise Diyarbekir (Âmid) Mervanî emîri Nasr üd-Devle Ahmed (1011-1061)'e mektup yazıp şehri teslim almak üzere gelmesini istediler. Nasr üd-Devle de Zengi adındaki, muhtemelen bir Türk, kumandanı Urfa'yı teslim almak üzere gönderdi. Zengi şehri teslim alarak bir grup askerle oraya yerleşti. Utayr ise daha sonra Nasr üd-Devle'nin huzuruna çıkarak Urfa'nın yarısının idaresini ele geçirmeye muvaffak oldu. Ancak Zengi, Ahmed b. Muhammed'in oğlunu teşvik ederek Utayr'ı öldürttü. Bu olaydan sonra harekete geçen Benû Numeyr kabilesi mensupları ile meydana gelen savaşta Zengi de öldürüldü (h. 418 yılı başı/Şubat 1027). Böylece Urfa tamamen Nasr üd-Devle'nin hâkimiyeti altına girdi. Fakat Mirdasiler'den Sâbık b. Mirdas'ın aracılığı ile Nasr bu kerre şehri Utayr'ın oğlu ile yine Benû Numeyr kabilesinden Şıbl ed-Devle'nin oğlu arasında paylaştırdı. Utayr'ın oğluna şehirdeki büyük burcun, Şıbl ed-Devle'nin oğluna ise küçük burcun idaresi verilmişti².

Ancak Urfa'nın bu iki idarecisi de birbirlerini öldürmeyi düşünüyorlardı. Nihayet Utayr'ın oğlu Şıbl ed-Devle'nin oğlunu öldürmeye

¹ Bk. İ. Kafesoğlu, "Doğu Anadoluya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) Ve Tarihi Ehemmiyeti", 60. doğum yılı münasebetiyle *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953.

² İbn el-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih* (nşr. C.J. Tornberg), Beyrut 1966, IX, s. 347-48/Türkçe trc. A. Özeydin İstanbul 1987, IX, s. 268-9; İbnü'l-'İbrî, *Tarih Muhtasar ed-Düvel*, Lübnan 1983, s. 314. Krş. J.B. Segal, *Edessa "The Blessed City"*, Oxford 1970, s. 217. İbn el-Esir'de Zengi'nin ismi زنگك olarak geçmektedir.

muvaffak oldu. Daha sonra Utayr'ın oğlunun öldürülmesiyle gelişen olaylar sonucu Nasr üd-Devle Urfa'ya Selman (veya Seleme) adında bir Türk'ü vâli olarak atadı³. Selman Utayr'ın dul kalan eşi tarafından o kadar baskı altında tutuldu ki, muhtemelen bu durumdan sıkıldı ve Sümeysat'da oturan Bizanslı kumandan ve Protospatharios ünvanı taşıyan Georgios Maniakes'e şehri teslim etmek için haber gönderdi. Selman Urfa'nın teslimi karşılığında uygun bir tazminat ve "Bizans İmparatoru'ndan bir ülke ve eyâlet" istiyordu. Maniakes'in bu istekleri kabulü ile, Selman Urfa Kalesini ona teslim etti⁴. Böylece Maniakes 1030-1031 kışı başında Urfa'ya hâkim oldu⁵. Bu olay sebebiyle Türklerin idareci de olsa Urfa'da bulduklarını görüyoruz⁶.

Öte taraftan Gazneliler önünden kaçan Türkmenler'den bir kısmı Âzerbaycan'a gelerek Şeddadiler'den I. Fazl b. Muhammed'in maiyyetinde Bizans topraklarına akınlara başlamışlardı (1030). Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulduğu yıllarda Sultan Tuğrul Bey aynı hânedandan İbrahim Yınal'ı Irak-ı Acem ve Âzerbaycan'ın zabtı ile görevlendirdi. İbrahim Yınal'ın o bölgeye yaklaşmasından endişeye düşen ve Selçuklular'ın emrine girmek istemeyen Göktaş, Boğa ve Anasioğlu Beyler'in idaresindeki Türkmenler kaçmak zorunda kaldılar. Mâceracı bir hayat seven bu Türkmenler etrafa yayıldılar. Onlardan bir kol, Diyarbekir bölgesinde görüldü (433/1041-42)⁷ ve çevreyi yağmaladılar⁸.

Görüldüğü gibi başlangıçta kaynaklar Urfa ile ilgili olarak Selçuklu akınlarından bahsetmiyorlar⁹. Bu sırada Büyük Selçuklu Devleti süratle

³ Urfalı Mateos (*Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*), Türkçeye çevr. H.D. Andreasyan, notlar E. Dulaure-M.H. Yınanç, Ankara 1962, s. 53)a göre Selman Şıbl'ın kalesinin kumandanıdır.

⁴ Ebu'l-Ferec (Gregory Abül-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, trk. trc. Ö.R. Doğrul, Ankara 1987², I, 289) ve İbn el-Esîr (*el-Kâmil*, IX, s. 413/trk. trc. IX, s. 317-318) Urfa'yı Utayr'ın oğlunun 20.000 dinar (darik) ve dört köy karşılığında sattığını zikrediyorlar.

⁵ Bk. Mateos, s. 53-54; Ebu'l-Ferec, I, 289; İbn el-Esîr, aynı yer. Krş. E. Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, tercüme eden F. İşıltan, İstanbul 1970, s. 133 ve Segal, s. 217.

⁶ Segal (s. 218 n. 3)'in bir Süryani kaynağı Basıl bar Şhümana'ya dayanarak verdiği bilgiye göre Maniakes kaleyi ele geçirdiği sırada burada bulunan Türkler kaçmışlardı.

⁷ İbn el-Esîr, IX, s. 385-86/trk. trc. IX, s. 298. Krş. F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri -Boy Teşkilâtı- Destanları*, Ankara 1972², s. 95.

⁸ İbrahim Kafesoğlu (*Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 4), bu Oğuzlar'ın Urfa'ya kadar Diyar-ı Mudar'da dolaştıklarını belirtiyor.

⁹ Segal (s. 220), Aşağı-yukarı 1045 tarihinde Selçuklu akıncıları Urfa şehri ele geçirdilerse de kısa bir süre sonra çekilmek zorunda kaldılar diyor, ancak olayın kaynağını belirtmiyor. Mateos (s. 57)'un "İran Devleti Sultanı Tuğrul'un günlerinde ise, Urfa şehri müslümanlar tarafından zaptolundu" ifadesiyle bu olayı mı aksettiriyor?

gelişti ve Sultan Tuğrul Bey devrinde Türkler Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya sürekli akınlara başladılar. Nitekim 1062-63 yılında Selçuklu kumandanlarından, kaynaklarda ünvanıyla zikredilen, Sâlâr-ı Horasan¹⁰ beraberinde Anasıoğlu ve Cemcem adlarındaki Türk beyleri olduğu halde yine Diyarbekir bölgesine girdi ve Mervanî hükümdarı Nizam ed-Devle Nasr (1061-1079) ile işbirliği yaparak Dicle ve Fırat kıyılarında fetihlere devam etti. Bizans imparatoru Konstantinos X. Dukas bu Selçuklu akınlarını durdurmak maksadıyla Frankopol lakabıyla meşhur Normandiyalı Herve'yi görevlendirdi. Urfa Duks'u¹¹ bulunan Tavadanos da askerleri ile Herve'ye katıldı. Ancak bu sırada Selçuklu askerleri İran'a dönmüşlerdi. Bizans kuvvetleri ise Diyarbekir'i kuşattılar. Burada yapılan savaşta Hacı-Başara adlı bir Türk kumandanı şehit oldu. Aynı zamanda Tavadanos da ölmüş ve bir başarı kazanamayan Bizans kuvvetleri geri çekilmişti (1063)¹².

Sultan Tuğrul Bey 1063'de öldü ve yerine yeğeni Alp Arslan sultan oldu. Bu sırada Büyük Selçuklu tahtı için Alp Arslan'a karşı yaptığı mücadelede Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış hayatını kaybetmişti. Sultan Alp Arslan onun oğullarını da ortadan kaldırmak istediye de Vezir Nizam ül-Mülk'ün de araya girmesiyle bundan vazgeçti ve Kutalmış oğulları'na Diyarbekir-Urfa taraflarında yer verdi. Daha sonra da Kutalmışoğlu Süleymanşâh akraba ve taraftarları ile oraya gönderildi¹³. Ancak Süleymanşâh ve kardeşlerinin bu sıralarda Urfa ve civarındaki yaşayışları hakkında elimizde hemen hemen hiçbir bilgi yoktur.

Öte taraftan belki de bu bölgede görevlendirilmiş olan Selçuklu kumandanı Sâlâr-ı Horasan Urfa önünde görüldü (1065/66). Onun idaresindeki Türkler Urfa bölgesine akın yaparak Frank ücretli askerleri tarafından savunulan Siverek ve Nasibin'e¹⁴ taarruz ettiler. Buradaki

¹⁰ M.H. Yınanç (*Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul 1944, s. 54) bu kumandanın Altıntak; Cl. Cahen ("Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. yüzyılın İkinci Yarısı)", çvr. Y. Yücel-B. Yediyıldız, *Bellelen* sayı: 201, Ankara 1988, s. 1391) ise Selçuklu ailesinden, muhtemelen, Yakutî olduğunu ileri sürüyorlar.

¹¹ Duks; İlk Bizans devrinde eyalet kumandanı, daha sonra thema valisinin ünvanı, bk. G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çvr. F. Işıltan, Ankara 1981, Genel Dizin.

¹² Mateos, 113-117. Krş. Yınanç, 55; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, s. 19-20. O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 103.

¹³ Bk. Raşid Al-Din Fazlallâh, *Cami' Al-Tavârih*, II. Cild 5. cüz *Selçuklular Tarihi*, Yay. A. Ateş, Ankara 1960, s. 28; Aksaraylı Mehmed oğlu Kerimüddin Mahmud, *Müsâmeret ül-Ahbâr*, nşr. O. Turan, Ankara 1944, s. 16 ve 19. Krş. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 45-46.

¹⁴ Bugünkü Nusaybin olmayıp, Siverek-Adıyaman yolu üzerinde, Siverek yakınında Nasibin Sagır denilen şehirdir, Bk. E. Honigmann, Nasibin mad., *IA*.

Franklar Türklere karşı koydular ve kaçmaya zorladılar. Takviye alan Türkler tekrar bu bölgeye saldırarak etrafı yağmaladılar. Selçuklu Türkleri birkaç gün sonra Urfa civarına gelerek T'oriç Kalesi önünde karargâh kurdular. Türklerden bir grup yine Urfa'ya yakın bir yerde bulunan Nşenek (veya Nşenik) Kalesini şiddetli bir hücumla zapt ettiler. Bu sırada Bizans'ın Antakya Duksu Peht Urfa'da bulunuyordu. O askerleriyle Türklere karşı çıktı ise de Urfa Duksu'nun kıskançlığı bir netice alınmasını engelledi ¹⁵.

Aynı yıl içinde Sâlâr-ı Horasan Urfa bölgesine yeni bir akın yaptı. O önce Calap (Celep) üzerine yürüdü, sonra da Urfa'nın Kuzeydoğusunda 30 km. uzaklıkta şimdi Dibhisar denilen Dep (Tep) Kalesini hücumla aldı. Sâlâr-ı Horasan K'sos ¹⁶ denilen yerde karargâh kurdu. Urfa'da bulunan dörtbin Bizans askeri Türkler'e karşı yürüdüler. K'sos'dan uzak olmayan T'lak yanında iki taraf arasında yapılan savaşı Türkler kazandılar. Bizans ordusu firar etti ve büyük kayıplara uğradı.

Sâlâr-ı Horasan 1065/66 yılı içinde üçüncü defa Urfa bölgesinde görüldü ve Kupin (Gubin) adlı bir yerde ordugâh kurdu. Türkler bu çevreyi tahrip ettiler. Sâlâr-ı Horasan büyük miktarda ganimet ve sayısız esirle beraber bölgeden ayrıldı ¹⁷. Ancak onun daha sonra Mervânî emiri Nizam ed-Devle Nasr'ın kalleşliği sonucu Meyyâfârikin'de öldürülmesiyle (458/1066), Urfa'nın Türkler tarafından fethi gecikmiş oldu ¹⁸.

Ertesi yıl yani 1066/67'de bu sefer Hâcib Gümüştegin, beraberinde Afşin, Ahmedşâh ve öteki Selçuklu emirleri ile, Urfa eyâletine girdi ve yukarıda adı geçen Nasibin Kalesine yürüyerek burada birkaç gün savaştı ise de bir netice elde edemedi. O ve beraberindeki Selçuklu kuvvetleri Fırat'ı geçerek Hısn Mansûr (Adıyaman) arazisine girdiler. Bu sırada Nasibin Kalesi reisinin teşvikiyle Bizans kumandanı Aruandanos onu Fırat kenarında baskına uğratmak istedi. Ancak Türkler onu Hoşin Kalesi ¹⁹

¹⁵ Yınanç (s. 54) bu olayın 1060, A. Sevim ise (s. 19) 1059 tarihinde olduğunu zikrediyorlar.

¹⁶ Urfa'nın 17. km. Doğu-güney doğusundaki Kisâs olmalıdır, bk. Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s. 139 n. 2.

¹⁷ Mateos, 125-27. Krş. Honigmann, aynı eser, s. 137-139.; Yınanç, 59.; M.A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul 1972, s. 40-41; Sevim, 21.

¹⁸ İbn el-Ezrak el-Fârîkî, *Tarih el-Fârîkî* (nşr. B.A.L. Avad), Beyrut 1974, s. 184. Krş. Yınanç, 61 ve Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi", s. 1392.; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 110. Mateos (s. 127), Sâlâr-ı Horasan'ın İran'a döndüğünü ve orada öldüğünü zikrediyor.

¹⁹ Muhtemelen Samsat'ın 33 km. Kuzey-doğusundadır, bk. Honigman, s. 139 n. 7.

önünde ağır bir bozguna uğratarak esir aldılar. Gümüştekin bu Bizanslı kumandanı Urfa önüne getirerek yirmibin dinar para karşılığında serbest bıraktı²⁰.

Artık Urfa üzerindeki Türk akınları sıklaşmıştı. Nihayet Sultan Alp Arslan Mısır'dan aldığı bir davet üzerine bu ülkeye hâkim olmak maksadıyla harekete geçti ve 1070 sonlarında Anadolu'ya girdi. O büyük bir orduyla Urfa bölgesine akın yaptı ve şehrin civarındaki kaleleri zapt etti. Sultan Alp Arslan daha sonra Urfa'ya yürüyerek şehri her taraftan kuşattı. Bu kuşatma 1071 yılı Mart ayının 10. günü başladı²¹. Bu sırada şehir, Bulgar Kırvalı Alusian'ın Bizans'ın hizmetinde çalışan oğlu Vasil'in idaresinde idi. Sultan Alp Arslan sekiz gün savaş yapmadan durmuş, belki de şehrin teslim olmasını beklemişti. Bir hikâyeye göre²², şehir halkı bu sırada şaşkın bir durumda olup savunma hazırlığı yapmıyordu. Şehirliilerin bu akılsızlığını gören bir Müslüman askeri, onlara gizlice seslenip: "Niçin böyle şaşkın duruyorsunuz? surları tahkim edin..." dedi. Akılları başlarına gelen halk surları tahkim etmeye başladı, burçlar üzerine mancınıklar ve öteki savaş âletlerini kurup hazırlandı. Sultan Alp Arslan elli gün²³ Urfa'ya şiddetli hücumlar yaptı. Bu hücumlar sırasında Selçuklu askerleri şehrin etrafındaki hendekleri ağaç, toprak ve taşlar ile doldurdular.

Öte taraftan Bizans İmparatoru Romanos Diogenes Sultan Alp Arslan'a bir elçiyle mektup göndermişti. Bu Bizans elçisi Urfa kuşatması sırasında Sultan'ın yanına geldi. O daha sonra Sultan ile Urfa halkı arasında bir anlaşma sağlamaya muvaffak oldu. Bu anlaşmaya göre; Urfalılar Sultan şehir önünden ayrıldığı takdirde 50.000 dinar vereceklerdi. Ayrıca onlar savaş âletlerinin ve hendeği dolduran ağaçlar yakıldıktan sonra bu parayı vereceklerini bildirdiler. Sultan Alp Arslan da onların sözlerine itimat ederek isteklerini yerine getirdi. Fakat Urfa halkı söz konusu parayı

²⁰ Mateos, 134-135.; Ebu'l-Ferec, I, s. 318. Krş. Yınanç, 66.; Honigmann, 139-140.; Köymen, 41.

²¹ Bk. Mateos, s. 139. İslâm tarihçileri bu konuda değişik tarihler veriyorlar. Kemâl ed-Dîn İbnü'l-Adim (*Buğyat At-Talab Fî Târih Haleb*, yay. A. Sevim, Ankara 1976, s. 21 / *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adim Buğyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb* (Seçmeler), çeviri notlar ve açıklamalar A. Sevim, Ankara 1982, s. 14) 463 yılı başlarını / Ekim-Kasım 1070; *Selçuk-Name* (hazırlayan E. Merçil, İstanbul 1977, I, s. 82) ise 6 Safer (13 Kasım 1070) ve 2 Rebi I. 463 (8 Aralık 1070) tarihlerini zikrediyorlar.

²² Mateos, aynı yer.

²³ Bk. Mateos, 140. Ancak İbnü'l-Adim kuşatma süresini otuz gün olarak veriyor, *Buğyat At-Talab*, s. 21 / *Selçuklular Tarihi*, s. 14

vermediler. Sultan onların anlaşmadan vazgeçmelerine sebep olarak Bizans elçisini görmüş ve öldürmek istemişti. Ancak Vezir Nizâm ül-Mülk, “Hükümdarlar arasında elçi öldürmek âdet değildir” diyerek Sultan’ı engelledi. Daha sonra Bizans elçisine gerekli cevap verilerek geri gönderildi²⁴.

Sultan Alp Arslan fevkalade sağlam surlara sahip Urfa önünde, Mısır’a yapacağı seferde, gereksiz yere daha çok zaman kaybetmemek için kuşatmayı kaldırarak şehrin önünden ayrıldı. Urfa’nın surlarının sağlamlığını yine başka bir hikâye ile belirtmek mümkündür. Rivayete göre²⁵, Sultan Alp Arslan İran’a götürülmek üzere surdan bir taş koparana mükafat vaat etmiş, fakat bunu kimse gerçekleştirememiştir. Sultan’ın Urfa önünden ayrılmasının tarihçilere göre iki sebebi daha vardır²⁶. Birincisi o sırada Anadolu içlerinde Bizans’a akın yapan Selçuklu kumandanı Afşin’den gelecek haberin gecikmesi idi. İkincisi ise daha önce Tuğrul Bey ile bulunan Iraklı askerlerin erzaklarının gecikmesi sebebiyle savaştan çekinmesi idi. Bu bakımdan Sultan Alp Arslan Urfa önünden ayrılarak Fırat kenarında ordugâh kurmuştu.

Urfa halkı ise Sultan Alp Arslan şehrin önünden ayrıldıktan sonra Selçuklu askerlerinden ölenlerin cesetlerini gömüldükleri yerlerden çıkarıp başlarını keserek Bizans İmparatoru’na gönderdiler, ayrıca gövdelerini de yaktılar. Bu suretle, geçici bir süre için de olsa kuşatmadan kurtulan Urfalılara o gün büyük bir bayram ve sevinç olmuştu²⁷.

Kaynakların verdiği bilgilerin aksine gerek Laurent²⁸ ve gerek Segal²⁹ bu kuşatma sonucunda Urfa’nın Sultan Alp Arslan’a tâbi olduğunu kabul ediyorlar. Ancak gerek Hıristiyan kaynaklarında gerekse İslâm kaynaklarında bu hususta herhangi bir işaret yoktur. Mateos ve Ebu’l-Ferec Sultan’ın kuşatmayı kaldırdığını zikrediyorlar. İslâm kaynaklarını kullanarak Urfalıların Sultan Alp Arslan şehrin önünden ayrıldıktan sonra

²⁴ Bk. Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-Zeman Fî Tarihi’l-Âyan*, yay. A. Sevim, Ankara 1968, s. 144.; Ebu’l-Ferec, I, 320.; *Selçuk-Nâme*, I, s. 82-3.

²⁵ Bk. Mateos, s. 140.

²⁶ Bk. Sıbt, 144.; *Selçuk-Nâme*, I, s. 83.

²⁷ Bk. Mateos, 140. Ayrıca Sultan Alp Arslan’ın Urfa kuşatması için bk. Yınanç, s. 70; Honigmann, 140-1.; Aynı mlf., Urfa mad., *IA.*; J. Laurent, “Des Grecs aux Croise’s, Etude sur l’histoire d’Edesse entre 1071 et 1098”, *Byzantion*, I, Vaduz 1964².; Segal, s. 220-21.

²⁸ Bk. aynı eser, 377-78.

²⁹ Bk. *Edessa*, s. 221.

Selçuklu ölülerine yaptıklarını belirttik. Ayrıca çok kısa da olsa Bundarı³⁰ ve İbn el-Esir³¹ verdikleri bilgiler ile bu tâbi olma olayını desteklemiyorlar. Bundarı, “Yolda Ruhâ üzerinden geçti, lakin onu feth etmek mümkün olmadı..” diyor. İbn el-Esir ise, “Urfa üzerine yürüyerek şehri muhasara ettiyse de birşey elde edemedi..” demektedir. Türk tarihçileri de Sultan Alp Arslan'ın şehri alamadığı görüşünde olup, tâbi olmaktan bahsetmiyorlar³².

Sultan Alp Arslan daha sonra Suriye'ye doğru yöneldi. Ancak bu sırada Romanos Diogenes Türkler'in yıllardan beri Anadolu'da yapmakta olduğu taarruz ve istilâlara son vermek için harekete geçmişti. Selçuklu sultanı bu durumu öğrendiği zaman sür'atle Suriye'den geri döndü ve Bizans ordusuyla karşılaşmak için Malazgirt yönüne hareket etti. Böylece Mısır seferi gerçekleşemedi. Onun bu acele dönüşü sırasında at ve katırların bir kısmı yolda ölmüştü. Bu olaydan sonra Sultan Alp Arslan'ı tekrar Urfa önünde görüyoruz. Şehrin Bizanslı valisi muhtemelen onun bu sırada ne istediğini anlamış olmalı ki, tekrar bir kuşatmayla karşılaşmamak için Sultan'a atlar, katırlar ve yiyecek takdim etti. Acelesi olan Sultan Alp Arslan bunları aldıktan sonra Urfa'ya hiçbir zarar vermeden doğruya doğru yoluna devam etti³³.

Sultan Alp Arslan 26 Ağustos 1071 tarihinde Malazgirt Savaşı'nda Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i mağlup ederek esir almıştı. Malazgirt Savaşı dünya tarihinde dönüm noktası olacak önemli olaylardan biridir. Bu zafer Türkler'in Anadolu'ya yerleşmelerine ve bugünkü Türkiye'nin temellerini atmalarına sebep olmuştur. İşte bu zaferden sonra Sultan Alp Arslan tutsak Bizans imparatoru ile bir barış antlaşması yaptı. Bu antlaşmaya göre Sultan Alp Arslan'ın Bizans'dan istediği şehirler arasında, Güneydoğu Anadolu'nun en kuvvetli kalelerinden birine sahip Urfa'da bulunuyordu³⁴. Ancak Bizans'da taht mücadelesinin başlaması ve Romanos Diogenes'in bu mücadeleyi kaybetmesi, antlaşmanın gerçekleşmesini önlemiş ve Urfa'nın Türkler eline geçmesini bir süre için

³⁰ Bk. *Zübdet el-Nusra ve Nuhbet el-Ustra*, s. 37/trk. trc. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, s. 36.

³¹ Bk. *el-Kâmil*, X, s. 64/trk. trc. A. Özaydın, İstanbul 1987, X, s. 71.

³² Bk. Yinanç, s. 70.; Köymen, s. 46-47.; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 57.

³³ Mateos, 141-2. Krş. Honigmann, s. 141.; Segal, 221. Ayrıca Laurent (aynı eser, s. 374), bu olayın Urfa'nın Sultan'a tâbi olduğuna delil teşkil ettiğini ileri sürüyor.

³⁴ Öteki şehirler Malazgirt, Antakya ve Menbic idi.

geciktirmişti. Böylece Urfa Hıristiyanların elinde kaldı ve onun Katepanosu Paul İstanbul'a kaçtı³⁵.

Sultan Alp Arslan'ın 1072'de ölümünden sonra yerine oğlu Melikşâh geçti. Bu devrede ilk olarak Gümüştegin Candâr idaresindeki Türk kuvvetleri 1077'de Urfa bölgesine yürüyerek Bizans kuvvetlerini bozguna uğrattılar³⁶.

Öte taraftan bu sırada Bizanslılar'ın Philaretos Brachamios adını verdikleri bir Ermeninin yıldızı parlıyordu. Philaretos Bizans hizmetinde bulunmuş ve İmparator Romanos Diogenes tarafından kendisine "Büyük Domestikos" ünvanı verilmişti. Romanos'un tahttan düşmesi ve Mikhail VII. Dukas'ın İmparatorluğu zamanında (1071-1078) o bağımsızlığını ilan ederek hâkimiyet sahasını Maraş'dan Malatya'ya kadar genişletti. Philaretos bununla da yetinmedi ve Vasil adındaki bir kumandanını bir süvari birliğiyle Tavadanos'un oğlu Leon'un idaresindeki Urfa'ya gönderdi. Vasil altı aylık bir kuşatmadan sonra "şimdiye kadar Türklerin müteaddit muhasaralarına mukavemet etmiş ve İslâm denizi arasında bir ada halinde kalmış olan müstahkem" Urfa'yı Bizanslılar'ın elinden aldı. Böylece Philaretos'un hâkimiyet sahası Urfa'yı içine almak suretiyle Tarsus'dan Fırat ötesine kadar uzanıyordu. Buna rağmen Philaretos kendini emniyette hissetmiyor, çağdaşlarının bir çoğunun aksine Bizans İmparatorluğu'ndan ayrılmak istemiyordu. Nitekim o Bizans'a bağlanmakta gecikmedi³⁷.

Philaretos ihtiyatlı davranarak Müslümanlar ile de anlaşmayı tercih etti ve Haleb hâkimi Şeref üd-Devle Müslim b. Kureyş (1061-1085)'e tâbi oldu. İslâm kaynaklarında zikri geçen bu olaya göre³⁸, Philaretos Müslim b. Kureyş adına sikke bastırды ve meyhane olarak kullandığı Urfa câmiini tekrar müslümanlara teslim etti (474/1081). Böylece o çok yönlü bir siyaset ile hâkimiyetini sürdürmeye çalışıyordu. Ancak Philaretos'un Hıristiyanlar tarafından sevilen bir şahıs olmadığı anlaşılıyor. Nitekim Mateos'un ifadesine göre (s. 147), "...Fîlaretos adlı zâlim ve menfur bir prensin müstebidane hâkimiyeti başlamıştı... O, Hıristiyanlara karşı harp etmeye

³⁵ Ayrıca olaylar için bk. Sibt, s. 150; *Selçuk-Nâme*, I, 106; Ebu'l-Ferec, I, 323. Krş. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 69-70.; A. Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı*, Ankara 1971, s. 87.; Honigmann, 141.

³⁶ Bk. Yinanç, 104.; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 71.

³⁷ Bk. Mateos, 155. Krş. Yinanç, s. 121.; Laurent, 392-3.; Cahen, aynı eser, s. 1406.; Segal, 222.; Kafesoğlu, 82.; S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, çvr. F. Işıltan, Ankara 1986, I, s. 57.

³⁸ Bk. Sibt, s. 209.; İbn el-Esfr, X, s. 122/trk. trc., X, s. 116. Krş. Cahen, s. 1407 ve Kafesoğlu, s. 41-42.

başladı. Çünkü o Hıristiyan olmakla beraber imansız bir adamdı. Ermeniler onu bir Ermeni olarak tanımıyorlar, Romalılar (yani Bizanslılar) da onun kendilerinden olmasını istemiyorlardı..” Bu olayın olduğu yılda (1081/82), Husrev adlı bir Türk idaresi altındaki askerler ile Urfa bölgesine girerek çeşitli yerleri tahrip etti ve karşısına çıkan bir Hıristiyan birliğini yenilgiye uğrattı. Emir Husrev daha sonra Müslüman ülkelerine de akınlar yaptı ve aldığı büyük ganimetlerle Harran önüne geldi. Burada Philaretos’un tâbi olduğu Şeref üd-Devle Müslim’in askerleri Türk birliğine saldırarak onları mağlup etti ve esirleri kurtardı³⁹. Daha sonra Urfa’da önemli bir olay oldu ve şehri idare eden Vasil 1083 tarihinde öldü. Halk şehrin idaresini Sımbat adlı bir savaşçıya verdi. Ancak altı ay sonra şehirde hâkimiyet mücadelesi çıktı ve Urfa’ya sahip olmak isteyenlerden İşhan adlı biri Philaretos’u şehre getirdi (23 Eylül 1083). Philaretos birkaç gün sonra hâkimiyet mücadelesine karışanları, Sımbat ve İşhan dahil, tutuklattı, ötekilerini de Maraş şehrine götürdü. O Maraş’a götürdüğü ileri gelenleri de zincirle bağlı oldukları halde hapiste muhafaza etti⁴⁰.

Öte taraftan Selçuklu kuvvetleri 30 Nisan 1085’de Diyarbekir (Âmid) ve çevresini zabtettiler. Bu fetih olayı belki de Philaretos için bir uyarı oldu. O muhtemelen sıranın kendisine geldiğini anlayarak barış istemek için “Cihangir Sultan” Melikşâh’a arz-ı tazim etmeye karar verdi. Philaretos Sultan’ın huzuruna giderken Parakamanos adlı bir Bizanslıyı Urfa’da yerine vekil bıraktı⁴¹. O beraberine çok miktarda altın ve gümüş, cins atlar ve güzel elbiseler alarak İran’a Sultan Melikşâh’ın yanına gitti. Philaretos’un ayrılmasından sonra zâlimliği yüzünden kendisinden nefret eden halk onun yokluğunu fırsat bilerek Barsama adlı birinin idaresinde ayaklanmıştı. Barsama, Parakamanos’u öldürmüştü, Urfalılar da onu şehrin hâkimi tayin etmişlerdi.

Selçuklu hânedanında ise bu sırada Sultan Melikşâh’ın kardeşi Suriye Meliki Tutuş ile Anadolu fâtihi Süleymanşâh Haleb’e hâkim olmak için savaştılar. Süleymanşâh bu mücadeleyi ve hayatını kaybetti (4 Haziran 1086). Bu olay Sultan Melikşâh’ın beraberinde Porsuk, Bozan ve Aksungur gibi büyük Selçuklu emirleri olduğu halde Isfahan’dan harekete geçmesine sebep oldu. Belki de Sıbt’ın Urfa ile ilgili olarak zikrettiği olaylar bu sırada meydana gelmiştir. Nitekim Sıbt (s. 239-241)’a göre Sultan bu yolculuk

³⁹ Bk. Mateos, s. 159-60. Krş. Honigmann, s. 141-42.; Yinanç, s. 113-14.

⁴⁰ Bk. Mateos, 160-61. Krş. Honigmann, s. 142.

⁴¹ Segal (*Edessa*, s. 222) oğlunu bıraktığını belirtiyor.

enasında 479 yılı Receb ayında/ Ekim Kasım 1086 Musul'dan ayrıldıktan sonra Urfa halkından bir heyet gelerek şehri teslim edeceklerini bildirdiler. Sultan Melikşâh oraya bir Amid⁴² gönderdi. Ancak daha sonra bu Amid kötü davranışlarıyla ve mallarına el koyarak Urfa halkının isyanına sebep oldu. Halk şehri Sultan'a teslim eden Ermeniler ile şahneyi birlikte tutukladılar ve Amidi de şehirden dışarı çıkardılar. Sultan Melikşâh bu durumu öğrendiği zaman Emîr Bozan'ı büyük bir kuvvetle Urfa'nın fethine gönderdi. Emîr Bozan şehri üç ay sıkı bir şekilde kuşattı. Bu şiddetli kuşatma sırasında dışardan yardım alamayan şehir halkı çaresiz kalmış ve Barsama'ya isyan etmişti. Barsama tehlikeden kurtulmak için Bozan'a sığınmaya karar verdi ve kendini surlardan aşağı attı. O ağır bir şekilde yaralandı ve birkaç gün sonra öldü. Nihayet İbn Kudâna (ابن كدانا) adında bir Hıristiyan tüccar şehri Bozan'a teslim etti (Zilhicce 479/Mart-Nisan 1087)⁴³. Artık Urfa Türk hâkimiyeti altına girmişti. Bir kaynağımız bu hususta⁴⁴, "Böylelikle Urfa şehri ile bütün havalisi, tam asayişe kavuştu ve şehir sevinç içine düştü" demektedir. Ancak şehirdeki bazı kişilerin dedikodu ve iftirası sebebiyle Bozan muhalefet ettiklerini sandığı oniki zengin ve yüksek mevkii sahibi Ermeniye öldürttü⁴⁵.

Sultan Melikşâh Urfa'nın durumunu öğrendiği zaman huzuruna çıkan Philaretos'a yüz vermemişti. Hiçbir taraftan ümidi kalmamış olan Philaretos için belki de tek kurtuluş yolu vardı, o da İslâm dinini kabul etmektir. Nitekim o da Müslüman olarak durumunu kurtardı. Sultan Melikşâh da Maraş'ın idaresini ona verdi⁴⁶. Sultan Melikşâh ayrıca başarısından dolayı Emîr Bozan'ı Urfa valiliğine tayin etti⁴⁷. Böylece Urfa'da bir süre için Türk hâkimiyeti devri başladı. Emîr Bozan ise şehrin

⁴² Amid; Ortaçağ'da bazı İslâm ve Türk devletlerinde idarî ve malî yönlerden kullanılan bir ünvan ve memuriyet, bk. F. Köprülü, *Amid mad.*, *IA*.

⁴³ Mateos, s. 171.; Sibî, 241.; *Selçuk-Nâme*, I, s. 152-3. Krş. Honigmann, 142-3.; Kafesoğlu, 91, 93.; Segal, 222-3; Sevim, 127-28. Ancak Mateos (s. 173), şehrin 28 Şubat'ta Bozan'a teslim edildiğini zikrediyor. Öte taraftan bazı İslâm tarihçileri ise Sultan Melikşâh'ın Urfa'yı kuşatıp ele geçirdiğini belirtiyorlar, bu konuda bk. İbn el-Esfr, X, s. 148-9/trk. trc., X, s. 136; İbn el-Kalânîsî, *Zeyl Tarih Dımaşk*, nşr. H.F. Amedroz, Leyden 1908, s. 119.

⁴⁴ Mateos, 173. Krş. Laurent, s. 402.

⁴⁵ Mateos, 173.; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi" çvr. H.D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi* 1/2, İstanbul 1937, s. 183. Krş. Laurent, 403.

⁴⁶ Bk. Mateos, 171.; Suryanî Mihail, *Suryanî Patrik Mihail'in Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195)*, trk. çvr. H.D. Andreasyan, 1944, T.T.K. Kütüphanesi neşr edilmemiş çeviri, s. 31-32. Ebu'l-Ferec (I, s. 333), bu olayın Sultan'ın Urfa'yı zabtından sonra olduğunu zikrediyor.

⁴⁷ Ebu'l-Ferec, I, 334. Sibî ise (s. 241), Sultan Melikşâh'ın Urfa'yı Bozan'a iktâ ettiğini zikrediyor. Krş. Honigmann, s. 143; Laurent, s. 402.; Kafesoğlu, 93.

idaresini Sâlâr Hûluh adlı bir kumandana verdi ⁴⁸. Ayrıca Bozan dörtyüz yıl önce İslâm fethinin başlangıcı sırasında yaptırılan câmiye bir minare inşa ettirmişti ⁴⁹.

Sultan Melikşâh 19 Kasım 1092 tarihinde öldü. Emîr Bozan bu sırada Anadolu'da Ebu'l-Kasım idaresindeki Türkiye Selçuklu başkenti İznik'i kuşatmakta idi. Bozan Sultan'ın ölümünü duyar duymaz bu kuşatmayı bırakarak Urfa'ya çekildi ⁵⁰. Bundan sonra Büyük Selçuklu Devleti'nde taht mücadelesi başladı. Bu mücadele sırasında Bozan ve Haleb emîri Aksungur önce Melik Tutuş'u desteklediler, ancak onlar daha sonra Melikşâh'ın oğlu Berkayaruk tarafına geçtiler. Melik Tutuş bu ihaneti unutmamış yapılan savaşta onları mağlup etmiş, önce Aksungur'u sonra da Bozan'ı ele geçirerek öldürmüştü (1094) ⁵¹.

Melik Tutuş daha sonra Bozan'ın tutsak aldığı iki askerini onun idaresindeki Harran ve Urfa'ya göndererek bu şehirlerin teslimini istedi. Emîr Bozan'ın vekilleri ve şehirdeki askerî birlik efendilerinin ölmemiş olacağını düşünerek Tutuş'un arzusunu yerine getirmediler. Ancak Tutuş bir mızrak ucuna taktığı Bozan'ın kesik başını iki şehre gönderdi ⁵². Bozan'ın kesik başını gören vekilleri Urfa ve Harran'ı Tutuş'a teslim ettiler ⁵².

Türkler de, ilk İslâmî devrede olduğu gibi, ellerine geçirdikleri Anadolu kıtasının bir kısım şehir ve kalelerini, o bölgelerin emîrine tâbi olmak üzere, yerli Hıristiyan asılzâdelere veyahut şehrin ve kalenin yerli reisleri elinde bırakmışlardı. Buna idarî kolaylık sağlamak bakımından faydalı görerek yapmışlardı (Söz gelişi; Malatya ve Maraş). Ayrıca bu şehir ve kalelere Türk muhafızlar yerleştiriliyordu. İşte bunun örneklerinden birisini de Urfa'da görüyoruz. Melik Tutuş Urfa'nın idaresini Ermeni Thoros'un idaresine verdi. Bu sırada kaledede bulunan bir Türk garnizonu düzen ve güveni sağlıyordu ⁵³.

⁴⁸ Bk. Mateos, s. 173. Krş. Honigmann, s. 143.

⁴⁹ Bk. Segal, s. 223.

⁵⁰ Mateos, 178 ve Vardan, s. 184.

⁵¹ Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra Bozan ile ilgili olaylar için bk. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 138-150.

⁵² Bk. Mateos, 183.; İbn el-Esîr, X, s. 232/trk.trc. X, s. 198; *Selçuk-Nâme*, II, s. 33. Krş. Sevim, 150.

⁵³ Mateos, 183. Krş. Honigmann, 143.; Laurent, 405.; Yınanç, 156.; Segal, 223; Cahen, 1431.

Ancak bu konuda başka bir rivayet daha vardır. Nitekim İbn el-Esir'e göre⁵⁴ Urfa'da Rumlardan Thoros adlı biri vardı ve şehri yıllık muayyen bir meblağ ödemek şartıyla Bozan'dan devr almıştı. Ayrıca bazı tarihçiler de Urfa'ya Thoros'u Bozan'ın tayin ettiği görüşündedirler⁵⁵. Öte taraftan bu sırada Urfa'da yaşayan Mateos'un Thoros'u Tutuş'un tayin ettiğini belirtmesi, Bozan'ın seferlerinden adı geçen şehre dönmesi, Thoros'un Tutuş zamanında Urfa'ya tayin edilmesi ihtimalini öne çıkarıyor⁵⁶.

Melik Tutuş da Berkyaruk ile yaptığı taht mücadelesini ve bu uğurda hayatını kaybetmişti (26 Şubat 1095)⁵⁷. Tutuş oğullarından Rıdvan ise bu sırada babasına yardımcı kuvvet götürmekte ve Fırat kıyısında konaklamakta idi. Rıdvan son durumu öğrendiği zaman süratle geri çekildi. Mateos'un ifadesine göre⁵⁸, Rıdvan beraberinde Yağsıyan ve öteki firariler olduğu halde Urfa'ya geldiler. Thoros onlara önce çok iyi davrandı, fakat daha sonra Türk garnizonunun bulunduğu iç kaleyi ele geçirmek amacıyla onları yakalamak istedi. Fakat öteki prensler onun bu davranışını uygun görmemişler, Rıdvan ve yanındakiler kendi şehirlerine (Haleb'e) dönebilmişlerdi⁵⁹. Thoros bu olaydan sonra Tutuş'un ölümünü fırsat bildi ve Selçuklu idaresinden kurtulmayı düşündü. Nitekim o Urfa'da içersinde Türk birliğinin bulunduğu Maniakes adlı iç kaleyi şehirden ayırmak için faaliyete geçti. Bu maksatla da şehrin surunu iç kalede başlayarak inşa ettirdi ve 25 kule yaptırdı. Bu sırada iç kalede bulunan "İspehsâlar-Sipehsâlâr" ünvanlı⁶⁰ Türk kumandanı civarındaki Türk emirlere mektuplar yazarak Thoros'un Urfa şehrine tamamıyla hâkim olduğunu bildirdi.

Türk kumandanının çağrısı cevap bulmakta gecikmedi. Önce Artukoğlu Sökmen ve Samsat emiri Balduk askerleriyle beraber Urfa'ya yürüdüler ve şehri kuşattılar. Bu Türk kuşatması altmışbeş gün sürdü ise de bir sonuca ulaşamadı. Çünkü Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan ve Antakya

⁵⁴ el-Kâmil, X, s. 247/trk. trc. X, s. 209.

⁵⁵ Laurent, 407-8; Cahen, 1415 ve Segal, 223.

⁵⁶ Suryani Mihail de (s. 45) Thoros'u Urfa'ya Bozan'ın vali tayin ettiğini zikrediyor.

⁵⁷ Fazla bilgi için bk. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 155-56.

⁵⁸ Bk. s. 184. Ayrıca bk. Vardan, s. 185. Krş. Honigmann, 143 ve Laurent, 405.

⁵⁹ Sevim (s. 162) ise Tutuş'un öteki oğlu Dukak'ın beraberindekiler ile Urfa üzerinden Haleb'e geldiklerini belirtiyor.

⁶⁰ Mateos tercümesinde (s. 184) bu ünvan "aspasalar" olarak gösterilmiş ve süvari kumandanı anlamında ifade edilmişse de, kanaatimce doğru şekli "İspehsalar-sipehsâlâr", yani ordu kumandanıdır.

hâkimi Yağısıyan da büyük bir orduyla Urfa önünde göründüler. Sökmen ve Balduk birleşecekleri yerde Rıdvan'dan kaçmayı tercih ettiler. Ancak bundan sonraki olayda da ortaya iki rivayet çıkıyor. Mateos'a göre (s. 185-6), Rıdvan ve Yağısıyan bütün çabalarına rağmen başarılı olamadılar. Sağlam surlara sahip Urfa Selçuklu askerlerine bu kez de mukavemet etmişti. Bu durumda Rıdvan ve ordusu geri çekilmek zorunda kaldılar⁶¹. Bu arada Haleb Melikliği'nin yönetimini ele almak konusunda Yağısıyan, Abakoğlu Yusuf ve Vezir Cenah üd-Devle Hüseyin arasında bir üstünlük mücadelesinin başgöstermesi, bu geri çekilişin başka bir nedeni olmalıdır⁶².

Öte taraftan İbn el-Esîr ise⁶³, Rıdvan'ın bu sırada şehri ele geçirdiğini belirtiyor. Ayrıca Yağısıyan, Rıdvan'dan kaleyi kendisi için istemiş, o da burayı ona vermişti. Yağısıyan Urfa'yı teslim alıp müstahkem bir duruma soktu ve adamlarını muhtelif yerlere yerleştirdi. Fakat bu konuda İbn ül-Adim de verdiği bilgiler ile daha çok Mateos'u destekler görünüyor. İbn ül-Adim'e göre⁶⁴, Yağısıyan ve Abakoğlu Yusuf Melik Rıdvan'ın hizmetine girdiler. Daha sonra bunlar Rıdvan ile birlikte, Tutuş'un nâiblerinden teslim almak üzere Urfa'ya gittiler. Görüldüğü gibi İbn ül-Adim Rıdvan'ın Urfa'ya hâkim olduğu hususunda bir bilgi vermemekte sadece onların adı geçen yere gittiklerinden bahsetmektedir.

Melik Rıdvan ve askerlerinin çekilmesinden sonra iç kaledeki askerler arasında bulunan otuz kadar Hıristiyan reisleri Mhit'ar ile beraber bir gece burayı Thoros'a teslim ettiler. Böylece Thoros Urfa'ya tamamıyla hâkim oldu (1095). O bundan sonra büyük bir ihtimalle Bizans'ın yüksek hâkimiyetini tanımış olmalıdır⁶⁵.

Ancak Thoros belki de şehirdeki Hıristiyanlar ile iyi geçinemiyor veya Urfa'nın civarındaki şehirlerin Türkler'in idaresinde olması ve çevre bağlantısının Türk birlikleri tarafından kesilmesi sebebiyle yaklaşan tehlikeyi görüyordu. Nitekim o aynı yıl içinde Türkiye Selçuklu Devleti kurucusu Kutalmışoğulları'ndan Alp-İlek'i Urfa'ya davet etti. Kaynağın ifadesiyle, "Thoros düşmanlarından öc almak üzere Urfa'yı ona teslim etti". Fakat Alp-İlek de basiretle davranmamış, belki de acele bir kararla Thoros'u öldürmek ve şehri tamamen yağma etmek istemişti. Thoros onun

⁶¹ Ayrıca bk. Vardan, s. 186. Krş. Honigmann, 143; Laurent, 409 ve Segal, 225.

⁶² Bk. Laurent, 409-410 ve Sevim, aynı eser, s. 165.

⁶³ el-Kâmil, X, s. 247/trk. trc. X, s. 209. Krş. Sevim, 164-65.

⁶⁴ Bk. *Bugyat At-Talab*, arapça metin 139/*Selçuklular Tarihi*, s. 88.

⁶⁵ Mateos, 186. Krş. Honigmann, s. 143-44 ve Laurent, 409.

bu düşüncelerini anlayarak Alp-İlek'e zehir içirdi ve muhtemelen zehirin etkisini çabuk göstermesi için onu hamama gönderdi. Alp-İlek orada öldü. Böylece Alp-İlek'in Urfa'daki varlığı otuzüç gün sürmüş ve neticede Thoros tekrar duruma hâkim olmasını bilmişti⁶⁶. Öte taraftan bu sıralarda Avrupa'da Haçlı Seferleri hazırlıkları ve Urfa'nın yarım yüzyıla yakın bir süre daha Hıristiyanların idaresinde kalmasını sağlayacak olaylar dizisi başlıyordu⁶⁷.

⁶⁶ Mateos, 186. Krş. Honigmann, s. 144.; Laurent, 409-410.; Segal, s. 225 n. 1. Ancak Vardan (s. 185), bu olayı Tutuş'un ölümünden hemen sonra vermektedir. Öte taraftan Suryani Mihail (s. 37), Alp İlek 1095 tarihinde Malatya'ya geldiği zaman Gabriel'in onu alarak beraberinde Urfa'ya götürdüğünü ve orada zehir içirerek öldürdüğünü zikretmektedir.

⁶⁷ Urfa'nın Haçlılar idaresine geçişi ve burada bir kontluk kurmalarıyla ilgili olarak bk. I. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, İstanbul 1974; Aynı mlf., *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, Ankara 1987.

TÜRKİYE SELÇUKLU SULTANI SİYAVUŞ (CİMRİ)'UN SİKKELERİ *

NEZİHİ AYKUT

Türk tarihinde pek mühim rolü olan Karaman-oğullarının, Moğol hakimiyetinde olan Selçuklu idaresine isyan ederek, başlarında I. Mehmed Bey olduğu halde Konya'yı elde ettikten sonra Türkiye Selçuklu tahtına çıkardıkları Siyavuş'un, kendi adına kestirttiği dinar ve dirhemler, Anadolu Selçuklu meskûkâtının pek nâdir sikkelerinden sayılırlar.

Siyavuş'a ait ilk gümüş sikke, Osman Ferit Sağlam tarafından 1943'de bulunmuş ve ilk araştırma da kendisi tarafından yapılmıştır. Nitekim müellif, Siyavuş'un 675 tarihinde Konya'da bastırıldığı dirhemi hakkında 15-20 Kasım 1943'de yapılan III. Türk Tarih Kongresi'ne "Şimdiye Kadar Görülmiyen Cimri Sikkesi" adıyla bir tebliğ sunduğu gibi¹, daha sonra bu tebliği Türk Tarih Kurumu Belleteni'nin 35. sayısında makale halinde neşretmiştir². İbrahim Hakkı Konyalı'nın 1945'de yayınladığı "Akşehir" adlı kitabında da Osman Ferit Sağlam'ın neşrettiği 675 tarihli sikkeden bahsedilmiş³, yine Osman Ferit Sağlam, yukarıda zikredilen başlık altında Türkçe, Fransızca ve İngilizce olarak 1949'da üç dilde yayınladığı broşürde Cimri ve bu sikkesi hakkında geniş bilgi vermiştir⁴. Ayrıca İstanbul Arkeoloji Müzeleri emekli nümismatlarından İbrahim Artuk, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi'nin 13. sayısında neşrettiği makalesinde⁵, Siyavuş devrinin tarihi araştırmasına ilâveten, İstanbul şehir tiyatrosu rahmetli sanatkârlarından Behzad Butak'ın koleksiyonunda

* Hazırladığımız bu makale, 20-30 Eylül 1983'te İstanbul'da yapılan V. Milli Türkoloji Kongresi'ne sunduğumuz tebliğin, genişletilip gerekli düzeltmeler yapılmış şeklidir.

¹ Kongreye sunulan tebliğin yayını için bk. Osman Ferit Sağlam, "Şimdiye Kadar Görülmiyen Cimri Sikkesi", III. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1948, s. 224-228.

² Osman Ferit Sağlam, "Şimdiye Kadar Görülmiyen Cimri Sikkesi", Belleten, Ankara 1945, IX/35, 299-303.

³ İbrahim Hakkı Konyalı, Akşehir, İstanbul 1945, s. 45-51.

⁴ Osman Ferit Sağlam, "Şimdiye Kadar Görülmiyen Cimri Sikkesi", İstanbul 1949, s. 1-11.

⁵ İbrahim Artuk, "Sahte Selçuklu Sultanı Cimri", Tarih Dergisi, İstanbul 1958, IX/13, 151-160,

bulunan Siyavuş'un 675 tarihli Konya'da kestirilmiş dinarını da neşretmiştir. Bunu müteakip kuyumcu Şerafettin Erel, 1963 yılında yayınladığı "Nâdir Birkaç Sikke" adlı broşürde, Cimri'nin 676 tarihinde Konya'da basılmış dirhemini neşrettiği gibi⁶; İbrahim Hakkı Konyalı, 1964 yılında yayınladığı "Konya Tarihi"nde Cimri'nin Konya'da darbettirdiği 675 tarihli dirheminden tekrar bahsetmiştir⁷, Değerli nümismatlar İbrahim Artuk-Cevriye Artuk tarafından hazırlanıp I. cildi 1971 yılında yayınlanan islâmî sikkeler kataloğunda⁸, Siyavuş'un 675 tarihinde Konya'da bastırılan dinarı, Behzad Butak tarafından çizilen resmi ile birlikte, yeniden yayınlanmıştır. Yine Cevriye Artuk'un Türk Tarih Kurumu'nun 1972 yılında çıkardığı "Malazgirt Armağanı" kitabında "III. Keyhüsrev Ve Sahte Selçuklu Sultanı Cimri Adına Kesilen Sikkeler" adıyla yayınladığı makalesinde⁹ de adı geçen kataloğun 1166 numarasındaki Siyavuş'un 675 tarihli Konya'da kestirttiği dinarı ile 675 ve 676 tarihli aynı şehirde darbettirdiği dirhemlerinden de bahsedilmiştir. Siyavuş'un sikkeleri hususunda bir diğer inceleme ise Yapı Kredi Bankası'nın "Nümismatik Yayınları" neşriyatı serisinden 2 numaralı broşürün içinde yer almaktadır¹⁰. Burada Siyavuş'un 675 tarihli Konya'da kestirilmiş dinarı ile 675 ve 676 tarihli yine aynı şehirde darbedilmiş dirhemleri yayınlanmış, ayrıca 675 tarihini taşıyan ve Türkiye Selçukluları meskûkâtında pek nâdir olarak çift darb mahallini, yani Konya ve Lu'lu'a'yı¹¹ müştereken ihtivâ eden dirhemi de neşredilmiştir.

Nihayet Siyavuş'un 676 tarihli Lu'lu'a'da kestirilmiş dirheminin de bulunarak¹² tarafımızdan yayınlanmak suretiyle ilim alemine tanıtılması, inanıyoruz ki daha evvel bu hususta yapılmış araştırma ve yayınları herhalde tamamlayıcı mahiyette olacaktır.

⁶ Şerafettin Erel, Nâdir Birkaç Sikke, İstanbul 1963, s. 6-7.

⁷ İbrahim Hakkı Konyalı, Abideleri Ve Kitabeleri İle Konya Tarihi, Konya 1964, s. 216-218.

⁸ İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu, İstanbul 1971, I, 380.

⁹ Cevriye Artuk, "III. Keyhüsrev Ve Sahte Selçuklu Sultanı Cimri Adına Kesilen Sikkeler", Malazgirt Armağanı, Ankara 1972, s. 287-296.

¹⁰ Selçuklular'ın nadir Paralarından bazıları ve Cimri'nin sikkeleri, Yapı ve Kredi Bankası Nümismatik Yayınları nr. 2, İstanbul 1972, s. 9-13.

¹¹ Bugünkü Ulukışla yakınında Bizanslıların Lulon kalesi olup, Arapça "İnci" manasındadır (bk. Ernst Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı Alm. ter., Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 39-42.)

¹² Koleksiyonundaki bu nâdir sikkeyi yayınlamam hususunda bana öncelik vermek lutfunda bulunan Sayın Celil Ender'e şükranlarımı sunmayı bir borç biliyorum.

Kısa tarihi araştırma

Siyavuş, İzzüddin Keykâvus II.'in oğlu olduğunu iddia eden bir Türkmen dervişidir. Kendisine sonradan küçültmek ve tahkir etmek maksadiyle "Cimri" lakabı takılmıştır¹³. Moğol hakimiyeti altındaki, Sultan III. Keyhüsrev'in başında bulunduğu Selçuklu idaresine isyan eden Karaman-oğlu I. Mehmed Bey tarafından Türkiye Selçuklu sultanı ilân edilmiştir¹⁴. Siyavuş ile birlikte, III. Keyhüsrev'in saltanat naibi Eminüddin Mikâil tarafından müdafaa edilen Konya'yı kuşatan Mehmed Bey¹⁵, 7 Zilhicce 675 (12 Mayıs 1277)'de şehri ele geçirmiş¹⁶ ve Cimri'yi 14 Zilhicce 675 (19 Mayıs 1277) Salı günü Anadolu Selçuklu tahtına çıkarmıştır¹⁷. Siyavuş adına hutbe okunmuş ve sikke kestirilmiştir¹⁸. Cimri'nin vezirliğini üzerine alan Mehmed Bey bu arada devletin resmî dili olarak Farsça yerine Türkçeyi kabul ettirmiştir¹⁹. Fakat Moğol veziri Sâhib Şemsüddin Cüveynî'nin Konya'ya hareket ettiğini haber alması üzerine Mehmed Bey, Karamanlı aşireti ile Ermenak taraflarına çekilmiş ve

¹³ Anonim Selçuknâme (ter. ve neşr. Feridun Nafiz Uzluk, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III, Ankara 1952, s. 41)'de ölümünden sonra kendisine bu lakabın verildiği bildirilmektedir.

¹⁴ İbn Bîbî, El-Evâmirü'l-^cAlâ'iyye Fi'l-Umûri'l-^cAlâ'iyye, nşr. Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956, I (Tıpkıbasım), 690; Ayn. m ll., Farsça Muhtasar Selçuknâme, ter. ve neşr. M. Nuri Gençosman-F. N. Uzluk, Anadolu Selçukî Devleti Tarihi, Ankara 1941, s. 292; Yazıcı-zâde Ali, Tevârih-i Âli Selçuk, Topkapı sarayı Revan ktb. nr. 1391, 401 b.

¹⁵ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 690-1; Ayn. m ll., Muhtasar Selçuknâme, göst. yer; Yazıcı-zâde Ali, a.g.e., 401 b-402 a; İbn Şeddad, Sîretü'l-Meliki'z-Zâhir, ter. M. Şerefüddin Yaltkaya, Baypars Tarihi, İstanbul 1941, s. 90; Muhammed al-Yünûni, Zeyl-i Mir'âtü'z-Zamân, nşr. Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, Haydarabad 1960, III, , 184.

¹⁶ Anonim Selçuknâme (s. 39)'de Karaman-oğlu Mehmed Bey'in şehri zabtı için "8 Zilhicce Perşembe"; İbn Şeddad (a.g.e., göst. yer)'de "9 Zilhicce Perşembe" veriliyor. Halbuki Perşembe 7 Zilhicce'ye geliyor. Ayrıca her iki kaynağın da verdiği 676 tarihini, mevcut sikkelerine göre, 675 senesi olarak düzelterek verdik.

¹⁷ İbn Şeddad, a.g.e., göst. yer; Yünûni, a.g.e., III, göst. yer. İbn Bîbî (Tıpkıbasım, s. 697); Ayn. m ll (Muhtasar Selçuknâme, s. 294); Yazıcı-zâde Ali (a.g.e., 404 a)'de "10 Zilhicce 676 Perşembe" tarihini veriyorlar.

¹⁸ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, göst. yer; Ayn. m ll., Muhtasar Selçuknâme, göst. yer; Yazıcı-zâde Ali, a.g.e., göst. yer; Aksarayî, Musâmeretü'l-ahbâr, ter. ve neşr. M. Nuri Gençosman-F.N. Uzluk, Selçukî Devletleri Tarihi, Ankara 1943, s. 205; Anonim Selçuknâme, göst. yer.

¹⁹ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 696-7; Ayn. m ll., Muhtasar Selçuknâme, s. 293-4; Yazıcı-zâde Ali, a.g.e., 403 b-404 a.

Siyavuş'u da birlikte götürmüştür²⁰. Böylece Siyavuş'un Konya'da otuz yedi gün süren saltanatı fiilen sona ermiştir²¹.

Sâhib Cüveyni Tokat'daki Kazova kışlağına çekildikten²² sonra, Sultan III. Keyhüsrev ve veziri Sâhib Fahrüddin Ali, Karamanlılara karşı 676 kışında (1277-78) harekete geçmişler. Göhürge Noyan kumandasındaki Moğol kuvvetleri ile birlikte Mut ovasına girmişlerdir. Mehmed Bey, Siyavuş'u İç-ildeki kalelerden birine göndermiş, kendisi durumu görmek için kardeşleri, amcasının oğlu ve yakın adamları ile birlikte ilerlemiş, fakat Kurbağahisarı'nda bir Moğol-Türkmen ileri karakolu tarafından dar bir geçitte sıkıştırılıp iki kardeşi ve amcazadesi ile birlikte öldürülmüşlerdir²³.

Karaman-oğullarının maktul düşmeleri üzerine Cimri, Develu-karahisar taraflarına çekilmiştir. III. Keyhüsrev ve veziri Fahrüddin Ali yeniden Cimri kuvvetlerinin takibine koyulmuşlar, Develu-karahisarı'nda Pınarbaşı'nda²⁴, 677 Muharrem (Mayıs-Haziran 1278)'de vuku bulan savaşta²⁵ Siyavuş kuvvetlerinin büyük bir kısmı yok edilmiştir. Cimri de firar ederken Germiyanlı Alişir-oğlu Hüsamüddin'in maiyetindeki Türkmenler tarafından yakalanıp, III. Keyhüsrev'in huzuruna getirilmiş, sultanın emri ile feci şekilde öldürülmüştür²⁶.

²⁰ Aksarayî, a.g.e., s. 207-9; İbn Bibî, Tıpkıbasım, 699-701; Ayn. m ll., Muhtasar Selçuknâme, 295-6; Yazıcı-zâde Ali, a.g.e., 405 b-406 b; Anonim Selçuknâme, s. 40; İbn Şeddad, a.g.e., s. 91; Yünûnî, a.g.e., III, 185.

²¹ İbn Şeddad, a.g.e., göst. yer; Yünûnî, a.g.e., III, göst. yer.

²² İbn Bibî, Tıpkıbasım, s. 701-3; Ayn. m ll., Muhtasar Selçuknâme, s. 296-7; Yazıcı-zâde Ali, a.g.e., 407 a.

²³ İbn Bibî, Tıpkıbasım, s. 703-4; Ayn. m ll., Muhtasar Selçuknâme, s. 297; Yazıcı-zâde Ali, a.g.e., 407 a-b; Anonim Selçuknâme, göst. yer.

²⁴ Aksarayî, a.g.e., s. 210; İbn Bibî, Tıpkıbasım, s. 725-27; Ayn. m ll., Muhtasar Selçuknâme, s. 299; Yazıcı-zâde Ali, a.g.e., 409 a-b.

²⁵ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Ankara 1970, I, 55. Anonim Selçuknâme (s. 41)'de bir sene sonraki 17 Muharrem 678 (30 Mayıs 1279) tarihi veriliyor. İbn Bibî (Tıpkıbasım, s. 727); Ayn. m ll (Muhtasar Selçuknâme, göst. yer) ve Yazıcı-zâde Ali (a.g.e., 409 b)'de ise bir sene evvelki 17 Muharrem 676 (20 Haziran 1277) tarihi verilmektedir. Hadiselerin cereyan tarzı düşünülürse bizim kabul ettiğimiz tarihin doğru olduğu anlaşılıyor.

²⁶ İbn Bibî, Tıpkıbasım, s. 727-9; Ayn. m ll., Muhtasar Selçuknâme, s. 299-300; Yazıcı-zâde Ali, a.g.e., 409 b-410 b; Aksarayî, a.g.e., s. 210-11; Anonim Selçuknâme, göst. yer.

Siyavuş'un dinar ve dirhemleri ve sikkelerinin özellikleri

Altın-Dinar

Ortada:

الله
الله

Çevresinde:

ضرب هذه الدينار بمدينة قونية في سنة ٤٠٥ هـ سوسنة

675-Konya

Arka yüzü

السلطان الاعظم
علا الدنيا والدين
ابو الفتح سياوش
بن كيكائوس

Çapı. 28 mm; Gr. 8,65. Yapı-Kredi Bankası Koleksiyonu, Envanter no: 9626

Gümüş-Dirhem

675-Konya

Ön yüzü

الله
الله
ضرب بمدينة
قونية في سنة ٤٠٥
سوسنة

السلطان الاعظم
علا (١) الدنيا والدين
ابو الفتح سياوش
بن كيكائوس

Arka yüzü

Çapı. 22 mm; Gr. 3, -. Yapı-Kredi Bankası Koleksiyonu, Envanter no: 9628

Gümüş-Dirhem

676-Konya

بِسْمِ
الله
ضرب بمدينة
قونية في سنة
سبعين و ستا (٦)

السلطان الاعظم
علا الدنيا و الدين
ابو الفتح سياوش
بن كيكائوس

Çapı. 25 mm; Gr. 2,90. Yapı-Kredi Bankası Koleksiyonu, Envanter no: 9630

Gümüş-Dirhem

675-Konya-Lu'lu'a

بِسْمِ
الله
ضرب بمدينة
قونية في سنة
سوسنة

السلطان الاعظم
علا (١) لدنيا والدين
ابو الفتح سياوش
بن كيكائوس

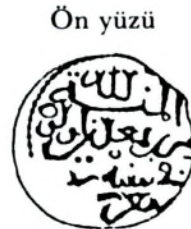

Çapı. 24 mm; Gr. 2,85. Yapı-Kredi Bankası Koleksiyonu, Envanter no: 9629

Gümüş-Dirhem

676-Ma'den Lu'lu'a

بِسْمِ
الله
ضرب بمدينة
قونية في سنة
سبعين وستا

السلطان الاعظم
علا الدنيا (و) الدين
ابو الفتح سياوش
(بن) كيكائوس

Çapı. 23 mm; Gr. 3,02. Celil Ender Koleksiyonu

Türkiye Selçuklu sultanı Siyavuş, dinar ve dirhemlerinde “Es-Sultânü'l-a'zam (En büyük sultan)” ve Ankara'dan itibaren bütün batı Anadolu'ya hakim olup mutlak bir hükümdar gibi saltanat sürmüştüğü için ²⁷ Ebü'l-feth (Fâtih)” unvanlarını kullanmıştır.

Anonim Selçuknâme'de ²⁸ “Melik Mes'ud”; İbn Şeddad ²⁹ ve Yunûnî'de ³⁰ “Keyhüsrev” olarak geçen isminin sikkelerinde “Siyavuş” olduğu görüldüğü gibi; İbn Bîbî ³¹ ve Yazıcı-zâde Ali'de ³² “Gıyâsü'd-dîn”; Münecimbaşı'nda ³³ “Rüknü'd-dîn” olarak geçen lakabının dinar ve dirhemlerine göre “Alâü'dîn” olduğu anlaşılmaktadır.

Tevkî'ler ³⁴ ilk defa I. Keyhüsrev'in sikkelerinde yer almış, bu hükümdarın Tevkî'ci olan “El-Minnetü li'llâh (Lutuf ve ihsân Allah'a mahsusdur)” ibaresi, aynı şekilde Siyavuş'un sikkelerinde de Tevkî'c olarak kullanılmıştır.

Sikkelerinde sene kayıtları Arabî ibare veya rakamlardır. Ayrıca “Divânî rakamlar ³⁵” da kullanılmıştır. Nitekim birler hanesindeki “o”, eski harflerde 5; onlar hanesindeki “ ۵ ” divânî rakamlarda 70 demektir.

Siyavuş'un sikkelerinin ayâr ve ağırlıkları

Türkiye Selçuklularının para sisteminin ana ölçüsü “Dirhem” veya “Aded” denilen gümüş sikkedir ³⁶. Selçuklu dirhemlerine “Akça-i Rûm” da

²⁷ İbrahim Artuk, “Sahte Selçuklu Sultanı Cimri”, s. 158; Cevriye Artuk, “III. Keyhüsrev Ve Selçuklu Sultanı Cimri Adına Kesilen Sikkeler”, s. 295.

²⁸ Anonim Selçuknâme, s. 39.

²⁹ İbn Şeddad, a.g.e., s. 90.

³⁰ Yunûnî, a.g.e., III. 184.

³¹ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 690; Ayn. m ll., Muhtasar Selçuknâme, s. 292.

³² Yazıcı-zâde Ali, a.g.e., 401 b.

³³ Münecimbaşı, Sahâifü'l-ahbâr, ter. Hasan Fehmi Turgal, Anadolu Selçukluları, İstanbul 1939, s. 43.

³⁴ Tevkî'c, Türkiye Selçuklu sultanlarının münasebette buldukları hükümdarlara gönderdikleri mektuplara, ümeraya verdikleri ferman ve menşurlara, mansıb tevcihleri için çıkardıkları beratları koydukları özel sıfatlarıdır (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Ankara 1970, s. 69).

³⁵ Divân rakamları, Arapçada sayı isimlerini bildiren kelimelerin bazı harflerinden teşkil edilmiş kısaltmalardır. Bu rakam alâmetleri, Araplar tarafından icad edilip İslâm memleketlerine yayılmış, zamanla değişikliklere uğrayarak şifre haline gelmiştir. İlk dört halife devrinde divanda, bilhassa maliye ve muhasebe işlerini gören divanda, kullanılmasından dolayı bu rakamlara “Divân rakamları” adı verilmiştir (Salâhaddin Elker, Divan Rakamları, Ankara 1953, s. 8. v.d.).

³⁶ Mustafa Akdağ, “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti”, Belleten, Ankara 1949, XIII/51, 514-5; Ayn. m ll., Türkiye'nin iktisadî ve ictimâî tarihi, İstanbul 1979, I, 501-2.

denilmekteydi³⁷. Bütün Anadolu Selçuklu dirhemlerinin ayârları % 80 ile % 90 arasında değıştiklerinden³⁸ Siyavuş'un dirhemlerinin ayârlarının da buna uygun olmasının gerekeceği tabiidir.

Türkiye Selçuklularının bastırđıkları dirhemler "Örfi Dirhem" ler olup³⁹ 16 karatlırlar⁴⁰. Kendilerine örnek aldıkları Abbasî dirhemlerinin yine 16 karat ve 3,125 gramlık ađırlıđından⁴¹ daha hafif olup resmî ağırlıkları 3,086 gramdır⁴². Bu dirhemler, İlhanlı hükümdarı Gazan Mahmud Han (694-703 = 1295-1304)'ın 696 (1296-97)'da imparatorluğun bütün topraklarındaki sikkelerin bir sistem altında toplanıp standard hale getirilmesine karar vererek, bütün ağırlık ölçülerine Tebriz miskalinin esas alınmasını emretmesine⁴³ kadar umumiyetle 16-13 karat olarak darbedilmekte devam etmişlerdir. Belirtilen tarihte Gazan Han, para ıslahatıyla İlhanlılara tâbi olan Türkiye Selçuklularının dirhemlerinin 24 karatlık ve 4,608 gr gelen Tebriz miskalinin yarı ağırlığında, yani 12 karat ve 2,304 gr olarak darbedilmesini emretmiş⁴⁴ ve bu tarihe kadar 3,086 gramlık resmî ağırlık devam edegelmiştir. Nitekim Siyavuş'un dirhemleri de, Gazan Mahmud Han'ın para ıslahatından evvel darbedildikleri için, resmî dirhem ağırlığına uygun olarak ona yakın ağırlıkta darbedilmişlerdir. Siyavuş'un dört dirheminin ağırlıkları incelendiğinde görülmektedir ki bu

³⁷ Reşidüddin Fazlullah, *Târîh-i Mübârek-i Gazânî*, nşr. Karl Jahn, London 1940, s. 282; A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981, s. 301.

³⁸ İsmail Galib, *Takvîm-i Meskûkât-ı Selçukiyye*, Kostantiniye 1309, s. 8; Hasan Ferid, *Nakd ve İtibâr-ı Mâli*, İstanbul 1330, I, 160.

³⁹ Örfî dirhem buğday tanesine dayanır ve 16 karatdır. Buna mukabil Şer'î dirhem arpa tanesine dayanır ve 14 karatdır bk. Halil Sahillioğlu, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, Basılmamış doktora tezi, İstanbul 1958, s. 5.

⁴⁰ Karat, keçiboyunuzu çekirdeğidir. Örfî sistemde 4 buğday tanesi 1 karat olduğu halde (El-Makrizî, *El-Nukud el-Kadîme ve'l-İslâmiyye*, ter. İbrahim Hakkı Konyalı, Eski ve İslâmî Paralar, İstanbul 1946, s. 34; Ayn. ter. İbrahim Artuk, *Belleten*, Ankara 1953, XVII/67, 379-80; Süleyman Sûdî, *Usûl-i Meskûkât-ı Osmâniyye ve Ecnebiyye*, İstanbul 1311, s. 19; Halil Sahillioğlu, a.g.t., s. 2), Şer'î sistemde 3 arpa tanesi 1 karat kabul edilmiştir (E.V. Zambaur, "Kırat" mad., I A, VI, 735 a.)

⁴¹ Walter Hinz, *Islamische Masse und Gewichte*, Leiden 1955, s. 3; Ayn. m ll., *Die Bestimmung Von Mithqâl Und Dirhem*", 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan (Symbolae In Honorem Z.V.Togan), İstanbul 1950-1955, s. 266.

⁴² Walter Hinz, a.g.e., s. 5.

⁴³ Reşidüddin Fazlullah, a.g.e., s. 288-92.

⁴⁴ Halil Sahillioğlu, a.g.t., s. 3. Nitekim III. Keykubad dirhemlerinin bu standart ağırlığın az aşığı veya yukarısında, ona yakın olarak darbedildikleri görülmüyor bk. İsmail Galib, a.g.t., s. 95; Ahmed Tevhîd, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, Kostantiniye 1321, IV, 343-47.

dirhemler 3,086 ağırlığındaki tam dirhemden biraz hafiftirler ve en ağırı bunun 0,98'i (= 3,02 gr) ve en hafifi de bunun 0,92'si (= 2,85 gr) bir ağırlığa sahiptirler.

Türkiye Selçuklularının resmî dinar ağırlığı 24 karat ve 4,81 gramdır⁴⁵. Bu ağırlık yine 24 karat ve 4,68 gr gelen Mısır'ın Örfî miskalinden⁴⁶ daha ağırdır. Bununla beraber bu devletin bastırması olduğu bütün dinarlar (altın sikkeler) üzerinde yapılan bir inceleme bunların ağırlıklarının 3,72 gr ile 5,40 gr arasında değiştiklerini, fakat en ziyade 4,40-4,45 gr arasında toplandıklarını bize göstermiştir. Siyavuş'un 675 tarihli Konya'da darbedilmiş bizim gördüğümüz üç aded dinarı ise 8,65, 8,85 ve 8,90 gr ağırlıklarında gelmektedirler⁴⁷ ki bunları da "Çifte dinar" olarak kabul etmek gerekmektedir.

⁴⁵ Hinz, a.g.e., göst. yer; Ayn. m ll., a.g.m., s. 269.

⁴⁶ Hinz, a.g.e., s. 4-5; Ayn m ll., a.g.m., s. 267-8.

⁴⁷ bk. Selçukluların nadir Paralarından bazıları ve Cimri'nin sikkeleri, s. 12-14; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, a.g.k., I, 380.

ANADOLU TÜRKLERİNİN EKONOMİK YAŞAMLARI ÜZERİNE GÖZLEMLER (BU ALANDA AHİLİĞİN ETKİLERİ)

NEŞET ÇAĞATAY

X. yüzyıl başlarından beri batı Türkistan'da ve İran'da yoğunlaşan Oğuz Türkleri, 23 Mayıs 1040 günü Gazneliler Türk Devleti'ne karşı kazandıkları Dandanakan Meydan Savaşı'ndan sonra bugünkü Tahran'ın bir mahallesi olan Rey Şehrini kendilerine başkent yaparak Büyük Selçuklular Devleti'ni kurdular.

Anadolu'yu Bizans'ın elinden almayı tasarlayan Selçuklular, 1048 yılında Pasinler'e (Hasankale), 1054 de Muradiye'ye, 1059 da Sivas'a girdiler. 1064 de Kars'ı aldılar. Anadolu'nun kesin olarak Türklerin eline geçmesinin başlangıcı olan 26 Ağustos 1071 gününden 1225 yıllarına kadar Anadolu'ya büyük dalgalar halinde giren Türk toplulukları genellikle göçebe idiler. 1220 lerde Moğolların, Harezmsahlar Türk Devleti'ni ortadan kaldırmalarından sonra, Maveraünnehr ve Türkistan'daki Türk şehirlerinin tüccar ve sanatkâr halkı, dükkanlarını, tezgâhlarını bırakıp Anadolu'ya geldiler. Bu ikinci büyük grupta gelenler, öncekilerin tersine, şehirli idiler ve W. Barthold'un dediği gibi, Orta Asya ticaret ve sanatında çok ileri idiler; ticarî ortaklıklar kurmuş, çek kullanmış, daha o zamanlar, kâğıt paraya bir geçiş niteliğinde bulunan ipek kumaş parçalarını damgalayarak "akça" adıyla para olarak tedavüle koymuşlardı¹.

Anadolu'ya gelen bu tüccar ve esnaf Türk birlikleri 1240 lı yıllarda bu yeni yurtlarında, Orta Asya'dan getirdikleri kuşkusuz olan "ahi örgütü" nü kurdular. Ahi örgütüne, esnaf, sanatkârlar, bilginler yani, meslek, sanat, ticaret ve devlet yönetimiyle uğraşanlar girebilirlerdi.

¹ Asya'daki eski Türk belgelerinde bulunan ticaret ve sanayii gelişkin, uygar Türk şehirleri hakkında bak. W. Barthold, Ortaasya Türk tarihi hakkında dersler, R. Hulusi (Özden) çevirisi, 2. ve 3. dersler. Yazar 7. dersinde de şunları söylüyor: "Ortaasya'daki ticaret işlerine kesin olarak Türkler de katıldılar. Daha sonraki devirlerde Moğollarda, Türkçedeki "ortak" sözcüğü, tüccar anlamına geliyordu. Orta asya'da Türklere ait birçok şehirde İslam ülkeleriyle ilişkiler sürdüren ve "çek" kullanan ticaret şirketleri vardı. Çek sözcüğü, Türklere Avrupalılara geçti. Ortak sözcüğünün kullanılışı, Türkler arasında ticaret şirketlerinin varlığının kanıtıdır". Moğolların Türkistan'daki Türk halkına karşı davranışları için bak. C. Brockelmann, İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, N. Çağatay çevirisi, 2. baskı, Ankara, 1964, sayfa 230 vd.

Selçuklu, Osmanlı halk sınıflarının hepsini içine alan ahilik, o çağdaki Anadolu Türk halkının sosyo-ekonomik hatta bir ölçüde politik yaşamına yön vermiş bir kuruluştur. Bu nedenle biz “Anadolu Türklerinin ekonomik yaşamları üzerinde gözlemler “başlığı” altında, ahiliği bu niteliğinden söz edeceğiz.

Bu konu ile uğraşan yerli ve yabancı yazarların çoğu, yediyüz yıla yakın bir süre, Anadolu halkı üzerinde sosyo-ekonomik açıdan çok olumlu etkiler yapmış bu kurum hakkında, benzetmelere, yakıştırmalara dayanan yargılarda bulunmuşlardır².

Ahilik nedir:

Kimi yazarlar, teorik tüzükleri olan “fütüvvetname”lere bakarak ahiliğin fütüvvetçilikten kopya edildiğini, kimileri “İhvan üs-Safa’dan³, bir heterodoks islam mezhebi olan “Bâtınîli”ten, “Melâmîlik”ten, eski İsrail kökenli “Masonluk”tan, kimileri de XI. yüzyıl Avrupası’nın, şimdiki Hollanda, Belçika, Almanya, Fransa ve İtalya bölgelerinde gelişen sanat ve meslek kuruluşlarından esinlendiğini, kaynaklandığını söylerler.

Avrupa’daki bu sanat ve meslek birliklerinin yani korporasyonların, Haçlı savaşları yoluyla doğudan, İslam dünyasındaki benzerlerinden örnek alındıklarını yazanlar bile vardır. Bunların ayrıntılarını, 1974 de Ankara’da, eklemelerle ikinci baskısının 1981 yılında Konya’da yapılan “Bir Türk

² Aslında ahi örgütü, esnaf ve sanatkâr kuruluşlarının “gedik” haline gelişine yani 1727 yılına dek sürmüştür. Gedik yasa, düzen ve kurallarının saptanmasında da ahi birliklerinin kuşkusuz büyük rolü olmuştur. Bk. Sıtkı, Gedikler, 1325 (1909), İstanbul, Tanin Matbaası, Ayrıca bak. Osman Nuri (Ergin), Mecelle-i Umur-u Belediye, 1922, İstanbul, I, 653.

Gedik denen ticaret ve sanat yönteminde de meslek ve sanat yerlerinin açılmasında sınırlama vardır. Farkı, gedik kurallarının, ahi kurulları tarafından değil, yöneticiler kararı ve Padişah fermanı ile düzenlenip denetlenmesindedir. Sanat, meslek ve öteki ticaret kollarının tamamıyla serbestleşmesi 1856’da yayınlanan “Islahat fermanı” ndan sonra başlamıştır. Çünkü bu fermanın bir hükmüne göre, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde herkes, dilediği mesleki ve sanatı yapabilir, hükmü vardı. Buna göre meslekte ve sanatta sınırlama da olamazdı. Bu yüzden, loncaların da bütün hükümleri 1861’lerde yürürlükten kalktı.

³ İhvan üs-Safa, 890 yılında, zenciler ayaklanmasının bastırılmasından sonra, Irak’ın Vâsıt bölgesinde ortaya çıktı. İnsan ruhunun ölümsüzlüğüne, karşılıklı yardımlaşma ve eğitim ile ruhların arınacağına inanan kişilerin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bunlar insanları, 12-30; 30-40; 40-50 yaş gruplarına ayırıp eğitirler. 40-50 yaş grubunda olanlar, ilâhî bilgiler üzerinde çalışırlar. Bu basamağa yükselenler, birtakım İlahî sırları öğrenirler ve peygamberlere eşit sayılırlar. İhvan üs-Safa’nın düşünce ve görüşlerini, felsefî inançlarını, türlü konularda yazdıkları 52 risaleden öğreniyoruz. Adel Ava’nın bu konudaki önemli bir makalesi, H.R. Atademir tarafından Türkçeye çevirilip A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi’nde basıldı.

Kurumu Olan Ahilik” adlı kitabımızda yazdığımızdan, burada onları tekrar etmeyeceğim; sadece, ahilikle fütüvvetname ilişkileri ve ahilikle batıdaki korporasyonların benzerlikleri üzerine birkaç söz söylemekle yetineceğim.

Orta Çağlarda bazı mutasavvifler, bilginler ve düşünürler, kişilerin toplum içindeki davranışlarını ve o zamanki ölçüde kültür yapısını geliştirmek ve belli bir düzeye ulaştırmak için kurallar tespit ettiler. Bunların ölçüleri, ünlü mutasavvıf, bilgin Ebu Abdurrahman Muhammed Sülemî (936-1021) ve onu izleyen İmam Kuşeyrî (Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdülmelik b. Talha Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî: 986-1072)dirler. Bu fütüvvetnameler, zamanla soylu kişiler için özel yaşam kuralları halini aldılar.

Fütüvvetçiliği kendi başkanlığında örgütleyip, politik amaçları için kullanmayı planlayan Abbâsîler halifesi Nâsır Lidinillah (saltanatı: 1180-1225), çağının büyük mutasavvıfı ve “Avarif al-Maarif” adlı eserin sahibi Şehabüddin Abu Hafs Ömer al-Suhraverdî’ye (1145-1234) geniş kapsamlı bir fütüvvetname yazdırır. Abbasîler devri ile uğraşan çağdaş arap yazarlarından kimileri, Nâsır Lidinillah’ın kurduğu fütüvvetçilik örgütüne “al-Keşşafet-i fi’l-islam” adını vererek, islamda izcilik örgütü olarak nitelerler. Nâsır’ın bu çabaları, tüzükleri, Suhraverdî’nin yazdığı fütüvvetname olan fütüvvetçilik örgütü, birkaç şehrin gençlerine atıcılık öğretiminden, kimi Eyyübîler hükümdarları ile Anadolu Selçukluları hükümdarını fütüvvet örgütüne sokmaktan öteye gidemedi⁴.

Fütüvvet örgütüne üye olmak için, bir fütüvvet ulusunun elinden şalvar giymek, fütüvvet kâsesinden içmek gibi biçimsel törenler gerekiyordu ancak bunun, ahi törenlerindeki içtenlik, etkinlik temeline dayanan sanat ve meslek bağlılığı ve bağdaşmaları ile ilgisi yoktu.

Halife Nâsır Lidinillah’ın yeniden diriltmeye çalıştığı fütüvvetçilik çok eskiden beri de Ortadoğu islam âleminde vardı. Oradakiler, kuru, teorik ve ölü kurallar yığını olup bir kişi, bu kurallardan ne kadar çoğuna uyar, o meziyetleri taşırsa o denli saygın bir kişi olarak tanınırdı o kadar. Türk ahiliği ise, Tancalı İbn-i Batuta’nın (1304-1369), yirmiyedi Anadolu şehir ve kasabasını gezerek ve görerek yazdıklarından anladıklarımıza göre, içten, işlek, tam bir otokontrol sistemi kurmuş bir kurumdu.

⁴ Abbasî halifesi Nâsır Lidinillah’ın fütüvvetçiliği hakkında geniş bilgi için bak. Neşet ÇAĞATAY “Fütüvvet ve ahi müessesesinin menşei meselesi” A.Ü. İlähiyat Fakültesi Dergisi, 1952, Ankara, C. I, sayı: 1, sayfa: 58-68. Aynı cilt, sayı 2-3, sayfa: 61-84.

Öte yandan, sanat ve meslek kuruluşları Avrupa'da çok erken ortaya çıktı. Örneğin Roma'da cumhuriyetin ilk devirlerinde kurulan "Corpus Officium Collegia" adı altındaki esnaf kuruluşları, meslek örgütü olarak varlıklarını duyurmuşlardı. Bunlar önceleri özel kurumlar iken sonradan değişip, Roma yönetim örgütünün birer kolu oldular. Her esnaf derneği hükümete karşı sorumlu birer yönetim durumuna geçtiler. Bu ise, onların ortadan kalkmasına yol açtı.

Bu örgüt, XII. yüzyılda yeniden ortaya çıktı. Meslek ve sanat toplulukları, yeniden dernekler kurma gereği duydular, XIII. yüzyılda çok geliştiler. 1791 yılında anayasa gereğince Fransa'da ortadan kaldırılıncaya dek varlıklarını sürdürdüler.

Romalılar zamanında esnaf derneklerinin herbirinin ayrı bir koruyucu Tanrısı, ortak dinî toplu yemekleri, derneğe giriş için uyulması gerekli birtakım gelenekleri ve törenleri vardı. Bunlara benzer töre ve törenler ahilerde de vardı ama, benimsenmiş, uygulanış nedenleri ve amaçları başka idi.

XIII. yüzyılda Avrupa'da yeniden kurulduklarını söylediğimiz korporasyonlara, kimi şehirlerin din adamları karşı çıktılar. Halk üzerindeki otoritelerine ve çıkarlarına ters düşer korkusu onları böyle bir davranışa itmişti. Örneğin Fransa'nın Rouen şehri ruhanî meclisi 1189 yılında "dinî bir tarikata bağlı olmayan, her işlerinde ve davranışlarında birbirlerine karşılıklı yardım etmeye, özellikle alışverişlerinde, tüzüklerine aykırı davranışlarda bulunanlara karşı bir ceza vermeye yetkili ortaklıklar kurarlar. Kutsal kitabımız, bu gibi ortaklıklardan ve dinî işlerle ilgili dünyevî kuruluşlardan tiksindir; çünkü onların üyeleri yalan yere yemin ederler. Afaroz yasası gereğince bu kurulların kaldırılması gerekir; yenilerinin kurulmasını da istemiyoruz" diye bir karar aldı.

Esnaf kuruluşları (korporasyonlar) bu düşüncedeki din adamlarının şerlerinden ve zararlarından korunmak için herbiri, bir azizin koruması altına girdiler.

Avrupa'nın Flandre bölgesinde İngiltere'de şimdiki Belçika, İtalya ve Almanya'nın kimi şehirlerinde korporasyonlar vardı ama nitelikleri birbirinden farklı idi.

Fransa kralı IX. Louis (Saint Louis, saltanatı: 1226-1270) hükümdarlığı sırasında 1268'lerde yazıldığı sanılan, Paris esnaf kâhyası (prévôt) Etienne Boileau'nun "Le Livre de Métiers" adlı eserinde, altı grupta yüzbir sanattan ve bunların tüzüklerinden söz edilmiştir.

Ahilerde de her sanat ve meslek, bir islam büyüğünü, azizini, velisini kendilerine pir ve üstad tanırlar ama onlar bunu, batıdaki esnaf ve sanatkârların duydukları zorunluk ve kaygı ile başlatmamışlardır. Zaten ahiliği doğudaki ve batıdaki benzer kuruluşlardan ayıran en büyük değişiklik din adamlarının da, devlet otoritesinin de onlar üzerinde herhagi bir etkisi olmamasında ve olamamasındadır.

Fransa'da esnaf ve sanatkârlar dernekleri, kralın ya da onun görevlendireceği, saraydan bir kişinin kontrolü ve emri altında idi. Örneğin ikinci Henri (saltanatı: 1547-1559), bu dernekler üzerinde birtakım görevler uydurup, bunların kontrolünü darphane eminine verdi. O da bu işleri, görevleri, yararı kendinin olmak üzere istediğine satabiliyordu.

Üçüncü Henri (saltanatı: 1574-1589), kardeşine bir bağış olmak üzere her şehirde iki ustalık görevinin açılmasına izin verdi. IV. Henri (saltanatı: 1589-1610), 1597 yılında yayınladığı bir emir gereğince, her tacire 10-30 altın karşılığında kendini usta ilan etme izni verdi.

Ahiliğin nitelikleri:

Ahilik, XIII. yüzyıldan, son zamanlarda “gedik” haline dönüşmekle birlikte XVIII-XIX. yüzyıla dek Anadolu'daki esnaf, sanatkârlar ve meslek sahipleri birliklerine verilen addır.

Ahi sözcüğü, arapçada “kardeşim” demektir. Tahminimizce doğudaki Türk cedlerimiz, batıya gelmeden çok önce VII-IX. yüz yıllarda şehir yaşamını, ticaret ve sanatları geliştirilmiş olduklarından, bu şehirlerdeki meslek ve sanat sahibi kişiler ahi kurumunu aralarındaki sanat ve meslek birliğini sağlamak için oluşturmuşlar ve bir tüzüğe bağlamışlardı. Kurumun oradaki adı belki de “akı” idi.

İslamiyete girdikten sonra yani X-XI. yüzyıllarda, islam mutasavvıflarından bilgin kişilerin geliştirdikleri fütüvvetnameleri, toplum ilişkileri ve kişi eğitimi yönünden daha iyi ve amaca daha uygun bulduklarından, kendilerinin eski tüzükleri ile yoğurarak benimsediler ve Arapçadaki “kardeşim” anlamına gelen, din kardeşliğini de içine alan “ahi” fonetik benzerliği yüzünden “akı” teriminin yerini aldı.

Ahiliğin, kurum olarak en belirgin özellikleri, konukseverlik, yardımseverlik, bir sanat ya da meslek sahibi olmak, üyelerini gündüz tezgâh ve atölyelerde işbaşında, geceleri ahi zaviyelerinde sosyal ve ahlaki yönlerden eğitmek ve bilinçlendirmektir.

Ahiler, fütüvvetnameleri, üyelerinin sosyal ve manevî yönlerini eğitmek için kullanmışlardır. İlk fütüvvetnamelerde, ahiliğin ana ilkeleri olan bir sanat ya da mesleke bağlı olmak ve onların bu yönlerinin geliştirilmeleri gibi konular yoktur. Bunlar meslek ve sanata ait törenler, kurallar, Türklerin İran bölgesinde buldukları sırada yazılmış Farsça fütüvvetnamelerle, Anadolu'ya geldikten sonra burada yazılmış Türkçe fütüvvetnamelerde yer almış bulunmaktadır.

“Ahi” sözcüğü, ahi kurumunun hiçbir niteliğini ifade etmez. Türkçedeki “akı” sözcüğü ise “Divan-ı Lugat it Türk”ün birçok yerindeki anlamı ile⁵ eli açıklık, cömertlik, yiğitlik, koçaklık anlamlarına gelir. Bu nitelikler, ahi kurumu üyelerinin en belirgin özellikleri ve erdemlilikleridir.

Türlere özgü bir kurum olan ahiliğin özelliklerine, işleyiş ve amacına biraz daha açıklık getirmek istersek ahilik, Türk yardımseverliğinin ve konukseverliğinin, doğruluk ve merhametliliğinin bir aşımıdır.

Ortaçağ başlarında Türkistan'da kurulduğunu kuvvetle tahmin ettiğimiz bu kurumun, aynı niteliklerde bir benzeri, hiçbir ulusta görülmez. Her ahinin kesin olarak bir mesleki ya da sanatı olması gerekir. Çırak, kalfa ve usta hiyerarşisinden geçerek ahi olan kişi, bu basamakların herbirinde enaz bin gün çalışması gerekir. Orta çağ dinî tarikatlarının basamaklarında da böyle bir çile süresi vardı.

Ahi kurumunun üyesi olacak gençler, tezgâhta ya da atölyelerde yetiştirilerek mükemmel bir beceri kazandırılmaya çalışılır. Bir bölgenin ahileri akşamları, başkanları olan “ahi baba”nın zaviyesinde toplanırlar. Bu toplantılar bazı günlerde, özellikle o şehir ya da kasabaya önemli bir yabancı konuk geldiğinde mutlaka yemekli olur. Bu yemekler, ahi zaviyesinin mutbağında ve ahiler tarafından pişirilir.

Bir şehire ya da kasabaya gelen normal yabancı (o şehir dışından gelme) konuklar da, ahi zaviyelerinde, konuğun, yolcunun geldiği yerde ahi zaviyesi yoksa, hayır sahiplerinin yaptırdığı ve köylere kadar yayılmış bulunan konuk evlerinde “Müsafir odaları”nda ağırlanır, hayvanla gelmişse hayvanlarına bakılır.

⁵ “kozgl manga akılık bolsun manga ayağa

Izgl meni tokışla yüvgil manga ulaga”

yani (beni bırak, cömertlik benim takma adım -lakabım- olsun. Beni savaşa gönder, bana at yardım et) Kâşgarlı Mahmud, Divan-ı Lugat it-Türk, Besim Atalay çevirisi, Ankara, 1941, c. III, 172 “Ol meni akıladi” yani o beni cömert buldu. Aynı eser, C. 1, 310. “akı eli açık, koçak, aynı eser, C. 1, 90.

Yolların, konaklama yerlerinin yetersiz, güvensiz, haberleşmenin çok ilkel olduğu o çağlarda, bu odaların ve benzeri yerlerin değeri son derece önemlidir. Bu nitelikteki yerler-Türklerde olduğu biçim ve nitelikte-dünyanın hiç bir ulusunda ve yerinde yoktur.

İbn-i Batuta'nın anlattığını göre, büyük yerleşim bölgelerinde birden çok ahi zaviyesi bulunabiliyordu. Ahi zaviyelerinin faaliyetlerine katılanlar, sanat ve meslek için atölyelerde ve tezgâhlarda yetiştirildiği gibi bilgi, ahlak, yönetim ve davranış bakımlarından eğitiliyordu. Bu eğitim basamakları, en alt sınıfı "yiğit", en üst sınıfı "şeyh ül-meşayih" yani "ahi baba" olmak üzere dokuz sınıftı.

Ahi zaviyelerinde, yemek pişirme, ortalık temizleme, konuk ağırlama, toplumda insanlarla ilişki, çarşıdan alışveriş etme vb. gibi toplum kuralları öğretildiği gibi, haftada bir gün, ata binme, silah kullanma gibi askerî talimler de yaptırılırdı ⁶.

Ahiliğe Anadolu'daki biçimini veren olaylar:

İnsanlık tarihinde yer alan birçok önemli kurumlar, tarihî ya da sosyo-ekonomik olayların neden olduğu zorunluluklardan doğar.

XIII. yüzyılın ilk yarısında, acımasız Moğol saldırıları önünden kaçıp Anadolu'ya gelen şehirli sanatkâr ve tüccar Türkler burada, tarihî ve sosyo-ekonomik nedenlerle ahiliğin, konukseverlik, yardımseverlik ve sanat, meslek eğitimine büyük ağırlık verdiler.

Ahi kuruluşunun, doğu Türkleri arasında da bu konukseverlik ve yardım etme özelliğinin ağır bastığı mutlak olmakla birlikte, yeni göç edenlerin yardıma muhtaç olmaları durumu, yardım etme niteliğini daha da artırdı. Gerçekten, o zamanki doğu-batı ilişkilerinde şunları görüyoruz:

1176 yılında Selçuklu Sultanı ikinci İzzeddin Kılıçarslan komutasındaki Türk orduları Eğirdir Gölü çevresindeki "Myrio Kephalon" Vadisinde Bizanslıları ağır bir yenilgiye uğratarak Türklerin, Anadolu'ya geçici bir istilacı olarak değil, yurt edininip yerleşmek için geldiklerini gösterdiler ve bunun gerçekliğini Bizanslılara anlattılar.

Bu yenilgi Bizans'ın Dördüncü Haçlı Ordularınca 1204 yılında işgal edilerek burada 1261 yılına dek süren "Latin İmparatorluğu"nun

⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bak. Neşet ÇAĞATAY, Bir Türk Kurumu olan Ahilik, 1981, ikinci baskı, Konya, sayfa: 137 vd.

kurulmasına, Bizanslıların hükümet merkezlerini Trabzon'a taşımalarına yol açtı.

1180 yılında Bağdat'taki Abbasiler İmparatorluğu tahtına, 1225 yılına dek kırkbeş yıl hüküm sürecek dinî, politik ve toplumsal yönlerden bambaşka bir tutum izleyecek olan halife Nâsır Lidinillah geçti. Bu halife kendisiyle sürtüşme halinde bulunduğu Harezmsahlar Türk Hükümdarı Kutbüddin Mehmed'i (saltanatı: 1200-1220) ortadan kaldırmak için, doğudaki Moğolların hükümdarı Cengiz Han'la (yaşamı: 1155-1127) işbirliği yapmış onun, batıya yürüyerek Abbasiler de dahil, Mısır Türk Kölemenleri Devleti dışındaki bütün İslam ülkelerinin bağımsızlıklarını yitirmelerine yol açmıştı.

1209 da Uygur bölgesini 1211 de Çin'i ele geçiren bu Moğollar, 1220 yılında Harezmsahlar Devleti'ni ortadan kaldırarak İran bölgesine girdiler. Ordusunun kalan parçası ile bunların önünden batıya yönelen son Harezmsahlar sultanı Celaledin Mengüberti (ölümü: 1231) Anadolu'ya girerek, kendileriyle Moğollara karşı işbirliği yapacağı Anadolu Selçukluları ile "Yassı Çemen" adlı yerde 1230 de savaşıp yenildi.

Bu sonuç, Harezmsahlar Devleti'nin sonu olmakla kalmadı belki bir ölçüde Anadolu Selçukluları'nın 1243 yılında "Köse Dağ" adlı yerde Moğollara yenilmelerine yol açtı.

Köse Dağ savaşı ile Anadolu'yu işgal eden Moğollar 1256 yılında "İlhanlılar" adıyla anılan "İran Moğolları Devleti"ni kurduktan sonra 1258 yılında Abbasiler Devletini de kaldırdılar. Başkent Bağdad yakılıp yıkıldıktan, son Abbasî halifesi el-Musta'sım'ın (halifeliği: 1242-1258) Moğollar tarafından öldürülmesinden sonra, doğudaki İslam ülkeleri üçbuçuk yıl süre ile halifesiz kalmışlardır.

Yakın ve Ortadoğu'yu, Suriye'yi ve Anadolu'yu altüst eden bu kanlı ve acımasız Moğol saldırısını ancak, Mısır'daki Türk Kölemen Sultanları, 1260 yılı Eylül ayında, Filistin'deki "Ayn Calut" adlı yerde yaptıkları savaşta ağır bir yenilgiye uğratarak durdurabildiler.

İşte bu acımasız Moğol saldırılarından batıya kaçan şehirli Türk esnaf ve sanatkârlarından Anadolu içlerine dek gelenler, daha sonra gelenlere kucak aç aça" akı örgütü"nü Kırım Yarımadası'na ve Balkanlar'a yerleştirdiler.

Bilindiği gibi XI. yüzyıl sonlarında Malazgirt Savaşı ile Anadolu'ya giren Türk toplulukları, çoğunlukla göçebe-asker yapısında idiler. Bu ilk

gelenler arasında çok ve kaliteli esnaf ve sanatkârların bulunmuş olacağını sanmıyoruz. Ama 1220 lerden sonra korku içinde gelen ve çoğu esnaf ve sanatkâr olan onbinlerce Türk halkı, yerlerinden ayrılıp, güvenli bir yer olan soydaşlarının yanına, Anadolu'ya geldiler. Moğolların eline geçenlerin hemen hemen hepsi öldürülmüştü.

İşte böyle bir zorunlukla evlerini barklarını, dükkanlarını tezgâhlarını bırakıp Anadolu'ya göç eden Türkler, bu yeni yurtlarında ahiliği yaygınlaştırıp, zaviyeler kurarak hem kendilerine hem de daha sonra gelenlere, namerde el avuç açmadan, alinterleri ile yaşamanın yollarını açtılar.

Ahiliğin üyelerine kazandırdığı meziyet ve hasletler:

Bilindiği gibi XIX. yüzyılın ilk yarısına dek bütün islam ülkelerinde yurttaşın eğitimi, sağlığı, sosyal ve ekonomik durumu ile ilgilenmek, devletin görevleri dışında idi. Devlet kendini, sadece sınırlarının korunması ve iç güvenliğin sağlanması ile görevli ve yükümlü sayıyordu. İç güvenlik bile çoğu kez türlü nedenlerle her zaman yeterince sağlanamazdı. Sonraları bu boşlukları da doldurmaya çalışan ahilik Anadolu'da, çok yönlü ve çok amaçlı bir kurum olarak gelişti, yayıldı.

Haber alma, konaklama ve taşıt araçlarının ilkel ve yetersiz olduğu, can ve mal güvenliğinin pek bulunmadığı o çağlarda, başka yerlerden gelenlerin konaklanıp ağırlanması çok önemli idi. Bir yere gitmek için taşıt bulmak, han, lokanta bulmak, büyük şehirlerde bile çok zordu.

Öte yandan ahi örgütü üyesinin sanatında, mesleğinde eğitilmesi gerekli idi. Belgeler, Anadolu'da ilk sanat kurumunun debbağlık ve deri işçiliği alanında geliştiğini ve bunu başlatan kişinin yani sanat pirinin de Ahi Evren Nasırüddin Mahmut (1172-1262) olduğunu bildiriyor.

Gerçekten deri işçiliği, at eyeri, kolan, kayış, ayakkabı, her türlü sıvı ve kuru eşya konan tulumlar, torbalar, kovalar yapımı için önemli idi.

Ahi sanat kollarının sayısı kısa sürede otuz ikiye, daha sonraları ise yüzleri buldu. Birçok meslek kolları da gitgide bu kurumun çalışma alanına sokuldu.

Ahilerde, meslek ve sanat alanlarında çırak, kalfa usta hiyerarşisi bulunduğu gibi, ahi zavilerindeki üyelerin bilgi ve kültür düzeylerinin yükselmesi için de yedi ya da dokuz basamaklık bir hiyerarşileri vardı. Burada en yüce makam "Ahi baba"lık idi. Ahi zaviyelerinde zaman zaman

toplanan esnaf ve sanatkârlar, adab-ı muaşeret, yurttaşlık görevi, askerlik ödevi ve genel bilgiler yönünden eğitilirlerdi.

Ahi babanın başkanlığında haftanın belli günlerinde Peygamber'in yaşantısına, ibadete, islam kurallarına dair eserler okunur, bilgiler verilir. Bu konuda fütüvvetnamelerde: "Kelam-ı kadim okuna, kıyas-ı enbiye okuna, menakıb-ı evliya okuna" diye yazılmaktadır. Ayrıca üyelere, fütüvvetnamelerdeki toplu yaşam kurallarından 740'ı, en aşağıdaki üyelere 124'ü öğretilirdi.

Üçü kapalı üçü açık diye nitelenen altı iyi ahlak ve insanlık kuralı benimsetilirdi. Bunlardan kapalı olan üçü: 1 - Eline (dikkat et) hırsızlık, zorbalık ve kötülük etmemek için. 2 - Diline (dikkat et) yalan, iftira, koğuculuk, dedikodu, küfür ve hakaret yapmamak için. 3 - Beline (dikkat et) başkalarının namusuna, onuruna dokunmamak için. Bilindiği gibi İngilizlerde de (three wise monkeys) vardır bu anlamda: kötüyü görme, kötüyü işitme, kötüyü söyleme'yi simgelerler.

Açık olacak öteki üç şey: 1 - Eli açık olacak, düşkünlere yardım için. 2 - Kapısı açık olacak, konuk ya da birşey istemeye gelenler için. 3 - Sofrası açık olacak: yoksullara, muhtaçlara yemek yedirmek için.

Ahiler kız çocuklarına da şu öğüdünü verirler ve üç şeyi benimsetirler: 1 - İşine dikkatli ol, 2 - Aşına dikkatli ol, 3 - Eşine dikkatli ol. Yani, ailenin, evinin işini ihmal etme. İyi yemek pişir, idareli ol ve kocana sahip olmayı bil.

Ahi örgütünde kadınlar üye olamazlar. O zaman Anadolu kadını kendisi ayrı bir örgüt (Bacıyan-ı Rum) yani Anadolu bacıları örgütünü kurdu. Bu kadın örgütleri, savaş sırasında erkeklerle omuz omuza çarpıştılar ki bunlar, eski tarihimizin "Ahiyan-ı Rum, Bacıyan-ı Rum, Abdalan'ı Rum, Gazıyan-ı Rum" diye savaşlarda başarıları dillere destan olmuş dört savaşçı sınıftan biridirler.

Ahilere bu zaviyelerde, yabandan gelmiş ya da yaşlı saygın konuklara nasıl hizmet edileceği öğretilir; yemekten önce ve sonra ellerinin yıkanması için leğen ibrik, havlu getirmek, su vermek, yemek pişirmek, ortalığı süpürmek, ocak, mum, kandil yakmak gibi...

Ahiler, konuk ağırlama işinde son derece özenli ve cömert idiler. Ahi kuruluşunun bulunduğu yere bir yabancı geldiğinde gündüz, esnaftan para toplanır, bunlarla gerekli yiyecek ve meyve alınır, zaviyede görevli ahiler tarafından pişirilir birlikte yenirdi. Anadolu'da bir çok şehir ve kasabayı gezen Tancalı gezgin İbn-i Batuta, kendisi için böyle bir ziyafet verildiğinde

bu para toplama işini görmüş, ahilerin her gün kazandıkları parayı ahi babayı getirip teslim ettiklerini sanmış. Oysa ki bu para toplama işi sadece konuk geldiğinde olur ve birlikte yenecek malzeme için toplanır, ahi babaya verilmaz. Herkes kazancını evine götürür. Çoluğuna, çocuğuna, gereksinmelerine sarfeder.

Ahilerde gençlere ata binmek, sürek avına çıkmak, ok atmak, silah kullanmak öğretilir. Osmanlılarda 1361'lerden önce ordu kurulmadan ya da ordu gücünün düşman saldırısına yetmediği zamanlarda ahiler silahlarını atlarını alıp savaş alanına koşarlardı.

Ahilikte ana kural, bir sanat ya da meslek sahibi olmaktır. Fütüvvetnamelerde bu konuda şöyle denir. "ahilere helal para kazanmak gerektir ve hem vâciptir ve hem sünettir. Her kimin ki meslek ya da sanatı yoksa ona fütüvvet değmez. Ahinin onsekiz dirhem gümüş sermayesi ve mutlaka bir işi olmalı; işsiz olmamalı".

Büyük Türk ekonomisti, sanat ustası Nasırüddin Ahi Evren (1172-1262), ahlak, konukseverlik, yardımseverlik ve sanatın uyumlu bir bileşimi olan ahiliği örgütleyerek onu, o denli saygın bir duruma getirmiş ki, o zamanki ya da daha sonraki hükümdarlar bile bu kuruma üye olmayı onur saymışlardır. Örneğin ikinci Osmanlı hükümdarı Orhan Gazi (saltanatı: 1324-1362) ve birinci Murad (saltanatı: 1362-1389) ahi idiler.

Burada, Anadolu Türkününün sanat ve meslek yaşamında Ahi Evren'in yaptığı eşsiz hizmetleri sıralarken, Selçuklu sarayı resmî dilinin ve edebiyatının Farsça olduğu bir devirde, Türk halkı arasına girerek, kadınlı erkekli toplantılarla Türk dilinin, müziğinin, şiirinin, gelenek ve göreneklerinin korunmasında, gelişmesinde büyük emeği geçmiş bulunan Türk bilim ve düşün adamı Hacı Bektaş Veli'yi (1210-1271) de saygı ile anmak isterim.

Ahi kurumununun ahlak kuralları, fütüvvetnamelerde yer almıştır. Fütüvvetnameler, sonradan türlü kuruluşlar, mezhep ve tarikatlarca benimsenmiş ve bunlardan herbiri bu kuralları kendi ilkeleri doğrultusunda değişikliklere uğratmışlardır.

Ahlaki, insani bilgileri, eğitimi ahi zaviyelerinde alan ahinin, kesin olarak bir mesleği veya sanatı olacaktır: yani ahiliğe ancak esnaf ve sanatkârlar katılabilirlerdi. Zaten ahiliğin, tekke ve türbelerde kümelenerek halka el açarak kutsal duygular sömürücülüğü yoluyla halkın sırtından geçinen asalak tarikatlardan farkı buradadır. Ahilik, Anadolu Türküne,

alınteri ile geçinme, başı dik kendine güvençli ve minnetsiz yaşama yeteneği kazandırmış, bu ruhu aşlamıştır.

Atölyede, tezgâhta sanat eğitimi, zaviyelerde kültür ve genel bilgi almak suretiyle çift eğitim gören Türk esnaf ve sanatkârları, hem aralarında güçlü bir dayanışma ve yardımlaşma kurmuş, hem de yerli Bizans sanatkârları ile yarışabilecek bir sanat yeteneğine kavuşmuş oluyordu.

Her grup sanatkâr için ayrı olmak üzere bedesten, arasta, ya da uzun çarşı denen, kalın duvarlarla çevrili görkemli yapılar içindeki, yanyana dizilmiş dükkânlarda sanat ya da mesleklerini güven içinde sürdürüyorlardı. Aralarında kurdukları güçlü bir otokontrol ile de standart, sağlam ve ucuz mal satarak, her dinden ve milletten olan kişilerle güven içinde ticaret yapıyorlardı.

Ahi zaviyelerinin akşam sohbet toplantılarına her daldan bilginler hatipler, öğretmenler katılırdı. Bu zaviyeler aynı zamanda her tür yeteneklerin, becerilerin gelişmesini sağlayan birer akademi gibi idiler.

Bir şehir ya da kasabada herhangi bir nedenle otorite boşluğu çıksa, ahiler hemen yönetimi ele alırlar, işlerin sarsıntısız yürütülmesini sağlarlardı. Onlar, iyi bir eğitimden geçtiklerinden, her tür yönetimde ve halk ilişkilerinde o denli yetenekli idiler ki, Osmanlı Sultanları, ahi ileri gelenlerini, özellikle gayr-i müslimlerin, başka uluslardan olan uyrukların çoğunlukta bulunduğu bölgelerde görevlendirirlerdi. Birinci Murad Han'ın, Trakya'da birkaç yere böyle ahiler atadığını "ahilerimden filanı falan yere ahi diktim" sözünün yer aldığı vakfiyelerinde görüyoruz⁷.

Ahilik adıyla anılan bu sanat, esnaf ve meslek kuruluşları, 1727 yılında "gedik" haline dönüştü. Gedik kelimesi Türkçedir, tekel ve imtiyaz anlamına gelir ki sahiplerinin işleyeceği işi başkalarının işleyememesi ve satacağı şeyi başkalarının satamaması şartlarıyla hükûmet tarafından verilen senedin içindeki hükümlerin kullanılması ve yürütülmesidir.

Resmî terim olarak "gedik" kelimesine ülkemizde 1727 yılından itibaren rastlanır ama, gediğin tekelci karakteri, çok daha önce vardı. Bu tür esnaflık ve sanatkârlık 1860 yılına kadar sürmüştür.

Gerek esnaf teşekküllerinin gedik haline dönüşmesinden sonra, gerekse 1856 tarihli "Islahat fermanı" ile meslek ve sanat edinme özgürlüğünün kabul ve ilanı üzerine, bu hakları sınırlayan gedik kurallarının 1860 yılında

⁷ Bak. 6. nottaki eser, sayfa: 102-105.

kaldırılması üzerine çıkarılan ekonomik yasa ve tüzüklerde ahi kurallarının izleri açıkça görülür. Yani ahilerin kurduğu esnaf ve sanatkârlar birliklerinin ekonomik ve sosyal içerikli ana kurallar, daha sonraları bu alanda hazırlanan yasaların, tüzük ve yönetmeliklerin temelini oluşturmuştur. Onların koyduğu bu kuralların izlerini, Osmanlı eyalet kanunnamelerinde bile görürüz.

Ahiliğin Anadolu köylerindeki uzantısı, Yaran odaları :

Ahi örgütü yalnız şehir ve kasabalardaki esnaf ve sanatkârları eğitip yetiştirmekle kalmamıştır. Daha geniş bir alana, köylere dek de yayılmıştır. Anadolu köylerinin pek çoğunda kırk elli yıl öncesine dek “yaran odası” ve “müsafir odası” vardı. Bazı kalabalık nüfuslu köylere birkaç tane yaran odası ve müsafir odası vardı. Konuk odaları, hali vakti yerinde olan ailelerce bakılırdı. Bunların çoğu iki katlı idi. Yukarıda iki göz odası, aşağıda küçük birer ahır ve samanlığı, helası bulunurdu.

Köye nereden ve kim gelirse gelsin buralarda ağırlanır, parasız yedirilir, yatırılır, hayvanı için saman verilir, kışın ocağı ya da sobası yakılırdı. Kimi zaman da odaya yakın komşulardan konuk geldiğini görenler birer ikişer kap yemekleri ile odaya gelir, birlikte yemek yenirdi.

Benim doğup büyüdüğüm, Isparta ili Gelendost ilçesi Yenice Köyü’nde 1940-1945 yıllarına kadar dört müsafir odası dört de yaran odası vardı. Bizim yani dedemin -kendisi kadı (yargıç) imiş- yaptırdığı bir müsafir odamız ve arka avluda ayrıca yapılmış bir de yaran odamız vardı.

Yolların, ulaşım ve haber alma araçlarının, konaklama yerlerinin yetersiz olduğu o zamanlarda, işleri ve meslekleri gereği bir yerden başka yere gitmek zorunda olanlar için bu odaların değeri ve önemi son derece büyüktü. Bu odalara gelen konuklar, aynı zamanda gezdiği ve gördüğü yerler hakkında haber ve bilgi veren kaynak görevi de yapıyorlardı.

Yaran odalarının nitelikleri ve fonksiyonları başka idi; bunlar da bir ölçüde ahi zaviyeleri gibi yardım edici ve eğitici rol oynarlardı.

Bunların işleyişleri ve görevleri şöyle idi: Köyde güz (sonbahar) ekinler ekilip tarlalar nadas edildikten, yakacak, yiyecek, giyecek hazırlıkları bittikten sonra ahırdaki hayvanlara bakmaktan başka yapacak iş kalmaz, köyler yarı yarıya kış uykusuna dalmış duruma girerdi. İşte köylerdeki bu yaran odaları bundan sonra açılıp çalışmaya başlardı.

Şimdi ben, ağabeylerimin katıldığı, biraz büyüdükten sonra da birkaç kez konuk olarak gidip geldiğim yaran odalarının çalışmalarını ve neler yaptıklarını özetleyeceğim: köyün 20-30, 30-40, 40 ve daha yukarı yaşlardaki erkekleri, güz mevsimi gelince, gruplaşarak, odaları halkının kimlerden oluşacağını saptamaya başlarlar. Önce bir “yaran başı” bulunmaya çalışılır. Bu iş seçimle olur. Eski yaran başı’ndan memnun iseler değiştirmezler. Yaran başı, yeniden aralarına katılacak kişileri saptar. Bu konuda kimse zorlanmaz. Zaten hiç bir odaya katılmayıp evlerinde oturanlar yok denecek kadar azdır. Katılmayanlar, yaranların, düğünlerde, ekim ve harman zamanlarında yapacakları yardımlardan yararlanamayacaklarından, hemen hemen kimse buralara katılmamazlık edemezdi.

Köylerdeki yaran başı, ahi zaviyelerindeki ahi babalar gibidir ve yaranların yaşlıcası, herkesce sevilip sayılanıdır.

Odaları faaliyete geçirmek için, kararlaştırılan bir günde odada toplanılır ve aralarından bir de “oda başı” seçilir, bu “yaran başı”nın muavini gibidir ve aşağı yukarı ahilerdeki “nakib” karşılığıdır.

Oda başı, odanın genel işleri, temizliği, oda gereksinimlerini keşikle yerine getirme gibi işlerden sorumludur. Yaran başı, odanın güvenliğini, terbiye ve saygı kuralları içinde yürütülmesinden sorumludur.

Genç yaranların odaları tek katlı olup kırk elli kişi alacak ve ortasında millî oyunlar oynanabilecek genişliktedirler. Yaşlılar ise konuk odalarında toplanırlar, köyün genel konuları konuşulur, dinî kitaplar, öyküler okunur, yaran odalarının gençlere ait olanlarında halledilemeyen anlaşmazlıklar bu yaşlılar odasında halledilir.

Yaranlar kendilerine “efrad” derler. “yaran başı” ve “oda başı”ndan başka herkes hergün sıra ile, yaran odasının bütün ihtiyaçlarını sağlamak zorundadırlar. Onlar bu işe “keşik” derler.

Keşik sırası kendine gelen kişi, bir önceki gece dağılırken odanın anahtarını ve demirbaş eşyasını o günkü keşikçiden teslim alır. Kendisi, keşik günü akşamı erkenden gelip odayı, ocağı süpürüp temizler, testilere su doldurur, lambaların şişelerini temizler, fitillerini keser, gazlarını doldurur, gece geç vakte kadar yetecek odun getirir.

Odanın düzeni ve onuru, oda dışında gündüzleri ve yaz aylarında oda faaliyetleri tatil edilmişken de korunur, aralarındaki dayanışma sürdürülür. Oda halkının kendi aralarındaki ya da öteki odalarla olan her konudaki anlaşmazlıkları, “yaran başı” ile “oda başı” tarafından, onlar yapamazsa

yaşlıların odasında kurulan köy mahkemesinde halledilir. Birçok türden pekçok dava, mahkemelere gitmeden bu odalardaki kurullarca halledilirdi. Bu türden pek çok davanın bu kurullarca halledilişini ben, kırk elli yıl önce gördüm.

Zorunlu bir neden olmadan odaya gelmemek olmaz. Yarandan kimse, kahvehaneye ya da başka yaran odasına, yaran başının izni olmaksızın gidemez. Yaranların, Hıdrellez'de (6 Mayıs günü) Mayıs ayı ortalarında bir tek gün, harman sonunda bir hafta olmak üzere topluca yatılı, dinlenme ve eğlenme zamanları vardı. Bu eğlenceler için aralarında para katışıp, koyun, sebze, yağ, şeker alırlar, aşçı tutarlar, topluca Eğirdir Gölü'nün bizim köy (Yenice) kıyısına gider, avlanır, eğlenir, yer içerlerdi.

Yaranların köydeki sosyal yardım faaliyetleri çok ilgi çekicidir. Yaranlardan birinin ya da bir yakınının düğünü olacağı zaman, bir hafta süren düğünde çok yardım ederler. Eskiden "okulu düğün" denen ve çevre köylerden kırk elli kişinin davet edildiği (okunduğu) düğünlerde üç gün düğün olan köyle aileler yanında konuklanan bu gelenlere 10-15 kap, ayrı cinste yemek götürülür ve bu taşıma işini yaranlar yapardı. O zamanlarda kömür ya da tüpgaz bulunmadığından, bütün yaran efradı, kendi hayvanları ile topluca bir gün ormana gidip 30-40 yük odun getirip düğün evine teslim ederlerdi. Bütün bu türden yardım hizmetleri parasız yapılırdı.

Yaranlardan birinin ya da kocası, oğlu askerde olan gelinin, dulun, kimsesiz kişinin sürülecek ekilecek tarlası, biçilecek ekini, kaldırılacak harmanı olsa, yaranlar bütün oda efradı halinde birleşerek yaparlardı. Köyde çıkan bir yangında birinin evi, ahır ya da samanlığı yansa, bütün yaran odaları birleşerek kimi ağaç, kimi kerpiç, ya da tuğla, kiremit ve harç yardımında bulunmak suretiyle yanan yeri, eskisinden daha iyi duruma getirirlerdi.

Köy kuyularının, dere yataklarının onarılması, ormanların korunması gibi kamuya ait işler hep bu yaranlar eliyle yapılırdı. Yaranların bu girişimleri, yalın bir imeceden farklıdır. Düzenli, örgütlü çalışmasıyla, konuk ağırlamaları ile, yıllık toplu gezinti, eğlence ve yemekleri ile, süreklilikleri ile, odalarda gençlerin türlü yollarla eğitilmesi ile, tamamıyla ahi kurumunun köylere dek yayılmış bir uzantısından başka birşey değildi. Ancak, yolların ulaşım ve haber alma araç ve gereçlerinin gelişmesi, yaşamın daha hızlanması, kahvehanelerin, otel ve motellerin çoğalması nedenleriyle, öte yandan, ilk ve orta öğretimde yurttaşlık, toplum ilişkileri ile ilgili derslerin, uygulamadaki örnekleriyle değil de daha çok kuramsal

olarak öğretilmesi yüzünden bu, arta kalan meziyetleri ile bile yabancıları hâlâ hayran bırakan Türk konukseverliği, yardımseverliği, insancılığı çok azalmış bulunmaktadır.

Anadolu ahileri, fütüvvetnamelerin insanî ve ahlakî ilkelerini kendi yapılarına uydurarak almışlarsa da, böyle sanatla yardımseverliğin ve ahlakın uyumlu bir alaşımı ile sosyal ve ekonomik toplum ilişkileri böylesine mükemmel bir biçimde düzenleyen bir kurum ya da örgüt, dünyanın ve islam âleminin hiçbir yerinde bugün bile görülemez. Bu nedenle ahilik adıyla anılan ve güçlü bir sosyo-ekonomik örgüt olarak ortaçağ Anadolu halkının sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel hatta bir ölçüde sosyo-politik yaşamı üzerinde çok olumlu ve etkin, yaygın bir rol oynamış, faaliyetlerini köylere dek uzatmış olan bu kurum, her yönüyle orijinaldir, benzeri nitelikteki kuruluşlardan farklı, kat kat etkili ve çok yönlüdür. Bu özelliklerinden dolayı da Türk zekâsının ve dehasının şaheser bir ürünüdür.

XVIII. YÜZYILDA OSMANLI SANAYİ VE TİCARET HAYATINA İLİŞKİN BAZI BİLGİLER

ÖZER ERGENÇ

Bu makalede, Osmanlı maliye kayıtlarına dayanarak, XVIII. yüzyılda Anadolu'nun sanayi ve ticaret hayatına ilişkin bazı değerlendirmeler yapılmaya çalışılacaktır. Hemen her şehirde klâsik dönem uygulamalarının yeni şartların etkisinde de olsa sürdürüldüğü bu yüzyılda, genel durumu gösterecek belgeler, mukata'a kayıtlarıdır. Bu bakımdan mukata'a defterlerindeki veriler ışığında Anadolu'daki durum çeşitli açılardan incelenecektir.

Osmanlı döneminde *sanayi*, geleneksel üretim organizasyonu içinde *hîr-fet ehlînin* faaliyet alanını oluşturuyordu. Ancak *ticaret* denince başlıca iki tür etkinliği düşünmek gerekirdi. Birincisi, ehl-i hîref dediğimiz sanatkârların ürettiklerini pazarlamaları biçimidir. İkincisi ise, bir başka beldeden ya da ülkeden getirdiklerini satan veya satmak üzere götüren tüccarın yaptığı işlemdir. Özellikle bu ikincisi, daha rahat ve bazı sınırlamaların dışında, bir anlamda devletçe özendirilerek sürdürülmüştür. Yalnız bu özendirme, Batı'da görüldüğü gibi merkantilist bir düşünceye dayanmaktan ziyade, reâyânın sıkıntıya düşmemesini sağlamayı, varlığının temel nedeni sayan Orta-Doğu devlet geleneğinden kaynaklanır. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nda köylü ya da sanatkârın üretim tekniklerinde özgürce değişiklik yapmasına izin verilmezdi; onlar etkinliklerini, konan kurallar içinde sürdürmek durumundaydı. Sadece tüccar sermaye birikimi yapabilen, hîrfet örgütlenmesi içinde buldukları halde, *hisba* kurallarına bağlı olmayan ticaret girişimcileriydi. Osmanlı belgeleri, bu gibi büyük sermaye sahibi ve uzak diyarlara seferler yapan kişileri *hâce* ya da *hâceğî* gibi unvanlarla anıyorlar¹.

Fıkıh kitaplarında, *şirket* bölümünde tüccarın çeşitli ortaklık biçimleri, *buyû*' bölümünde ticarî işlemlerin türleri, *murâbaha ve ribâ*' adı altında parasal işlem ve ilişkiler, *müdârebe* bölümünde de ticaret türleri açıklanmaktadır. Bunlar yüzyıllar boyunca geliştirilen işlemler sonucu, İslâm toplumlarının

¹ İnalçık, Halil, Capital Formation in the Ottoman Empire, *The Journal of Economic History* XXIX/1 (1969), s. 100-101.

gereksinimlerini karşılamak üzere kurallaştırılmıştır. *Kadı sicillerindeki* belgeler, bu kuralların Osmanlı toplumunda da geçerli olduğunu kanıtlamaktadır. Bu işlemler arasında genellikle şu türden uygulamalara çokça rastlanmaktadır: *Şirketü'l-vüçûh* denilen bir ortaklık biçiminde, ortaya eşit sermaye ve emek koymak suretiyle ticaret yapılmakta ve elde edilen kâr eşit olarak bölünmektedir. *Müdârebede* ise, taraflardan biri sermaye, diğeri emeğini koyarak ortak olunmakta ve elde edilen kâr, eşit olarak paylaşılmaktadır. Böylece, tek tek tüccarların faaliyetlerinin yanı sıra ortaklık yoluyla büyük sermayeler oluşabilmekte ve ticaretin boyutları büyütülebilmekteydi. Bu konuda pek çok örnek bize, XVIII. yüzyılda Anadolu'da ticaret ilişkilerinin durumunu göstermektedir. Örneğin, H. 24 Şa'ban 1158/21 Eylül 1745 tarihli bir belgeden şunları öğreniyoruz²: Anadolu'da Suğla sancağının Güzelhisâr kazası yerleşiklerinden beş tüccar, İstanbul'dan aldıkları ticaret eşyasını dört denk halinde Mudanyalı denizcilerden birisinin gemisine yüklemişler ve kendileri de diğer işlerini görmek için geriye kaldıklarından bir başka gemiyle yola çıkmışlardır. Ancak, bindikleri gemi Marmara Denizi'nde şiddetli rüzgâr yüzünden batmış ve malları Mudanya gümrüğünde kalmış, sözü edilen tâcirlerin bilinen vârisleri bulunmadığı gerekçesiyle malları, Beytü'l-mâle verilmiştir. Dört denk içindeki eşyanın dökümüne bakıldığında, hemen tümünün tekstil ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Birinci denkteki eşyanın toplam değeri 99.200 akçe, ikincisinin 98.720 akçe, üçüncüsünün 130.320 akçe, dördüncüsünün 130.680 akçedir. Eşyanın tümünün toplam değeri 458.920 akçedir. Bu kadar değerdeki mal için Mudanya gümrüğüne, gümrük vergisi, masdariye ve harç için 35.000 akçe, Beytü'l-mâle 46.500 akçe ödenmiştir. İhzâriye, dellâliye, hammâliye gibi diğer harcamaların tutarı 142.340 akçeyi bulmuştur. Bu beş tâcirin bir seferde kendi beldelerinde satmak üzere İstanbul'dan aldıkları eşyanın toplam değeri, orta büyüklükte bir şehirdeki ihtisâb mukata'asının yıllık gelirinden kat kat üstündür.

Ortaklıklar kurarak yapılan ticaret hakkında şu örnek ilginçtir³: "Trabzon'un Bâb-ı bâzâr mahallesi ahâlisinden olup İstanbul'da ticâret için misâfîreten sâkin iken" ölen Elhâc Ahmed Efendi'nin büyük oğlu Ali Çelebi, 15 Ramazan 1148/29 Ocak 1736 tarihinde mahkemede Trabzonlu Elhâc Mustafa Efendi ve Elhâc Ömer Ağa adlı kişiler huzurunda "mezbûrlar babam ile

² *Bursa Şer. Sic.* B-168, s. 88-91

³ *Trabzon Şer. Sic.* 1901, s. 18 b-19 a.

şerikler olub 2.500 guruş babam, 1.200 guruş Mustafa Efendi, 2.500 guruş Ömer Ağa üçünün cem'an 6.200 guruş *re's-i mâl*leri olub, bir ara bu ana para Rize ve Trabzon'dan kişilere poliçe edilmiş. Bundan babama 123 guruş faiz isâbet etmiş, ayrıca merhûm İstanbul'dan 3.700 guruşluk eşyâ-i mütenevvia alıp gemiyle Trabzon'a göndermiş" demektedir. Yine Trabzon'dan alınmış bir örnekte, bu tür ticaret ortaklığına ilişkin ayrıntılı bilgi vardır. 15 Safer 1150/14 Haziran 1737 tarihli belgede, Mustafa Çelebi bin Ahmed adlı kişi, Mehmed Efendi bin Elhâc Yahya Efendi ile, belge tarihinden dokuz ay önce İstanbul'da ortaklık kurduklarını anlatmaktadır. Adı geçenler, 107'şer guruş koyarak 214 guruş *re's-i mâl* ile işe başlamışlar ve 1.523 guruş da borç alarak sermayelerini 1.739 guruşa yükseltmişlerdir. Ortaklardan Mustafa Çelebi Trabzon'da ikamet ederek, oradan aldığı kahve, pirinç, kalay ve diğer eşyaları İstanbul'a gemiyle göndermiş ve Mehmed Efendi tarafından satılarak edilen kâr aralarında bölüşülmüştür⁴.

Bu tek örnekler, XVIII. yüzyılda da Osmanlı şehirlerinde ticârî etkinliklerin sürdüğünü kanıtlamaktadır. Ancak burada sorun, Mehmet Genç'in de belirttiği gibi, Avrupa, sanayi devrimine doğru yol alan gelişmelerin alanı olurken, aynı tarihlerde Osmanlı Devleti'nin durumunu belirlemektedir⁵. Bu dönemde, öncesine oranla üretim düzeyinin ve teknolojinin hangi etkenlere bağımlı olduğu gün ışığına çıkarılabilir mi? Ticaretin, özellikle dış ticaretin seyri nedir ve nelere yol açmıştır? Sorun üzerinde bize açıklayıcı bilgiler verecek kaynaklar, Osmanlı maliye belgeleridir. Her tür etkinlik, her bölgede bir vergiye konu olduğu için, bu vergi kayıtları üzerinde yapılacak incelemeler bizi aydınlatabilir. Bunun için *mukata'a defterlerinden* derlenmiş verileri de-ğenlendirerek, yukarıda sıralanan sorulara cevap arayacağız.

Bilindiği gibi, Osmanlı klâsik döneminde siyasal açıdan ulaşılan başarı çizgisi, İmparatorluğun egemen olduğu bölgelerde güvenli bir ortam yaratmış ve her belde kendi içinde kır-şehir dengesini kurarak bütünleşmiş ve bu arada kimi alanlarda geniş iç ve dış ticarete konu olan yoğun üretim dalları dikkatleri çeker olmuştu. Aynı sektörlerin XVIII. yüzyıldaki durumunu izlemek, bu açıdan doğru bir yöntem olmalıdır. Örneğin, Bursa'daki ipek üretiminin ve ticaretinin, Anadolu'nun diğer şehir ve kasabalarındaki çeşitli doku ma faaliyetlerinin çap ve hızının olabildiğince belirlenmesinde yarar vardır.

⁴ *Trabzon Şer. Sic.* 1903, s 11 a.

⁵ Genç, Muhmet 18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi Faaliyetlerin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma, *Türk Dünyası Araştırmaları* 11/2 (1981), s.33.

1. *İpek ve Sof gibi yoğun olarak üretimi ve ticareti yapılan metâ'lar ile ilgili mukata'alar:*

a) *Bursa'daki mukata'alar:*

Bursa, daha XIV. yüzyıl sonlarında dünyanın belli başlı ipek pazarlarından biriydi. Bizans döneminde ipek sanayii ve ticareti büyük ölçüde İran'dan gelen hem ipeğe dayanıyordu. Aynı durum, Bursa'nın Osmanlı piyatahtı oluşundan sonra da devam etmiştir. Genellikle Anadolu'daki ipek sanayiinin hammaddesi, Hazar Denizi'nin güneyindeki bölgelerden gelmekteydi. İlhanlılar zamanında İran'dan çıkan ipek kervanlarının izlediği ve Sultaniye, Erzurum, Erzincan ve Sivas'tan geçerek Konya'ya gelen yol *Şâhrâh-ı garbi* diye adlandırılıyordu. Bu yolun Sivas'tan ayrılan iki kolu İstanbul'a ulaşmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla birlikte, bu kervanların çoğu İstanbul ve Foça'yı son durak yapmak yerine, Bursa'ya gelmeye başladılar. XIV. yüzyılda Erzurum, Erzincan, Tokat, Amasya, Bursa yolu daha kısa olduğu için, Trabzon'dan İstanbul'a bağlanan eski deniz yoluna göre büyük önem kazandı. Artık Bursa, İranlı tâcirler için, İtalyan ticaret erbâbı ile daha kolay ve güvenle doğrudan ilişki kurabilecekleri bir merkez durumuna geldi. Ayrıca burası, Osmanlı toplumunun gereksinim duyduğu ipekli kumaşların üretildiği bir yer oldu. Bursa Bedesteni'ni, Orhan Gazi'nin yaptırmış olması, bu faaliyetlerin Osmanlıların başlangıcından bu yana önem kazanmış olmasını gösteren bir diğer kanıttır*.

XVIII. yüzyılda Bursa'daki ipek ticaret ve üretimiyle ilgili faaliyetlerin boyutlarını gösteren mukata'aların incelenmesinden elde ettiğimiz sonuçlara göre ipek, tezgâhlarda dokunup kumaş haline getirilinceye kadar *mîzân emininin*, boyama işlemleri sırasında *boyahâne* mukata'ası emininin, dokunmuş kumaşların satışı sırasında *muhtesîb* veya *damga eminlerinin* denetimindeydi. Bu arada, ham ipeğin iplik haline çekilme işlemlerinin yapıldığı *mançınıklar*, dokunan kumaşların *perdahıl*landığı mengenerler de vergilendirme eylemi içinde kalıyordu. Herbiri ayrı mukata'aya bağlanan bu vergilerin durumu şöyleydi:

*İnalçık, H., Bursa, El'.

Mîzân-ı harîr mukata'ası: Bu mukata'a, ilgili belgelerde büyük vergi dilimi olarak tanımlanmakta ve gelirlerinin çoğunun "şehrî ta'bîr olunan" yerli üretim ile İran'dan gelen ipeğe dayandığı açıklanmaktadır⁶. Ayrıca bu mukata'a, Bursa ile birlikte *İstanbul, Edirne, Selânik ve İzmir* ve çevrelerinde satılan ipekten alınan vergileri de kapsamaktadır. Geniş bir bölgeyi içine aldığına ve sözü edilen bölgelerin coğrafi konumuna bakılırsa, ipeğin İran'dan getirilerek, Anadolu'nun belli başlı yerlerinden Batı'ya aktarılması XVIII. yüzyılda da söz konusudur. Nitekim, Evâil-i C. Âhir 1152/Eylül ortaları 1739 tarihli bir fermanda, özellikle *Erzurum, Tokat, Bursa, İzmir ve Rumeli'deki şehir ve kasabalarda*, ticaret için gelen İran tâcirlerinin kanunsuz vergi talebi ile rahatsız edilmemeleri istenmektedir⁷. Adı geçen yerler, İran'dan çıkan kervanların izlediği yol üzerindedir. H. 1194/1780 tarihli Maliye Defterinde, Tokat Giriş Gümrüğünde, Osmanlı ülkesinin çeşitli yerlerinden ve Bağdat'tan ve Erzurum yoluyla İran'dan ve Hind'den gelen mallardan vergi alındığı belirtilmiştir⁸. Anlaşıldığına göre, *mîzân-ı harîr* mültezimleri, ham ipekten alınması öngörülen vergileri, mukata'a bölgesinin herhangi bir yerinde almakla yetkilidirler. Tâcirler ve ipek üreticilerinin vergi kaçırımlarının önlenmesi için alan böylesine geniş tutulmuştur. Yoksa, XVIII.yüzyılda ipek mîzânı vergisinin asıl ağırlığı Bursa ve çevresindeki üretime dayalıdır. Bu durum, 12 Muharrem 1153/9 Nisan 1740 tarihli belgede açıklanmaktadır. Hüdâvendîgâr sancağı mutasarrıfı ve Bursa kadısından önlem alınması isteğiyle çıkarılan bu fermanda, İran'dan uzun yıllardan beri çok az ipek geldiği, bu yüzden mîzân mukata'asının gelirlerinin ancak Bursa ve çevresinde üretilen ipeğe dayandığı yazılıdır⁹. Anlatıldığına göre, "şehrî ta'bîr olunan" ipeğin çoğu Bursa'da atkı ve çözümlü ipliği¹⁰ bükken *inceciyân* esnafıyla, *kutnî, hitâyî, sandal* gibi çeşitli kumaşlar dokuyanların ve Bedesten'de ipek satanların kendi bahçelerinde üretildiğinden, bunlar hileli yola saparak ürünlerinin tümünü mîzâna getirmemekte, çok az vergi vermekte, sonra vergisi ödenmemiş ürünleriyle atkı ve çözümlü ipliği bükerek kendi aralarında alıp satmak suretiyle

⁶ *Bursa Şer. Sic.* B-197, s. 42 b-43 a: "...Mîzân-ı Harîr-i Bursa ve tevâbi'i mukataası, mukataat-ı cesîmeden olub ekser irâdi harîr-i şehri ile diyâr-ı Acem'den gelen harîrden hâsıl olur....".

⁷ *Bursa Şer. Sic.* B-197, s. 42 b.

⁸ BA, MAD, No: 10223, s. 185: "Mukataa-i rûsûm-ı âmediye-i Tokad ki an Erzurum ve Hind ve Bağdat ve memâlik-i mahrûse gayri ez reftiye".

⁹ *Bursa Şer. Sic.* B-197, s. 42 b.

¹⁰ İpekli kumaş dokunan tezgâhlarda çözümlü ipliğine *meşdûd*, atkı ipliğine *pod* denmektedir.

hazineye zarar vermektedirler. Mîzân eminlerinin “koyun ve koltuğa sığar ipek ipliğini” şehir içinde izlemeleri de mümkün olamamaktadır. Bütün bunlardan dolayı, üretilen ham ipeğin mutlaka Bedesten ve Harîr Hanı’na getirilmesi, buralardaki resmi tartıda tartılması sırasında vergilerinin ödenmesi ve vergisi alınan ipeğe emin tarafından damga vurulması, damgasız ipek sattırılmaması emredilmektedir.

Yine aynı belgede, ham ipeğin nasıl vergilendirildiği gösterilmektedir. İpek üreten ve ipek ipliği büken esnafın kendi aralarında gelenekselleşmiş üretim yöntemlerine göre, *pod* denilen atkı ipliğinin ipeği iki buçuk vukiyye (yaklaşık 3 kg.), *meşdûd* denilen çözümlü ipliğinin ipeği bir buçuk vukiyye (1.8 kg.) ağırlığındadır. Buna göre her vukiyyesi 20 akçeden, bir pod için 50 akçe, bir meşdûd için 30 akçe ödenecektir. Bursa’da dokunmayıp, İzmir, Halep ve İstanbul’a tâcirler tarafından götürülen ipeklerin yükleri emin tarafından damgalanarak denetlenemediğinden, bunlardan ayrıca damga resmi alınmayacak, ancak şehirde ipek işleyen esnaf arasında alınıp satılan her pod ve meşdûd damgalandığı sırada, bunların herbirinin üzerine 10’ar akçe damga resmi eklenecektir.

Ayrıca, mîzân resmi ağırlık esasına göre alındığından, ipek esnafının *pod* ve *meşdûd*ları belirli standartlardan eksik işleme yoluna saptıkları ve böylece daha az vergi ödeme olanakları aradıkları da rastlanan davranışlar arasındadır. Devlet, bunun için önlemler almak zorunda kalmaktadır. Örneğin, 5 R. Evvel 1175/4 Ekim 1761 tarihli belgede, bu konuda ne gibi olumsuzlukların ortaya çıktığı ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. *Sandalcı, dîbâcı, kutnîci* gibi ipekli kumaş dokuyan esnafın satın aldıkları ipek Bursa’da üretilmekte ve burada bükülen çözümlü ipliğinin (meşdûd) boyu ve tellerinin sayısı eksik tutulduğundan ve ipek gereği gibi temizlenmediğinden, adı geçen esnafın ürettikleri ipekli kumaşların niteliği bozulmaktadır. Bunun için eskiden beri uygulanan gelen kurallara göre iplik bükülmesinin sağlanmasıyla, hem vergi gelirlerindeki kayıplar önlenecek, hem de kumaşların kalitesindeki bozulmanın önüne geçilecektir. Bu konuda, Bursa kadısına ve Bursa’daki *kozacı ve mancınıkçı* esnafının yöneticilerine emirler verilmektedir¹¹.

Üreticilerin kimilerinin saptıkları bu hileli yolların kapatılması için önlemler alınırken, onların yakındıkları konulara da devletin eğildiğini gösteren kanıtlar vardır. İpeğe dayalı üretim alanında birbirini izleyen işlemler

¹¹ *Bursa Şer. Sic.* B-179, s. 82 a.

söyledir: İran'dan getirilen ham ipek Bursa'da Bedesten ve İpek Hanı'nda tüccar tarafından satılmaktadır. Ayrıca şehrin bahçelerinde de *kozacı* ve *manacı* adı verilen üreticilerce ipek böceği yetiştirilerek bunların kozasından ipek elde edilmektedir. Bunların ürettiği ve tüccarın getirdiği ipekler adı geçen yerlerde bulunan *mîrî mîzânda* tartılarak vergisi alındıktan sonra, ham ipek *inceciyân* ya da *dolaççı* denilen esnaf tarafından bükülerek iplik haline getirilmekte ve boyahânelerde çeşitli renklere boyandıktan ve çeşitli kumaş dokuyucularının tezgâhlarında işlendikten sonra kumaşlar *mengenderde* perdaht edilmektedir. Bu işlemlerin her aşamasında, devlet belirlenen miktarlarda vergi almaktadır. Mengene ve boya resimleri doğrudan ipeğe değil, ipek üzerindeki işlemlere konan vergidir. Mizân vergisi ise ipekten alınan vergidir. İpekli kumaşlardan yapılan gömlek, üslük, kuşak, yastık gibi eşyanın satımı aşamasında, ihtisâb eminleri yetkili bulunmaktadır. İşte bütün bu işlemlerin çok sıkı biçimde denetlenmesi öncelikle maliye açısından önem taşıdığından her vergi birimine ilişkin mukata'aları iltizâm edenler, kendi çıkarları açısından bir örgütlenme gerçekleştirerek vergi toplamaktaydılar. Üreticilerin yakındıkları konu, çoğunlukla eminlerin yanlarında çalıştırdıkları kişiler için de ücret alma yoluna sapsamalarıdır. Örneğin, *mîzân-ı harîr mukata'ası* için yakınılan konulardan biri ipek dellâllarıdır. Bu mukata'a büyük vergi kaynaklarından olduğu için, mültezimler ipek satanları tanımak, onları izlemek için dellâllardan yararlanmaktadırlar. Bunların berat almaları gerekmediğinden sayılarının çoğaldığı ve eminlerin dellâliye vergisi konusunda üreticilerden fazla para alınmasını önleyemedikleri gibi, kendileri de *mîzân resmînin* üzerine, vergi ödendiğini gösterir belgeyi verirken bir de *tezkere akçesi*, *kâtibiyye* ve *hüddâmiyye* gibi ek ücretler istemektedirler. Bunlar, doğal olarak üreticiyi mültezimlere görünmeden mallarını gizlice satmaya yönelteceği de düşünülerek, önlenmesi gereken davranışlar arasında sayılmaktadır¹².

Ayrıca, üretilen ipeğin tamamının vergilendirilebilmesi için, *pod* ve *meş-dûd* haline getirilmişlerin yanında "*kamçı başı ta'bir olunan*" hurda ipeğin her vukıyyesinden de 3 akçe resim alınması kararlaştırılmıştır¹³. Bursa ve çevresinde üretilen ipek için mukata'anın yetki alanı Hüdâvendigâr, Koca-ili, Sultan-önü ve Karesi sancaklarıdır¹⁴.

¹² *Bursa Şer. Sic.* B-197, s. 61 a-62 b.

¹³ *Bursa Şer. Sic.* B-171, s. 22 a-23 b: "...Bursa ve İstanbul ve tevâbi'i mizân-ı harîr mukataasının Hüdâvendigâr ve Koca-ili ve Sultan-önü ve Karesi sancaklarına tâbî kazâ ve kurâlarında i'mâl olunan harîrin mancınıklardan hâsil kamçıbaşı ta'bir olunan harîr-i hurdavatın beher vukıyyesinden birer para resm-i mizân alınmak...".

¹⁴ *Bursa Şer. Sic.* B-161, s. 78 a-79 b.

Yukarıda anlattığımız koşullarda Bursa ve çevresinde üretilen, İran'dan getirilen ham ipek üzerine konmuş vergi, *Bursa, İstanbul, İzmir, Selânik, Edirne* ve *tevâbü* adıyla mukata'aya bağlanarak iltizâma verilmektedir; mukata'a XVIII. yüzyılda *mâlikâne*, yani koşullarını yerine getirmekte kusur göstermemek kaydıyla hayat boyu mültezimlere ihâle edilmektedir. Bu mukata'anın yıllık tutarı, belgelerin diliyle *senevî mâli* 25-25.000 guruş olarak belirlenmiştir. Bu yıllık tutarın açık artırmada yükseltile en büyük katı *muaccele* adıyla önden ödenmek suretiyle bir mültezime ya da mültezimler ortaklığına ihâle edilmektedir. Örneğin H. 1130/M.1717-18'de, mültezimlerin hazineye 24.000 guruş ödemeleri öngörülmüştür. Bu tutar, H. 1141/M.1728-29'da 25.050 guruşa yükselmişken, H. 1144/M. 1731-32'de 23.000 guruşa inmiş görülmektedir¹⁵. H. 1153/M. 1740'da 24.050 guruş¹⁶, H. 1164/M. 1751'de 20.041,5 guruş¹⁷ olarak kaydedilmiştir. Bu değişikliklerin İran'dan gelen ipek miktarındaki düşüşlerle ilgili olduğu anlaşılıyor. Zira, birçok belgede, İran'ın uzun süreden beri karışıklık içinde olması nedeniyle o taraftan gelen ipeğin çok azaldığı belirtilmektedir¹⁸.

Hazineye ödenecek yıllık tutarı 24.000 guruş dolayında seyreden bu mukata'anın gelirlerini, daha önce de belirtildiği üzere, İran'dan gelen ipekle, Hüdâvendigâr, Koca-ili, Sultan-önü ve Karesi sancaklarında üretilen ipekten alınan *mîzân* resmi oluşturmaktadır. Bu vergi, başta Bursa olmak üzere, İzmir, Edirne, Selânik ve İstanbul'u içine alan geniş bir bölgede toplanmaktadır. Çünkü, İran'dan gelen ve yerli üretim olan ham ipeğin önemli bir bölümü Bursa'da kumaş haline getirilmesine rağmen, bir bölümü de İstanbul tezgâhlarına gitmekte ya da adı geçen limanlardan ihraç edilmektedir. *Mîzân emînleri*, ham ipeğin her vukıyyesinden (yaklaşık 1200 gr.) 20 akçe, hurda ipeğin de her vukıyyesinden 3 akçe vergi almaktadırlar. Vergi kayıplarını ve mültezimlerin yıllık net kârlarını saptamak olanağımız bulunmadığından dolayı, ipek üretiminin ve ticaretinin hacmini belirleyemiyoruz. Ayrıca, XVIII. yüzyıl boyunca bu alandaki değişimleri, yani artış ve azalmayı da bu yıllık tutara bakarak tahmin etmek durumunda değiliz. Bu konuyu daha sonra tartışarak bazı sonuçlara ulaşmayı deneyeceğiz. Yalnız burada belirleyebildiğimiz bazı hususları sıralamakta yarar vardır:

¹⁵ BA, MAD, No: 9510, s. 15.

¹⁶ *Bursa Şer. Sic.* B-197, s. 42 b-43 a.

¹⁷ *Bursa Şer. Sic.* B-171, s. 22 a-23 b.

¹⁸ *Bursa Şer. Sic.* B-197, s. 42 b-43 a.

H. 22 R. Evvel 1160/M. 3 Nisan 1747 tarihli, *mîzân-ı harîr* mukata'asını mâlikâne tasarruf eden Kalem-zâde Elhâc Mustafa Efendi'nin bir temessükünden, Bursa mîzânını, bir yıllığına Abdü's-şükûr Mustafa Ağa'ya 15.000 guruşa iltizâma verdiği anlaşılıyor¹⁹. İltizâm koşullarına göre, Bursa mîzânı mültezimi, Bursa'da "sene-i mezbûrede gerek kazâ ve kurâlarında hâsıl olan harîrin ve mecmû'kamçıbaşı tabîr olunur harîrin ve diyâr-ı Acem'den gelen harîr-i acemînin her ne kadar gelirse 25 yük harîrin resm-i mîzânını" alacaktır. İran'dan gelen ipeğin 25 yükünden sonrası mâlikâne sahibinin olacaktır. Bu koşullar altında Bursa mîzânını üzerine alan mültezimin kâr etme olanaklarının, mâlikâne sahibi ile aynı olduğu kabul edilirse, ham ipek tüketiminin büyük çoğunluğunun Bursa'da olduğunu söylemek gerekmektedir. Zira, yerli ürün ile 25 yük İran ipeğinden alınacak vergiler toplam olarak ve mültezimin kendi kârını da düşünerek mîzân-ı Bursa'yı uhdesine almış ve 11.000 gurusunu da peşinen ödemiştir. Bir *yük* 400 ile 550 lidre ipeğe, 1 lidre de 120 dirheme eşit olduğuna göre²⁰, 1 yük 400 lidre olursa, 120 vukıyye ağırlığındadır. 25 yük 3.000 vukıyye demektir. Bir vukıyye ham ipekten 20 akçe alındığına göre, 25 yükün vergisi 60.000 akçe, gurusu olarak 500 gurusudur. Bursa mîzânının yılda 15.000 gurusu mâlikâne sahibine ödemek üzere iltizâma alındığı düşünülürse, mîzânın asıl gelirlerinin yerli üretimden sağlandığı anlaşılır. Nitekim, bu nedenle merkezden gönderilen fermanlarda, "Acem tarafından ekall-i kalil harîr geldiğinden mukata'anın mâl-i mîrîsinin husûlü ancak harîr-i şehriye münhasır" olduğundan söz edilmektedir.

Bursa ve çevresindeki ipek üretiminin durumunu daha iyi anlayabilmek için diğer mukata'aların incelenmesinde yarar vardır.

Mancınık mukata'ası: Mancınık, ham ipekten iplik bükme için kullanılan alete verilen addır. H. 1148/M. 1735-36 tarihli belgede belirtildiği üzere, mancınık başına 1 gurusu vergi alınmaktadır²¹. H. 1136/M. 1723-24 yılında Hüdâvendigâr, Koca-ili, Karesi ve Sultan-önü sancaklarının kasaba ve köylerinde çalıştırılan mancınıklardan alınan vergi için, bu sancakları içine alan bir mukata'a oluşturulmuş ve bedel olarak da 30.000 akçe yıllık gelir belirlenmiştir. Ancak daha sonra, H. 1139/M. 1727-28'de, muhtemelen üç yıllık tahvil muddetinin ardından, adı geçen yerlere kazâ-i Bilecik, Küplüdere, Vezirhanı ve çevresi de katılarak mukata'a bölgesi genişletilmiş ve yıllık geliri de

¹⁹ Bursa Şer. Sic. B-168, s. 27 a.

²⁰ İncalcık, Halil, Harîr madd. El², s. 212.

²¹ Bursa Şer. Sic. B-161, s. 78 a-79 b.

36.000 akçeye çıkarılmıştır²². Mukata'a, XVIII. yüzyılın geleneksel uygulamasına göre, mâlikâne usûlüyle iltizâma verilmiştir. Nitekim, H. 1148/M. 1735-36 tarihli fermanda, "mukata'a-i mezbûre mülhakâtından olan Lefke ve Mihâl köylerinde olan mancınık sahiblerinin gönderilen emre itaat etmeyecek H. 1146 ve 1147 senelerine ait resimleri ödemediklerinden" söz edilmektedir. Mukata'anın yıllık tutarı olan 36.000 akçenin, mîzân-ı harîr mukata'ası değerleriyle uygunluk göstermemesi, 1727'lerde bu verginin yeni konduğu ve bu nedenle hazineye gönderilmesi gereken yıllık tutarın, sözü edilen sancaklardaki ipek üretiminin boyutları hakkında fikir vermeyeceği izlenimini uyardırmaktadır. Nitekim, daha sonra H. 1160/M. 1747'de büyük bir artışın olduğu görülmektedir. Belirtilen tarihte, "Bursa ve Koca-ili ve Sultan-önü sancaklarında vâki' kazâ ve köylerdeki mancınıklar mukata'asının" mültezimi, Bursa ve köylerindeki mancınıkların vergilerini toplamayı, yılda 800 guruş karşılığı Süleyman Ağa'ya bırakmıştır²³. Mukata'anın yalnızca Bursa ve çevresinin 800 guruşa satıldığı, mancınık vergisinin yılda 1 guruş olduğu ve yeni mültezimin kâr haddinin de bu meblâğın üzerine eklenmesi gerektiği göz önünde bulundurulduğunda, en azından 1723'ten 1747'e gelinceye değin Bursa'da ipek işleyen mancınık sayısında büyük bir artışın olduğu ileri sürülebilir.

Mengene mukata'ası: Bursa'da ve çevresinde beş altı yüz adet tezgâhta dokunan *kutnî*, *keremsûd*, *peşîmî* gibi ipekli kumaşların perdahtlanması sırasında kumaş başına 30 akçelik bir vergiye dayalı mukata'adır²⁴. H. 1143/M. 1730-31 tarihli maliye defterine yılda 12.000 akçe *maktû'ât* ile kaydedilmiş ve *derkenârda* şöyle bir açıklama yapılmıştır: "Bursa'da perdaht ve mengene ve tokmağa gelen eşyâdan ötedenberi alınagelen resimleri, şeyhleri tarafından toplanıp ve mengene ve tokmakçı amelesinin gereken ücretleri şeyhleri eliyle verilme şartıyla *Halep perdahtçılık maktû'una kıyas ile yılda 12.000 akçe mâl ile maktû'a* kayd ve 100 guruş muaccele ile Esseyyid Ali Efendi ve Mustafa'ya mâlikâne tevcih ve 1143 senesi Muharreminde zabtetmek üzere bâ-telhîs ve fermân-ı âlişân başka başka berâtları verilmiştir. Sene 20 Safer 1143/4 Eylül 1730". Başlangıçta Halep mengenesi örnek alınarak oniki bin akçeyle oluşturulan mukata'a daha sonraki yıllarda, değer artışı göstermektedir. Örneğin, 8 Zî'l-ka'de 1160/11 Kasım 1747 tarihli fermanda, "İstanbul mengenesinin res-

²² BA, MAD, No: 9510, s. 15-23.

²³ *Bursa Şer. Sic.* B-168, s. 43 a-b.

²⁴ *Bursa Şer. Sic.* B-168, s. 29 a.

mi misüllü resm alınmak şartıyla senevî 2.500 guruş mâl ve karâr iden muacelesi 5.550 guruş ile” mâlikâne iltizâma verildiği belirtilmektedir²⁵. Ayrıca bu konuda ayrıntılı açıklama vardır. Anlatıldığına göre, Bursa ve çevresinde dokunan kumaşları herkes diledikleri yerlerde kurdukları mengelerde perdaht etmekte ve diledikleri kadar resm istemektedirler. Oysa bu mengelerin hem sayısı ve kapasitesi sınırlıdır ve hem bunlarda tokmaklanan kumaşlardan devlet için vergi alınmamaktadır. Bunun için, İstanbul’da olduğu gibi tek bir mengene kurularak, başka yerlerde mengene çalıştırılmaması kararlaştırılmış ve *mîrî mukata’a* oluşturulmuştur. Bu mukata’a mâlikâne suretiyle iltizâma verilmiştir. Nitekim, 26 Muharrem 1171/10 Ekim 1757 tarihli fermanla, mukata’a koşullarına uyulmasını sağlamak amacıyla sıkı önlemler sıralanmaktadır²⁶. Belgede belirtilenler şunlardır: Mukata’a H. 1171 Muharreminin başından itibaren, mâlikâne sahipleri olan Ahmed Efendi ve ortakları tarafından Bursalı Abdü’ş-şükûr-zâde Mehmed Ağa’ya iltizâm edilmiştir. Ancak daha önce mültezim olan Hacı Ya’kub geç tarihli bir emirle görevini sürdürmek istediğinden, ikisinin de durumları ve görevlerindeki davranışlarının yararlı olup olmadığı, kadı huzurunda mukata’a ile ilgisi olan esnaftan sorulmuştur. Esnaf, Hacı Ya’kub’dan hoşnut olmadıklarını, çünkü adı geçenin kumaşları ikişer üçer kere perdahtlaması gerekirken bunu yapmadığını, yanında bu işten anlamaz kişileri çalıştırdığını açıklamışlar ve Abdü’ş-şükûr-zâde Mehmed mukata’ayı üstlendiği zaman da mukata’a aletleri kendi mülkümdür diyerek vermediği için, mengene işlemlerinin yapılamaz durumda olduğundan yakınmışlardır. Bunun üzerine adı geçenin görevden uzaklaştırılması ve mengenenin Mehmed tarafından çalıştırılması emredilmiştir.

Bundan sonra H. 1169 M.1755-56 ve H. 1194/M. 1780 tarihli maliye defterlerinde mukata’ayı yeniden 2.500 guruş yıllık mâl ve mâlikâne iltizâma verilmiş görüyoruz²⁷.

Boyahâne mukata’ası: Bursa boyahânelerinde boyanan ipeğin her vukıyyesinden iki akçe vergi alınmaktaydı. Bu, vergiye dayalı bir mukata’adır. 23 Zi’l-hicce 1179/2 Haziran 1766 tarihli bir ferman, bu verginin alınışına ilişkin Bursalı ipek boyacılarının yakınmaları üzerine gönderilmiştir²⁸. Sözü edilen belgede belirtildiğine göre, Bursa’daki boyacı esnafı, boyahânelerde boyanan

²⁵ Bursa Şer. Sic. B-168, s. 29 a.

²⁶ Bursa Şer. Sic. B-175, s. 2 a-b.

²⁷ BA, MAD, No: 10199 ve No: 10223.

²⁸ Bursa Şer. Sic. B-196, s. 46 b.

ipeğin her vukıyyesinden ancak ikişer akçe resm alındığı halde, mültezimlerin Sakız Adası'ndaki boyacılardan ve diğer boyacılığın yoğun olduğu yerlerden alınan miktarı örnek göstererek daha fazla vergi isteğinde bulduklarını bildirmişler ve bu davranışların önlenmesi dileğinde bulunmuşlardır. Maliye defterlerinden bu konu araştırıldığında, Bursa'da boya vergisi belirlenirken önce *Selânik ve Manisa* boyacılığı örnek tutularak, her vukıyyede 2 akçe alınmasının kararlaştırıldığı ve yıllık 9.000 akçe *mâl* ile *Beytü'l-mâl-i Burusa* mukata'asının gelirleri arasına katıldığı saptanmıştır. Sonra, Bursa elvân-ı ipek boyacılığı, İstanbul Langa Yenikapı'daki boya kârhânesinin koşullarıyla evkâf-ı hümâyûna ilhak edilmiş, fakat bunun uygun olmadığı görüldüğünden, oradan ayrılmış ve artırma sonucu belirlenen 4.300 guruş *mu'accele* ile, mâlikâne tevcih edilmiştir. Yeni mâlikâne sahipleri, Bursa'daki boyacı esnafının bir yerde değil de, şehirde dağılmış olarak bulunmalarından dolayı vergi toplanmasının güçlüğünden yakınmaları üzerine, Manisa boyacılığı mukata'ası örnek tutularak boyacıların birleştirilmesi için mâlikâne sahiplerinin tek bir boyahâne yapmalarına izin verilmiştir. Bu arada mâlikâne sahipleri yeni boyahâne yapımı nedeniyle giderlerinin çok olduğu gerekçesiyle, Bursa'da vergilendirmenin Sakız boyacılığı mukata'ası örnek alınarak yapılmasını istemişlerdir. Yine maliye kayıtları, Sakız boyacılığı mukata'asının da önce evkâf-ı hümâyûna bağlı iken yeniden mîrî mukata'a haline getirildiğini, ancak Sakız'da boyacı esnafını bir araya toplama olanağı bulunmadığından, kadı ve ileri gelenlerce mukata'anın koşullarının belirlendiğini ve buna göre, adı geçen adada dokunup damgaya gelen çeşitli kumaşların tartılıp her vukıyyesinden 2 para alınmak üzere düzenleme yapıldığını göstermiştir. Bunun için Bursa boyacılığı mukata'asının Sakız'ı örnek alamayacağı ve verginin 2 akçe olarak belirlendiği açıklanmıştır.

Nitekim, bu koşullar altında Bursa elvân-ı ipek boyacılığı mukata'ası ortalama 85 guruş yıllık mâl ile XVIII. yüzyıl boyunca mâlikâne tevcih edilmiştir²⁹.

Yukarıda yapmaya çalıştığımız açıklamalar, ipeğin Anadolu'da sanat ve ticaret hayatında büyük bir yer tuttuğunu göstermektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından bu yana geliştirilen ipek dokumacılığına dayalı geniş bir örgütlenme, bir yandan kalabalık bir üretici kitlesinin geçim kaynağı olmakta ve diğer yandan da devletin en büyük gelir kaynaklarından birini oluşturmaktadır. İpek, birçok büyük mukata'anın vergi kalemleri arasında

²⁹ Genç, Mehmet, a.g.m., s. 70.

yer almaktadır. Örneğin daha sonra belirteceğimiz gibi, *Erzurum gümrüğü, Tokat âmediye mukata'ası, Bursa, İstanbul, İzmir, Selânik ve Edirne mîzân-ı harîr mukata'ası, İzmir, Selânik, Edirne ve Rumeli'deki diğer şehirlerin gümrük gelirleri* arasında ipek ve ipekli emtianın önemli payı bulunduğu açıktır. Anadolu'nun sanat ve ticaretinde ipeğin ağırlığı, XVIII. yüzyılda da görülmektedir. XVIII. yüzyılda gözlenen özelliklerden biri de, artık Bursa ve çevresinin sadece İran ipeğine bağlı kalmadığıdır. XVII. yüzyılda başlayan ve XVIII. yüzyılda da aralıklarla, fakat kesin bir çözüme ulaşılmadığından dolayı sınır çarpışmaları biçiminde sürüp giden savaşlar ve İran'daki karışıklıklar nedeniyle, İran'dan gelen ipek miktarında önceki yüzyıllara oranla belirgin azalma söz konusudur. Bu arada dünyanın doğu-batı ilişkilerindeki büyük değişmelerin de etkisi unutulmamalıdır. Aslında bu eğilim XVI. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Bursa'da yerli ipek üretimiyle ilgili ilk belgeler 1587 tarihini taşır³⁰. 1590 yılında Bursa'da üretilen ipekten yılda 40-50.000 akçe *mîzân resmi* alınmaktaydı³¹. Ayrıca XVI. yüzyılın sonlarında, Batılı tâcirlerin sık görünmeye başladığı Foça, Bursa'ya rakip bir ticaret merkezi olarak gelişmeye başlamıştı. İranlı ipek tâcirleri de Bursa'da ödemek zorunda oldukları vergiden kaçmak için Foça'ya daha sonra da İzmir'e gitmeyi kendi çıkarları açısından daha uygun buluyorlardı. Nitekim, bu eğilimin hazineye verdiği zararları önlemek üzere XVII. yüzyıldan itibaren, *mîzân-ı harîr mukata'asının* yetki alanı genişletildi.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında İzmir, Avrupalı tâcirlerin İran ipeğini kolayca satın alabildikleri bir ticaret limanı olarak önem kazandı ve Halep ile yarışmaya başladı. 1787'de İzmir'den ihraç edilen ipeğin yıllık tutarı 1.865.000 dukaydı ve limandan yapılan toplam ihracatın % 4'ü kadardı³². İzmir'deki yabancı alıcıların çoğu İngiliz, Hollandalı ve Fransız'dı. XVIII. yüzyılda en işlek kervan yolu, Erzurum'dan başlayıp Tokat üzerinden İzmir'e varıyordu. Ancak XVIII. yüzyılda Bursa'daki ipek üretimi, hem nitelik hem de nicelik yönünden İran ipeği ile yarışabilecek duruma gelmiş görünüyor. Nitekim, daha önce anlattığımız mukata'aların parasal değerleri içinde, önemli bölümünü Bursa ve çevresinde üretilen ham ipeğin oluşturması bunun en büyük kanıtıdır. Ayrıca, *mîzân* ve *mengene* mukata'alarının karşılaştırılmasından da anlaşılıyor ki, ihraç edilen ham ipek içinde Bursa'da

³⁰ İnalçık, Halil, Harîr madd., El¹, s. 214'te Dalsar'dan naklen, bkz. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 386.

³¹ İnalçık, Halil, Harîr madd. El¹, s. 214

³² İnalçık, Halil, a.g.m., s. 214.

üretilenlerin önemli payı bulunmaktadır. Aslında bu, Bursa ve İstanbul'daki ipek dokumacılığı için bir tehlikeydi. O yüzden, 1806'daki düzenlemede, Bursa ipeğinden belirli bir miktarın İstanbul tâcirlerine satılması, ondan sonra padişahın izniyle Avrupalı tâcirlere ipek satılabileceği öngörülüyordu³³. Bunun nedeni şuydu: 1570'lerden sonra İtalyan ipekli üretiminde mekanikleşmeye doğru gidilmiş, İngiltere'de bu dalda üretim yeni başlamıştı. Bu durumda, Avrupalı tüccarlar İran'dan gelen ya da Bursa'da üretilen ham ipeğe karşı giderek artan bir ilgi göstermişlerdir. İpek, Bursalı dokumacıların da gereksinim duyduğu hammadde olduğu için, fiyatlarda rekabetten doğan bir artış gözlenmişti³⁴. Bursa'da ipek üretimi üzerinde araştırmalar yapan Murat Çizakça'nın görüşüne göre, Bursa ipeklilerinin başlıca alıcıları olan varlıklı ve yüksek dereceli görevliler ve çevreleri satın alma güçlerini artıramayınca ipekli kumaş satıcıları, kumaşlarının fiyatlarını hammadde fiyatlarının artışlarına göre yükseltmemişlerdir. Bu durumda Bursa'daki ipekli üretiminin zayıflaması kaçınılmaz bir duruma gelmiştir³⁵. Bu görüşteki doğruluk payının ne kadar olduğunu belirleyebilmek için çok ayrıntılı çalışmalar yapmak gerektiği açıktır. Zira, Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıldaki gelişmelerin, varlıklı çevreleri güçsüzlüğe ittiğini kanıtlayan belgelerden ziyade, mâlikâne mukata'a tevcihi yönteminin etkisiyle, devletin alması gereken vergilerin toplanmasında aracılık yapan kalabalık bir kitlenin bu işlevi yüklenerek kendilerine büyük paylar ayırabildiklerini gösteren çok sayıda kayıt bulunduğu gibi, somut olarak da bu kişilerin maddi refahının belirleyicisi olan belgeler vardır. Bunlar üzerinde yeri geldiğinde durulacaktır.

b) *Ankara'daki mukata'alar:*

XVI. yüzyılın sonlarına kadar geçen zaman içinde, Ankara ve çevresinde dokunan soflar, sadece imparatorluk dahilinde değil, Doğu'da ve Batı'da ün yapmıştı. Tiftik keçisinin yününden iğrilen iplerle dokunan kumaşlar, incelik ve parlaklığı nedeniyle, özellikle üst tabakadan kişilerin giyiminde ayrı bir yer tutuyordu. Ankara öylesine yoğun bir sof üretim alanıydı ki, buraya gelen yabancıların ilk dikkatini çeken bu konudaki etkinliklerdi. XVI. yüzyılın son-

³³ İnalçık, Halil, a.g.m., s. 215.

³⁴ Faroqhi, Suraiya, Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmâlâtı, İFM (Ö.L. Barkan Armağan) 41/1-4 (1982-83), s. 241.

³⁵ Faroqhi, S., a.g.m., s. 241.

larında Ankara'nın sof üretim ve ticaretinin durumu belirlenmiştir³⁶. XVII. yüzyıldan itibaren Ankara'nın bu açıdan ekonomik durumunun incelenmesi, ticaret tarihi açısından gereklidir. Suraiya Faroqhi, yaptığı araştırmalar sonucu, çok somut verilerin elde edilmemesine rağmen, XVII. yüzyılda da Ankara'nın en azından canlılığını koruduğu sonucuna ulaşmış ve Ankara'da ekonomik çöküntünün ancak XIX. yüzyılın ilk yarısında belirginleştiği görüşünü ileri sürmüştür³⁷. Adı geçen yazarın kanısına göre, Avrupa rekabetinin, özellikle Avrupa'da sanayi geliştikten sonra mamul madde yerine hammadde isteklerini artırmış olmasının Ankara'da etkisi en azından XVII.yüzyılda sınırlı kalmıştır. O bu yargıya varırken, ilki 1593-1602 yıllarını kapsayan, ikincisi de 1687'den 1693'e süren iki ayrı dönemde Ankara evlerindeki sof tezgâhlarının nicel ve nitel durumlarını karşılaştırmaktadır. Nitekim, XVIII. yüzyılın ortalarına kadar, Ankara'da üretilen sof kumaşlarının küçümsenmeyecek miktarlarda Fransa'ya ithal edildiğini gösteren kanıtlar vardır. Fransızlar ancak 1730 dolaylarında Lille, Arras ve Amiens şehirlerinde sofçuluğu geliştirdikten sonra, Ankara'dan mamul sof ithal etmeyi bırakmışlardır³⁸. Bununla birlikte, XVII. yüzyılda Ankara'da üretilen tiftik ve tiftik ipliğinin sancak sınırları dışına çıkartılmasına konan yasağın, XIX. yüzyıl başlarına kadar yürürlükte kalmış olması, bu dönemdeki değişikliklere işaret etmektedir. Yine Faroqhi'nin saptadığı 1645 tarihli bir belgeden, Cendere mukata'ası emirlerinin, yasağa rağmen kimi tâcirlerin Halep'e, İzmir'e, Sinop'a ve Samsun'a tiftik ve tiftik ipliği gönderdiklerinden yakındığını öğreniyoruz³⁹. İngiliz ve Hollandalı tâcirlerin sayısının giderek artması, İzmir'in bir ihraç limanı olarak önem kazanması bu dönemdedir. Buradan ihraç edilen ticaret eşyası arasında dokunmuş kumaşlarla birlikte tiftik ipliğinin bulunması kuvvetli bir olasılıktır. Nitekim, 1817 tarihinde düzenlenmiş bir belgede, yakın zamanlara kadar yılda 1.000 yük kaba tiftik ipliğinin Ankara bölgesinden İzmir limanına sevk edildiği belirtilmektedir⁴⁰. Avrupa ticaretinde, mamul dokuma ürünlerinden, hammaddeye doğru değişen bir eğilimin sezilmesine rağmen, savaşlar ve savaş sonrası ekonomik bunalımın etkileri, XVIII. yüzyılda Avrupa modasındaki değişmeler gibi nedenlerle hammadde

³⁶ Ergenç, Özer, XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar, *Türk İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1973, s. 153.

³⁷ A.g.m., s. 242.

³⁸ Faroqhi, S., a.g.m., s. 254'te, Paul Masson, *Histoire du commerce Français dans le Levant au XVIIIe Siècle* (Paris 1911), s. 457'den naklen.

³⁹ A.g.m., s. 252.

⁴⁰ A.g.m., s. 254.

talebindeki tıkanmalar sonucu, bölgedeki tiftik ipliğinin önemli bir bölümünün yerli sanayi için kullanıldığı düşünülmelidir⁴¹.

XVIII. yüzyılda düzenlenmiş maliye defterlerini incelediğimizde, ilginç ve açıklanması gereken verilerle karşılaşırız. Örneğin, H. 1130/M. 1718 tarihli Başmuhasebe defterinin Ankara sancağındaki mukata'alarla ilgili bölümünde⁴², bir *Mukata'a-i damga-i kirpas-ı penbe* vardır. Bunun yıllık *mâli*, H. 1130 M./1718'de 30.000 akçe kaydedilmiş, H. 1147/M. 1734-35'te 10.000 akçe eklenerek 40.000 akçeye çıkarılmıştır. Bu mukata'anın yanında bir de *Mukata'a-i damga-i Ankara ve tevâbi'i* adıyla kaydedilmiş vergi birimi vardır ki, yıllık *mâli* 27.273 guruştur ve kalemiyesiyle birlikte 30.000 guruşa ulaşmaktadır. Görüldüğü gibi, bu meblâğ Bursa ve ona bağlanan yerlerin mizân-ı harîr mukata'asının yıllık *mâlinden* daha fazladır. Pamuklu dokuma ürünlerinden alınan vergiler, ayrı bir mukata'a olarak ayrıldığına göre, bu ikinci damga mukata'asının doğrudan doğruya sof üretimiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılda bu mukata'a *damga ve cendere mukata'ası* diye anılırdı. Padişah hâsalarından olan bu mukata'a yalnızca Ankara ve çevresinin sof üretimini kapsamayıp, Kalecik, Tosya, Koçhisar, Kastamonu, Çankırı, Sivrihisar gibi sof üretiminin görüldüğü diğer yerleri de içine alıyordu. Ancak, mukata'a gelirlerinin dörtte üçünün Ankara ve çevresinden elde edildiğini, dönemin belgeleri kanıtlamaktaydı⁴³. Oysa XVIII. yüzyılda diğer yerlerin gelirlerinin ayrı ayrı mukata'aya bağlandıkları görülmektedir. Örneğin, Koçhisar (İlgaz)'da *damga-i cendere ve tevâbi'i* mukata'ası 80.000 akçe yıllık *mâli* ile iltizâma verilirken, H. 1128/M. 1716'da 2.328 akçe zam yapılmış ve H. 1129/M. 1717'de de 300 guruş muaccelle ile Koçhisarlı Mustafa Ağa'ya *mâlikâne* suretiyle verilmiştir⁴⁴.

Aynı şekilde, Tosya cendere mukata'ası da Hatun nehri çeltik mukata'asıyla birlikte H. 1132/M. 1719-20'de yıllık 120.000 akçe ile defterde kayıtlıdır. Bu iki mukata'ada dikkati çeken özellik, *cendere damgası* adını taşımalarıdır. *Cendere*, Bursa'da mengene denilen ve dokunan kumaşların perdahtlandığı, yani düzeltilip parlatıldığı alettir ve genellikle bu üretim dalında XVI. yüzyıldaki uygulamada vergi, cenderede perdahtlanan kumaşlardan alınır ve vergi alın-

⁴¹ A.g.m., s. 254.

⁴² BA, MAD, No: 9510, s. 85-88.

⁴³ Ergenç, Özer, XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara İktisadî Tarihine Ait Araştırmalar, s. 162.

⁴⁴ BA, MAD, No: 9510, s. 93-95.

dığını belirlemek üzere damga vurulurdu. Mukata'anın bu adla anılması da bunun içindi. Tosya ve Koçhisar'da aynı uygulama sürdürülmekteydi ki, verginin adında bir değişiklik görülmemektedir. Ancak, Ankara'da XVIII. yüzyılda bu vergi biriminin yalnızca, damga mukata'ası diye anılmaya başlaması nasıl açıklanabilir? Ankara'yla birlikte Tosya ve Koçhisar'da ayrıca *damga-i kirpas-ı penbe* adıyla pamuklu dokuma üretiminden alınan vergiler gösterildiğine göre, Ankara'daki büyük gelirli damga mukata'asının tiftik ve tiftiğe dayalı dokuma koluyla ilgili olduğu açıklık kazanmaktadır. Ankara'da vergi adında *cendere* deyiminin kullanılmaması, XVII. yüzyıldan itibaren başlayan değişimle ilgili olmalıdır. XVI. yüzyılda tiftik ipliği, Ankara ve çevresindeki tezgâhlarda dokunarak kumaş haline getirildikten sonra satılırdı. İpliği alan doğrudan sofçu esnafıydı. Ankara'ya gelen yabancı tâcirlerin aldıkları veya Ankaralı sof tâcirlerinin Avrupa'daki vekilleri aracılığıyla sattıkları kumaştı⁴⁵. Oysa, XVII. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Avrupa'da dokuma sanayiinin gelişmesiyle birlikte, onların isteği hammaddeye yani ya tiftiğe ya da tiftik ipliğine doğru kaydı. Bu olguyu, yasaklamalarla mutlak biçimde önlemek olanak dışı olduğundan, pek muhtemeldir ki, XVIII. yüzyılda da dış talep ağırlıklı olarak iplik satın alma biçimindedir. Doğal olarak bu durumda, vergilendirme yöntemlerinde değişikliğe gidilerek tiftiğin kumaş haline gelmesi beklenmeden, ham ya da iplik büküldükten hemen sonra vergiyi almak gerekmiştir. Nitekim Bursa'da mîzân resmi ham ipekten veya *pod ve meş-dûd* haline getirilmesi aşamasında alınmaktaydı. Çünkü orada, XVI. yüzyıl sonlarına kadar ipeğin hemen tamamı İran'dan gelmekteydi ve Bursa'da işlendiği kadar, Batı'lı tâcirler tarafından da satın alınmaktaydı. Ankara'da aynı durum söz konusudur. Tosya ve Koçhisar'da ise, mukata'anın *cendere* adını taşıması, Faroqhi'nin dediği gibi, buralarda Ankara'da üretilenlerden düşük nitelikli olan kuşak ve şâli yapımında, dışarıya satılmayan tiftik iplikleri değerlendirilmiş olmalıdır⁴⁶.

Bursa ve Ankara'daki üretime ilişkin belgelerden derlediğimiz bilgiler, bizi çok boyutlu araştırmalar yapılması gerekliliği ile karşı karşıya bırakmaktadır. Çözümlememiz ve somut verilerle kanıtlamamız gereken bir dizi gözleme dayalı sorunlar vardır. Birinci olarak gözlenen şudur: XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı ticaretinde büyük değişikliklerin olduğu kesindir. En azından, yukarıda yaptığımız değerlendirmelerde, bilemediğimiz bir etmeden kaynaklanan büyük bir yanlışlık bulunmuyorsa, XVIII.

⁴⁵ Ergenç, Özer, a.g.m., s. 155-160.

⁴⁶ Faroqhi, S. a.g.m., s. 254.

yüzyılda Ankara tiftik yünü ve sof kumaşı üretimine dayalı ticaret, Bursa'daki ipek üretimi ve ticaretinden önde görünmektedir. Bursa ve çevresinin ürettiği ham ipek artı 25 yük İran ipeğinden alınacak vergilere dayalı mukata'a, yılda 15.000 guruş mâl ile mültezime devredilirken, Ankara'nın damga mukata'asının yıllık değeri 30.000 guruştur. İkincisinde dokunmuş kumaştan alınan vergilerin de bulunacağını düşünerek, Bursa'nın kumaşlardan alınan *mengene* mukata'asını, yıllık 2.500 guruşla *mîzân mukata'ası*na eklese bile, Ankara'nın vergi gelirlerinin fazlalığı küçümsenmeyecek orandadır. Fakat, belgelerden derlenen veriler, XVI. yüzyıl kadar ayrıntılı olmadığından dolayı, bu konuda daha somut değerlendirmelere geçilememektedir.

İkinci sorun, XVIII. yüzyılda, dönemin kendi içindeki gelişmelerin tam anlamıyla saptanamamasıdır. Mehmet Genç'in bu konu üzerinde iki değerli makalesi, önemli açıklamalar getirmesine rağmen, beliren soruların cevapları, yukarıda da belirttiğim gibi, sanıyorum yapılması gerekli çok ayrıntılı çalışmalarla verilebilecektir. Genç, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş*⁴⁷ adlı incelemesinde, XVIII. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin birbirinden oldukça farklı eğilimler gösteren iki döneme ayrılabilceğini belirtmektedir. Bu dönemlerin de siyasal ve askeri gelişmelerle çakıştığına, dikkati çekmektedir. Yüzyılın başından 1760'a kadar geçen sürede Osmanlılar bir önceki yüzyılın sonunda uğradıkları yenilgi ve kayıpları bir ölçüde gidermeyi başararak rahatladıkları halde, 1760'tan sonra kesin başarısızlığa uğramışlardır. Ekonomik hayat da, bu tarihle birbirinden ayrılan iki dönemin birincisinde belirgin bir genişleme içinde, ikincisinde ise gözle görünür bir daralmayı taşımaktadır⁴⁸. Osmanlı ekonomisi XVIII. yüzyılın ilk yarısında, hemen bütün dalları kapsayan bir genişleme içindedir. Büyük merkezlerde uzak pazarlar için üretim yapan sınai üretim genişlemektedir. İstanbul, Halep, Ankara, Bursa, Tokat, Edirne, Selânik gibi merkezlerde üretim artmaktadır. Genişleme kendisini sadece sanayi alanında değil, tarım alanında da gösterir. Bu ekonomik büyümenin sonucu, devlet bütçesine ait gelirlerde yüzyılın başından ortasına % 50 oranında artma olmuştur. Buna karşılık, yüzyılın ikinci yarısında da tersine bir gelişme ile, genişleme yerini daralmaya bırakır ve her alanda belirgin bir sı-

⁴⁷ Genç, Mehmet, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş, *Yaptı* 49 (Nisan-Mayıs 1984), s. 52-61.

⁴⁸ Genç, M., a.g.m., s. 53.

kını başgösterir. Genç, ekonomi alanındaki bu eğilimi, savaşlar nedeniyle harcamaların gittikçe artmasına bağlar.

Mehmet Genç, yukarıda sözünü ettiğimiz makalesinden daha önce kaleme aldığı bir diğer incelemesinde, XVIII. yüzyıl maliye belgelerinin değerlendirilmesi konusuna açıklık getirmekte ve bunlar üzerinde yaptığı toplu hesaplamalarla somut durumun belirlenmemesine rağmen, bir önce üzerinde durduğumuz sonuçlara varmaktadır⁴⁹.

Bu konudaki düşüncelerimizi, daha sonraki değerlendirmeye bırakarak, Osmanlı şehirlerindeki sanayi faaliyetlerini incelemeye devam edelim:

2. Pamuklu dokuma sanayi ile ilgili mukata'alar:

Anadolu'nun çeşitli şehir ve kasabalarında pamuk ipliği iğrilerek, bunlardan her tür ve desende kumaşlar dokunmaktaydı. Bu üretim dalında yapılan işlemlerin sırası şöyleydi: Kırsal alanda yetiştirilen pamuk, kocağından çıkarılarak, şehirde pamuk pazarında ilgili esnafa satılmakta ve *çırık* adı verilen aletlerde iğrilerek iplik haline getirilmekteydi. *Cullâh* esnafı da bunlardan bogasi, alaca, astarlık, dülbend gibi adlarla anılan kumaşlar dokumaktaydı. Pamuktan iplik yapılması, çeşitli beldelerde farklı gruplar tarafından gerçekleştiriliyordu. Örneğin, XVII. yüzyılın başlarına ilişkin bir belgeden, Manisa'da kadınların pamuk ipliği büktüklerini ve bunları pazarladıklarını öğreniyoruz⁵⁰. Burada, cullâh taifesinin, çevredeki köylerden Manisa'da Perşembe pazarına getirilen pamukları, "nice fakîre hatunlar ve gayrisi" almadan madrabazların toplayıp başka yerlere götürdüklerinden yakınılmaktadır.

Bu sanayi kolunda üretilenler, her beldenin özelliğine göre kanunlarda belirtilen vergiye tâbi idi. Yöntem olarak vergisi ödenen eşyaya damga basıldığından dolayı, mukata'aya bağlanan bu gelirler damga vergisi diye adlandırılıyordu. Maliye defterlerinde, zaman zaman pamuklu dokumadan alınacak vergiler açıklanmaktaydı. Örneğin, Ankara *damga-i kirpas-i*

⁴⁹ Genç, Mehmet, 18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mâlî Verilerinin İktisadi Faaliyetinin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerine Bir çalışma, *Türk Dünyası Araştırmaları* 11/2 (1981), s. 33-77.

⁵⁰ Uluçay, Çağatay, 17. *Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı*, İstanbul 1942, s. 138, Vesika: 22.

penbe mukata'ası kayıtları arasında H. 25 Zi'l-hicce 1148/M. 7 Mayıs 1736 tarihli bir derkenarda "dokunan pamuk bezlerinin her topundan 2'şer akçe resm-i damganın mîrî için alınmasının eski tahvil beratlarında yazılı olduğu belirtilerek, aynı uygulamaya göre, mukata'anın iltizâma verildiği" yazılıdır⁵¹. Aynı şekilde, Çankırı muhasebe defterlerinde de şu açıklama vardır: "Kengiri sancağı sınırları içinde bulunan kasaba ve köylerde dokunan beyaz penbeleri, diğer yerlerde dokunan eşya gibi *mîrî damga* ile damgalanmadan satışına cüret edildiği için, bu konuda düzen sağlamak üzere, adigeçen sancakta dokunan ve pazar kurulan yerlerde alınıp-satılan penbe bezinin her topundan 2'şer akçe resm-i damga alınmak şartı konulmuştur"⁵². *Damga-i Hamîd ve Isparta mukata'ası* kayıtlarında bu konudaki açıklama daha ayrıntılıdır. Belirtildiğine göre, Hamîd, Burdur, Keçiörlü, Eğridir, Uluborlu, Yalvaç-ı Karaağaç kazalarında işlenen *astar*, *bogasi*, *dülbend*, *alaca*, *boyalusuz*, *penbe bezi* ve *keten bezi*'nin her 5 zırâ'ından 1 akçe ve *beledî dülbend*'in her birinden 3 akçe ve beledî yasadığın çiftinden 2 akçe ve beyâz ve uzun peşkîrin her birinden 3 akçe ve peştemâlin çiftinden 2 akçe ve hammâm gömleği ve düğmesinden 1'er akçe ve makramanın çiftinden 1 akçe ve elvân kuşağının herbirinden 1 akçe alınması öngörülmektedir. Ayrıca, "hallâc tâifesinin" damgaya ilişkin işledikleri eşyanın her birisini damga emini görüp çürük ve kalp olmamak üzere mîrî damgayla damgalanıp, vergilerin mîrî için alınması koşulu getirilmiştir⁵³.

Vergiler böylesine ayrıntılı belirtilmesine rağmen, ülke çapında ölçü birimlerinde bir standardizasyonun bulunmaması nedeniyle, çok sağlıklı değerlendirmeler yapmaya olanak vermeseler de, ülkedeki pamuklu okuma dalında ne ölçüde ve nerelerde etkinlikle bulunulduğunu anlamamıza yarayacak en önemli belgeler, mukata'a kayıtlarıdır. Aşağıda XVIII. yüzyıl Başmuhasebe defterlerine dayanarak düzenlenen tablo, dokuma sanayiinin durumunu göstermektedir:

⁵¹ BA, MAD, No: 9510, s. 85-88.

⁵² BA, MAD, No: 9510, s. 93-95.

⁵³ BA, MAD, No: 9510, s. 77-79.

Damga-i kirpas-ı penbe mukâta'aları

Yer	Mukâta'anın yıllık değeri	Açıklamalar
Kastamonu	250.000 + 65.000 = 315.000 akçe	Artırım M. 1127'de
İnegöl (Saruhan)	90.000 "	"
Saruhan	180.000 + 37.490 = 217.490 "	"
Akhisar (Saruhan)	10.000 "	"
Hamîd-Isparta	349.000 "	"
Ankara	30.000 + 10.000 = 40.000 "	"
Çankırı	12.000 "	"
Lârende	152.000 "	"
Maraş	60.000 "	"
Ayıntab	72.000 "	"
Niğde	86.500 "	"
Tokat	(11.178,5 guruş) 1.341.420 "	Boyahâne ile birlikte
İstanbul	487.560 "	"
Trabzon	604.080 "	Ketenbezi damgası

Tablodan da anlaşılacağı üzere, dokuma sanayii dalında Bursa'daki *ipek*, Ankara'daki *sof* yoğun üretiminden sonra, Kastamonu, Manisa, Isparta ve çevresi pamuklu dokumada, Trabzon ve çevresi de keten bezi üretiminde dikkati çekmektedirler. Bu üretim bölgelerinde üretilen ürünlerin iç pazar için önem taşıdıkları açıktır. Ancak, daha önce sözünü ettiğimiz iki büyük üretim dalındaki meblâğlara ulaşamamış olmaları, bunların dış ticaretteki payının sınırlı olduğuna işaret sayılmalıdır. Yalnızca, bu örnekler içinde Tokat'ın ayrı bir özelliği bulunduğu düşünülebilir. Çünkü Tokat, İran'dan Batı Anadolu'ya ulaşan kervan yolu üzerinde bulunduğundan dolayı, burada dokuma sanayiinin yalnız yakın pazarın istekleri ile sınırlı kalmayacağı açıktır. Nitekim, *damga ve boyahâne* vergilerinin bir mukata'ada birleşmiş olması, burada gelişmiş bir dokuma sanayii bulunduğuna kanıt olarak kabul edilebilir.

3. Dericilik ile ilgili mukata'alar:

Şehirde kasapların kestikleri hayvanların derileri, kılırları ve iç yağı ayrıca işlenirdi. Bunlarla uğraşan ayrı sanatkâr grupları vardı. Deriler, deb-

bâğlara, kıllar muytâblara, içyağı da sabunculara satılıyordu. Debbâğlık, Anadolu'da en eski sanatlardan biriydi. Satın alınan deriler, önce iyice yıkanır, sonra bir metre derinliğinde çukurlara yatırılarak, kendilerinin geliştirdikleri yöntemlerle işlenirdi. Uzun süren işlemlerden sonra, deriden gön ve meşin elde edilir, bunlar her türlü ayakkabı işleyen esnafa satılırdı. Bu üretim dalında çalışanların üretimlerinin yerel tüketimle sınırlı kaldığını, *sahtiyan*'dan alınan vergilere dayalı mukata'aların değerleri, diğer mukata'alarla karşılaştırıldığı zaman kolayca anlaşılıyor. Örneğin, XVIII. yüzyılda Manisa ve çevresinde işlenen *sahtiyan* vergisi için şu kayıt ilginçtir. Maliye defterlerinde, Saruhan sancağının Manisa kazasında olan debbâğ tairesinin ürettikleri *sahtiyan*, meşin ve gönün resm-i damgası kimsenin kayd ve beratına dahil olmadığı görüldüğünden mîrî mukata'a haline getirilerek yıllık 300 guruş *mâl* ve 500 guruş muaccele ile mâlikâne suretiyle tevcih edilmiştir, diye yazmaktadır. Sonra bu mukata'aya H. 1127/M. 1705 tarihinde 100 guruş zam yapılarak 400 guruşa çıkarılmıştır⁵⁴. Aşağıdaki tabloda, Anadolu'nun şehir ve kasabalarından bazılarında, *sahtiyan*dan alınan vergilere dayalı mukata'aların değerleri gösterilmiştir:

Yer	Mukata'anın yıllık değeri	Açıklamalar
Uşak, Gediz ve Simav	60.000 akçe	
Gerede	24.000 "	
Güzelhisâr-ı Aydın	45.356 "	
Manisa	48.000 "	
Bolu	120.000 "	

Tablodaki örneklerin sayısının sınırlı olmasının nedeni, bu mukata'aların büyük gelirli olmamalarından dolayı tek olarak ihale edilmeyip genellikle sancak gelirleri içinde kalmalarıdır. O nedenle, sancak mutasarrıfı paşaların, vezirlerin hâsları ya da *bedel-i sancak mukata'aları*'nın toplamı içinde yer almışlardır.

⁵⁴ BA, MAD, No: 9510, s. 51-56.

4. Gümrük mukata'aları:

XVIII. yüzyıl ticaret hayatının önemli göstergelerinden biri de gümrük mukata'alarının değerleridir. Osmanlı kanunu, ülkeye gelen ve çıkan her türlü ticaret eşyasından gümrük vergisi aldığı gibi, ülke içinde de gümrük uygulamasına başvurmuştur. Temelde, *tüccâr-ı seffâr* denilen bel-deler arasında ticaret yapanların, girişebilecekleri spekülasyonların doğuracağı sıkıntıları önlemek amacıyla başvurulmuş bir önlem olan bu uygulama, aynı zamanda hazinenin en büyük gelir kaynaklarından birini oluşturmuştur. Çok somut verilere ulaşılmasına rağmen, genel gelişmelere ışık tutacak kanıtları, bu mukata'aların incelenmesiyle bulabilmekteyiz.

a) Antalya gümrüğü:

XV. ve XVI. yüzyıllarda Antalya limanı, Anadolu'nun önemli bir ihraç merkezi durumundaydı. Antalya-İskenderiye deniz yoluyla Anadolu'dan büyük ölçüde sanayi ürünü çıkarılıyor ve Arap ülkeleriyle bağlantı bu noktadan sağlanıyordu⁵⁵. Ancak, XVIII. yüzyıla gelindiğinde Akdeniz ticaretindeki büyük değişimler, Anadolu'da İzmir'in gittikçe artan bir öneme sahip olması gibi nedenlerle Antalya trafiğindeki yoğunluğun eski düzeyinde bulunmadığı anlaşılıyor. Mukata'a kayıtlarından, gümrük mukata'asının yüzyılın birinci yarısındaki durumunu izleyebiliyoruz. Önce, gümrük mukata'ası, kassâbiye, kahve, şem'hâne, boyahâne ve ihtisâb vergileriyle birleştirilerek, yılda 928.200 akçe yıllık mâl ile iltizâma verilmiştir. Yapılan açıklamalardan anlaşıldığına göre, yukarıda belirtilen akçe tutarını her yıl hazineye ödemek koşuluyla mukata'a mâlikâne usulüyle iltizâma verilmişken çeşitli nedenlerden dolayı gelirleri, hazineye ödenmesi gerekeni bile karşılayamaz duruma gelince H. 1137/M. 1724 yılı başından itibaren mukata'anın işletilmesi *emîn* denilen bir görevliye verilmek suretiyle, vergiler toplanmaya başlamıştır. Mukata'a emaneten işletilirken, H. 1137/M. 1724-5 yılında 4.545,5 guruş (545.460 akçe), H. 1138/M. 1725-6 yılında 4.091 guruş (490.920 akçe), H. 1139/M. 1726-7 yılında 4.805 guruş (576.600 akçe) H. 1140/M. 1727-8 yılında 5.492 guruş (659.040 akçe) gelir sağlandığı görülmüştür. Mukata'a emaneten işletilirken çok sıkı bir denetim altında tutulduğundan dolayı, bu toplam yıllık gelirlere, en az vergi

⁵⁵ İnalçık, Halil, *The Ottoman Empire*, s. 127; Ergenç, Özer, Ankara İktisadî Tarihine Ait Araştırmalar, s. 46.

kayıyla ulaşılmış gerçek değerler olarak bakmak gerekir. Çünkü, bu dönemde mukata'aya Antalya kalesi topçubaşısı Ahmed Ağa *nâzır*, Aydın muhassılı Vezir Abdullah Paşa tarafından da Salih-zâde adlı bir adam *mübâşir* olarak atanmış ve Antalya kadısının denetiminde ayrıntılı defter tutulmuştur. Bu dört yılın gelirlerinin, maliye defterlerinde kayıtlı 928.200 akçenin yarısı dolayında seyretmesi üzerine, mukata'anın yeniden mâlikâne suretiyle iltizâma verilmesinin daha yararlı olacağı düşünülmüş ve son yılın geliri üzerine zam yapılmış ve 6.100 gurusş mâl bağlanarak eski mültezimin üzerinde bırakılması uygun görülmüştür⁵⁶. Mukata'aların ihalesinde esas alınan, olabildiğince artırma kuralına uyulmasına rağmen, 6.100 gurusş (732.000 akçe) yıllık gelir saptanması, Antalya gümrüğünün daha önceki durumuna (yıllık 928.200 akçe gelire) göre, aşağılarda kalmaktadır. Bu durum, Antalya limanının dışsıtım açısından belirli bir gerileme içinde bulunduğunu göstermektedir.

b) *Trabzon gümrüğü:*

Bütün Doğu Karadeniz kıyısında liman kasabalarını da içine alan bu gümrük mukata'ası, Karadeniz'de gerçekleştirilen ticaret etkinliklerini vergilendiriyordu. Muhasebe defterlerinde Trabzon iskelesinden başka, bir Gönnye bir de Kaş iskelesinde gümrük bulunmaktaydı. Ancak ağırlık Trabzon'daydı. XVIII. yüzyılın başından itibaren Trabzon gümrüğünün, ihtisâb, dellâliye, şem'hâne gelirleriyle birlikte bir mukata'a oluşturduğunu ve 800.000 akçe dolayında yıllık tutarı hazineye ödemek koşuluyla iltizâma verildiği anlaşılıyor⁵⁷. H 1169/M. 1755-6'da yıllık mâli 848.000 akçedir⁵⁸. H. 1194/M. 1780 yılında ise 848.000 akçeye bir takım ilavelerle, bu tutar 946.485 akçeye yükselmiştir⁵⁹. Bu rakamlar, gümrüğün yüzyıl içinde gelirlerinde ortaya çıkan değişiklikleri pek az yansıtmaktadır; fakat gösterdiği şudur ki, Trabzon limanı Antalya limanından daha yoğun bir etkinlik alanıdır. Trabzon limanının, eskiden beri Anadolu'ya doğrudan ticaret malları için İstanbul'a ulaşımında kullanılan bir yol olduğunu biliyoruz. Bunun yanında, özellikle yükte ağır mallar için deniz yolunun daha ucuz oluşu,

⁵⁶ BA, MAD, No: 9510, s. 71-74.

⁵⁷ Trabzon Şer. Sic. 1866, s. 78 b'de Trabzon gümrüğünün 1 Muharrem 1114/28 Mayıs 1702 tarihinden itibaren yılla 8 yük akçeye iltizama verildiği yazılıdır.

⁵⁸ BA, MAD, No: 10199, s. 533.

⁵⁹ BA, MAD, No: 10223, s. 92.

iç ticaret bakımından da burasını önemli kılmaktadır. Nitekim, bu konudaki düşüncelerimizi doğrulayan belgeleri, maliye defterlerinde bulabiliyoruz. Örneğin, 8 Muharrem 1194/15 Ocak 1780 tarihli bir kayıтта, Trabzon tâcirlerinin satın aldıkları bakır, fındık, demir, aba, kebe ve çeşitli eşyalarından, gümrük emînlerinin yasal olmayan isteklerde buldukları belirtilmektedir⁶⁰. Anlaşıyor ki, buradan hacimli, ağır ticaret eşyası nakledilmektedir. Çünkü bir başka belgede de, aynı mukata'aya bağlı Rize kazasının gümrük emini, gemisine yüklediği 350 kantar yapığı ve 2.000 İstanbul kıyeli tuz ve diğer eşyasının gümrük vergisini vermeyen tâcirden yakınması üzerine gereken emrin verildiği yazılıdır⁶¹.

Trabzon'dan başka Doğu Karadeniz bölgesinde, Gönye iskelesi gümrüğü 200.000 akçe, Kaş iskelesi gümrüğü de 2.000 gurus (240.000 akçe) yıllık mâli olan iki mukata'aya bağlanmıştır⁶².

c) Erzurum gümrüğü:

Maliye defterlerinde, Erzurum'da gümrüğe ilişkin iki mukata'a görülmektedir. Bunlardan biri *mukata'a-i gümrük-i Erzurum*, diğeri de *nezâret-i gümrük-i Erzurum* adlarıyla kayıtlıdır. H. 1169/M. 1755-6 yılına ait kayıtlarda, bu iki mukata'anın nitelikleri üzerinde açıklama bulunmadığı halde, H. 1194/M. 1780 tarihli defterde bir ölçüde aydınlatıcı bilgi vardır. Sözü edilen bu ikinci defterde *mukata'a-i nezâret-i gümrük-i Erzurum*'un, Erzurum gümrüğünden ayrılmış olduğu belirtilmektedir. *Mukata'a-i Erzurum ise, kassâbiye, ihtisâb, mizân, beytü'l-mâl-i âmme ve hâssa* mukata'alarıyla birleştirilmiş olduğu gibi, bu vergi biriminde, bunlardan başka gelirlerin de yer aldığını gösteren kayıtlar yer almaktadır. Örneğin, 7 Zi'l-hicce 1188/8 Şubat 1775 tarihini taşıyan bir derkenarda şu açıklama bulunmaktadır: Erzurum eyâletindeki Hınıs ve Tekman sancaklarına Süleymanlı aşireti ümerâsından Mehmed ve Demir Mehmed'in ataları İbrahim Bey "ber vech-i yurtluk ve ocaklık mutasarrıf iken" öldüğünde, buraların yönetimi başkalarının eline geçmiştir. Daha sonra ailenin hakkı ortaya çıkınca yine kendilerine tevcih edilmiş ve böylece aile içinde babadan oğula sancakbeyliği görevi intikal etmiştir. Belirtilen tarihte hak sahibi bulunan Veli'nin

⁶⁰ BA, MAD, No: 10223, s. 92, derkenar 1.

⁶¹ BA, MAD, No: 10223, s. 92, derkenar 3.

⁶² BA, MAD, No: 10199, s. 533; No: 10223, s. 95, 97.

yaşı küçük olduğu için amcası tasarrufta bulunmaktadır ve hazine defterinde her yıl mîrî için Erzurum gümrüğü emînlerine 1.000 guruş ödenmesi koşuluyla bu tasarrufun devlet tarafından tanındığı kaydedilmiştir. Defterde ayrıca benzeri açıklamalar bulunmaktadır. Bunlara göre, adı geçen mukata'anın Erzurum eyaletinde çeşitli gelir kaynaklarını içinde bulunduran büyük bir mukata'a olduğu anlaşılıyor. Nitekim, bu mukata'anın yıllık mâli, H. 1169/M. 1755-6'da 112.984 guruş olarak kaydedilmiş, fakat "*ber müceb-i telhîs ve fermân-ı âlî*" 80.000 guruş olarak düzeltilmiştir. Daha sonra H. 1170/M. 1756-7'de 80.118 guruş yazılmıştır⁶³. H. 1194/M. 1780'de ise 95.094 guruş yıllık mâl zamlarla 96.488 guruşa çıkmış görünmektedir⁶⁴. Bu mukata'a içinde gümrük gelirlerinin payını belirlemeye olanak yoktur. Ancak, gümrük hizmetlerinin yürütülmesi için ayrıca kurulmuş olduğu anlaşılan *gümrük nezâretine* ilişkin mukata'a bu konuda daha aydınlatıcıdır. Yıllık mâli 25.200 guruş olarak belirlenen ve 100 guruşu *kitâbet-i nezâret*, 100 guruşu da *rehdârlık-ı nezâret* için olduğu belirtilen bu mukata'anın yılda hazineye ödediği yüksek meblâğın, Erzurum ve çevresinin iç ve dış ticaret açısından yoğun bir trafiğe işaret etmekte olduğu açıktır.

d) Tokat âmediye resmi mukata'ası:

Âmediye resmi, Tokat'a Erzurum'dan, Hind'den, Bağdat'tan ve Osmanlı ülkesinin içinde çeşitli yerlerden gelen ticaret eşyasından alınan bir vergidir. Bu vergiye dayalı mukata'anın yıllık mâli, 11.691,5 guruş olarak kaydedilmiştir⁶⁵. Bu toplam içinde, dışarıdan gelen ticaret eşyasının sağladığı geliri belirleyemiyoruz. Yine tam anlamıyla şimdilik saptayamadığımız özelliklerinden biri de, Osmanlı ülkesinde nerelerden Tokat'a gelen ve hangi tür metâdan ne oranda vergi alındığıdır. Ancak bu verginin adının "âmediye" (geliş) vergisi olması ve defterde "gayri ez refiye" diye bunun özellikle belirtilmesi yanında, aşağıdaki kayıttan da sezilebileceği gibi, herhalde Tokat'ın doğusundaki beldelerden Batı'ya doğru nakledilirken, bu şehre uğrayan, gümrüğe tâbi metâdan sözü edilen vergi alınmaktaydı. Böylece, asıl dış ticarete konu olan eşyanın bu mukata'anın denetimi dışında kalamayacağı düşünölmüştü. Fakat Osmanlı ülkesinde üretilen

⁶³ BA, MAD, No: 10199.

⁶⁴ BA, MAD, 10223, s. 233.

⁶⁵ BA, MAD, No: 10223, s. 185.

ürünlerin bu vergiye tâbi olup olmadığı konusunda anlaşmazlıkların ortaya çıktığı da görülüyordu. 5 C. Âhir 1194/8 Haziran 1780 tarihli bir derkenarda, o sırada mukata'ayı mâlikâne elinde bulunduran Mehmed Bey'e "şurût-ı mukayyede" üzere vergileri toplaması için emir verildiği kayıtlıdır. 3 Şa'ban 1194/4 Ağustos 1780 tarihli bir diğer derkenarda, adı geçen Mehmed Bey'in Karahisâr-ı Şarkî şaphânesi emînlerinden yakınması yer almaktadır. Belirtildiğine göre, şaphâne mukata'ası emînleri her nasılsa sağladıkları bir emirle şaptan alınması gereken âmediye resmîni ödemekten kaçınmaktadırlar. Bu yakınma üzerine vergilerin ödenmesi emredildiğine bakılırsa, Karahisâr-ı Şarkî'de üretilen şap, vergi kapsamı içindeydi. Bu durumda, Tokat âmediyesi, esas olarak ülkeye ithal edilen metânın tam göstergesi niteliğini taşımamaktadır.

Ancak Tokat âmediyesi, 25.000 guruş yıllık mâli olan Bağdat gümrüğü⁶⁶ ve Erzurum gümrüğüyle birlikte değerlendirildiğinde, her üçünün de yüksek değerli mukata'alar olduğu ve bu düzeye ulaşmalarının dış ticaret maddelerini önemli ölçüde denetleyebilmelerinden kaynaklandığı söylenebilir.

5. İhtisâb mukata'aları:

Bilindiği gibi, İslâm'daki "emr bi'l-ma'ruf nehy 'ani'l-münker" kuralına göre, Osmanlı padişahı da bir Müslüman halifesi olarak reâyânın genel düzenini sağlamakla yükümlüydü. Çarşı ve pazar düzeni, bu kuraldan kaynaklanan ve adına *hisba* denilen esaslara göre sağlanırdı. Padişah adına hisba kurallarını uygulayan muhtesibler, esnaf örgütünün belirlenen standartlara uygun üretimde bulunmalarını denetlemenin yanında, üreticiye ve tüketiciye en uygun fiyatların belirlenmesinde etkiliydiler. Bu görevleri kamuyu ilgilendirdiğinden dolayı, Osmanlılar hem bu hizmetin karşılığı hem de üretilen metâ için topluca *ihtisâb rûsûmu* denilen bazı vergileri alırlardı. Muhtesibler, bu açıdan aynı zamanda birer maliye görevlisiydiler ve *ihtisâb vergileri* de aynı diğerleri gibi mukata'aya bağlanarak iltizâma verilirdi. Çoğu zaman şehre gelen hubûbattan, meyvadan, undan, odundan ve benzeri maddelerden alınan *bâc*'lar da ihtisâb mukata'asının gelirleri arasına katılırdı. Bu nedenle, ihtisâb gelirleri şehirde üretilen ve pazarlanan tüm ürünlerle, şehir ve çevresindeki kırsal alan arasındaki beslenme

⁶⁶ BA, MAD, No: 10223, s. 265.

ilişkilerine ışık tutan değerler niteliğini taşımaktadır ve bunlar bir bakıma, şehirlerin büyüklük ve yakın pazar etkinliklerindeki canlılığın göstergesiydi. Bu bakımdan aşağıdaki tablo, örnekleme yönünden anlamlıdır.

İhtisâb Mukata'aları

Yer	Mukata'anın yıllık değeri	Açıklamalar
Tavşanlı	47.516	akçe
Bursa	604.170	"
Güzelhisâr-ı Aydın	187.000	"
Tire	57.648	"
Antalya	57.100	"
İstanos (Antalya)	21.000	"
Manisa	100.000	"
Gördes	60.000	"
Ankara	100.000	"
Karahisâr-ı Şarkî	48.000	"
Lârende	152.000	"
Konya	73.529	"
Niğde	86.500	"
Kayseri	60.000	"
Beyşehir	12.000	"
Sis	420.000	"
Adana	636.000	"
İzmit	120.000	"
Karahisâr-ı Sâhib	48.660	"

Görüleceği üzere, *ihtisâb* ve *bâc* gelirlerine dayalı gelirler, gümrük ve yoğun üretim sonucu dış pazarlara gönderilen metâ üzerine konan vergiler düzeyinde değildir. Bunun iki nedeni vardır. Birincisi, ihtisâb gelirlerinin çoğunluğu üretimin sınırlandırıldığı ve fiyatların serbest piyasa koşullarında oluşmadığı ve rekabetin yasaklandığı esnaf örgütlerinin faaliyetleriyle ilgili olmasıdır. İkincisi de, *ihtisâb* ve *bâc* adı altında toplanan vergilerin, *cerîme*'ler yani cezalar dışında kalan tümünün zorunlu tüketim mad-

delerinden alınmakta oluşundan dolayı düşük tutulmuş olmasıdır. Bu özelliklerle birlikte, yüzyıl içindeki yıldan yıla olan değişiklikleri ve mültezim kârlarını göstermediği göz önünde bulundurulduğunda, yukarıdaki rakamların yine de büyük şehirlerde günlük hayatın canlılığına işaret ettiği açıktır.

6. Ma'den mukata'aları:

Osmanlı İmparatorluğu'nda maden yataklarının durumu, madencilik düzeyi ve Osmanlı ekonomisine katkılarını belirleyen ayrıntılı çalışmaların sayısı son derece azdır⁶⁷. Onun için, konu üzerinde çok yönlü değerlendirmeleri bugün yapmak olanağına sahip değiliz. Bununla birlikte, Rumeli'de ve Anadolu'daki bazı yerlerde bulunan maden yataklarının işletilmeye verildiğini, her birinin birer mukata'aya bağlanmak suretiyle hazineye düzenli yıllık gelir sağlandığını biliyoruz. Doğada kıt bulunan altın ve gümüş madenleri bakımından Osmanlı ülkesinin de pek zengin olmadığı, ilk dönemlerden itibaren bu madenlerin başka ülkelere akışını önlemek amacıyla konan yasaklardan anlaşılıyor⁶⁸. Ancak yine de, geniş Osmanlı topraklarında demir, bakır, gümüş, şap üretimine açılmış alanların bulunduğu ve bunların gelirlerinin genel ekonomik yapı içinde ne anlama geldiğinin saptanması gerektiği gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır. Böylece sektörler arasındaki denge ve birbirleri arasındaki ilişki belirlenebilir. Ayrıca, çeşitli tuzlalardaki tuz üretiminin de küçümsemeyecek boyutlara ulaşmış bulunduğunu, belgeler kanıtıyor. Bütün bunlardan dolayı, derleyebildiğimiz belgeleri bir tabloya dökerek topluca görmekte yarar vardır.

⁶⁷ Bu arada, Sahillioğlu, Anhegger ve Neşet Çağatay'ın çalışmaları zikredilmelidir.

⁶⁸ *Yasak* kavramı ile ilgili olarak bkz. Anhegger-İnalçık, *Kanûn-nâme-i Sultânî ber müceb-i Örfi Osmanî*, Ankara 1956.

Yer	Mukâta'anın yıllık değeri	Açıklamalar
Gediz	Şap=	267,360 akçe
İnegöl (Bursa)	Sim=	72.000 akçe
Kastamonu	Bakır=	2.280.000 akçe
Çan (Biga)	Bakır, kurşun, demir, gümüş	90.000 akçe
Çamardı, Sis, Kars, Aladağ	Gümüş bakır, kurşun	128.000 akçe
Karahisâr-ı Şarkî	Şap	3.800.700 akçe

Tablodan da anlaşılacağı üzere, maden üretiminde yoğunluk Kastamonu'daki bakır üretimi ile Karahisâr-ı şarkî'deki şaphânededir. Belgelerin bazı sınırlamaları yüzünden, bütün maden mukata'alarının değerleri saptanamamıştır. Örneğin, Ergani madeni, Diyarbekir voyvodalığı gelir kalemleri içinde kalmaktadır. Ayrıca, mukata'aların yüzyıl içindeki üretim durumlarını da izleyemiyoruz. Pek muhtemeldir ki, bu açıdan dikkate değer değişmelerle karşılaşabilirdik. Fakat mâlikâne suretiyle tevcih usulünün, mültezim kârlarını yıllık mâldan muacceleyle kaydırması, bizi bu konuda âciz bırakıyor. Örneğin, Niğde sancağındaki bakır, kurşun, gümüş madenlerine ilişkin aşağıda açıklayacağımız bilgileri içeren belge, yıl yıl düzenlenmiş muhasebe defterlerine ulaşılabilirdiğinde, madencilik alanında hazineyi ilgilendiren gelişmeleri nasıl ayrıntılarıyla öğrenebileceğimizi göstermek bakımından ilginçtir. 25 R. Âhir 1146/5 Ekim 1733 tarihli, maliye defterindeki derkenar şöyledir: Niğde, Sis, Kars ve Çamardı kazâlarında yer alan Kozan-oğlu dağında gümüş, bakır ve kurşun madenleri mukata'ası, 1067,5 guruş mâl ve 550 guruş *mu'accele* ile, Niğdeli Yeğen Mehmed Bey adlı kişiye, H. 1131/M. 1719 senesi Mart ayından başlamak üzere mâlikâne suretiyle tevcih edilmiştir.

Adı geçen mâlikâne sahibi, başlangıç tarihinden H. 1136/M. 1723-4 yılına gelinceye değin *mâl ve kalemiye*'sini (harç giderleri) eksiksiz ödediği halde, H. 1137/M. 1724-5 yılından H. 1145/M. 1732-3 yılının sonuna kadar geçen dokuz yıllık süre içinde 9.607,5 guruş ödemesi gerekirken, hazineye ancak 2.332,5 guruş teslim edebilmiştir. 7.275 guruş borcunu ödeyememiştir. Bunun gerekçesi olarak ibraz ettiği Bor ve Niğde kadılarının

arzlarıyla, Van muhafızı Vezir Mustafa Paşa'nın mektubunda, adı geçen dağdaki yataklarında maden cevherlerinin kesildiği, bu yüzden gelir sağlanmadığı, mültezimin teslim ettiği 2.332,5 guruşu da borçlanarak bulabildiği belirtildiğinden mukata'anın mâlikâne kaydı silinmiştir⁶⁹.

Bu açıklama bize, Niğde'deki maden yataklarının pek verimli olmadığını ve cevherinin son bulduğunu anlatıyor. Oysa, Bor şer'iyeye sicillerinde, daha sonraki yıllarda, sözü edilen madenlerle ilgili kayıtlara sık sık rastlandığı gibi, H. 1194/M. 1780 yılındaki kayıtlarda, bu mukata'anın yıllık mâline 132,5 guruş zam yapılarak 1.200 guruş mâl ile mâlikâne suretiyle iltizâma verilmiş görüyoruz⁷⁰. Demek ki, dönemin teknik bilgi ve olanaklarının düzeyine göre, bu yataklar yüzyıl boyunca işletilmiştir. Yukarıdaki tabloda gösterilen maden mukata'aları, bu örnekteki gibi olası değişmelerle sürekli işletilmiştir.

7. Tuz mukata'aları:

Kullanılma alanlarının çeşitli ve o oranda da fazla olduğu dönemde, tuzla gelirleri, Osmanlı hazinesinin en önemli kalemlerinden birini oluşturuyordu. Deniz ve büyük göllerin kıyısında bulunan kasabalardaki tuzlarda üretilen tuz, sanayide (örneğin debbâğların derileri tabaklamasında), yiyecek maddelerinin uzun süre saklanmasında ve günlük tüketimde fazla gereksinim duyulan bir maddeydi. Bundan dolayı, klâsik dönemde tuzla gelirleri çoğunlukla ya padişah hâsalarının ya da yüksek görevlilerin dirliklerinin gelir kalemleri arasında yer almaktaydı. XVIII. yüzyılda da, tuzla mukata'aları "cesim mukata'lar"dan sayılmaktadır. Aşağıdaki tablo, belli başlı tuzla mukata'alarının XVIII. yüzyıldaki yıllık mâlini göstermektedir:

Yer	Mukâta'anın değeri	Açıklamalar
Menemen	430.000 akçe	
Kızılcatuzla	2.086.380 akçe	
Çankırı	120.000 akçe	
Koçhisar	565.120 akçe	

⁶⁹ BA, MAD, No: 9510, s. 115-121.

⁷⁰ BA, MAD, No: 10223, s. 201.

Buraya kadar incelenen mukata'alar, tarım üretimi dışındaki etkinliklerle ilgilidir. Ekonomik yapının bütün yönleriyle özelliklerini ortaya koyabilmek için tarım üretiminin düzeyini ve toplam gelirler içindeki yerini belirlemek gerekmektedir. Ancak ondan sonra, eldeki verilere göre, bazı değerlendirmeler yapılabilir. Yalnız burada, XVIII. yüzyılın belirgin özelliğini dikkate almamız gerektiğini belirtmeliyiz. Artık bu dönemde tımar sistemi bütünüyle işlevini yitirdiğinden dolayı, klâsik dönemdeki genel sayımlar olan tahrîrleri ve bunların sonucunda derlenmiş *mufassal ve mücmel* tahrîr defterlerini göremiyoruz. Eskiden tımar sistemi içine yerleştirilen ve bir takım hizmetler karşılığı olarak kaynağında toplama hakkı görevlilere devredilen bir takım gelirler, şimdi mâlikâne usulüyle hayat boyu tevcih edilen, süreklilik ve yaygınlık kazandırılan *mukata'a sistemi* yoluyla toplanmaya başlanmıştır. Bu nedenle, tımar içinde *dirlik* durumunda olan birçok gelir kaynağının *bedel'i*ni hazineye aktarma eğilimi ağırlık kazanmıştır. Onun için, saptamalarımızda yeni birimin, eskideki neyin karşılığı olduğunu bilmek durumundayız. Örneğin, klâsik dönemde *eyalet-sancak* düzeni içinde, bir sancağın tahrîr sonucu belirlenen gelirleri, hâs-zeâmet-tımar adıyla örf mensuplarına dirlik olarak verilir, aynı zamanda yönetim bölgesinde vakıflara ait gelirler de belirlenirdi. Oysa şimdi, XVIII. yüzyılda *sancak yönetiminin* mâlî açıdan *sancaklık üzere zabt* (yani eskiden olduğu gibi, sancak mutasarrıflarına belirli gelirleri olan dirlikleri arpalık adıyla tahsis etme), *mîrîden zabt* (sancak gelirlerinin mîrî mukata'a haline getirilerek, belirlenen yıllık mâlini hazineye vermek koşuluyla, muacceleyle en çok artıran yönetimi tevcih etme) ve *mâlikâne suretiyle tevcih* (mukata'anın tevcihinin hayat boyu olması) gibi bir değişimi sözkonusudur ve son ikisi giderek ağırlık kazanmıştır⁷¹. Bu durumda *bedel-i sancak* olarak hazineye ödemesi yükümlenen meblâğ ve bunun üzerine mukata'a sahibinin yıllık kârının eklenmesiyle elde edilecek tutar, o sancakta eskiden tımar sistemine dahil olan bir kısım birimler ayrı mîrî mukata'alar teşkil ettiğinden, toplam sancak gelirlerinin önemli bölümünü oluşturuyordu, demektir. Bunların çoğu da tarım ürünü gelirlerle, yönetim hizmetleri için alınan vergilerdir. Aşağıdaki tablo, belli başlı sancakların yıllık mâlini göstermektedir:

⁷¹ Ergenç, Özer, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâlî Nitelikleri, *Journal of Turkish Studies* 10 (1986), s. 87 vd.

Yer	Mukâta'anın yıllık mâli	Açıklamalar
Ayıntab	7.061 guruş	
Malatya	7.330 guruş	
Voyvodalık-ı Malatya	18.200 guruş	(2.184.007 akçe)
Kars	3.722 guruş	
D. Bekir		
Voyvodalığı	76.559,5 guruş	
Tokat	59.640,5 guruş	
Kastamonu	19.213 guruş	
Kengiri	11.300 guruş	
Aydın	19.662 guruş	
Saruhan	12.727 guruş	
Menteşe	17.850 guruş	
Teke	10.366,5 guruş	
Adana	14.175,5 guruş	
Tarsus	13.919 guruş	
Hamid	16.725 guruş	

Bu toplu değerlendirmeler sonucunda, kısaca şu belirtilebilir: XVIII. yüzyıla ilişkin mâliye kayıtları, bir yandan dönemin genel gelişmelerini açıklayıcı izleri içlerinde taşırken, diğer yandan da sanat ve ticaret hayatının canlılık derecesine ve boyutlarının genişliğine de belli oranda ışık tutmaktadırlar.

OSMANLI ULAŞIM AĞINDA IRMAK KENARI BİR YERLEŞME: OSMANCIK

FÜGEN İLTER

Çorum ve çevresi, Anadolu'nun İ.Ö. 5000-4000 yıllarına kadar uzanan eski yerleşme bölgelerinden biri olmaktadır. Boğazköy, Alacahöyük gibi Anadolu'nun tarihsel eski yerleşmelerinde yapılan çeşitli arkeolojik kazılarla, geçmiş uygarlıkların verileri gün ışığına çıkarken, günümüze kadar ulaşabilen çeşitli devirlerden gelen yapılar da önem kazanmaktadır.

Hititlerden Romalılara dek uzanan egemenliklerden sonra, Bizansın yenilgisiyle de Türklerin eline geçen Çorum ve çevresi, bundan böyle Türkleşmeye başlar.

Yazımız, tüm Çorum-il, ilçe ve köylerindeki -Türk eserlerinin tanıtılması ve Türk mimarisindeki yerinin belirtilerek, değerlendirilmesine yönelik geniş bir çalışmanın parçası olmaktadır*. Biz burada, Çorum'un kuzeyinde bulunan Osmancık'daki Türk devri yapılarından bazılarını tanıtmaya çalışacağız. Yöredeki çalışmalarımızın değerlendirilmesinde, yapıların yerinde görülüp incelenmesinden başka, Anadolu'da dolaşmış gezginlerin "Seyyahatname"leri de önemle yer almaktadır. Ancak özellikle ilgimizi çeken bir noktayı hemen belirtmeliyiz; gezginlerin çoğu Osmancığa gidememişlerdir. Bazıları da ancak Çorum'a uğramışlar ama daha kuzeye çıkmamışlardır.

Buna karşılık Kiepert'in haritasında¹, Hamilton², Texier³ ve Cuinet'de^{3a} Osmancık adını bulabiliyoruz. Yine Tschihatscheff'in 1847'de

* Çalışmalarımız içinde önemli bir yer tutan Osmancık ve İskilip'teki bazı tarihsel Türk yapılarını, Budapeşte'de yapılan Türk Sanatı Kongresinde, ana özelliklerini özetleyen bir bildiriyle bilim çevrelerine duyurmuştuk; "über einige bedeutende türkische Bauten in Osmancık und İskilip", Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest, 1976, s. 433-456.

¹ H. Kiepert, Karte von Kleinasien, Berlin, 1844.

² J. Hamilton, Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia, I, London 1842 (Map of Asia Minor).

³ C. Texier, Asie Mineure, II, Paris, 1842.

^{3a} V. Cuinet, La Turquie d'Asie adlı kitabının I. cildinde, kısaca değindiği Osmancığın nüfusundan da söz etmektedir. Buna göre, Osmancığın 8940'a varan nüfusunun: 6900 ü Sünni Müslüman, 1000'i Şii Müslümandı. G.riye kalanları ise Ermeniler oluşturmaktaydı. Ermeni Gregorien'ler: 900, Protestanlar 100, Katolikler de 40 kişi idi. (Paris, 1892, s. 763-764).

Osmancık'dan, 1849'da da Çorum ve İskilip'den geçtiğini öğreniyoruz ⁴. Ancak araştırebildiğimiz pekçok gezi notu içinde, kanımızca en etraflısını Ainsworth vermekte, Osmancık sınırlı da olsa bazı yönleri ile tanıtılmakta, 'güzergâh' üzerindeki yeri de haritada gösterilmektedir ⁵ (Harita I).

KONUMU

Çorum'un kuzeyinde bulunan Osmancık, Kızılırmak üzerinde, Osmanlı döneminin önemli bir ulaşım noktasında yer almaktadır. Günümüze eski mimarlık ürünlerinden çoğunu yitirmiş olarak gelebilmiştir. Kentteki bu eski sit dokusunun ortadan kalkmasında, bu yer sakinlerinin rolünden çok, Kızılırmak fay hattı boyunca meydana gelen depremlerin etkisi olmuştur. Gerçekten Osmancık, son elli yıl içinde dört-beş kez deprem geçirmiştir.

Osmancık "kırk dilim" denen dibi ve tepesi ağaçlarla kaplı, zaman zaman sarp, çıplak kayalıklarında anıtsal mağara mezarları bulunan bir geçitle Çorum'a bağlanır. Buradan da dağlık ve engebeli bir araziden geçilerek Kızılıрмаğa ulaşılır.

Görüldüğü gibi Osmancık, doğal engebelerin belirlediği bir 'güzergâhın' Kızılıрмаğı kestiği bir yerde bulunmaktadır. Bu yol boyu, daha çok Bizans sonrası dönemde, Anadolu'nun kuzeyinde, sahile koşut dağların güney yamaçlarından geçen Avrupa-Asya ulaşım damarının önemli bir geçidini oluşturur. Bu nedenle de, ilk çağlardan başlayarak, önemli bir yerleşme yeri olmuştur.

Roma ve Bizans çağında Osmancık "Pimolisene" adıyla bilinen bir merkezdi ⁶. Kasaba, gidiş-gelişi denetleme altında bulundurma, vergi-gümrük gibi hususların sağlanabilmesi için "müstahkem" hale getirilmiştir. Bu amaçla, ırmak kenarındaki eski kentin kuzey-doğusundaki kayalıklar kale görevini yüklenmiştir. Bu dönemlerden kalma kale surları, günümüzde de görülebilmektedir. Kale kentin, su ve öteki gereksinmelerini karşılamak amacı ile yapılmış olan ve ırmak kenarında sonuçlanan bazı tunel ve kuruluşlar arkeolojik araştırmalar için ilginçtir.

⁴ H. Kiepert, P.V. Tschihatscheffs Reisen in Kleinasien und Armenien, 1847-1863, Gotha 1867. Burada verilen haritada, izlenen yollar üzerinde, Çorum, Osmancık ve İskilip de bulunmaktadır (s. 1 (-) 5,39).

⁵ W. F. Ainsworth, Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, London, 1842, s. 97-98.

⁶ A. Gökoğlu, Paflagonya Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi, I. Kastamonu 1952, s. 37-38. Ayrıca bkz. R. Ker Porter, Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia, Vol. II, London 1822, s. 716.

Anadolu'nun Selçuklu Türkleri tarafından ele geçirilmesi sırasında, Osmancığın ne zaman ve nasıl Selçuklu ülkesine katıldığı bilinmiyorsa da, Selçuklu Devri Feodal idaresi döneminde, Sivas, Tokat ve Kastamonu'nun alınması sırasında, Osmancık da Danişmendli ülkesine katılmıştır. Danişmendlileri izleyen Selçuklu egemenliğinden sonra, Osmancığın Osmanlı ülkesine katılması, XIV. y.y. sonlarında (1389), Yıldırım Bayezid tarafından olmuştur.

Bazı yayınların "Osmanlı Devletinin kurucusu Osman Gazi'nin, burada doğması şehre Osmancık adının verilmesine neden olmuştur"⁷ şeklinde bilgi vermelerine karşın, bu görüş kesin bir açıklığa kavuşmamıştır.

Osmancık kentini, ırmağın sağ kıyısından içerlere doğru uzanan kaya kitleleri, kale ve ırmak üzerindeki 15 gözlü köprü simgeleştirir.

KALE

Kaya kitlelerinin üstünde, zaman zaman sürgün yeri olarak kullanılan, kale yer almaktadır. Helezoni bir şekilde uzanarak, mazgallı surlarıyla hâlâ yer yer seçilebilen kaleye çıkan yoldan tepeye tırmanmak pek de güç olmuyor. Kalenin tepesinde, uzak olmayan yakın bir geçmişte bırakılmış evlerin temel kalıntılarını bulmak şaşırtıcı değil. Gerek Ainsworth'un gerekse Bozoklu Osman Şakir Efendi'nin gravür çizimlerinde de⁸, (res. 1-2) yüksekliği açıkça beliren kalede, zamanında 200 ev bulunmaktaymış. Şehir dışındaki konut sayısı ise 80'i geçmiyormuş. Bugünse halk, Kızılırmak kenarına, bağ ve bahçeler arasına yerleşmiş durumdadır. Halkın kaleyi tümüyle bırakıp gidişi, 50-60 yıl öncesine uzanmaktadır. Evliya Çelebi'ye göre, kalenin çevresi 800 adım olup, kalenin demir bir kapısı varmış⁹.

Kalenin yapım tarihi ile ilgili türlü görüşler ileri sürülmektedir. Bazılarınca Hititlere kadar indirilirse de, bazı rivayetlere göre de, Bizanslı hırpalayan Emevi akınları sırasında yapılmış olmalıdır. Ancak bu düşünceler kesinliğe kavuşmamıştır.

Kalede kayalara oyulmuş bazı hacımlardan söz edilir^{9a}. Hatta bunlardan birinin hamam kalıntısı olduğu kabul edilir. Yine, iç kalede,

⁷ Evliya Çelebi, (Z. Danişman çevirisi) Seyyhatname III, İstanbul, 1970, s. 178.

⁸ W.F. Ainsworth, a.g.e., s. 97. Bozoklu Osman Şakir Efendinin "Musavver İran Sefaretnamesin"de; 1811 yılının Osmancığını gösteren resimde de, kale, kaledeki konutlar, köprü ve başka yapılarla ilginç bir kent dokusu sergilenmektedir (F.R. Unat-B.S. Baykal, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, Ankara, 1968, Lev. XXXV).

⁹ Evliya Çelebi, aynı, s. 179.

^{9a} von Flottwell, "Aus dem Stromgebiet des Qyzyl-Yrmag (Halys) (Pet. Mitt. Ergz. H. Gotha, 1895, nr. 114).

Osman Gazi'nin türbesi vardır denir. Oysa, bugün bu yapılardan geriye birşey kalmamıştır.

Gerçekten çeşitli yayınlar Osmancık'da pekçok tarihsel yapıdan söz etmektedir. Han, hamam, cami, medrese ve çeşmelerin bir zamanlar Osmancığı nasıl doldurdıkları ve kentin o zamanlar nasıl işlek bir yerleşme olduğu belirtilir.

Evliya Çelebi Osmancık'da 10 hanın bulunduğunu söylerken¹⁰, 1840'larda Osmancık'dan geçen Ainsworth; "...çağdaş kent 300 ev, 5 mescid, 1 han ve hamamlarıyla işlek bir karakol kenti idi" der¹¹. Demek ki, 1840'larda, kentte bir han bulunmakta idi. Oysa bugün, pekçok yapı gibi, böyle bir han da artık yoktur.

KOYUNBABA KÖPRÜSÜ

Kızılırmak nehrini aşan köprü, Çorum-Osmancık-Tosya yolu üzerindedir (res. 3). Konumu şehircilik yönünden, bilinçli bir 'bağlama' görüşünü yansıtmaktadır. Yerleşmenin yoğun olduğu Kalenin dibinden karşı mahallelere uzanan yapı, kale-köprü-karşı mahalleler bağlantısı ile, kenti bütünleyen kuruluştadır. Gerçekten de, Kalenin önemini yitirmesinden sonra, Osmancık kasabası Kale eteklerine yayılmış, bu arada karşı tarafta da mahalleler gelişmiştir. Gemici mahallesi de bunlardan biridir. Bu mahalle bize, Kızılırmak üzerinde köprü kurulmadan önce, geçit sağlamakla görevli olarak, "Derbentçiler"¹² gibi, burada da bir "Gemiciler" örgütünün varlığını işaret etmektedir¹³. Yine işçiler için yapıldığı söylenen "Gemici Camisi"nin de bu tezi doğruladığını belirtebiliriz. Böylece Osmancığın, Osmanlı yol örgütünde büyük rolü olan bir düğüm noktası olduğunu söyleyebilmemiz, bir kez daha güçlenmiş olmaktadır (res. 4).

Köprünün, yazıtına göre 889 H.-(1485 M.) yılında yapıldığı anlaşılmaktadır (res. 5). İki yana eğimli köprüler grubuna oturttuğumuz yapıda, düzgün kesme taş, ana malzeme olmaktadır.

Koyunbaba Köprüsü, 250 m. uzunluğundaki kuruluşu ile, biri kale dibinde kayalık ve biraz yüksek, öteki düz iki sahili bağlar (Plan I). 15 gözlü

¹⁰ Evliya Çelebi, a.g.e., III, s. 179.

¹¹ W.F. Ainsworth, a.g.e., s. 98.

¹² Yol güvenliği açısından zamanında yeri büyük olan Derbent-Örgütü ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. C. Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı, İstanbul, 1967.

¹³ Konuyla ilgili olarak bkz. C. Orhonlu, "Gemicilik", Türkiyat Mecmuası, Sayı XV, 1969.

yapıda, en büyük gözün yüksekliği 25 m., genişliği ise 16.40 m. dir. Ne var ki sahilleri tanımlarken belirttiğimiz gibi, birbirine yakın seviyedeki iki sahil arasındaki bağlantıyı sağladığı için, en büyük göz üzerindeki kırılma, iki yana doğru hafif bir eğimle devam eder. Böylece köprü, iki yana eğimli köprülerin bir çeşitlemesini vermektedir. Profilli bir kornişle belirlenen yüksek korkuluğun altındaki bütün gözler, hafif sivri kemerli açıklıklardan oluşmuştur. Taşıyıcı kemer üstünde biraz öne çıkan 'takviye kemeri' ve tempın duvarı ile kademelenerek yükselen profilli kuruluş, köprüyü hareketlendiren öğeler olmaktadır. Göz açıklıkları kale tarafından başlayarak şöyle sıralanır; 9.20 - 11.10 - 12.00 - 12.80 - 14.35 - 15.00 - 15.60 - 16.40 - 15.60 - 15.00 - 14.35 - 12.80 - 12.00 - 11.10 - 9.20 m.

Ayak kalınlıkları ise 3.40 m. ile 4.15 m. arasında değişmekte, ortaya doğru ayaklar kalınlaşmaktadır. Menbada üçgen prizmal burunlar yer alırken, mansapda alışımlı biçimde topuk yapılmamış, köşeli dikdörtgen prizmal çıkıntılarla ayaklar temele düz olarak inmiştir (res. 6).

Göz açıklıklarının gösterdiği gibi, iki yana hafif bir eğimle bağlanan köprü, simetrik bir düzenleme göstermektedir. Zamanında köprü debuşesinin, tüm taşkınları geçirebilecek biçimde geniş tutulduğu izlenmektedir. Ne var ki, önceleri suyun ana gözü ortalamaya akışı, zamanla değişmiş, eski yatağı bırakan su, kale tarafında, güneyde yeni bir yatağa kaymıştır. Böylece günümüzde, ana göz bile kuruda kalmış, kale taraf küçük gözler, suyun geçmesini yüklenmişlerdir. Gemici Köy mahallesi tarafında, köprü yapısının suyla ilişkisinin kalmayıp, evleri ve bahçeleri ile buradaki yerleşimin Irmak yatağına doğru yaklaşmasına yol açmıştır. Hele yakın zamanlarda, mansap tarafta, köprüye nerdeyse dayanmış bir durumda yapılan bir hamam ve hamama ait döküntüler yapıya zarar vermeye başlamışlardır. Kaldı ki, Türk köprü mimarlığının çok önemli yapılarından olan Koyunbaba Köprüsü, tüm tarihsel yapılar gibi, çevresiyle bir bütündür, çevresiyle korunması ve yaşatılması gerekmektedir.

Köprünün kuzey tarafında suyun güçlü akışı, (güney-kuzey doğrultusundan gelerek batıya yönelmektedir) uzun yıllar buradaki değirmenlerin çalışmasını sağlamıştır. Bozoklu Osman Şakir Efendi'de "Osmanlık Kalesi"ni gösteren resim (res. 2) değirmenleri de vermesi bakımından ilginçtir¹⁴. Evliya Çelebi'de de değirmenlerle ilgili olarak şu açıklamayı bulmaktayız; "...Irmak kenarında bir küçük Hamamı vardır.

¹⁴ F.R. Unat-B.S. Baykal, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, Ankara, 1968, levha XXXV.

Suyu dolap ile Kızılırmak'tan çekilir"¹⁵. Su, günümüzde önemini yitirmiş olan değirmenlere gelmeden önce, köprü'nün ilk gözüne yakın olarak yapılmış caminin altından geçmektedir. Cami, nehre doğru çıkma yaparak uzanmaktadır.

Köprü yolunun 7.5 m. olduğu yapıda, korkuluk 1.10 m. yüksekliğinde ve 0.45 m. kalınlığındadır. Tempan duvarlarında bir kornişle belirmektedir. Günümüz taşıtlarının rahatlıkla geçtiği köprü, sağlam yapısıyla ulaşımın güvence içinde yürümesini sağlayabilmektedir.

Köprüde herhangi bir bezeme görülmez.

Köprü yapısının ilginç özelliklerinden biri de, yazıtının kalenin dibine, köprüden ayrı olarak yerleştirilmiş olmasıdır. Ancak kanımızca bu düzenlemede, başta da değindiğimiz gibi, bilinçli bir şehircilik anlayışı egemen olsa gerektir. Yani kentin ayrılmaz bir ögesi olan köprü'nün, kaleyle bütünleşip bağlanması, yazıtın konumuyla da pekiştirilmiş olmaktadır.

Kale dibinde yer alan dikdörtgen prizmal yazıtlıkta, profilli kuşaklar ortasındaki sivri kemerli nişin üst kısmındaki beş satırlık neshi yazıt, köprü'nün 889 H. (1489 M.) yılında yapıldığını bildirir. Yazıt şöyledir: (res. 7).

- 1 — الحمد لله على التوفيق والصلوة على هادى الطريق محمد وآله الكرام واصحابه هداة الانام وبعده فلما كانت الدنيا في نظر اهل الاعتبار قنطرة الخير والعبور
- 2 — ومن الممتنعات لمخلوق دوام البقاء والسرور فطوبى لمن تذكر في المبدأ والمعاد واتخذ السفر دوراً ذخيرة ونعمت الذخير الصدقة الجارية — صدر الامرا لعالي الواجب الاتباع لازال نافذة في جميع
- 3 — الاقطار والبقاع — أمر السلطان الاعظم الاعدل الاعلم والحقان الاشجع الاكرم مالك رقاب الامم سلطان سلاطين العرب والعجم سيد الغزاة والمجاهدين قاتل الكفرة والمشركين سلطان
- 4 — البرين وخاقان البحرين المؤيد بتأييد الملك المئان السلطان ابو الفتح بايزيد بن محمد خان — أدام الله سلطنته ما تعاقب الملوان — ببناء هذه الصدقة الجارية والقنطرة السامية ليحصل ذخيرة بها يوم النشور
- 5 — ويكون عبرة لاهل حسنة العبور ونفعها لعموم ترصيصها وتأسيسها في شعبان سنة «جليل خیرها» (جو خیر قنطره دارد عمومی) — (جليل خیرها تاریخش آمد)

¹⁵ Evliya Çelebi, Seyahatname III, s. 178.

Anlamı:

(Yardımdan dolayı Allaha hamd ve doğru yolun klavuzu Muhammed ve onun yüce ailesine ve halkı doğru yola sevkeden ashabına salât olsun...)

Dünya, ibret sahiplerinin nazarında hayr ve geçit köprüsüdür. Yaratıklar için devamlı hayat ve sevinç de imkânsızdır. Ne mutlu o, başlangıç ve sonu düşünen kimseye ki, ahiret yolculuğuna devr için zahîre (sevâb) edine. “Sürüp giden sadaka” ise ne güzel zahîredir. -Sâdir olan bu yüce emir bütün memleket ve ülkelerde daima nâfiz olsun.-

Ulu, adil, bilgin Sultan ve yiğit yüce Hâkan, milletlerin idaresini elinde tutan, Arab ve Acem Sultanlarının, Gazi ve Mücahidlerin efendisi, kâfir ve müşrikleri kahreden, karalar Sultanı ve denizler Hâkanı, lutufkâr Allahın teyidi ile desteklenen Sultan Abu'l-Feth Bayazid b. Mehmed Hân-Allah onun saltanatını gece ve gündüzler birbirini takip eyledikçe devam ettirsin-kıyamet gününde bir sevaba ermek, üzerinden geçenlere ibret olmak umum tarafından faydalanmak amacı ile bir sürekli hayr olan bu değerli köprünün sağlam olarak yapılmasını emreyledi. Köprünün kurulması: “Celilun hayruha = H. 889 Şa’ban ayındadır.”¹⁶

Köprünün yapımı ve Koyunbaba adı üzerine söylentilere gelince:

Kentin başta gelen tarihsel yapılarından olan Koyunbaba Köprüsü’ne bu adın nereden geldiği araştırıldığında, köprüyle ilgili pekçok efsaneyle, söylentiyle karşılaşılır. Halk arasında günümüzde de yaşayan bu söylentilerden ilginç bulduğumuz birkaçına değineceğiz. Bilindiği üzere, Koyunbaba, Fatih Sultan Mehmet ve II. Bayezid devrinde yaşamış bir evliyadır. Bir deyişe göre, II. Bayezid Amasya’da Şehzade iken, babası Fatih Sultan Mehmet’in ölüm döşeginde olduğunu öğrenir. Bunun üzerine Osmancık yolu ile İstanbul’a giderken, Kızılırmak’tan nasıl geçeceğini bilemez. Koyunbaba adlı bir Evliya, Padişah olunca burada bir köprü yaptırması koşulu ile, Bayezid’in geçtiği sala öncülük ederek, emin bir şekilde geçmesini sağlar. Padişah olduktan sonra, Koyunbabayı iki kez düşünde köprü yaptıracaklarını anımsatırken gören Bayezid, gerekli para ve ustaları Osmancığa göndererek, köprüyü yaptırır. Köprünün bundan böyle Koyunbaba adıyla anıldığı söylenir. Ancak Koyunbaba’nın

¹⁶ Yazıt için bkz. C. Çulpan. Türk Taş Köprüleri, Ankara, 1975, s. 114. ayrıca bkz. İ. İter, Tarihi köprülerimiz-Koyun Baba (Osmancık) köprüsü (Karayolları bülteni, 1963, sayı 153, s. 33-35).

ölümünün (873 H.) Fatih'in ölümünden önce olduğu düşünülürse, bazı olayların birbiri içine girdiği, fakat köprünün yapımında Koyunbaba'nın rolünün büyük olduğu sonucuna varılabilir.

Halk arasında yaşayan söylentilerden biri de, inanılmaz da olsa, Koyunbaba'nın Köprüyü kendi gücüyle yaptırdığıdır. Bu iş için Koyunbaba, halkın yardımını gerekli görmüş, insan gücü ve hayvan istemiş, bu isteği halk tarafından yerine getirilmeyince, kızmış "gözünüz kör, başınız kel olsun" diye ilenmiş. Bu nedenle bu yörede, kör ve kelin çok olduğu söylenmektedir. Halktan yardım göremeyen Koyunbaba, bunun üzerine ormandaki geyiklere malzemeyi taşıtmış ve kudretiyle köprüyü yapmış. Anadolu halk inançları arasında yeri olan bu söylenti de, günümüze dek böylece gelmiştir.

Köprü için gerekli taşların, hem son derece titiz bir tutumla çevre dağlardan sağlandığı hem de çok büyük bir ustalıkla yerleştirildiğine ilişkin bir söylenti de, bu işleri Taşçı Baba adlı bir kişinin yürüttüğü üzerinedir. Beş yıl süren köprü yapımında 800 işçinin çalıştığı (müslüman ve müslüman olmayanlar birlikte çalışmışlardır) söylenir. Taşların çıkarılarak yontulduğu bu yere, bugün de "Taş kesen" adı verilir. Taşçı Baba'nın mezarı da buradadır. Buradan Koyunbaba Köprüsü ve Osmancık kenti tümüyle görünmektedir¹⁷.

Köprü için gerekli onarımlarda, Taşkesen'den aynı yerden alınan taşlar kullanılmakta, böylece de özgün yapı olabildiğince korunmaya çalışılmaktadır.

Hacı Bektaş ile çağdaş olduğu kabul edilen Koyunbaba'ya "Koyunbaba" denilişine gelince; söylentiye göre, "... ağızını açıp konuşmadığı ve günde yalnız beş defa, o da namaz zamanları, koyun gibi melediği için kendisine bu lakap verilmiştir"¹⁸.

Başka bir kaynakta da Osmancık ve Koyun Baba ile ilgili olarak bazı bilgiler bulmaktayız: "...1402 yılına doğru Anadolu'ya geldiği rivayet edilen Otman Baba'nın hikayelerini bildiren ve dervişlerinden Küçük Abdal tarafından yazılan Otman baba Velâyet-nâmesi'nde Koyun Baba'nın adı geçmektedir. Otman Baba'nın (ölümü 1478) Terkos civarında, Arık Çobanın sırtına binerek denizi geçtiğini ve denizin Arık çobanın topuğuna bile çıkmadığını söylediği bildirilmekte, Arık Çoban denen kişinin

¹⁷ Gerek "Koyunbaba" gerekse "Taşçı Baba" ile ilgili söylentiler için bkz. Ö. Başaran., Tarihi ile Osmancık Ankara, 1974, s. 37-40, 48-54.

¹⁸ F. Babinger, "Koyun-Baba" mad., İslam Ansiklopedisi, Cilt VI, s. 881.

Otmancık'daki Koyun-Baba olduğu yine burada yer almakta, Osmancığa da, Otmancık denmektedir ¹⁹.

XV. y.y.ın anıtsal yapılarından olan Koyun Baba Köprüsünün, çeşitli zamanlardaki restorasyonlarla sağlam ve geçişe açık olması, bölge için olduğu kadar Kızılıрмаğın tarihsel niteliği yönünden de büyük bir değerdir. Bilindiği gibi Kızılırmak, çoğu Selçuklular devrinde yapılmış köprülerle geçiş veren ²⁰, güzergâhının tarihsel niteliği bu taş anıtlarla bir kere daha eskilere inen önemli ırmaklarımızdandır.

KOYUNBABA TÜRBESİ

Söz köprüden açılmışken, Koyunbaba'nın Türbesini de tanıyalım. Türbe, kentin kuzeyinde, Arafat tepesi yanındaki küçük bir tepe üzerindedir. (res. 8) Türbe kapısı önünde duran birkaç yüz kiloluk taşla, türbenin buraya yapılması arasında kurulan ilişki halk arasında bugün de söylenir. Derler ki; bu taş Koyunbaba (ada tepeden) uzaklardan fırlatmış, düştüğü yere gömülmeyi dilemiş ve türbesi de buraya yapılmıştır ²¹.

Türbenin bugün yerinde bulunmayan yazıtından anlaşıldığına göre, yapım tarihi, 874 H. (1467 M.) dir.

Düzgün moloz taşlarla örülmüş türbede, gerek ön mekan ve gerekse türbe külahı, sıvalı yüzleri ve yenilenmiş öğeleri ile, yakın geçmişteki onarımları sergilemektedirler.

Sekizgen planlı türbede, külahlı ana hacma, önden iki bölümlü, revaklı bir giriş kısmı eklenmiştir (Plan II). Tepede yer alan yapı, büyük bir bahçe içine, kenara yerleştirilmiştir. Bahçenin iki renkli mermer kapısı üzerinde, iki satırlık bir yazıt bulunur (res. 9). Kapının segment kemerini oluşturan taşlardan kilit taşı üzerine, katmerli bir çiçeği anımsatan bir gülbezek işlenmiştir ²².

Zamanında, türbeden başka, 33 odalı bir imaretin ve zengin vakıflarla beslenen büyük bir tekke oluşturan çok sayıda mekanın birarada

¹⁹ A. Gölpınarlı, Ankara Maarif Kütüp. 1173'de kopya edilmiş nüsha, V, 11 v.d. (aktaran F. Babinger, a.g.e., s. 881).

²⁰ Selçuklu Devri Köprüleri için bkz. F. İltter, Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri, Ankara, 1978. ayrıca; C. Çulpan, a.g.e.

²¹ Bu taş, türbe kapısının yanında durmaktadır. Taş üzerindeki, Koyunbaba'nın parmak izleri olarak kabul edilen çukurlara, parmak hastalığı çekenlerin parmaklarını koyarak iyileştikleri inancı yaygındır.

²² Benzer bir gülbezek İmaret Camisinin, doğu pencerelerinden birinin üstünde de görülmektedir.

bulduğunu Evliya Çelebi bildirmekte, türbe ve öteki yapılarla ilgili olarak şunları söylemektedir: "...bu şehrin (Osmancığın) batı tarafında Bektaşilerin Şeyhi gömülüdür. Bütün dünyanın ziyaret yeri, Evliyaların umdesi, asfiyaların zübdesi, Şeyh Hazreti Koyunbaba; Bizzat Hazreti Bektaşî-i Velinin Halifesidir. Burada defnedilmiştir. Sonra Hazreti Sultan Bayezid Veli, Koyunbabayı kadir gecesi rüyasında görüp vasiyeti üzerine mezarının üzerine bir yüksek kubbe, bir camii şerif, şanlı Dervişler için bir meydan, bir yemek ve ziyafet evi, gelip geçenler için bir misafirhane, birçok odalı mutfak, kiler yaptırmış, bu hayır binalarını baştan başa kurşun ile örttürmüştür. Gayet mamur bir yüksek bina olup, bir fersahlık yerden gömgök deniz gibi kurşunlar dalgalanır. Nurlu kubbesinin aleminin ışığından insanın gözü kamaşır. Mutfağında nimeti gece gündüz eksik değildir"²³.

Çeşitli işlevleri olan hacımlardan oluştuğunu öğrendiğimiz türbe ve tekke, zamanında birçok ziyaretçinin uğrak yeri imiş²⁴.

Türbenin önündeki yapının revak kısmı, önde üç yanlarda da birer kemerli bir kuruluştadır (res. 10). Burada özellikle, ahşap direklerin oturduğu kaideler, ilk bakışta ilgiyi çeken öğelerdir. Ahşap sütunların, yakın zamanlı olmalarına karşın, kaideler eski parçalardır. Bunlar aslında, ters çevrilerek altlık olarak kullanılmış sütun başlıklarıdır (res. 11). Taştan yapılmışlardır. Herbiri değişik motiflerle bezenmişlerdir. Kanımızca, eskiden var olduğunu öğrendiğimiz tekke yapılarından kalan başlıklar, sonradan türbe revağına, destek altlığı olmuşlardır.

Revaktan, segment kemerli, mermerden küçük bir kapıyla girilen 4.70 m.derinliğindeki kapalı bölme, hemen tümüyle yeni olup, ahşap düz

²³ Evliya Çelebi, Seyyahatname III, s. 179.

²⁴ Koyunbaba Tekkesini ziyaret edenler arasında, Pir Sultan Abdal gibi ünlü bir halk ozanının da bulunduğunu aşağıdaki mısralar anlatmaktadır: Kardeşların bile yola gidelim, - Matem aylarına yüzler sürelim- Çıkıp yüseklere seyran edelim- Alçakları şazdır Koyunbaba'nın.

Gece gündüz yanar kandiller, mumlar-Pirim Hasan'ın aşk camın sunarlar-Mest olan aşklar gülbenk çekerler-Çekiliyor gülbengi Koyunbaba'nın.

Gayretle yüksektir anın yapısı-Oniki yerden açılır kapısı-Allah Allah çağırır canlar hepisi-Üstü de vakıftır Koyunbaba'nın.

Türbenin üstü yeşil donama-Üçler de yediler biledir anda-..... -Fıkara yoldaşı Koyunbaba'nın

Pir Sultan'ım Haydar yola bakana-Uyalım Hak'kın çırağan yakana-Hızır derler gülbengini çekene-Çekilir gülbengi Koyunbaba'nın.

C. Öztelli, Pir Sultan Abdal, İstanbul, 1971 (Milliyet Yayını-Türk Klasikleri)

tavanlıdır. Sol tarafı kapatılarak, türbedarın kalabileceği bir oda haline getirilmiştir.

Türbe, herbir kenarı 2.00 m. uzunluğunda olan sekizgen bir yapıdır. Beden duvarlarından kapının karşısına gelen duvara ve bir atlayarak yan duvarlara, yuvarlak kemerli küçük birer pencere açılmıştır. Duvarlar ve örtü beyaz kireçle sıvanmıştır.

Çevrenin hâlâ çok ziyaret edilen evliyalarından olan Koyunbaba'ya gelişini Evliya Çelebi şöyle anlatmaktadır: "Hakir, önce bu şehre girdiğim vakit yüksek yerdeki bu mevkie edeb üzere varıp, eşğini öperek, 'Esselmaü Aleyk ile mezara girdim. O mübarek ruhu için bir hatmi şerife başladım. Nurlu kubbesi miski anber kokusu ile dolu olduğundan bütün ziyaretçilerin dimağlarını kokulandırır. Hergelen ziyaretçiye fıkara ve türbedarları gülsuyu serperler. Mübarek naaşları üzerinde Bektaşî sikkesi vardır"²⁵.

Türbenin bahçe kapısı üzerindeki iki satırlık mermer yazıt, Tekkenin Koyunbaba'ya ait olduğunu vermektedir. Yazıt şöyledir:

آستان حضرت قویون بابا- یایلوب اتدی مشرف جونك رن
تا مورخ بو مبارك باب جون- سويلدی تاریخ باب طلاب

Anlamı:

Koyun Baba Hazretlerinin türbesi-yapılarak onurlandırdı....?

Tarihçi bu kutsal kapı için-Öğrenciler Şeyhinin tarihini söyledi...?^{25a}

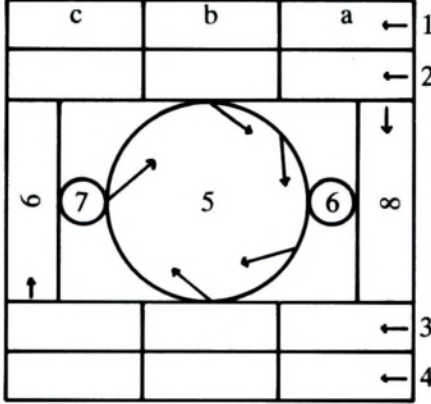
Türbenin asıl yazıtı bugün Çorum Müzesindedir. Koyunbaba'nın (25 Muharrem 873 H.)-1468-tarihinde öldüğü ve (874 H.)-1469 tarihinde de türbenin yapıldığı bu yazıttan anlaşılmaktadır. 0.69 m. × 0.79 m. ölçülerindeki mermer yazıtın değişik bir düzenlemeyle işlendiği ilgiyi çekmektedir. Merkezdeki 0.30 m. çapındaki daire etrafına yerleştirilen satırlar, dört yöne tek veya iki sıralı olarak yerleştirilmiş^{25b}. Özellikle

²⁵ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 179.

^{25a} Yazıtın okunmasında sayın F. Kırzioğlu'na, anlamının verilmesinde de sayın İ. Koçak'a şükran borçluyum.

^{25b} 5 nolu olarak gösterilen satır, yazıtın merkezindeki daire içinde, okların işaret ettiği yönlerde beşkez yinelenerek, beşkollu yıldız benzer ilginç bir "kaligrafik kompozisyon" oluşturmaktadır.

ortadaki dairede “istif noktasından pek güzel eyi bir eserdir”²⁶ dedirten ustalıkta bir hat sanatı verilmektedir:

Yazıtta satırların yerleştiriliş düzeni şemada gösterilmiştir.

Yazıt şöyledir:

تاریخ صاحب الصدور والفيه يقول الذليل العليل الاليم سلطان قيون بابا رحمة الله
يتوقت مولاة بن سليم على كل شي قدیر حلیم فتاریخ بعل العلی العلیم

(۸۸۷) تاریخ صاحب الصدور والفيه يقول الذليل العليل الاليم سلطان قيون بابا رحمة الله
يتوقت مولاة بن سليم على كل شي قدیر حلیم فتاریخ بعل العلی العلیم

تاریخ صاحب الصدور والفيه يقول الذليل العليل الاليم سلطان قيون بابا رحمة الله
يتوقت مولاة بن سليم على كل شي قدیر حلیم فتاریخ بعل العلی العلیم

۲۵

على كل قدیر حکیم

محرم

ضمت صورة معانيها
صار تاريخ هذه البقعه

مثلها الباقي لم يضع
خلد اعلى بينهم بانها

ثعنت فه مبانيها
جازى الناس بنحوثانها

²⁶ N. Köseoğlu, “Osmanlık'ta üç Kitabe” Çorumlu, Sayı 5, 1938, s. 156.

“Koyunbaba” hakkında bilinenler: ne zaman doğduğu kesin olarak bilinmeyen Koyunbaba'nın, Anadolu'ya gelen Horasan erlerinden olduğu, İmamî Ali soyundan geldiği ve Horasan'da doğduğu söylenmektedir. Anadolu'da uzun süre dolaşan Koyunbaba, sonunda Osmancığa gelip yerleşmiştir. Ölümü de Osmancık'da olmuştur.

Koyunbaba'ya (asıl adının Seyyid Ali olduğu söylenir) bu adın nasıl verildiğine ilişkin çeşitli rivayetler vardır. Bunlardan biri şöyledir; “Baba Hazretleri Osmancık'da Adatepe eteklerinde koyun güdermiş. Birgün sürüden bir koyun kaçar. Baba Hazretleri de peşinden koşar, fakat bir türlü tutamaz. Koyun önde Baba peşinde Adatepe'yi dokuz defa dolaşırlar. (normal bir yürüyüşle, tepeyi bir defa dolaşma 3-4 saat sürmektedir). Sonunda ikisinin de kuvveti tükenir, yorgun düşerler. Baba: Ya mübarek ben yoruldu amma beni de Eyüp Aleyhisselam sabrına nail ettin, diyerek koyunu kucaklayıp gözlerinden öper. Bundan sonra da Koyunbaba diye anıldığı söylenir²⁷.

Evliya Çelebi de “Koyunbaba” denilmesini anlatırken şunları söyler; “Hacı Bektaş ile Horasan'dan Anadolu'ya gelinceye kadar gece gündüz yirmi dört saatte bir kere koyun gibi meleyişi ki bu hareket aynı saatten asla değişmezmiş. Bundan başka daha nice olayları vardır. Bütün Bektaşiler²⁸ halk arasında kötülenir. Fakat bu Koyunbaba fukarası, koyun ve kuzu gibi meler, halim, selim, ahlaklı, bekar, Allahı bilir, ehli sünnetten, namazını kılan, dindar adamlardır”²⁹.

Koyunbaba ile ilgili daha pek çok şey anlatılır.

Özetlersek, Osmancık'daki tarihsel yapılar içinde, özel bir yeri olan Koyunbaba Türbesi, bu yerini yapısal özelliklerinden çok, Koyunbaba'nın rivayetlerle bezeli yaşamından ve kişiliğinden almaktadır.

İMARET (Koca Mehmet Paşa) CAMİ

Osmancık'da günümüze ulaşabilmiş yapılardan en eskisi, Koca Mehmet Paşa Camisi, öteki adıyla İmaret Camisidir (res. 12).

Çorum'dan (eski yoldan) kente girerken sağda, kalenin eteğinde, geniş bir bahçe içinde yer alan cami, kaynaklara ve yazılı belgelere göre bir

²⁷ Ö. Başaran, a.g.e., s. 49.

²⁸ Bektaşilerle ilgili etraflı bilgi için bkz. İ.Z. Eyüboğlu, Bütün yönleriyle Bektaşilik-Alevilik-İstanbul, 1980.

²⁹ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 180.

imaretle beraber yapılmış olmalıdır³⁰. Ancak İmaret günümüze ulaşamamıştır (res. 13).

1431-1432 (834 H.) yıllarında, Osmancığın tarihsel dokusunda yeri büyük olan Koca Mehmet Paşa³¹ tarafından yaptırıldığı için, halk arasında “Koca Mehmet Paşa Cami” adıyla da bilinir.

Malzeme olarak, tuğla ve moloz taş, bağlayıcı olarak da, kireç harcı kullanılmıştır.

Ters “T” planlı yapı (Plan III.), geçirdiği onarımlarla iyi bir durumda işlevini yürütmektedir³².

³⁰ Vakfiyelere göre; “...yüz kadar cami ve imaret hademesinin idaresine kâfi gelecek kadar vakıf verildikten sonra, İmaret’e Osmancığın Umumi nüfusuna kifayet edecek kadar azık verebilecek arazi vakfedilmiştir. İmaretin mutfağı 1839 (1255 H.) tarihine kadar işlemiştir. Bu tarihe kadar yılda üç ay yalnız çorba ve hergün ekme verilmiş mutbak ve kazan bakımsızlık yüzünden harabolduğundan sonraları yalnız ramazanda muhtacına ekme verilmeğe başlanmış, 1866 (1238 H.) tarihinden sonra bu da kaldırılmıştır... Mehmet Paşa’nın oturduğu ev Mukbil Mahallesinde imarete yakın ve halen Tekelioğlu adı ile anılan evdir” (N. Köseoğlu, “Osmancık’da Üç Kitabe”, Çorumlu, Sayı 5, s. 155). Yine İmarete vakfedilenlerle ilgili olarak, Ayverdi’den şu kayıtları buluyoruz; “..Koca Mehmed Paşa zâhir-i Osmancık’da “Kaya Dibindeki bahçe” denilen yerde “imaret-i şerife ve zaviye-i lâife” yaparak şunları vakfetmektedir:” Bundan sonra, İskilib, Mecidözü, Gümüş Hacı Köy, Kastamonu, Lâçin, Osmancık, Çorum, Sungurlu hatta Bursa ve hatta Rumelinde Uzunköprü -buradan iki köy adı geçer-gibi çok geniş vakıf yerleri, adları verilmektedir. Vakıflardan elde edilen gelirin nerelere kullanıldığı hakkında da şunları öğreniyoruz: “Bu evkafdan hasıl olan iradın 1/5 i tevliyet (vakıf mallarına bakma görevi) ve nezarete, günde iki dirhem imaretin rekabesine (bakımına), 3 dirhem ve 3 müd buğday, 3 arpa 1 pamuk Şeyhe, 2 dirhem ve 2 şer müd (bir ölçek) buğday, 1 arpa İmama verilecek, Müezzin, nakıyb, aşçı, ekmeççi, kâtib, kilerci, yağcı, saka da vazifeliler arasındadır. Günde 15 dirhem et için, 1 kile piriç, 1 kile buğday çorba için, 8 kile ekme için ayrılacak. Oduna günde 5 dirhem sarfedilip günde 2 def’a yemek verilecek. Vakfiyenin tarihi 5 Ramazan 842 (15 Şubat 1439) dir” (E.H. Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri “1403-1451”, II, İstanbul, 1972, s. 529-531).

³¹ Doğum tarihi bilinmeyen, ancak cami avlusundaki mezar taşına göre: 843 H. (1440/41 M.) de ölen-Koca Mehmet Paşa bin merhum Hızır Danişmend bin Hamza-ile ilgili vakfiyeler için bk. (N. Köseoğlu, “Osmancıklı Mehmet Paşanın İki Vakfiyesi”, Çorumlu, Sayı I, s. 9-11).

³² Caminin eski onarımlarına ilişkin bazı belgeler aydınlatıcı olmaktadır. Bunlardan birinde bu konuda şunları bulmaktayız: “cami’in imam, hatib vesair vazifelileri Divan’ı Hümayun’a müracaat edip, Kubbe, mihrab ve duvarların ayrıldığı, revak kubbelerinin yıkıldığını, eski mütevellinin (vakfın yönetiminin verildiği kişi) bunları tamir edip yalnız sofaların ya’ni revakin üstünde kalan az bir mahalli de yapmak üzere iken, Hüseyin isminde birisinin “o yapmadı, ben yaparım” diye asıl mütevelliden bir temessük (borç senedi) alıp, vakıf çok vüsatlı (geniş) olduğu halde rekabe edip (kıskançlıkla), az birşey sarfiyla yaptırdığını, vazifeleri noksan verdiğini ve Anbar karilesinden (köylüsünden) gelen mahsulü zabtelediğini bildirip şikayet etmişler. Tahkik olunup bildirmek üzere Sivas Beylerbeyliğine ve Osmancık Kadısı’na yazılmıştır. Evâhir-i Reb’ul Âhir 1082 (Eylül 1671 başları).

Kübik bir karakter gösteren yapıda, beden duvarları iki sıra kirpi saçakla son bulur. Duvarlar, iki sıra dikey ve yatay tuğla sıraları arasına yerleştirilmiş tek sıra moloz taş örgülerden oluşmaktadır. Kubbeler, sekizgen kasnaklar üzerinde yükselmekte olup, kasnaklar da iki sıra kirpi saçaklıdırlar (res. 14).

Yapının tüm yüzlerinde duvar işçiliğinin aynı olduğu, tuğla ve taş sıraları ile kirpi saçakların düzgün sıralar izledikleri gözlenir.

Önyüz, dilimli kemerli, mukarnaslı tepelikli görkemli mermer portalle vurgulanırken, yüzün sağ köşesinden (kuzey-batıdan) bir minarenin, yükseldiği izlenir. Ancak minare özgün olmayıp, 1968 yılında yapılmış bir ektir. İç hacımları örten kubbeler, hangi yönden bakılırsa bakılsın, üç kubbeli plastik bir üst kütle oluştururlar.

Pencereler, iki kat üzerine düzenlenmişlerdir.

Kuzey yüz boyunca uzandığı anlaşılan “geç gelenler bölümü” (son cemaat mahalli) yıkılmıştır (res. 14 A)

Böylece, önyüzü ortalayarak açılmış, varsıl portal ve yan düzenleme açığa çıkmıştır. Geç gelenler bölümünden bazı kalıntılar-kemer üzenlerinden, eski dış duvarlardan, kemerleri taşıyan destek tabanlarından -bu kanıyı doğrulamaktadır. Yine, önyüz boyunca uzanan sivri kemerli nişleri taşıyan plasterler ile, kuzey duvarla batı duvarının birleştiği köşedeki, geç gelenler bölümünün yan kemer üzenisinden kalıntı da gözden kaçmamaktadır³³

Yine ikinci bir vesikadan da, gelirin bol ve yeterli olmasına karşın, müteveli kaymakamının gereğinden az harcama yaparak eskiyen, cami, hamam ve han onarımını tamamlamadığı, işin sona erdirilebilmesi için mütevellinin uyarılması isteğiyle Osmancık halkının divana geldiği ve isteklerinin yerine getirilmesi amacıyla, Sivas Beylerbeyi ve Osmancık Kadısına ferman yazıldığı (1721 yılında) öğrenilmektedir. (E.H. Ayverdi, a.g.e., s. 531-532).

Daha önceki bir tarihte 1579 (987 H.), Koca Mehmet Paşa İmaret-i ile ilgili olarak yazılan bir belgede de benzer bir yakınma buluyoruz: Musa Halife adlı bir adam, Osmancık'dan kalkarak İstanbul'a gider ve devrin hükümetine, Koca Mehmet Paşa'nın Osmancık'da bulunan evkafıyla ilgili yolsuzluklardan yakınıdır. Evkafın gözetimiyle yükümlü Mehmed Paşa'nın soyundan İslam adlı birinin yardımcı olarak görevlendirdiği Dede-balı adlı kişinin, söz konusu mallar ve gelirleri nasıl kötüye kullandığı yakınıdır. Başvuru, bu yolsuzluğun önüne geçilmesi için yapılmış, bunun üzerine de yolsuzluğun önlenmesini buyuran Yargıya varılmıştır (H.T. Dağlıoğlu, “Onuncu asırda Çorum”, Çorumlu, Sayı 13, s. 363).

³³ N. Köseoğlu, “Caminin kapısı önünde, son cemaat mahallinde, üzerinde ayet yazılı, Selçuk tarzında yapılmış bir sanduka vardır ki...” diye geçen anlatımında, geç gelenler bölümünün varlığına işaret etmektedir (“Osmancıklı Mehmet Paşa'nın İki Vakfiyesi”, Çorumlu, Sayı 1, s. 11).

İki katlı olarak düzenlenmiş pencerelerde, alttakiler, yalın dikdörtgen biçimli açıklıklardır. Üstlerine iki renkli mermerden, sivri kemerli alınlıklar yapılmıştır. Bazılarında alınlığın ortasına, alçak kabartma rozetler işlenmiştir (çizim-2B). Ne var ki rozetlerin bazıları, zamanla kaybolmuşlardır. Günümüze dek gelebilenleri, caminin doğu ve batı yüzlerindeki pencerelerde yer alanlar olmaktadır. Öyle sanıyoruz ki, herbir yüzde, pencere alınlıklarında benzer rozetler bulunmaktaydı; sonradan ortadan silindiler.

Üst kat pencereleri ise, yuvarlak kemerli, şebekelidirler. Tuğla kemerlerin üzeri, "kirpi saçak düzeninde olduğu gibi" köşeleri dışa taşan tuğla dizisiyle çevrilerek vurgulanmıştır. Kubbe kasnaklarında da, aynı tipte pencereler bulunur. Beden duvarlarında, yan kanatların doğu ve batıya açılan pencereleri ile, yine mihrabın yer aldığı güney hacmin doğu ve batısındaki pencereler, alttakilerle, aynı doğrultuda değildirler. Oysa kanatların güney yüzünde yer alanlar aynı doğrultuda açılmışlardır.

Önyüzü simetrik olarak bölen taş kapı, mermerden yapılmıştır. Üç dilimli bir kemerle çevrilmiştir. Mukarnaslı niş tepeliği, mihrabiyeleri ve yine iki renkli segment kemerli kapısıyla, proporsiyonlardaki bazı farklı düzenlemeler ve organik yapısı dışında, kompozisyonu ile, genel olarak Anadolu Selçuklu taş kapılarını sürdüren bir örnek olarak değerlendirilebilir. Günümüzde, tepelik üzerinde görülen mermer levhalar, geç devir ekleri olmaktadır (res. 15).

Taş kapıda, niş tepeliğini genel olarak çevirdiğine alıştığımız, dikdörtgen kuşaklar bulunmaz. Tepeliği, on sıra üzerine dolduran mukarnaslarda, yer yer badem motiflerinin işlendiği ilgiyi çeker.

Kapının iki yanında, karşılıklı olarak yer alan mihrabiyeler de, mukarnaslı tepeliklerle son bulur. Mukarnaslar, dört sıralı bir düzenle işlenmişlerdir (res. 16 A). Taş kapının sütünceler doğrultusundaki yan kısımları, zamanla eskiyerek özgün yapılarını yitirmişlerdir.

İki renkli geçme mermerlerle çevrilmiş kapının basık-yay kemeri üzerinde, caminin yazıtı bulunur. Yapım yılı ve yapının kurdurucusunu öğrendiğimiz 1.80 m. × 0.40 m. ölçülerindeki neshi türdeki yazıt, iki satır üzerine kabartma olarak işlenmiştir: (res. 17).

امر بعمارت هذه العمارة في ايام دولة السلطان الاعظم سلطان مراد بن محمد خان خلد ملكه
محمد ياشا بن خضر يقبل الله خيراته في تاريخ لسنة اربع وثلاثين وثمانمائة غفر الله له

Anlamı:

Hızır oğlu Mehmed Paşa, bu imaretin yapılmasını, mülkü (ülkesi) ebedi olsun (Çelebi) Mehmet Han oğlu Ulu Sultan, Sultan Murad'ın egemenliği zamanında emretti. Tanrı hayatını kabul etsin. Tarih sekizyüz otuzdört yılında. Tanrı O'nu bağışlasın³⁴.

Taç kapının XV. y.y. Anadolu ahşap işçiliğinin az bulunur örneklerinden birini veren, iki kanatlı ahşap kapısında, oyma ve "taklit künde-kârî" teknikleri uygulanmıştır. Geometrik ve bitkisel girişik bezeme ile yazı, değişik boyutlarda, panolar halinde düzenlenmişlerdir (res. 18).

Kanatlar, yarım palmetlerden oluşan bir örgü-şerit ile çevrilmişlerdir. Alt ve üst kısımlarda, girişik bitkisel bezeme, ince motiflerle ağ gibi yoğun bir geçme işçiliği sergilerken, orta bölümde, hemen beliren, iri çarpıcı bir geometrik geçme dolgu gözlenir. Burada, oniki kollu bir yıldızın merkezlik ettiği geçmede, kompozisyonu oluşturan parçaların üzeri de ayrıca bitkisel motiflerle doldurulmuştur (çizim 1). Bunun üstünde de, yatay genişçe bir kuşak halinde işlenmiş, Kuran'dan alınmış bir yazı yer alır; (res. 19-20-20 A).

قال النبي صلى الله عليه وسلم من اطعم جايعا زيد به وجه الله تعالى وجبت له الجنة

Anlamı:

Allah rızasını kastederek kim bir aç doyurursa³⁵.

Camide dıştan dışa 17.35 m. uzunluğundaki kuzey-güney ekseninde birbirini izleyen kubbeli iki mekan ve bunlardan kuzeydekinin iki yanına yerleştirilmiş kubbeli hacımlarla, ters "T" planının ana kurallarına uyulmuş olunmaktadır³⁶.

Yan hacımların içle bağıntıları, mescid eyvanına yakın olarak açılmış kapılarla olmakta, merkezi kubbeli avluya bu geçişlerle bağlanmaktadır.

³⁴ Yazıtın okunuşu ve anlamı sayın F. Kırzioğlu tarafından yapılmıştır. Yazıt için ayrıca bkz. Köseoğlu, N., a.g.e., s. 154.

³⁵ Döneminin eşiz örneklerinden birini veren ahşap kapının yerinde korunabilmesi, en iyi yol ise de, dış etkenlerin olumsuz etkileriyle bundan sonraki aşımın daha da hızlı olacağından (şimdiki durumda; alt oyma bezemelerin bazılarının kopmuş ve silikleşmiş olduğu, derin çatlaklarla bazı parçaların düşmüş olduğu görülmektedir), daha da yıpranmadan Müzeye kaldırılmasının çok uygun olacağı kanısındayız.

³⁶ K. Erdmann, bir yazısında ters "T" planlı camilere değinirken, 'Osmancık' da İmaret Cami' diye yapının adına yer vererek, grup örnekleri içine alır (Weitere Nachträge zu den Beobachtungen auf einer Reise in Zentralanatolien", Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts, Band 72, Berlin 1957, s. 361).

Odaların dışı açılan kapıları yoktur. Odalarda, kapıların tam karşısına, duvarlara açılmış birer niş görülür. Güney-batı ve güney-doğu yönlerde açılmış altı üstlü pencerelerden üsttekiler "vitraylı pencereler"dir. Tam ve yarım palmet motifleriyle işlenmiş desende, mavi, kırmızı, sarı, yeşil renkler kullanılmıştır (çizim 2 A).

Mihrap yönünde peşpeşe sıralanan kubbeli hacımlardan girişe yakın olan kuzeydeki, birleştirici niteliğini, öteki hacımlardan daha büyük oluşu yanı sıra, kubbesinin daha yüksek oluşu ile de vurgulamaktadır. Güneydeki mescit kısmından, büyük sivri bir kemerle ayrılmaktadır. Kubbeeye pandantiflerle geçilmiştir. Öteki üniteler gibi, içten tümüyle beyazla sıvalıdır.

Yan odaların segment kemerli girişlerinin yanındaki konsollar, birbirinden farklı, profilli yapılarıyla ilginçtirler. Örneğin batı odasına giriş kapısının her iki yanındaki konsolda, alt sıra, taşa oyularak yapılmış tam palmete benzer bir motif dizisiyle son bulurken, doğudakinin konsollarında stalaktitler işlenmiştir.

Merkez hacımda ilgiyi çeken özelliklerden biri de, kapının sağında, kuzey duvarında yer alan bir kapıyla çıkılan minare merdivenidir. Bu merdivenle, merkezi kubbe yanından örtüye dek çıkılıyor. Kanımızca bu merdiven, bugün ortadan kalkmış olan özgün minarenin merdiveniydi. Yani planda da gösterildiği gibi, eski minare, büyük bir olasılıkla kuzey beden duvarından yükselmekteydi. Bölgede sık görülen depremlerden biri sırasında eski minare yıkılınca, yerine, 1968'de kuzey-batı köşeye yenisi yapıldı.

Dış ölçüleri, 8.50 m. x 7.05 m. olan mescid kısmı tabanı, kuzey hacımdan 0.15 m. kadar yüksek tutulmuştur. Kubbenin kuzey yönde oturduğu sivri kemerin üzengi seviyesinde, profilli konsollar gözlenir. Pandantifli geçiş sisteminde, kubbe kasnağında, pencereler arasında, plastik, üçgen prizmal dilimlerden oluşmuş düzenleme, bu üniteye özgü kalmakta, ötekilerde görülmemektedir. Kasnak pencereleri vitraylı olup, peteksi ana dolgunun çevresi, sarı, mavi, kırmızı renklerin kullanıldığı parçalı bir şeritle kuşatılmıştır.

Bol ışıklı bu hacımda, gerek vitraylı pencereler, gerekse mihrap, bezemeli öğeleri oluşturmaktadırlar. dikkörtgen çeviri kuşakları içindeki, dört köşeli nişi, dört sıra stalaktitle doldurulmuş tepelikle taçlanmıştır. Alt kısım (0.80 m. yüksekliğe dek) taştan, üstü ise alçıdan yapılmıştır (res. 21). Alçının üzerine, sonradan yağlı boya geçilmiştir. Profilli yatay kuşaklarla

hareketlendirilmiş mihrap topuğunun üstü, orta kısımda, büyük bir pano meydana getiren, merkezdeki oniki kollu yıldız etrafında gelişen geometrik geçmelerle doldurulmuştur. Bu düzenleme, yapının ahşap kapısındaki ana panoyu anımsatmaktadır. Geometrik merkez, iri bir örgüyle doldurulmuş, genişçe bir kuşakla sarılmıştır.

Dikdörtgen çevirilerin en içteki oyularak yapılmış, kırık çizgilerin ördüğü geometrik bir şeridi verirken, dıştan ikisi neshi türde yazı kuşakları olup, Kuran'dan alınmış ayetleri verir. Yazı kuşakları, mihrap nişinin köşelerindeki başlıklar seviyesinde kesilmekte, alt kısımlar boş kalmaktadır. Genel olarak mihrabın, boyamalar ve yenileme girişimleri nedeniyle, yer yer özgünlüğünü yitirdiği izlenmektedir.

Mihrabın üzerinde bir tane, doğu ve batı duvarında-güney duvarına daha yakın açılmış konumlarıyla-asimetrik yerleştirilmiş birer vitraylı pencere, mavi, sarı, yeşil, kırmızı renkleri, tam ve yarım palmetlerden oluşmuş desenleriyle ilgi çekerler.

Alt kat pencereleri daha büyük tutulmuş dikdörtgen açıklıklardır. Düğümlü demir parmaklıklarının sonradan takıldığı, parmaklık yuvalarındaki ahşap parçalardan anlaşılmaktadır.

Yakın zamanlı ahşap mimber sanat değeri taşımamaktadır.

İşlevini bugün de sürdüren cami, Osmancığın tarihsel dokusunun önemli bir örneği olduğu kadar, XV. y.y. Anadolu kent yapısının aydınlanmasında, kale çevresi bütünü içinde yer tutmasıyla da seçkin bir örnek olarak anımsanmalıdır.

AKŞEMSEDDİN CAMİ (Medresesi)

Osmancığın tarihsel yapılarından biri de, kalenin kuzey-batı eteğine dayanmış olan Akşemseddin Camisidir (res. 22). Cami, 1960'lara dek, uzun süre kaleden yuvarlanan, kayan taş, toprak altında kalmıştır. Taş-toprak yığını kaldırılıp, yapı yeniden gün ışığına çıkarılınca, büyük bir onarım geçirerek, ibadete açılmıştır (res. 23).

Bir bahçe içinde yer alan yapıda, beden duvarları; köşelerde iri, blok taşlarla çevrilmiş, tuğla hatıllı moloz taşlarla örülmüştür. Yine duvarların alt kısımlarında da, köşelerdeki gibi iri taşlara yer verilmiştir. Onarımda, hemen tümüyle ele alınan yapıda, örtü de -kubbeyi de içine alacak şekilde-betonla kaplanmıştır (res. 24).

Camiye dıştan bakıldığında, ortada yükselen kubbesi ve yanlara açılan hacımlarıyla, ters "T" planlı olduğu izlenimini verir. Ancak yapı

incelendiğinde, bir giriş bölümü de olan, tek üniteli, kubbeli bir ana hacımla karşılaşılır (Plan IV). Girişin, sağına ve soluna eklenmiş, haç tonozlu küçük odalarla, camiye bağlı hacımlar çoğalmaktadır. Ne var ki, bu küçük odacıklar (içten: 3.10 m. × 3.10 m.) giriş bölümüne açılmamakta, kubbeli ana hacımla da ilişkili bulunmamaktadırlar. Doğrudan dışarıya açılmaktadırlar.

14.70 m. uzunluktaki önyüzde, merdivenle çıkılan giriş bölümüne açılan ana kapı, içine yerleştirildiği kemeri ortalayarak değil, biraz doğuya kaydırılarak açılmıştır. Söylenildiğine göre, yine iki kanatlı, ama biraz daha dar olan eski kapı, yerini bugünkü kapıya bırakmıştır. Kapının heriki yanında birer pencere vardır. Herikisi de boyuna dikdörtgen biçimli olan bu açıklıklardan batıdaki, ötekine kıyasla oldukça geniş tutulmuştur. Üç açıklığı da üstten sınırlayan lentoya oturan yuvarlak kemer, restorasyon sırasında, tuğla yapısını örten bir sıvayla kaplanarak, taş görünümüne büründürülmüştür. Kemerin çevrelediği alan, camla örtülüdür.

Yan odaları ortalayarak açılmış kapılar, segment kemerlidir.

Yuvarlatılmış haç tonozlu diyebileceğimiz örtüsüyle giriş bölümü, güney-doğusundan bir kapıyla, kubbeli ana hacma bağlanır. Sıvalı duvarları, yalın, dört köşe-nişli mihrabı ve özgün tuğla örgülerini kapatmış sıvasıyla kubbesi, onarım sonrası tümüyle yenilenmiş bir mekanda olduğunu hemen duyurur insana. 5.20 m. × 5.05 m. ölçülerindeki hacımda, kubbeye geçiş üçgenlerle olmaktadır. Doğu ve batı tarafındaki pencerelerden başka, kubbenin dört bir tarafına küçük pencercikler açılmıştır.

Mihrap bezemesizdir. Mimber sanat değeri taşımaz.

Yapıya adını veren Akşemseddin, Fatih Sultan Mehmet'in pek saygı gösterdiği ünlü bir Bayrâmi bilgini olup, Fatih'e hocalık etmiştir³⁷. Akşemseddin'in bu yapıda uzun süre müderrislik ettiği hâlâ halk arasında söylenmektedir. Yine halk tarafından "medrese odası" diye adlandırılan yan odalar, nişli ocaklı duvarları ile, işlevlerinin derslik olduğunda kuşku bırakmamakta, söylentileri güçlendirmektedir. Gerçekten de, bugün gördüğü değişikliklerle cami olarak kullanılan yapının planı, camiden çok bir medrese kalıntısı izlenimini doğurmaktadır. Osmancık'lıların küçük yan

³⁷ O. Hançerlioğlu, "Melâmiyyei Bayrâmiyye" maddesi, İnanç Sözlüğü, İstanbul, 1975, s. 393. Ayrıca: A. Gölpınarlı, "Bayramiyye" maddesi, İslam Ansiklopedisi, Cilt II, İstanbul, 1949, s. 423-426. S. Tansel, Osmanlı Kaynaklarına göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti, İstanbul, 1971, s. 71, 85. H. Inalcık, "II. Mehmed" mad., İslam Ansiklopedisi, Cilt VI, İstanbul, 1955, s. 532-534.

odacıkları “medrese” diye adlandırması, Ayverdi’nin yapıyı tümüyle ‘medrese’ olarak kabul etmesiyle açıklık kazanır. Ayverdi Osmancık’daki bu -camiden- şöyle söz eder: “..o da İstanbul’un alınmasındaki himmet ve gayreti herkesin ma’lûmu olan, Ak Şemseddin’in Medresesidir. Akşemseddin Medresesinin bakıyesi şimdi mescid olarak kullanılıyor... Bu medresenin ayakta kalan dershanesi ile iki odası teberrüken (uğur sayarak) mescid haline konmuştur... Eyvanı ile iki oda, bir tonoz ile birbirine bağlıdır. Şimdi tonozun yarısı kesilmiştir”³⁸.

Bu bilgilerden varılan sonuçla; XV. y.y.da Fatih zamanında yapılmış olan medresenin, zamanla yıkıldığını, geriye kalan hacımların onararak cami olarak kullanılmaya başlandığını, günümüzde de bu işlevini sürdürdüğünü söyleyebiliriz.

PAŞA HAMAMI

Hamam, Kızılıрмаğın sahiline oldukça yakın bir yerde, çarşı içindedir. Kalenin batısında, ırmağa koştur yol üzerinde, Küçük Çarşı Meydanının gerisinde yer almaktadır. Doğusunu dükkanlara dayamıştır (res. 25).

Koca Mehmet Paşa’nın Osmancık’da yaptırdığı iki hamamdan günümüze kalabilmiş olanıdır³⁹. XV. y.y. yapısıdır. Yazıtı yoktur.

Moloz taş duvar örgüleri, yakın zamanda gördüğü onarım sırasında sıvanarak, kapatılmıştır. Bu onarımlarda, kubbeler de, betonlanarak sağlamlaştırılmıştır⁴⁰.

³⁸ E.H. Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri (1403-1451) II, İstanbul, 1972, s. 528.

³⁹ Evliya Çelebi’nin: “...ırmak kenarında bir küçük hamamı vardır. Suyu dolap ile Kızılırmaktan çekilir” dediği hamam hakkında ise, yerinden başka bilgimiz yoktur. Tamamen yıkılmıştır. (Seyahatname III, “Danışman, Z. çevirisi”, İstanbul, 1970, s. 178).

N. Köseoğlu ise “...Paşa’nın bunlardan başka Osmancık’da bir hamamı ile bir kervansarayı vardır. Fakat bunların kitabeleri bulunamamıştır. Hamam üç halvetli ve tek kubbelidir” derken günümüze gelebilmiş hamamı anlatmak ister (“Osmancıkta Üç Kitabe”, Çorumlu, Sayı, 5, 1938, s. 155).

⁴⁰ Osmancık’da Koca Mehmet Paşa’nın yaptırdığı yapıların onarımları üzerine açıklamalar getiren vesikalarda, Hamamın onarımına ilişkin kayıtlara da rastlanabilmektedir. Bunlardan birinde şu bilgiyi bulabilmekteyiz; “Osmancık halkı, divana gelip, gelir bol ve yeterli iken, cami, hamam ve hanın yıkılmaya yüz tuttuğunu, kötü bir yol izlenip, hamamın cemean kubbesine, hazinesine, temiz ve pis su yollarına, (imaret, iskelesi ve camiye hamamla beraber toptan 4400 kuruş harcanması uygun görüldüğü halde) ancak 993,5 kuruşu bu onarımlara kullanan vakfın yönetimiyle görevli kaymakamın işi tamamlamadan bıraktığından yakılarak, ilgili görevlinin uyarılması için Sivas Beylerbeyine ve Osmancık Kadısına 1721 yılında ferman yazılmıştır” (E.H. Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Çelebi....., II, İstanbul, 1972, s. 531-532).

Gündüz kadınlara, gece de erkeklere açık olup, işlevini sürdürmektedir. Kuzeyde yer alan soyunmalığın, yüksek duvarlar üstünde yükselen kubbeli kuruluşu, yapıya dıştan görkemli bir görünüş vermiştir. Yalın duvarlar, kubbeler ve tüm örtü bugün beton bir kabukla kaplanmıştır. Böylece özgün duvar kuruluşu, yalnızca, yer yer dökülen sıvalarla açığa çıkmış kısımlardan görülebilmektedir (res. 26).

Hamamın planı, boyuna eksen üzerinde üç bölümlü olarak düzenlenmiştir⁴¹ (Plan V.). Eksen üzerindeki giriş kapatılarak, ırmağa koşut ana yola bakan batı yüzde, küçük bir kapı açılmış, böylece kapının yeri değiştirilmiştir.

Ana bölümlerden soyunmalık, 8.25 m. ölçülerinde, kubbeli kare bir hacimdir. Kubbeye geçişte tromp kullanılmıştır. Kuzey ve doğu duvarları boyunca sekiler uzanmaktadır. Güney tarafa sonradan atılmış bir duvar, soyunmalığın güneyini iki katlı bir duruma getirmiştir. Alttaki düz tavanlı bölüm, helalara ayrılmış, üst katta ise, ahşap bir konstrüksyonla soyunma hücreleri oluşturulmuştur. Helalara ayrılan dar koridorun ortasından ılıklığa geçilmektedir.

Üç parçalı ılıklıkta, hacımlar kubbelerle örtülüdür. Yan odaların duvarlarında kurnalar vardır. Çapları 2,5 m. ye yakın kubbeler, ortada ve doğuda pandantiflere oturur. Batıdaki ise, yanlarından üç dilimli kemerciklerle çevrilmiş, parçalı trompların geçiş ögesi olduğu izlenmektedir.

Sıcaklık iki bölüm üzerine düzenlenmiştir. Ilıklıktan geçilen ilk bölüm, ortası kubbeli, yanları tonozlu üç parçalı yatay bir kuruluş gösterir. Yan parçaların tonoz aynalarına üçer filgözü açılmıştır. 3.20 m. çapındaki orta kubbe pandantiflere dayanmaktadır. Burada filgözleri dairesel bir düzenlemeyle, aydınlanmada olduğu kadar, buhar dağılımında da dengeyi sağlayıcıdır.

Sıcaklığın iç bölümü; Halvet köşelerindeki girişleri ortada birbirine açılan, iki ayrı odadan oluşur. Burada güney duvar, yatay uzantısıyla yapıyı sonuçlandıran külhana dayanmaktadır.

Paşa Hamamı, Osmancığın sayılı tarihsel yapılarından biri olduğu kadar, XV. y.y. yapıları içinde, sivil mimarlığımızın günümüze ulaşabilmiş bir örneği olarak da önem taşımaktadır⁴².

⁴¹ Planın çıkarılmasında, hamamda bulunan Osmancık'lı kadınların yardımları unutulamaz. Kendilerine şükran borçluyum.

⁴² Hamama giremeyen Ayverdi, yapıyla ilgili olarak aşağıdaki açıklamayı yapmaktayken: "Hamam, kayanın ırmağın tarafındadır, kadın hamamı olduğundan giremedik.

ÇEŞME (Baltacı Mehmet Paşa Çeşmesi)

Ulu Cami Mahallesinde, Ulu Caminin karşısındadır. Baltacı Mehmet Paşa'nın yaptırdığı çeşmelerden geriye kalabilmiş tek örnektir.

Yazıtına göre 1117 H. (1705) tarihini taşımaktadır. Malzemesi kesme taştır. Yol seviyesinin yükseltilmesi ile, yapının alt kısmı, hemen kemer üzengilerine dek toprağa gömülmüştür. Kullanılmamaktadır. Susuzdur.

Tek musluklu olarak yapılmış çeşme, bakımsızdır. Çeşmeye dek uzayan kaldırımla, yol arasına sıkışmış izlenimi veren bir konumdadır (res. 27).

Tek musluklu ayna taşını, üstten, teğetli-sivri bir kemer kuşatır. Artık işe yaramayan musluk, ayna taşını üzengi seviyesinde ortalayarak yerleştirilmiştir. Gömülme nedeniyle, su teknesi artık görülmez. Yazıt, kemerin üzerine, alınlığı ortalayarak yerleştirilmiştir. Yüzü, üstte profilli bir korniş sınırlamaktadır. Örtüsü düzdür.

Yazıt: 0.90 × 0.75 m. ölçülerinde olup, mermer üzerine işlenmiştir. Üç sütun üzerine düzenlenmiştir. Sütunlardan herbiri de altı satırdır (res. 28).

Yazıtın transkripsiyonu şöyledir:

Menba-i ayn-i ata maye-i ihsan u seha
Hazret-i sadri kerem pişe Mehmet Paşa

Eyleyüp mal-i firavan ile sarf-ı himmet
Şehr-i Osmancığı bu ab ile kıldı ihya

Kati muhtaç idiler suya bu şehrin halkı
Vakıa hayrı azım etti ol asaf hakka

Kızılırmak gibi içtikleri hunab idi hep
Bağrın ol teşnelerin yakmıştı killeti ab

Vüzeradan nice hayır ehli murad etti veli
Birisi olmadı bu hayre muvaffak asla

Hamdülillah ki o düsturi salah endişe
Eyledi bu eseri paki müyesser mevlâ

Fakat kubbeler planını işaret etmektedir. Büyük kubbeli bir soğukluktan, iki ufak kubbeli (?) ılıklığa, oradan iki tarafı eyvanlı ortası kubbeli bir göbek taşına geçilmektedir. İki halveti vardır. İnşaatı hatılsız moloz taşıyledir (a.g.e. s., 535).

Hele bir böyle sevab etti ki ta mahşere dek
 Nuş edüp rahmet okurlar ona alâ edna
 Çariyarin şerefi aşkınadır çeşmei çar
 Çarı enharı cenan olana ruz-i ceza
 Deli leb teşnelere Dürri daî tarih
 Âb-ı selsali sebil etti Mehmet Paşa 1117⁴³.

Baltacı Mehmet Paşa'nın yaptırdığı dört çeşmeden, bir tanesinin de yalnız yazıtı günümüze ulaşabilmiştir. Yukarıdaki yazıtla aynı olan bu yazıt, Şeyh Hasan Camisinin, kapalı çeşme yerinde, duvara yerleştirilmiş olarak bulunmaktadır (res. 29).

Böylece, zamanımıza gelebilen çeşmeyle, Osmancığın tarihsel-sit dokusunda bir XVIII. y.y. örneği de önemle yerini almış olmaktadır. Yine bu dokuya katkısı büyük olan Baltacı Mehmet Paşa'nın yaptırdığı bir su yapısı olması da ayrıca önem taşır.

ULU CAMİ (Beyler Camisi)

Ulu Cami ya da Beyler Çelebi Cami'i diye bilinen Osmancığın eski cami'sinden, günümüze kaynaklardaki birkaç nottan, yayınlardaki birkaç sözden başka hemen birşey kalmamıştır, diyebiliriz.

Hüseyin Hüsametdin, eski 'Sorkun' adının, 731 H.den (1330) sonra "Osmancık" olarak değiştiğini belirterek "...çünkü Sorkun emiri olan (Osman Bey) ibn-i Mehmet Bey'in 731 tarihli vakıfnamesinde, Beyler Camiini bina ve emlakini vakfettiği musarrahdır (açıktır)" diyerek de camiden söz etmektedir⁴⁴.

⁴³ N. Köseoğlu yazıtın, 1147 (1734)'de Üsküdar'da ölen "Dürri Mehmet Efendi" tarafından yazılmış olacağını bildirmektedir. Adı geçen Dürri zade'nin 1121 H. (1709)'de Baltacı Mehmet Paşa Haleb'de iken, orada kadı olduğunu da eklemektedir. Yine yazar, 1047 H. (1637) tarihli Bayram Paşa vakfiyesinde, Mehmet Paşa hakkında açıklamalar bulunduğunu belirtmekte ve şunları yazmaktadır: "...(saralan) adındaki yerden Osmancık bağlarına getirilmiş olan suyu kasabaya getirerek (18) çeşmeye taksim ettirmiş ve "Telli İbrahim" adında birini nazır tayin ettirmiştir. Sonra zamanla bakımsızlık yüzünden çeşmeler ve yollar harap olmuş Baltacı Mehmet Paşa da ikinci defa olarak tamir ettirmiş ve dört çeşme yaptırmıştır. Bu su tesisatı da 100 sene yaşamıştır. Bugün Osmancık içecek su noktasından büyük himmetlere muhtaç bir haldedir. Bu dört çeşmede aynı kitabe vardır" (Osmancık'ta Üç Kitabe, Çorumlu, Sayı 5, 1938, s. 156-157).

⁴⁴ Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, Cilt II, s. 287, İstanbul, 1332.

Köseoğlu da, Osman Gazi'yle ilgili bir vakfiyeyi verirken, “..bu vakfiyeden de anlaşılacağı vechile Osmancık'da yaptırdığı Camii kebare Osmancık fatihi Osman arazinin büyük bir parçasını vakfediyor. Bu cami Osmancık'da hükümet karşısındadır. Muhtelif zamanlarda yıkıldıktan sonra, bugünkü haline gelmiştir. Son tamiri Hamid 2 zamanında yapılmıştır. Bu şekliyle tarihi ve mimari bir kıymeti yoktur” açıklamasını getirmektedir⁴⁵.

Gerçekten eskilere inen ahşap cami, zamanla yıkılarak 1314 (1896) H. de yenilenmiştir. Depremlerle yeniden zarar gören cami, eski özelliklerini yitirdi diye, 1972'de tümüyle yıktırılarak yerine yepyeni, içi renk renk boyalı bir cami yapılmıştır. Eski tarihi Ulu camiden de, tek bir ahşap sütun başlığından başka birşey kalmamıştır⁴⁶.

Caminin plan tipi ve öteki yapısal özellikleri hakkında, başka bilginiz yoktur.

Yıkılarak Ortadan Kalkmış yapılar:

Tanıtmaya çalıştığımız yapılardan başka, günümüzde adı bilinen, ancak tümüyle ortadan kalktığı için, yapısal özellikleri hakkında hemen hiç bilgi veremediğimiz birkaç tarihsel yapıyı belirtmek istiyoruz:

A–Mukbil Bey Mescidi:

Osmancık'da zamanında “Mukbil Ağa” diye anılan mahallede bulunan mescidden, Çorum Müzesine getirilen yazıtından başka, geçirdiği onarımlara ilişkin kısa bilgi edinebiliyoruz. Bu bilgiyi Köseoğlu'ndan aktaracağız: “..Osmancık'da kendi adıyla anılan mahallede Mukbil Bey Camii vardır. (855 H.) tarihinden beri birçok tamir ve tadillerden sonra

⁴⁵ N. Köseoğlu, “Çorum'da Beyler Çelebi ve Muzaffer Paşa Camii menberi”, Çorumlu, Sayı 3, 1938, s. 4. ayrıca bk. N. Köseoğlu, “Osman Gazinin Vakfiyesi”, Çorumlu, No. 12, s. 22.

⁴⁶ Osmancık'daki incelemelerimiz sırasında, bir oduncu dükkanında rasladığımız “ahşap kütük” ilginizi çekmiş olup, gözlemlerimizi burada belirtmek istiyoruz. Üzerinde odun kırılan bu parça, ortasındaki yuvadan da anlaşılacağı üzere, büyük bir olasılıkla ahşap bir desteğin altlığı-kaidesidir. Ahşap bir bloktan iki bölümlü olarak hazırlanan altlığın, yuvarlak üst parçası, aşağıya doğru genişleyen yamuk bir ana parçayı taçlandırmaktadır. Geniş yüzleri, geometrik geçmelerle doldurulmuş yuvarlak rozetlerle bezenmiş tabanda, dar yan yüzler ilginç bir oyma desen sergiler. Bu bezeme, küçük-birbirine geçme kare biçimlerden oluşmaktadır. Ayrıca, karelerin içindeki yıldız benzer dolgular kompozisyonu daha da etkileyici kılmaktadır. Rozetlerde, yer yer kırmızı boya kalıntılarının görülmesi, özgün bezemede oyma yanı sıra, renkli boyamaya da yer verildiğini işaret eder. Ancak, bu ahşap parçanın nereye ait olduğunu söylemek pek kolay olmamakla beraber, Ulu Caminin özgün öğelerinden olup olmayacağı üzerindeki çalışmalarımızı sürdürmekteyiz.

şimdi harap bir haldedir. Bugünkü durumu ile okula oradan da Çorum Müzesine getirilen kitabesinden başka kıymeti haiz bir eseri kalmamıştır... Yarım daire şeklinde bir mermer üzerinde iyi bir sülüs ile yazılmış olan kitabesine göre bu mescidin Fatih zamanında (855 H.-1451/2) tarihinde, 'Elhac Mukbil bin Abdullah' tarafından yapıldığı anlaşılmıştır"⁴⁷.

B— Mukbil Bey Medresesi⁴⁸.

C— Koca Mehmet Paşa İmareti-Mutfağı "1255 H."e kadar çalışmış⁴⁹.

D— Koca Mehmet Paşa Kervansarayı,

E— İç Kalede Osman Gazi Türbesi,

F— Burhan Dede Ziyareti

Zamanında, Gemici mahallesi tarafında, köprü başından birkaç metre içte bulunan ziyareti, halk arasında hâlâ bilenler vardır⁵⁰.

G— Kadı Ferah Şad Medresesi

H— Kızıl Hasan Medresesi

Görülmektedir ki, Osmanlık'daki tarihsel yapılar, günümüze ulaşabilmiş eski sit dokusunun genellikle XV. y.y. da yapılmış örneklerini vermektedirler. Bunu izleyen zamanda, XVIII. y.y. a dek geçen süre içinde ise, 'eski sit strüktürüne' yeni katkılar gözlenmemekte, böylece de büyük bir boşluk ortaya çıkmaktadır. Ancak XVIII. y.y. a gelindiğinde, Baltacı Mehmet Paşa'nın yapılaştırma girişimlerine tanık olmaktayız. Mehmet Paşa çeşitli onarımlarla bazı yapıları elden geçirirken, özellikle de kenti yeni su kuruluşlarına kavuşturma çalışmalarına ağırlık vermiştir.

Ayrıca gözlemlerimizde varılan bir sonuç da, kalabilen tarihsel yapıların çevreden sıyrıldığı, eski dokudan koparak, belirgin tek yapılar

⁴⁷ N. Köseoğlu, "Şerefeddin Mukbil Bey ve Mescidi ile bir yazma Kuranı", Çorumlu, Sayı 4, 1938, s. 133-136. Makalede; Osmanlık'da Koyunbaba Türbesinde bulunup, oradan Çorum Kütüphanesine getirilen ve Mukbil Bey tarafından (871 H.) (1466) tarihinde vakfedildiği anlaşılan Kuran'dan da söz edilmektedir (s. 134).

⁴⁸ "Osmanlık'da medresesi olan Mukbil Beyin bu (Sivas'da 780 H. de öldürülen) olmasına ihtimal verilmez" açıklamasıyla N. Köseoğlu, mescid ve medreseyi yaptıran Mukbil Beylerin ayrı kişiler olduğuna işaret etmek istemektedir (aynı, s. 135).

⁴⁹ N. Köseoğlu, "Osmanlık'da üç Kitabe", Çorumlu, Sayı 5, s. 155. Ayrıca, E.H. Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Çelebi...", II, s. 529-531.

⁵⁰ Evliya Çelebi de 'köprü başında idi', deyerek ziyaretin yerini işaret etmektedir (III, s. 178).

haline geldiğidir. Zamanında kentten gelip geçenlerin sözünü ettiği hanlardan, mescidlerden, iç kalenin görkemli yapılarından, biri dışında hamamlardan geriye hemen hiç birşey kalmamıştır. Bazı kompleksleri de, yan yapıların yıkılmasıyla geriye kalabilen 'tek yapı' simgelemektedir.

Kuşkusuz dokudaki bu kopmada, erimede Osmancık'da sık görülen depremlerin rolü büyük olmuştur. Kanımızca hem erimede, hem de yapılaşmanın duraklamasında, ileri sayfalarda değinmeye çalışacağımız ekonomik ve toplumsal yapının da yeri büyük olsa gerektir.

Ancak, köprü, cami, türbe, hamam ve çeşme gibi değişik türler sergileyen Osmancık yapıları, bilinçli konumları, planları yapısal öğeleri ve bezemeleri gibi birçok özellikleri ile, Osmanlı dönemi XV. y.y. mimarlığının bilinmeyenlerine ışık tutacak örneklerdir. Bu nedenle Anadolu mimarlığının kronolojik uzantısındaki seçkin yerlerini almalıdırlar.

Yine XV. y.y. da hareketlenmeye başlayan, giderek XVI. ve XVII. y.y. larda yoğunlaşan toplumsal kargaşalarda, huzursuzluklarda, çeşitli acılı olayda Çorum ve çevresinin bu arada Osmancığın yeri, yapılarının tanıtımı ve değerlendirilmesi yanı sıra, dönemin ekonomik ve sosyal yapısının irdelenmesi ve Osmancık'la ilgili bazı olayların belirtilmesiyle gün ışığına çıkacak, eski sit dokusuyla toplumsal yapı, tarihsel bütünü tamamlamak üzere biraraya gelecekler, toplumdan kopuk düşmeyeceklerdir.

XV.- XVII. Y.Y. LARDA ANADOLU'NUN EKONOMİK VE TOPLUMSAL YAPISI İLE BU YAPIDA, ÇORUM YÖRESİ VE OSMANCIĞIN YERİ

Osmanlı İmparatorluğunun erken yüzyıllarından başlayıp, giderek XVI.-XVII. yüzyıllarda yoğunlaşan ekonomik ve toplumsal bozukluklarda, toplumun tüm kurumlarını sarsan, dirlik ve düzeni bozan iç kavgalarda, büyük karışıklıklarla kanlı olaylarda, çeşitli bölge ve yörelerin özellikle belirlediği gözlenmektedir. Bölgeler içinde, Çorum ile çevre yörelerin bu arada Osmancığın da önemli yeri olduğu ilgiyi çekmektedir.

Bilindiği gibi XVI. y.y. ın başından beri, Osmanlı İmparatorluğu düzeninde değişmeye başlayan siyasi ve sosyal koşulların yanı sıra ekonomik bunalımla ezilen halk, büyük bir kargaşa ortamına sürüklenmiş ve hemen her toplum katında, büyük boyutlu, kanlı kavgalara varan olaylar çıkmıştır. Akdağ, bu dönem kargaşasını belirgin hatlarla ortaya koyarken şöyle demektedir: "...her ne kadar bir yamaçta kanun ve kuralları hiçe saymakla suçlanan 'Celaliler' ve öte yamaçta da bunlara karşı sözde düzen sağlama

çabasında olan ‘Celali Seferi’ görevlileri olmak üzere kavgacılar iki düşman oba görüntüsünde iseler de, bu iç karışıklıkta kimin gerçek Celali kimin kanun ve düzen savunucusu olduğunu anlamak çoğu kez olanaksızdır”⁵¹.

Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Süleyman devirleri, gerek sosyal ahlak ve gerekse dirlik düzeni bakımından, huzursuz bir dönemdi. Bursa ve İstanbul gibi başta gelen kentlerde bile, büyük bir iç kargaşanın yaşama etkisi altına aldığı izlenmektedir. Soygun, hırsızlık, cinayet ve saldırılar, yağmacılık, çeşitli gruplarca yapılmakta, hatta bunların içinde ‘medrese öğrencileri’ ve ‘görevli erler’ bile bulunmaktaydı. Halk huzursuzdu.

Akdağ, bu hareketlerin nedenini şöyle yorumlamaktadır: “... bu olumsuz hareketlerin nedeni, dini hoşgörülük dolayısıyla itikatsız ve imansız insanların artmalarında arandığı için, devletin iç politikasında islami taassup yoluna gidilmesi bir kurtuluş yolu olarak düşünülmüştür. Zaten Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye’de bütün siyasi ve ekonomik tökezlemeler iki şeye yorulur; 1) Devletin işleri bozuk gidiyorsa, bunun nedeni eski düzen ve kanunlara saygı gösterilmez olunmasıdır, 2) Toplumda ahlaka ve dine aykırılıklar artmış görülünce, hatta doğa afetleri (açlık, deprem ve benzeri şeyler) birbirini izlediği zaman, dine yeteri önem verilmediği, imansızlar arttığı için bu felaketlerin başa geldiği düşünülür. Geçmişteki devlet kurumlarında, kanun ve kurallara son derece bağlılık bulunduğu, toplum bireylerinin de çok imanlı ve dinin bütün gereklerini yerine getiren kimseler oldukları ileri sürülür”⁵².

İşte bu arada, 1537 yılında, Kanuni Sultan Süleyman’a baş vuran din ve hukuk bilgini Ebussuud, şeriat yetkililerinin görüşlerinden doğan kanıyı ilettili. Ebussuud, bu iş için din ulemasınca görevlendirilmişti. Ebussuud padişahdan “din, devlet ve ülke düzenliği şunu gerektiriyor ki; İslam imamlarından bazı içtihatçıların ifade ettikleri kurallara uymak bugün zorunlu hale gelmiş bulunduğundan” söz ederek bu konuda ferman yayımlamasını istedi. Kanuni bunun üzerine, din görevlerinin yerine getirilmesinde halkın zorlanmasını bir devlet görevi haline getiren fermanı çıkarttı”⁵³.

⁵¹ Osmanlı düzenini sarsan bu isyanlarda ve olayların değerlendirilmesinde; M. Akdağ’ın “Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası-Celali İsyancıları” Ankara, 1975 kitabından öncelikle yararlanılmıştır.

⁵² M. Akdağ, Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, C. II, (1453-1559), Ankara, 1971, s. 49-50. Akdağ’ın bu yayını çalışmamızın, toplumsal yapı bölümünün yararlanılan ikinci ana kitabı olmakta, aralardaki özet bilgilerde de ilk kitabı yanı sıra, bu yayına dayanılmaktadır.

⁵³ M. Akdağ, aynı, s. 394.

1537'de çıkarılan bu fermanla, zaten çeşitli yaşam sıkıntıları ile başa çıkamayan halk üzerine, bir de dinsel bir baskı eklenmiş oluyordu. Ebussuud'un 1548'de Şeyhülislamlığa oturtulması ile "halkın yaşamını dinsel baskı ile düzene sokma görüşü kanunlaşır hale geldi. Aynı zamanda, başka dinden olanların kendi inançlarına göre hareket edebilmeleri de ortadan kalkıyor, büyük sıkıntılara itiliyorlardı"⁵⁴.

Oysa, toplumun karışıklığa hızla itilmesinin kökünde ekonomik nedenler yatmakta idi. Bu nedenle, öncelikle ana çizgileriyle dönemin ekonomik yapısına değinelim.

Ekonomik düzen, Osmanlı İmparatorluğu zamanında da, ortaçağdaki durumunu korumuştur denebiliriz. Devletin ekonomik ve ticari alanlardaki çalışmaları ilgisi, bu işlerden alacağı vergilere yönelikti yalnızca.

"Ülke ekonomisinin gelişmesi ve ekonomi ya da endüstri uygulamalarında yapılacak yeniliklerin devleti de güçlendireceği, siyasi geleceğini ekonomik yaşantısının gittikçe daha canlı ve atımlı gidişat tutturmasına bağlı bulunduğu konusunda, Osmanlı büyükleri ya da aydınlarının bir bilinçleri bulunduğunu gösteren hiçbir belirti yoktur"⁵⁵.

Yine uluslararası ticaret de, Osmanlı İmparatorluğu zararına geliyordu. Batılı ülkeler ve komşularımız devletlerin kalkınmasında, siyasal olduğu kadar ekonomik atılımların da gerekli olduğu bilinci ile, iç ve dış ticaretlerini, yerli endüstriyi geliştirmeyi büyük bir çaba içinde sürdürmekteydiler. Oysa Osmanlı Devleti büyükleri ve de aydınları Batı ile ilişkileri yalnız politik yönde ele alıyorlardı.

Endüstride "ham maddenin çıktığı yerden işlenmiş malın harcandığı yere kadar olan mesafedeki safha çalışmalarını birbirine bağlayıcı bir işletmeler zinciri asla kurulmuş değildi"⁵⁶.

Yine faizciliğin ve sık sık yapılan devalüasyonların ekonomik politikada yeri büyüktü. Her ne kadar İslam dini gereği faizciliğin günah olduğu inancı halk arasında yaygın idiyse de, XV.-XVI. y.y. larda (1453-1559) faizciliğin büyük yer tuttuğunu ve toplumdan da "günah" olduğuna dair hiçbir tepkinin gelmediğini öğreniyoruz⁵⁷. Hükümet faizi 0/0 10-15 olarak saptadığı halde, faizciler bu oranı fahiş ölçülere çıkarma yollarını bulmakta

⁵⁴ (Türkiye'nin İktisadi ...) s. 394.

⁵⁵ (Türkiye'nin İktisadi....) s. 159.

⁵⁶ aynı, s. 181.

⁵⁷ Etraflı bilgi için karıştır; M. Akdağ, (Türkiye'nin İktisadi) s. 206-215.

güçlük çekmiyorlardı. Bu uygulamalarla faiz oranı o/o 30-50 arasına kadar çıkabiliyor ve rıbahorlar (faizcilikle zengin olmayı iş edinenler) büyük paralar topluyorlardı. Ancak bu işlemler Kadıya defterletilmiyor, Kadı defterlerinde faiz hesaplarının resmi faiz oranları üzerinden yapıldığı görülüyordu⁵⁸. Zaman zaman faiz anlaşmazlıkları Kadı tarafından Şeyhülislam'a dek getiriliyordu. Böyle başvurulardan birkaçının Şeyhülislam Ebussuud'a yapıldığını öğreniyoruz⁵⁹.

Osmanlı Devletinin kuruluşundan başlamak üzere, yöneticiler ekonomik politikalarını Devalüasyona bağlamışlardı ve bu tutum özellikle XVI.-XVII. yüzyıllarda büyük çalkantılara yol açmıştı⁶⁰. T. Timur, bu politikanın yetersizliğini kapamak için bulunan çözümün "iltizam (kayıрма) ve tekel usullerine" dayandırıldığını söyleyerek, darphanelerin, gümrüklerin, şaphanelerin, maden ocakları, tuzlalar gibi zengin gelir kaynaklarının yabancıların iltizamına bırakıldığını belirtir⁶¹.

Osmanlı Devletinde vergileme usulü de, halk ve devlet ilişkilerinde büyük bunalımlara yol açan kurallara dayanmaktaydı. Osmanlılara ait topraklar üzerindeki çiftlikler (miri toprakların 120-150 şer dönümlük bölümleri) tapu resmi karşılığındaki ekip-biçmek koşuluyla köylüye verilir. Ne var ki, köylü bu durumda toprağın "mülk sahibi" değil, "tasarruf hakkını" elde tutan kişi olabilirdi ancak. Bu nedenle de, toprağın ne satabilir ne de başkasına devredebilirdi. Çayır ve otlaklarda köylünün hayvanlarına yetebilecek az bir kısmı dışında kalan arazi ise "sahib-i arz"ın (yani devlet veya dirlik sahibinin) idi⁶².

Çiftçi, üzerine kayıtlı söz konusu toprak için belirli bir kira öderdi ki bu "vergi" adı altında alınır. Toprağın vergisi, Kanunname bölgesine göre, köylünün elde ettiği ürünün yarısı ile onda biri arasında değişen kısmı olurdu⁶³. Veya oranı belirlenen ürünün bedeli alınır. Ürünün enaz 1/10 i olan bu hisseye "Öşür" denilirdi⁶⁴. Köylü hukuk-ı şerriyeden olan

⁵⁸ M. Akdağ (Türkiye'nin İktisadi...), s. 213-214.

⁵⁹ ay. e.s. 213-214

⁶⁰ T. Timur, Kuruluş ve Yükseliş döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni, Ankara, 1979, s. 92.

⁶¹ T. Timur, a.g.e., s. 92-93.

⁶² Osmanlı Tımar sistemi ve "miri arazi" için bkz. Ö.L. Barkan, "Tımar" maddesi, İslam Ansiklopedisi, Cüz: 123-124, s. 286-320. Ayrıca T. Timur, a.g.e., s. 150-160.

⁶³ Devlet Maliyesinin önemli gelir kaynaklarından olan "Vergileme usulü" üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. M. Akdağ, Türkiye'nin İktisadi..., C. II, s. 228-242.

⁶⁴ T. Timur da, "Öşür"ün gerçek mülk statüsünde bulunan ürünün 1/10 i şeklinde veya aynı olarak ödenen-zenginlerin vermekle mükellef tutuldukları bir iştirak hissesi olarak ödenen topraklar "olduğu görüşündedir. (a.g.e., s., 149).

'öşür'den başka resm-i kovan adı altında başka vergiler de ödemekte idi. Ancak çiftçi, toprağı bir duvarla çevirir, bağ veya bahçe yapar veya ev kurarsa, toprak onun mülkü olabilirdi. Böylece Devletin yüksek döneminde, devlet "rüsûm-ı şer'iyye" denen vergileri, karşılık bir hizmet göstermeksizin alırken 'dirlik ve düzeni koruma ve öteki yürütme görevlerine bedel olarak da "Rüsûm-ı örfiyye" adı altında vergi toplardı. Bunun yanı sıra bir de "rüsûm" alınmasını gerekli kılan iş yapanlardan da, "rüsûm-ı serbesti" adında bir vergi istenirdi. Ne var ki vergi ödeyen "mükellef", devlet toprağına bağlı mülkü veya yürür malı olması nedeniyle, böyle bir ödeme zorunluğu altında tutulurken, örneğin yukarıda değinildiği gibi, yüksek faizlerle ceplerini paralarla dolduran tefeciler -ribahorlar- vergileme dışında kalmaktaydılar. Yani zenginliği nakid paraya dayananlar, kıymetli eşyaya dayananlar vergi ödemiyorlardı. Yine reaya vergi vermesini zorunlu kılan mülkü nedeniyle ödeyici olurken, aynı türde varlığı olan idarecilerin, devlet görevlilerinin böyle bir yükümlülük taşımadıkları ortaya çıkmaktadır. Böylece çiftçiden, devletçe 0/0 12.5-0/0 50 ye varan "icar" (haraç) vergisi alınırken devlet görevlileri hiç icar ödemiyorlardı. Şehirli ise, kazancı "zekat" ve "sadaka"ya bağlı olduğundan çok düşük bir yüzde ile vergisini veriyordu. Yani, Osmanlı vergi sistemi, toplumu oluşturan sınıflar arasında -şehirli ve köylü, çiftçi arasında- adaletli bir uygulama getirmemekteydi. Şehirli ne kadar nakid parası olursa olsun, hatta resmi anlaşmalarla saptanmış olarak faizcilik yapsın, vergi vermeyebiliyordu. Raiyetli reaya 0/0 12.5-0/0 50 vergi verirken, varlıklı şehirli veya genel anlamda şehirli, ençok 0/0 10 a varan vergi ödüyordu. Hatta hiç vergi vermeyebiliyordu da. Şehirlinin kiralık dükkan, han, hamam ve konut gibi yerlere (akara) ödediği vergi de çok azdı⁶⁵.

Akdağ, vergilendirmede Osmanlı halkının köylü ve şehirli ayırımına yol açan eşitsizliğinin nedenini; "insanlık tarihinin çok eskilerine kadar giden bir siyasi doğuş ve kuruluşuna" verirken, "devleti ve hükümet idaresini şehir topluluğunun oluşturmuş olması, köy topluluğunun bu işte şehirden gelen siyasi güce ancak uyruk olma şeklinde boyun eğmesi, köylüye 'raiyyet' adını taktırması, onun 'sahib-i raiyyet-i' yani ağası (bir çeşit patronu) tarihi çehresi ile beliren şehir gücü, kendi koşullarına göre yarattığı

Vergilerin köylü üzerindeki eziciliğine ayrıntılı örnekler ve açılmalar için bkz. Ö.L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki Esasları", Cilt I, Kanunlar-İstanbul, 1943. Ayrıca: S. Yerasimos, (Çev. B. Kuzucu) Azgelişmişlik sürecinde Türkiye, I, İstanbul, 1974, s. 221-232.

⁶⁵ M. Akdağ (İktisadi...), s. 231, 232, 236-240.

siyasi düzenin yürütücüsü olmuştur. Halbuki, şehirli kişinin ne sözde, ne de uygulamada bütün geçimini kiracılığına dayadığı böyle bir mülk sahibi yoktur” demektedir⁶⁶.

Bu arada, özellikle halkın inanç duyguları kullanılarak, Osmanlı düzenine karşı çıkarılan isyanları da anımsamakta yarar vardır. Ancak özellikle bazı tarikatçıların başı çektikleri bu isyanlarda gerek içerik gerekse biçim değişiktir. Özellikle Yavuz Sultan Selim zamanında başlayıp Kanuni Sultan Süleymanın egemenliği dönemine de giren bu ayaklanmalarda, raiyyet-çiftçi-köylüden oluşan halk, çoğunlukla kızılbaş-türkmen kökenli olduğundan “siyasal ve yapısal devlet örgütlerine” inememişler ve devlet gücüyle bastırılabilmişlerdir.

Oysa “Celali isyanları” adıyla anılan iç karışıklıklar, köyden-kente-başkente dek toplumun siyasi, sosyal ve ekonomik tüm örgütlerini her boyutuyla kapsamaktaydı. Toplumun her kesimini derinliklerine kadar sarsan ve büyük yaralar açan bu yıkıcı dönem, bir yüzyıl sonra toplumu “her yönden tam bir gerilik” içine itmiştir. Bu kavganın eylemci grupları olarak:

1) Levent-Sekban grupları, -“Vergilerin en büyük payının alındığı raiyyet (çiftçiler) araçlarının da soyguna varan ‘hizmet akçesi’ almadaki ölçüsüzlükleri karşısında, köylerini bırakarak sağa sola dağılmışlardır. Bunların Bey kapılarına cebeli yazılmaları “Sekban” diye anılmalarına, boş gezer olmaları da “Levent” denmesine neden olmuştur. Özellikle zengin çiftliklerinin bulunduğu Marmara bölgesine akın etmişlerdir. Dirlik bozukluğuna neden olan bu grup çeşitli yolsuzluklarla, devletin çeşitli yörelerinde eşkiye- Harami sınıfı oluşturmuşlardı”. Leventlerin imparatorluk topraklarında dağılık olarak bulunmaları, hükümetin bunlarla uğraşmada başarısız kalmasına neden olmuştur.

2) Hükümetli grubu: (Ehl-i örf zümresi)

Hükümet işlerini vilayet ve sancaklarda yürütenlerden oluşan grubun isyanların çıkmasında önde gelenlerden olduğu kabul edilir.

3) Kapukulu Süvarileri, -iç kavgada en baş rolü oynamış celali başları.

4) Medrese Öğrencileri (Suhteler): -“Eylemci grupların en etkinlerinden. Medrese ve imaretlerde birçok öğrenci bulunmasına karşın, öğrenimini bitirenlere iş verilmeyişi, bu genç insanların gerek maddesel

⁶⁶ M. Akdağ (Türkiye'nin İktisadi...), s. 241.

gerek tinsel bunalımlara düşüp, büyük olayların içinde yer almalarına neden oldu”⁶⁷.

5) Yeniçeriler ve Acemi oğlanı geçinenler grubu, Toplu gruplar halinde gezerek, halktan zorla para, erzak, at, katur gibi şeyler toplayan grup.

Yukarıda kısaca değinilen eylemci gruplar, XV. y.y. sonlarından başlayarak, XVI. y.y. boyunca, toplumun tüm kurumlarını sarsan ve Osmanlı düzeninde büyük karışıklıklar yaratan iç kavgalarda büyük etkinlikler göstermişlerdir. İç kavgalarda önemli yeri olan medreseliler (suhte) ayaklanmaları, Anadolu’da medreselerin yoğun biçimde yer aldığı bölge ve kentlerde büyük boyutlar kazanmıştır. Daha çok da, verimli bölgelerde yer alan kent ve kasabalar öğrenci kalabalıklarının toplandığı yerler olmuştur. Bu bölgeleri şöyle sıralamak olasıdır;

A) Edirne ile çevresi, B) -Bursa- Balıkesir- Afyonkarahisar ile çevre yöreler, C) Manisa-Muğla-Isparta-İzmir-Antalya ile çevre yöreler. D) Kastamonu-Çankırı-Bolu ile çevre yöreler, E) Tokat-Amasya-Çorum ile çevre yöreler. F) Tarsus-Silifke-Manavgat ve çevre yöreler.

Başka bir deyişle “Yeşilirmak Çevresi” diye de adlandırılan bölgeyi (E bölgesi), inceleme alanımıza girdiğinden biraz daha ayrıntılı olarak ele almak istiyoruz. Yeşilirmak çevresinde, ulaşım, ticaret, eğitimle öğretim bakımından hareketli kentlerle kasabaların bulunması, bu bölgeyi de birinci bölge kadar (A bölgesi) önemli kılmıştır. Bu bölgede, her türlü gereksinimini vakıf kanalıyla sağlayan pekçok medresenin bulunması, birçok öğrencinin toplanmasına, buna bağlı olarak da, olayların büyük boyutlu olmasına neden olmuştur. Aynı zamanda öteki bölge medreselerine ünlü kadı, müderris, müftü yetiştiren bir bölge olmakla da, Osmanlı Devlet yaşamında ayrıcalıklı yer edinmiştir. Bu arada, 1558-1559 yıllarında, bölgede çok sayıda asker, İran’a sığınmış olan Şehzade Bayezid’in dönebileceği kaygısıyla bekletildiği halde, yine de silahlı öğrenci hareketleri ağır biçimde sürüyordu. Amasya-Tokat-Ladik-Merzifon- O s m a n c ı k -Baфра-Sinop-Çorum gibi kentlerde yağma, öldürme, soygun, insan kaçırma gibi acılı, kanlı olayları, bölgede bekleyen Rumeli Sancakbeyi ile askerleri önleyemiyordu⁶⁸. Olaylar karşısında kadılardan sancakbeyi ya da öteki yöneticilerden merkeze gönderilen mektuplar, köylerin, kentlerin yani halkın içine düştüğü

⁶⁷ M. Akdağ,Celali İsyanları, s. 14-21.

⁶⁸ M. Akdağ,Celali İsyanları, s. 167-168; ayrıca Çorumlu Dergisi, Sayı 15, ves. 150.

korkunç durumları yansıtıyordu. Bunlardan biri de Osmancık kadısından gelmekte, bir öğrenci bölüğü ile onu yöneten başbuğ hakkında şikayette bulunulmaktaydı. Mektup şöyleydi: “..öğrenciler, ok-yay ve başka silahlarıyla gezmekte olup Hasan adlı bir sipahiyi yolda basıp eşyasını aldıktan başka, Hacı Hamza’da yollar kesip halka salgınlar salıyorlarmış. Mahkeme naibini bile hapsedmiş ve parasını almadan serbest bırakmamışlar, kovuşturmaya geçince Kastamonu sancağına geçmişler. Bafra’da ve şurda burda içlerinden bazıları yakalanıp idam olunmuşlar. Samsun’un Kavak kadılığındaki öğrencilerle yapılan çarpışmada da iki asi yakalanmış ve hemen ipe çekilmişler⁶⁹.

Eşkiyalık ve soygun olaylarının artması, halka silahtan arınma fermanlarının verilmesine neden olmuştur. Özellikle tüfek taşımının yasaklandığı, 1577’de Çorum sancakbeyine yollanan bir emirle, eşkiyanın elinde çok sayıda tüfek ve harp aletleri olduğunun duyulduğu bildirilerek, ‘yeniçeri ve sipahi olmayanlardan silahlarının toplanması’ istenmiştir⁷⁰. Gerçekten de, XVI. y.y. in son çeyreğine gelindiğinde, Yeşilirmak yöresinde ayaklanmalar aynı hızla sürmekteydi. 1582’de İskilip, hem de gündüz vakti asiler tarafından basıldı. Yağma ve adam öldürme olaylarını yaratan suhteler, halktan kasabaya sancakbeyini sokmama sözü aldılar. Ne var ki bunun üzerine gelişen olaylarda kasaba halkının pekçok sıkıntı çektiğini öğreniyoruz. Korkuya kapılarak korunma tedbirleri alan İskilip ve çevresi halkından pekçok şikayetin merkeze duyurulduğunu öğreniyoruz⁷¹.

Çorum ve yöresinin birçok merkez ve çevresi gibi yoğun bir iç kargaşanın içinde olduğu bu sırada, Çorum’un başına Canfedaoğlu adlı biri musallat oldu. Rum Beylerbeyi tarafından Çorum tarafına mübaşir olarak yollandığını söyleyen Canfedaoğlu, kısa sürede adamları ile yaptığı eşkiyalıkları ile çevreye dehşet saçmaya başladı. Halka baskı ve eziyet eden ve bir süre önce sarı-kırmızı bayrak astığı için mahkumiyetten kurtulan asi Canfedaoğlu ve yandaşları kısa zaman sonra yakalanarak Çorum mahkemesinde idama mahkum oldular ve cezaları yerine getirildi. Ne var ki Canfedaoğlu’nun Padişah’ın sipahisi olması, Eğri seferinde bulunan hükümdarın seferden sonra ordusu ile, bunun öcünü almak için Çorum’a yürüyeceği halk arasında yayıldı. Halk kaçmaya hazırlanırken, dükkan sahipleri de dükkanlarını kapattılar. Bunun üzerine Çorum Kadısına

⁶⁹ Çorumlu Dergisi, Sayı 15, Ves. 150; M. Akdağ..., Celali İsyancıları, s. 169-170.

⁷⁰ H.T. Dağhoğlu, Çorumlu Dergisi, Sayı 99.

⁷¹ M. Akdağ,Celali İsyancıları, s. 269-303.

Town of Osmanjik.

Res. 1 — Osmancık, (Ainsworth'dan)

Res. 2 — Osmancık, (Bozoklu Osman Şakir Efendiden)

Fügen İlder

Res. 3 — Osmancık, Koyunbaba Köprüsünün Kaleden Görünüşü

Res. 4 — Osmancık Koyunbaba Köprüsü

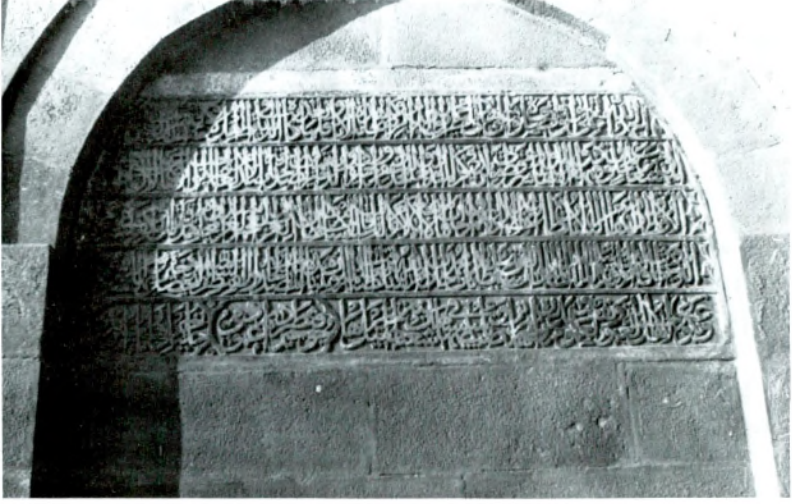

Res. 5 — Koyunbaba Köprüsü Yazıt

Res. 6 — Koyunbaba Köprüsünden

Fügen İller

Res. 7 — Köprü yazıtından ayrıntı

Res. 8—Osmancık - Koyunbaba Türbesi

Res. 9 — Koyunbaba Türbesi Bahçe Kapısı

Res. 10 — Türbe önü-Revak

Res. 11 — Türbe revağında destek kaidesi

Res. 12 — İmaret - Koca Mehmet Paşa Camisine genel bakış

Res. 13 — İmaret Camisi - Önyüz

Res. 14 — İmaret Camisi

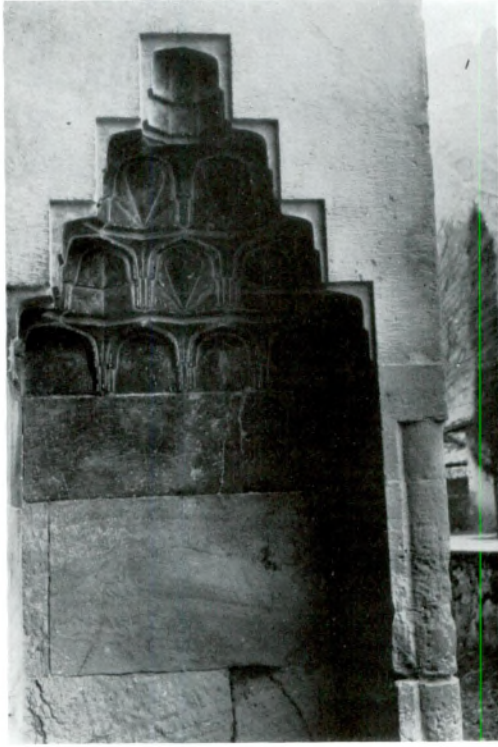
Fügen İlder

Res. 14 A — İmaret Camisi - Kuzey doğudan bakış

Res. 15 — İmaret Camisi - Portal

Res. 16 — İmaret Camisi Portalde Mihrabiye

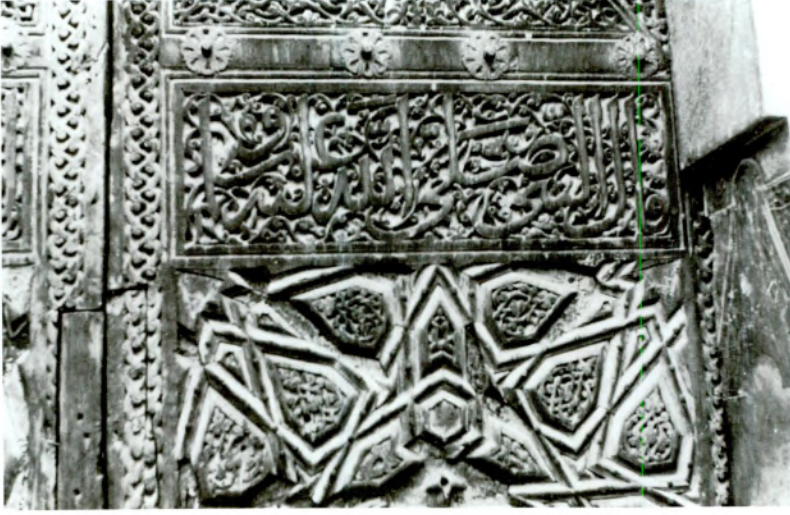
Res. 16 A — İmaret Camisi Portal Mihrabiyesi altı

Res. 17 — İmaret Camisi - Portalde Yazıt

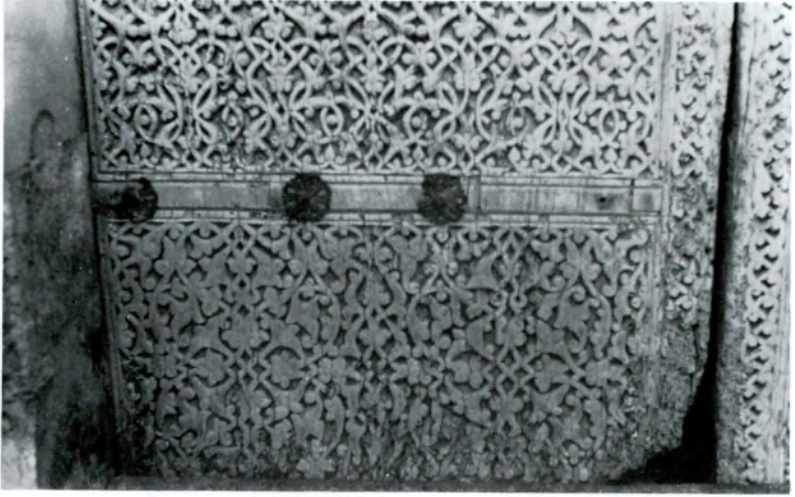
Res. 18— İmaret Camisi - Portalde Ahşap Kapı

Res. 19 — İmaret Camisi - Ahşap kapıdan ayrıntı

Res. 20 — İmaret Camisi - Ahşap kapıdan ayrıntı

Res. 20 A — İmaret Camisi - Ahşap kapıdan ayrıntı

Res. 21 — İmaret Camisi Mihrap

Res. 22 — Osmaniye - Akşemseddin Camisi (Medrese) Kaleden bakış

Res. 23 — Osmaniye - Akşemseddin Camisi önyüz.

Fügen İller

Res. 24 — Akşemseddin Camisi - Örtü (Onarımdan sonra)

Res. 25 — Osmancık - Paşa Hamamı

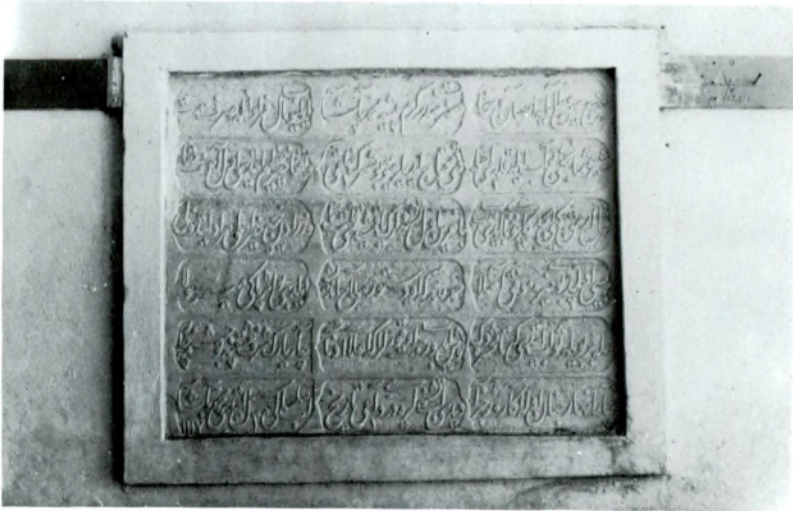
Res. 26 — Paşa Hamamı - Giriş yüzü

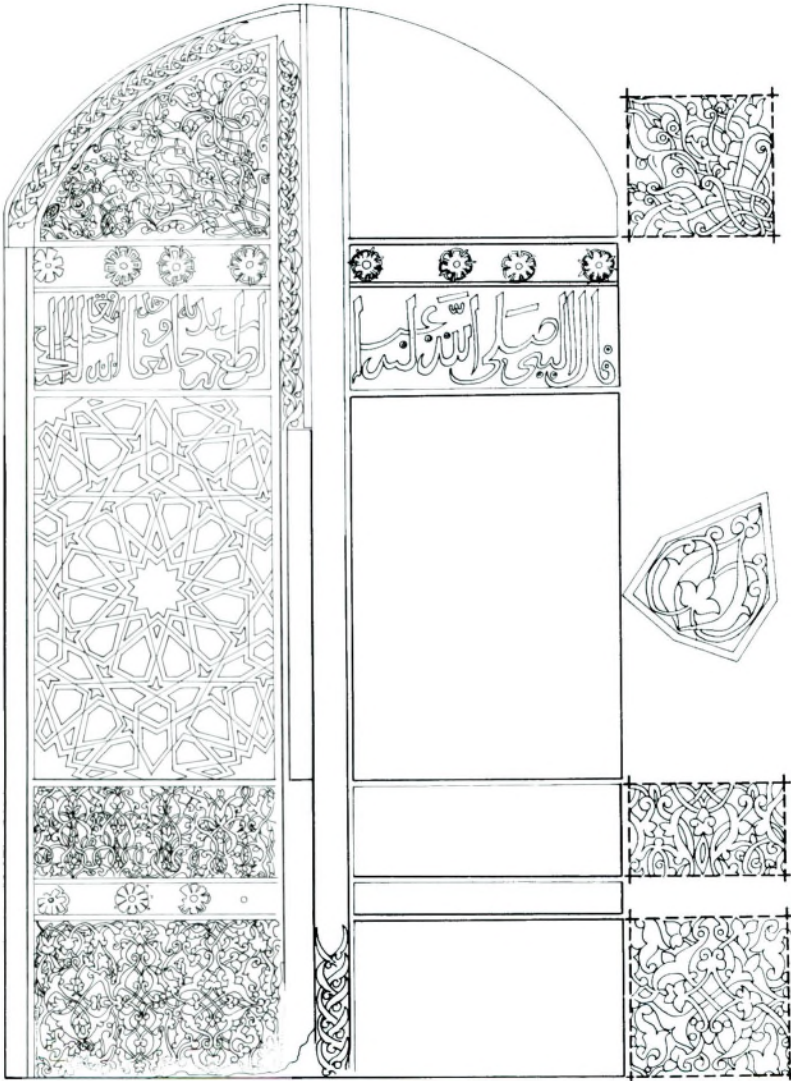
Res. 27 — Osmançık Baltacı Mehmet Paşa çeşmesi

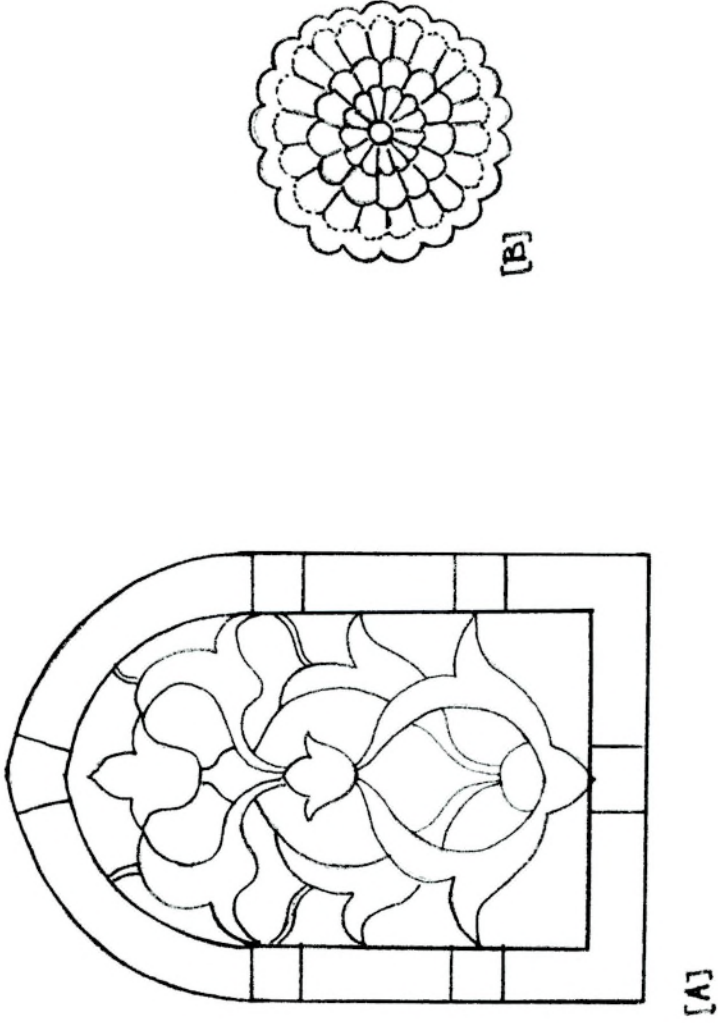
Res. 28 — Baltacı Mehmet Paşa Çeşmesi - Yazıt

Res. 29 — Osmançık - Şeyh Hasan camisine yerleştirilmiş eski bir çeşme yazıtı

Çiz. 1 — İmaret Camisi ahşap kapısı ve bezmelerden ayrıntılar

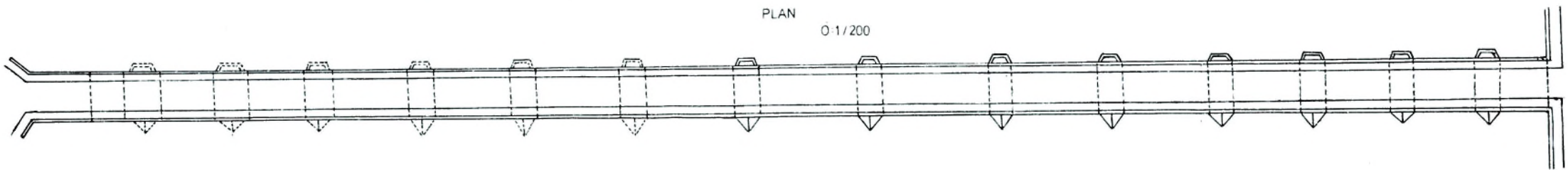
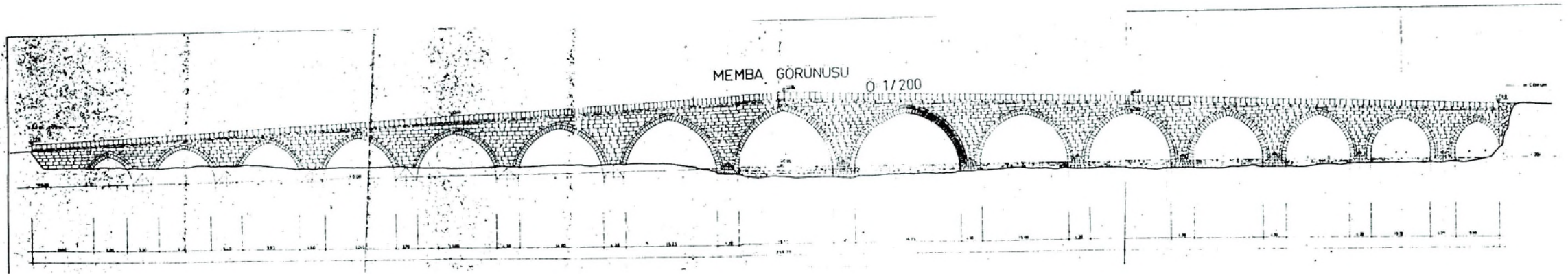

Çiz. 2 — Osmancık İmaret Camii

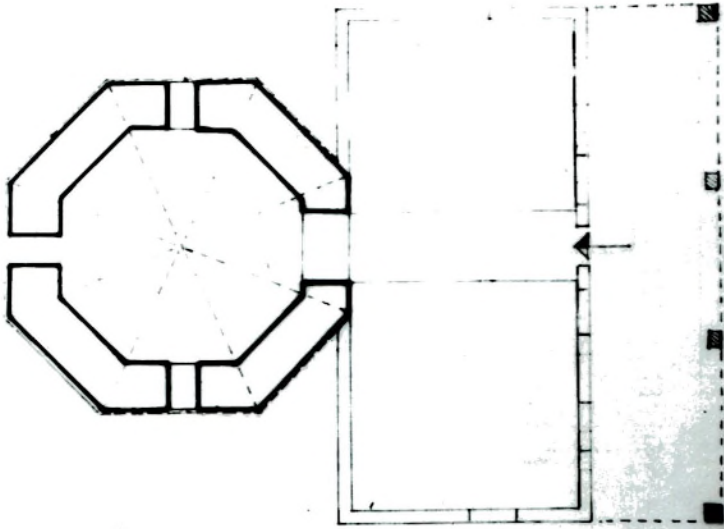
A — Vitraylı Pencere

B — Yapı Dışında - Pencere Alnlığında Gülçe

KOYUNBABA KÖPRÜSÜ

Plan 1.

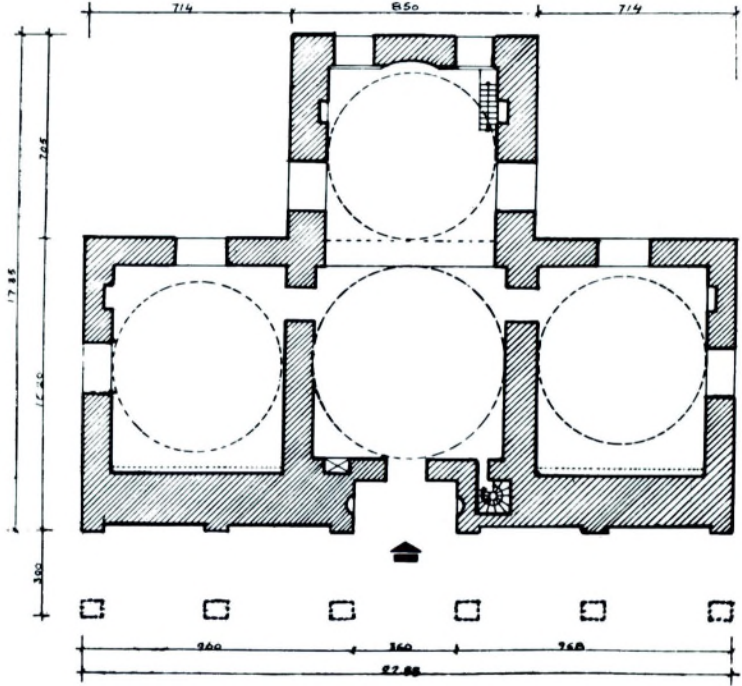

KOYUNBABA TÜRBESİ

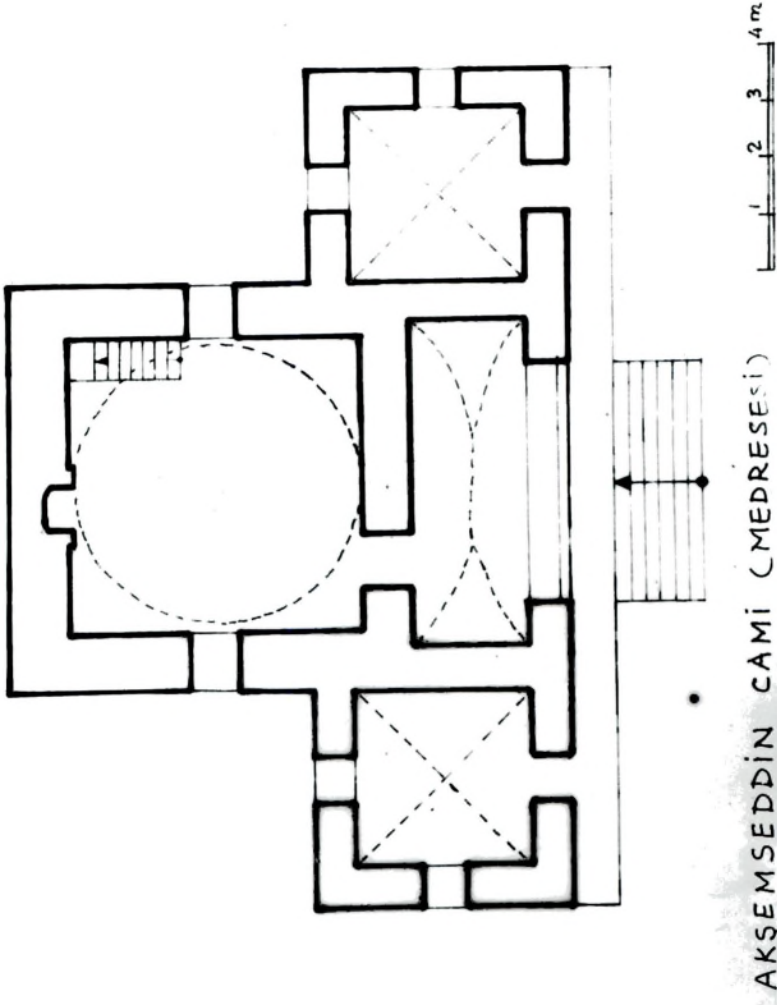
Plan 2.

Fügen İller

OSMANCIK İMARET CAMI ÖLÇEK:1/100

Plan 3.

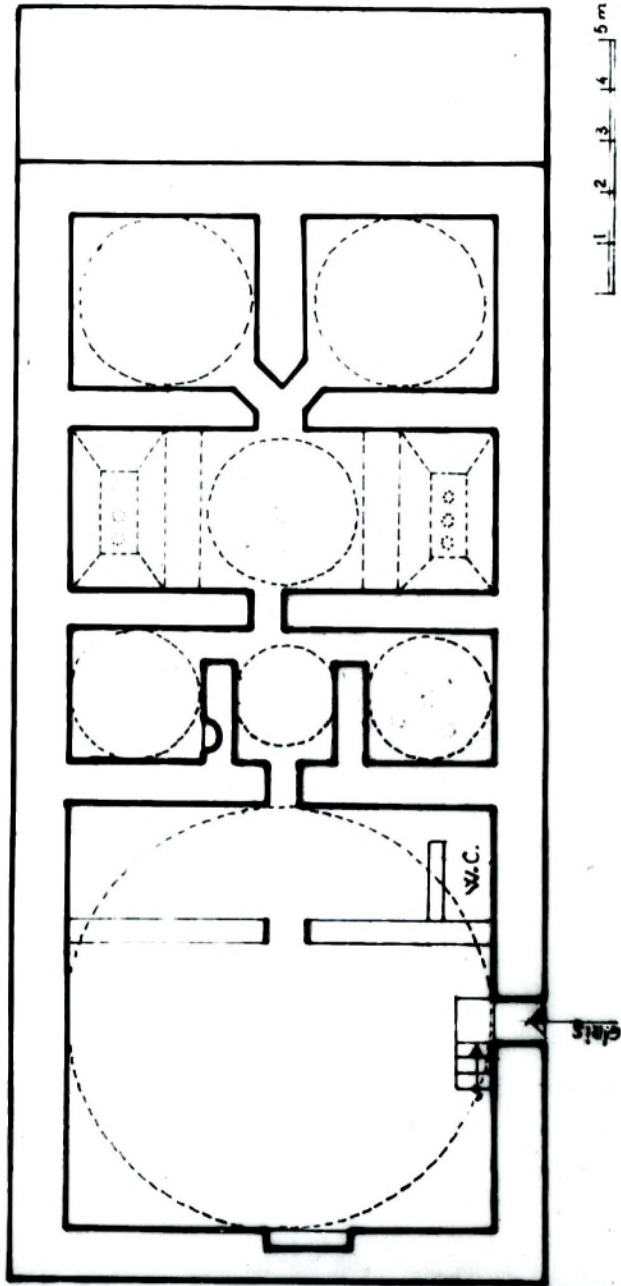

AKŞEMSEDDİN CAMİ (MEDRESE'Sİ)

Plan 4.

Fügen İller

PASA HAMAMI

Plan 5.

yazılan bir hükm-i hümayunla Canfedaoğlu gibi bir asi için hesap sorulmayacağı, halkın sükun içinde olması gerektiği, dükkanların açılması ve tedirginliğe yer olmadığı belirtildi⁷².

Anadolu'nun dört bir yöresinden hükümete gelen şikayetler üzerine, Celalileri bastırmak üzere Vezir Mehmet Paşa'nın başında bulunduğu bir ordu hazırlanarak sefer başladı. Konya-Maraş üzerinden Urfa'ya ulaşıldı. Diyarbakır'a geçildi. Ancak celalilerin şefi Karayazıcı'yı ele geçirmek için hareket halinde bulunan Mehmet Paşa'nın askerleri halka daha çok eziyet etmeye başladı. Bu haber alınınca, celali şefi Karayazıcı'ya hükümet tarafından Çorum beyliği verildi. Ne var ki sekbanları reayanın huzurunu kaçırmakta devam ediyorlardı. Ancak Çorum Kadısı, Şeyhülislam amcasına yolladığı mektuplarda, Mehmet Paşa'nın celalilerden daha acımasız olduğunu pekçok kereler yazmaktan geri kalmamıştır. Sekbanlarının köylerdeki eziyet ve baskılarını arttırmaları, halktan kanunlu kanunsuz toplanan salmaların sıklaşması, Karayazıcı'nın Canik dağlarına kaçarak orada ölmesine neden olmuştur.

Ancak, büyük felaketlere yol açan kargaşa devri giderek daha büyük boyutlara ulaşacaktır. Akdağ, 1603 yılından sonra, Anadolu'nun tümünü içine alan bu kargaşa dönemini "Büyük Kaçgunluk Devri" (1603-1610) diye adlandırmaktadır. Bu dönemde devlete sadık ümera ile resmen celali olanlar arasında büyük bir farkın söz konusu olmadığını, '1603'den sonra Anadolu'da hükümet idaresi diye birşey kalmadığını' öğreniyoruz. Bu dönem olaylarını yansıtan kayıtlarda Çorum yöresi şikayetlerine (Osmançık-İskilip-Merzifon gibi) sıkça raslanmaktadır.

Görülmektedir ki, dönemin çalkantılı toplumsal yapısında, Çorum yöresinin, bu arada -konumu'da çok uygun olan- Osmançık'ın, büyük bir yeri vardı. Olayların acılı oluşu, soygunlar, zulümler, baskılar, halkı huzursuz etmiş, dağlara çekilmesine, yerini yurdunu bırakıp gitmesine neden olmuştur. Böylece de neden XV. y.y. daki yoğun yapılaşmanın sürmediği, durduğu, XVIII. y.y. lara ulaşana dek belirtmeğe değer başka yapıya raslanmadığı anlam kazanmaktadır. En azından, bu konuda açıklık aradığımız sorulardan birkaçına ışık tutulmakta, toplumsal yapının, kentlerin tarihsel dokusundaki yeri, kaçınılmazlığı, bir kez daha önemle öne çıkmaktadır.

⁷² Çorumlu Dergisi, Sayı 4, Vesika: 24, 33. Ayrıca bkz. sayı 3'deki vesikalar.

1821 AYVALIK İSYANI

ZEKİ ARIKAN

Ayvalık reayasının dahi izhar-ı isyan etmelerine dair Halet Efendi ol havalide bulunan bazı müteallikatından varid olan evrakı mecalis-i meşverette endahte-i meydan-ı kelim ve iddiay-ı iktizay-ı katliâm etmede ise de...

Şanizade, IV, 100.

Ayvalık'ın tahribi dahi Halet Efendi'nin garazkârlığı âsarındandır... Böyle mamur bir beldenin tahribi ile varidatın tenkisi badi-i teessüf olmuş ise de Dürrizade'nin senevî yüzbin gurusluk iradı çürümüş olduğu cihetle Halet Efendi'ye mucib-i memnuniyet olmuştur.

Cevdet, XI. 206-207.

Les Aivaliotes poussèrent un cri de joie, croyant que leurs compatriotes allaient éteindre l'incendie. O déception! Les libérateurs n'entrèrent dans les maisons que pour les piller.

Les Grecs à toutes les époques, 312.

Giriş

XIX. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda isyanlar, ayaklanmalar hiçbir zaman eksik olmamıştır. Fakat bu isyanların Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılıp bağımsız bir devlet kurmak amacına yönelik olmadığı anlaşılmaktadır. Ne var ki XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan uluslarda başlayan isyan ve ihtilal hareketleri bağımsız bir takım devletlerin kurulmasına ortam hazırlamış ve bu hareketler durum ve koşullara göre büyük devletler tarafından desteklenmiş ve bu sayede başarıya ulaşmıştır. Profesör Yusuf Akçura¹, imparatorluğun bu sürecini haklı olarak *Dağılma Devri* diye adlandırmaktadır. Gerçekten Osmanlı İmparatorluğu, söz konusu yüzyılda tam anlamıyla bir dağılma aşamasına gelmiştir. Bu ayrılıkçılık hareketleri² Balkan Yarımadası'ndan Mora'ya ve Arabistan'a kadar uzanıyor, kimi zaman "ulusal", kimi zaman "dinsel" ve kimi zaman da "etnik" bir renk alıyordu. Şunu da belirtmek gerekir ki imparatorluktaiki ayrılıkçılık hareketleri yalnız gayrimüslim reayayı ilgilendirmiyordu. Müslüman olan uyruklarda da imparatorlukta

¹ *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII-XIX. asırlarda)*, Ankara, 1985.

² İlber Ortaylı, "Milliyetçilik Akımları", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, IV, 1025-1036.

ayrılıp bağımsız olmak duygularının geliştiği görülmektedir. Nitekim XVIII. yüzyılın sonlarında Arap Yarımadası'nda başlayan Vehhabilik hareketi³ dinsel bir akım gibi görünüyorsa da aslında Türk egemenliğini tanımamak ve Arabistan Yarımadası'nda bir Arap devleti kurmak amacını güdüyordu. Aynı şekilde Napolyon'un Mısır seferiyle⁴ *Mısır Mısırlılarıdır* ilkesi ortaya atılmış ve burada da ayrılıkçılık hareketinin tohumları ekilmişti. Bunun yanında imparatorluğun yine Müslüman olan çeşitli kavim ve uyruklarında da bağımsızlık duyguları gelişmeye başlamıştı.

“Milliyetçilik” akımının gelişmesi, bu bağımsızlık hareketlerinin çıkış noktası olmuştur. Özellikle Fransızların Doğu Akdeniz'e gelmesiyle bu alandaki etkinliklerine hız verdikleri bilinmektedir. Hattâ Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan halkların bağımsızlık eğilimlerinin körüklenmesi Fransız propagandasının çıkış noktası olmuştur. Böylece Fransızlar, imparatorluk içindeki uyrukların ayrı birer ulus oldukları tezini işlemek suretiyle bağımsızlık duygularını pekiştirmeye çalışıyorlardı⁵. Özellikle gayrimüslim reaya arasında yürütülen propagandaların çok geçmeden etkilerini göstermeye başladığı anlaşılmaktadır. Panislavcılık akımının⁶ gelişmesi, Çarlık Rusya'nın Ortodoks ve Slav uyrukların ayrılıkçılık hareketlerini desteklemesi de Osmanlı Devleti'nin dağılmasında önemli bir rol oynamıştır. Ancak şu noktayı da belirtmek gerekir ki Osmanlı İmparatorluğunun dağılmasını yalnız “milliyetçilik” akımının gelişmesiyle açıklamak yeterli değildir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu koşulların da bunda etkili olduğuna şüphe yoktur. Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve ekonomik durumunun bozulması, vergilerin ağırlığı, Yeniçerilerin ve yöneticilerin zorbalıkları, Müslüman reaya ile gayrimüslim reaya arasındaki ilişkilerin zedelenmesi de hem imparatorluğun çöküşünde⁷ hem de bağımsızlık hareketlerinin başlamasında önemli bir rol oynamıştır.

1821 yılında patlak veren Mora İhtilali, XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nu sarsan en önemli olaylardan biri olarak görülmektedir. Burada bu isyanı hazırlayan nedenleri ve koşulları

³ Bu konuda bk. Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1309, II, IV, VII, VIII, XII tür. yer. R. Dozy, *Tarih-i İslamiyet*, (Çev. A. Cevdet), Kahire, 1908, II, 531-554, Y. Akçura, *a.g.e.*, 21-25, N. Çağatay, “Vehhabilik”, *İslâm Ansiklopedisi* (İA), cüz. 138, 262-269.

⁴ Enver Ziya Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul, 1938.

⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1983⁴, V, 102.

⁶ C. Jelavich, *Tsarist Russia and Balkan Nationalism*, Berkeley-California, 1959.

⁷ B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Çev. Metin Kıratlı), Ankara, 1970.

inceleyecek değiliz. Klasik Osmanlı kaynakları⁸, bu konuda az çok yeterli bilgi vermekte, arşivlerimizde ise henüz tam anlamıyla gün ışığına çıkarılmamış sayısız belge bulunmaktadır⁹. Batı dillerinde Yunan isyanına ilişkin zengin bir kaynakçanın varlığını belirtmeye gerek bile yoktur¹⁰. Bunu işaret ettikten sonra kısaca şu noktayı belirtelim ki 1814 yılında Odesa (Hocabey)'da kurulan Filiki Etery'a (Hetaria tön Philikon)'nın planlı ve düzenli çalışmaları, imparatorlukta ki bütün Rum reayayı ayaklandırabilecek bir duruma getirmiştir¹¹. Ancak Mora ve dolayları Tepedelenli Ali

⁸ Yunan isyanı konusunda derli toplu bilgi veren en eski Osmanlı tarihçilerinin başında Şanizade Ataullah Efendi gelmektedir. Şanizade'nin vakanüvis olarak işlediği dönem (1808-1821), Mora ayaklanmasının çıkışını da kapsamaktadır. Bu bakımdan Rum ihtilalini hazırlayan koşullar, isyanın patlak vermesi ve 1821 yılı olayları *Şanizade Tarihi* (İstanbul 1290-1291, III, 139 ve ötesi IV)'nde ayrıntılı olarak yer almış bulunmaktadır. Vakanüvis olarak 1821'den sonraki olayları (1825'e kadar) işleyen Esat Efendi'nin Tarihi ise basılmamıştır (M. Aktepe, "Esat Efendi", *IA*, IV, B. Kütükoğlu, "Vekayinüvis", *IA*). Yunan isyanı konusunda oldukça ayrıntılı bilgi veren tarihçimiz şüphesiz Ahmet Cevdet Paşa'dır (*Tarih*, İstanbul 1309, c. XI-XII). Cevdet Paşa, Şanizade ve Esat Efendi'nin verdiği bilgileri aktarmak yoluna gitmemiş, yeni bir arşiv taramasına girişerek yığınla belgeyi gözden geçirmiş ve birçok belgelerin de suretlerini eserine koymuştur. Üstelik Cevdet Paşa bu olay üzerine bizim kaynaklarımızın verdiği bilgilerle de yetinmemiş Mora İhtilaline ilişkin Avrupa'da yayımlanan belli başlı eserlerden yararlanma yoluna gitmiştir (Bk. Z. Arıkan, "Cevdet Paşa'nın tarihinde kullandığı yabancı kaynaklar...", *Ahmet Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul 1986, 173-197). Cevdet Paşa'nın Sp. Trikoupis'in *Hellenlerin Bağımsızlık Savaşı* (Ιστορία της 'Ελληνικής 'Επανάστασης, London, 1862²) başlıklı eserini de sık sık kaynak göstermesi dikkati çekmektedir. Yunan isyanıyla ilgili bir başka önemli kaynak ta Morali Melek Ahmet Bey'in eseridir. Melek Ahmet Bey, "Etery'a'nın birinci mürettibi Aksanto'nun tesis-i ihtilale dair olan risalesini ve Tevarih-i Yunaniye'nin münderecat-ı mühimmesini tercüme" etmiş (krş. Cevdet, I, 12; Bursalı Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1342, III, 145-146) ve kendi araştırmalarını da buna eklemiştir. Cevdet Paşa'nın belli başlı kaynaklarından olan bu eser basılmamıştır.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin (BOA) değişik fonlarında bulunan dağınık belgeler dışında iki tasnif, konumuz açısından önemlidir. Bunlardan birincisi *Hattı Hümayun* (HH) tasnifidir ki burada Yunan ihtilaliyle ilgili yüzlerce belge bulunmaktadır. Ancak bu tasnifin kronolojik bir sıraya göre yapılmamış olması, yeni harflerle hazırlanmış 31 ciltlik büyük boy katalogların da dizinlerinin bulunmaması araştırma açısından büyük zaman kaybına yol açmaktadır. Diğer bir tasnif de *Mühimme Defterleridir* (MD). Bu defterler, isyanın başlangıcı, gelişmesi ve bu konuda taşra ile yapılan yazışmaların suretlerini kapsamaktadır. Özellikle 239 numaralı 1236 (1821) tarihli defterden itibaren isyanın çıkışı ve seyrini, askeri hazırlıkları vb. adım adım bu defterlerden izlemek mümkün görülmektedir.

¹⁰ J. Ancel, *Manuel historique de la question d'orient* (1792-1930), Paris, 1931, 65 ve ötesi; M.S. Anderson, *The Eastern Question*, London, 1966, 402-403; S.J. Shaw-E.K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge Univ. Press, 1971, II, 443-444. L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Newyork, 1961³.

¹¹ Cevdet Paşa (XI, 76) derneğin amacını "kadimi Yunanistan'ın ihyası olmayup maksatları pek büyük idi. Payitahtı İstanbul olmak üzere İstanbul Rum Patriğine tabi olan

Paşa'nın nüfuzu altında bulunduğundan, Rumlar kendisinden çekinmekteydiler. Hattâ Tepedelenli Ali Paşa, Eteryanın çalışmalarıyla ilgili pek çok bilgi toplamış ve durumu Babiâli'ye bildirmişti¹². Fakat gençliğinde Fenerli Rum beylerin hizmetinde bulunmuş olan Rikâbî Hümayun kethüdası Halet Efendi, hemen hemen bunların adamı durumuna gelmiş ve Ali Paşa'yı fermanlı ilan ettirmek için hazırladığı tuzaklar, isyan için daha elverişli bir ortam hazırlamıştır. Öyle ki Tepedelenli Ali Paşa, Rumların ayaklanmasını destekleyecek bir yola girmekten de geri kalmadı. Halet Efendi, bu ihtilalle ilgili yapılan hazırlıklar konusunda devlete verilen bilgileri saklamak suretiyle tutum ve davranışlarını ihanete kadar götürmekten çekinmedi¹³. Halet Efendi'nin entrikalarıyla Tepedelenli Ali Paşa isyan edip fermanlı olunca, Rumlar da onun baskısından kurtuldular. Artık ayaklanmanın başlayacağı kanısına vardılar. Ancak ihtilal Mora'da değil Eflak ve Boğdan'da patlak verdi. Eterya üyeleri, ayaklanmanın önce Mora'da başlatılmasını istedikleri halde Eterya'nın genel başkanı (Nazırı umumi) Alexandre İpsilanti, Eflak ve Boğdan'da harekete geçilmesini uygun buldu¹⁴. Çünkü böylece Rusya'nın yardımı sağlanacak¹⁵, Sırp, Rumen ve Bulgarların da bu isyana katılmalarına çalışılacaktı.

İpsilanti 3000 kişilik bir kuvvetle Boğdan'ın merkezi Yaş üzerine yürüdü. Osmanlı kaynaklarına göre İpsilanti'nin amacı, “*Rum milletini ayaklandırub elinden gelir ise berü tarafa ubur ile Millet-i İslamiyeyi ayaklar altına almak*” idi¹⁶. Ancak bu hareket Çar tarafından onaylanmadığı gibi

bilcümle Rumlardan mürekkep bir devlet tesis yani Şark imparatorluğunu teşkil imiş...” diye belirttikten sonra “Rumların ittifakı bir gayret-i milliye üzerine müesses olub Eterya azası bu uğurda mal ve canlarını meydana koyup gayet fedakârane çalışırlardı” (XI, 143) demektedir.

¹² M.C. Baysun, “Ali Paşa, Tepedelenli”, *IA*, I, 343-348.

¹³ M.C. Ş. Tekindağ, “Halet Efendi”, *IA*, V/1, 123-125. Cevdet Paşa (XI, 165, 204) Rum İhtilalinin Halet Efendi'nin “mahsul-u a'mâl-i seyyiesi” olduğunu belirtmekte ve Rum fetretine onun “sebebi” olduğunu yazmaktadır. Tepedelenli Ali Paşa ise son yıllarında Eterya'yı destekler bir tavır takınmaktan çekinmemiştir. Bk. M.C. Baysun, “Ali Paşa, Tepedelenli”, *IA*, I, 343-348.

¹⁴ Yücel Özkaya, “1821 Yunan (Eflak ve Boğdan) isyanları ve Avrupalıların isyan karşısındaki tutumları”, *Türk-Yunan İlişkileri, Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara 1986, 114-132.

¹⁵ İpsilanti yayınladığı bildirimlerde (*HH*, 40280 D, Cevdet, XI, 248-250) Rusya'nın adını açıkça anmıyor fakat Türkleri cezaya çarptırarak korkunç bir kuvvetin karşı durmakta olduğunu belirtiyor, böylece Rus yardımını ima ediyordu (krş. N. Iorga, *Osmanlı Tarihi Çev.* B.S. Baykal), Ankara, 1954, V, 248).

¹⁶ *MD* 239, 24-25.

Rusya'nın bu işle ilgisi olmadığı konusunda da Babiâli'ye resmen güvence verildi¹⁷.

Osmanlı Devleti, Eflak ve Boğdan isyanını bastırmakta geç kalmadı. Bir yandan askerî hazırlıklar yapılırken diğer yandan da birtakım tedbirlerin alınması yoluna gidildi¹⁸. Osmanlı kuvvetleri, Eflak ve Boğdan'a girince aralarında Arnavut, Bulgar, Rumen ve daha başka uluslardan toplanmış derme çatma Rum ordusu bir meydan savaşına girişmek cesaretini gösteremedi. Öncü kuvvetler kolayca yok edildi. İsyanın elebaşları Rus ve Avusturya sınırlarına doğru kaçtılar. İpsilanti ağır bir yenilgiye uğrayarak Avusturya'ya sığınmak zorunda kaldı¹⁹.

Eflak ve Boğdan isyanlarının bastırıldığı sırada bütün Rumların ayaklandıkları haberi Babiâli'de bir bomba gibi patladı. Rumlar, Paskalya gecesi birdenbire ayaklanarak Müslümanlar üzerine saldırmak ve hattâ bu cinayetleri Tepedelenli Ali Paşa'ya yüklemek için aralarında anlaşmışlardı. Mora'nın kasaba ve köylerine papaslar göndererek Rum reayasını bu konuda gizlice uyarmışlardı. İsyanın bütün Akdeniz adalarına ve hattâ Kıbrıs'a sıçrayacak şekilde planlandığı anlaşılmaktadır²⁰. Fakat 12 Cemaziyelahir 1236 (17 Mart 1821) tarihinde ortaya çıkan Arhos olayı²¹,

¹⁷ MD 239, 19-20, 24-25.

"...hadise-i merkumenin zuhuru Rus hududunda vaki olmak mülahesesiyle keyfiyet Rusya Devletinin der-i devletimde mukim elçisinden devletine resmen sual olundukta mersum Aleksandri ve hevdarlarının cesaret eyledikleri fesad ve şikaka Rusya Devletinin kat'a rıza ve methali olmadığını mukaddem ve muahhar resmî ve kat'i cevap vermiş olduğundan..." İstanbul'da bulunan Rus elçisi, Türkiye'deki Rus tüccar ve uyruklarına sonra da Rusya Devletinin konsoloslarına gönderdiği 22 Mart 1821 tarihli bir beyannamede "Rum milletinin Devlet-i Aliyye aleyhinde"ki "umumi isyanı"nın desteklenmemesini bunu destekleyenlerin ağır bir şekilde cezalandırılacaklarını bildiriyordu (HH 40726; Iorga, *Osmanlı Tarihi*, V, 256).

¹⁸ Yücel Özkaya, *agy.*, 122-130.

¹⁹ Iorga, *Osmanlı Tarihi*, V, 260-261. Şu noktayı da belirtelim ki isyandan haberi olmadığını ve *âsileri* desteklemediğini resmen Babiâli'ye bildiren Rusya, Hocabey'e kaçan Rum firarilerini kabul ile onlara 100.000 ruble nakit para göndermekten kaçınmamıştı (Özkaya, *göst. yer.*, 123).

²⁰ Kıbrıs'ın Dağ kazasında bulunan Ayayani Köyü sakinlerinden Timotro (Dimitri)'nin takririnde şöyle deniliyordu: "Paskalya gecesi saat altıda nefsi Lefkoşe'de top endahat olunacaktır. Mesmuu olduğu vakitte bilcümle reayalar âlat-ı harp ile âcilen Lefkoşe'ye hücum eylemelerini ve Lefkoşe Kalesi'ni zapt u rapt ve ehl-i İslamı katl ve ihlak ve bilumum cezire-i mezburu zapt u rapt için ittifaklarını tenbihen hâla Başpiskopos Gebranyus'un Rumü'l ibare mektubu kendü âdemisi karye-i mezkûre getirüb kinisada kıraat ve bu vechile reyalara ekiden tenbih edüb badehu mektub-u mezkûru sair karyelere gönderüb mecmuu kinisalarda kıraat ettürdüler" (HH 37750 J.).

²¹ Cevdet, XI, 146-147.

bu isyanın tasarlanan günden önce patlak vermesine yol açtı. Rum reayasının isyanı karşısında devlet adamları ne yapacaklarını şaşırıldılar. Sadrazam, şeyhülislam, Halet Efendi ve Yeniçeri ağası padişahın huzuruna çıkarak Rumların isyanı konusunda bilgi verdiler. II. Mahmut (1808-1839) hiddete kapılarak bütün Rum reayasının katlini emretti. Şeyhülislamlıktan alınan bir fetvada Rum reayasına “*harbi*” hükümlerin uygulanacağı, âsilerin katledileceği, mallarının ganimet olarak alınacağı, kadın ve çocuklarının esir sayılacağı belirtiliyordu²². Ancak bu sırada kimi devlet adamları, Rum patriği, bazı metropolitler ve söz sahipleri araya girip bu fesatta parmağı olmayanların bağışlanmasını dilediler. Bunun üzerine fesada karışanların araştırılarak cezalarının verilmesi, suçsuz olan reayaya iliştirilmemesi konusunda irade çıktı²³.

Babiâli’ye ulaşan raporlar, ayaklanmanın kısa sürede Mora Yarımadası’nın her yerine yayıldığını açıkça ortaya koyuyordu²⁴. Hattâ Yedi Yunan Adası ve daha başka yerlerde bulunan Yunan firarileri hemen

²² MD 239, 47: “Rum taife-i şeriresinin habaset encamları her taraftan davranub mazallahutaala millet-i Muhammediyeyi ayaklar altına almak ve ellerinden gelür ise külliye ortadan kaldurmak üzere milletçe müttehid ve müttefik oldukları şimdi tebeyyün etmiş ve mukaddeme-i hiyanetleri bu vechle zuhur eylemiş olmaktan naşi bunca nan ve ni’mi saltanat-ı seniyyemle perverde olan ehl-i zimmet reayanın bu surete cesaretleri resm-i raiyete minküllil vücuh münafi ve o misüllü usat harbî kefere hükmünde olarak haklarında muamelesinin icrası lazım geldiği bedihi olduğuna mebni keyfiyet canib-i şeriat-ı garradan istifta olundukta bilad-ı İslamiye’den bir belde mütemekkin olan zimmiler itaatü’l emirden bilkülliye huruç ve muharebeye tasaddi ve nice ehl-i İslamı katl ile muharip oldukları zahir olsa ol taife hakkında harbî ahkâmı caiz olmağla taife-i mersume ile mukatele ve muharebe olunub emvalleri ganimet ve nisvan ve sabileri seby ve istirkak olunması şer’an caiz olur mu? Elcevab: Olur, deyü fetvay-ı şerife verilmiş ve mucibince ol makule isyan eden reayanın evlad ve iyalleri seby ve istirkak ile malları iğtinam olunması hususuna ruhsatı havi taraf taraf evamir-i celile-i padişahanem neşr ve tisyar olunmuş olmağla bu vakit bir dakika ve bir an tevakkuf ve âram edecek günler olmadığını bilüb vusul-i emr-i şerifimde kangı mahalde bulunur isen heman der-an saat hareket ve iki konağı bir ederek bir an akdem ve bir dakika mukaddem...”

²³ Cevdet, XI, 127-128. “Benim vezirim salb ve siyaset olunan papaslardan maada millet-i Rumdan bu fesadda methali olan sairleri dahi güzelce teccessüs olunarak siyaset olunup madde-i fesada vakıf olmayan esnaf ve aceze makulelerinin dahi alışverişleriyle meşgul olmaları için...” (HH 17530). Ayrıca krş. Z. Arıkan, “1821 Yunan İsyanının Başlangıcı”, *Askeri Tarih Bülteni*, 22 (1987), 97-132.

²⁴ “Mora reayasının ekserisi bugünlerde alem-i efraz-ı bağı ve tuğyan olmuş ve Ağrıboz sancağında vaki bazı kazalar reayası dahi ayaklanmış ve Salina kazası zabt kılınmış velhasıl uhdenizde olan Selanik sancağının ötesi karışmış idüğü...” (MD 239, 46-47); “Selanik kurbünde Lankaza hassı ve Bazargâh nahiyesi kuralarının reayaları dahi isyan edüb...” (HH 38474; HH 38476); “Yanya ve Devline (Delvine) ve Prevez ve Narda ve Karlılı ve İnebahtı reayası bütün bütün ayaklanmış ve Ağrıboz sancağı reayası dahi mukaddem madde-i isyanı

Mora'da toplanarak Mora'nın her tarafını kan ve ateşe boğmakta gecikmediler²⁵. Müslüman halk, kendilerini korumak için kalelere sığınmaya çalışıyor, Rum kaptan ve despotlar henüz isyana katılmamış reyayı kışkırtıyor, hattâ bunları tehdit ederek kendi yanlarına çekmeye çalışıyorlardı²⁶. Âsiler artık Türklerle bir arada yaşamının söz konusu olamayacağı tezini savunuyorlardı²⁷. Sultan II. Mahmut, bütün bu olup bitenleri “*akıl erişmez bir şey*” olarak niteliyor ve bu kadar kan akmakla birlikte Rumların asla telaşa kapılmadığına şaşıyordu²⁸.

Mora isyanı çok geçmeden bütün adalara²⁹ sıçramakta gecikmedi. Kıbrıs, Sakız³⁰, Sisam, İstanköy ve Girit³¹ adalarında ayaklanmalar baş gösterdi. “*Rum gâvurlarının cemiyetleri günbegün çoğalmakta her ne kadar rehinler alınmış ise dahi yine faidesi olmayup ateş gibi birbirine sari olmakta*” idi³². Adalar ve Batı Anadolu kıyıları için asıl büyük tehlike, bütün Akdeniz'in Osmanlı kaynaklarında *izbandit*³³ denilen eşkiya teknelerinin saldırılarına açık bir duruma gelmesiydi. “*Rum taifesinin taraf taraf fesat ve hiyanetleri vukuu ile Akdeniz'de dahi bir takım izbandit tekneleri geşt ü güzar ve şuraya buraya dahl ve hasar etmekte oldukları*” anlaşılıyordu³⁴. Çamlıca (Hydra), Suluca (Sütlüce,

ilan etmiş...” (HH 40684); “Bundan evvelce Gerniş (Greniş) kasabasına girmiş olan hayadid Yenişehir nevahisinden olan Agrafa'ya gelüb sair haydutları başlarına cem ve Agrafa nahiyesinin havi olduğu elliden müteceviz karyeleri reayasını iğfal ile...” (HH 39008); “Karlılı ve Nebahtı reyası dahi madde-i tuğyanı ilan eylemiş...” (HH 40579).

²⁵ Cevdet, XI, 147.

²⁶ Karlılı sancağına bağlı Kerbeniş (Gerniş) despotunun çevre köylerine yazdığı bir mektupta şöyle deniliyordu: “...Rum milleti ayak altında iken kalktılar. Siz bunlara itimad etmezsiniz. Birkaç Rumu Türkler öldürmekle korkdunuz. Gerçi anlar öldüler. Lakin anlar bizim sözumüzü dinlemeyüp memuriyetleri üzere hareket etmediler. Anın için öldüler. Şimdi her taraftan askerimiz geldi ve gençlerimiz geldi ve Türkün gavgamızdan gözü korkdu... Siz dahi cümleliz silahlanup taşra çıkasız...” (HH 21411 E).

²⁷ Iorga, V, 254: “Geri ağalar geri: Hıristiyanlarla Türkler artık bir arada yaşamıyorlar”.

²⁸ HH 38453.

²⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, “Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri*, Ankara, 1986, 133-161.

³⁰ *Tarih-i Vak'a-i Sakız*, İstanbul, 1290.

³¹ Cemal Tukin, “Girit”, *İA*, IV, 796.

³² HH 40579.

³³ İzbandit İtalyanca *Sbandita*'dan gelmektedir. Haydut, yol kesici, şaki anlamında kullanılmakta aynı zamanda iri gövdeli ve korkunç tipleri de anlatmaktadır. Bk. Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türki*, İstanbul, 1317, I, 92.

³⁴ *Manisa Şer'iyye Sicilleri*, Manisa Müzesi (MŞS), defter, No. 256, s. 17: “Rum taifesinin taraf taraf fesad ve hiyanetleri vukuu ile Akdeniz'de dahi birtakım izbandit tekneleri geşt ü güzar ve şuraya buraya dahl ve hasar etmekte olduklarına mebnî...” kıyıların “takvi-

Spaetzo), İpsara (Psara) adalarında donatılan bu izbandit tekneleri hem Mora Yarımadası'ndaki âsileri destekliyor³⁵, hem bütün Akdeniz'deki güvenliği tehlikeye düşürüyor³⁶, hem de Batı Anadolu kıyılarına saldırarak Müslüman halkı öldürüyor ve yerli Rumları da isyana kışkırtıyordu. Çamlıca, Suluca, İpsara ve Doğu Akdeniz adaları 500 gemi donatacak güçte idi³⁷. Bu gemilerin büyükleri firkateyni andırıyordu³⁸.

Çamlıca ve Suluca'dan hareket eden sefineler, Mora Kısteli ile Rumeli Kısteli'ni geçip İnebahtı Körfezi'ne girmiş, bunlardan bazıları da Badra (Patras) önünde demirlemiş olduklarından bu çevreyi tamamen denetim altına almışlardı³⁹. Boğazlar ve adalar arasındaki bağlantı da kesilmişti⁴⁰. İzbandit teknelerinin sayıları gün geçtikçe artıyordu⁴¹. Eşkiya tekneleri

ye ve istihkâmı için" Sığıla sancağı mütesellimi İlyas ile sabık Maraş valisi olup o sırada İzmir'de oturan Seyyit Kalender Paşa görevlendirilmiş, İstanbul'dan gerekli toplarla topçuların ve top arabacıların gönderileceği bildirilerek 3.000 nefer asker toplanması emredilmişti.

³⁵ "Preveze ve Narda reayası dahi Sulu keferesiyle ittifak ederek baş kaldırmış..." (HH 40579); "Yanya ve Delvine ve Preveze ve Karlılı ve Narda reayaları Sulu keferelerine mülhak olduğuna mebni cemiyetleri ziyade ve fesadları alevgir olmuş..." (HH 21411 E).

³⁶ "Akdeniz sevahilinde Çamlıca ve Suluca ve İpsara melaini külliyyetlü sefain ihracıyla geşt ü güzar etmekte olduklarından ve melain-i mesfurenin bu vechile hareketleri sair adalara dahi sirayet edüb ebnay-ı sebile isal-i hasarat eylemekte idüklerinden..." (HH 38528).

³⁷ "Çamlıca ve Suluca ve İpsara ve sair adalar reayaları üç kol olmak üzere beşyüz sefine tedarik ederek..." (HH 38987).

³⁸ "İşbu ada gemileri kesret üzere olduklarından başka büyükleri firkateyn misüllü olduğu Halep'ten Mora'ya gelürken Suluca taraflarına vusulümde re'yü'l ayn müşahede olunmuş idi "(Hurşit Paşa'nın ifadesi: HH 38528). Firkateyn: Üç direkli yelkenli gemi olup hem güvertesinde hem de ambarında top bulunurdu. Bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara, 1948, 470-472.

³⁹ HH 38592.

⁴⁰ İzbandit teknelerinin Anadolu ile Akdeniz arasındaki bağlantıyı kesmesi, adaların beslenmesini zorlaştırıyor ve buralardaki askerleri zor durumda bırakıyor, bu durum büyük bir tehlike yaratıyordu. Şevval 1236 (Temmuz 1821) tarihini taşıyan ve *Sakız ceziresine zahire verilmesine ruhsatı havi* bir emir suretinden anlaşıldığına göre: "...Sakız ceziresinin mezruatu olmayub muhtaç oldukları zehairi tüccar sefinelerinden iştirâ edegeldükleri zahir ve elhaletü hazihî Akdeniz'de izbandit tekneleri geşt ü güzar etmekte olduğuna mebni muhafazada olan asakir-i İslâmın idare-i tayinatları zımında cezire-i merkumeye zahire nakli lazimedidüğü bedihi ve zahir olmakdan naşi Sakız ceziresi için Mağnisa'dan Çeşme yakasına zahire nakl olunması" konusunda ruhsat istendiği belirtiliyordu. Buralarda üretilen zahirenin İstanbul'dan başka yerlere götürülmesi ve satılmasının yasak olduğu hatırlatılıyor (*Dersaadetten gayri mahalle nakl ve fûruhtu memnu...*) ancak bu hükmün nizam-ı marekede tatbik olunacak mevaddan olmadığı açıklanarak gerekli zahirenin Manisa'dan Çeşme'ye aktarılmasına izin veriliyordu (MŞS 256, 23; Krş. aynı defter, s. 55).

⁴¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet tasnifi (Askeriye), 16205.

çoğu kez Rus bandırası çektiklerinden bunlar, Rus ticaret gemilerinden ayırt edilemiyor, bu durum önemli sorunlar yaratıyordu. Böylece Rus bandırası altındaki tekneler, diledikleri yere girip çıkabiliyorlardı. Hattâ bunlar gerektiği zaman “*ehl-i İslama mahsus olan*” elbise giyiyor ve “*İslam sefinesinin sancağını küşad*” ederek Müslümanları gafil avlamak yolunu seçiyorlardı. Öte yandan Rus gemileri, bu eşkiya teknelerine sürekli cephane ve silah yardımı da yapıyordu⁴². Bu bakımdan Dergâh-ı Âli kapıcıbaşlarından İzmir voyvodası Mehmet Ağa, Babiâli’ye gönderdiği bir kaimede gerek Rusya’dan gelen gemilerin gerekse İzmir ve diğer iskelere Rus bayrağı altında girip çıkan gemilerin yoklanmasını ve güçlük çıkarılırsa bandıralarına aldırış edilmemesini öneriyordu⁴³.

Çok geçmeden izbandit tekneleri bütün Batı Anadolu kıyılarını tehdit etmeye ve bu yörelerde yaşayan Rum reayası da kıpırdanmaya başladı. 1236 Şaban (1821 Mayıs) tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre⁴⁴, Sisam Adası reayası da bütün bütün isyan etmiş, adada “*misafiret üzere*” bulunan 15 Müslümanı sekiz nefer adamlarıyla bir kaptanı da katletmiş ve geminin mallarını da yağma etmişlerdi. Hattâ voyvodalarını da yakalayıp hapsedmek cesaretini dahi göstermişlerdi. Çamlıca, Suluca ve diğer adalardan gelen gemiler, Kuşadası’nı tehdit etmeye başlamışlardı. İzbandit teknelerinden bazıları Menteşe sancağı kıyılarında dahi ortaya çıkmış “*şuraya buraya sarkıntılık*” etmeye başlamışlardı⁴⁵. Çandarlı Kalesi’ne saldıran eşkiya, bu kaleyi yakmış, sonra tekrar izbandit teknelerine binerek uzaklaşmışlardı⁴⁶. Çok geçmeden Ayvalık ve Yund Adası reayası da isyan ederek Edremit taraflarına saldırmaya başlamışlardı⁴⁷. Maarız körfezi ve kalesi de eşkiyanın saldırılarına uğramaktan kurtulamadı. Çamlıca ve Suluca gemileriyle Maarız körfezine gelen Rum eşkiyası, 14 Şaban 1236 (17 Mayıs 1821) tarihinde Maarız körfezine girmiş ve içeride bir ada üzerinde bulunan Maarız Kalesi’nin savunmasız oluşundan yararlanarak bir baskınla burasını ele geçirmişlerdi. Kaleye giren izbanditler, buradaki topları gemilerine yükleyip kaçmışlardı⁴⁸. Bu sırada Bergama kazasında toplanan 200 kadar kalyoncu askeri İstanbul’a gönderilmek üzere

⁴² HH 38584.

⁴³ HH 38584.

⁴⁴ MD 239, 69-70, 107.

⁴⁵ MD 239, 109.

⁴⁶ HH 49373.

⁴⁷ MD 239, 76.

⁴⁸ MD 239, 77; Cevdet, XI, 179.

Ayazmend yakınındaki Kabakum iskelesinde iki çekdirmeye bindirilmişti. İskeleden yirmi mil kadar açıldıktan sonra Ayvalık ile Yund Adası arasında Rum korsanların saldırısına uğrayan bu denizcilerden altmış kadarı yüzerek karaya çıkabilmiş, geri kalanlar ya boğulmuş ya da eşkiya eline tutsak düşmüşlerdir⁴⁹. Artık Mora isyanının etkisi bütün Batı Anadolu şehir ve kasabalarında görülmeye başlanmıştı. İzmir sık sık korsan teknelerinin saldırısına uğramaktan kurtulamıyordu. İzmir limanına giren teknelerin, yukarıda açıkladığımız gibi, Rus bandırası takmaları önemli sorunlar doğurdu. Şehirde Müslümanlarla Rumlar arasında ve hattâ Türklerle yabancı uyruklular arasında olaylar çıktı. Bu olaylarda pek çok Müslüman katledildi⁵⁰.

Manisa'da da Yunan isyanına bağlı olarak kanlı olaylar patlak verdi. Saruhan Sancağı Mutasarrıfı Mehmet Bayram Paşa, sefere çıkmadan önce Sarraf Gümüş Gerdanoğlu Artin'i öldürdü. Yirmi beş elebaşı Artin'in cesedini mezardan çıkarıp mahkemeye götürdüler. Bunların peşine takılan halk mahkemeye saldırdı⁵¹. Bu "*fesat ve ihtilal*" sonunda Manisa hakimi Mehmet Sait, Hassa silahşorlarından Kasaba Voyvodası Ali ve nakibüleşraf Kaymakamı Esseyid Mustafa, mahkeme vekilharcı ve kolcu ve sair kimseler "idam ve itlaf" olundular⁵². Olaya karışanların bir kısmı yakalanarak öldürüldü. 19 kişi de firar etti. Manisa olayları "*pek büyük fezahat ve kabahat ve habaset ve belki kefereye muavenet ve din ve devlete hyanet*" olarak yorumlandı⁵³. Beyşehir ve Niğde Sancakları mutasarrıfı olup Eceabad'a gitmekle görevlendirilen İsmail Paşa, "*Saruhan ve Aydın sancaklarını gereği gibi zabt ü rapt etmek*" için mütesellimliğe getirildi⁵⁴. Manisa ahalisi 250.000 kuruş nezre bağlandı⁵⁵.

⁴⁹ Şanizade, IV, 92; Cevdet, XI, 180.

⁵⁰ İzmir'de çıkan *Anadolu* gazetesinde bu olaylarla ilgili olarak yayımlanan bir yazı dizisinde oldukça ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Ancak yazarı belli olmayan bu yazıda kaynak gösterilmediği gibi, dizinin de sonu gelmeden kesildiği anlaşılmaktadır. Bk. "Mora ihtilalinde İzmir katliamı", *Anadolu*, 23 Eylül-14 Teşrinievvel 1927 (Bu yazı dizisi konusunda beni uyaran Dr. Sabri Sürgevil'e teşekkür borçluyum).

⁵¹ *MŞS* 255, 107-106 (Defter yanlış ciltlenmiştir); Çağatay Uluçay, "Manisa", *IA*, VII, 291.

⁵² *MŞS* 256, s. 24.

⁵³ *MŞS* 256, s. 24.

⁵⁴ *MŞS* 256, s. 4. "Böyle vakitte bu misüllü fesad ve ihtilale bais ve badi olanlar her kim ise bittaharri icray-ı tedibat-ı layıkaları zımında... Elhac Yusuf Ziya dame mecdehu ile ocağ-ı âmirem tarafından bir nefer turnacı tayin ve irsal kılınmış olup zikr olunan Saruhan ve Aydın sancakların dahi gereği gibi zabt u rapt ile hüsn-i idareleri lazımeden olduğuna binaen..." (Krş. aynı defter, s. 29).

⁵⁵ *HH* 33306, 33306 A, 33306 B. Krş. *HH* 18137.

Bütün Ege kıyılarının Rum korsan teknelerinin saldırısına uğradığı, Müslüman halkın katledildiği, yerli reayanın isyana zorlandığı ve Batı Anadolu'nun şehir ve kasabalarında kanlı olayların ortaya çıktığı sırada Ayvalık'ta patlak veren ayaklanma, Mora ihtilalinin ne kadar tehlikeli boyutlara ulaştığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu incelemenin amacı da 1821 yılında Avalık'ta patlak veren ayaklanmayı ortaya koymaktır.

İsyan öncesi Ayvalık

Ayvalık, Edremit Körfezi'nin güneyinde ve Midilli Adası'nın karşısında, koy ve körfezler arasında kurulmuş bir şehirdir. Kuzeyde Bezirgân tepesi, Demirci deresi, Armutova ve Gümüşlü yolu, güneyde Esirlik ve Altınova (Ayazmend), doğuda Sazanlık deresi, Hisar ve Demirhan boğazlarıyla çevrilidir. Şehrin kurulduğu koyun karşısındaki Yund (Cunda, Alibey) adası dışında sayısı yirmiyi geçen adalardan hiçbiri meskûn değildir. Yund Adası, bugün bir dille karaya bağlanmıştır. Şehri çevreleyen tepeler çamlarla kaplıdır. Gerisi de göz alabildiğine zeytin ağaçlarıyla doludur. Günümüzde hâla ayakta duran eserler, şehrin geçmişte ulaştığı zenginlik ve ekonomik refahın birer göstergesi olarak görünmektedir. Ayvalık bugün Yund (Alibey) Adası'yla, Şeytan Sofrasıyla birlikte Batı Anadolu'nun en çok ilgi çeken gezinti yerlerinden biridir⁵⁶.

Ayvalık'ın Eskiçağlarda önce Hecotonnèse denilen ve yakın zamanlarda Mosco Nisi adını alan⁵⁷ adalara serpilmiş Yunan kolonileri üzerinde kurulduğu, şehrin çok daha sonra bugünkü yerine taşındığı rivayet edilmektedir⁵⁸. Ayvalık, Rumca Kıdonia karşılığı olmakla birlikte şehrin adının eskiden Ayvali biçiminde yerli Rumlar arasında daha yaygın olduğu anlaşılmaktadır⁵⁹.

Ayvalık'ın ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Yorgi Sakkari, Ayvalık'ın XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılın başlarında,

⁵⁶ Ayvalık'ın bugünkü durumu ve turizm bakımından önemi konusunda bk. Doğan Aka, *Ayvalık İktisadi Coğrafyası*, İstanbul, 1944; İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Şehircilik kürsüsü, *Ayvalık'ta Şehircilik Araştırmaları*, 1962-1963 ders yılı, İstanbul, 1964; Mediha Bölsel, *Ayvalık*, Aydın, 1957; Ahmet Yorulmaz, *Ayvalık'ı Gezerken*, İstanbul 1983; Türkiye'de Beldeler, Ayvalık, İstanbul, 1986; Necati Güngör, "Ege'nin kokulu adası Cunda", *Cumhuriyet Dergi*, 31 Eylül 1986; Ragıp Duran, "İsmet Hanım'ın Cundası", *Cumhuriyet Dergi*, 19 Ağustos 1987.

⁵⁷ Charles Texier, *L'Asie Mineure*, Paris, 1862, 206.

⁵⁸ *Paulys Realencyclopädie*, IX/2, 2307; Besim Darkot, "Ayvalık", *IA*, II, 78.

⁵⁹ B. Darkot, *göst. yer.*

korsanların saldırısından kurtulmak isteyen yakın adalarla Midilli Adası'ndan göç eden Hıristiyanlar tarafından kurulduğunu yazmaktadır⁶⁰. Ancak Ayvalık'ın XVI. - XVII. yüzyıllarda kurulduğu iddiasını destekleyecek belgelere rastlanmamaktadır. Ayvalık bir Rum yerleşmesi olmakla birlikte çok eski dönemlerde Yund Adaları üzerinde bir Türk yerleşmesinin de var olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir⁶¹. Öte yandan Yorgi Sakkari'nin şehrin Taksiyarih⁶² denilen yerinde yaşayan Türklerin, göçmenlerin gelmesinden sonra yavaş yavaş buradan ayrıldıkları söylentisini de yazması, üzerinde durulması gereken bir konudur⁶³. Ne var ki Ayvalık'ın XVIII. yüzyıldan önce varolduğunu kanıtlayacak hiçbir ipucu bulunmamaktadır. Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriyesi*'nde Edremit Körfezi, Bergos Limanı, Çandarlı Kalesi ve Kadırğa iskelesi oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı ve yörenin haritası da çizildiği halde Ayvalık adlı bir köy ya da kasabadan söz edilmemektedir⁶⁴.

Piri Reis, Kadırğa Limanı'ndan söz ederken "*Kadırğa Burnu derler bir ince alçak kumlu burun var. Ol burnun yıldız tarafında varurlar, yaturlar. Hem zıkr olan yer Midilli Kalesi'nin iskelesidir. Mezkûr yerden Midilli Kalesi on sekiz mildir. Öyle olsa Midilli'nin boğaz gemileri varurlar. Orada yük alub veyahud boşaldurlar. Mezkûr yerden şehir-i Ayazmend iki mil mikdardır*"⁶⁵ diye yazmakta, Midilli'nin Anadolu ile bağlantısının Ayazmend üzerinden sağlandığını belirtmektedir. Seyyid Nuh'un Atlası'nda Yund adaları gösterildiği halde Ayvalık adına rastlanmamaktadır⁶⁶. III. Ahmet devrinde, 1139 (1726) yılında çizildiği anlaşılan bir Önasya haritasında, Batı Anadolu'nun bütün kıyı, şehir, kasaba ve kaleleri gösterildiği halde Ayvalık'la ilgili herhangi bir kayıt görülmemektedir⁶⁷. Bu harita gerçekten çizildiği tarihteki durumu

⁶⁰ Yorgi Sakkari'nin 1920 yılında yazdığı Ayvalık Tarihi, Macit Uygur tarafından dilimize çevrilmiş fakat basılmamıştır. Ancak Hıfzı Erim'in *Ayvalık Tarihi* (Ankara, 1948)'nde bu çeviriden pek çok alıntı yapılmıştır. İsmail Hakkı [Uzunçarşılı] da Ayvalık kazasının önce Cunda (Alibey) adası mevkiinde olduğunu, adada yaşayanların sonradan şimdiki yere gelerek kasabayı kurduklarını yazmaktadır (*Karesi Vilayeti Tarihçesi*, İstanbul, 1341, 63).

⁶¹ Profesör Halil İnalcık, söz konusu adalar üzerinde daha önce bir Türk yerleşmesine ait elinde bir belge olduğunu bize söyledi ise de bu belgeyi sağlamak mümkün olmadı.

⁶² Burası Ayvalık'ın yukarı mahallelerinin bulunduğu yer olup bugün İsmet Paşa mahallesi adını taşımaktadır.

⁶³ Hıfzı Erim, *Ayvalık Tarihi*, 11.

⁶⁴ Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye* (yay. F. Kurdoğlu, H. Alpagot), İstanbul, 1935, 134, 141-145, 147.

⁶⁵ Piri Reis, *ayn. est.*, 144.

⁶⁶ H.J. Kissling, *Der see-Atlas des Sejjid Nâh*, Munchen, 1966, 28.

⁶⁷ F. Reşit Unat, "Ahmed III Devrinde Yapılmış Bir Önasya Haritası", *Tarih Vesikaları*, I/2 (1941), 160.

yansıtıyorsa Ayvalık'ın henüz XVIII. yüzyılın başında bile kurulmadığı sonucuna varabiliriz.

Arşivlerimizde yaptığımız araştırmalar, Ayvalık'tan sözedен belgelerin ancak XVIII. Yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıktığını göstermektedir. Bizim araştırmalarımıza göre, Ayvalık'tan sözedен en eski belge, Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Karesi mufassal tapu-tahrir defterinin içindeki bir visaledir. Bu belge, 1768 (1182) tarihlidir ki, aşağıda bundan sözedeceğiz. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde bulunan ve *Ayvalık Rumlarının memnuniyetlerine dair* bir ilam da 15 Ramazan 1186 (30 Kasım 1772) tarihini taşımaktadır. Ayvalık Kadısı Abdülhadi Efendi'nin imzasını taşıyan bu ilamdan anlaşıldığına göre, "Ayvalık kazasında mütemekkin kocabaşı ve ihtiyar ve reaya ve berayadan cemm-i gafir ve cemm-i kesir meclis-i şer'e gelüb" voyvodaları Elhac Mustafa Ağa'nın "müstakim ve perhizkâr" bir kimse olduğunu, kendilerini her türlü zulüm ve haksızlıklara karşı koruduğunu, vergilerin ödenmesinde büyük kolaylıklar sağladığını ifade ederek herkesin onun "evza ve etvarından" memnun olduklarını dile getirmişlerdi. Bundan ötürü Ayvalık reayası mart ayının yakın olmasından dolayı Elhac Mustafa Ağa'nın yeniden voyvoda "nasb ve tayin buyurulması"ni arzetmişlerdi⁶⁸. Öte yandan "Ayvalık ile Kâfiroğlu Kasabasında voyvodadan başka islam olmadıgından ve kendileri de sevahil ahalisinden bulduklarından Anadolu valisi Mısır seraskeri Mustafa Paşa maiyetine müretteb ellibeş nefer piyade askeri talebinin af buyurulması niyazını havi" bir belge de 25 Safer 1217 (29 Temmuz 1799) tarihlidir⁶⁹. Bugün Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Ayvalık şer'i mahkeme sicilleri ise oldukça geç bir döneme ait bulunmaktadır⁷⁰. Bu siciller, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında devletle gayrimüslim uyruklar arasındaki ilişkilerin incelenmesi açısından oldukça değerli belgelerdir. Çünkü bu tarihlerde bile Ayvalık'ın nüfusunun büyük bir kısmı yine gayrimüslimdi⁷¹. Bunların başta terekelerinin

⁶⁸ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 10907.

⁶⁹ Cevdet (Askeri), 4347.

⁷⁰ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde Ayvalık'a ait 1329-1330, 1330-1337, 1333-1339 tarihlerini kapsayan üç defter (No. 394, 395, 396) bulunmaktadır (Bk. Mücteba İlgürel, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *Tarih Dergisi*, 28-29 (1974-75), 125, 164.

⁷¹ Ayvalık, Hüdavendigâr vilayetinde Karesi sancağının bir kaza merkezi idi. Bu kazaya tek bir köyün bağlı olduğu anlaşılmaktadır (*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, İstanbul, 1299-1326). Şehrin nüfusunun hemen hemen hepsi Rum olmak üzere 18.842 olarak belirten Şemsettin Sami (*Kamusü'l Âlam*, I, 522) Ayvalık'ta 10 kilise, 6 manastır, 3 karakol ve 1 hükümet konağı bulunduğunu da yazmaktadır.

paylaşımı olmak üzere bir çok davalarda yine şer'i mahkemeye başvuruyorlardı.

Yorgi Sakkari, Ayvalık'ın XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında ulaştığı parlak ekonomik düzeyin Rahip İkonomos'un Babıâli'den elde ettiği bir fermanın sağladığı hak ve ayrıcalıklara bağlı olduğu üzerinde durmaktadır⁷². Sakkari'nin efsanevi bir şekilde alındığını⁷³ söylediği özerklik fermanına göre, Ayvalık sınırları içinde kadı ve voyvodadan başka hiç bir Türk oturmayacak, şimdiki kadar yerleşmiş olan Müslüman aileler buradan göç ettirilecek, şehir bağımsız olarak yönetilecek, ancak sınırlı bir vergi alınacaktır.

Her ne şekilde olursa olsun, Ayvalık'a böyle bir fermanın verilip verilmediğini doğrulamak mümkün görülmemektedir. Buna rağmen, günümüzdeki tarihçiler bile Sakkari'ye dayanarak⁷⁴ Ayvalık'ın modern anlamda ilk Yunan yerleşmesinin çekirdeği olduğu sonucuna varmaktadırlar. Osmanlı İmparatorluğu'nda her zaman kişilere olduğu kadar kimi şehirlere de vergi bağımsızlığı tanınması, bazı kolaylıklar sağlanması yoluna gidilmiştir. Akdeniz'de birtakım adalar, "Donanmay-ı Hümayun" için gerekli elemanları sağlamak karşılığında belirli vergilerden muaf tutulmuşlardı. Fakat bu tür ayrıcalıklar, dönemin defter, ferman ve diğer belgelerinde belirtilir ve bunların saklanması özen gösterilirdi. Nitekim kıyıya yakın bir kasaba olan Ayasuluk (Selçuk)'ta oturanlar, "ücrâ yerde ve deniz kenarında ihtiyatlı mahalde mütemekkin" oldukları, daha açıkçası, korsanların saldırısını göğüslemek zorunda kaldıkları için, "*suhreden ve*

⁷² Doğan Aka, *ayn. esr.*, 23-25; H. Erim, *ayn. esr.*, 17-20; A. Yorulmaz, *ayn. esr.*, 31-37.

⁷³ Sakkari, Çeşme deniz savaşında yenilgiye uğrayan Türk donanmasından kurtulabilen Cezayirli Hasan Bey (Paşa)'ın İstanbul'a dönüşünde (doğrusu Çanakkale) Ayvalık'ta İkonomos'un çiftliğinde ağırlandığını ve sadrazam olunca da bunun bedelini yukarıdaki söz konusu fermanla ödediğini iddia etmektedir. Fermanın verildiği söylenen tarih ile (1773), Cezayirli Hasan Paşa'nın sadarete geldiği tarih (1789) arasında da büyük fark göze çarpmaktadır. Öte yandan Cezayirli Hasan Paşa ile ilgili incelemelerin hiçbirinde onun Ayvalık'tan geçtiği, orada konakladığı konusunda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Cezayirli Gazi Hasan Paşa'ya Dair", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII/1 (1940-42); 17-40; Ayn. yazar., "Hasan Paşa, Cezayirli", *IA*, V/1, 319-323; Ayn. yazar, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1956, IV/1, 398-403; krş. IV/2, 446-450.

⁷⁴ A. Toynbee, *The Western question in Greece and Turkey*, Atina, 1920, 122-123; M. Llevellyn, Smith, *Anadolu Üzerindeki Göz* (Çev. H. İnal), İstanbul, 1978, 34, 375. Ayrıca bk. D. Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, İstanbul, 1979, 1057-1060; Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, İstanbul, 1970, 73-78.

cerahordan ve hisar yapmasından ve doğancidan ve sekbandan ve azabdan vesair avarız-ı divaniyeden” muaf tutulmuşlardı. Sultan II. Bayezid (1481-1512) in Ayasuluk’a tanıdığı bu ayrıcalık kendisinden sonra bütün padişahlar tarafından onanmış ve her il yazımında bu hükmün geçerli olduğu açıklanmıştı⁷⁵. Oysa Ayvalık’la ilgili incelediğimiz bütün belgelerde böyle bir ayrıcalıktan söz edilmemesi, şehre verildiği ileri sürülen özerklik fermanı konusunda şüphelerimizi artırmaktadır. Gerek Şanizade⁷⁶, gerek Cevdet Paşa⁷⁷ Ayvalık’ın bir *cesim mukataa* olduğunu yazmaları, şehrin özerk bir yönetime sahip olmadığını kanıtlamaktadır. Çünkü, mukataaya bağlanmış bir gelir alanı üzerinde “her türlü mali haklarla birlikte bir kısım idarî ve inzibatî haklar”ın⁷⁸ da devam ettiğini ve bu hakların malikane sahibine ait olduğunu biliyoruz. Ayvalık’ın dışarıyla kolayca bağlantı kurulabilmesi, birtakım göçmenleri kendisine çekmesi, doğrudan doğruya bir kıyı şehri olmasına bağlı bulunmaktadır. Ayrıca, Fenerli Rumların devlet kapısında elde ettikleri nüfuzun bir sonucu olarak, İzmir ve İstanbul’da olduğu gibi, burada da okullar açılmıştı. Bu okulların zamanla, kiliselerde olduğu gibi, Yunan propagandasının odak noktaları haline geldiği çok iyi bilinmektedir⁷⁹.

Ayvalık, XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında ve XIX. Yüzyılın ilk yıllarında büyük bir ekonomik gelişme gösterdi. Şehir, zeytin ve zeytinyağı

⁷⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tapu-Tahrir Defteri*, No. 166, 411.

⁷⁶ Şanizade, IV, 99.

⁷⁷ Cevdet, XI, 207.

⁷⁸ Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (yay. O. Okyar), Ankara, 1975, 239.

⁷⁹ “Ayvalık reyası dahi biraz senelerden beri Mora ve Çamlıca ve İzmir ve Sisam ve Sakız ve Eflak ve Boğdan (ve) Âsitane-i Aliyye ve emsalindeki misüllü mektepler icad ve Avrupa’da terbiye olunmuş muvazzaf hocalar celp ve ikad birle mahrek-i şevk ve gayret ve vesile-i serbestiyet-i bahr ü berre müteallik maarifi tedris ve talim ve Devlet-i Yunan ve ahval-i esbak-ı Rumıyan tevarihi dahi avam-ı sükkâna beyan ederek...” (Şanizade, IV, 99-100). Kimi Avrupalı gezginler XIX. yüzyılın sonlarına doğru bile buradan özerk bir şehir (*Ville libre et florissante, dont les quinze mille habitants...*) olarak söz ediyorlardı (G. Deschamps, *Sur les routes d’Asie*, Paris, 1894, 161).

Öte yandan Kuşadası metropolidi Samuel’in ve Panayot Maruzi’nin çabalarıyla Ayvalık’ta bir akademi kurulması izni alındı. 1803 yılında yapımı tamamlanan bu okul, 72 odalı idi ve öğrenci sayısı 600 dolaylarında bulunuyordu. Büyük bir kitaplığı, zengin laboratuvarları ve amfiteatr şeklinde yapılmış konferans salonu ile dikkati çekiyordu (H. Erim, ayn. esr., 21-23; Yorulmaz, ayn. esr., 34-35). 1806 yılında Rusya ile savaş başlayınca Ayvalık Rumları arasında kıpırdanmalar görülmüş ve Akademi de kapatılmıştır. Fakat sonra yeniden açılmasına izin verildi. 1819 yılında Ayvalık’ta bir de matbaa açılmıştır.

üretiminde önemli bir yer tutuyordu⁸⁰. Burada yüzden fazla zeytinyağı mengenesi bulunuyor ve yılda bir milyon okka zeytinyağı üretiliyordu. Otuzdan çok sabunhane vardı. İstanbul'un zeytinyağı ve sabun ihtiyacının bir kısmını Ayvalık sağlıyordu⁸¹. Ayrıca üretilen sabunlar, Trakya ve Makedonya'ya gönderiliyor, zeytinyağının bir kısmı da Rusya'ya satılıyordu. Ayvalık'ta bağcılık da büyük bir gelişme göstermiş ve burası belli başlı şarap üretim merkezlerinden biri durumuna gelmiştir. Tuz üretimi, dericilik gibi etkinlikler de Ayvalık ekonomisine canlılık kazandırıyor⁸². Bir kıyı kenti olan Ayvalık, denizcilikte de büyük bir varlık göstermiş, her türlü deniz ürünü buranın ekonomisine büyük bir katkıda bulunmuştur. Yalnız Ayvalık'ta tahıl üretilmiyor, dışarıdan alınan buğday buradaki yel değirmenlerinde öğütülüyordu. Bu ekonomik gelişmeye bağlı olarak şehrin nüfusu büyük bir artış göstermiş ve Osmanlı belgelerinin doğruladığı gibi 1820 yılına doğru 25.000'e ulaşmıştı⁸³.

Ayvalık isyanı

Şanizade⁸⁴ ve Cevdet Paşa⁸⁵ Ayvalık'ın "tahribi" ile sonuçlanan ayaklanmanın sorumluluğunu Halet Efendi'ye yüklemektedirler. Bu iki kaynağımızın verdiği bilgiye göre, Ayvalık kazası eski Şeyhülislam Dürriade Abdullah Efendi'nin⁸⁶ yılda 100.000 kuruşa ilzam olunan

⁸⁰ Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (Kuyudukadime)'nde bulunan 981 (1573-74) tarihli Karesi mufassal defterine (no. 157) sonradan eklenen iki visale, Ayvalık ve Edremit yörelerinde zeytinciliğin gelişmesine ve durumuna ışık tutacak belgelerdir. Defterin 211b-212a yaprakları arasında bulunan bir visale, 1095 (1683-1684) yılında Edremit ve köylerinde sayımı yapılan zeytin ağaçlarının oldukça ayrıntılı bir defteri niteliğindedir. Bundan anlaşıldığına göre, Edremit ve çevresinde zeytin ağacı dikimi, XVII. yüzyılda geniş boyutlara ulaşmıştır. Yine aynı defterin 176b-177a yaprakları arasında bulunan 1182 (1768) tarihli bir başka visale de Arif Süleyman Beyefendi'nin mutasarrıf olduğu zeameti mülhakatından "Karesi sancağında vaki Ayvalık maa Kâfir Ağılı kazasına ilhak olunan Onaç nam-ı diğer Araplar ve Murad ili nam kura topraklarında kazay-ı mezbure reayalarının tasarruflarında" toplam 22.896 zeytin ağacı bulunduğunu göstermektedir.

⁸¹ Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985, 354.

⁸² D. Aka, *ayn. esr.*, 27; Erim, *ayn. esr.*, 27; Darkot, "Ayvalık", *IA*, II, 278. "Ticaretî şarap ve rakı ile zeytinyağından ve mahallinde yapılan sabun ve sahtiyandan ibarettir. Bıçak gibi bazı şeyler dahi imal olunur" (Ş. Sami, *Kamusü'l-Âlam*, I, 522).

⁸³ *HH* 40679 C

⁸⁴ Şanizade, IV, 99-100.

⁸⁵ Cevdet, XI, 207.

⁸⁶ *İlmiye Salnamesi*, İstanbul, 1334, 575-577.

mukataası idi. Halet Efendi ise elinden geldiği kadar Abdullah Efendi'ye kötülük etmek istediğinden onu sürgüne göndermekle yetinmemiş⁸⁷ ve bu mukataadan olan varidatını da çürütmek için Ayvalık'ı vurdurmayı kafasına koymuştu. Halet Efendi'nin oyunları sonunda Ayvalık reayası ayaklanmış ve şehir yağmalanarak tahrip edilmiştir.

Halet Efendi'nin Rum ihtilalindeki hiyanetine şüphe bulunmamaktadır. Fakat Ayvalık olaylarını ve şehrin tahribini doğrudan doğruya onun eseri olarak göstermek herhalde doğru olmasa gerektir. Çünkü, yukarıda gördüğümüz gibi bağımsız bir Helen Devleti kurmak düşüncesi Ayvalık reayası arasında da yer etmeye başlamıştı. Eterya'nın bütün imparatorluk içinde örgütlenmeye başladığı sırada Ayvalık'la bu dernek arasında sıkı ilişkiler kurulmuştu. Eterya'nın Ayvalık'a gönderdiği temsilcisi Aristidi Pop, burada çok iyi kabul görmüştü. 1819 yılında Alexandre İpsilanti Ayvalıklı Hacı Atanas'a önemli bir mektup göndermişti. Bundan anlaşıldığına göre Hacı Atanas, Eterya'nın Ayvalık'taki temsilcisi idi. Mektupta Ayvalık'ta Eterya'ya katılanların sayısının sürekli olarak artmasından duyduğu sevincini dile getiriyor ve üyelere isyan borusunun çalacağı zamanı beklemelerini salık veriyordu⁸⁸.

Mora isyanı başladığı zaman Ayvalık hemen ayaklanmadı. Çünkü burasının her tarafı İslam ahali ile çevrili olduğundan reayası birden bire isyana cesaret edemedi⁸⁹. Kaldı ki Osmanlı Devleti, Mora ihtilali başlar başlamaz kıyı kesimlerindeki reyanın isyana katılmasını önlemek için bir takım tedbirler almış bulunuyordu. Öncelikle reyanın elinde bulunan silahların toplanması ve bunların kefalete bağlanması için emirler verilmiş⁹⁰, "Bahr-i Sefid boğaziyla Maarız sahilinin ve Ayvalık'tan Kumkale'ye gelince sevahilin muhafazası elzem olduğundan"⁹¹, buraların korunması hazırlıklarına girişilmiştir.

⁸⁷ Şanizade (IV, 112-113), Halet Efendi ile Şeyhülislam Abdullah Efendi'nin arasının iyi olmadığını, Halet Efendi'nin onu sürdürmek için fırsat kolladığını yazmakta, sonunda Dürrizade'nin Eniştesi Selim Efendi'nin sabık sadrazamın istikbaline gitmesi ve bazı şeylerden şüphelenmesi üzerine Abdullah Efendi'yi ailesiyle birlikte Manisa'ya sürdürdüğünü eklemektedir. Şaban 1236 (Mayıs 1821) tarihli sürgün emrine göre Dürrizade'nin *hasbel vakt ve'l hal mesned-i meşihat-i İslamiye'den infisaline* karar verilmiş ve arpalığı olan *Manisa kazasında ikamete memur* edilmiştir. Bk. *MSŞ* 255, 109; Krş. M. Çağatay Uluçay, "Sürgünler. Yeni ve Yakınçağlarda Manisa'ya ve Manisa'dan Sürülenler", *Belleken*, XV/60 (1951), 523, 526.

⁸⁸ Erim, *ayn. esr.*, 29-30 (Burada verilen bilgiler Sakkari'nin kitabından aktarılmıştır).

⁸⁹ Şanizade, IV, 99; Cevdet, XI, 207.

⁹⁰ *MD* 239, 37, 84.

⁹¹ *HH* 48481, *HH* 28574 D.

Şanizade⁹² ve Cevdet paşa'ya⁹³ göre, Yund Adası ve Ayvalık kazası reayasının dahi isyana başladıkları haberi Babiâli'ye ulaşınca, verilen fetva uyarınca bunların da öldürülmeleri ve mallarının yağma edilmesi konusunda emirler gönderildi⁹⁴. Ancak "bu maddenin tahkik edilmesi" gerekli görüldüğünden Hüdavendigâr mutasarrıfı İbrahim Paşa, kethüdasıyla silahdarlarını Ayvalık'a göndermiş, onların verdikleri bilgilere göre, reayanın henüz isyan etmediği anlaşılmıştı. Bu bakımdan söz konusu fetva ve buna uygun olarak verilen buyruğun uygulanmaması için yeniden hüküm gönderildi⁹⁵. Hattâ reayaya da hakim ve voyvoda aracılığıyla gerekli güvence verilmiş, isyana kalkışmadıkları takdirde kendilerine ilişilmesinin söz konusu olmadığı belirtilmişti⁹⁶. Ancak ne var ki Ayvalık ve Yund adası reayası silahlarını bırakmamış⁹⁷, izbandid teknelerinin bütün Akdeniz'i kasıp kavurduğu ve kıyılara yanaştığı sırada, bu yörede de ayaklanma belirtileri görülmeye başlanmıştı⁹⁸. 3 Şaban 1236 (7 Mayıs 1821) tarihli ve belgeden⁹⁹ anlaşıldığına göre Çamlıca ve Suluca Adalarında donatılan 160 gemiden 20 gemiden 20 parçasını Ayvalık taraflarına göndermişlerdi. Bu izbandid teknelerinin Ayvalık ve Yund Adası önlerinde görülmesi, Ayvalık reayasına isyan etmeleri için cesaret vermiştir. Hatta Osmanlı donanması Akdeniz'e açıldığı zaman riyale Seyyid Ali Bey ile birlikte Yund Adalarına gönderdiği filikayı reayası inatla kabul etmemişlerdi¹⁰⁰. Evasıt-ı Şaban 1236 (Mayıs 1821 ortaları) tarihli bir belgede Akdeniz'de izbandid teknelerinin "zuhur" etmesiyle Ayvalık, Yund

⁹² Şanizade, IV, 99-100; Cevdet, XI, 207.

⁹³ Cevdet, XI, 207.

⁹⁴ "Yund Adası ve Ayvalık kazası reayasının dahi şekavet ve isyana ibtidarları inha olunduğuna binaen verilen fetvay-ı şerif mucibince seby ve istirkak ve hane ve emlakleri tahribine dair gönderilen emr-i şerifin vusulüyle..." (Şanizade, IV, 101).

⁹⁵ "Ayvalık reayasının isyan eyledikleri gayrivaki olduğundan tahkik-i madde zımında ol taraflara tekrar tatarlar tisyar ve reayay-ı mesfurenin adem-i isyanları sahih ise bilamucib memleket-i şahanenin tahribini tecviz buyurulmayarak..." (Şanizade, IV, 101).

⁹⁶ "Bunların adem-i isyanları mütehakkik ise bir şey denilmemesi ve dâği oldukları surette mukaddemce sudur eden irade-i seniyye icra olunması babında bu defa cenab-ı müşirlerine ve sair iktiza eden memurlara hitaben başka başka evamir-i şerife isdar ve tisyar olunmuş olmağla..." (Şanizade, IV, 100-101).

⁹⁷ "Yund Adalarının mecmuu reayası müsellağ olarak" (Şanizade, IV, 143).

⁹⁸ "Badehu fesadın Ayvalık ve Cund (Yund) Adaları taraflarına sirayet eylediği havadisi peyderpey..." (Cevdet, XI, 160).

⁹⁹ HH 40551.

¹⁰⁰ Şanizade, IV, 151; Cevdet, XI, 207.

Adası ve sisam Adası reayasının isyan ettikleri belirtilmektedir¹⁰¹. Donanmay-ı Hümayun Başbuğu Ali Bey'e gönderilen bir hükümden anlaşıldığına göre, Ayvalık ve Yund Adası reayaları ayaklanarak Edremit taraflarına saldırmaya başlamışlardı¹⁰².

“Elhaletühazihi Ayvalık ve Yund Adası reayaları dahi isyan ve tuğyan ile Edremit taraflarına tasallut ve hücum etmekte oldukları ol taraflardan dersaadetime tevarüd eden evrak mealinden müsteban olup usat-ı reayanın kahr ve tedmirleri avrat ve iyallerini seby ve istirkak ve mallarını iğtinam ve verilen fetvay-ı şerife mucibince ruhsat-ı şer'iyeye derkâr ve bunların gereği gibi haklarından gelinüp gözleri yıldırılmadıkça mikr ve melanetlerinin ardı alınmayacağı bedihi ve aşikâr olmaktan naşi zikr olunan Ayvalık ve Yund Adası'nı urmağa Tavashı Osman zide mecdehu tayin ve maiyeti için İzmir'de mevcut olan Aydın ve Saruhan Sancakları ahalisinden bin nefer ve Hüdavendigar ve Karesi Sancaklarından Ayvalık'a karib olan kazaların bilcümle harp ve darp erbabı nefr-i âmm suretiyle ihzar ve irsal olunmak üzere mahsus evamir-i şerifem tastir ve tesrib kılınmış ve Eceabad tarafına memur esnay-ı rahda olan hâlâ Karaman valisi ve Akşehir ve Aksaray Sancakları mutasarrıfı vezirim elhac Ebubekir Paşa iclalehu dahi yolu üzerinde olmak mülabesiyle Ayvalık'ı urub geçmek üzere ferman-ı hümayunum-ı padişahanem gönderilmiş olmağla sen ki başbuğ-ı mümaileyhsin senin dahi memur olduğun Sisam Adası bunlardan ilerüce olduğuna mebni evvel be evvel şu Ayvalık ve Yund Adası'nı endahtıyla tazyik ve tahrib birle Sisam Ada'sına teveccüh ve azimet eylemek hususuna irade-i seniye-i hidivanem talikiyle ol babda hatt-ı hümayunum-ı şevketmakrun-ı şahanem... sudur olmağla...”

Bundan anlaşıldığına göre devlet öncelikle Anadolu kıyılarının güvenliğini sağlamaya önem verdiğinden Ayvalık ve Yund Adası reayasının isyanının bastırılması üzerinde durmaktadır. Denizli voyvodası Tavashı Osman Ağa¹⁰³, bu isyanı bastırmakla görevlendirilmiş ancak çevre sancakların, kaptan paşanın ve Karaman Valisi Behram Paşa'nın da

¹⁰¹ “Elhaletü hazihi Akdenizde izbandid tekneleri zuhur edüb Ayvalık ve Yund Adası ve Sisam reayası dahi isyan ve tuğyan etmiş olduklarına mebni” (MD 239, 85); “...Akdenizde dahi bir takım izbandid tekneleri zuhur ederek içlerinden bazıları Ayvalık önüne varub bilmuhabere Ayvalık reayası tuğyan etmiş ve Sisam ve Yund Adaları reayası dahi bağı ve tuğyan olmuş...” (MD 239, 89).

¹⁰² Evasıt-ı Şaban 1236 (Mayıs 1821 ortaları) tarihli hüküm sureti MD 239, 76-77).

¹⁰³ Osman Ağa'nın görev yerine gitmekte gösterdiği yavaşlık, Babiâli'nin dikkatini çekmiş ve kendisine oldukça ağır bir hüküm yollanmıştı (MD 239, 79-80).

yardıma koşmaları ferman buyrulmuştur. Etrafı çevrilen Ayvalık reayası izbandit teknelerine haber salarak yardım istedi. Nitekim bir gece kıyıya yanaşan izbandit teknelerine kadın ve çocuklar bindirilirken eli silah tutan Rumlar da şehirde bulunan Hüdavendigâr livası beyinin kethüdasının adamlarına saldırmaya başladılar. Kethüda, ayaklanmanın başladığını çevredeki askerlere haber verince, Tavaslı Osman Ağa Ayvalık'a girmiş ve isyan bastırılmıştır. Yund Adası reayası dahi isyan etmiş olduğundan bunun da bastırılması için adaya asker çıkarılmış ancak halkın adayı tamamen boşalttığı görülmüştür. Çünkü gerek Ayvalık gerek Yund Adası halkının çoğu kıyıya yanaşmış olan teknelere binerek İbsara Adası'na doğru yelken açmışlardı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümayun tasnifi içinde doğrudan doğruya Ayvalık isyanının bastırılmasına ilişkin altı belge bulunmaktadır. Bu belgeler şunlardır:

- 1) Hüdavendigâr sancağı Mutasarrıfı İbrahim Paşa'nın kaimesi ¹⁰⁴.
- 2) Ayazmend, Ayvalık ve Yund Adası naiplerinin ortaklaşa düzenledikleri ilam ¹⁰⁵.
- 3) Ayvalık taraflarına memur Hüdavendigâr mutasarrıfı kethüdası Mehmet Ağa ve Tavaslı Osman Ağa'nın "biliştirak" düzenledikleri arıza ¹⁰⁶.
- 4) Hüdavendigâr Mutasarrıfı İbrahim Paşa'nın Ayvalık tarafına memur ettiği kethüdası Mehmet Ağa tarafından İbrahim Paşa'ya yazılan şukka ¹⁰⁷.
- 5) İsyân eden Ayvalık reayasının isyanının bastırıldığına, kendisinin asıl memuriyeti olan Ecebad'a hareket ettiğine, zeytinlik ve diğer ekim alanlarının zaptedilmesine ilişkin Karaman Valisi Bekir Paşa'nın kaimesi ¹⁰⁸.
- 6) Yine Karaman Valisi Bekir Paşa'nın Ayvalık konusunda bir başka kaimesi ¹⁰⁹.

Ayrı ayrı telhis edilerek Sultan II. Mahmud'a sunulan bu belgelerin içeriği, ufak tefek ayrıntılar dışında aynı olup, hepsi de Ayvalık reayasının isyan etmesinden sonra ayaklanmanın bastırılmasına kadar geçen olayları

¹⁰⁴ HH 40679 (19 Ramazan 1236 (20 Haziran 1821).

¹⁰⁵ HH 40679 A.

¹⁰⁶ HH 40679 B.

¹⁰⁷ HH 40679 C.

¹⁰⁸ HH 40603.

¹⁰⁹ HH 40600.

günügününe açıklamaktadır. Böylece bu isyanın başlangıcı, gelişmesi ve bastırılması konusunda vakanüvis tarihlerinin verdikleri bilgiler dışında oldukça kapsamlı bir dosya ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu belgelere dayanarak Ayvalık olaylarının gelişmesini şöyle açıklayabiliriz:

Ayvalık kazası ve Yund Adaları reayasının isyan bayrağını çektikleri devlete bildirildiğinden, ayaklandıkları doğru ise verilen fetva ve irade-i seniye uyarınca haklarından gelinmesi için ilgililere gerekli buyruklar gönderilmiştir. Eceabad'a gitmekte olan Karaman Valisi Behram Paşa bu emri yolda almış, ancak bir süre sonra henüz isyan etmedikleri söylentisi çıktığından "merkez-i raiye ve daire-i itaatteler ise reaya muamelesi icra olunmak babında" kendisine yeni bir ferman ulaşmıştır. Behram Paşa, Ramazan'ın sekizinci günü (9 Haziran 1821) Bergama'ya varmış, karargâhını orada kurarak hemen Ayvalık ve Yund Adası naipleri ve voyvodaları ve Denizli voyvodası Tavashlı Osman Ağa'yı yanına çağırarak onlardan bilgi almıştır ¹¹⁰.

Hüdavendigâr Mutasarrıfı İbrahim Paşa, isyan çıkmış ise bastırılması için silahdarını Ayvalık'a göndermiş, aynı zamanda Edremit, Ayazmend, Kızılcatazla ve Armutovası kıyılarının korunması zorunlu olduğundan, kethüdası Mehmed Ağa'yı da bu işle görevlendirmişti. Mehmed Ağa buralara bir miktar asker yerleştirerek reayanın durumunu yakından anlamak için Ayvalık'a girmişti. Mehmed Ağa, 13 Ramazan Çarşamba günü (14 Haziran 1821) yetmiş beş kıt'a korsan sefinesinin ortaya çıktığını ve Yund Adası tarafında bulunan Dalyan ve Dolap denilen limanlara demir attığını, bunun üzerine Ayvalık'dan birtakım kimselerin gizlice bu gemilere firar ettiklerine tanık oldu ¹¹¹. Mehmed Ağa, iskelelere asker yerleştirmiş, Ayvalık limanında bulunan kayıkların dümenlerini dahi alarak gerekli tedbirleri almakta gecikmemişti. Aynı zamanda durum hemen Bergama'da bulunan Karaman Valisi Ebubekir Paşa'ya bildirildi. Ancak bu sırada üç yüz kadar reaya Ebubekir Paşa'ya giderek, devlete tam bir bağlılık gösterdiklerini bildirmişlerdi. Ebubekir Paşa bu heyetten Ayvalık'ı korumakla görevli bulunan Tavashlı Osman Ağa'nın şehre girmesine izin verilmesini, otuz kadar da Kocabaşının rehin olarak İstanbul'a gönderilmesini istedi ¹¹². Ebubekir Paşa, Tavashlı Osman Ağa'nın komutası

¹¹⁰ HH 40600.

¹¹¹ HH 40679. Bu sırada Osmanlı donanması bu yöreden uzaklaşmış olduğundan korsan tekneleri kolaylıkla Ayvalık önlerine gelebilmişti.

¹¹² HH 40600; 40603.

altında bulunan Aydın askeri ve kendi maiyetinden delil ve tüfenkçilerle birlikte Ayvalık'a hareket etmesi için emir göndermiş, kendisi de asıl görev yerine doğru hareket etmek üzere Ayazmend kazasına gelmişti. Tavaslı Osman Ağa'nın kethüdası Ayvalık'a gelerek burada Hüdavendigâr Sancağı Mutasarrıfı İbrahim Paşa'nın kethüdası Mehmed Ağa ile buluştu. İskele ve korunması gerekli olan yerlerle, kıyıda bulunan kahvehanelere asker yerleştirilmiş ve sabaha kadar nöbet tutulmuştur. O gün Tavaslı Osman Ağa'nın erkenden Ayvalık'a girmesinden yarım saat önce yetmiş kadar bir direkli ve iki direkli korsan tekneleri ve altmış kadar piyade kayık ve sandallar¹¹³ dan toplar atılmaya başlanmış ve çok sayıda asker karaya çıkmıştır. Eşkiya tekneleriyle Ayvalık reayası arasında uzlaşma olduğundan bu sırada şehir içinde saklanmış olan Rumlar dahi Türk askerlerine saldırmaya başlamışlardı. Ayvalık Rumlarının gemilerden karaya çıkan korsanlarla işbirliği yaparak, burada bulunan askerlerin hepsini kılıçtan geçirmeleri işten bile değildi. Fakat bu sırada Ayvalık'dan kaçıp Ayazmend'e giden birkaç kişi durumu Behram Paşa'ya bildirdiler. Behram Paşa komutası altında bulunan delil, tüfenkçi, haytadan oluşan bir birliği hemen Ayvalık'a gönderdi. Bu çatışma sırasında ancak yüz kadar asker şehit olmuş, buna karşılık şehirde bulunan yirmibeşbin reyadan ikibini ölmüş, beşbin kadarı gemilere ulaşarak canlarını kurtarabilmiş, bir kısmı denizde boğulmuş ve üç bin reaya da tutsak alınmış ve "Ayvalık'da dahi imareten nişan kalmayup cümlesi harab ve yebab olmuştur"¹¹⁴.

Bir Batı kaynağının doğruladığı gibi¹¹⁵, sözde Ayvalık reyasını kurtarmak için gelen korsanlar, şehrin yağma ve tahrip edilmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Ayvalık isyanının bastırılmasından sonra Behram

¹¹³ HH 40600, 40603, "yüzden mütecaviz piyade kayık ve sandallarıyla..." (HH 40679); "yüzden mütecaviz kayık ve tarata ve gemi sandalları..." (HH 40679 C).

¹¹⁴ HH 40679 C. Yorgi Sakkari (aktaran H. Erim, *ayn. esr.*, 37-38), bu isyanın bastırılışı sırasında ancak yüz kadar kayıp verildiğini yazmaktadır. Çünkü Ayvalık reayasının çoğu, kıyıya yanaşmış olan teknelere binerek İpsara Adasına kaçmışlardı. Hatta Yunanistan'a giden Ayvalıklıların fiilen Mora ayaklanmasında da görev aldıkları belirtilmekte, bunların bir takım çeteler içinde yer aldıkları yazılmaktadır.

¹¹⁵ *Les Grecs à toutes les époques par un ancien diplomate en Orient*, Paris, 1870³, 311-312. Bu kaynak aynı zamanda korsan teknelerinin kıyılarda büyük felaketlere yol açtığını belirtmekte, her Müslüman ailesinden en az bir kayıp verildiği üzerinde durmakta; yerlerinden yurtlarından edilen Türklerin İzmir'e doğru kaçtığını da yazmaktadır (s. 312): "Les ravages exercés par les corsaires grecs furent tels, que la terreur s'empara de toutes les populations du littoral. Les Turcs dépossédés, maltraités, ruinés, poussés à bout par les meurtres dont chacun de leurs familles comptait une victime, cherchaient, pour la plupart, un refuge à Smyrne..."

Paşa, Yund Adası kıyılarının korunması ile Tavaslı Osman Ağa'yı görevlendirerek kendisi Eceabad'a doğru yola çıkmıştır.

Olayların incelenmesinden anlaşıldığına göre, Ayvalık reayasının isyanını Şanizade ve Cevdet Paşa'nın yorumladıkları gibi yalnız Halet Efendi'nin "garazkârlığı" ile açıklamak doğru değildir. Çünkü Ayvalık reyası Eteryâ'nın içinde yer almıştı. Ayvalık çevresinde kalabalık bir Müslüman nüfusun varlığı, bunların Mora ihtilali başlar başlamaz isyan bayrağını kaldırmalarına engel oluyordu. Ancak Ayvalık reyası, izbandid teknelerinin kıyılara yaklaşmasından cesaret alarak ayaklanmakta gecikmemiş, çevreye saldırmaya başlamış, teftiş için gönderilen memurları da şehre sokmamakta direnmişlerdir. Nitekim Türk kuvvetleri şehre girer girmez çatışmanın başlaması, Ayvalık reayasının isyan etmek için gerekli bütün hazırlıkları yaptıklarını göstermektedir. Ancak şunu da kabul etmek gerekir ki, Ayvalık *dramı* 1821 yılında yaşanan olaylardan sadece bir tanesidir. Bu olay N. Yorga'nın¹¹⁶ belirttiği gibi, Babîâlî'nin tertibiyle olmuş değildir. Eylül 1821'de isyancıların ele geçirdikleri Tripoliçe ve çevresinde katledilen Türklerin sayısının otuzikibin olduğu gözönüne alınırsa, âsilerin giriştikleri kanlı eylemler konusunda bir fikir verilebilir.

Ayvalık'ın böylece boşalmasından sonra, ortada çözülmesi gereken bir sorun kalıyordu ki, o da sahipsiz kalan ekonomik kaynakların değerlendirilmesiydi. Yukarıda açıklandığı gibi Rum fesadına karışan reyanın mal ve mülklerinin zaptına da karar verilmiş ve bu doğrultuda fetva alınmıştı. Bu bakımdan Batı Anadolu'da gerek isyan eden, gerekse adalara kaçıp eşkiyaya yardım edenlerin mal ve mülklerine el konulmaya başlandı. El konulan emlakın tesbiti için özel olarak yazıcılar ve mübaşirler gönderiliyordu. Elkonulan ev, dükkân gibi taşınmaz malların yanında tarla, bağ, bahçe ve zeytinlikler de bulunuyordu¹¹⁷. Aynı şekilde Ayvalık reayasından kalan 20.000 kese akçalık zeytinlikler olduğu gibi duruyor, arpa ve buğdaylar da henüz biçilmemiş durumda bulunuyordu¹¹⁸.

Sultan II. Mahmud, zeytin mahsulünün ve ekili alanların telef olmaması için öncelikle buraların tahrir edilmesini, sonra da o çevrede nüfuz sahibi bir kimseye emaneten verilmesi ya da Müslümanlara satılması seçeneklerinden birinin tercih edilmesini emretti¹¹⁹. Gerçekten Ayvalık ve

¹¹⁶ *Osmanlı Tarihi*, V, 268.

¹¹⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, *göst. yer.*, 143.

¹¹⁸ HH 40603.

¹¹⁹ HH 40603.

Yund Adası'nın "müceddeden" tahrir edilmesi için gerekli hazırlıkların yapıldığı anlaşılmaktadır¹²⁰. Ayvalık ve çevresinde zabt edilen zeytin ağaçlarının sayısı 1.000.000'u aşıyordu. Bunlardan elde edilecek zeytinyağı ise 850.000 okka dolaylarında tahmin olunmuştu. Ancak yağ çıkartılabilmesi için değirmen gerekli idi. Fakat değirmenler harap olduğundan sancak mutasarrıfı vasıtasıyla iltizam yoluyla kazalar voyvodalarına ihalesi en uygun çözüm yolu olarak görünüyordu¹²¹.

Öte yandan daha Mora ihtilali sönmeden devlet, Batı Anadolu'dan şuraya buraya dağılmış olan reayanın eski yerlerine dönmeleri konusunda ılımlı bir tavır takındı. Böyle bir kararın alınmasında yabancı devletlerin önerilerinin de önemli bir rolü olsa gerektir¹²². Nitekim Ayvalık reayasının affedilmesi, dönenlerin korunması ve yerleştirilmesi konusunda bir buyruk çıkarıldı¹²³. Midilli muhafızı Mustafa Ağa'dan Babîli'ye gönderilen 19 Ramazan 1239 (18 Mayıs 1824) tarihli bir arizada, Ayvalık ve Yund Adası reayasının "celp ve iskân" edildiği bildiriliyordu¹²⁴. Peyderpey Ayvalık ve Yund Adası'na gelip yerleşen reayanın daha sonra zeytinlikleri geri verilmiştir¹²⁵. Bununla birlikte Charles Texier 1832 yılında buraya geldiği zaman Ayvalık henüz eski canlılığına kavuşmamış bulunuyordu¹²⁶.

EK I

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HH 40603, 16 Ramazan 1236.

Telhis

Karaman Valisi Bekir Paşa kullarının kaimesidir. Ayvalık reayasının kahr ve tedmirleri keyfiyetini ve kendisi Ayvalık'ın işi bittikten sonra asıl memuriyeti olan Eceabad tarafına azimet eylediğini inha ve Ayvalık reayasının bervech-i tahmin yirmibin keselik zeytinlik ve arazi ve mezruatları olduğundan bahis ile canib-i miriden zabt ve tahrir için birinin

¹²⁰ MD 239, 23. Asıl güçlük, sözkonusu yerlerin defterhane-i âmirede kayıtlı olmamalarından ileri gelmekte idi.

¹²¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *göst. yer.*, 143.

¹²² Mübahat S. Kütükoğlu, *göst. yer.*, 153.

¹²³ Mübahat S. Kütükoğlu, *göst. yer.*, 153.

¹²⁴ HH 40219.

¹²⁵ HH 36235. Krş. Hıfzı Erım (Sakkari'den), *ayn. esr.*, 42-44.

¹²⁶ Charles Texier, *L'Asie Mineure*, 207.

memur buyrulmasını inba etmiş olmağla manzur-ı humayun-ı şahaneleri buyrulmak için arz ve takdim kılındı. Muktezay-ı irade-i seniyye-i şahaneleri üzre müşarünileyhin bir an akdem Bahr-i Sefid Boğazına vürudu ve vusulü babında isticali havi emr-i âli tastir ve tesyir kılınmış olub Ayvalık reayasının arazi ve mezruatlarının canib-i miriden zabt ve tahrir için zamme-i devlet-i aliyyelerinden bir münasib kulları tayin ve izan olunmak lazım geleceği rehîn-i ilm-i âlileri buyruldukda emr ü ferman hazret-i min lehül emrindir.

Sultan II. Mahmud'un Hatt-ı Humayunu

Manzurum olmuştur. Müşarünileyhin ol tarafda bulunub imdad etmesi Cenab-ı Hakkın ihsanı olmuş. Yoksa çok ehl-i İslam şehid olurdu. Bu zeytun mahsulü ve mezruat telef olmasun. Bir bilür âdem varub tahrir eylesün. Badehu ya ol havalide bir sahib-i nüfuz âdeme ihale ile emaneten idare ettirilüb yahud ehl-i İslama fûruht olunub çaresi bulunur.

Devletlü saadetlü mürüvvetlü karındaş-ı hemkârım Sultanım hazretleri.

Bundan akdem Ayvalık kazası ve Yund Adası reayası alem-i efrac-ı bağı ve isyan oldukları bazı mahallerden derbar-ı merhametdare inha olunarak canib-i şer'i şerifden verilen fetvay-ı şerife mucibince kazay-ı merkuma varılıb reayay-ı merkumenin kahr ve tedmir ve iyal-ı evladlarının seby ve esir kılınmasına irade-i kat'ie-i Cenab-ı Şehinşahi taalluk ederek memuriyetimizi havi celaletriz-i sahife-i sudur olan ferman-ı celilişşan Eceabad'a müteveccihen esnay-ı rahda savb-ı hulusüvariye vasıl ve muahharan tuğyan etmemiş oldukları rivayet olunarak nefsü'l emirde daire-i itaatte iseler reaya muamelesi icra olunmak sadırolan emr-i âli mazmun-ı münifine rehn-i senaveri şamil olub ber muktezay-ı emr ve irade-i humayun bulunduğumuz mahalden sevk-i semend-i azimet ile mah-ı ramazan-ı şerfin sekizinci cuma günü Medine-i Bergama'ya vusulümüz müyesser olub derhal Ayvalık ve Yund adası naibleri ve voyvodaları ve muhafazalarına memur Denizli Voyvodası Tavaslı Osman Ağa kulları nezd-i senaveriye celb ve ihzar ve reayay-ı mersumenin hal ve keyfiyetleri istifsar olundukda reayay-ı mersume mukaddema ol havalilerde geşt ü güzar eden korsan teknelerine duhul ve bazan derun-ı kasabaya taife-i sefineden vusul ile beynlerinde gizlüce ittihad ve fesad olduğu ihsas olunmuş ise de fiile getürmeğe fırsat bulamayarak ol günlerde bahren donanmay-ı humayun ve berren mumaielyh Osman Ağa ve asakir-i saire memur buyrulmuş olduğundan zaruri muzmer-i derun-ı hıyanet meşhunları olan meram-ı

melanet encamlarını izmar ve iman-ı ye's kabilinden olarak zahiren itaat ibraz ve izhar ve memurinin derun-ı kasabaya vülûc ve kendülerinin kasabadan taşra huruçlarına adem-i rızada ısrar ve ihtilas-ı vakt-i fırsata intizar üzre olduklarını ihbar etmeleriyle bermuceb-i emr-i âli reayay-ı mersume taraflarına bir kıt'a buyruldu ve bir kıt'a suret-i emr-i âli tisyar ve daire-i raiyyet ve iddiay-ı itaatte reayanın irade-i seniyye muktezasınca memur olanları derun-ı memlekete kabul veyahud kendüleri memurin taraflarına vüsul ile isbat-ı raiyyet eylemek şiar-ı itaatten olduğu ve bu suretlerden yine imtina eyledikleri takdirce muktezay-ı fermude-i seniyyenin icra kılınacağı tahrir ve iş'ar olunub ol esnada donanmay-ı hümayun ol havaliden gitmiş ve korsan sefine vülûc ve huruca fırsat bulmuş olduklarından korsan taifesiyle şedd-i nitak-ı ittifak ve derun-ı kazada mekmen mahallere müsellaah asakir müheyya kılarak suret-i muvazaa ve nifak ile üç yüz neferi mütecaviz reaya taraf-ı abidaneme vürud ve desise-i iblisiye ile her biri irae-i ruy-i itaat ve tarafımızdan dahi hezaran emniyet ve istimalet ile bâ emr-i âli munafazalarına memur olan Osman Ağayı derun-ı kasabaya almak ve alâ tarikü'r rehn otuz nefer kocabaşılarını Deraliyye'ye göndermek üzre suret ve reayay-ı mesfure ile bilmaiyyet Ayvalık'a azimet ve emr-i muhafazaya dikkat eylemesi için Osman Ağa yedine bir kıt'a buyruldu verilerek cümlesi avdet ettirilüb hulûsverleri dahi ferdası mah-ı mezburun on beşinci cuma günü diğer memuriyetimiz tarafına müteveccihen Ayazmend kazasına alemküşay-ı azimet olub yevm-i mezburda alessheher Osman Ağa kulları mesfurlar ile bilmaiyye derun-ı kasabaya girmiş ve çend ruz mukaddem dahi Hüdavendigâr sancağı mutasarrıfı saadetlü İbrahim Paşa hazretlerinin kethüdası Mehmed Ağa Ayvalık'a gelmiş olub nim saat tevakkufdan sonra yetmiş kadar bir direkli ve iki direkli korsan tekneleri ve altmış kadar piyade kayık ve sandallar toplar atarak bahren ihata ve külliyyetlü asakir ihraç ve derhal müretteb ve muhtefi olan askerleri dahi memerrgâh olan mahalleri kat' ederek asakir-i İslam zafer encamı muhasara ve muharebeye ictisar ve maazzallahuteala külliyyen izale ve idamlarına ibtidar eylediklerini askeriden çend neferi bertakrib firar ile iki buçuk saat mesafe olan Ayazmend merhalesinde tarafımıza ihbar idüp derakeb delil ve tüfenkçe ve hayta ve sair mevcut dairemiz ba ilgar-ı tisyar olunub vüsullerine kadar hıfz-ı Rabbani ile cüz'i asker nuş-ı câm-ı şehadet etmiş ve maadası Osman Ağa ve Mehmed Ağa kullarıyla bilmaiyye salimen cenk ve peykâr ederek haric-i kasabaya huruş ve huruc etmiş oldukları tekrar tarafımıza ihbar ve istizan olunmuş ve muktezay-ı irade-i seniyyenin infaz ve icrası farz-ı ayn olub sezavar oldukları cezalarının icrasına ruhsat ve istimalet verilerek bâavn ve inayet-i cenab-ı bâri ve yümn-i nefis-i akdes-i

hazret-i tâcidârî muzaffer-i min indüllaah olan cuyuş-ı nusretpûş-ı İslamiyan şimşir-i abdarı uryan ederek melain-i hıyenet âyine muhaceme ve mukateleye ibtidar ve kârhane-i rüzgâra yâdigâr olacak vechle girüdar-dan sonra وان جندنا لهم الغالبون , sırr-ı şerifi mefadınca taife-i sahifenin iki bin mikdarı iltikam-ı samsam-ı intikam ve üç bin mikdarı evlad ve iyal ve hane ve emvalile ihrak binnar ve bir takım küffâr hezimet şiar korsan sefinelerine firar sevdasıyla müstağrak-ı deryay-ı kahr ve idbar ve bir takımı seby ve esir kılınarak ganaim-i leşker-i zafer peyker ve maadaları dahi sefine-i nikbet-i define-i korsanî makarr ederek bad-ı banküşay-ı aynel mefer olub gazab-ı âteşbâr-ı hazret-i padişahiye tamam-ı mazhariyetile nâm ü nişan-ı memleket ve mekânlarından eserleri nümayan olmayarak hâk ile yeksân ve ilâ âhirü'z zaman ibretgâh-ı âlemiyan olub Yund adası etrafında ve Midüllü ceziresi pişgâhında geşt ü güzar eden korsan eşkiyasından muharese için Ayvalık viranesinin sahil taraflarına yine bâ emr-i âli memuriyeti vechile Osman Ağa kulları bırakılarak ferdası mashuben bissemal diğer memuriyet-i ihlaskâranem tarafına azimet olunduğu vesile-i ibraz-ı ihlasım olmuştur. Bimennihi taalâ ledeşşeref-i vüsul malum-ı devletleri buyruldukda taraf-ı huluskârların teveccühât-ı deruniyelerinden dûr buyurmamaları etemm-i müsteday-ı hulusveridir.

Fi 16 Rama zan sene 36 (17 Haziran 1821)

İnayetkâr Sultanım Hazretleri

Ayvalık eşkiyaları bervech-i muharrer idam ve bakiyyesi korsan sefineleriyle firar etmiş olub rivayet olunduğuna binaen yirmi bin kese akçalık zeytinluk ve arazi ve mezruatları olub ilâ el an şair ve buğdayları biçilmemiş olmağla telef olmayarak vikayeten li'l mîrî taraf-ı devlet-i aliyyeden bir hademe tayini veyahud bu havalilerden bir mutemed bendelerine ihale buyurulmasından kanga şıkkın muvafık-ı irade-i seniyye ise ifate-i vakt olmayarak derhal tayin ve irsaline himmet-i havale-i şime-i atufetleridir.

Mühür: Ebubekir bin Faik.

* Kur'an, XXXVII, 173. "Bizim ordumuz elbette galip gelecek" (krş. Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, İstanbul, 1947, II, 706).

EK II

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HH 40679

Telhis

Hüdavendigâr sancağı mutasarrıfı İbrahim Paşa kullarının varid olan kaimesidir. Muktezay-ı irade-i seniyye-i şahaneleri üzre bundan akdemce Ayvalık ve Yund Adası reayalarının inha olunan isyanları sahih ise ber mucib-i fetvay-ı şerife cümlesi kahr ve tedmir ve iyal ve evladları esir olunmak babında ısdar ve tisyar olunan ferman-ı âli mucibince evvel emirde Ayvalık reayasının hal ve keyfiyetlerini anlamak için ol sevhale asker ile tayin etmiş olduğu kethüdasını memur etmiş olduğundan kethüday-ı mumaileyh Ayvalık kasabasında iken ramazan-ı şerifin on üçüncü günü bahren bir takım eşkiya tekneleri zuhur ve hücum ve Ayvalık reayası dahi isyan ve şekavetlerini izhar birle gerek kethüday-ı mumaileyhin maiyetinde bulunan asker ve gerek esnay-ı rahda bulunan Karaman Valisi Bekir Paşa kulları bilistihbar gönderdiği asker ve Tavaslı Osman Ağa kulları ve maiyeti olan Aydın askeri reayay-ı mesfure üzerine teksif ederek ne vechle kahr ve müzmahil etmiş olduklarını mübeyyin kethüday-ı mumaileyhin kendüye gelen kâğıdı ihmal eylediğini ve sevhale-i mezkûrenin bundan böyle dahi muhafazasına dikkat eylemesi kethüday-ı mumaileyhe tekid ve maiyetine bir mikdar asker dahi irsal etmiş olduğunu tahrir ve inha etmekle manzur-ı hümayun-ı şahaneleri buyrulmak için arz ve takdim kılındığı ve bu vechle Ayvalık reayasının Lillahülhamd saye-i mehabetvaye-i cihanbanilerinde layık gibice kahr ve izmihlalleri müyesser olub bu babda memurlar ve gerek esnay-ı rahda tesadüf eden Karaman valisi müşarünileyh kulları güzel sa'y ve gayret etmiş olduklarından vaki olan hizmetlerini tahsin zımında cevabname tahriri ve kendülerin ve gerek sairin tezayüd-i şevk ve gayret ve mesruriyetlerini mucib olmak üzre bu maddede hizmeti sebkat eden kullarının münasib kürk ve yahud suret-i âhar ile taltifleri hususunda ne vechle irade-i seniyye-i şahaneleri müteallik olur ise icrasına ibtidar ve Yund Adası reayası dahi bu vechle tedib ve tedmire muhtaç olduklarından heman arasını uzatmayarak şu günlerde imkanını bulub bunların dahi haklarından gelinmesi esbabını istihsale himmet eylemesi Hüdavendigâr mutasarrıfı müşarünileyhe tahrir ve iş'ar olunması bugün mecliste tezekkür olduğu rehin-i ilm-i âlileri buyruldukda, emr ü ferman hazret-i minlehü'l emrindir.

Sultan II. Mahmud'un Hatt-ı Humayunu

Hüdavendigâr mutasarrıfının işbu kaimesiyle kendüye vürüdeden evrak ve ilam manzur-ı humayunum olmuştur. Aferin. Hak Taala cümlesini berhudar eyliye. Din gayretini icra etmişler. Tahsin ve aferini havi cevap tahrir olunub Yunda adasını dahi bu vechle etmeleri teşvik olunsun. Bu maddede vezirlere kürk iktiza etmez. Lakin Tavaslı Osman Ağa'ya ve Hüdavendigâr mutasarrıfının kethüda ve silahdarına ve Karaman Valisi Bekir Paşa tarafından tayin olunan sergerdelere kürkleri ve hil'atler gönderilmek münasibdir. Heman her tarafta reaya edna hareket ederse istimalet vermeyüb kırmağa bakmalı. Zira günbegün hıyanetlerini meydana koymağa başladılar. Anadolu'ya nefy olacak gâvurları ne vecihle ettiğiniz ihbar etmiyorsunuz. Nefy olunmakta mı ve Anadolu'ya geçüb nereye gidiyorlar ve kim muhafaza ve nezaret edecek ifade eyliyesin.

Devletlü inayetlü mezid-i atfet ve merhametlü veliyünniam amimü'l mecd ve'l kerem efendim sultanım hazretleri.

Bundan akdem Ayvalık ve Yund Adası reayalarının izhar-ı isyan ve tuğyan etmiş oldukları bazı mahallerden derbar-ı merhamet medara inha olunarak reayay-ı mesfurenin isyanları sahih ise taraf-ı şer'den verilen fetvay-ı şerife mucibince kahr ve tedmir ve iyal ve evladları seby ve esir kılınmasına irade-i seniyye taalluk edüb ol babda sadır olan emr-i âlişan mucibince reayay-ı mesfurenin isyanları sahih ise muktezasının icrasına mübaderet olunmak için derakeb taraf-ı çakeriden silahdarımız kulları gönderilmiş ve vakt ü hale nazaran Ayvalık havalisinde olan Edremit ve Ayazmend ve Kızılcatusla ve Armutovası sahillerinin muhafazası lazım gelmiş olduğundan sevahil-i mezkûrenin muhafazası için bundan akdem savb-ı âcizanimizden tayin kılınmış olan kethüdamız kulları sevahil-i mezkûrenin muhafazasına birer mikdar asker vaz' ederek Ayvalık reayasının ahvallerini kesb-i ittıla etmek ve adem-i isyanları takdirinde muhafazalarına mübaderet eylemek üzere bir mikdar asker ile bundan akdem derun-ı Ayvalık'a duhul edüb ve emr-i muhafazaya kıyam üzere iken mah-ı ramazan-ı mübarekin on üçüncü çiharşenbih günü yetmiş beş kıt'a korsan sefineleri zuhur ve Yund Adasının tarafeyninde vaki Dalyan ve Dolab tabir olunan limanlara vaz'ı lenger-i nuhuset eylediklerinde ve Ayvalık'dan bazı kefereler hafiyeten sefinelere firar etmekde olduklarını kethüdamız kulları tahkik ederek iskelelere asker vaz' ve tayin ve Ayvalık limanında olan kayıkların dümenlerini ahz birle tedabir-i lazimeye teşebbüs etmiş ve bu keyfiyet Bergama'da ikamet üzere olan Karaman valisi atufetlü Ebubekir Paşa hazretleri bendelerine aks ederek Bergama'dan hareket ve ferdası

yevm-i pençşenbih Ayazmend'e vürud ve derhal Tavaslı Osman Ağa kullarının maiyetinde olan Aydın askeri ile daire-i müşirelerinde olan delil ve tüfenkçi askerlerini irsal buyurmuş olduklarından asakir-i merkume dahi iskelelere münasib olan mahallere vaz' olunarak muhafaza üzere iken korsan sefinelerinden yüzden mütecaviz piyade kayık ve sandallarıyla toplar atarak Ayvalık'a bahren ihata ve asakir-i İslam dahi bunları duhulden men sadediyle muharebede iken Ayvalık gâvurları dahi berren muharebeye ictisar ve memerr-i mahalleleri kat ederek asker-i İslamı izaleye ibtidar eyledikleri guzzat-ı zafer sematın meşhudları oldukda cümleten üzerlerine hücum ve sel'-i şimşir bâ avn ü inayet bâri ve kuvve-i hazret-i cihandari iki bin mikdarı kahr ve tedmir ve üç bin kadarı seby ve esir ve vafiri dahi ihrak binnar olarak vasil-ı derekât-ı bi'sel masir ve bir takımı dahi korsan sefinelerine firar daiyyesiyle garik-i deryay-ı kahr ve tedmir olmuş ve maadaları korsan sefinelerine bad-ı banküşay-ı hizlan ve mazhar-ı gazab-ı âteşbar-ı hazret-i padişahi olarak memleket ve meskenleri binam ü nişan ve mucib-i ibret-i âlemiyân olmuş idüğü ve asker-i İslamdan yüz nefer mikdarı nuş-ı cam-ı şehadet etmiş olduğu ve zikr olunan korsan sefineleri elyevm Yunda Adası cidarında bad-ı banküşay-ı idbar olarak geşt ü gûzar üzere oldukları bu defa kethüdamız mumaileyh kulları tarafından savb-ı çakeriye vürud edüb arz-ı hal-i acizaneme mevzuan takdim-i hakipay-i veliyü'n numaneleri kılınan varakası mealinden müsteban olacağı ve sevahil-i mezkûrenin kemakân muhafazasına dikkat eylemesi savb-ı çakeriden bu defa dahi kendüsüne tekid olunmuş ve maiyetine bir mikdar asker dahi memur kılınmış olduğu beyanı arz-ı hal-i rakiyethal-i âcizanem takdimine ictisar kılındığı İnşallahü Taala leda esa'dü'l vüsul muhat-ı ilm-i âlem âray-ı veliyü'n numaneleri buyruldukda emr ü ferman devletlü inayetlü mezid-i atıfet ve merhametlü veliü'n niam amimü'l cûd ve'l kerem efendim sultanım hazretlerindir.

Fi 19 Ramazan sene 1236 (20 Haziran 1821)

Bende

Mühür: İbrahim

1821 İsyanı Sırasında Mora Yarımadası ve
Batı Anadolu Kiyıları

TANZİMAT DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE YÖNETİM (1839 - 1856)

Doç. Dr. MUSA ÇADIRCI

Yeniliklerin Kararlaştırılması ve İlk Uygulamalar

Bundan önce Belleten 201'de yer alan bir yazımızda "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)" başlığı altında Tanzimat Devri düzenlemeleri öncesinde Türkiye'de uygulanmakta olan idari teşkilatı genel çizgileriyle belirtmeye çalışmıştık. Bu makalemizde ise Tanzimat'ın ilanından 1864'te yayınlanan Tuna Vilayeti Nizamnamesi'nin yürürlüğe girdiği ana kadar geçen devrede ülke yönetiminde yapılan yeniliklerin bir kısmını ele alacağız.

II. Mahmud'un giriştiği yenilikler dizisinin devamı niteliğinde olan Tanzimat dönemi, bilindiği gibi 3 Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlatılmaktadır. Gerçekte süreklilik gösteren insanlık tarihini sonradan bazı kıstaslara göre devirlere ayırmanın yararı, araştırma ve incelemelerde, öğretimde kolaylık sağlamadır. Yeni bir dönemin ya da yepyeni bir düzenin kesinlikle başladığı tarih şudur demek bizi yanılgılara düşürebilir. Aynı durum Osmanlı tarihinin devirlere ayrılmasında da söz konusudur. Geleneksel olarak 1839-1876 dönemi tarihimizde "Tanzimat Devri" olarak adlandırılmış, bu devirde tekrar iki kısma ayrılarak incelemelere konu edilmiştir. İlk dönem "Gülhane Hatt-ı Hümayunu Devri" ikincisi ise "Islahat Fermanı Devri" (1856-1876) olarak değerlendirilmektedir.

Gülhane Hattı'nda yer alan ilkelerin uygulanmasına hemen geçilmiş, ülke yönetimi, vergilendirme, askerlik ve hukuk alanlarında önceki dönemlere oranla köklü değişiklikler yapılmaya başlanmıştır. Uygulama İmparatorluğun içinde bulunduğu şartlar göz önünde tutularak, kademe kademe gerçekleştirilmiştir. Öncelik hükümetin kesin denetiminde olan yörelere tanınmış, denemeler başarıya ulaştıkça, uygulama alanı genişletilmiştir.

Yenilik kararlarının alınması ve uygulamanın denetlenmesi hükümet tarafından yapıyordu. Bu nedenle öncelikle hükümet merkezinde yeniliklere karar veren ve yürüten kuruluşları tanımak gerekir.

Gülhâne Hatt-ı Hümayunu ile Tanzimat devrini başlatmış olan Abdülmecid'in padişahlık anlayışı, genel çizgileriyle diğer Osmanlı padişahlarından farklı olmamakla beraber, o'nun bazı yeni ilkeler getirdiğini de görüyoruz. Genç yaşta padişah olan Abdülmecid, III. Selim ve II. Mahmud'un giriştikleri yenilik hareketlerini ve sonuçlarını bilerek işe başlamıştı. Özellikle II. Mahmud'un 1826'dan sonra başlattığı yenileşme hareketinin devamını sağlayarak 22 yıl süren saltanatı boyunca başta hükümet örgütü olmak üzere hemen hemen bütün kurumlarda yeni düzenlemeler yaptırmıştır. Kendisinden sonra atılan her yeni adımın temelinde bu düzenlemeler yer almış bulunmaktadır.

Abdülmecid, geleneklerden daha çok devrin gereklerine göre yetiştirilmişti. Kafes hayatını tanımamış, değerli öğretmenlerden işe yarar bilgiler edinme olanağını bulmuştu. Devrinde diploması dili olan Fransızca'yı öğrenmiş, Avrupa'daki gelişmeleri izleme olanağına kavuşmuştu. Ancak, o da kendinden önceki padişahların hilâfet ve saltanat hakkındaki düşüncelerine sahipti. Hilâfet ve saltanatın Tanrı ihsanı olduğunu ve Osmanlılarına ait bulunduğuna inanıyordu. Bu yetkisine dayanarak ve gerekçe göstermeksizin, en üst düzeyde görevli bulunanların işlerine son vermede kimseye karşı sorumlu değildi. İmparatorlukta can ve mal güvenliğinin korunarak, ülkenin bayındır olmasını sağlamayı görev sayıyordu. Bu yüzden o'nun yönetimle ilgili bütün emir ve fermanlarında bu konuya değindiğini görüyoruz. Gülhâne Hatt-ı Hümayunu ve Islâhat Fermanı ile halkına bağışladığı hakları ve koyduğu yeni ilkeleri bu amaçla yaptığını açıklıyordu.

Abdülmecid'in padişahlık anlayışında bazı yenilikler yaptığını söylemek pek yanlış olmasa gerek. Halkın içinde bulunduğu gerçek durumu doğrudan doğruya öğrenmek amacı ile yurt içinde kısa da olsa inceleme gezileri yapmıştır¹.

Her yıl Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin açılış toplantılarına katılarak, geçen çalışma döneminde gerçekleştirilen işlerle, yapılacaklar hakkında bilgi vermeyi adet edindi. Ayrıca gerekli gördüğünde meclis'in çalışmalarına katıldı. Bütün alanlarda yapılacak yenilikleri öncelikle komisyonlara hazırlattı. Sonra da özel meclislerde tartışılmasını sağladıktan sonra, Meclis-i Vâlâ'ya göndererek kararlaştırıp onaylıyarak yürürlüğe koymayı kesinlikle benimsedi ve benimsetti. Demokratik yönetimlerde,

¹ Abdülmecid 1845'te kara yolu ile Silistre'ye, aynı yıl Girit'e gitti. Limni, Rodos, Marmaris, Bodrum, İstanköy, Kuşadası ve Sakız'ı gördükten sonra İstanbul'a döndü. Seyahati 24 gün sürmüştü. Bkz. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi VI, (Ankara 1954), s. 102-103.

günümüzde de aynen uygulanan bu kuralların 1840'larda Türkiye'de geçerli kılınması üzerinde önemle durulacak bir yenilikti.

Abdülmecid, diğer ülkelerle olan siyasî ilişkiler alanında da önemli atılımlar yapabildi. Özellikle Kırım Savaşı öncesi, elçilerle doğrudan doğruya görüşmeyi sürdürmesi, kiralık ailelerine mensup kimselerin yaptıkları gibi ziyaretleri elçeliklere giderek iade etmesi geleneksel olmayan davranışlardı. Fransız İmparatoru'nun önerdiği Legion d'honneur nişanını kabul etmesi, elçinin sefarethanede verdiği bir baloya padişahın katılması gibi olaylar, onun Avrupa hükümdarları gibi hareket etmek eğiliminde olduğunu göstermektedir².

Abdülmecid devrinde, sadrazamlık kurumunda önemli bir değişiklik yapılmadı. Sadrazam yine devlet yönetiminde padişahattan sonra en büyük kimse idi. Padişah'ın Hatt-ı Hümayunu ile atanırdı. Bu hat, vükelâ önünde okunduktan sonra işe başlardı. Sadrazamlık işareti kendisine verilen Padişah'ın mührü idi. Sadrazam mutlak yetkisini kullanmak bakımından yalnız padişaha karşı sorumlu idi. Bu yüzden de görev güvencesinden yoksundu. Her an için, hiç bir gerekçe gösterilmeksizin padişah tarafından sadrazamlıktan uzaklaştırılabilirdi.

Abdülmecid döneminde yönetimin diğer üst basamaklarında görev alanların sık sık değiştirildiklerini göreceğiz. Bu durum sadrazamlık için de geçerlidir. O'nun yirmi iki yıl süren padişahlığı sırasında yirmi kez sadrazam değişti. Âli Paşa'nın ilk sadrazamlığı iki ay sürdü. En çok Mehmed Emin Rauf Paşa, bu görevde dört yıl sürekli kalabildi. Altı kez sadrazamlığa getirilen Mustafa Reşit Paşa, toplam yedi yıl altı ay onüç gün görev yaptı.

Bu durum en üst düzeyde hizmetlerin aksatılmadan yürütülmesini zorlaştırıyordu. Gerek dönem düşünürlerinin yazdıkları ve gerekse sonradan yazılanlarda bu konu haklı olarak eleştirilmiştir³.

² Karal, Osmanlı Tarihi VI, s. 98-104.

³ Karal, onun sık sık sadrazam değiştirmesinin nedenlerini şöyle belirtmektedir: "...Padişah, karakteri itibarıyla hissi ve alıngan idi. Bu sebeple huzurunda mizacına uygun düşmeyen şekilde konuşan sadrazamları azlederdi... Nüfuzlu sadrazamların da uzun müddet sadarete kalmalarına tahammül edemezdi... Etrafının da tesirlerine kapılmakta idi. Kadınları, kızları, ve en çok damatları kendisine türlü telkinlerde bulunurlar idi... Abdülmecid'i sadrazam değiştirmeye sevkeden başlıca sebeplerden biri de yabancı müdahalesi olmuştur... Abdülmecid devrinde İngiliz siyasetinin başlıca taraftarı Mustafa Reşit Paşa'dır. Fransız siyasetine taraftar olanlar da Âli, Fuat, Kıbrıslı Mehmet ve Serasker Rıza Paşalardır. Abdülmecid İngiliz ve Fransız hükümetlerinin İstanbul'daki elçileri vasıtasıyla yaptıkları baskı derecesine göre bu iki gruptan bir paşayı sadrazamlık mevkiine getirdiği olurdu.. "Bkz. Osmanlı Tarihi VI, s. 106-108. Ayrıca, S.J. Shaw-E. Kural Shaw, History of The Ottoman Empire and Modern Turkey, II, s. 61-66.

Devlet işlerinin yürütülmesinde önemli bir mevki sahibi olan şeyhülislâmın fonksiyonu 1826'dan sonra eski önemini yitirmişti. Abdülmecid devrinde yapılan yeniliklerle yetişen yeni nesil daha bağımsız iş görme olanağına kavuştuğundan, şeyhülislâmın politik etkenliği gittikçe azalmaya başlamıştır. Bu nedenle sık sık şeyhülislâm değişikliğine gerek görülmemiştir. Gülhâne Hatt-ı Hümayunu ile Islahat Fermanı, devrin gereklerini kavramış olan Mehmed Arif Efendi'nin şeyhülislâmlığı sırasında ilân edilmişti.

Merkez örgütünde önemli bir görev de seraskerin idi. Asakir-i Mansure-yi Muhammediye'nin kurulmasıyla genelkurmay başkanı karşılığı demek olan seraskerlik makamı oluşturuldu. 1835'ten sonra merâtip silsilesi yeniden düzenlendiğinde, sadrazamlık ve şeyhülislâmlıkla aynı seviyede ad edildi ⁴.

II. Mahmud 1826'dan sonra merkez örgütünde, Batıdaki örgütlenmeye uygun düşen değişiklikler yapmıştı. 1836'ya dek eyaletlerin yönetimini üstlenen valiler, doğrudan doğruya sadrazama bağlı idiler. Onlar adına idarî işlere sadaret kethüdası bakıyordu. Bu tarihte sadaret kethüdalığı "Umur-ı Mülkiye Nezareti" ne çevrildi. Defterdarlıklar kaldırılarak bütün hazineler yeniden oluşturulan "Umur-ı Maliye Nezareti"ne bağlandı. 1837'de "Hariciye Nezareti" kurulunca Mülkiye Nezaretinin adı "Dahiliye Nezareti" olarak değiştirildi. Nezaretlere müsteşarlar atandı. Memurlar da Avrupa'da olduğu gibi Dahiliye-Hariciye memurları diye iki kısma

⁴ Aralık 1835'te memurlar arasında girecekleri sınıf ve alacakları maaş yönünde uyum sağlamak amacı ile yeni bir düzenleme yapıldı. Buna göre bütün memurlar dört sınıfa ayrıldı. Her sınıfta ayrıca kendi arasında derecelendirildi. Ortaya çıkan yeni durumu şöylece belirtmek yerinde olacaktır:

<u>Serasker</u>	<u>Şeyhülislam</u>	<u>Sadrazam</u>
Müşir ve vezir	Sadr-ı Rumeli	Rütbe-i evvel
Ferik	Sadr-ı Anadolu	Rütbe-i sani, sınıf-ı evvel
Mirimiran	İstanbul payesi	Rütbe-i sani, sınıf-ı sani
Mirliva	Harameyn mollası	Rütbe-i salis, sınıf-ı evvel
Miralay	Bilad-ı Erbaa mollası payesi	Rütbe-i salis, sınıf-ı evvel
Kaymakam	Mahreç mollası payesi	Rütbe-i rabi
Binbaşı	İstanbul müderrislik payesi	Divan-ı Hümayun haccêanı

Not: Bu liste Takvim-i Vekayı, defa 121'de verilen bilgilerin ışığı altında hazırlanmıştır.

ayrıldı⁵. II. Mahmud, sadrazamlık unvanını Başvekâlete çevirdiyse de bu durum uzun sürmedi. Ölümünden sonra yeniden sadrazamlık unvanına dönüldü.

Tanzimatın ilanı sıralarında merkez örgütünde yapılan bu düzenlemelerle hükümet biçiminde şeklen de olsa Batıya benzeme gerçekleştirilmiş, Tanzimatla birlikte yapılan yeniliklerle Osmanlı hükümet yapısında yeni bir anlayış yerleşmeye başlamıştır. Kurulan yeni nezaretlerle iş bölümü genişletilmiş, oluşturulan meclislerin çalışmaları, bakanlıklara düşen işlerin azalmasına ve daha iyi hizmet görülmesinde etkili olmuştur. Ancak bakanlıklara atananların da görevlerinde uzun süre kalma olanağını bulamamaları yanısıra, yetişmiş, bilgili eleman yokluğu ve benzeri nedenlerle yönetimde istenilen başarı elde edilememiştir.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın Kurulması

Osmanlı İmparatorluğu'nda geleneksel olarak, savaş veya barışa karar verilirken ya da ülke için çok önemli sayılan işlerin yapılması düşünülürken, Divân-ı Hümayun dışında ileri gelen üst düzeydeki yöneticilerin katıldıkları toplantılar yapıldığını biliyoruz. III. Selim, İmparatorlukta ıslahat yapmayı tasarlarken, danışmak için emekli eski vezir, şeyhülislâm, ordu komutanı gibi kimselerle hükümet görevlilerinin de katıldıkları toplantılar yapmış, sorunlar burada tartışılmıştı. Meclis-i Meşveret adı ile anılan bu kuruluş, yapılacak yenilikler hakkında Padişah'a fikir verirdi.

Buna benzer bir meclis, II. Mahmud döneminde de yapılacak önemli işlerde görevler yüklenmiştir. Meclis-i Meşveret ve Meclis-i Şura adları ile anılan bu toplantılarda sadrazam başkanlığında şeyhülislâm, kazasker ve diğer ileri gelenlerin toplanarak kararlar aldıklarını, bu kararların padişah tarafından onanmasından sonra yürürlüğe konulduğunu görüyoruz.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, İmparatorluğun merkez örgütünde yeni düzenlemelere gidilmişti. Yapılacak ıslahatın niteliği ve ne şekilde uygulanacağı hakkında görüşmeler yapıp karara varılması için II. Mahmud, devlet ileri gelenleriyle sık sık toplantılar yapmaktaydı. Örneğin, Ocağın kaldırılmasından birkaç gün sonra Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin ilk şekli diyebileceğimiz bir toplantı yapmıştı. Sadrazam Selim

⁵ A. Lütfi, Tarih-i Lütfi, IV, (Matbaa-i Amire 1292), s. 108. Abdülmecid devrinde hükümeti oluşturan başlıca kuruluşlar hakkında geniş bilgi vermek başlı başına bir araştırmayı gerektirmektedir. Genel bir fikir vermek için dönemin başlıca bakanlıklarını sıralıyoruz. Evkaf Nezareti, Hazine-i Hassa Nezareti, Hariciye Nezareti, Maliye Nezareti, Ticaret ve Ziraat Nezareti, Maarif Nezareti.

Paşa, şeyhülislâm Mehmed Tahir, eski şeyhülislâm ile merkezde bulunan devlet ileri gelenleriyle ulemadan kimselerin katıldıkları bu toplantıda, yapılacak yenilikler görüşülmüş, öncelikle müsaderenin kaldırılması kararlaştırılmıştı. Yayınlanan adalet fermanında müsaderenin kaldırıldığı, Müslüman ve reayadan her kim olursa olsun öldüklerinde servetlerinin çocuklarına ve varislerine kalacağı ilan edilmişti⁶. Daha sonraları alınan bütün önemli kararlar için böyle toplantılar yapılmıştı. Redif askeri teşkilâtının kurulmasından sonra hükümet örgütünde yapılan düzenlemeler, sadrazamlığın başvekâlete çevrilmesi, bakanlıklar kurulması, memurların hariciye ve dahiliye olarak iki sınıfa bölünmesi gibi kararlarda Meclis-i Meşveret'in önemli etki ve katkıları olmuştur.

II. Mahmud, gerek görüldüğünde ileri gelenlerle yaptığı bu tür toplantıların yararını görmüştü. Saltanatının son yıllarında birer danışma meclisi niteliğinden öteye geçmeyen bu toplantılara resmi bir hüviyet kazandırmak gereğini duydu. 24 Mart 1838'de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adı ile bir meclis oluşturulmasını uygun gördü. Bir hafta içinde üye ve başkanı atanarak kuruluş tamamlandı. İlk toplantısını 31 Mart 1838'de yapan Meclis-i Vâlâ, müsaderenin kaldırılması kararını ikinci kez kabul etti⁷.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Başkanlığı'na eski serasker Hüsrev Paşa atandı. Üyeliklere ise, kadıaskerlerden Eminbeyzade Abdullah Kadir Bey, İhtisab Nazırı Emin Faik Efendi, Tütün Gümrüğü Emimi Mustafa Kâni Bey, Evkâf-ı Hümayun Nazırı Ahmed Ziver Efendi getirildiler. Meclis katipliklerine ise, başkâtip olarak eski Tezkere-i Sâni görevlisi Ahmed Akif Bey, ikinci kâtip olarak kapı kethüdası Mehmed Muhsin Efendi seçildiler⁸.

⁶ Haziran 1826'da yayınlanan adalet fermanında müsaderenin kaldırıldığı, Müslüman ve reayadan her kim olursa olsun öldüklerinde, servetlerinin çocuklarıyla varislerine kalacağı, ilan ediliyordu. Fermanın bir sureti Ankara Ş. S. 224, belge 263'te bulunmaktadır. Ancak, bu karara uyulmadığından, 1838'de müsaderenin kaldırıldığı bir kez daha ilan edilmişti. Takvim-i Vekayı, defa 169.

⁷ Meclis-i Vâlâ'nın kuruluş tarihi ile ilgili değişik görüşler olmakla birlikte, gerek Takvim-i Vekayı defa 163'te gerek Lütfi, V, s. 106-108'deki bilgiler, verdiğimiz tarihi doğrulamaktadır. Meclisin kuruluş tarihi aynı kaynaklara dayanılarak S. J. Shaw tarafından da belirttiğimiz şekilde tesbit edilmiştir. Ayrıca Meclis-i Vâlâ'nın 1837 yılında kurulduğuna ilişkin görüşler de eleştirilmiştir. Bkz. The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement before 1876, IJMES, Vol. 1, (1970), pp. 54-55. Bu makale I. Meşrutiyet'in ilanından önce, yani Tanzimat dönemi merkez meclisleri üzerinde yapılmış derli toplu bir araştırmadır.

⁸ Takvim-i Vekayı, defa 163, A. Rasim, İstibdattan Hakimiyet-i Milliyeye, I, (İstanbul 1923), s. 242-243.

Görüldüğü gibi meclis bir başkan, beş üyeden oluşturulmuş, yazı işleri için de iki kâtip görevlendirilmişti. Başkan, eski ordu başkumandanı (Bugünkü Genelkurmay Başkanına karşılık) üyelerden birisi ilmiyeden, diğerleri ise ihtisab ve maliyeden anlar kimseler arasından seçilmişlerdi. Meclis başkanı ile üyelerine üst derecede maaş bağlanmıştı.

Kuruluşundan kısa bir süre sonra Meclis-i Vâlâ, çalışmalarını düzene koymuş, hazırladığı yönetmelik ile görüşmelerin nasıl yapılacağı kurallara bağlanmıştı. Ancak, II. Mahmud döneminin son yılları bilindiği gibi Mısır meselesinin çözümüne ayrılmıştı. Bu yüzden meclis, asıl amaca uygun biçimdeki çalışmalarını Tanzimat'ın ilanından sonra yapabildi.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu, yeni kanun ve yönetmeliklerin hazırlanması işini Meclis-i Vâlâ'ya bırakmıştı. Hatta, başka hususlara dahi oybirliğiyle karar verilmesi gerektiğinde, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye üyeleri lüzumu kadar çoğaltılacak ve vükelâ, devlet ricâli belirli günlerde orada toplanacak ve herkes düşüncelerini hiç çekinmeden serbestçe söyleyerek can ve mal emniyeti ve vergilerin tâyini hususlarına dair gereken kanunları karar altına alacaklar, diğer taraftan askerî tanzimat da Bâb-ı Seraskerî Dâr-ı Şûrâ'sında söyleşilip gereken kanunlar kararlaştırılacaktır. Her kanun karara bağlandıkça hatt-ı hümayûnumuzla tasdik edilmek için tarafımıza arz olunacaktır, deniliyordu. Bu görüş doğrultusunda kısa bir süre sonra meclis için Bâb-ı Âli'de yaptırılan dairenin açılış töreni yapılmıştı.

8 Mart 1840'da yapılan törene Abdülmecid de katıldı. O'nun toplantıları izlemesi için ayrı bir oda hazırlanmıştı. Abdülmecid yeni meclis dairesini gezdikten sonra, yılın geleneksel yeni yıl kutlamalarını kendisine ayrılan odada kabul etti. Hemen sonra meclis yılın ilk toplantısını yaptı. Bu toplantı, Hariciye Nazırı Reşit Paşa tarafından okunan padişah nutku ile açılmıştı. Meclis çalışmaları bitince Padişah, tekrar gelerek alınan kararlar hakkında bilgi almış, kendisine, nutkuna karşılık meclisin teşekkür yazısı sunulmuştu⁹.

Tanzimat-ı hayriye'nin hâmi-i hâkikisi olarak resmen adlandırılan bu meclisin üyeleri, doğrudan doğruya padişah tarafından bir yıllık süre için yeni yılın başlangıcı kabul edilmiş olan Muharrem ayı başında atanırlardı. Ancak başta meclis başkanı olmak üzere, üyelerin görevde kalmalarını güvenceye bağlayan bir kural yoktu. Padişah dilediği an hiç bir gerekçe

⁹ Abdülmecid bu nutkunda Tanzimat'ın başarı ile uygulanmakta olduğunu, Meclis-i Vâlâ çalışmalarından hoşnut bulunduğunu belirtmişti. Bununla ilgili hatt-ı hümayun ve verilen cevap, Lütfi, VI, s. 92-96'da yer almaktadır. Ayrıca, A. Rasim, age. s. 246-250.

göstermeksizin başkan ve üyeleri değiştirebilirdi. Dönemin diğer görevlileri için de geçerli olan bu durum, işlerin aksamasına yol açıyordu. Aynı şekilde bu nedenden ötürü meclis çalışmalarında da istenilen olumlu sonuçlar kısa sürede alınamıyordu. Meclis başkanlığındaki istikrarsızlıkla ilgili vereceğimiz bir kaç örnek durumu daha iyi aydınlatacaktır.

27 Şubat 1841'de Meclis Reisliği görevinden Hasip Paşa alınıp yerine eski Maliye Nazırı Saib Paşa atanırken, gerekçe olarak, Hasip Paşa'nın Tanzimat'ın gerektirdiği niteliklere sahip olmaması gösterilmişti. Saib Paşa'nın ise Tanzimat'ın öngördüğü bilgilere sahip ve yetenekli olduğu belirtilmişti¹⁰. Aynı yılın Temmuzu'nda, meclisin daha verimli çalışmasını sağlamak amacı ile üye sayısı on olarak sınırlandırıldı. Bütün üyelere I. derecenin 2. sınıfı rütbeleri verildi. Bu düzenleme yapılırken üyelerin bir kısmı başka görevlere atanarak yerlerine yenileri getirildi. İki emekliye ayrıldı¹¹. Meclis başkanlığı yine Saib Bey'e verildi. Ancak o bu görevde uzun süre kalamadı. Atanmasında gösterilen gerekçenin tam tersi bir gerekçe ile alınarak yerine Arif Paşa getirildi. Kısa bir süre sonra Arif Paşa'nın yerine eski sadrazamlardan Rauf Paşa atandı¹².

Rauf Paşa'nın da bu görevde uzun süre kalmadığını görüyoruz. Mustafa Reşit Paşa'ya karşı duran gurubun adamı olarak bilinen Halil Rifat Paşa Meclis Başkanlığı'na getirildi ve 1845 yılına kadar bu görevde kalabildi¹³. 1845'te Meclis-i Vâlâ Başkanlığı'na Süleyman Paşa getirildi. O'nun zamanında eyaletlerden ikişer kişi temsilci olarak İstanbul'a çağrıldılar. Meclis-i Vâlâ'da bunlarla Tanzimat'ın uygulanması üzerine görüşmeler yapılmıştı¹⁴. Süleyman Paşa'nın yerine 1845 Temmuzunda Sadık Rifat Paşa getirildi. Rifat Paşa 28 Şubat 1848'de Maliye Nazırı olunca, eski Sadrazam Sarım Paşa'da Meclis Başkanlığı'na atandı¹⁵. Ancak

¹⁰ Hatt-ı Hümayun sureti, Takvim-i Vekayı defa 219'da yayınlanmıştır.

¹¹ Bu değişiklik sonunda meclis başkan ve üyeleri şöyle belirlenmişti: Reis Saib Paşa (Eski Maliye Nazırı), Üyeler; Eminbeyzâde Abdülkadir Bey (Eski kazasker ve meclis üyesi), İsmetbeyzade Arif Hikmet Bey, Tahir Selâmi Bey, Ali Raif Efendi, Said Bey, Muhtar Bey, Hacı Edhem Efendi, Nuri Efendi (Eski Paris elçisi), Osman Bey (Eski Masarifat Nazırı). Ayrıca, meclis evrak müdürlüğüne Hacı Hüseyin Efendi, I. kâtipliğe Tevfik Bey, II. kâtipliğe ise Mehmed Muhsin Efendi atanmışlardı. Bkz. Takvim-i Vekayı, defa 229.

¹² BAV, Mühimme, 255, s. 1.

¹³ S.J. Shaw-E. Kurat Shaw, History of the Ottoman Emp. II, s. 69.

¹⁴ İstanbul'a çağrılan eyalet temsilcileri hakkında "Uygulamayı Denetleme" girişimi kısmında bilgi verilecektir.

¹⁵ Atamalarla ilgili Hatt-ı Hümayun sureti, Takvim-i Vekayı, defa 369'da yayınlanmıştır. Sadık Rifat Paşa Başkanlığındaki Meclis-i Vâlâ, şu üyelere oluşuyordu: Arif Paşa, Kâmil Paşa, Arif Efendi, Enveri Efendi, Nafi Efendi, Lebib Efendi, Hazine-i Nafia Müdürü Ahmed

Reşit Paşa'nın sadrazamlıktan azli ve yerine yeniden Sarım Paşa'nın atanması üzerine boşalan başkanlığa Halil Paşa 29 Nisan 1848'de atandı¹⁶. Nevar ki, Sarım Paşa iki ay kadar sadrazamlık yaptıktan sonra azledildi ve 12 Ağustos 1848'de yeniden M. Reşit Paşa Sadrazam oldu. Bu vesileyle yapılan değişiklikle Meclis Başkanlığı'na Refet Paşa getirildi¹⁷.

Meclis başkanlığında görülen bu istikrarsızlık üyeler içinde aynen söz konusu idi. Üst düzeyde görev yapmış kimseler, üyeliğe atandıktan sonra yapılan herhangi bir değişiklik zincirleme olarak etki yapmakta, meclis üyesi iken, nazırlığa ya da başka görevlere atananların yerlerine yenileri getirilmekte idi. Bu durum sürekli bir çalışmayı gerektiren işlerin aksamasında büyük etkendi.

Dönemin bir özelliği olan tüzük ve yönetmeliklerle iş görme işlevi, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye için de geçerli idi. Meclis'in toplanma, çalışma ve karar almada ne gibi kuralların uygulanacağı bir "nizâmname" ile belirlenmişti. Buna göre, görüşülecek her konu önceden incelemeleri için yazılı olarak üyelere dağıtılırdı. Söz alacak üyeler, isimlerini yazdıracaklar, bu sıraya göre konuşacaklardı. Kendisinden bilgi istenen bakan, gerekli açıklamaları yapmakla yükümlü idi.

Her üye düşüncelerini çekinmeden açıklayabilecek, oylanılan konularda oy eşitliği olursa son karar padişahın olacaktı. Onaylanan kararların sonradan eleştirilmesi yasaktı. Mecliste görüşülen konular için tutanak tutulması, kararların ayrıca yazılması da kuraldı¹⁸.

Meclis-i Vâlâ, toplantı halinde iken üyeler dışarı çıkamazlardı. Konuşmacı sözünü bitirmeden başkası müdahale edemezdi. Gerek görüldüğünde üye olmayan kimseler çağrılarak bilgilerine başvurulabilirdi. Yargı görevini yaparken meclis, tam bir mahkeme gibi çalışırdı. Şahitler dinlenir, belgeler incelenir, soruşturma tamamlandıktan sonra karar verilirdi.

Meclis'in haftada dört gün toplanarak gündemindeki konuları görüşmesi kural olarak benimsenmişti. Salı, Cuma ve Pazar günlerinde üyeler meclis çalışmaları ile ilgili olmayan işlerini görürlerdi. Ancak, genel toplantıların yapıldığı sıralarda Meclis-i Vâlâ çalışmazdı.

Şükrü Bey, Hazine-i Evrak Müdürü Muhsin Efendi. I. Kâtib Nail Bey, II. Kâtib, Talat Efendi (Bu liste 1264 Salname'sinin 34. sayfasından alınmıştır).

¹⁶ Takvim-i Vekayı, defa 375.

¹⁷ Takvim-i Vekayı, defa 387.

¹⁸ Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı, (Çev. Ali Reşad, İstanbul 1328), s. 42.

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte hemen hemen her önemli sorunun çözümlenmesi için ayrı ayrı meclisler oluşturulmuş, bu meclislerin aldıkları kararlarla önerileri, Meclis-i Vâlâ'nın onayından geçtikten sonra yürürlüğe konmuştur. Meclis-i Vâlâ'nın diğerlerinden farkı, bir üst kuruluş oluşu ve çağdaş Batı ülkelerinde görülen meclislere şekil bakımından da olsa benzemesi idi. Tanzimat döneminin ilk devresinde yapılan bütün yenilikler bu meclisin kararlarına dayandığından, tümünü burada belirtme olanağımız yoktur. Sırası geldikçe konumuzu ilgilendiren kararları ele alınacaktır. Şunu hemen belirtmeliyiz ki bu kuruluşun en önde gelen görevi, kanun ve tüzük hazırlamaktı. Söz konusu dönemde çıkarılan tüzük ve yönetmeliklerin sayısı göz önünde tutulduğunda, bu alanda meclisin büyük bir başarı gösterdiğini görürüz. Ayrıca, Ceza Kanunu, Askerlik, Arazi Kanunu, Eyalet Meclisleri Nizâmnamesi gibi toplum yaşamında çok önemli değişiklikler getiren yasa ve tüzükler de bu dönemde hazırlanıp yürürlüğe konmuştu.

Abdülmeccid, Meclis-i Vâlâ'nın çalışmaları ile yakından ilgilenmiş, her çalışma yılı başında toplantıya katılarak bir önceki dönemde gerçekleştirilen işlerle, yapılması gerekenleri açıklıyordu. Padişah'ın meclise gelerek bir yıllık çalışmaları özetlemesi ve meclisin de ona cevap vermesi, Ahmed Rasim tarafından "hükümdarlığın bir meclis-i teşriî huzurunda adem-i mesuliyeti haiz ve mutlakiyetini terke hazırlanmış bir ferd-i muhterem sıfatını muhiz şekilde tecellisi adeylemek evlâdır. Mâhâzâ bu tecellî dahi henüz şeklidir" diye yorumlamıştır¹⁹. Kanımızca bu görüşün gerçek yönü olmakla beraber, gerek meclis üyelerinin atanmaları ve gerekse, padişahın dilediği kararı onaylayıp yürürlüğe koyabilmesi, dilediklerini ise reddetme olanağına sahip bulunması Meclis-i Vâlâ'yı bir danışma meclisi olmaktan öteye götürmemektedir. Öte yanda başarısızlıkların nedenleri aranırken çoğu kez meclis başkanlarının suçlu görülmesi, sık sık değiştirilmeleri de bu kuruluşu meşrutî bir meclis olarak değerlendirmemizi olanaksız kılmaktadır.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin kanun tasarıları ile nizâmnemeleri hazırlamak görevi, 26 Eylül 1854'de oluşturulan Meclis-i Âli-i Tanzimat'a devredildi. Meclis-i Tanzimat diye de anılan bu yeni kuruluş çalışmalarını 9 Eylül 1861'e dek sürdürdü. İstenilen sonuç alınamayınca Meclis-i Âli-i Tanzimat, Meclis-i Vâlâ ile birleştirildi. Meclis-i Vâlâ içinde yeni bir düzenleme yapılarak üç ayrı daire oluşturuldu. Dairelerden birisi, mülkî idare, diğeri kanun ve nizâmnemeler, öbürü ise

¹⁹ A. Rasim, İstibdattan Hakimiyet-i Milliyeye, I, s. 251.

adalet işleriyle görevli kılındı. Meclis bu şekilde çalışmalarını 1868'de Şûrâ-yı Devlet ile Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kurulmasına kadar sürdürdü²⁰.

Başlıbaşına bir araştırma konusu olacak kadar geniş ve önemli bulunan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin kuruluşu görevleri ve geçirdiği evreler üzerine verdiğimiz bu bilgiler yetersiz görülebilir. Ancak, konumuz gereği daha fazla derinliğe inme olanağını bulamadık. Yeri geldiğinde bu meclisin çalışmaları ve aldığı kararlar tekrar ele alınacaktır. Böylece kuruluşun fonksiyonu daha iyi anlaşılmış olacaktır.

Kanun ve tüzük yapmanın yanısıra Meclis-i Vâlâ'nın en önde gelen bir görevi de yargılama idi. Özellikle Tanzimat'a aykırı davranışları görülen yöneticiler bu meclisce yargılanarak çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Öte yanda sancak ve eyalet meclislerinde çözüme bağlanamayan hukuki sorunlarla, hırsızlık, adam öldürme ve eşkıyalık gibi suçları işleyenlerin yargılanmaları Meclis-i Vâlâ'da yapılmış, verilen cezalar herkese ibret olsun diye devrin resmî gazetesi Takvim-i Vekayi'de yayınlanmıştır. Ancak, bu tür suçların çokca işlenmesi ve yöre mahkemelerinde halledilmesi gerekli davaların da Meclis'e aktarılması zaten yoğun bir biçimde çalışan kuruluşu güç durumda bırakmıştır. Bunun üzerine ne tür davaların Meclis-i Vâlâ'da görüşüleceği saptanarak bütün ilgililere duyurulmuş, olur olmaz konuların meclise havalesi böylece önlenmiştir²¹.

Türkiye'de Tanzimat'ın Yönetimde Uygulanışı

Gülhâne Hatt-ı Hümayunu'nu izleyen 1840 yılı, yeniliklerin uygulandığı yıl olmuştu. Ancak, uygulamanın ne şekilde yapılacağına ilişkin önceden hazırlanmış bir program yoktu. Özellikle can ve mal güvenliğinin sağlanarak vergilerin herkesin gelirine göre alınması için, mal-mülk ve nüfus sayımına gerek vardı. Ayrıca hükümetin elinde yeterli ve bilgili eleman da bulunmamaktaydı. Bunların yanısıra yeni düzenlemelerin yanlış yorumlanması ile birlikte, çıkarları zedelenenlerin büyük tepki gösterecekleri sanılmıyordu. Bu nedenlerle Tanzimat'ın ön gördüğü malî, idarî ve askerî yenilikler imparatorluğun bütününde uygulamaya konulmadı. Öncelik hükümetin kesin denetiminde olan yakın eyaletlere tanındı. Başta Edirne olmak üzere, Hüdâvendigâr (Bursa), Ankara, Aydın, İzmir, Konya, Sivas eyaletlerinde Tanzimat'ın öngördüğü şekilde mal-

²⁰ Fazla bilgi için bkz. Shaw, Ottoman Legislative Councils, s. 63-69, ayrıca R.H. Davison, Reform in The Ottoman Empire (1856-1876), s. 52-53.

²¹ Özellikle adam öldürme, hazine gelirlerini zimmete geçirme gibi davalarda kararların kesinlik kazanması için bir defa da Meclis-i Vâlâ'da görüşülmesi gerekirdi.

mülk, nüfus sayımı yaptırılarak uygulamaya geçildi. Trabzon Eyaletine de öncelik verildiyse de karşılaşılan tepki üzerine uygulama ertelendi²².

Uygulama bölgesindeki eyaletlerin sınırlarında değişiklikler yapılarak işe başlandı. Bazı sancaklar bağlı buldukları eyaletlerden alınarak yeni eyaletler oluşturuldu. Örneğin, Çankırı ve Ankara sancaklarından oluşan Ankara Eyaletine Bozok, Kastamonu ve Kayseri sancakları da bağlandı. Bu sırada Ankara Eyaleti müşiri Davut Paşa idi. O'na hitaben gönderilen fermanla Tanzimat'ın uygulandığı bölgelerde, gerektiği gibi bazı yeni düzenlemeler yapılarak, sancakların "takım takım" birleştirilip, müşirlikle yönetildiği, güvenliğin sağlanması için sancaklara Ferik veya Mirliya rütbesinde yöneticilerin müşirlerce atanmaları; malî işlerin ise merkezden gönderilecek muhassıllar tarafından görüleceği, buna göre hareket etmesi belirtiliyordu²³.

Davut Paşa, verilen emirlere göre gerekenleri yaptırmış, kural gereği oluşturulan Büyük Meclis'in başkanı olarak Tanzimat'ı uygulama alanına koymaya çalışmıştır. İstanbul'dan bu eyalete muhassıl olarak Zühtü Bey adlı birisi atanmıştır. Ankara eyalet meclisi ilk iş olarak 1840 yılı vergisinin bir kısmını hükümetin kararına uygun biçimde peşin, kalanını da sayım yapıldıktan sonra almayı kararlaştırmıştı²⁴. Diğer bir toplantıda ise, 1839 yılı vergilerini eski kurallara göre tahsil ettirmiş bulunan önceki Müşir İzzet Paşa'nın, kuralsız ve kanunsuz biçimde Ankara Eyaleti halkından 557.242 kuruş fazla para aldığı saptanarak kayda geçirilmişti²⁵.

Ne var ki Davut Paşa'nın müşirliği uzun sürmedi. Haziran 1840'da Tanzimat'ın gerektirdiği biçimde bir yönetimi gerçekleştirmeye elverişli olmadığı gerekçesiyle, görevinden alınarak Bursa'ya sürüldü. Yerine henüz

²² Ocak 1840'da Hüdavendigâr sancağı ferikliğine getirilen İsmet Paşa'ya hitaben gönderilen fermanla ilk uygulamanın nasıl yapılacağı açıklanmaktaydı. Bursa Ş. S. 27, s. 20.

Ankara eyaleti müşiri Akif Paşa'ya gönderilen fermanla da iltizam usulünün kaldırıldığı, vergilerin muhassıllar tarafından toplatılıp hazineye gönderileceği, eyalet merkezlerinde meclisler oluşturulacağı hakkında geniş açıklamalar yapıldıktan sonra, gerekenlerin yerine getirilmesi emrediliyordu. Bkz. Ankara Ş. S. 244, belge 50. Yine Kocaeli Müşiri Mehmed Akif Paşa ile Hüdavendigâr Sancağı feriki İsmet Paşa ve muhassıl Kâni Bey'e ve kadınlara gönderilen bir başka fermanla da Tanzimat'ın ilkeleri ve alınması gereken önlemler tekrarlanıyordu. H. İnalçık bu belgeyi eski harflerle aynen Belleten XXVIII, s. 660-671'de yayınlamıştır. Belgenin aslı, Bursa Ş. S. C. 27/540, s. 21-23'te bulunmaktadır.

²³ Zilkade sonu 1255 (Ocak başları 1840) tarihli ferman sureti. Kayseri Ş. S. 202, s. 79.

²⁴ Ankara Meclisi (Büyük Meclis), 21 Muharrem 1256 (24 Mart 1840) günü toplanarak, Ankara'ya bağlı kazalara düşen vergi miktarını tesbit etmişti. Ankara Ş. S. 247, belge 13.

²⁵ Ankara Ş. S. 243, belge 73.

uygulama dışında bulunan Diyarbakır Eyaleti Müşiri Sadullah Paşa atandı²⁶.

Davut Paşa'nın görevden alınmasından hemen sonra Ankara Meclisi'ne yapılan şikâyetler, O'nun Tanzimat'ın ilkelerini bir yana bırakarak, kendisi için halktan fazla vergi topladığını göstermektedir²⁷.

Rüşvet aldığı ya da Tanzimat'ın gereklerini yerine getirmediği gerekçesiyle yargılanıp görevden alınan müşirler çoktu. Kocaeli Müşiri Akif Paşa da "hizmet-i mübâşiriye" ve başka adlarla halktan para toplama, toplattırması, ücretsiz nakliyat yaptırmıştı. Kâtip ve kethüdası ile birlikte Meclis-i Vâlâ'da yargılanarak suçlarını itiraf etmişlerdi. Olayların yerinde incelenerek gerçeğin bütün yönleriyle ortaya çıkarılması için Edirne Eyalet Meclisi'ne emir verilmiş, ayrıca Meclis-i Vâlâ üyelerinden ikisi soruşturmayı yapmakla görevlendirilmişlerdi. Yerinde yapılan inceleme, kâtib'in verdiği bilgilerin doğruluğunu ispatlamıştı. Buna göre, Akif Paşa, halktan fazladan 42.779 kuruş almıştı. Ayrıca köprü onarımı için gönderilen paradan da 72.820 kuruşu zimmetine geçirmişti. Akif Paşa, savunmasını yaparken maaşının yetersizliğinden ötürü bunları yaptığını, Tanzimat-ı Hayriye'ye vukufsuz olduğunu ileri sürmüştü. Ancak, rakamlarla kendisine yeterli maaş ödendiği ortaya konulmuş, suçlu görülerek bütün unvan ve rütbeleri alınarak devlet hizmetinde görev verilmemek şartı ile iki yıl için Edirne'ye sürgün edilmesi kararlaştırılmıştı²⁸.

Başka paşaların da Meclis-i Vâlâ'da yargılanarak cezalandırıldıklarını biliyoruz. Bunların içinde sadrazamlık yapmış olan Hüsrev Paşa, rüşvet aldığı gerekçesiyle yargılanarak suçlu görülmüştü²⁹. Ayrıca valilerden, Nazif, Hasib ve Tahir Paşalar da uygulamanın ilk yılında Tanzimat'a aykırı tutum ve davranışlarından ötürü cezalandırılmışlardı.

Yeniliklerin uygulama alanına konulmasında uğranılan başarısızlığın sorumluluğu ilk yıllarda en üst düzeyde hükümeti temsil eden valilere yüklenmiş, onlardan bir anda eski alışkanlıklarını bırakarak, tüm yönetim kademelerinde halk ve hazine yararına işler gerçekleştirmeleri istenmiştir. Bu gerçekleşmeyince, çoğu görevden alınmış, eyalet yönetimi eskisinden

²⁶ Ankara Ş. S. 247, belge 28, Bozok ferîği Osman Paşa'ya gönderilen Evahir-i Rebiyülâhîr 1256 (Haziran başları 1840) tarihli fermanla Sadullah Paşa gelene kadar, kaymakam (Vekil) olarak eyalet işlerini yürütmesi emrediliyordu.

²⁷ Eyalet meclislerinin çalışmaları ve bu tür olaylar için bkz. M. Çadırıcı, "Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve sancaklarda meclislerin oluşturulması" Y.H. Bayar'a Armağan (1985), s. 257-277.

²⁸ Takvim-i Vekayî, defa 213.

²⁹ R. Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, s. 220-221.

daha sık el değiştirir olmuştur. Özellikle muhassıllar eli ile vergi toplamada uğranılan başarısızlık üzerine, iltizâm usulüne döndükten sonra, valiler arasında geniş çapta atamalar ve yer değiştirmeler yapılmıştır. Örneğin, 1842'de eski Bosna Valisi Vecihi Paşa, Konya müşirliğine, Sirozî Yusuf Paşa Aydın müşirliğine, İsmail Paşa Ankara müşirliğine, getirildiler. Buralara yeniden defterdarlar atandı. Bir süre sonra Vecihi Paşa Konya'dan alınarak Diyarbakır müşirliğine atandı. Selânik'ten getirilen İbrahim Paşa ise Konya müşiri oldu. Kastamonu ve Viranşehir sancakları Ankara eyaletinden, Kocaeli ve Bolu sancakları ise Hüdâvendigâr eyaletinden alınarak Bolu eyaleti oluşturuldu. Ankara defterdarı Mehmed Efendi'ye vezirlik unvanı verilerek Bolu müşirliğine atandı³⁰. Ancak Mehmed Paşa, kısa bir süre sonra Trablusgarp müşirliğine gönderildi ve Amasya'da sürgünde bulunan Ali Şefik Paşa Bolu müşiri oldu³¹.

Öte yanda uygulama dışında tutulan eyaletlerde de yeni yönetimin gerçekleştirilmesi için çalışmalar sürdürüldü. 1845 yılı Martı'ndan itibaren Erzurum ve Diyarbakır eyaletlerinde Tanzimat'ın uygulanmasına karar verildi. Ayrıca Maden-i Hümâyun kazaları ile Sivas eyaletindeki bazı müstesna yöreler de uygulamaya alındı. Erzurum'a 90 bin kuruş maaşla Veli Paşazâde Selim Bey, Diyarbakır'a ise öşür geliri hariç, 75 bin kuruş maaş ile Bağdat Valisi İsmail Paşa müşir oldular³². Diyarbakır'ın Tanzimat'a dahil edilmesinden üç ay kadar sonra (Haziran 1845), bölgede sık sık isyan çıkaran kimselerin bu tür davranışlarından vazgeçtikleri ve halkın yeni yönetim biçiminden hoşnut olduğu İsmail Paşa tarafından hükümete bildirilmişti. Durum Abdülmecid'e iletilince çok memnun olmuş, vali ve defterdarı taltif etmişti³³.

Ancak, bir süre sonra İsmail Paşa'nın "İttihâz eylediği usul ve meslek efkâr-ı adile-i devlet-i âliye'ye" uymadığı gerekçesiyle görevden alınarak, yerine Bolu Mutasarrıfı İzzet Paşa'nın atandığını görüyoruz. Ayrıca, Harput kazası ile Maden-i Hümâyun kazaları da Diyarbakır eyaletinden ayrı olarak mutasarrıflıkla yönetimi uygun görülmüştü. Diyarbakır defterdarı da uygunsuzluğundan ötürü görevden alınarak, yerine bölgenin durumunu bildiği belirtilen Meclis-i Ziraat memurlarından İsmet Bey getirildi³⁴.

³⁰ Mart 1842'de yapılan bu düzenleme için bkz. Takvim-i Vekayı, defa 239, ayrıca Lütfi, VII, s. 6-7.

³¹ Lütfi, VII, s. 40.

³² Takvim-i Vekayı, defa 281; Lütfi, VIII, s. 13.

³³ Takvim-i Vekayı, defa 289.

³⁴ Takvim-i Vekayı, defa 293.

Erzurum bölgesinde ise yeni düzenleme hiç de iyi karşılanmadı. Özellikle Van ve dolaylarında valiye karşı ayaklanmalar baş gösterdi. Yapılan başvuru üzerine, Meclis-i Vâlâ'da durum görüşülmüş, hoşnutsuzluğa neden olarak halkın asıl amacı anlayamadığı gösterilmiş ve Meclis üyelerinden Kâmil Paşa, olayların incelenmesi ve Tanzimat'ın asıl amacının halkın refah ve mutluluğu olduğunu anlatma ile görevlendirilerek Trabzon vapuru ile yola çıkmıştı³⁵. Ayrıca vali ve defterdara, uygulamayı nasıl yapacaklarına ilişkin ikinci bir talimatnâme gönderilmişti. Konsolos ve vekillerine karşı nasıl davranılacağı da kendilerine anlatılmıştı³⁶.

Öyle anlaşılıyor ki, bu bölgede Tanzimat'a karşı asıl direnme Yurtluk ve Ocaklık olarak toprak tasarruf edenlerden gelmiştir. Nitekim Diyarbakır'da bu biçimde toprak tasarruf edenlerden bazılarının toprakları hazineye devredilerek, kendilerine maaş bağlanmış, bir kısmına ise kaza müdürlüğü verilmişti. Burada bir sorun ortaya çıkmamıştı³⁷. Aynı uygulamanın Erzurum Eyaletine bağlı yörelerde yapılıp yapılamayacağı, vali ve defterdardan Meclis-i Vâlâ'ca sorulduğunda verilen cevapta; şimdilik böyle bir girişimin hem hazine ve hem de iç güvenlik bakımından sakıncalı sonuçlar doğuracağı, ancak, Bayezid sancağında bulunan yurtluk ve ocaklıkların kaldırılarak sahiplerine maaş bağlanması konusunda anlaşma sağlandığı, diğer yerler de uygulamanın gelecek yıla bırakılması istenmişti. Meclis-i Vâlâ, bu kararı yerinde görmüş, durum sadrazam tarafından Erzurum valisiyle defterdarına bildirilmişti³⁸.

Ne var ki uygulamanın bir süre ertelenmesi, eyalete bağlı Van bölgesinde ayaklanmaları önleyememiştir. Daha başka gerekçelerle Hakkâri yöresinde isyan etmiş olan Bedirhan Bey'in akrabalarından bazıları Van'da ayaklanarak, Tanzimat'ın vergi alanında öngördüğü yeniliklerin bölgede uygulamaya konulmasını bir süre daha engellemişlerdir. Öte yanda yine bu eyaletin sınırlarına alınan Çıldır sancağında da yurtluk ve ocaklık sorunu ancak 1848'de bazı yeni önlemler alınarak kısmen çözümlenebilmişti³⁹.

³⁵ Takvim-i Vekayı, defa 291.

³⁶ BVA, Ayniyat 392, s. 38. (26 Temmuz 1845).

³⁷ Diyarbakır valisi ile defterdarı tarafından Meclis-i Vâlâ'ya sunulan raporun bir maddesinde yurtluk ve ocaklık sorunu ele alınarak, Palu ve Eğil kazalarının yurtluk ve ocaklık olarak bazı kabilelerin uhdesinde olduğu, buraların hazineye devredilerek, aşar bedelinin üç misline çıkarıldığı, aynı uygulamanın Erzurum yöresinde de yapılması isteniyordu. BVA, Ayniyat, 392, s. 147-148.

³⁸ BVA, Ayniyat 392, s. 145-148.

³⁹ Yurtluk ve ocaklık üzere toprak tasarruf edenlerden bir kısmına maaş bağlanması, bazılarının da kazalara "müdür" olarak atanmaları işlemine başlanmıştı. Erzurum valisi ile

Tanzimat'ın uygulanmasında en büyük tepki hiç şüphesiz Cizre ve Hakkâri yöresinden gelmiş, yılların biriktirdiği sorunlar, Diyarbakır Eyaletinde yeni yönetimin yürürlüğe konmasından bir süre sonra bölgede hükümete karşı büyük bir isyanın çıkmasına yol açmıştı. Ayaklanmanın önderliğini yapan Bedirhan Bey'in yenik düşerek esir alınmasından hemen sonra, bölgede Tanzimat uygulama alanına konmuş, yeni bir eyalet oluşturulmuştu. Bedirhan Bey isyanı, bu dönemde hem imparatorluğun içinde ve hem de dışında büyük yankılar uyandırmış, bastırılmasından sonra Abdülmecid'e Meclis-i Vâlâ tarafından özel bir nişan verilerek olayın önemi vurgulanmak istenmişti.

Başlıbaşına bir araştırma konusu olacak kadar belge bırakan olayın ortaya çıkışı, geçirdiği safhalar ve sonucu hakkında fazla bilgi vermeden, genel çizgileriyle yönetimi ilgilendiren yönleri üzerinde durmakla yetineceğiz⁴⁰.

Tanzimat'tan önce bölgede mütesellimlik yapan ve yüzyıllar boyu bölgeyi yönetmiş bulunan bir aileden gelen Bedirhan Bey, Redif askeri teşkilâtının kurulması ile birlikte Redif miralay olmuştur. Diyarbakır'da Tanzimat'ın uygulanması ile birlikte, Bedirhan Bey'in yönetiminde bulunan Cizre ve Midyat'ın bu eyalete bağlanmasına karşı çıkan Musul valisiyle ötedenberi anlaşmazlıkları bulunan Bedirhan Bey arasındaki ilişkilerinin iyice bozulduğunu görüyoruz.

Musul Valisi Mehmed Paşa, Cizre, Midyat ve çevresinin kendi eyaletine bağlanmasını istemekte, bölge halkı ise Bedirhan Bey'in önderliğinde Diyarbakır'a bağlı kalmayı uygun bulmaktaydı. Ancak Mehmed Paşa'nın ağır baskısı sonunda Cizre kazası 1842 yılında Musul eyaletine bağlanmıştı. Bedirhan Bey, bunu kabul etmeyerek, valinin askerle kazasına girmesini önlemek için hazırlıklara girişmiştir. Öte yanda konu ile ilgili olarak, Diyarbakır valisi, Musul valisi ve Bedirhan Bey'le hükümet merkezi arasında karşılıklı yazışma ve suçlamalar sürdürülmüş, Meclis-i Vâlâ, soruna eğilmişse de olumlu sonuç alınamamıştır.

Bu sırada Hakkâri'nin dağlık yöresinde oturan Nesturilerin vergi vermek istemeyerek Bedirhan'a karşı ayaklandıklarını görüyoruz. Ancak,

Anadolu ordusu müşirine gönderilen sadrazamlık yazısında konu hakkında geniş bilgi yer almakta olup, ayrıca vergiler için de önemli açıklamalar yapılmakta idi. Ayniyat, 411, s. 14-16.

⁴⁰ Konu ile ilgili belgelerin önemli bir kısmı Nazmi Sevgen tarafından yayınlanmıştır. Verdiğimiz bilgiler bu belgelere dayanmaktadır. Bkz. N. Sevgen, "Kürtler", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, (Menteş Kitabevi, İstanbul 1968-69), sayı, 11-18. Ayrıca BVA. Ayniyat 609 nolu defter, doğrudan doğruya Bedirhan Bey İsyanı ile ilgili belgeleri kapsamaktadır.

isyan kısa sürede bastırılmış, Nesturi ileri gelenlerinden bazıları kaçarak Musul'a sığınmışlardı. Bu olay daha önce bölgeye misyoner göndermiş olan İngiltere'nin Musul konsolosluğu aracılığı ile hükümet merkezine abartılarak aktarılmış, Bedirhan Bey'in cezalandırılması istenmişti.

Hükümet, Diyarbakır, Sivas, Musul valileriyle Anadolu ordusu müşirliğine emir vererek, gerekli önlemlerin alınmasını istemişti. Ancak, bütün çabalara karşın Bedirhan Bey'le yöneticiler ve hükümet arasında görüş birliği sağlanamamış, özellikle İngiltere'nin baskısıyla Bedirhan'a karşı zor kullanma yolu seçilmiştir.

Anadolu Ordusu Müşiri Osman Paşa, Abdülmecid'in emri ile yeterli derecede top ve mühimmat alarak Cizre üzerine yürümüş, kısa süren çarpışmalar sonunda, Bedirhan Bey iki oğlu ve arkadaşlarıyla birlikte teslim olarak İstanbul'a gönderilmiş, Padişah'ın huzuruna kabul edildikten sonra 1847 Temmuzunda Girit'e sürülmüştü⁴¹.

Bedirhan Bey isyanının bastırılmasından kısa bir süre sonra bölgede yeniden bir idarî düzenlemeye gidilmiştir. Diyarbakır Eyaleti yerine Van, Muş, Hakkâri sancaklarıyla Cizre, Bohtan ve Mardin kazalarından oluşan bir eyalet kuruldu. Musul Valisi Esat Paşa o yörelerde görevde bulunmuş olduğu göz önünde tutularak bu yeni ve oldukça geniş eyaletin valiliğine atandı. Musul'a ise Belgrat muhafızı Vecihi Paşa vali oldu ve burası da Tanzimat'ın uygulandığı bir eyalet haline getirildi.

Bölge yeniden fethedilmiş gibi kabul edilerek, atanacak memurların güvenilir ve bilgili kimseler olmasına özen gösterildi. Erzurum defterdarı Tevfik Efendi'nin rütbesi yükseltilerek eyalet defterdarlığına atandı. İlk iş olarak, İran sınırında güvenliğin sağlanması için gerekli önlemler alındı. Erzurum-Van karayolunun onarım ve bakımı için gerekli ödenek ve izin çıkarıldı⁴².

Cizre bölgesinde Tanzimat'ın uygulama alanına konulmasında büyük zorluklarla karşılaşıldı. Kaymakamlığa getirilen Mustafa Paşa'nın mukataaları yerli ileri gelenlere ihale ettiği, mültezimlerin hasılatın yarısını isteyip, mal olarak ödenmesini kabullenmedikleri, çok fazla fiyatla bedel aldıklarını görüyoruz. Örneğin, Musul'da bir haneden 50 kuruş vergi alınmakta iken, Cizre'de 85 kuruş istendiğini, üstelik kaymakamın halka

⁴¹ Takvim-i Vekayı, defa 343, 345 ve 351'de olayların gelişmesiyle ilgili bilgilerle, konuyu kapsayan bir Hatt-ı Hümayun yer almaktadır.

⁴² Takvim-i Vekayı, defa 360 (5 Muharrem 1264-13 Aralık 1847 tarihli nüsha). İran sınırında güvenliği sağlamak için gerekli görülen önlemler alınırken, ilk iş olarak Erzurum-Van karayolunun onarım ve bakımı için ödenek ve izin çıkarılmıştı. Bkz. Ayniyat, 409, s. 153-154.

angarya iş gördürdüğü, Meclis-i Vâlâ'ya yapılan sayısız şikâyetlerden anlaşılmaktadır.

Valiye gönderilen 3 Ocak 1849 tarihli sadrazamlık yazısında, Mustafa Paşa'nın görevden alındığı, yargılanarak gerçeğin ortaya çıkarılması emrediliyordu⁴³. Öte yanda, bölgedeki göçebe aşiretleri denetim altına alma ya da yerleştirme çabaları olmuşsa da başarı elde edilememiştir. Özellikle aşiret reislerine maaş bağlanarak, kendilerine kaza müdürlerinin yaptıkları görevler verilerek, aşiret halkının vergi verme ve asker olma yükümlülüğüne alıştırma girişimleri olumlu sonuç vermemiştir⁴⁴.

Alınan bütün önlemlere karşın, bölgede hükümet otoritesi uzun yıllar sağlanamamış ve Tanzimat buralarda fiilen uygulama alanına konulmamıştır.

Çok geniş biralanı kapsar biçimde oluşturulan yeni eyalet, kısa süre sonra bazı değişikliklere uğradı. Hakkâri sancağı 1849 Aralık ayında eyalet haline getirilerek, yeni yönetim biçiminin buralarda uygulanmasına çalışıldı⁴⁵.

İran'la Türkiye arasında konar göçer olan aşiretlerin yöreyi yayla olarak kullanmaları büyük bir problemdi. Bu sorun Hakkâri ve Diyarbakır valileriyle Anadolu ordusunu uzun yıllar uğraştırmıştır⁴⁶. Anadolu ordusunun bölgeden çekilmesiyle birlikte aşiretler yeniden uygunsuzluk olaylarına karışmaya başlamışlardı. Bu tür davranışlarını önlemenin bir

⁴³ Ayniyat, 413, s. 6.

⁴⁴ Ayniyat, 415, s. 22. 1849 yılından başlanarak Haydaranlı aşiretinden Abdal Ağa'ya 500, Otmanlı (Odamanlı?) Ağası Ali'yi 200, Boylı Ağası Yakub'a 300, Şebdilli Ağası Suud'a 200 kuruş aylık bağlandığını, yine Yezidi taifesi reislerinden Cano'ya 200, Hasananlı aşireti Ağası Zerko'ya 500 kuruş maaş ödenmesinin kararlaştırıldığını görüyoruz.

⁴⁵ Bedirhan Bey'den sonra Hakkâri yöresinde ayaklanan Nuri Bey'in üzerine Anadolu ordusundan yeterli asker gönderilmiş ve isyan bastırılmıştı. Bu olaydan sonra bölge doğrudan doğruya merkez hükümetinin denetimine geçmiş ve Hakkâri sancağı, eyalet haline getirilerek (1848'den itibaren) valiliğine eski Tırhala mutasarrıfı Vezir Ziya Paşa atanmıştı. Ancak, onun Vidin'e gitmesi gerektiğinden, yerine o bölgeyi ıslah etmek (isyanı bastırmak) için gönderilen Ferik İzzet Paşa'ya vezirlik rütbesi verilerek valiliğe atandı. Kısa bir süre sonra Tanzimat'ın burada da uygulanması için gerekenler yerine getirildi. Bkz. Lütfi, VIII, s. 175. Ayrıca, Ayniyat, 415, s. 7.

⁴⁶ Ayniyat, 415, s. 18. Hakkâri ve Kürdistan valileriyle Anadolu ordusu müşirine gönderilen sadrazamlık yazısında; Hakkâri eyaletine İran'dan yaylak için gelen aşiretlerin bu yıl da binden fazla "hane" ile geldikleri, bir süre önce Van'da iskân için gelen Haydaranlı aşiretinden 150 kadar hanenin Haydar Han'ın kardeşi Ali Ağa önderliğinde Van'dan ayrılarak bunlara katıldığı, İran'dan gelenlerin engellenmesi için neler yapılmak gerektiğinin kararlaştırılarak bildirilmesi isteniyordu.

yolu da yöneticilerin olay çıkaran guruplar hakkında bilgi sahibi olmamalarında görülerek, Şubat 1854'te Zaho Kaymakamlığı iptal edildi. Cizre, Zaho ve Mardin bir kaymakamlık olarak birleştirildi. Görev, onbin kuruş aylıkla Muş Kaymakamı Osman Paşa'ya verildi. Mardin Kaymakamı Şerif Ağa ise altıbin kuruş maaşla Muş'a atandı⁴⁷.

Alınan bütün önlemlere karşın, bölgede can ve mal güvenliği uzun süre sağlanamadı. Yörenin sosyo-ekonomik yapısı, devrin yönetim anlayışı ve daha başka nedenlerle Tanzimat'ın öngördüğü düzen, buralarda gerçekleştirilemedi.

Türkiye'de Tanzimat'ın uygulanmasında geç kalınan bir eyalet de Trabzon'du. Gerçi 1841 yılında burada uygulama yapılmak istenmiş ve sayım için merkezden görevli gönderilmişti⁴⁸. Ancak yörede bulunan kişizâde ve hanedân mensubu ailelerle diğer bazı kimseler "...öteden beru vergi vermemeye alışmış olmalarıyla o makulelere vergi tarhı uyamayacağından, kalanlarının on oniki gruba ayrılarak..." vergi ödemeye yükümlü tutulmaları eyalet valisi ve sayım memurunca istenmişti. Bunun üzerine, bölge halkının henüz Tanzimat'ın yararlarını kavramadığı, uygulamanın ilerideki bir tarihe bırakılması Meclis-i Vâlâ'ca kararlaştırılıyor ve onay alınarak kesinleşiyordu⁴⁹.

Görülüyor ki yıllar yılı edindikleri alışkanlıklarını bırakmak istemeyen âyân ve eşrâf'ın direnmesi karşısında Trabzon'da uygulama erteleniyordu. Ancak aradan altı yıl geçtikten sonra Mart 1847'de, tekrar bu eyalette Tanzimat'ın yürürlüğe konulmasına başlanmıştır. Meclis-i Vâlâ kararından sonra sadrazam, eyalet valisi İsmail Paşa'ya yeni uygulamayı yapması için emir göndermiş, bunun okunarak halka duyurulması ile uygulama başlamıştır⁵⁰.

Ne var ki Van, Erzurum, Diyarbakır, Çıldır yörelerinde olduğu gibi burada da yurtluk ve ocaklık sahipleriyle bazı timar erbabı yeni uygulamaya karşı çıktılar. 1848 yılında bunların henüz yeni usule uymadıklarını görmekteyiz. 1848 yılı boyunca merkezden gönderilen emirlerde validen zora baş vurmayarak konuşma ve inandırma yöntemi ile

⁴⁷ Ayniyat, 432, s. 81.

⁴⁸ Takvim-i Vekayı, defa 216. 1841 yılı başlarında Meclis-i Vâlâ kararı ve Padişah'ın uygun görmesi üzerine eski Galata muhassılı Azmi Efendi, "eshab-ı cerzebe ve dirayetten olarak bu hususa ehl ve erbab görünmüş olduğundan" Trabzon eyaleti sayım ve yazım işleriyle görevlendirilmişti.

⁴⁹ Ayniyat, 373, s. 145. 14 Nisan 1841 tarihli sadrazamlık yazısı.

⁵⁰ Takvim-i Vekayı, defa 333.

timar sahiplerinin emekliye ayrılmalarının sağlanması, yurtluk-ocaklık işinin ise ilerde çözülmesi istenmekteydi⁵¹.

Tanzimat'ın ilanından sonra geçen on yıllık dönem, uygulamanın bütün Türkiye'de yapılmasına yetmişti. Devrin ulaşım zorlukları yanı sıra, imparatorluğun karşılaştığı içi ve dış sorunlar, ekonomik güçlükler göz önünde tutulduğunda bu sürenin pek de uzun olmadığını söyleyebiliriz. Şunu da hemen belirtmeliyiz ki, uygulama şeklen gerçekleştirilmiştir. Tanzimat'ın öngördüğü vergi adaleti, can ve mal güvenliği imparatorluğun yıkılışına dek gün geçtikçe büyüyerek süren sorunlar olagelmıştır.

Uygulamayı Denetleme Girişimi, “Teftiş”

Yönetimde yeniliklerin ne biçimde uygulandığını yerinde denetlemek ve karşılaşılan güçlükleri saptamak amacı ile hükümet 1840 yılında, Rumeli ve Anadolu'ya ayrı ayrı denetleme kurulları gönderdi. Bu girişim sonuç vermedi. Haziran 1841'de teftiştten vazgeçildiği, güvenliğin sağlanması işinin müşir ve defterdarlara bırakıldığı, malî ve benzeri konularda denetimin yöneticilerce yürütülmesine karar verildiği belirtilerek, Anadolu ve Rumeli'ye gönderilmiş kimseler geri çağrıldılar⁵².

Bu ilk teftiş girişiminden aşağı yukarı bir yıl sonra 1842 yılı Ağustosunda yeniden, Anadolu ve Rumeli yörelerine iki kişinin teftiş görevli olarak gönderilmek istendiklerini görüyoruz. Amaç, Tanzimat'ın uygulandığı eyalet ve sancaklarda vali ve diğer görevlilerle görüşmeler yapılarak, karşılaşılan sorunların çözülmesi olarak belirlenmişti. Ayrıca, Tanzimat'ın gereklerini yerine getirmeyen memurlarla, yanlış yorumlayanlara yol gösterilmesi de öngörülüyordu⁵³.

Eski Hariciye Nazırı Rıfat Paşa Rumeli, eski Meclis-i Vâlâ reisi Hasib Paşa ise Anadolu taraflarını teftişe memur edilmişlerdi. Ancak bir süre sonra İzzet Mehmed Paşa sadrazamlıktan alındı. Buna bağlı olarak kış mevsiminin yaklaştığı gerekçesiyle teftişin şimdilik ertelenmesine karar verildi⁵⁴. Rıfat Paşa ile İzzet Mehmed Paşa Meclis-i Vâlâ üyeliğine atandılar⁵⁵.

⁵¹ Ayniyat, 409, s. 116.

⁵² Ayniyat, 372, s. 2. Rumeli ve Anadolu umur-ı teftişine me'mur efendilere hitaben gönderilen yazıdan, Anadolu bölgesini teftişle Arif Efendi'nin görevlendirildiği anlaşılıyor.

⁵³ Takvim-i Vekayı, defa 245. Ayrıca, H. İnalçık, Tanzimat'ın uygulanması, Belleten, XXVIII, s. 687-690.

⁵⁴ Takvim-i Vekayı, defa 245.

⁵⁵ Takvim-i Vekayı, defa 246.

Lütfi, Rıfat Paşa ile İzzet Mehmed Paşa'nın teftişle görevlendirilmelerini, onların İstanbul'dan uzaklaştırılmak istenmeleri şeklinde yorumlandığını belirtmektedir. Nitekim

12 Kasım 1850'de Meclis-i Vâlâ, teftiş sorununu üçüncü kez ele aldı. Müfettişlerin teftişi ne şekilde yapacaklarına dair bir tâlimatnâme hazırlandı. Buna göre, Anadolu ve Rumeli'de ki bütün vali, kaymakam ve kaza müdürleri denetlenecekler, başarılı görülenler taltif edilecekti. Kusurlu olanların adları merkeze bildirilecek, haklarında gerekli işlemler yapılacaktı. Bütün yöneticilere birer nüshası gönderilen teftiş tâlimatnâmesinde, müfettişlerin Tanzimat'a aykırı davranışları önlemeleri, özellikle hazine gelirlerinin zamanında toplanıp gönderilmesinin sağlanması, memurların ticaret yapmamaları ve devlet malını kullanmamaları gibi hususlarda yer almış bulunuyordu.

Bu üçüncü teftiş girişiminde Anadolu'ya eski Filibe Valisi İsmet Paşa, Rumeli'ye ise eski Tırhala Mutasarrıfı Sami Paşa görevli olarak gönderildiler. İsmet Paşa ile birlikte olay yazarı tarihçi Lütfi de Anadolu teftişine katılmıştı. Denetleme ikibuçuk yıl kadar sürdü. Görevliler, gittikleri yerlerde gördükleri aksaklıkları her posta ile hükümete raporlarla bildirdiler⁵⁶.

Anadolu teftişiyle görevli İsmet Paşa'nın öneri ve başvurusu üzerine 4 Aralık 1851'de sadrazamın emriyle teftiş memurlarının kaza kaza dolaşmalarına son verildi. Bunlar bundan böyle sancak merkezlerinde gerekli araştırmaları yapacaklardı. Böylelikle, yıllık muhasebe defterlerinin incelenmesi mümkün olacaktı. Bu yolla memurların halktan fazla vergi almalarının önüne geçilecek, ayrıca bedava yem ve yiyecek alınması önlenecekti⁵⁷.

Eyalet Temsilcilerinin İstanbul'a çağrılmaları "İmar Meclisleri"

Tanzimat'ın ilan edildiği tarihten 1845 yılına kadar geçen süre boyunca, uygulamada başarı elde edilmediği anlaşılmıştı. Bunun üzerine çözüm yolları aranırken teftişin yanısıra, karşılaşılan güçlüklerin giderilmesi ve alınacak yeni önlemlerin belirlenmesi amacıyla her eyaletten temsilci olarak iki kişinin İstanbul'a çağrılması kararlaştırıldı.

Her yeni yıl başında Meclis-i Vâlâ'da bir önceki dönemin icraatı hakkında açıklamalar yaparak, yapılacaklar için direktifler veren Abdülmecid, Meclisin 4 Muharrem 1261 (13 Ocak 1845) günü yaptığı

sadrazamlık makamındaki değişiklikten sonra, teftişle görevlendirilenlere yol harçlığı verilmiş olmasına rağmen, kış diye vazgeçilmesi, söylentileri doğrular görünmektedir. Bkz. Tarih-i Lütfi, VII, s. 42-43.

⁵⁶ Takvim-i Vekayı, defa 437. Muharrerat-ı Nâdire, s. 99.

⁵⁷ Ayniyat, 425, s. 59.

toplantıda, ıslahatın beklenen neticeyi vermemesinden ötürü duyduğu üzüntü ve endişeyi dile getiriyor, gereken önlemlerin alınmasını istiyordu⁵⁸.

Bu konuşmada yer alan düzenlemelerin gerçekleştirilmesi için Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmeler sonunda genel bir ıslahat için herşeyden önce bölgelerin sorunlarını bilmek gerektiğine karar verildi. Bunun için de giderleri, yörelerin vergi gelirinden karşılanmak ve İstanbul'da ileri gelen devlet adamlarının konaklarında misafir edilmek üzere her memleketin "muteber ve malumât sahibi kimselerinden birisi Müslüman, diğeri Hıristiyan iki kişinin çağrılması" uygun görüldü.

Yapılan çağrı üzerine İmparatorluğun her tarafından İstanbul'a gelen "vücut ve kocabaşılar" ileri gelenlerin konaklarında ağırlandılar. Kendilerinden, ülkenin içinde bulunduğu durum ve neler yapılmasını istedikleri ile ilgili düşüncelerini, yazılı olarak bildirmeleri istendi. Ayrıca bunlar gruplar halinde Meclis-i Vâlâ'ya çağrılarak düşüncelerini açıklamalarına olanak verildi. Yazılı olarak verdikleri lâyhalar incelendikten sonra padişahın bilgisine sunuldu. Kendilerine bu düşüncelerine karşılık yazılı cevaplar verildi.

Eyalet temsilcilerinin gerek yazılı ve gerekse sözlü olarak Meclis-i Vâlâ'ya ve hükümete ilettikleri bellibaşlı sorunların şunlar olduğu anlaşılmaktadır.

İlk başta yıllar yılı hükümeti uğraştıran vergi meselesi yer almaktaydı. Vergilerin çokluğu, toplanmasındaki yolsuzluklar ve haksız uygulamalardan hemen hemen bütün eyalet temsilcileri şikâyetçi idiler. Üzerinde durulan diğer konu ise yol, köprü yapımı ile içme suyu gibi sorunlardı. Bu istekler, Meclis-i Vâlâ'ca iyice dinlenmiş, sonunda 12 Mayıs 1845 günü yapılan toplantıda İstanbul'a çağrılanların bütünü alınarak, Meclis Başkanı Süleyman Paşa tarafından kendilerine yapılan ve yapılacaklar uzun uzadıya anlatılmıştı. Padişahın da hazır bulunduğu bu toplantıda Süleyman Paşa, özetle şunları vurgulamıştı:

Sizlerin buraya çağrılmanızın nedeni, hemşerilerinizin sorunlarına çözüm arıyarak, huzur ve refah içinde yaşamalarını sağlamak için gerekenlerin bilinmesi idi. Ayrıca padişahın amacını hepimize açıklamak ve düşüncelerinizi de öğrenmek istiyorduk. En önde gelen isteğiniz, vergilerin yeniden hesaplanarak daha adilane bir şekilde dağıtılıp toplanması olduğu anlaşıldı. Bunun gerçekleştirilmesi ise ancak, halkın gerçek durumunun bilinmesine bağlıdır. Gerçi Tanzimat'ın ilk yıllarında muhassıllar

⁵⁸ Lütfi, VIII, s. 9-10.

vasıtasıyla her ne kadar bu yapılmak istenmişse de, kayıtların yetersizliği ve daha başka nedenlerle başarı elde edilmedi. Bu defa özel olarak memur görevlendirme yerine, her yörenin vali ve defterdarının gerekli inceleme ve mal-mülk yazımı işini gerçekleştirmeleri uygun görüldü. Ayrıca, oluşturulacak “İmar Meclisleri” vasıtasıyla yapılacak araştırma sonucu nereye ne kadar şeyin gerektiği anlaşılacak ve sonra gereken yapılacaktır.

Bazılarının vergilerin, ürün alındıktan sonra toplanmasını istediniz. Bu istek yerinde görüldü. Yol ve köprü yapımı ile su yollarının onarımı padişahımızın da isteği olduğundan, gerekenlerin yapılması, Meclis-i İmâriye'ye havale olundu.

Hükümet, devlet görevlileri ve sizlerle el ele vererek, çok çalışarak, bu işlerin başarılmasını sağlayacaktır. Memleketinize vardığınızda alınan kararları ileri gelenlere, halka anlatın. Salı günü, son toplantıyı yaptıktan sonra gideceksiniz. Meclis-i İmâriye memurları da yola çıkacaklar. Hepinize teşekkür ederim⁵⁹.

12 Mayıs 1845'te yapılan bu toplantıdan sonra 18 Mayıs 1845 tarihinde Meclis-i Vâlâ üyeleriyle eyalet temsilcileri son kez bir araya geldiler. Vedalaşma toplantısı niteliğinde olan bu görüşmeden sonra dönüş masrafları hazinece ödenerek, temsilcilerin geri dönmelerine izin verildi. İmar meclisleri üyeleri de onlarla yola çıktılar⁶⁰.

Her eyaletten halkın sorunlarını dile getirmek üzere merkeze çağrılanların kimler olduklarını ve ne gibi önerilerde bulduklarını, etraflıca ele almak ayrı bir çalışmayı gerektirmektedir. Verdiğimiz sınırlı bilgiler gösteriyor ki, temsilcilerin imparatorluğun içinde bulunduğu genel çıkmazdan haberleri yoktur. Öneri ve istekleri yıllar yılı süregelen özelemlerle ilgilidir. Bunlarla yapılan görüşmelerden çıkan somut sonuç “Geçici İmar Meclisleri” oluşturulması ve bu yolla yeniliklerin uygulanması çabasıdır.

Daha önce sözünü ettiğimiz teftiş yöntemi olumlu sonuç vermeyince, bu kez imar meclisleri vasıtasıyla yeni bir denetim gerçekleştirilmek

⁵⁹ Konuşmanın bir sureti Takvim-i Vekayı, defa 287'de yayınlanmıştır. T. Mümtaz Yaman, bu konuşmanın bir kısmını Reşit Paşa'nın kapanış nutku diye yayınlamıştır ki doğru değildir. Bkz. Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi, (İstanbul 1940), s. 111, not 1.

⁶⁰ Takvim-i Vekayı, defa 287. Bu toplantıdan sonra ileri gelenler (Eyalet temsilcileri), Meclis-i Vâlâ aracılığı ile Padişah'a “teşekkürnâme” sunmuşlar ve karşılığını almışlardı. Özetlenen düşüncelerin tekrarı ve karşılıklı iltifatlarla dolu bu yazışmalar Takvim-i Vekayı, defa 288'de yer almıştır.

istenmiştir. Bunun için de imparatorluk on bölgeye ayrılmış, her bölgeye birer meclis gönderilmiştir.

Meclis-i Vâlâ kararı gereğince oluşturulan geçici imar meclisleri şunlardı:

1 - Konya Eyaleti İmar Meclisi, 2 - Hüdâvendigâr ve Bolu Eyaletleriyle, Biga Sancağı Meclisi, 3 - Sivas ve Ankara Eyaletleri Meclisi, 4 - Diyarbakır Eyaleti ile Maden-i Hümâyun Kazaları Meclisi, 5 - Erzurum Eyaleti Meclisi, 6 - Vidin-Niş Eyaletleri Meclisi, 7 - Üsküp-Rumeli Eyaleti Meclisi, 8 - Selanik Eyaleti Meclisi, 9 - Tırhala Eyaleti Meclisi, 10 - Elviye-i Selâse Meclisi.

Her meclis için bir başkan ve iki üye görevlendirilmişti. Üyelerden birisi ilmiyeden, öbürü ise yönetimden anlayan kimseler arasından seçilmiş bulunuyordu. Başkanların hepsi askerdiler ve mirlivâ rütbesinde idiler ⁶¹. Ayrıca her meclis için yeterli kâtip görevlendirilmişti.

İmar meclislerinin görevleri, ülkenin bayındır kılınarak, halkın güvenlik ve refah içinde yaşamını sürdürecektir yararlı işler yapmak olarak belirlenmişti. Üye ve başkanlığa getirilenlerin gördükleri eski hizmetler ve unvanlarına bakıldığında, asker, sivil yönetici (özellikle maliyeci) ve şer'i hukuku temsil eden kimseler oldukları görülür. Böylelikle meclis her alanda denetleme ve inceleme yapabilecek niteliğe sahip kılınmıştı.

Gerek meclislerin başkanlarına ve gerekse üyelerle, kâtiplerine yeterli maaş bağlanmıştı. Böylece onların gezip dolaştıkları yerlerde halka yük olmamaları sağlanacaktı ⁶².

Geçici imar meclisleri yedi-sekiz ay kadar kendilerine verilen bölgeleri dolaşmışlar, uğradıkları şehir ve kasabalarda saptadıkları bazı yolsuzluklarla, uygunsuzlukları raporlar halinde posta ile İstanbul'a göndermişlerdir. Bu raporlar, Meclis-i Vâlâ'ya sunularak, gerekenlerin yapılmasına çalışılmıştır. Özellikle yol, köprü, su yolu yapımı ile ilgili isteklerin yerine

⁶¹ Kurulan imar meclisleri ve üyelerinin adları Takvim-i Vekayı, defa 287'de yayınlanmıştır. Aynı liste, Lütfi, VIII, s. 16'da da yer almaktadır. Ancak, burada iki üye kâtip olarak gösteriliyor. Konya Eyaleti İmar Meclisi Başkanlığı'na Mirliva Selim Paşa, üyeliklere ise, Nazım Efendi eski Mekke Kadısı Tevfik Molla Efendi atanmıştı. Hüdâvendigâr ve Bolu Eyaletleriyle, Biga Sancağı Meclisi başkanlığına, Tophane-i Âmire mirlivalarından Mehmet Paşa, üyeliklere kapı kethüdalarından Arif Zeki Efendi ile eski Halep Kadısı Nafi Molla getirilmişti.

⁶² Ayniyat, 392, s. 80-81. Bütün valilere gönderilen 23 Mayıs 1845 tarihli sadrazamlık yazısında, oluşturulan imar meclisleri hakkında bilgi veriliyordu. Meclis üyelerinin ücret aldıkları, bu yüzden giderlerini kendi keselerinden karşılayacakları hatırlatılıyordu.

getirilmesinde İstanbul'a yakın yerlerden başlanmış, diğer bölgelerde yapılacak yollar, limanların keşif işlemlerine girişilmişti. Taşradan gönderilen raporlar Meclis-i Vâlâ'da görüşüldükten sonra yapım işleri için bir program yapılmıştı. Bu program çerçevesinde Adana, Niş, Üsküp, Bursa, Konya, Ankara ve Çankırı sancaklarında elliden fazla onarım gerektiren köprü ve benzeri yerin ayrı ayrı hesapları çıkarılarak, ne kadar masraf yapılacağı belirlenmiş ve eyalet valilerine bildirilmişti. Gereken paranın bölge vergi gelirinden karşılanması, vakıflara bağlı yerler için yapılacak masrafların da kurumlarınca karşılanması gerektiği belirtilmişti⁶³.

Öte yanda öncelik yine İstanbul'a yakın yörelere tanınmıştı. İzmit ve Gelibolu yöresinde girişilecek yapım ve onarım işlerinin daha iyi yürütülmesini sağlamak amacı ile Serasker Süleyman Paşa İzmit, Kaptanı Derya Mehmed Ali Paşa Gelibolu'nun yönetimiyle görevlendirildiler. Ayrıca Trabzon ile Erzurum arasındaki yolun genişletilmesi ve onarımı için girişimler oldu. Bursa-Gemlik yolunun yapımına başlandı. Ne var ki Meclis-i Vâlâ Başkanı Süleyman Paşa'nın görevinden alınması ve hükümette yapılan değişiklikler, bu olumlu girişimlerin sürüncemede kalmasına yol açtı. Trabzon-Erzurum yolu uzun süre tamamlanamadı. Diğer girişimler de

⁶³ Lütfi, Süleyman Paşa'nın Meclis-i Vâlâ başkanlığından alınmasından sonra, hükümette yer alan değişiklik nedeniyle imar meclislerinin gerekli ilgiyi görmediğini belirtmektedir. Yapılan masrafların işe yaramayıp boşa gittiğini, onarım ve yapım işlerinin de sürüncemede kaldığını vurgulamaktadır. Bkz. Lütfi, VIII, s. 17.

İmar meclisleri daha çok onarım ve yapım ile ilgili sorunlara eğilmişlerdi. Gönderdikleri raporlar genellikle hamam, çeşme, yol ve su yolu tamirine iliskindi. Örneğin, Ankaravî merhum Şeyhülislâm vakfından Ankara'da bulunan hamam ve çeşmeler su yollarının zamanla bozulmuş olduğunu, İstanbul'a çağrılan vücut ve kocabaşlar, Meclis-i Vâlâ'ya bildirmişlerdi. Bu hususun araştırılması, Ankara İmar Meclisi memurlarına havale edilmiş, onlar da gönderdikleri raporda, tamirin gerekli olduğunu belirtmişlerdi. Bunun üzerine Evkaf-ı Hümayun Nazırı ile Ankara mutasarrıfına, gerekli onarımın yapılması emredilmişti. Ayniyat, 383, s. 58-59.

Takvim-i Vekayi'de de imar meclislerinin çalışmaları ile ilgili bilgilere rastlıyoruz. Örneğin, gazetenin defa 295'in de (Arahık başları 1845), Tanzimat'ın uygulandığı bölgelere gönderilen "Meclis-i imariye" memurlarınca yollanan raporların peyder pey İstanbul'a ulaşarak, Meclis-i Vâlâ'da görüşüldüğü, gerekenlerin yapılmakta olduğu haberi yer almaktaydı. Çoğu yerlerde köprü, yol ve kaldırım yapılması istendiği, Meclis-i Vâlâ'da hazırlanan program çerçevesinde, Adana, Niş, Üsküp, Bursa, Konya, Ankara ve Kangırı (Çankırı) sancaklarında elliden fazla onarım gerektiren köprü ve benzeri yerin ayrı ayrı hesapları yapılarak, giderlerinin saptandığı belirtiliyordu. Eyalet valilerine gönderilen yazılarda gereken paranın "bölge hasılatından" karşılanması, vakıflara bağlı yerler için yapılacak masrafların da, kurumlarınca karşılanmasının uygun görüldüğü açıklanıyordu.

eksik kaldı. Para bulmada güçlük çeken hazine, bu tür girişimler için başlangıçta masraf yapmak zorunda kaldı. Lütfi'nin deyimiyle bu harcamalar da boşa gitti⁶⁴.

⁶⁴ Lütfi, VIII, s. 17.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA AÇILAN AMERİKAN OKULLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Yrd. Doç. Dr. İLKNUR POLAT*

Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde, Osmanlı eğitim-öğretim kurumları yanında faaliyet gösteren Yabancı Devlet Okulları köken itibarıyla iki boyutlu bir konudur. Önceleri Osmanlı tebaası gayr-ı müslim cemaatler tarafından açılan Millet Okulları'nı daha sonra Yabancı Devletler tarafından açılan Yabancı Okullar izlemiştir. Bu oldukça uzun bir zaman ve olaylar dizisi sonucu belli aşamalardan geçerek gerçekleşmiş bir olgudur. Bu süreci ve tarihsel gelişmeyi görebilmek için de 1453 lere kadar dönmemiz gerekmektedir.

Fatih Sultan Mehmet 1453 te İstanbul'u fethettiğinde burada bulunan Lâtin Cemaati'ne dillerinde ve dinlerinde serbestlik tanıdı. Böylece Fatih, kendinden önce varolan bir geleneğin devam etmesine, bu geleneği belli kurallara bağlayarak izin vermiş oluyordu. Lâtinler'e tanınan bu din, dil ve ayin serbestisi, onlara dinî adet ve geleneklerini sürdürüp, öğretecek kişilerin yetişmesi gerektiği düşüncesi ile bulunmaz bir fırsat hazırladı. Bu, yetiştirilecek kişiye eğitim verecek olan Kilise Okulları'nın açılması için yeterli bir neden oldu. Bu gerekçe ile başlangıçta bir-iki sınıflı olarak görülen, giderek gelişip büyüyen Kilise Okulları, her cemaate göre ayrı ayrı organize edilerek birer Millet okulu yanı cemaat okulu halinde eğitimi sürdürmeye devam etti. Zamanla büyüyen ve gelişen Millet Okulları bunda en büyük desteği Yabancı Devletlerden gördüler.

Osmanlı yönetimi ve toprakları üzerinde etkili olmaya çalışan Yabancı Devletler bunu sağlayabilmek için çıkar yol olarak kendilerine yakın bir topluluk belirleyerek onlara yardım yoluyla, taraftar kazanmak ve bu toplulukları kullanmak eylemini seçtiler. Bunun için maddi manevi yardımı da esirgemediler. Zamanla koruyucu devlet olarak bu toplulukları ve dolayısıyla da onların okullarını tam olarak denetimleri altına aldılar. Bunun yanısıra Yabancı Devletler Osmanlı topraklarında yaşayan kendi tebaalarının çocuklarını eğitmek amacıyla çeşitli imtiyazlardan ve tabii Kapitülâsyonlardan yararlanarak kendi okullarını açmaya başlamışlardı.

* Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi.

Cemaat Okulları ve tabii dolayısıyla da Cemaatler, Yabancı Devletler'in elde ettikleri bu çeşitli haklardan, onların kendilerine sağlayacakları her türlü yardımdan faydalanabilmek için Yabancı Devletler'in himayesine girmek istiyorlardı. Yabancı Devletler de kendi açtıkları okullar yanında Cemaat Okulları'na yardımlar yaparak, onları himayeleri altına alarak Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkilerini iki koldan sürdürmek ve güçlendirmek amacındaydılar. Bu karşılıklı istekler hedefine ulaşmakta gecikmedi. Birçok Cemaat Okulu Yabancı Devletler'in himayesi altına girdi hatta koruması altına girdiği devletin adıyla anılır oldu. Fransız-Rum Okulu, Amerikan-Ermeni Okulu gibi. İşte önceleri cemaatlerin açtıkları okullara yardım ve destek yoluyla etki eden, sonraları kendi okullarını açan Yabancı Devletler, himayelerindeki milletlerle olan ilişkilerini daha bir artırarak ve karşılıklı çıkar ve yararlar sağlayarak sürdürdüler. Bu gelişmelere en çarpıcı örneklerden biri de Amerikan Okulları konusunda görülmektedir. Amerikalılar, Osmanlı İmparatorluğu ile siyasi ilişkileri en geç kuran devletlerdendir. XIX. y. yılın ilk yarısında oldukça geç ilişki kurmuş ve bu açığı kapatacak şekilde etkinlik göstermiştir. Öyle ki maddi gücü ve izlediği siyaset sayesinde, kendinden çok önceleri bazı haklar elde etmiş olan Fransızlarla boy ölçüşecek hale gelmiştir. Cemaat-Yabancı Devlet ilişkisi çerçevesinde ticaret ve misyonerlik faaliyetleri yoluyla başlayan eğitim-öğretim olgusu ve bu konuların birbirine olan girifliği Amerikalılar açısından daima yararlı ve gündemde olmuştur.

Amerikan Okulları'na köşeleri, Misyonerler, Okul ve Konsolosluk'tan oluşan bir üçgen gözüyle bakmak ve bu temel taşların ortaya çıkardığı görünümü sergilemek, bu üçgenin oluşturduğu Ermeni sorununu ortaya koymak yalnız eğitim olgusunun değil, siyasi ve dinî çalışmaların da boyutlarını meydana çıkaracaktır.

Tıpkı diğer Yabancı Devletler'in kendilerine yakın (dinî ve siyasi açıdan) bir topluluk belirleyip korumaları altına almaları ve etki etmeleri gibi Amerikalılar da Ermeniler'i himayeleri altına almışlardır.

Amerikalıların, Ermenileri himayeleri altına almalarındaki en önemli sebep, Amerikalı misyonerlerin Ermeniler'i Protestanlığa kazandırma gayeleri sonucu Ermeni-Amerika ilişkisi ve yakınlığının ortaya çıkmasıdır. Ruslar'ın Ortodokslar'ı, Fransa ve Almanya'nın Katolik Ermeniler'i, İngilterenin Protestan Ermenileri himaye etmesi gibi Amerika da Protestan mezhebine kazandırılmış Ermeniler'i koruması altına almıştır. Böylece onlar için çalışmanın yanısıra onları da kendi çıkarları doğrultusunda kullanma yoluna gitmişlerdir. Bu karşılıklı ilişki ve etkileşimin başlangıcı ise

ticaret yoluyla olmuştur. Osmanlı Ülkesine gelen ilk Amerikalılar tüccarlardı. İlk defa 1797 de görülen ticaret gemileri ve dolayısıyla ticari ilişkiler sonucu 1830 yılında Amerika ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ilk Ticaret anlaşması imzalanmıştı¹. Bu anlaşma Amerika'ya en ayrıcalıklı devlet olma statüsünü tanıdığı gibi Amerikalı tüccarlara da Osmanlı Devleti'nde ve Osmanlı Devletinin müdahalesi olmadan her millet ya da dinden simsar kullanma hakkını veriyordu². Simsar denince de akla Rumlar ve Ermeniler geldiğinden Amerikalı misyonerlerin Ermeniler'i Protestanlığa kazandırma çabası sebebiyle başlayan Amerika-Ermeni yakınlaşması sonucu Amerikalı tüccarlar Ermeni simsarlarla işbirliğine girdiler. Bu ilişkiyle Ermeniler ve Amerikalılar arasındaki yakınlaşma öylesine büyük boyutlara ulaştıki Amerikalılar onları himayeleri altına almakla kalmadılar onlara vatandaşlık hakkını da tanıdılar. İşte simsarlarla başlayan bu yakınlaşmanın yanında misyonerlerin etkin faaliyetleri sonucu Protestan Ermeniler'in himayesi ve yardımı eğitim alanında da kendini göstermeye başladı.

Amerikan eğitim-öğretim kurumları ancak misyonerlerin yardımıyla etkin olmuş, zaman içerisinde gelişerek istenen düzeye gelmiştir.

MİSYONERLİK HAREKETLERİ VE DİN PROPAGANDASI:

Misyoner-okul ilişkisini daha da iyi kavrayabilmek açısından önce misyonerlik hareketleri ve din propagandası üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır.

Misyonerlerin gayeleri din eğitimi vermek, kendi mezheplerine mümin kazandırmak ve okullarda okuyan ya da dairelerde çalışan gençleri, misyonerlik hareketinin genişletilmesi için yetiştirmektir. Zamanla bu amaçtan uzaklaşıp dinî amaçlar yanında siyasi amaçlara da yöneldiler ve zaman zaman siyasi gayenin ağır bastığı bir çalışma temposuna girdiler. İşte Amerikalı misyonerler de bu doğrultuda Ermenileri Protestanlığa kazandırma konusunda öylesine büyük bir çaba sarfettiler ki sonunda 1848 de Osmanlı Devleti Protestanları ayrı bir cemaat olarak resmen tanımakla kalmadı, Ermeni milleti Gregoryan, Katolik ve Protestan diye üçe bölündü³. Misyonerleri destekleyen en büyük güç de 1810 da kurulan ve

¹ Bilâl Şimşir, Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine, Atatürk Üniversitesi yay. 628, Erzurum, 1984, s. 79

² Bilâl Şimşir, a.g.e., s. 81

³ Bilâl Şimşir, a.g.e., s. 94

faaliyetlerinde etkin olan “American Board of Commisioners for Foreign Missions” adlı Misyonerlik örgütüyüdü. Boston’da kurulan bu örgüt özellikle de 1819 da Türkiye topraklarını programına alınca 1821 den itibaren misyonerlerini göndermeye başlamıştı⁴. 1830 larda Amerikalı misyoneler, İstanbul merkez olmak üzere “4” çalışma bölgesi belirlemişlerdi.

1 - Rumeli Bölgesi; Filibe, Samakov, Selânik ve Manastır yörelerini içine alıyordu ve amacı Bulgaristan’ın bağımsızlığına kavuşması idi.

2 - Batı Anadolu Bölgesi; İstanbul, İzmit, Bursa, Merzifon, Kayseri ve Trabzon yörelerini içine alıyordu.

3 - Orta Anadolu Bölgesi, Toros Dağları’nın güneyinden Fırat Nehri vadisine kadar olan yerleri kapsıyordu.

4 - Doğu Anodulu Bölgesi; Harput (Elâzığ) Erzurum, Van, Mardin ve Bitlis şehirleri ile Rus ve İran sınırına kadar olan yerleri kapsıyordu⁵.

Bu veriler Amerikalı Protestan misyonerlerin ülkeyi karış karış etki ve çalışma alanları içine aldıklarını ve çok kapsamlı bir çalışma ile American Board örgütünün tüm misyoner teşkilatlarını geride bıraktığını göstermektedir. American Board örgütünden daha sonra sözetmek üzere önce misyonerlerin faaliyetlerine biraz değinelim.

1901 tarihli Yıldız Saray Arşivi’ne ait bir belgede misyonerlerin Protestanlığa mümin kazandırma çabalarından söz edilmektedir. Belgede bazı araştırmalar için İzmir’de bir heyet toplandığından, bir rapor hazırlandığından bahsedilmekte ve raporda misyonerlerin Osmanlı Devleti’ndeki halkı kendi dinlerine davet ettikleri bunda da başarılı oldukları, oysa tanınan din serbestisinin sadece kendi dinini icra konusunda geçerli olduğu; yoksa halkı Protestanlığa teşvik etmek anlamında olamayacağı, bu durum için gerekli tedbirin alınması, misyonerlerin hareketlerinin herhangi bir istenmeyen olaya sebebiyet vermemesi için dikkat edilmesi gibi hususlar belirtilmektedir⁶.

Misyonerler maddi açıdan güçlü, birçok yönden bilinçli, plânlı ve programlı hareket etmişler adeta bir teşkilât disiplini içinde çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Bu plânlı, programlı disiplin içinde göze çarpan önemli bir olgu da, toplantılar düzenlemiş olmalarıdır. Bu toplantılardan birinden sözeden 1905 tarihli Yıldız Arşivi belgesinden kısa bir alıntı yapalım.

⁴ Bilâl Şimşir, a.g.e., s. 92

⁵ Fethi Tevetoğlu, Amerika Birleşik Devletleri ve Ortadoğu, Türk Kültürü Dergisi, S. 266, s. 386

⁶ Erol Kırşehirlioğlu, Türkiye’de Misyoner Faaliyetleri, İstanbul 1963, s. 151.

“Maraş’da mukim Amerika misyonerlerinden Mr. Mikalim tarafından Haçin’de mukim Amerikalılar serlevhasıyla mah-i hal-i ruminin yirmiyedinci günü Maraş merkezinden çekilmiş telgrafta ‘vaızlar meclisi Maraş’ta bulunacak ve müntehiplerinize de bildirileceği’ ibaratının muharrer olduğu ve bundan maksat Halep ve Adana vilayetleri dahilinde de civarda bulunan Protestan misyonerlerinin Maraş’ta tecemmü edeceklerinin hafiyen icra kılınan tahkikattan anlaşıldığı...”⁷.

Görülüyorki misyonerler birbirinden kopuk değil aksine birbiri ile bağlantı ve düzen içersinde çalışmalarını sürdürmektedirler. Bu toplantılar da buna örnektir. Yine, ikinci bir toplantı düzenlendiğine dair olan belgemiz 1906 tarihidir. Belgeden kısa bir alıntı yapıyoruz.

“Bitlis, Erzurum, Harput, Mardin Amerika misyonerleri reislerinin bazı müzakeratta bulunmak üzere kariben Van’da içtima edecekleri arz ve ihbar kılınmış...”⁸.

Misyonerler çok yönlü olarak sürdürdükleri faaliyetlerinde, bu çeşit toplantılar yanında, etkilemek istedikleri ya da korumaları altına aldıkları topluluklara destek olarak, telkinlerde ve yardımlarda bulunarak, silah vererek ve okul, yetimhane gibi kurumları kullanarak da etki olmuşlardır.

1906 tarihli bir belgede, Sivas Vilâyetinde ve civarında bulunan bazı Amerikalı misyonerlerin aslında Amerikalı misyonerler olmadığı, o kıyafete girmiş kötü niyetli Ermeniler’in oldukları ve bunların misyoner bile olsalar bu kıyafetle böyle şehir civarında dolaşmalarının halk için kötü örnek ve olumsuz bir hareket olacağı belirtilmektedir⁹. Bu çeşit etkilemeler yalnızca telkin ya da görünüş seviyesinde kalmamış, maddi yardımlar da yapılmış, bunun yanında silah da sağlanmıştı. Konu ile ilgili 1893 tarihli bir belgeden kısa bir alıntı yapalım.

“Protestan misyonerlerinin esliha ve evrak-ı muzırıra tevziyle ahaliyi ihtilâle tahrik hususunda vukua gelen mefsedetlerine karşı...”¹⁰ 1987 tarihli bir belgeden daha alıntı yaparak değerlendirmemize geçelim.

“Bebek’te bulunan Robert Kolej nam mektebin müdiri ile mualliminin Rumeli Hisarı ile civarında meskun bulunan Ermeniler’in hicretlerini teshil ile beraber bunlara muavenet-i nakdiyede bulunmakta oldukları mesmu-âli buyrulduğundan...”¹¹.

⁷ Erol Kırşehirlioğlu, a.g.e., s. 149

⁸ Erol Kırşehirlioğlu, a.g.e., s. 161

⁹ Erol Kırşehirlioğlu, a.g.e., s. 147

¹⁰ Erol Kırşehirlioğlu, a.g.e., s. 146

¹¹ Erol Kırşehirlioğlu, a.g.e., s. 145

Alıntılardan da anlaşılacağı gibi özellikle de başta misyonerler olmak üzere Amerikalılar tarafından Ermeniler'e hem para hem de silah yardımı yapılmıştır. Üstelik bir ihtilal teşviki yapmakla kalmamışlar, müslüman halk ile Ermeniler arasında bir Ermeni katliamına sebep olabilecek durumdan endişe duyduklarını Amerika Senatosu'nda beyan etmişlerdir ¹².

Misyonerlerin en güçlü etkileme organı ise okullardı. Okullar ve onların yanında yetimhane, hastane gibi bir çok kurum, dinlerini yaymak, siyasi açıdan da toplulukları etki altına almak için en güzel vasıtaydı. Bu kurumlardaki ısrarlı çalışmalarına bir örnek te 1901 tarihli bir belgede görülmektedir.

“Haçın kazasında Amerika misyonerleri tarafından mukaddema inşa edilmiş olan eytamhanenin gittikçe kesb-i vüs'at etmekte ve Ermeni çocuklarının cebren denilecek surette eytamhaneye ithâl edilmekte olduğu ve Protestan mezhebinin olhavalide tevsii'ne misyonerler tarafından malen ve bedenen çalışmakta bulunduğu ve bu maksad için Kozan'da dahi bir eytamhane ile sanayi mektebi namı altında bir mahal küşad edildiği maruzât-ı vakiden malum-ı âli buyrulmuş olup...” ¹³. Verdiğimiz bütün belge örneklerinde de görüleceği gibi Protestan misyonerler dine mümin kazandırmak için özellikle de Ermeniler üzerinde çabalarını yoğunlaştırarak faaliyetlerini sürdürmüşler, bu yolda maddi yardımlar yanında başta okullar olmak üzere çeşitli kurumları da gayeleri doğrultusunda kullanmışlardır. İşte ticaret ve tüccarlar yoluyla başlayıp, misyonerler kanalıyla süren Ermeni Protestanları himaye konusu daha sonra Amerika Devleti'nin Osmanlı toprakları için belirlediği siyasetin basamaklarından biri olmuştur. Amerika, Ermenileri, onların istekleri için çaba harcıyormuş gibi bir görünümle yönlendirmiş ama kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak amacını gütmüştür. Çünkü Amerika için önemli olan Ermeni milleti değil onların kendilerine sağlayacağı imkânlardı. Bunu doğrulayan görüşü ise yine Amerikalı bir Konsolos, Amerika'nın Sivas Konsolusu Mr. Jewet, sözkonusu etmiştir.

“...Ermeniler karakersiz ve yurt sevgisinden yoksun bir topluluktur. Sıradan bir Ermeni göze girmek ve para kazanmak ve hatta intikam almak için casus, muhbir ve çok zaman da sahte muhbir olmaktadır.” ¹⁴

¹² Erol Kırşehirlioğlu, a.g.e., s. 157

¹³ Erol Kırşehirlioğlu, a.g.e., s. 150

¹⁴ Bilal Şimşir, Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas Vilâyeti, Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri (24-26 Nisan 1985) Cumhuriyet Üniversitesi yay. No: 17, 1986 Sivas, s.

“Ermeniler aleyhindeki dellileri, genellikle Türkler değil, Ermeni casuslar, paralı Ermeni muhbirler veya *tutukluların Ermeni arkadaşları* toplamaktadır.”¹⁵

Amerikalılar’ın Ermeniler hakkında bu kadar olumsuz düşünmelerine rağmen onları korumak ya da yardımcı olmak için ellerinden geleni yapmaları nasıl açıklanabilir? Bu ancak Türkiye’nin yeraltı ve yerüstü zenginliklerinin kullanılabilmesi için bir hak sağlamak, söz sahibi olmak amacı ile Ermeniler’in aracı olarak kullanılması düşüncesi ile açıklanabilir ki, bunun için Ermeniler’in bağımsız bir varlık olarak kendini göstermesi, Türk toprakları üzerinde bağımsız bir devlet kurmaları yolunda Amerikalılar uğraş vermişlerdir. Bunda hem siyasi hem de ekonomik nedenler söz konusudur. Amerikalılar’ın istedikleri şey Ermeniler’in varlığının ortaya konması ya da güçlenmesi değildi. Önemli olan Ortadoğu’da yerleşebilmek ve kendilerine sadık bir devlet yaratmak, Rusya açısından da onların Akdeniz’e inişini engelleyebilecek bir tampon devlet oluşturmaktı. Bu siyasi sömürgeciliğin hedefi ise biraz önce sözünü ettiğimiz yeraltı ve yerüstü kaynaklarıydı. Osmanlı toprakları üzerindeki zengin kaynaklar hakkında sık sık Konsolosluklar tarafından raporlar düzenlendiği bilinmektedir. Bu raporlarda biri de Amerika’nın Sivas Konsolosu Mr. Jewet tarafından verilen 4 Kasım 1887 tarihli rapordur. Bir kısmını aktarıyoruz.

“Anadolu’nun maden kaynakları zengin ama pek az geliştirilmiştir. Bir başka hükümetin elinde olsaydı, bu maden kaynakları yüzyılın en büyük verimini ve servetini sağlardı. Ama bugünkü koşullarda bunlar hemen hemen hiç değer taşımıyor.”¹⁶ Kaynakların zenginliği, bir başka devletin ancak bunu değerlendirebileceği açıkca belirtilmiştir. İşte bu ekonomik çıkar, Amerikalılar’ı Ermeniler’in koruyucusu durumuna getirmiş, bu yoldaki çabalar ve politik oyunlar büyük bir sorun yaratılmasında önemli bir etken olmuştur.

Amerikalılar’ın Ermeniler için verdiği uğraş birkaç yönde gelişmiştir.

— Osmanlı toprakları üzerindeki Ermenileri himayesi altına alıp etkilemiştir.

— Amerika’da Ermeniler’i ezilmiş, zavallı bir toplum olarak tanıtarak hem duygusal yönde hem de maddi kaynak açısından onlara taraftar toplamıştır.

¹⁵ Bilal Şimşir, a.g.e., s. 102

¹⁶ Bilal Şimşir, Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine, a.g.e., s. 111

— Propaganda aracıyla ile hem tüm Ermeniler arasında yerini almış hem de bu düşüncelerini her Devlete anlatabilme olanağını bulmuştur.

— Misyoner cemiyetleri sayesinde her Ermeni ile ilişki kurabilmiş her Ermeniye etkisi altına alabilmiştir.

— Konsolosluklar kurarak kendi vatandaşlarına yardımcı olmak yanında, hem Ermeniler arasındaki hem de kendisi ile Ermeniler arasındaki bağı sürdürmüş, daima canlı ve taze tutmuştur.

Amerikan vatandaşları için okullar açmak yanında, Ermeniler'in de devam edebilecekleri okullar açmış ve onları bilinçlendirmeye çalışmıştır.

Okul konusundaki çabalar iki kolda gelişme göstermiştir.

1 - Amerika Devleti'nin açtıkları okullardaki faaliyetler

2 - Amerikalı misyonerlerin açtıkları okullardaki faaliyetler

AMERİKAN MİSYONER OKULLARI:

Amerikan Okulları hakkında ayrıntılı bilgiyi daha sonraya bırakarak Amerikan Misyoner Okulları üzerinde biraz durmak istiyoruz. Amerikalı misyonerlerin Ermeniler'i Protestanlığa kazandırma amacı ile gerçekleştirdikleri faaliyetlerden biri de Okul açmaktır. Bu sayede eğitim yoluyla okullarda okuyan Ermeni çocuklarını, hem çocuklara verilen eğitim sayesinde hem de çocuklar aracılığı ile onların aileleriyle temas kurup yardımcı olarak Ermeni ailelerini etkileri altına almak düşüncesindeydiler. Bunu özellikle de Ermeniler'in nüfus bakımından yoğun olduğu yerlerde okul açarak gerçekleştirmeye çalışmaları beklenen etkiyi göstermiştir. Burada önemli olan şey bu misyoner okullarında Ermenilere verilen ideolojinin ne olduğudur. Bu ideolojinin ne olduğunu yine bir Amerikalı'nın ağzından aktaralım. Amerikalı Prof. Earle "American Missions in the Near East" adlı eserinde şunları söylemektedir:

"Amerikan misyoner okullarında Ermeniler dillerini ve tarihsel geleneklerini yeniden üstün tutmayı öğrendiler. Batı'nın siyasal toplumsal ve ekonomik ilerleme ideallerini tanıdılar. Buldukları duruma karşı daha etkin bir hoşnutsuzluk duymayı ve köylü müslüman komşularına karşı keskin bir üstünlük duygusu beslemeyi elde ettiler."¹⁷

Ermeniler için ilk misyoner okulu 1834 te İstanbul'da Beyoğlu'nda açılmıştır. Çalışmalarını daha da hızlandıran misyonerler 1852 de sonradan çok önemli bir merkez durumunu alan Harput Misyoner İstasyonu'nu

¹⁷ Milliyet Gazetesi, Politika Kazası Köşesi, 29 Eylül 1984 Köşe yazarı: Örsan Öymen

açmışlardır¹⁸. Bundan “7., yıl sonra da Harput’ta Amerikan Misyoner Koleji diğer adıyla “Fırat Koleji” faaliyete geçmiştir. Ermeniler’in “Yeprad Koleji” dedikleri okulun amacı önceleri Ermeni-Protestan din adamları yetiştirmektir. 1880 lerden sonra lâik eğitime önem verilerek geliştirilmeye ve genişletilmeye başlanmıştı. Buradan mezun olan birçok Ermeni gencin öğretimine devam etmek üzere Amerikaya gönderildiği, çoğunlukla da Amerikan vatandaşlığına getikleri bir gerçektir¹⁹.

AMERİKÂN OKULLARI:

Amerikalılar, özellikle 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nin yayınlanmasıyla okulların faaliyetlerine devam edebilmeleri için ruhsat almaları yükümlülüğünden sonra istedikleri rahat ortamı bulamamışlardı. Önceleri ruhsatsız ve izinsiz olarak rahatça açtıkları ve faaliyetlerini sürdürdükleri okullara nizamnamenin yayınlanmasından sonra ruhsat alma zorunluluğu ortaya çıkınca huzursuzluklarını hem ülkelerinde dile getirmişler, hem de resmi kanallar aracılığı ile Osmanlı hükümeti’ne duyurarak bu konuda ayrıcalık istemişlerdir. Konu ile ilgili 1903 tarihli Washington’dan İstanbul’daki Amerika Sefiri Leşman’a (okunduğu gibi yazılmış) gönderilen bir telgraf örneği olan belgede²⁰. Okul konusunda Amerikalılar’ın müşkülâta düştükleri, oysa bu müesseselerin Osmanlı Padişahı’na sadık bir şekilde faaliyetlerini sürdürdükleri, çalışanlar arasında da bir fesada yolaçacak kimsenin bulunmadığı belirtilmiş, Amerika ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkinin devamı için Amerika Başkanı tarafından gönderilen ve çekilen müşkülâtın kalkacağına inandığı belirtilen bir beyannameden de söz edilmiştir. Bu beyannamede yer alan Amerika Devleti’ne diğer devletlere tanınmış olan imtiyazların tanınmasını isteyen dileğe gelince, önce belgeden kısa bir alıntı yapalım.

“... Reis’in (Amerika Başkanı) * 1901 senesinde Fransa’ya ve olvakiten beri Rusya, Almanya ve İtalya’ya bahş buyrulan aynı teminat ve müsaadatin Amerika tebaasına ve Amerikalılar’ın müessesatına da teşmil buyrulmasını arzu ve intizar eylediği...”²¹

Belgenin devamında Beyrut’ta bulunan Fransa mektebine tanınan müsaadenin Beyrut’ta bulunan Protestan Tıp Okuluna da tanınması

¹⁸ Bilâl Şimşir, Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine, a.g.e., s. 94

¹⁹ Milliyet Gazetesi, 29 Eylül 1984. a.g. yazı,

²⁰ Erol Kırşehirlioğlu, Türkiye’de Misyoner Faaliyetleri, a.g.e., s. 154

* Beyannameyi gönderen başkan 1901-1909 yılları arasında görev yapan THEODORE ROOSEVELT olmalıdır.

²¹ Erol Kırşehirlioğlu, a.g.e., s. 154.

gerektiği, tanınmaması için bir sebep bulunmadığı, çünkü iki okul arasında bir fark olmadığı, Protestan Okulu'nun da tıpkı Fransa okulu gibi müessesatı-millîye'den sayılması gerektiği (sebep olarak Protestan Tıp Okulu'nun New York hükümetinin resmî mezuniyet belgesine haiz olduğu gösterilmiş) dolayısıyla da diğer devletlere tanınan hakların Amerika Devleti için de geçerli olmasının gerekli olduğu belirtilmiştir. Bu telgrafa cevap olarak Osmanlı Hükümeti, Amerikan müesseselerinin sayılarının çok olduğunu her gün huzursuzluk çıkardıklarını, bu müracattan önce konunun Hariciye Nazırı ile zaten konuşulduğunu, Misyonerlerin yanısıra bu kurumları tarafından birçok vasıtayla fesad çıkarılmaya çalışıldığını bildirmiştir²².

Daha sonra 1903 tarihli bir başka belgede ise, adeta bu fesad çıkarma faaliyetlerine örnek verilmiş, Amerika müesseselerinin diğer devlet müesseselerine tanınan haklardan yararlanabilmesi için bütün Amerikan kurumlarını gösteren bir defterin gönderilmesi gerektiği açıklanmıştır. Bu belgeden kısa bir alıntı yapıyoruz.

“... geçenlerde bir Ermeni tarafından bile Kastamonî’de islâm mahallesi arasında bilahare kilise ve mektep haline ifrağ olunmak üzere bir mesken-i hususi tedariki yolunda ne veçhile teşebüsatta bulunduğu...”²³

“... Memalik-i şahanedeki Amerika müessesatını mübeyyin defter henüz arz-ı hakipay-ı âlî kılınmamış olduğundan...”²⁴

1903 tarihli bir başka belgede ise yine bu defterler sözkonusu edilmiş ve Amerikalılarca izin istenen kazı-araştırma faaliyetine dikkat çekilmiştir. Bu belgenin bir kısmını aktaralım.

“...memalik-i şahanedeki Amerika müessesatı için iktizay-ı hal emr-i ferman buyrulmak üzere ana dair defterin bir an evvel arz ve takdimi lüzumunun ve hafriyat işine gelince bu babda malumat olmayıp sefaretce hafriyat icrası istenilen mahal Musul Vilayeti dahilinde Koyuncuk nam tepe ise tetkikat ve tebligât-ı mesbuka ile mütebeyyin olduğu veçhile orası mahalli-i mübarekeden olarak bittabî makrun-ı müsaade-i seniyye-i mülükâne olamayacağından evvelce sefaretce cevap verildiği gibi...”²⁵

²² Erol Kırşehirlioğlu, a.g.e., s. 155, 158

²³ Erol Kırşehirlioğlu, a.g.e., s. 158

²⁴ Erol Kırşehirlioğlu, a.g.e., s. 158

²⁵ Erol Kırşehirlioğlu, a.g.e., s. 158-159

Belgenin ekinden de kısa bir alıntı yapıp yorumumuza geçelim.

“Amerika mekteplerinin miktar ve müfredatı hakkında bir defterin istihsali, varsa keyfiyetin Hariciye Nezaret-i Celilesine ve aranılan talimat müsveddesinin...”²⁶

Osmanlı İmparatorluğu okul açılması konusunda dikkat ettiği bir çok hususun yanında özellikle de İslâm mahallelerde ya da vakıf arazilerinde yabancı okul açılmamasına özen göstermiştir. Kastamonu’da bir Ermeninin İslâm mahallesinde kilise ve okul olarak düzenlemek üzere bir mesken temin etmesini bu sebeple dikkate almış ve gelişmeler konusunda bilgi sahibi olmayı düşünmüştür. Sayılarının çokluğu ve huzursuzluğa yolaçtıkları gerekçesiyle her devletten istediği ve bütün kurumları özellikle de okulları içeren defterleri Amerikalılardan da istemiş, Amerika Başkanı’nın diğer devletlere tanınan hak ve ayrıcalıklardan yararlanma isteği üzerine bu defterler gelmedikçe konunun gündeme gelemeyeceğini bildirmiştir. Amerikalıların izin istekleri yalnızca Okul açma konusunda olmamıştır. Kurum açma (Konsolosluk, Hastane gibi) izni yanında kazı yapma gibi özel izinlerin de sözkonusu edildiği olmuştur. Bunu biraz önce verdiğimiz örnekte de açıkça görüyoruz. Yine bu “hafriyat” işine kazı yapılacak yerin din açısından kutsal sayılması sebebiyle izin verilemeyeceği belirtilmiştir. Bu durumun bildirildiği belgede Amerika Müesseselerini gösteren defterin gelip gelmediği konusuna yine dikkat çekilmiştir.

Nihayet beklenen defter gelmiş Amerikalılar “400” müessese için Osmanlı Hükümeti’nden ruhsat istemişlerdir. Bu defter ve ruhsat istenen “400” müessese hakkındaki belgeden bazı alıntılar yaparak yorumumuza geçelim.

“... kıraat ve mütalaa olunun tezâkirde sefâret-i mezkûrenin birkaç sene evvel Amerika müessesatını mübeyyin vermiş olduğu cetvelde mûnderic dörtyüzü mütevaciz müessesenin tasdiki taleb ve iltimas ile teşebbüsât-ı mısırane devam ettiği halde müessesat-ı müzkûre meyanında yerli tebaaya ait müesseseler bulunmasına binaen mezkur cedvelin suret-i umumiyede tasdiki cihetine gidilemeyeceği beyanıyla nezaretce sefîre vaki olan tebligat-ı muknîa üzerine müessesat-ı mevcudeden herbirini yegân yegân tedkik ederek senedat-ı tasarrufiyesi muntazam olmayanları veya yerli efrad ile müştereken tasarruf olunanları ve yerli tebaaya ait olanları bizzat reddedeceğini ve ancak bi’l-cümle evrak-ı tasarrufiyesi yolda olmak

²⁶ Erol Kırşehirlioğlu, Türkiye’de Misyoner Faaliyetleri, a.g.e., s. 159

üzere talep edeceği müessesatın kendisine tebliğ olunan irade-i seniyye-i cenab-ı mülükâne hükm-i celiline tevfikân Hükümet-i Seniyyece muamele-i tasdikeyesinin icrasını intizar ve müessesat-ı mezkûre hakkında bermantuk-ı emr-i ferman-ı hümayun-ı cenab-ı mülükâne diğerlerinden farklı muamele edilemeyeceği devlet-i metbuasınca da ümid edildiğini beyan etmiş ve müddet-i medideden beri devam etmekte olan ihtilâf-ı vakıa hüsn-ı surette tesviyesi hususuna irae-i teshilata temayül göstermiş olub ahiren sefir-i mumaileyhin Nezarete tevdi eylediği muhtırada münderic “on” kadar müesseseye müteallik muamelenin icrasını iltimas etmiş ve mezkûr muhtırayı tevdi eylediği sırada sebk eden beyanatı vechile lâlettayin birçok müessesatın kabul ve tasdikine çalışmayıp beynel-devleteyn münasebat-ı hasenenin halelden vikaye maksad-ı mültezimesiyle bu on maddeye hasr-ı matlub eylemiş...”²⁷.

Belgeden de anlaşılacağı gibi 400’ü aşkın Amerikan müessesesine ruhsat almak için elçilik tarafından Maarif Nezareti’ne başvurulmuştur. Gönderilen cetvele yerel bazı müesseselerin de dahil olabileceği belirtilerek onaylanamayacağını elçiliğe bildirilmesi üzerinde elçilik belirttikleri “10” Amerikan okuluna ruhsat istediklerini bildirmiştir. Ayrıca bu on tesis dışında ruhsat istemiyor yalnızca onları meşrulaştırmak için ısrar ediyor. Amerikalılar’ın bu 400 müessese üzerinde fazla ısrar etmeyip sadece 10 tanesi için ruhsat istemeleri Amerika ve Türkiye arasındaki iyi ilişkilerin bozulmaması açısından bir jest olarak kabul edilmiş görülmektedir. Önce hangi okullar için (belirtilen 10 tanesi) ruhsat istendiğini 1907 tarihli bir belgeden görelim. Yorumumuza daha sonra devam edelim.

“... 1 - Kayseriye ve Talas’da kâin zükûr ve inas mektepleri ve sıbyana mahsus bahçe mektebi ve hastahane ve misyoner ikametine mahsus haneler ve eczahane,

2 - Tarsus’da kâin kolej,

3 - Selânik’te kâin mabed ve misyoner ikametine mahsus hane ve müştemilâtı,

4 - Van’da kâin zükûr ve inas mektepleri ve eytamhane ve hastahane ve eczahane ve mabed ve misyoner ikametine mahsus haneler ve müştemilâtı,

5 - Selânik’te kâin sanayii ve ticaret mektebi,

6 - İzmir’de kâin zükûra mahsus mekteb ile inas mektebi,

²⁷ Başbakanlık Arşivi, İrade Hususî, No: 101, s. 1

7 - Adana'da kâin misyoner ikametine mahsus hane ve inas mektebi,
 8 - Sivas'ta kâin zükûr mektebi ve inas mektebi ve mabed ve misyoner ikametine mahsus haneler,

9 - Maraş'ta kâin inas koleji ve teoloji semineri yani ulum-ı diniyye tahsili için mekteb ve misyoner ikametine mahsus haneler,

10 - Beyrut'ta kâin kolej ile müştemilâtı"²⁸.

Onaylanması istenen okullara dikkat edersek aslında 400 gibi bir sayıdan hiç itirazsız 10'a iniş görünüşte Osmanlı Hükümeti'ne boyun eğiş hatta en önemsiz konularda bile büyük karşı çıkışlar gösterilen bir dönemde ve özellikle bu gibi kurumlarda böylesine bir hareket, bir jest adeta karara bir saygıdır. Ne yazık ki bu kadar iyimser olamıyoruz. Bu dönüş ince politik bir hesaptır.

Sanki büyük bir fedakârlık yapılmış 400 gibi bir sayı 10'a indirilmiştir. Aslında sayı bakımından 10 değil, yerleşim merkezi bakımından 10 ayrı kurumdan sözediliyor. Ama 10 maddede belirtilen kurumların yerine, niteliklerine ve faaliyetlerine çok yönlü hizmetler veren ayrıca bir değil birkaç kurumdan oluşan birimler olduğuna göz atıldığında zaten politik açıdan asıl amaç için her bakımdan uygun olan kurumların bunlar olduğu, Amerikan çıkarlarını sağlamak için yeterli desteği sağlayacak önemli istasyonlar durumunda buldukları, diğerleri olmasa da bunların istenen hizmeti verebilecek kurumlar oldukları açıktır.

Hem 400 okulun vereceği hizmeti sağlayacaklar hem de Osmanlı Hükümeti'ne karşı bu hoş görülme hareketle çok iyi bir puan da kazanmış olacaklardır. Okuluyla, hastanesiyle, eczanesiyle, misyoner ikametiyle, mabedleriyle tam kadro tam teşkilât bir çok birimden meydana gelmişlerdir. Amerikalıların öğrenciyi eğitmek yanında onlarla birlikte ailelerini de etkilemek amacı varken maddi yardımlar yanında sağlık hizmetleri de sağlanması sempatican kazanmak için en güzel yol değil midir? Bu amaçlar bu 10 merkez sayesinde rahatlıkla gerçekleştirilebilecektir. Burada önemli olan Amerikalılar'ın sayıyı indirmekle faaliyetlerinden ve etkinliklerinden hiç bir şey kaybetmemiş olacaklarının anlaşılmasıdır. Kısacası Amerikalılar faaliyetlerini meşrulaştırmak yoluna gitmişlerdir. Bunun için de ruhsat alma işlemine giriştiler. Sayısı bu kadar çok olan Amerikan Okullarından birkaçı hakkında bilgi verip faaliyetlerine değinmek bu konunun önemini daha da vurgulayacaktır.

²⁸ Başbakanlık Arşivi, İrade Hususi, No: 101 (ek)

HARPUT AMERİKÂN KOLEJİ:

Harput Koleji (Amerikalılar'ın FIRAT Koleji, Ermeniler'in YEPRAD Koleji dedikleri okul) 1859 da açılmıştır. İlk amacı Ermeni Protestan din adamı yetiştirmek olan kolej 1880 yılında genişletilerek lâik öğretime ağırlık vermiştir. Bu okul hakkındaki en sağlıklı bilgiyi Harput Konsolosluğu'nun okul hakkındaki raporlarından öğreniyoruz. Yeri gelmişken çok önemli bir konu olan Konsolosluklar üzerinde durmak istiyoruz. Hemen hemen bütün Yabancı devletler okul açtıkları ya da yoğun bir şekilde yerleştikleri veya nüfuzlarını artırmayı istedikleri yerlerde kendilerine destek olması bakımından birer konsolosluk açmışlardır. Konsoloslar resmi görevleri yanında okullara da yardımcı olmuşlar, onların siyasi faaliyetlerine de destek sağlamışlar hatta okullar, faaliyetleri, yöre halkı ve coğrafi durumu hakkında raporlar yazmışlardır. Genellikle bu desteği alan okullar hakkındaki bilgiler de Konsolosluk raporlarından öğrenilmektedir. Harput Konsolosluğu yeri ve etkinlikleri açısından önemlidir. Konsoloslukta çalışanların sayısı ve milliyeti konsolosluğun amacı ya da özelliği açısından yeterli bilgi sayılmalıdır. 13 Mart 1901 tarihli bir raporda Konsoloslukta toplam 300 Amerikan vatandaşının ve 16 Ermeninin çalıştığının belirtilmesi bu açıdan dikkat çekicidir. Bu arada Konsoloslukta görev almak isteyen bir Türk'ten kefil istendiği ve kefil olarak ta bir Ermeninin yeterli olacağını belirtildiği belge de çok önemlidir. Bunlar Konsoloslukların faaliyetleri açısından bilgi veren kaynaklardır²⁹.

Harput Koleji'nin Diploma törenini de düzenleyen Amerikan Konsolosluğu (Konsolos Thomas H. Norton) törende yapılan konuşmada hem yörenin problemleri üzerinde durmuş, hem de eğitim açısından bir değerlendirmesini yaparak Harput Koleji hakkında bilgi vermiştir. Konuşmada Harput Koleji'nde 1000'in üzerinde öğrenci bulunduğu, oldukça büyük boyutlarda yeni binalar yapılacağı, kolejde öğrencilere Amerikan ticaret yaşantısının, konfor ve servetinin tanıtılmış olduğu belirtilmektedir³⁰. Amerikalılar yalnız Harput'ta değil bir çok yerleşim merkezinde Konsolosluk açmışlardır. En önemli olanlar İzmir, Erzurum ve Harput Konsolosluklarıdır. (Bulabildiğimiz belgeler ışığında).

ROBERT KOLEJİ:

1863 te açılan bu kolej modern eğitimi ve Yabancı Dil öğrenimi açısından yalnız kendi ülkesinin vatandaşlarına değil Osmanlı devletine de

²⁹ American National Archives, Despatches from U.S. Consuls in Harput (1895-1906) Microcopy. T. 579, Roll 1, No: 44, 13 Mart 1901 tarihli rapor

³⁰ American National Archives, Despatches..., No: 61, 1 Temmuz 1901 tarihli rapor

yararlı olmuştur. Kolej Dr. Cyrus Hamlin ve Christopher Rhinelander Robert'in girişimleriyle ve maddi manevi destekleriyle açılmıştır.

1863-64 ders yılında (yıl sonunda) kolejde 20 öğrenci vardı. Aynı yıl Dr. Hamlin tarafından saat 6.30 dan 22.00 ye kadar sürecek dil kursları düzenlenmişti. Robert Kolej'i binasının inşaatı için izin istenmesine ait bir belgeden bazı alıntılar yapalım.

"... arsay-ı mezkûre bedel-i malume ile Amerika tebaasından mumaileyh Hamlin'e mekteb inşa olunmak üzere terk ve keyfiyet edilmiş olduğundan mezkûr arsa bazı emsaline tatbikan senevi üçyüz kuruş bedel ile mukataaya rabt kılınarak mumaileyh yedinde evkaf-ı hümayun canibinden ilmuhaber verilmiş ve ledel-keşf mekteb-i mezkurun üç katı nim kâgir olarak tulen ve arzen 42 şer ziraa murabbatül şekil ve kadden dahi yirmi arşun olmak üzere bina ve inşa olunduğu ebniye dairesinden bamüzekkere beyan ve imba ve olbabda tersim kılınan harita dahi takdim ve ibra olunmuş olmağla bu cihetle ruhsatı havi divan-ı hümayunumda işbu emr-i celilü'l-kadrim ısdar ve ita olundu..."³¹.

Belgede binanın özelliği, boyutları, arsanın bedeli ve plânının onaylandığı belirtilmiş, ruhsat verildiği açıklanmıştır. Böylece Rumeli tepelerinde Robert Kolej Kompleksinden "Hamlin Holl" adlı binan ilk taşı Amerikalı bakan Hon. E. Joy Morris tarafından 5 Temmuz 1865 te konmuş oluyordu. Binanın biriket ve demirleri İngiltere ve Avrupa'dan (Fransa, Belçika gibi devletlerden) ithal edildi. Bu malzemeler gümrüksüz ve işlemsiz olarak getirilmiştir³².

Hamlin çalışmaları Rumeli Hisarı'ndan izliyordu. Bina yangına dayanıklı bir tarzda inşa edildi. Bu ilk akademik bina 60.000 dolara mal oldu. Bir bodrum katından başka 4 katlıydı. Merkezde tıpkı Türk hanlarına benzer bir avlu bulunuyordu. Sınıflar, bürolar, laboratuvarlar, kütüpane ve müze yanında müdür ve ailesi için de kalacak yerler vardı³³.

1891 de Dr. Hamlin'in oğlu Dwight Foster Hamlin tarafından Bebek Robert Kolej kampüsüne ikinci bir bina yaptırıldı. 35.000 dolara mal olan bina "Science Holl" adını aldı³⁴.

³¹ Başbakanlık Arşivi, Yıldız tasnifi, No: 1, s. 1

³² Cyrus Hamlin, My Life and Times, Boston 1893, s. 451

³³ The Story of Robert College Old and New (1863-1982), Compiled by May N. Fincancı, İstanbul 1983, s. 10

³⁴ The Story of Robert College Old and New, a.g.e., s. 26

Yine 1891 de kolej müdürlerinden John Stewart Kennedy, Robert Kolej Kampüsünde 15 odalı profesörlerin ikamet için düşünülen “Kennedy Lodge” adlı binayı yaptırdı. 1910 da 1.500.000 dolara çıkan mühendislik bölümü binaları “Gates Holl” ve “Anderson Holl” yapıldı.

1912 lerde artık Robert Kolej adını “Robert Akademisi” şeklinde değiştirmişti. 4 senelik lise öğrenimi Türk okullarında olduğu gibi 3 seneye indirilmişti. Kolej düzeninde bazı değişiklikler yapılmış, birbirine bağlı üç eğitim bölümü oluşturulmuştu.

1 - Mühendislik Okulu

2 - İş İdaresi Okulu

3 - Fen ve Yabancı Dil Okulu

1971 de Boğaziçi Üniversitesi'ne geçen Robert Kolej Kampüsü Türk Hükümeti'nce devr alınmıştır.

Robert Kolej'in bünyesinde açılan (1871) “Home School” Dr. Hamlin'in gayretleriyle çalışmalarına önce Gedikpaşa'da kiralanmış bir evde başlamıştır. Kızlar için açılan bu okulun ilk yılında yaşları 6 olan 3 öğrencisi vardı. İlk akademik bina 1875 te bitirilmiştir. Okulun 1873 teki öğrenci sayısı 40 idi. Akademik binaya geçinceye kadar kullanılan site yakınındaki kiralık binada, zemin katında mutfaklar, yemek odaları, birinci katta bürolar, kütüpane ve sınıflar ile çalışma salonları ve diğer katlarda da yatak odaları bulunuyordu³⁵. Bu Amerikan kızlar okulunun müdürü Mary Mills Patrick'di³⁶. Kolejin ilk yıllarında müslümanlara yasak olmasına rağmen her nasılsa birkaç müslüman kız öğrenci bulunmaktaydı. “Home School”dan ilk diploma alan müslüman kız Gülistan İsmet idi. Annesi Sultan Abdülaziz'in sarayında gözde babası ise subaydı. 1884 doğumlu Halide Edip Adıvar ise Amerikan Koleji'nden lisans derecesi alan ilk müslümandı. Kolej zamanla bağımsız bir karakter kazandı³⁷.

MERZİFON AMERİKAN KOLEJİ:

1863 te açılan bu okul başlangıçta bir “teoloji semineri” görünümündeydi. 1881 de bir High School görünümüne girmişti. 1886 da ise kolej düzeyine ulaşmıştı³⁸. Merzifon Koleji ile ilgili 2 ayrı rapor okul ve faaliyetlerine açıklık getirecek belgelerdir. Önce 15 Eylül 1887 tarih ve 20

³⁵ The Story of Robert College... a.g.e., s. 40

³⁶ The Story of Robert College... a.g.e., s. 41

³⁷ The Story of Robert College... a.g.e., s. 46

³⁸ Milliyet Gazetesi, 24 Ekim 1984, s. 9

sayılı konsolosluk raporuna değinelim. Washington dışişleri Bakanlığı sekreterliğine James D. Parter'e gönderilen raporda Küçük Asya'daki Amerikan Kolejleri hakkında bilgi verildiği belirtilmiştir³⁹.

Rapor Sivas Konsolosu H.M. Jewett tarafından yazılmıştır. Jewett raporunda Türkiye'nin önde gelen eğitim kurumlarının Amerikan okulları olduğunu, bunların Amerikan Hükümeti ve derneklerince desteklenerek açıldıklarını, Türk Hükümeti'nin desteklediği taşra okullarının ise çok basit bir düzeyde ve yetersiz olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Amerika hakkındaki kültür alanında zayıf olan bilgileri geliştirmek için Amerikan bilirkişilerinin (exper) bilgileri altında ilk ve orta dereceli okullarla, kolejlerin küçük Asya'nın her tarafında açılması gerektiğini, bu okulların büyük gelişme göstereceklerini, yalnız çocuklar üzerinde değil aileleri üzerinde de anaokulları olarak etkili olacaklarını, böylece de onların bilgilerinin ve hayat standartlarının yükseleceğini belirtmektedir.

Aynı rapora devam ediyoruz: "Amerikan halkı American Board of Commisioners for Foreign Mission derneğine Türkiye'de eğitim öğretim amacı için harcamak üzere 200.000 dolar vermişti. Yıllardan beri bu komisyonun çalışmaları ve (bu dernekle ilgili ayrıntılı bilgiyi daha sonra vereceğiz) onun misyonerlerinin faaliyetleri büyük gelişmeler göstermişti. Son olarak ta eğitim okullarına önem verilmeye başlanmıştır. Bu branş şimdiye kadar misyonerlik faaliyetlerinde büyük gelişmeler kaydetmiştir. Aynı zamanda lise düzeyindeki okulların Küçük Asya'da kurulması da Amerikan parasıyla geniş ölçüde desteklenmeye başlamıştır. İşte bu komisyon aracılığı ile Amerika Birleşik devletleri halkı Türkiye'deki eğitim çalışmalarına büyük bir para yardımı ve sempati ile destek sağlamaktadır."⁴⁰

Küçük Asya'da 3 tane Amerikan Koleji bulunmaktadır. Antep'te "Antep Koleji", Harput'ta "Fırat Koleji" ve Merzifon'da "Anadolu Koleji".⁴¹

Bugün Fırat Üniversitesimize, Anadolu liselerimize ad olan bu okul isimleri de bizce dikkat çekicidir.

Rapora devam ediyoruz:

³⁹ American National Archives, Despatches from U.S. Consults in Sivas (1886-1966), Microcopy No: T-681, Roll 1, 15 Eylül 1887 tarihli rapor.

⁴⁰ Aynı rapor

⁴¹ Aynı rapor

“... Merzifon Koleji A.B.D. ile Türk Hükümeti arasında yapılan görüşmeler sonunda 1863 te kurulmuştur. Başlangıçta American Board komisyonu misyonerlerinden Marsovan tarafından kurulan kurum teoloji semineri diye adlandırılmış fakat halk için hem dinî hem de sosyal hizmetleri yerine getiren bir yer olmuştur. Kolej içinde büyük etkinlik gösteren Marsovan hükümetle olan ilişkileri de yöneten bir kişidir. Ayrıca okulda “mental disiplin” kısmının kurulmasında da görev almıştır. Bu kısım 1881 den itibaren yüksek okul düzeyine getirilmiştir. 1886 Eylül’ünden beri okul büyük bir gelişme göstermiştir. Bu kolej herhangi bir millet için kurulmuş olmayıp herkese açıktır. Fakat asıl kaynağını Ermeniler ve Rumlar arasında bulmaktadır. Kolejin yasa ve yönetimi onun din anlayışından ve koyduğu yararlı kurallardan oluşmaktadır.”⁴²

Kolej hakkındaki bu genel bilgiler verildikten sonra sayısal bazı verilere geçilmektedir. Raporunda belirtildiğine göre 1886 yılı sonunda kolejde “135” öğrenci bulunmaktadır ve bunun 108’i Ermeni 27’si Rum’dur. Çevrede “Marsovan Okulu” diye bilinen okulun öğrencileri şu şehirlerden gelmektedir:

“Samsun	37
Sivas	30
Trabzon	20
Kastamonu	6
Ankara	36
Konya	1
İstanbul	3
İznik (Nikomedya)	1
İzmir	1
	<hr/>
	135” ⁴³

“... Bina hem kolej hem de din eğitimi yani teoloji semineri için kullanılmaktadır. Bütün yapım ve donatım masrafı olarak 20.000 dolar harcanmıştır. Bunun 4.400 doları Milli araştırmalar, Coğrafya kimya ve benzeri araştırma kurumlarınca karşılanmıştır. Kolejde temel olarak İngilizce, Ermenice, Rumca yanında bazan da Fransızca, Türkçe okuma-

⁴² Aynı rapor

⁴³ Aynı rapor

yazma öğretilmektedir⁴⁴. Raporun bundan sonraki kısmında öğrenci harçlarına değinilmektedir. Yıllık ilk kısım çin 2.5 lira yatıp-kalkma için 6.5 lira Fransızca için ekstradan 1 lira toplam 8.5 *Türk Lirası -41-dolar ücret* alınmaktadır. Burada dikkatimizi çeken iki nokta oldu. Birinci nokta alınan ücretin oldukça düşük olmasıdır. (8.5 *Türk Lirası* gibi) ikinci nokta ise 8.5 *Türk Lirası*nın 41 dolar etmesidir ki bugünkü kurlar gözönüne alındığında durumun ilginçliği kendiliğinden ortaya çıkar. Raporda kolej öğretmenlerine verilen ücretler de şöyle belirtilmiştir.

“Fransız ve Ermeni profesörler ayda	44 dolar
Rum öğretmenler	” 26-40 dolar
Matematikçiler	” 22 dolar
Fransız ve Ermeni asistanlar	” 17.60 dolar
Türkler	” 13.20 dolar
Fizikçiler	” 26.40 dolar

Ayrıca çocuklara yardım eden asistan her ay 1.70 dolar alır⁴⁵. Kolejde 1., 2., 3. sınıf dersleri İngilizce verilmektedir. 4. yılda ise Mantık felsefesi adlı ve Ermenice-Rumca verilen ders dışındakiler İngilizce verilmektedir. Raporun bundan sonraki kısmında bir başlıkla devam eden kısım aynen aktarıyoruz:

KOLEJDE GELİŞME

“Kolej müdürü Mr. C.C. Tracy’nin yüksek himayelerinde okul çok büyük gelişme göstermekte Türk ve müslüman okullarıyla kıyaslanamayacak derecede, yüksek bilgili eleman mezun etmekte ve yetiştirmektedir. Sivas valisi Sırrı Paşa okulu son ziyaretlerinde bu okulun bölgedeki en güzel ve en büyük okul olduğunu, diğer şehirlerdeki Türk okullarında Türkçe’nin bu kolejde okutulduğu kadar öğretilmediğini belirtmiştir.”⁴⁶

Türk devlet adamlarının da bu kadar övdüğü kolej yalnızca eğitimle uğraşan, siyasi faaliyetlerden ve fikirlerden uzak, topraklarında bulunduğu Osmanlı İmparatorluğu’nun aleyhine hiç bir hareketi bulunmayan öğrencilere sahip bir kurum değildi. Özellikle Rum öğrencilerin siyasal faaliyetleri oldukça önemli boyutlardadır. Merzifon’da kurulan Merzifon Pontus Teşkilâtı’nın çalışmalarından söz etmek için önce bu teşkilâtın nizamnamesindeki bazı maddeleri verelim.

⁴⁴ Aynı rapor

⁴⁵ Aynı rapor

⁴⁶ Aynı rapor

“1 - Merzifon Amerikan Koleji'nde mevcut Rum talebesini Maarif klübü talebesiyle birleştirerek Pontus ünvanı altında bir cemiyet teşkil etmek

5 - Mektep haricinde (Merzifon Koleji) bulunanlarla Merzifon dahilinde ikamet eden Rumlar azay-ı tabiinin bütün hukukundan istifade eder.

6 - Rumca lisanına aşina olmayan anasır-ı saire ahalisinden heyet azası olarak toplantılara katılmak zorunda değildirler.”⁴⁷

Görüleceği gibi amaç Merzifon Koleji'ndeki Rum öğrencileri ve Merzifon'daki Rumca bilen ahaliyi etkilemek siyasi bir görüş etrafında birleştirmektir. Burada Merzifon Pontus Cemiyeti'nin faaliyetlerine örnek olarak gösterilebilecek 2 mektuptan sözetmek yerinde olacaktır.

Merzifon Pontus Teşkilâtı'dan birinin bir Yunanlı'ya yazdığı ilk mektubumuzda teşkilâtın faaliyete geçmek üzere olduğu, Yunanistan'dan imdat bekledikleri ve kullandıkları binanın Merzifon Amerikan Koleji olduğu açıkça belirtilmiştir⁴⁸.

Yine 1908 de Merzifon teşkilâtından bir üyenin yazdığı ve Sasun'daki Teceddüd ve İhya Cemiyeti'ne gönderdiği ikinci mektubumuzda ise ümitlerinin gerçekleşme anının yaklaşmış olduğundan bahsedilmektedir⁴⁹.

Bu mektup ve belgeler 14 Şubat 1921 de Merzifon Amerikan Koleji Türkçe öğretmeni Zeki Efendi'nin cesedinin kolej yakınında bulunması üzerine okulda yapılan arama sonucu elde edilmiş ve bu belgeler sayesinde Pontus hareketinin binada (Merzifon Koleji) plânlamp, güçlendirilmeye çalışıldığı anlaşılmıştır.

Arama sırasında bulunan belgeler arasında, silahlar, madalyalar, pontuşçularla ilişki kuran çetelerin fotoğrafları ve pontuşçulara ait bir albüm ve Pontüs Klübü Nizamnamesi bulunmaktadır⁵⁰.

AMERİKALILARIN ORTADOĞU'DAKİ FAALİYETLERİ VE OKULLARI:

Şimdiye kadar genel olarak Anadolu'daki Amerikan öğretim kurumlarına değindik. Biraz da Anadolu dışındaki ve tabii özellikle Ortadoğu'daki faaliyetlere göz atmak gerekir. Amerikalıların Lübnan'a ilk gelişleri 1820 yılındadır. Bunlar Prespiterian Kilisesi'ne bağlı misyonerlerdi.

⁴⁷ Pontus Meselesi, Matbuat ve İstihbarat Dairesi, Ankara, 1338, s. 92

⁴⁸ Pontus Meselesi, Matbuat ve İstihbarat Dairesi, Ankara, 1338, s. 93

⁴⁹ Pontus Meselesi, Matbuat ve İstihbarat Dairesi, Ankara, 1338, s. 94

⁵⁰ Pontus Meselesi, Matbuat ve İstihbarat Dairesi, Ankara, 1338, s. 92-94

Bunları Eli Smith ve eşi izlemiştir. Yorulmak bilmeden 1857 de ölümüne kadar Beyrut'ta çalışan misyoner Mrs. Smith bölgede kitap basımını geliştirmesi bakımından çok iyi bilinmektedir⁵¹. Suriye'de ilk Amerikan Kız Okulu'nu yaptıran ve eğitime açan Mrs. Eli Smith'dir⁵².

Özellikle Anadolu'ya ve Suriye'ye gönderilmiş olan Amerikan misyonerleri American Board teşkilâtına mensuptular. Bu misyonerlerin çabaları sonucu ortaya çıkan en önemli olgu ise Ermeniler arasında Türk düşmanlığı yaratmaktı. 1810 da Boston'da kurulan American Board teşkilâtı'nın 1821 den itibaren ilk misyonerlerini göndermeye başladığından ve 1830 larda İstanbul merkez olmak üzere "4" çalışma bölgesi belirlediklerinden söz etmiştik. O zamana kadar Osmanlı hristiyanlarından Bulgarlar'la Ermeniler arasında henüz Osmanlı Devleti'nden kopmak ve bağımsız olmak fikri uyanmamıştı⁵³. Öyleyse uyandırmak gerekiyordu (daha önce sözünü ettiğimiz, tampon bir Ermeni devleti kurmak, yeraltı ve yerüstü zenginliklerden faydanabilmek gibi amaçlar için) ve bu bilinçlendirmeye onları Osmanlı Devleti'nden koparmak lâzımdı⁵⁴. Bunun için plânlı, programlı, teşkilâtlı ve maddi olanakla desteklenmiş bir çalışma temposu başlatılmıştı. Misyonerlerin American Board Teşkilâtı'nın merkezi ile sıkı sıkıya olan bağları devam ediyordu. Her yapılan faaliyet yıllık raporlarla teşkilâta bildiriliyordu. Amerikan misyonerleri (tabii özellikle de American Board Teşkilatı misyonerleri) özellikle Suriye-Lübnan'da etkili olmuşlardır. 1860 yılında Amerikan misyonerlerinin yardımıyla Lübnan'da açılan 33 okulda 1000 kadar öğrenci bulunmaktaydı⁵⁵. Beşte biri kız öğrenciydi ve öğrencilerin bütün masrafları A.B.D. kaynaklarından karşılanıyordu. Amerikalılar'ın Suriye'deki en büyük başarıları 1886 da Beyrut'ta "Suriye Protestan Koleji"ni kurmalarındır. Bu okul bugünkü "Beyrut Amerikan Üniversitesi" dir. Okulun kurucusu Daniel Bliss 1902 ye kadar kolejin müdürlüğünü de yapmıştır⁵⁶. Bilindiği gibi bu kolej tıp dahil çeşitli bilim dallarında faaliyet göstermiş ve gelişerek bugünkü Beyrut Amerikan Üniversitesi haline gelmiştir. Osmanlı

⁵¹ Fethi Tevetoğlu, Amerika Birleşik Devletleri ve Ortadoğu, Türk Kültürü Dergisi, Haziran 1985, S. 266, s. 382

⁵² Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 386

⁵³ Bilâl Şimşir Ermeni Propogandasının Amerika Boyutları Üzerine, a.g.e., s. 93

⁵⁴ Bilâl Şimşir, a.g.e., s. 93

⁵⁵ Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 386

⁵⁶ Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 387

Devleti'nce "Amerika Tıp Okulu" olarak isimlendirilen bu öğretim kurumu ruhsat için çok sonraları müracaat etmiş 1903 lerde işlemleri yapılmıştır⁵⁷. Amerikan misyonerlerinin Suriye, Irak'taki faaliyetleri Arapçaya önem vermekle başlamıştır. Arapçanın ve Arap edebiyatının öğretilmesi için büyük çaba harcamışlar ilim adamları yetiştirmişlerdir. İşte yetiştirilen bu ilim ve sanat adamlarının hazırladıkları zemin, Arap milliyetçiliğinin yeşerdiği en elverişli ortam olmuştur. Amerikalı misyonerlerin kendileriyle aynı gaye için çalıştıkları bir diğer Amerikan Hıristiyanlığı yayma kuruluşu da "The Mason Memorial Hospital" adlı misyonerler ve masonlar yönetimindeki hastaneydi⁵⁸. 1893 yılında yalnız Türkiye topraklarında 1317 Amerikan misyoneri görev yapmaktaydı ve bunların 223 ü Amerika'dan gelmiş 1094 ü de Ermeniler arasından yetişmişti. Misyonerlerin Türkiye'de 436 ibadet yeri vardı. Bunların 155 i tam kadrolu kilise olup 281 i daha küçük boyutlardaki ibadet yerleriydi. Buralarda 228 i papaz olmak üzere 1006 kişi görev yapmaktaydı. 1893 te Amerikan misyonerlerinin Türkiye'deki kolejlerinin sayısı 5, buralardaki öğrencilerin sayısı da 4085 idi⁵⁹ (1907 tarihli Başbakanlık Arşivi belgesinde "400" kadar Amerikan okulu bulunduğunu daha önce belirtmiştik, yukardaki sayı yalnızca misyoner okullarına aittir).

Amerikalılar okullarında 3 şeye önem vermişlerdir.

1 - Eğitim:

Modern eğitim için hiç bir fedakârlıktan kaçınmamışlardır. Modern, düzenli ve gelişmiş öğretim kurumlarıyla diğer devletlere örnek olmuşlardır. Bu arada Türk eğitim-öğretim kurumlarına bu açıdan olumlu katkıları da olmuştur. Özellikle dil konusundaki önemi, eğitim açısından gelişmişliği Osmanlı Devleti tarafında hiç bir zaman gözardı edilmemiş hatta Osmanlı Devleti kendi hesabına Robert Kolej'e eğitim görmek üzere öğrenci göndermiştir. 1912 tarihli 3 belgeden anladığımız kadarıyla Osmanlı Devleti Robert Kolej'de kendi hesabına 3 yatılı Türk öğrenciyi okutmaktadır. Öğrenciler hakkında zaman zaman Osmanlı Devleti'ne raporlar halinde ve tabii okul idaresince bilgiler verilmektedir. Bu üç öğrenciden birinin sağlık nedeniyle okulu bırakması üzerine onun yerine yeni bir öğrenci alınması için bir sınav açılmasının düşünüldüğünden ve bu üç öğrenciden ikincisinin notlarındaki yetersizlik nedeniyle başarısız görülüp okula devam

⁵⁷ BA. Mukteza defteri 21/402

⁵⁸ Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 389-390

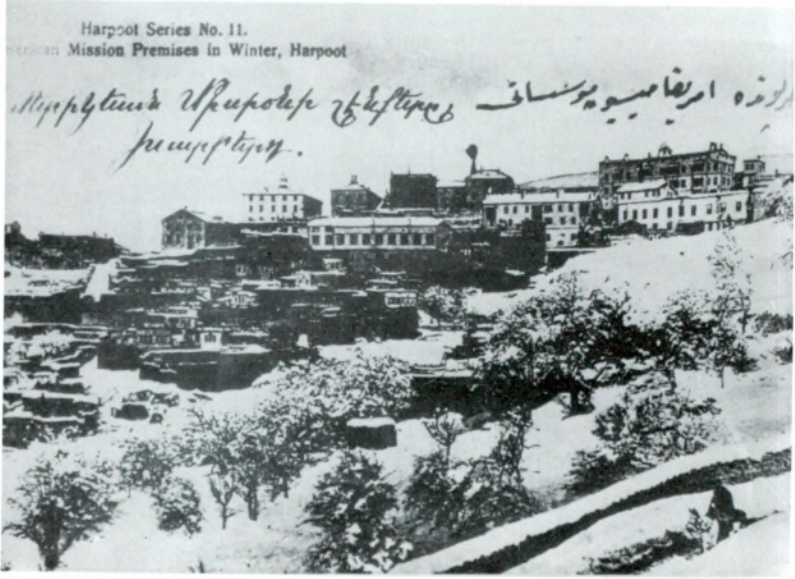
⁵⁹ Milliyet Gazetesi, 24 Ekim 1984

Res. 1 — Sivas Amerikan Hastanesi

Res. 2 — Sivas Amerikan Kolejinin Yıkılmış olan Binası

Res. 3 — Amerikan Okullarının Bulunduğu Harput'tan Bir Görüntü

Res. 4 — 1902'de Harput

Res. 5 — 1902'de Harput'tan Bir Görüntü

edemeyeceği okul idaresince kararlaştırıldığından iki kişi için sınav açılması gerektiğinden sözedilen bir yazıda, sınavla ilgili gazete ilânı da verilmektedir. İlânda biri yatılı diğeri gündüzlü olmak üzere iki öğrenci alınacağı 25 kişinin başvurduğu (bir başka belgede bu sayı 32 dir)⁶⁰ ve sınav yeri ve saati bildirilmektedir⁶¹.

Burada önemli olan konu Osmanlı İmparatorluğu'nun bu yabancı okula ne kadar önem verdiği, iyi bir eğitim verildiğine olan inancının bu şekilde ifade edilmesidir. Gerçekten de başta Amerikan okulları olmak üzere bir çok Yabancı okul zararlı siyasi faaliyetlerinin yanısıra eğitim açısından yararlı da olmuştur. Yapılan siyasi çalışmalara bakılarak zararlı kurumlardır damgasını vurmamak hatalı olacaktır. Çünkü değişik konularda çok çeşitli yönlerden zararlı da olmuşlardır yararlı da. Biz burada yorumu saptadığımız noktaları belgeler ışığında ve yansız bir görüşle vererek yapmaya çalıştık. Önemli olan Amerikalıların okullarında siyasi çalışmalara olduğu gibi eğitim çalışmalarına da gereken önemi vermiş olmalarıdır. Zaten eğitim faaliyetleri, dinî ve siyasi çalışmalar daima iççe, birbirine yardımcı ve etken olmuştur.

2 - Siyasi Faaliyetler:

Azınlıkların sorunlarına eğilmişler, onları desteklemişler özellikle de Ermeniler için ellerinden geleni yapmışlardır. Bu konu üzerinde yeterince durduğumuz için hemen üçüncü olguya geçiyoruz.

3 - Dine ve Mezhebe Mümin Kazandırma Girişimleri:

İşte asıl bu düşünce Yabancı okulların tabii bu arada da Amerikan okullarının açılış nedenlerinin en önemlisi olmuştur. Din ve mezhep propagandası yaparak çeşitli dinden toplulukları (özellikle Ermenileri) kendi mezheplerine kazandırmak isteyen Amerikalı misyonerler birçok taraftar edinmişlerdi. Bu etkileşim zamanla himayedarlığa kadar varmıştı. Fert olarak himayeye girmenin yanında topluluklar da yabancı devletlerin himayelerine girmeye başlamışlardı. Topluluklarla birlikte bunların okulları da himaye altına girmişti. Hem bu okulları etkileri altına alıp kullanan Amerikalılar hem de kendi okullarından yararlanarak belirledikleri siyasi hedef için her çabayı göstermişler, siyasi zararlı (Osmanlı Devleti aleyhine olan) faaliyetlerinin yanı sıra modern ve gelişmiş eğitim

⁶⁰ Milli Eğitim Bakanlığı Arşivi, 1913 tarihli belge (Arşiv tasnifsiz olduğu için belgeler numarasızdır.)

⁶¹ Milli Eğitim Bak. Arşv., 1913 tarihli bir belge

sistemleriyle Osmanlı Devletine faydalı da olmuşlardır. Aynı bir araştırma konusu olduğuna inandığımız ve bunun için de değinmediğimiz Cumhuriyet dönemi Amerikan Okulları bu din propagandası nedeniyle zaman zaman büyük skandallara da sebep olmuştur.

Faaliyete başladığı günden buyana çeşitli olumlu olumsuz yönleri ve etkinlikleriyle Amerikan Okulları bugüne kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak bugün için Türk Hükümeti'nin gözetimi altında belli kanunlar çerçevesinde kendilerine tanınan serbestlik içinde çalışmalarına devam etmektedirler. 1964 yılında yapılan bir çalışmaya göre 1964 yılında faaliyette olan Amerikan Okulları şunlardır:

İzmir Amerikan Kız Koleji (Göztepe), İstanbul Amerikan Koleji Kız Kısmı (Arnavutköy), İstanbul Amiral Bristol Hastanesi Ebe ve Hemşire Okulu(Nişantaşı), İstanbul Robert Kolej Lise Bölümü (Bebek), İstanbul Robert Koleji Yüksek Okulu(Bebek), Amerikan Kız Lisesi(Üsküdar) ⁶². Son olarak konuya ilişkin vereceğimiz 2 çizelgeden birincisi I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki başlıca Amerikan okullarını ve öğrenci sayılarını vermektedir ⁶³. İkinci çizelge 1845-1904 yılları arasında Amerikan misyoner okulları'nın, misyoner sayısını, okul ve öğrenci sayısını göstermektedir ⁶⁴.

BATI ANADOLU MİSYONU

öğrenci sayısı

İstanbul/Gedikpaşa	Girls School	268
Anadolu/Adapazarı	Girls High School	293
Bursa	Girls High School	169
İzmir	American Collegiate Institute for Girls	301
İzmir	International College	380
Kayseri	Talas Boys School	147
Kayseri	Talas Girls School	126

⁶² Özel Okullar Rehberi, Milli Eğitim Bakanlığı'na hazırlanıp, yayınlattırılmıştır. 1964, s. 127-170.

⁶³ Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, 1985, İstanbul, İletişim Yay. C. 2 s. 498

⁶⁴ Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, a.g.e., s. 496

AMERİKÂN OKULLARI

651

Sivas	Girls High School	726
Merzifon	Anatolia College	280
Merzifon	Anatolia Girls School	250

DOĞU ANADOLU MİSYONU

Harput	Euphrates College	200
Harput	Girls High School	395
Diyarbakır	Protestant School	?
Mardin	Girls High School	39
Mardin	Teachers School	?
Bitlis	Girls Boarding School	41
Van	Boys School	325
Van	Girls School	484
Erzurum	Girls School	200
Erzurum	Boys Boarding School	90

MERKEZÎ ANADOLU MİSYONU

Antep	Central Turkey College for Boys	247
Antep	Seminary for Girls	156
Maraş	Central Turkey College for Girls	118
Adana	Seminary for Girls	180
Haçin (Saimbeyli)	Hadjin Home School for Girls	267
Tarsus	Saint Paul's Institute for Boys	170
Urfa	Industrial Training School	?

19 İl

27 Okul

5852

Yaklaşık Olarak ⁶³

YILLAR	MİSYONER SAYISI	YERLİ GÖREVLİ S.	OKUL SAYISI	ÖĞRENCİ SAYISI
1845	34	12	7	135
1850	38	25	7	112
1855	58	77	38	363
1860	92	156	71	2742
1865	89	204	114	4160
1870	116	364	205	5489
1875	137	460	244	8253
1880	146	548	331	13095
1885	156	768	390	13791
1890	177	791	464	16990
1895	177	867	449	20604
1900	153	910	425	23040
1904	187	1057	465	22867 ⁶⁴

KURUÇAY HÖYÜĞÜ KAZILARI 1986-1987 ÇALIŞMALARI RAPORU

REFİK DURU

Kuruçay Höyüğünde 1986 yılında yaptığımız çalışmaların yıllık ön raporunu zamanında yayınlamadık. Geciken bu raporla 1987 sonuçlarını birleştirerek aşağıda sunuyoruz ¹.

Kazıların 9. dönem çalışmaları, 24 Temmuz-15 Eylül 1986 tarihlerinde, başkanlığımızda, Araştırma Görevlisi Gülsün Umurtak, arkeolog Aksel Tibet, mimarlar Ayşe ve Süreyya Saruhan, fotoğraf uzmanı Yılmaz Kaini ², öğrencilerimiz Muharrem Kıcı, Hakan Özçelik, Nurhan Topal, Özden Çetin ile Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Uzmanı, Burdur Müzesi Araştırmacısı, meslektaşımız Mustafa Oral Özbay'dan oluşan bir kurul tarafından yürütüldü. Bu kazı mevsiminin ilk on gününde, 1985'de başlanmış olan Hacılar Nekropolü araştırmalarına devam edildi ve çalışmalar bitirildi ³.

¹ Kuruçay kazılarının yıllık önraporları ve yazımızda kullanacağımız bibliyografya kısaltmaları şunlardır:

Duru, Refik, *Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1978-1979 çalışma raporu*, İstanbul 1980, (Anadolu Araştırmaları, Ek Yayın 2), (Duru, 1980)

Duru, Refik, "Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1980 çalışma raporu", *An. Ar. VIII* (1982), s. 1-33, (Duru, 1982)

Duru, Refik, "Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1981 çalışma raporu", 1983 a *An. AR. IX*, 11983 s. 13-38. (Duru, 1983 a)

Duru, Refik, "Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1982 çalışma raporu", 1983 b *An. Ar. IX*, (1983) s. 81-89. (Duru, 1983 b)

Duru, Refik, "Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1983 çalışma raporu", 1986 a *Belleten*, XLIX (1986), s. 595-606. (Duru, 1986 a)

Duru, Refik, "Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1984 çalışma raporu", 1986 b *Belleten*, L, (1986) s. 247-259. (Duru, 1986 b)

Duru, Refik, "Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1985 çalışma raporu", 1987 *Belleten* LI, (1987) s. 305-313. (Duru, 1987)

² Kazımızın 1982'den beri fotoğraf işlerini yöneten Sayın Yılmaz Kaini'yi kısa bir süre önce kaybettik. Çok değerli bir fotoğraf uzmanı ve çok iyi bir insan olan Sevgili Yılmaz'ın kaybindan duyduğumuz büyük acıyı belirtirken, kendisinin kazımıza yaptığı katkıları teşekkürlerimizle anıyoruz. Toprağı bol olsun.

³ Hacılar nekropol alanında yapılan kazıların raporu yakında çıkacaktır.

10. dönem, 30 Temmuz-22 Eylül 1987 tarihleri arasında, meslektaşımız Gülsün Umurtak, mimarlarımız Ayşe ve Süreyya Saruhan, fotoğrafçı Güven Ürkmez, öğrencilerimiz Muharrem Kıcı, Hakan Özçelik, Esra Apaydın, Neslihan Akan ve Lâle Günal'ın katılımlarıyla sürdürüldü. Bu dönemde Genel Müdürlük Uzmanı, Aydın Müzesinden Ramazan Peker idi.

Kazıları her yıl olduğu gibi, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Türk Tarih Kurumu ve Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu finanse ettiler. Kazıların yapılmasını sağlayan kuruluşların yöneticileriyle, Burdur'da yakın ilgi ve yardımlarını gördüğümüz Burdur Müzesi Müdürü, meslektaşımız Selçuk Başer ve müzesindeki diğer arkadaşlarımıza, il yetkililerine ve kazı kurulu üyelerine burada teşekkürlerimizi sunmak istiyoruz.

1987 sezonu çalışmalarına başlarken, kazıların dönem sonunda biteceğini düşünüyorduk. Bu nedenle kazılara paralel olarak, bu yıla kadar bulunmuş envanterlik eserlerle etüdlük keramik ve diğer tüm malzemenin, çizim-desen ve fotoğraflama işlerini tamamladık. Köydeki kazı evinde saklanan etüdlük buluntuları düzenleyerek, Burdur Müzesinde Kuruçay kazılarına ayrılan depoya taşıdık. Bu arada, A.Ü. Tıp Fakültesi Öğretim Üyelerinden Prof. Dr. Eşref Deniz ve Engin Deniz, 1982-1987 kazı dönemlerinde toplanmış insan ve hayvan kemiklerini kampımızda incelediler. Mimarlık buluntularının plan ve diğer çizim çalışmaları, mimarlarımız tarafından geliştirildi. Sileks ve obsidiyen aletlerle, bitkisel kalıntılar da, incelenmek üzere uzmanlarına teslim edildi. Böylece yayın için ön hazırlıkların bir kısmı tamamlanmış oldu.

1987 kazı mevsiminde bazı önemli mimarlık kalıntılarının ele geçmesi, kazı planlarımızın değişmesine ve kazıların bir iki yıl uzamasına sebep olmuştur. Bu durum, 'Son Rapor'un biraz daha ileri bir tarihe kalmasını gerektirecektir.

Her iki kazı mevsiminde, daha önce kazılmış alanlarda derinleşilerek, Erken Kalkolitik (EKÇ) ile Neolitik yerleşmelerin araştırılmasına ağırlık verildi. Eski yıllarda açılmış olan Geç Kalkolitik Çağın (GKÇ) en eski yapı katı 6A'nın bazı kesimlerinde küçük sondajlar yapıldı. Derin tabaka kazıları, F-H/4-7 plan karelerinde, bazen 6A yapılarının bir kısmı kaldırılarak, bazen de evlerin içlerinde derinleşilerek sürdürüldü. Bundan önceki raporlarımızda, 7. yapı katı olarak isimlendirdiğimiz EKÇ'nin en son yerleşmesinden önceki yapı katlarının ait oldukları kültür evreleri ve bunların isimlendirilmeleri konularında herhangi bir öneride bulunulmamıştı. Bugün Kuruçay'ın EKÇ ve daha erken yerleşmelerinin bir kısmının daha tabakalaşmasını verebiliyoruz: EKÇ yerleşmeleri 7-10. yapı katları olmak üzere 4 ayrı tabaka halindedir.

10. kattan eski olan yerleşmeler Neolitik Çağa aittir. 11. kat bazı kesimlerde anatoprağın hemen üzerindedir. Bazı yerlerde ise, anatoprak derine düşmekte ve 11. kattan daha aşağıda bazı mimarlık izlerine ve çanak çömleğe rastlanmaktadır. Höyüğün birkaç yerinde, 11. kattan erken dönemlere ait, en az iki evreli yerleşmelerin varlığı saptanmıştır. Bunlardan 12. yapı katının Geç Neolitik Çağa (GNÇ), en eski kalıntıların ise Erken Neolitik Çağa (ENÇ) ait olduğu anlaşılmıştır.

En eski yerleşmeler

11. yapı katından daha erken olan tabakalaşmayı anlayabilmek amacıyla, kazı alanının doğu kenarındaki I/6 karesinde, A Sondajı açıldı (Lev. 1/2; 7). -6.56 m. derinlikte, irice çakıllı, pek düzenli olmayan bir döşeyemeye -veya çakıl taşlı bir dolguya- rastlandı. G/5 karesindeki 11. kata ait çakıl taşı döşeme ile (Lev. 2/2) aynı düzlemde olan bu döşemenin altına inildiğinde, anatoprağa benzeyen, ham görünüşlü toprak içinden, az sayıda da olsa, keramik gelmeğe devam ediyordu. Yer yer yanık izlerine rastlanmakla birlikte, hiçbir temel ve taban kalıntısı olmayan bu birikim içindeki keramik, 12 ve 11. katların GNÇ keramiğinden bazı farklılıklar gösteriyordu. Aşağıda çok kısa biçimde tanıtacağımız bu keramiğin ait olduğu yerleşmelerin gerçek niteliği konusunda kesin konuşacak durumda değiliz. Burada bir yerleşme yerinin yıkıntısı içinde miyiz, yoksa bu keramik güneydeki tarlalardan sürüklenerek mi gelmiştir, bilmiyoruz. Şimdilik Kuruçay'ın en erken buluntuları gibi görünen bu keramiğin ait olacağı yerleşmelere yapı katı numarası vermiyoruz.

Toplanan keramik genellikle koyu renk hamurludur. Üzerlerinde hamuru renginde astar vardır ve açıklanmışlardır. Bir iki parçada açık renk boya astar vardır ve kırmızı boya ile bezek yapılmıştır. Hamurda bitki katkı görülmez, buna karşılık bazı beyaz parçacıklar ve taşıcıklarla pişmeden sonra oluşmuş boşluklar vardır. Pişmeler çoğunlukla gevreklerdir. Küçük parçalar halinde ele geçen keramikte en çok rastlanan kap formları, orta ve küçük boy çömlekler, derin çanaklar ve kaselerdir. Bir kâse üzerine alçak kabartma ile kadın tasviri yapılmıştır (Lev. 8/1; 14/1).

A çukuru keramiğini değerlendirebilmek için karşılaştırma yapabileceğimiz malzeme fazla değildir. Yukarıda belirttiğimiz Kuruçay GNÇ keramiği ile farklılıklar, Hacılar Geç Neolitik katları için de geçerlidir. Söz konusu Kuruçay keramik malzemesinin genel havası, bunların Geç Neolitik'ten daha eski olduğu şeklindedir. Ancak bilindiği gibi, Anadolu'nun bu bölgesinde Erken Neolitik Çağa tarihlenebilecek herhangi bir yerleşme kazılmamıştır. Burdur Göller Bölgesinin güneyinde Bucak

yakınlarındaki Kızılkaya'da bulunduğu bildirilen (Kızılkaya'da höyük yoktur. Doğrusu Bademağacı Höyük olacaktır) keramiğin ENÇ'ye ait olacağı önerilmiştir⁴. Biz bu keramiği Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsünde görmek fırsatını bulduk⁵. Kızılkaya keramiği Burdur Bölgesinin GNÇ keramiğinin gerçekten ön tipleri görünümündedir. Ancak Kuruçay'ın yukarıda konu ettiğimiz keramiği ile karşılaştıracak olursak, Kuruçay örneklerinin daha ilkel kaldıklarını düşünüyoruz.

Kuruçay malzemesini karşılaştırebileceğimiz bir başka keramik grubu, Hacılar'da bulunmaktadır. 1985-1986 yıllarında Hacılar yerleşmesinin nekropolünü saptamak amacıyla bazı çalışmalar yaptık. Hacılar'ın etrafını çeviren tarlalarda 28 yerde derin sondajlarla anatoprak içlerine kadar indik. Bu çukurlardan birkaçında, anatoprak üzerinde kırmızı boyalı ve hafif açkılanmış tabanlara rastlandı⁶. Bunlardan birinin üzerine yapışık durumda bazı keramik parçaları ele geçti. Bu keramik gerek hamuru ve yapım tekniği, gerekse kap formları açısından, Kuruçay'ın A Sondajı keramiğiyle çok yakın benzerlikler içindedir. Kanımızca bölgenin şimdiye kadar kazılarla bulunmuş en eski keramikleri, Kuruçay ve Hacılar'ın sözünü ettiğimiz malzemesidir ve bunlar ENÇ'e ait olmalıydılar. Hacılar'da bilindiği üzere, kırmızı boyalı taban geleneği sadece Akeramik evrelerde görülmüştür⁷. Bizim Hacılar'da bulduğumuz tabanların da aynı yerleşmelere ait olduğunu tahmin ediyoruz. Bu konuda daha fazla ayrıntıya girmeden, Hacılar'da Akeramik denen yerleşmelerin keramikli yerleşmeler olduğunu ve bunların ENÇ'ye konmaları gerektiğini belirtmek istiyoruz.

Kuruçay'ın en eski yerleşmelerinin ait olduğu kültür evresinin diğer arkeolojik kanıtlarla saptanması için, höyüğümüzün doğu kesimlerindeki derin tabaka kazılarına, önümüzdeki yıllarda da devam edilecektir.

Geç Neolitik yerleşmeler

G/5-6 karelerinde açılan B Sondajında, 11. kat surunun kapısı önündeki çakıl taşı döşemenin altında 1 m. kadar derinleşildi (Lev. 2/1; 5; 7). Bu derinliklerde bulunan bozuk duvar temelleriyle ezgi ve değirmen taşlarının ait oldukları yerleşmeye, 12. yapı katı adı verildi. Kuruçay

⁴ J. Mellaart, "Early Cultures of the South Anatolian Plateau", *A. St.* XI (1961), s. 159- v.d.d.

⁵ Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Müdürü Sayın Dr. David French'e söz konusu malzemeyi görmeme müsaade ettiği için müteşekkirim.

⁶ Hacılar çevresindeki araştırmalar sırasında ele geçen söz konusu tabanlar ve bunların buluntuları, Prof. Dr. Tahsin Özgüç'e armağan olarak hazırlanan bir kitaba verdiğimiz makalede yayınlanacaktır.

⁷ J. Mellaart; *Excavations at Hacilar (I)*, Edinburgh, 1970, s. 4 v.d.

Höyüğünün üzerinde oturduğu doğal tepeliğin en yüksek yeri, E-F/5 karelerinde -6.40 m.lerdir. Bu kesimlerde 11. kat surunun temelleri, anatoprağın 25-35 cm. kadar üzerindedir. Doğal tepe doğuya ve batıya doğru alçalmakta ve G/5 karesinde anatoprak -7.51 m.ye düşmektedir. Höyüğümüzdeki ilk yerleşmelerin doğu yamaçta başlayıp, daha sonra tepenin en yüksek kesimine ilerlediği anlaşılmaktadır.

12. yapı katının mimarlık özellikleri konusunda, şimdilik fazla bilgimiz yoktur. GNÇ yerleşmelerinin en iyi izlendiği kat 11. yapı katıdır. 1984-1986 yıllarında kazılan bu katın oldukça sağlam durumdaki mimarlık kalıntılarını eski raporlarımızda tanıtmıştık⁸. Son kazı mevsiminde surun doğu köşesi ile yerleşme yeri içinde araştırmalar geliştirildi. Doğru uçta bir kapı aralığı bırakarak kesildiğini söylediğimiz surun, 90° lik bir dönüş yaparak kuzeye ilerlediğini saptadık (Lev. 1/1; 5). Doğru kenarda da yarım yuvarlak kulelerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Daha kuzeyde, sura ait hiçbir iz bulamadık. Surun çevirdiği alan içinde anatoprağa kadar inildi. Yerleşmenin bir kaç yerinde değişik kalınlıkta ve çok bozuk durumda bazı temel kalıntılarına rastlanmış olmakla birlikte, burada bulunması gereken evler ve başka yapılara ait yeterli bilgiler ve planlar alınmadı. Temeller hemen tümüyle bozulmuştu. Bu tahribatın bir nedeni, daha sonraki yerleşme evrelerinde bu alana bazı büyük binaların yapılmasıdır (Lev. 2/2). Ancak dikkatimizi çeken bir husus, bu yıkımın yanı sıra, 11. kat surunun çevirdiğini düşündüğümüz yerleşme için, höyük üzerinde yeteri kadar alan bulunmamasıydı. Surun 10-15 m. kadar kuzeyinde, höyüğün yamacı çok dik şekilde "Bağ Deresi" adı verilen bir sel yatağına inmektedir. Kanımızca 11. katın yaşamı sırasında, bu yataktan gelen büyük bir sel, höyüğün kuzeyinden büyükçe bir parçayı kopartıp sürüklemiş ve bu arada surların bir bölümü ile yerleşme yeri içindeki bütün yapıları da yıkmıştı⁹. Surun batı yamaçtaki bozulma sebebi ise, sanırız toprak erozyonudur.

12 ve 11. katların küçük buluntuları fazla değildir. Bunları birarada sunuyoruz.

Pişmiş toprak eserler: Kadın figürünü (Lev. 14/2). 12. katın bu eserinde figürünün kolları alımlımsın dışında, iki yana sarkıtılmış, göğüs ve karın düz gösterilmiş sadece kaba etler belirtilmiştir.

Saplı kepçe (Lev. 14/4). GNÇ de kepçe veya derin kaşık olarak tanımlanabilecek eşyalardan birhayli kırık parça vardır. Buradaki eserin sapının ucu hayvan başı ile süslenmiştir.

⁸ *Duru, 1986* b, s. 249 v.d.d.; *Duru, 1987*, s. 306 v.d.d.

⁹ Höyüğümüzü ziyaret eden I.Ü. Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü öğretim üyelerinden Sayın Prof. Dr. Oğuz Erol da sel varsayımını desteklemektedir.

Taşınabilir ocak (Lev. 14/6). GNÇ de başlayıp EKÇ de devam eden dört ayaklı, taşınabilir ocaklardan 1987 de bir iki örnek bulundu.

Taş eserler: Çakıl taşından yapılmış kadın tasviri (Lev. 8/2; 14/3). Taşın doğal biçiminden yararlanılmış ve belden alt kısmın ayrıntıları bir iki çizgiyle belirtilmiş.

Sileks uç (Lev. 8/3). GNÇ katlarında sileks ve obsidiyenden aletlerin sayısı fazla değildir. Tanıttığımız eser kirli beyaz sileksten yapılmıştır ve boyu 3.3 cm. dir. Sap kısmı uzundur ve uçta kırık vardır. Bunun gerçekten ok ucu olarak kullanıldığından kuşkuluyuz.

Kemik eserler: Kaşık (Lev. 14/5). GNÇ katlarından gelen çok sayıda kemik kaşıktan birini tanıtıyoruz. Sapın ucu geyik başı biçimindedir.

Keramik: 12 ve 11. katların keramiği arasında genelde büyük farklar olmadığından, beraberce incelenecektir. Keramikte birkaç mal grubu vardır. Sayısal bakımdan en büyük grup, kırmızı boya astarlı, perdahlı, monokrom olanlarla, açık krem astarlı ve üzeri kırmızı boya bezeli keramiktir. Birbirinden yapım tekniği ve kap formları açısından farkı olmayan bu keramik, büyük bir olasılıkla aynı atelyelerde üretilmişlerdir. GNÇ de başlayıp EKÇ sonlarına kadar varlıklarını sürdüren bu mal grubu, Burdur Bölgesinin en kaliteli malzemesidir. Hamur iyi arıtılmış ve bazı mineraller dışında içine hiç bir katkı maddesi, özellikle bitki katkı konmamıştır. Açıklama her zaman çok iyidir, pişirilme yüksek ısı fırında yapılmıştır. Biçim repertuarı zengindir. En yaygın formlar dışa devrik boyunlu çömlekler (Lev. 15/1, 2), oval ağızlı çömlekler (Lev. 15/5), yuvarlak, oval veya iki ucu sivrileşen çanaklar (Lev. 9/1-10; 10/1, 2; 16/8-12; 17) ve kâselerdir (Lev. 16/13, 14). Üç ayaklı küçük kâseler (Lev. 15/3), dik boyunlu çömlekler (Lev. 18/1-3), bardaklar (Lev. 19/1-3), boyunsuz çömlek (Lev. 15/7; 16/4), içe dönük dudaklı çanak (Lev. 15/6) ve uzun akıtacaklı emzikli kap (Lev. 18/5) tek örnekler halindedir. Tümlenebilen bir kapak, Kuruçay için üniktir (Lev. 8/4; 15/4). Kulp yoktur. Dikey delikli, silindirik tutamaklar (Lev. 15/1-3) yaygındır. Birkaç tane de hayvan başı şeklinde tutamak görülmüştür (Lev. 18/1, 4). Bazı bardak ve çömleklerin ağızlarının iç tarafına konan delikli tutamaklar, çok ilginç uygulamalardır (Lev. 19/1-4). Bu keramik grubunda dip şekilleri düz yuvarlak, oval (Lev. 15/5), hafif kalınlaştırılmış ve ender olarak halka diptir (Lev. 15/8, 9). Halka diplerin bazılarında kenarlara delikler açılmış (Lev. 15/9) veya delik açılmış süsü verilmiştir (Lev. 15/8).

GNÇ'nin bu en büyük keramik grubunda boya bezemeye çok sık rastlanır. Açık renkli astar üzerine canlı kırmızı boya ile yapılan bezeme, daha çok çanak ve kâselerin, az sayıda da çömleklerin dış yüzlerinde

görülmektedir. Bezek öğeleri kalınca fırça ile yapılmış band-şerit (Lev. 9; 16/1, 3, 6-9), geometrik (Lev. 9/9, 10; 16/4, 5) veya anlamı her zaman anlaşılamayan karışık, sembolik veya fantastik bezeklerdir (Lev. 10/1-7; 16/10-12). Bezekler bazen ters boyama yöntemi ile, astar bezek olacak biçimde düzenlenmiştir (Lev. 10/2, 4, 8-11; 18/2). Bazı kaplar üzerinde figüratif bezeklere de rastlanır (Lev. 16/13, 14; 17; 18/2, 3). Oldukça stilize olan figüratif bezekler içinde çoğunlukla boğa başları tekrarlanmıştır. Kapların yüzeylerinin süslenmesi amacıyla tam plastiğe yaklaşan hayvan başları (Lev. 18/1), kabartma geyik başları (Lev. 18/2) veya uzun boyunlu, türü anlaşılamayan başlar (Lev. 18/5) da kullanılmıştır. Kuş veya ördek başı gibi tanımlamak istediğimiz bir parça da (Lev. 18/6) bir kap üzerinden kopmuş olmalıdır. Birkaç parça üzerinde çizili bezeğe rastlanmıştır. Bunlardan birinde, iki taraftan basamaklarla çıkılan bir sunak (?) üzerine bir boğa başı konulmuştur (Lev. 19/5). İki yan basamaklı sunak, boya bezemede de pek çok kez görülmüştür (Lev. 19/7). İki küçük kap parçası üzerinde karışık çizgi (Lev. 19/8) ve bir tür meander motifi görülmektedir (Lev. 19/6).

GNÇ'nin ikinci büyük keramik grubunu, hamur rengi, yapım ve teknik açıdan birinci gruba benzeyen, ancak daha özensiz yapılmış mallar oluşturur. Bu keramikte kenarlar kalındır ve yüzey işlemleri kabaca bitirilmiştir. En belirgin farklılık, bu gruptakilerin tümünün tabak ve derin çanak oluşudur. Tüm kap bulamadık, ancak tabaklarda yumuşak bir kırılma (Lev. 20/2; 21/1, 4,5) olduğu gözlenmektedir. Bazı ağız parçalarında dolu tutamak çıkıntıları (Lev. 20/2) ya da yatay kulp denebilecek tutamaklar (Lev. 20/3; 21/5) vardır. Dipler büyük bir ihtimalle her zaman düzdür (Lev. 20/5; 21/6). Derin çanakların tam biçimini bilemiyoruz (Lev. 20/4; 21/2). Bu mal grubunda keramiğin hemen hemen yarıya yakını boya bezemelidir. Açık krem astar üzerine kırmızı boya ile değişik band-şerit kompozisyonları kapların hem iç hem dış yüzlerine yapılmıştır (Lev. 11; 12; 20; 21). Karışık sembolik-fantastik bezemeye hiç rastlanmamıştır.

Bu raporumuzda tanıtacağımız GNÇ'nin üçüncü keramik türü, ilk iki gruptan tamamen değişik niteliktedir. Bu mal grubunda hamur rengi grinin açık tonlarıdır. Hamur içine bitki katkı konulmuş ve kenarlar kalın yapılmıştır. Açıklama ya hiç yapılmamış ve yüzeyler şöyle düzleştirilmiş yahut ta üstünkörü açıklanmıştır. Form açısından da bu grup mallar daha önce tanıttığımız keramikten çok farklıdır. Eski keramik gruplarından bilinen hiç bir form bunlarda görülmez. Düz dudaklı küresel gövdeli çömlekler (Lev. 22/1, 2) ve yuvarlak profilli derin çanaklar (Lev. 22/3-7) en

çok rastlanan kaplardandır. Parçaların bazılarının dudakları üzerinde (Lev. 22/3), dışında (Lev. 22/1, 2) veya ağızların iç tarafında (Lev. 22/4-7) iri ve içi dolu tutamaklar yer almıştır. Bu mal grubunda boya bezemeye hiç rastlanmamıştır.

Sadece 3 büyük keramik grubunu tanıtmakla yetindiğimiz GNÇ keramik buluntuları arasında, tek tek bulunmuş bir kaç parçayı da burada söz konusu etmek istiyoruz. Boya bezemeli olan bu parçaları hiç bir keramik grubu içine sokmak mümkün değildir. Bunlardan biri tabak formundadır ve dışta dudak üstü bandı, içte de dikine ince paralel çizgiler yer almaktadır (Lev. 13/6). 1985 kazılarında da bu gruptan bazı parçalar bulmuştuk¹⁰. İri karınlı çömleklere ait iki parçada dama tahtası motifi (Lev. 13/8-9; 22/10, 11), yine bir karın parçası üzerinde sivri ucu aşağıya gelen dolu üçgen alan ve yanlarında eğik ince çizgiler (Lev. 22/9), üç parça halindeki bir çömlekte kalınca çizgiler arasına alınmış ince paralel boya bantlarının yatay bir zigzag düzen içinde gösterilmesi (Lev. 13/7; 22/8) ilk kez görülmüş örneklerdir. Yine ilk kez bir derin kâse içinin perdah izleriyle bezemesi (Lev. 22/12) ve bir küçük parçada saklı astar bezeme (reserved slip decoration) uygulaması (Lev. 13/10; 22/13) ile GNÇ katları keramiğinde karşılaşmıştır. Saklı astar bezeme yönteminin Anadolu tarihöncesi çağlarında görülmüş en eski örneği şimdilik Kuruçay'daki bu parça olmaktadır¹¹).

Kuruçay GNÇ keramikçiliği oldukça gelişmiş düzeydedir. Toplanan keramiğin kabaca % 80 ini oluşturan birinci keramik türü, yüksek işçiliği ve artistik üstünlüğü ile diğerlerinden kolayca ayrılmaktadır. Bu tipler Hacılar'da IX. kattan başlayarak II. katın sonuna kadar devam eden monokrom ve boya bezemeli keramiğin benzerleridir¹². Kuruçay'da bulunan bazı parçaların yüzdeyüz benzerleri Hacılar'da bulunmuştur. Bu iki merkezde oturan insanların aynı çömlekçilik geleneğine sahip oldukları ve hatta aynı çömlekçi atelyelerinden alışveriş yaptıkları söylenebilir. Bazı kap şekillerinin bir merkezde bulunup diğerinde bulunmaması, sadece rastlantı olmalıdır. Kuruçay GNÇ katlarının boyalılarının sayı ve çeşit açısından Hacılar'a oranla çok fazla olması ilk bakışta önemsiz gibi görünebilir. Kanımızca Hacılar IX-VI katlarında sadece basit band

¹⁰ Duru, 1987, Res. 6/1-4.

¹¹ Turan Efe, "Patterned reserve-slip decoration in the Early Bronze Age of Western Anatolia", *Anatolica*, XIII (1986), s. 1 v.d.d.

¹² J. Mellaart, *Hacılar (I)*, s. 99 v.d.d.

bezeme varken¹³, Kuruçay'da değişik türde süslemenin çok gelişmiş olarak bulunmasının bir başka açıklaması olmalıdır.

Kuruçay'ın ikinci tür keramiğine benzeyen mallar, Hacılar'da genellikle I. katta ortaya çıkmaktadır¹⁴. Hacılar örneklerinde tabakların küçük memecik çıkıntıları vardır. Kuruçay tabakları ise kulp görünümünü almaya başlamış yatay tutamaktır. Kuruçay tabakları Hacilar tabaklarından çok arkaik olmadıkları halde, kuşkusuz Hacilar I'den çok eskidir. Hacilar GNÇ keramiği içinde, bu tiplerin neden bulunmadığını açıklamak pek kolay değildir.

Kötü kaliteli üçüncü keramik grubundan hiçbir örnek Hacilar'da bulunmamıştır. Kuruçay'da bu tipler EKÇ'nin ilk yapı katlarında varlıklarını artarak sürdürmektedirler. Uzun bir süre yapımı devam etmiş olduğu anlaşılan bu malların benzerlerinin Hacilar'da niçin bulunmadığını anlayamıyoruz. Kuruçay'da bu tiplerin, ilk iki keramik türünü üreten atelyelerden başka atelyelerde ve değişik ustalar tarafından yapıldığını düşünüyoruz. Yoksa bu tür mallar, Kuruçay'da azınlıkta olan bir etnik grubun geleneksel keramiği miydi? Bu insanlar acaba sadece Kuruçay'da mı yaşıyorlardı?

Erken Kalkolitik yerleşmeler

11. katın yıkılmasından hemen sonra, halkın biraz güneye kayıp, yerleşmelerini yeniden kurdukları anlaşılmaktadır. EKÇ nin ilk yapı katı, 10. katın mimarlık kalıntıları azdır. Küçük bir alanda yoğunlaşan 10. kat temelleri (Lev. 3/1; 6/1) büyük oranda yıkık olduğundan yapıların hiçbirinin anlaşılabilir planı çıkartılamamıştır. Bulunan temellerin kalınlıkları çok değişiktir. Bazı duvarları 1 m. bazıları 65-70 cm. ve bazıları da tek taş sırası kalınlığındadırlar. 40-45 cm. kalınlığındaki tek taşlı temeller herhalde evlerin duvarları değildi. Bunlar belki bir çit duvarının temelleri idiler.

10. kat temellerinin hemen üzerinde 9. kat bulunmaktadır (Lev. 3/1, 2; 6/2). Duvar kalınlıkları bir önceki katta olduğu gibidir. Tam planı çıkan bir evde, her duvar başka kalınlıktadır. Duvarların çevirdiği mekânın tabanında ezgi taşları, değirmen altları ve oldukça bol sayıda keramik bulunuyordu. Höyüğün diğer kesimlerinde 10. ve 9. yapı katlarının başka binalarına rastlamadık. Üstteki yapı katları sahipleri bu temellerin taşlarını büyük ölçüde kullanmış olmalıdır.

¹³ J. Mellaart, *Hacilar (II)*, Fig. 59.

¹⁴ J. Mellaart, *Hacilar (I)*, s. 131 v.d.d.; *Hacilar (II)*, Fig. 117-120.

Lev. 7 deki temel kodlarının incelenmesi durumunda 11. kat ile 10. kat temellerinin hemen hemen aynı derinliklerde olduğu görülecektir. Kazılar sırasında bu iki yapı katının ayrılması bize büyük zorluklar çıkardı. 10. yapı katının bir önceki kattan ayrı bir yapılaşma olarak düşünülmesinin başlıca nedeni, 11. kat surunun dışında kalan alanlardaki yapıların 11. kata ait olamayacağı mantığıdır. 11. kat insanları, başlarına gelen büyük sel felâketinden hemen sonra, evlerini surların yıkıntılarının dışında kurmuş olmalıdır. Bu iki kat arasında bundan dolayı hiçbir zaman farkı olmadığını sanıyoruz.

Bu raporun girişinde, Kuruçay kazılarının bir iki yıl uzamasına sebep olduğunu söylediğimiz mimarlık buluntuları da, büyük bir olasılıkla EKÇ'nin başlarına aittir. 1987 kazı sezonunda GNÇ'nin höyüğün doğu yarısındaki muhtemel gelişmesini izleyebilmek amacıyla, G boylamının doğusunda, 6A yapılarının içlerinde bazı sondajlar yaptık. GKÇ tabanlarının 1.5-2 m. altında çok sağlam durumda bazı temellere rastladık (Lev. 4/1, 2; 7-taşları işlenen duvarlar-). Kuzey-güney yönünde gelişen bu temellerin bu yıl 18 m. lik kısmı kazıldı. Bu uzun duvar, Kuruçay'da hiçbir çağda görülmeyen bir yöntemle, parçalar halinde yapılmıştı. Duvarların kalınlıkları her parçada birbirine yakın olarak 80-90 cm. kadardır ve en alttaki taş sırası günümüze gelmiştir. Duvarın güneydeki parçası 7.5 m. uzunluğundadır. İki ucu düzenli biçimde kesilmiştir. Ortadaki ikinci duvar parçası 7 m. boyundadır ve o da düzgün şekilde bitmektedir (Lev. 4/1). İlk iki duvar parçası birbirine bir diş yapacak şekilde yaklaştırılmış ve dar bir aralık bırakılmıştır. Bu aralık bir duvar parçası ile sonradan (?) örülmüştür. İkinci parçadan sonra kuzeyde 1.90 m. lik bir aralık vardır. Bir kapı görünümündeki bu aralıktan sonra üçüncü bir duvarın başladığı ve bunun kuzey yamaca doğru, kazılmamış toprak içine girdiği izlenmektedir (Lev. 4/2). Kapı aralığının kuzey yanında, bir tür kapı bastionu niteliğinde 2 m. lik bir çıkıntı yapılmıştır. Kapı genişliğinin fazla bulunarak (?) daha sonra küçük bir duvar parçasıyla daraltılmak istendiği anlaşılmaktadır.

GKÇ evlerinin içinde çok dar tranşelerde inilen bu duvarlar, tümüyle bağımsız bir sistem görünümündedir. Diğer bir anlatımla, bu duvarlar bazı yapıların dış duvarları değildir. Büyük bir olasılıkla, burada bir savunma duvarı söz konusudur. Surun kuzey yamaca kadar olan 15 m. lik kazılmamış alanda devam edeceğini tahmin ediyoruz. Güneydeki gelişme konusunda herhangi bir tahminimiz yok. Çünkü bu kesimlerde eski yıllarda yaptığımız aramalarda hiçbir yerleşmenin izine rastlamamıştık. Biz bu sur sisteminin 10 ve belki 9. yapı katlarıyla çağdaş olduğunu düşünüyoruz. Belki her iki yapı katı süresince kullanılmıştı.

8. ve 7. yapı katlarının mimarlık buluntularını eski raporlarımızda tanıtmıştık. Bu katların buluntuları üzerinde durmadan 10. ve 9. katların küçük buluntularına ve keramiğine geçiyoruz.

Pişmiş toprak eserler: Dört ayaklı kutu (Lev. 23/1; 26/1). Daha önceki kazı mevsimlerinden de tanıdığımız dörtgen biçimli, alçak kutulardan (bir tür masa da denebilir) bir örnek daha bulunmuştur. Kalın ayaklar yuvarlak kesitlidir. Tekne çok sığdır. Ele geçen parçanın yan kenarlarının ikisinde de, alçaltılmış ince uzun dörtgen alanlar vardır ve bunların içine alçak kabartma olarak uzun boynuzlu boğa başları konulmuştur. Oldukça stilize edilmiş olan boğa başları, sanırım dört kenarda da tekrarlanıyordu. Kutunun iç kısmında boya izleri vardır. Eğer boyaların günümüze gelmiş durumları bizi aldatmıyorsa, burada da antitetik duran iki boğa başı tasvir edilmiştir.

Ateş kutuları (Lev. 26/2, 3). Kalın kenarlı, dikdörtgen prizması biçimli ateş kutuları veya maltızlardan (?) iki parça ele geçmiştir.

Keramik: EKÇ'nin ilk iki yapı katının keramiği GNÇ keramiğine çok benzemektedir. En yaygın tür, GNÇ'de olduğu gibi, kırmızı monokrom veya krem astar üzerine kırmızı boya bezekli mallardır. İşçilik, kalite ve yapım tekniği açısından GNÇ için söylediklerimize ekleyecek yeni birşey yoktur. Formlarda görülen bazı küçük değişiklikler, zaman içindeki gelişmeler olarak düşünülmelidir (Lev. 27/1, 2). Silindir tutamaklar azalırken profilden bakıldığında hayvan başını andıran, ince yatay delikli tutamaklar artmaktadır (Lev. 31/7). Yüksekçe boyunlu bir çömleğin iç tarafına küçük bir delikli tutamak konulması ilginçtir (Lev. 27/3). Halka diplerin kenarlarına delik açma geleneği çok ilginç boyutlara varmıştır (Lev. 27/4-6).

Bu grubun boyalıları, GNÇ'ye oranla biraz daha gelişkindir (Lev. 24; 25; 28; 29). Özellikle fantastik bezeklilerin sayısında belirgin bir artma gözlenmektedir (Lev. 24; 29).

Yukarıda ikinci keramik grubu olarak tanımladığımız türlerden, EKÇ'nin eski katlarında da bol sayıda örnek bulunmuştur (Lev. 30). Form ve bezeme açısından bunların GNÇ türlerinden farkı yoktur.

Kalitesiz, kaba keramik çoğalarak devam etmektedir. Bunları da işçilik ve formlar açısından GNÇ'nin benzer mallarından ayırmağa pek olanak yoktur (Lev. 31/1-6).

Tek örnek halindeki boyalı parçalardan biri değişik ızgara motifi (Lev. 31/8) diğeri de boya ve çizi tekniğinin ortak kullanıldığı bir bezemedir (Lev. 31/9).

Sonuçlar

Yukarıda belirttiğimiz gibi, son iki kazı mevsiminde EKÇ ve Neolitik yerleşmelerin araştırılmasına ağırlık verilmiştir. Daha önceki kazı dönemlerinde açılan GKÇ yerleşme katları, Anadolu'nun o çağları hakkında bilgilerimizi büyük oranda arttırmıştı ve bulunan hemen herşey orijinal ve ünikti. Bölgenin EKÇ ve GNÇ kültürleri ise, 30 yıl öncesinin Hacılar kazısı ile bir hayli iyi tanınıyor ve Kuruçay'ın GNÇ öncesi katlarının vereceklerinin bilinmeyen şeyler olmayacağını düşünüyorduk. Şimdi bunun pek doğru olmadığını görüyoruz. Her ne kadar Kuruçay buluntularından bazılarının adeta kopyaları Hacılar'da bulunmuş ise de, bazıları bölgemiz, hatta Batı Anadolu için yepyeni şeylerdir. Örneğin 11. katın savunma sistemine benzer bir sur sistemine Hacılar'da rastlanmamıştır¹⁵. Boya bezemeli keramik konusunda da Kuruçay'da ele geçenler Hacılar'dan bulunanlardan farklı şeyler söylemektedirler. Kuruçay'da GNÇ'de başlayıp EKÇ sonlarına kadar devam eden tabak formlarının gelişme çizgisi Hacılar'da izlenememektedir. Kaba işçilikli Kuruçay örnekleri de (bk. Lev. 22/1-7; 31/1-6) Hacılar ve Batı Anadolu'dan tanınmamaktadır. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Elbette çağdaş olsalar da, iki komşu yerleşmenin her alanda birbirlerinin eşi olması beklenmemelidir. Ancak ne var ki, bu komşular aynı etnik gruptan iseler, o zaman aradaki farkların önemi artmakta ve açıklanmaları zorlaşmaktadır.

Araştırmaların bizde oluşturduğu izlenimlerden biri, Kuruçay'da 12. katın başından EKÇ sonuna kadar oturan halkın etnik yapısında, önemli sayılabilecek bir değişikliğin olmadığıdır. Yani burada baştan beri oturan halk değişmemiş ve önemli kültürel değişmelere yol açacak oranda, herhangi bir yabancı halk karışımı olmamıştır. Hatta bu kültürün başlangıcını 12. kattan eski olan ENÇ içlerine kadar geri götürebiliriz. Bu erken yerleşmelerin keramiği ile, 12. kat keramiği arasındaki farklılıkları abartmıyoruz. A Sondajı keramiğinin genel havası GNÇ keramiğinden arkaik olmasına rağmen, bu iki grubun birbirine çok yakın akraba olduklarından kuşumuz yoktur. Diğer bir anlatımla, A Sondajı keramiği 12. kat keramiğinin, aynı zamanda tüm Burdur Bölgesi kırmızı hamurlu, açıkli monokrom keramiğinin öncüleridir. İki keramik arasındaki farklılık, henüz bizim kazılarla saptayamadığımız bir ara gelişme basamağının

¹⁵ Hacılar VIII. katta bulunmuş bir duvar parçası bir savunma duvarına ait olabilir. bk. J. Mellaart, *Hacilar (II)*, Fig. 6.

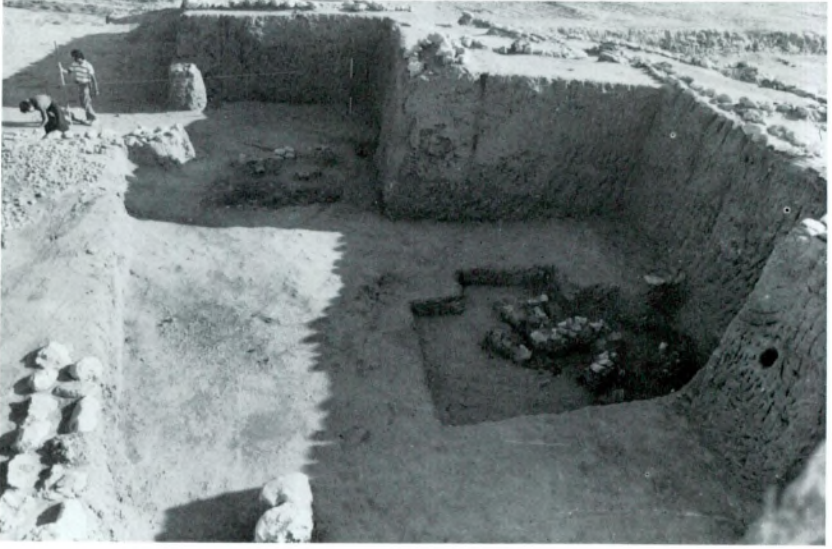

Lev. 1/1 — Kazı alanı

1/2 — A Sondaj alanı ve çakıl taşlı döşeme

Refik Duru

Lev. 2/1 — B Sondajı

2/2 — 11. yapı katının suruna güneyden bakış. Sağ kenarda çakıl taşı döşeli kapı önü alanı

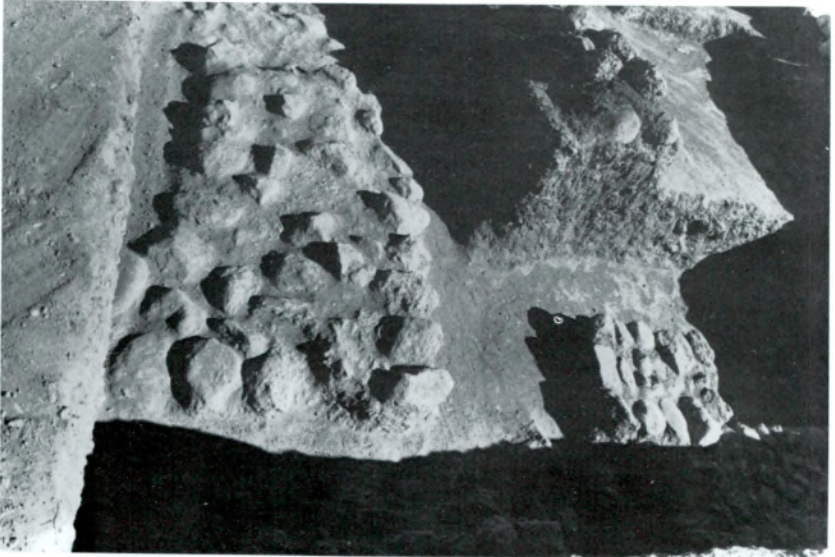
Lev. 3/1 — G/6-7 plan karelerinde EKÇ tabakalaşması

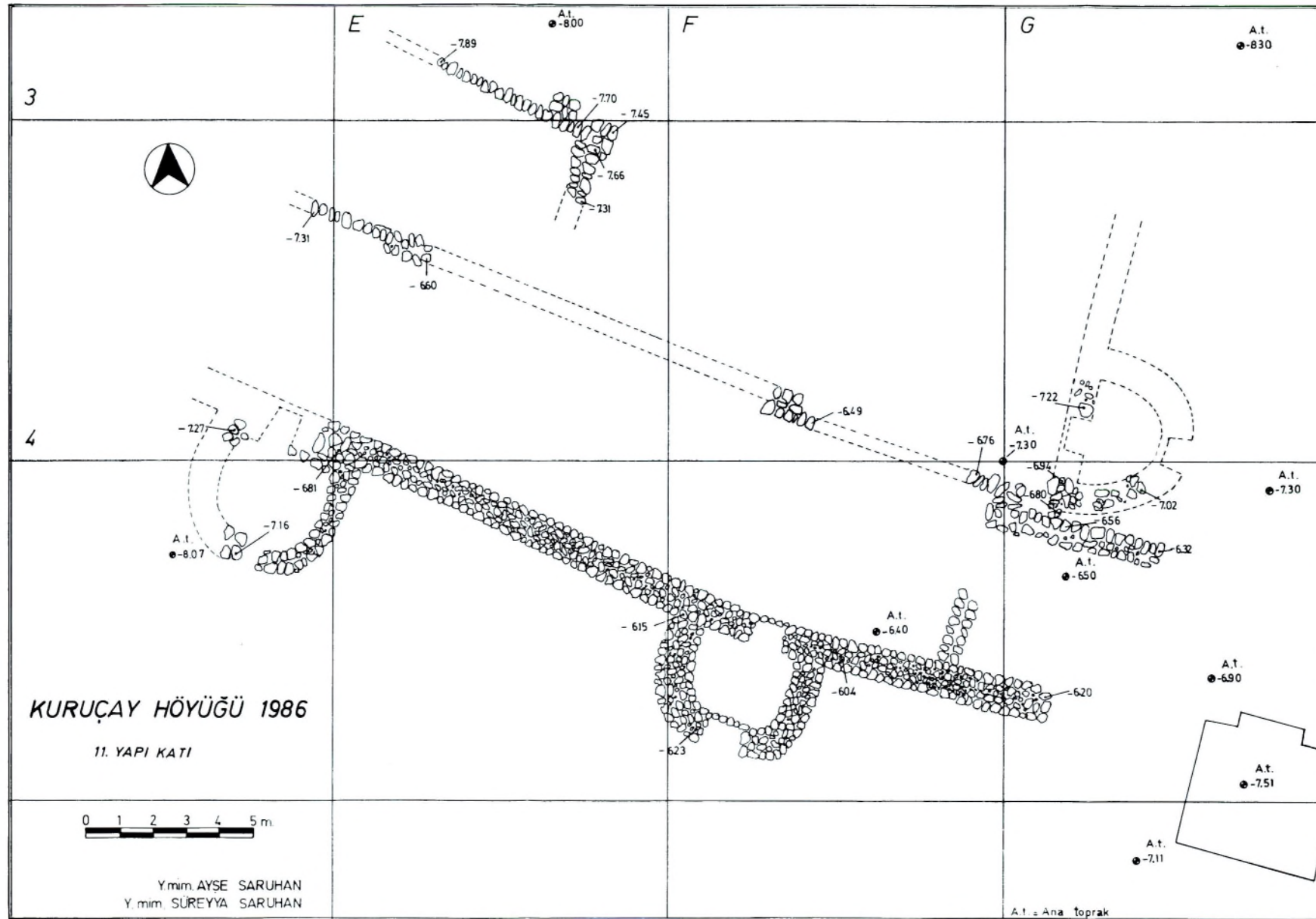
3/2 — 9. yapı katının temel kalıntıları

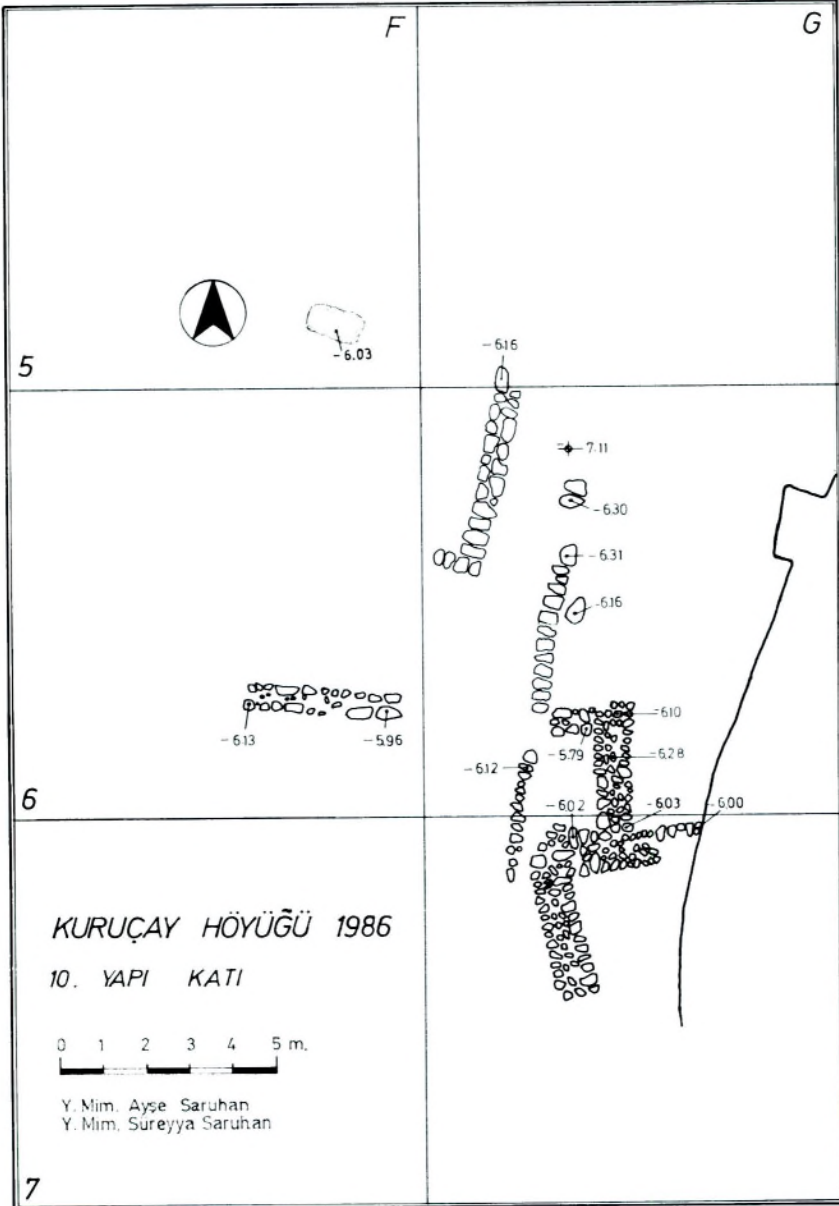
Lev. 4/1 — 1987 kazı mevsiminde ortaya çıkan parçalı duvarın orta kesimi

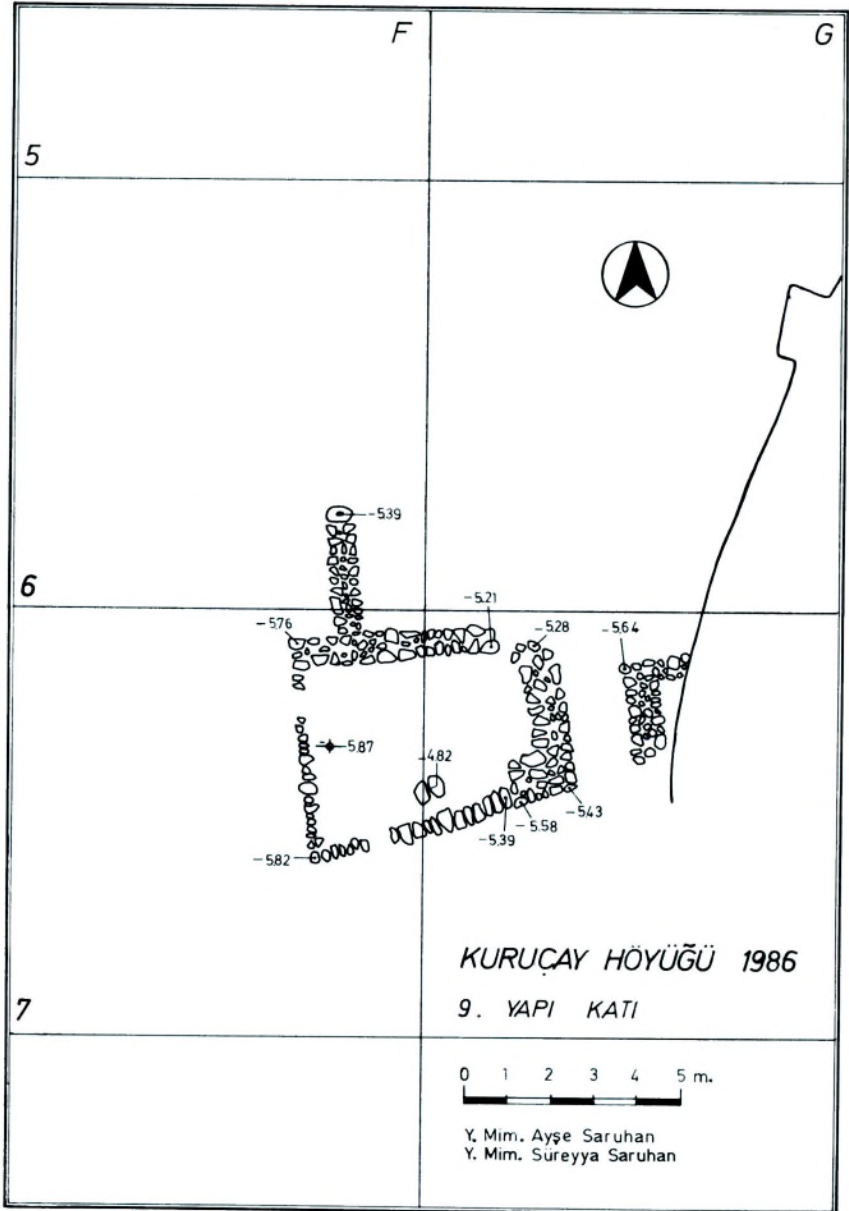
4/2 — Aynı savunma duvarının kuzey ucuna yakın yerdeki kapı aralığı

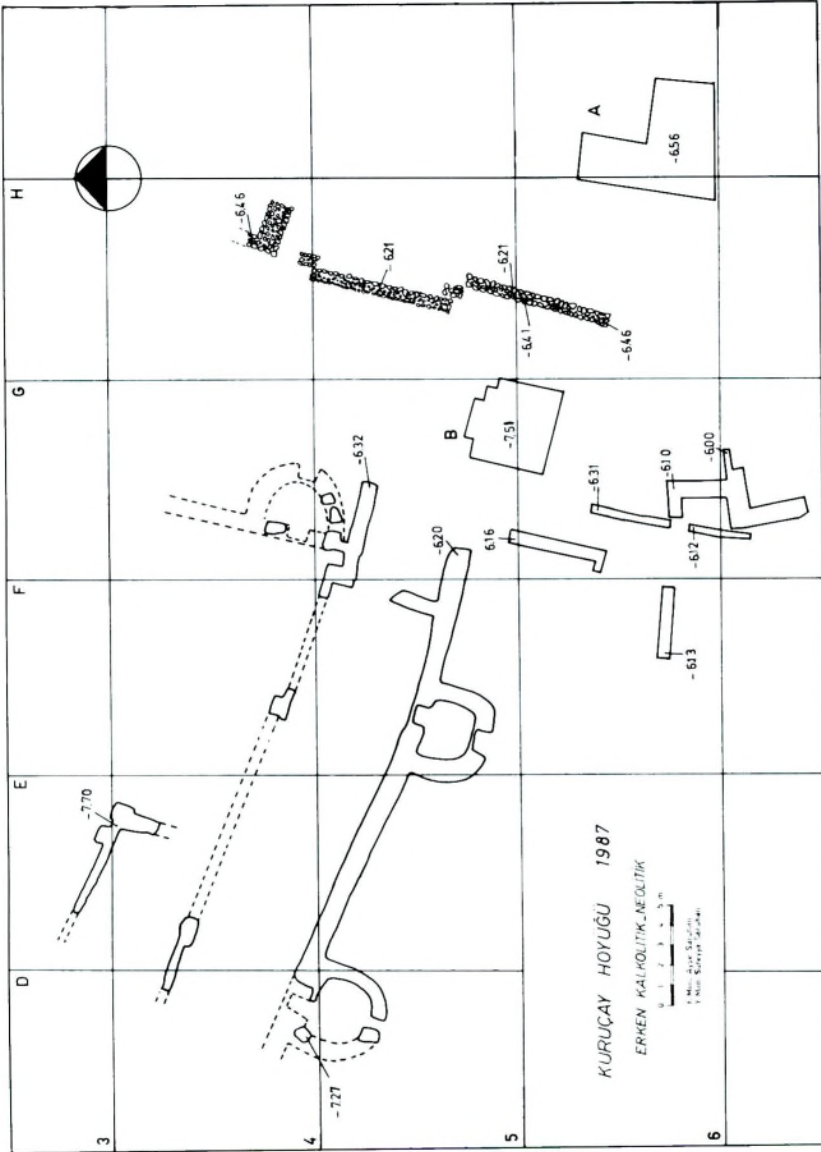

Lev. 5 — 11 Yapı kazının mimarlık kalıntıları

Lev. 6/1 — 10. yapı katı

Lev. 7 — GNÇ ve EKÇ yapı kalıntıları toplu halde. Taş işlenmiş duvar son kazı mevsiminde ortaya çıkartılan parçalı duvardır

Refik Duru

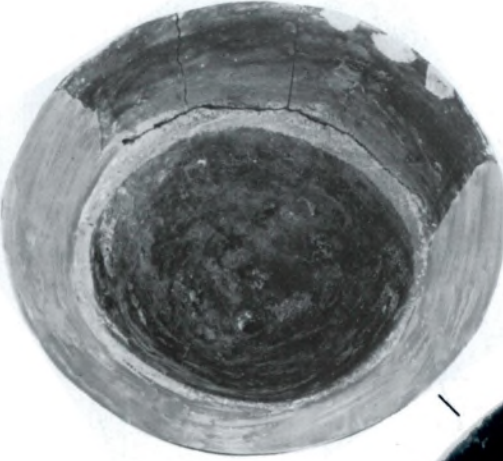

1

—

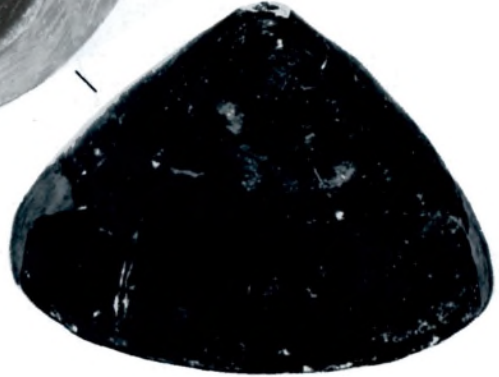
2

4

3

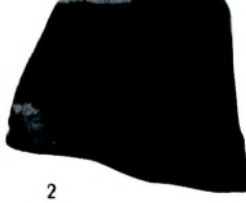

0 ————— 10 cm.

Lev. 8 — 12 ve 11. yapı katları küçük buluntularından bazıları

1

2

3

4

5

6

7

8

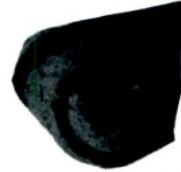

9

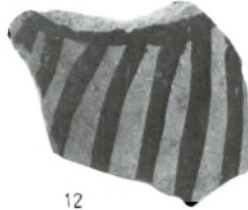
0 10cm.

10

11

12

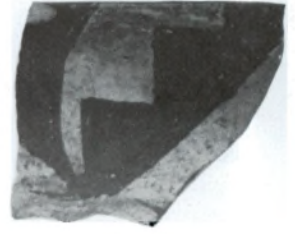
Lev. 9 — 12 ve 11. yapı katları boyalı keramiğinden örnekler

1

2

3

4

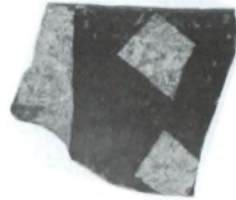
5

6

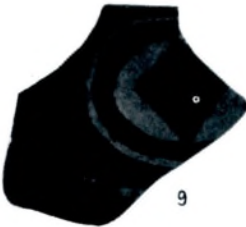

7

8

0 10 cm.

9

10

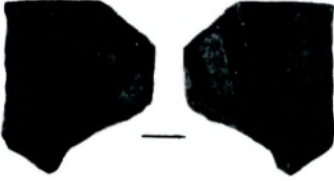
11

Lev. 10 — 12 ve 11. yapı katları boyalı keramiğinden örnekler

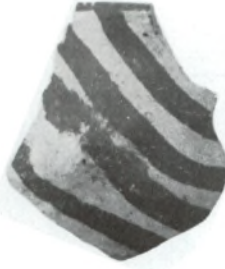
1

2

3

4

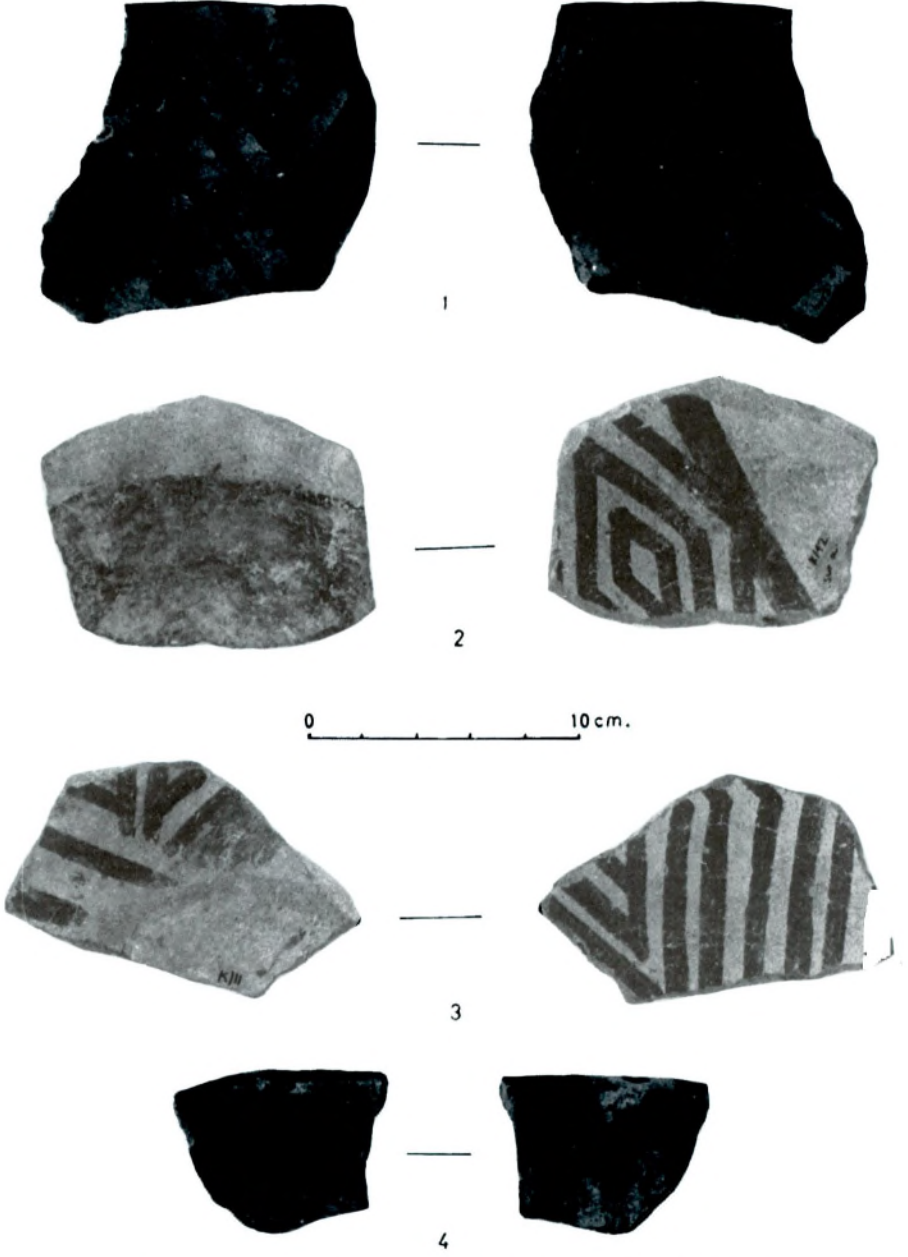

0 10 cm.

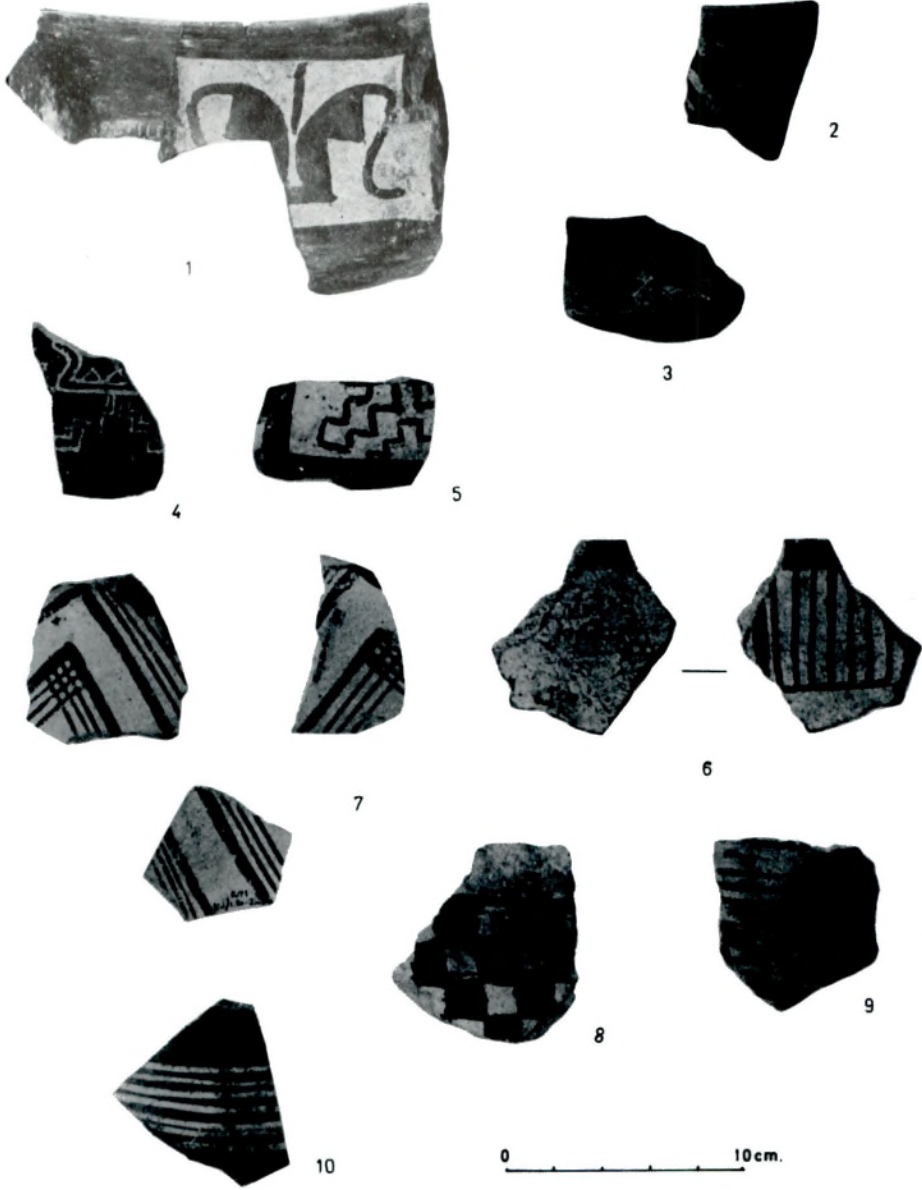

5

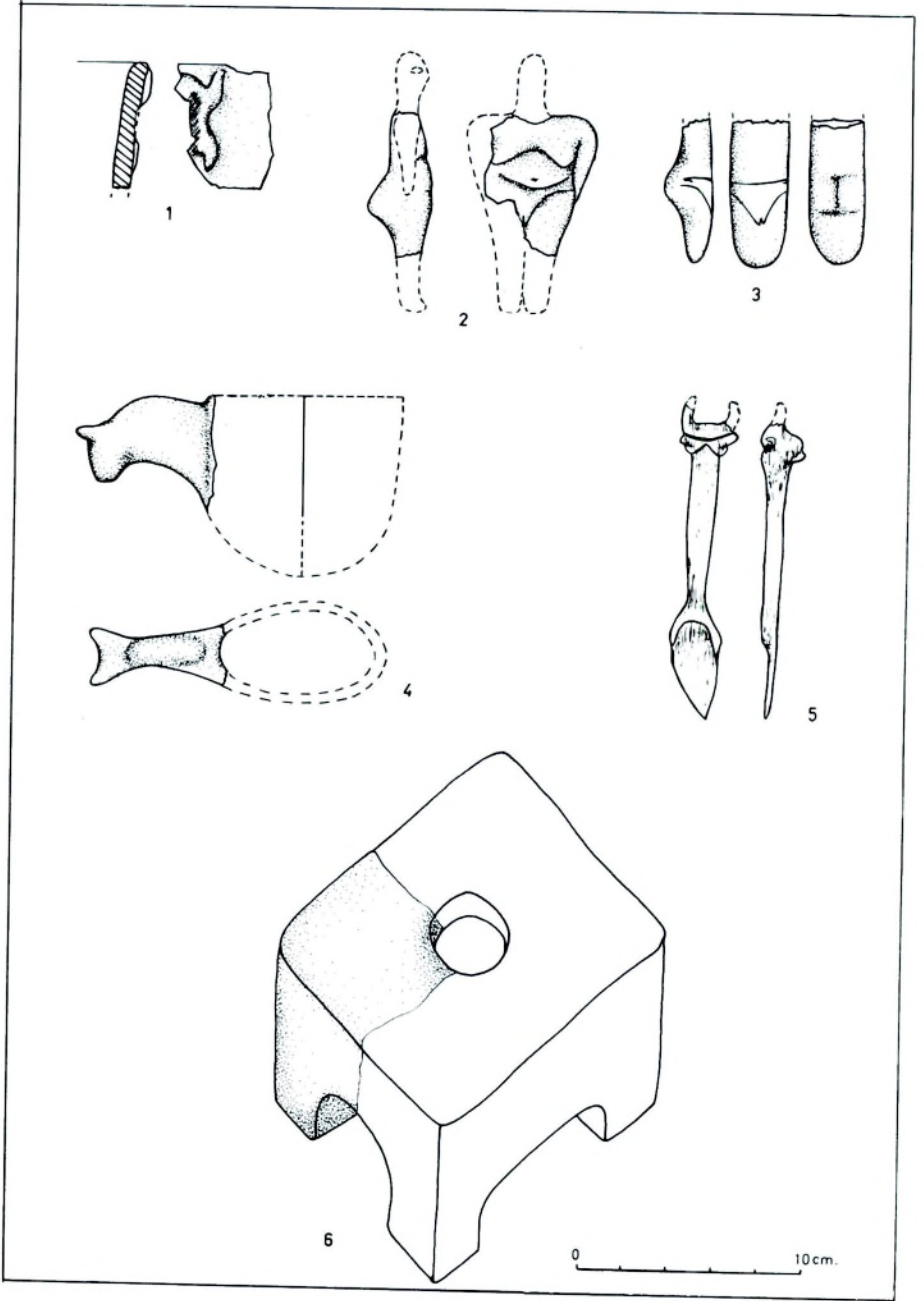
Lev. 11 — 12 ve 11. yapı katları boyalı keramiğinden bazıları

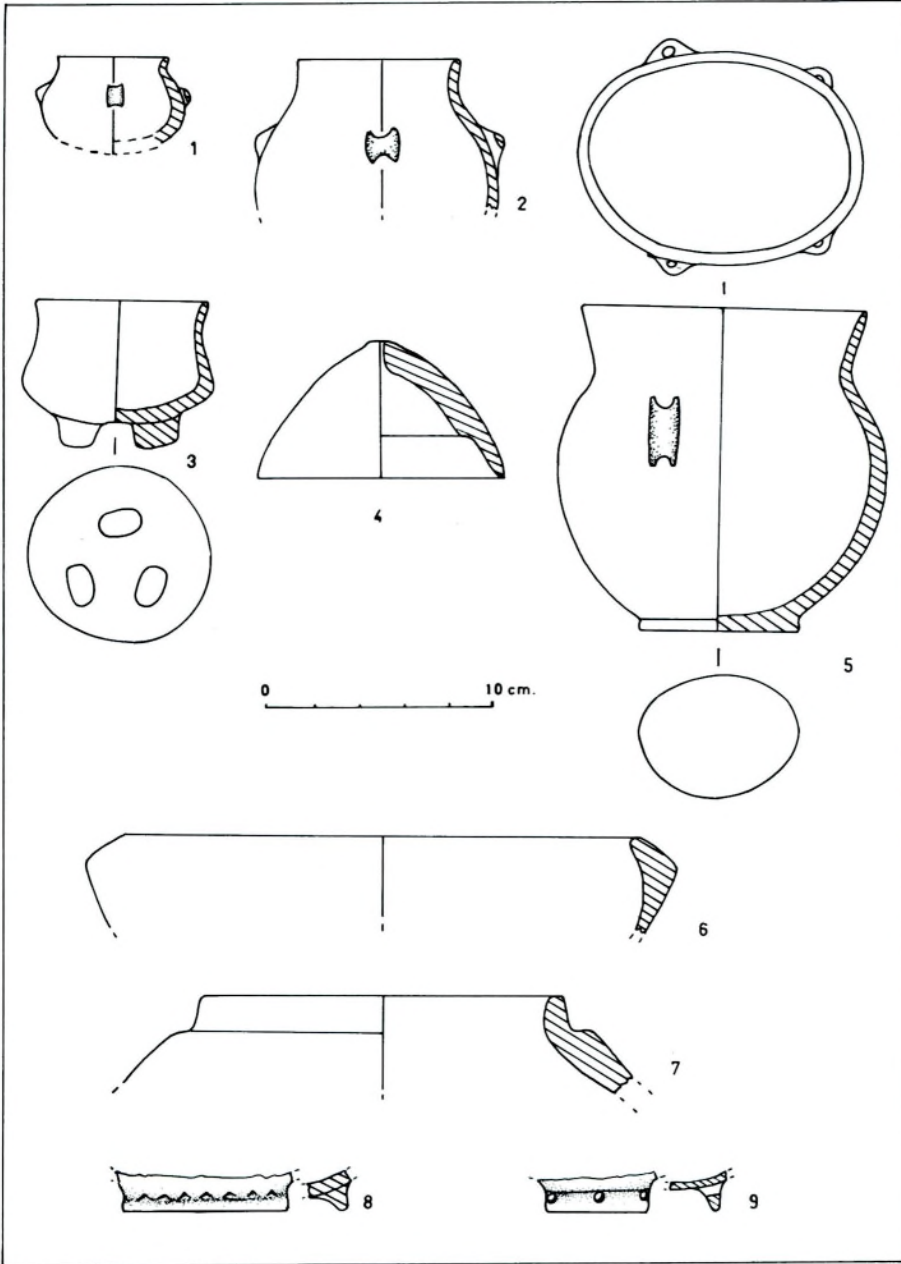
Lev. 12 — 12 ve 11. yapı katları boyalı keramiğinden bir başka grup

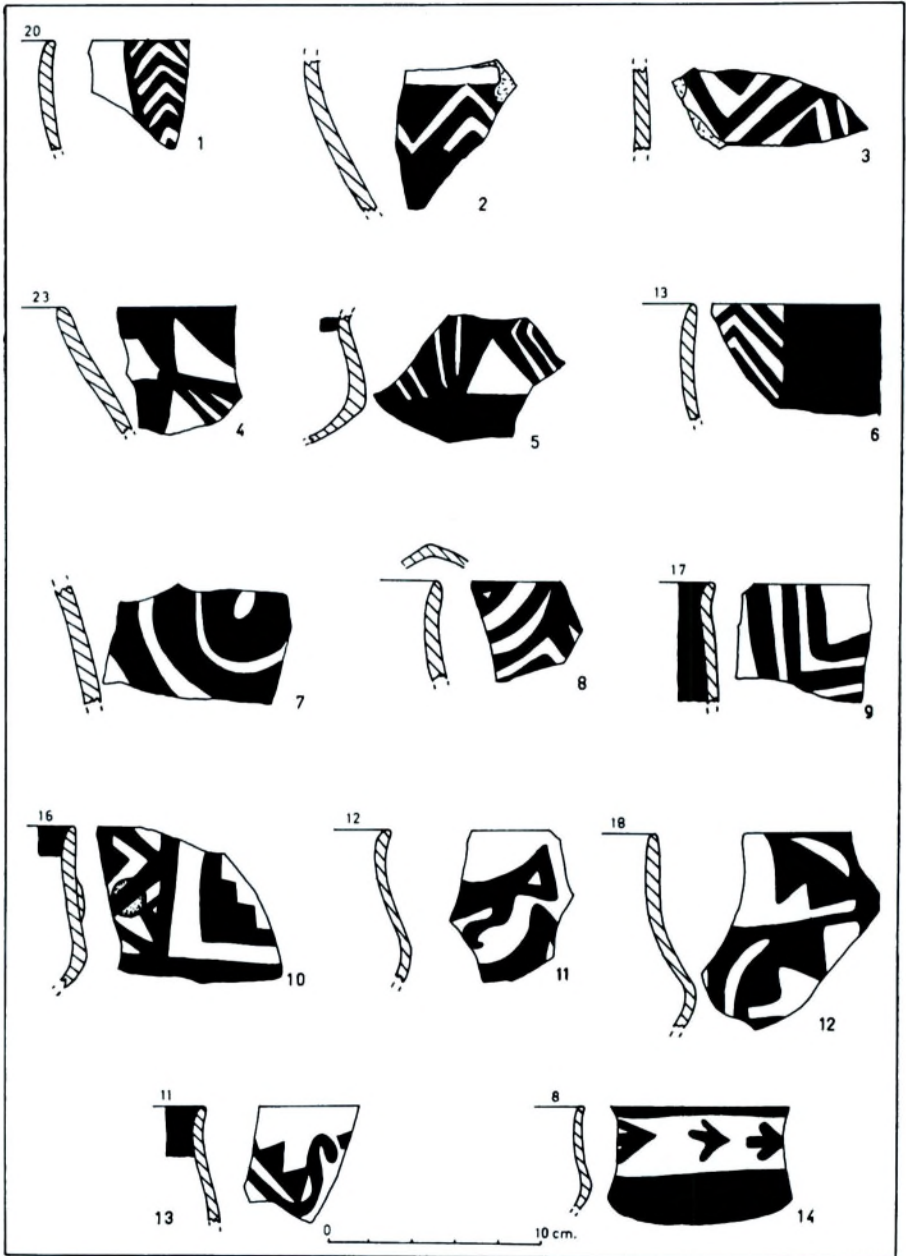
Lev. 13—12 ve 11. yapı katlarının farklı nitelikli boya bezemeli parçalarından bazıları

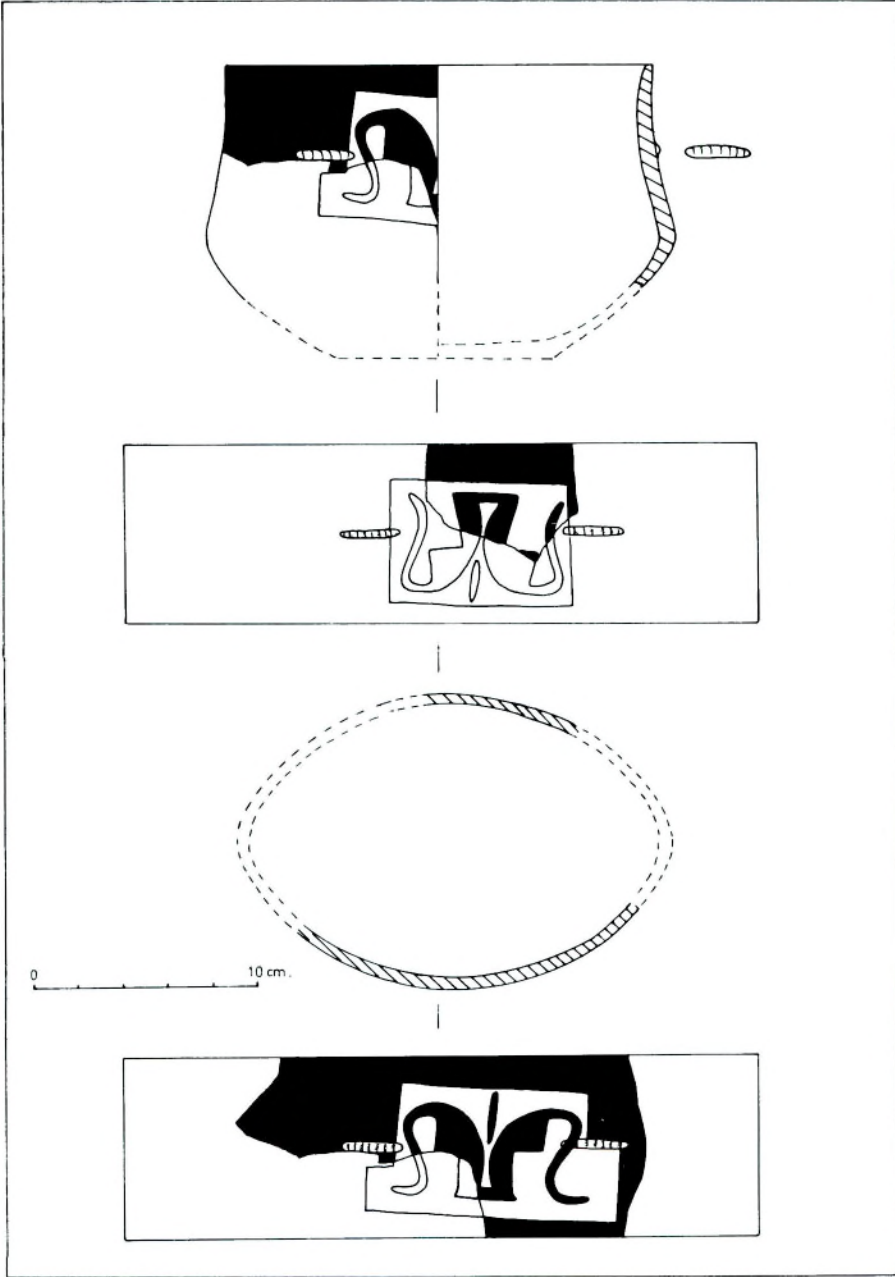
Lev. 14 — 12 ve 11. yapı katları küçük buluntularından bazıları

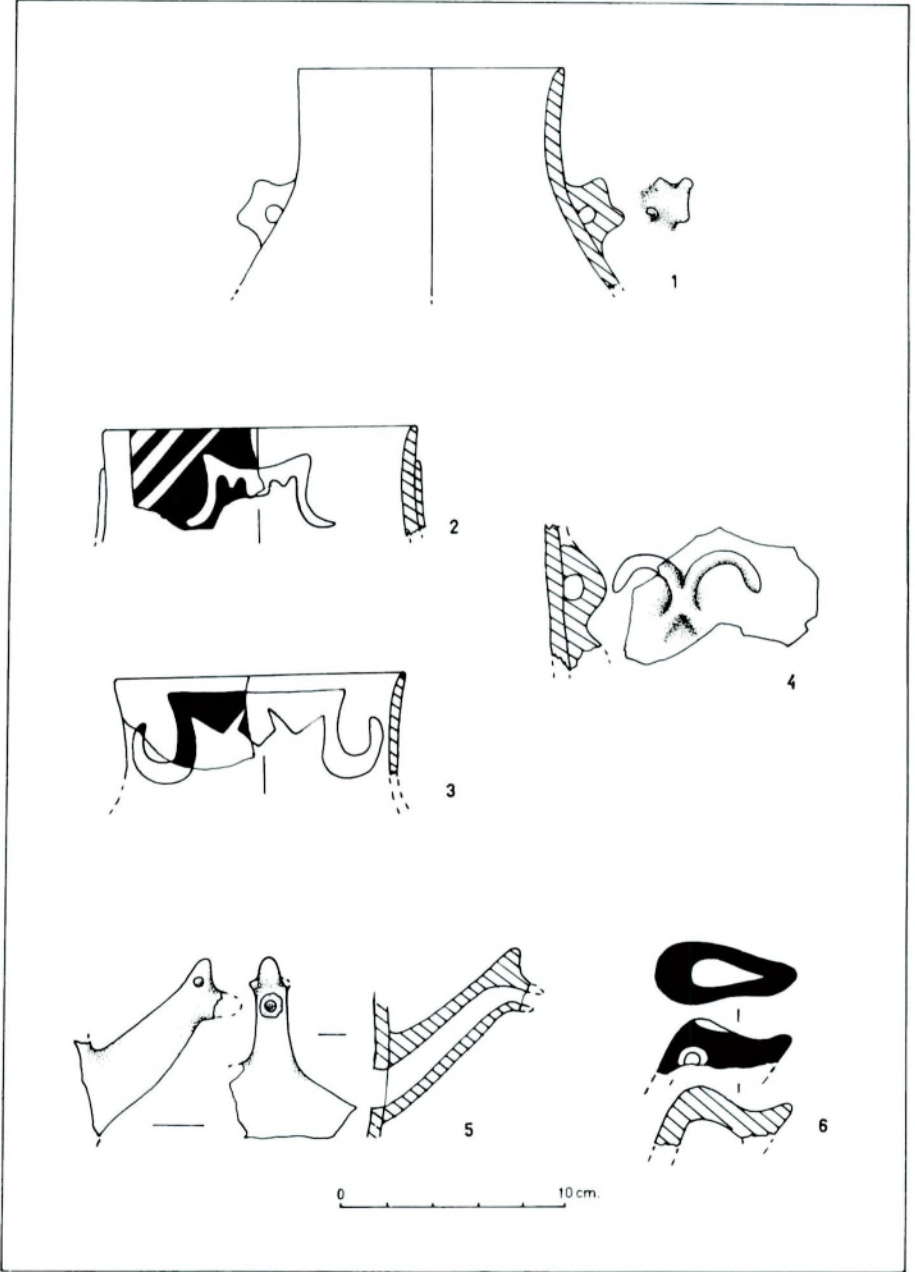
Lev. 15 — 12 ve 11. yapı katları keramiğinden örnekler

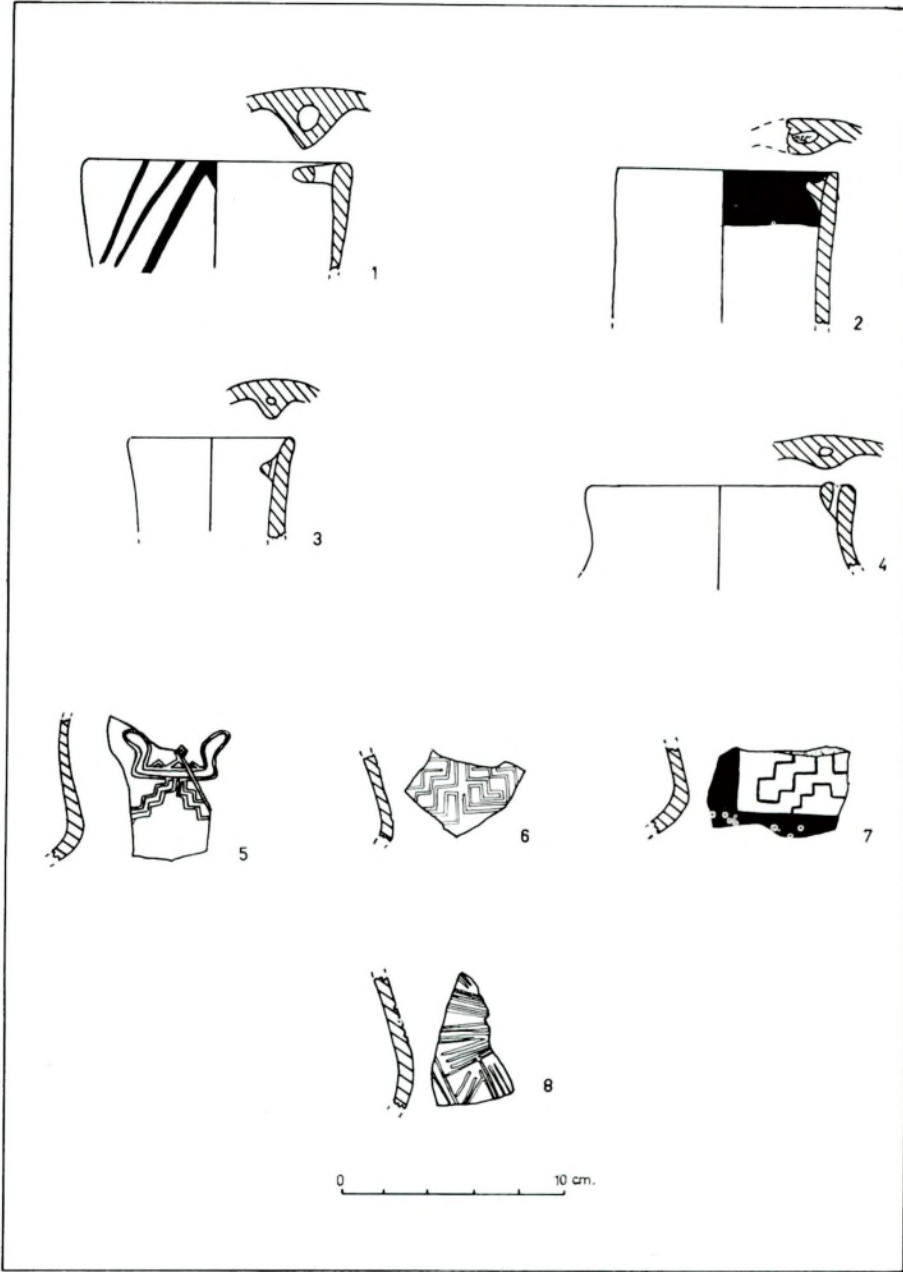
Lev. 16 — 12 ve 11. yapı katlarından bazı boyalı keramik parçaları

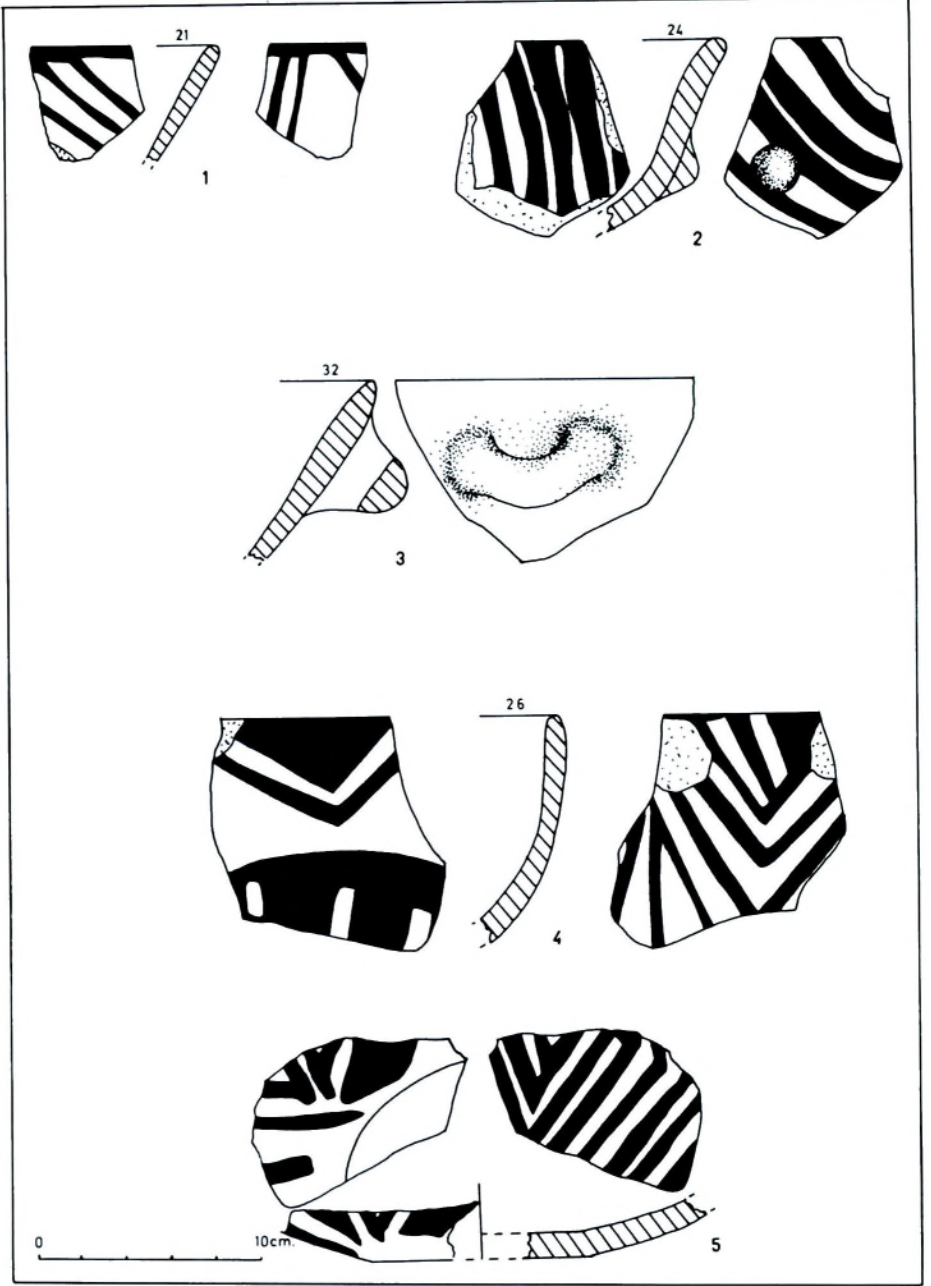
Lev. 17 — 12. katta bulunmuş, boğa başı bezekli oval çanak

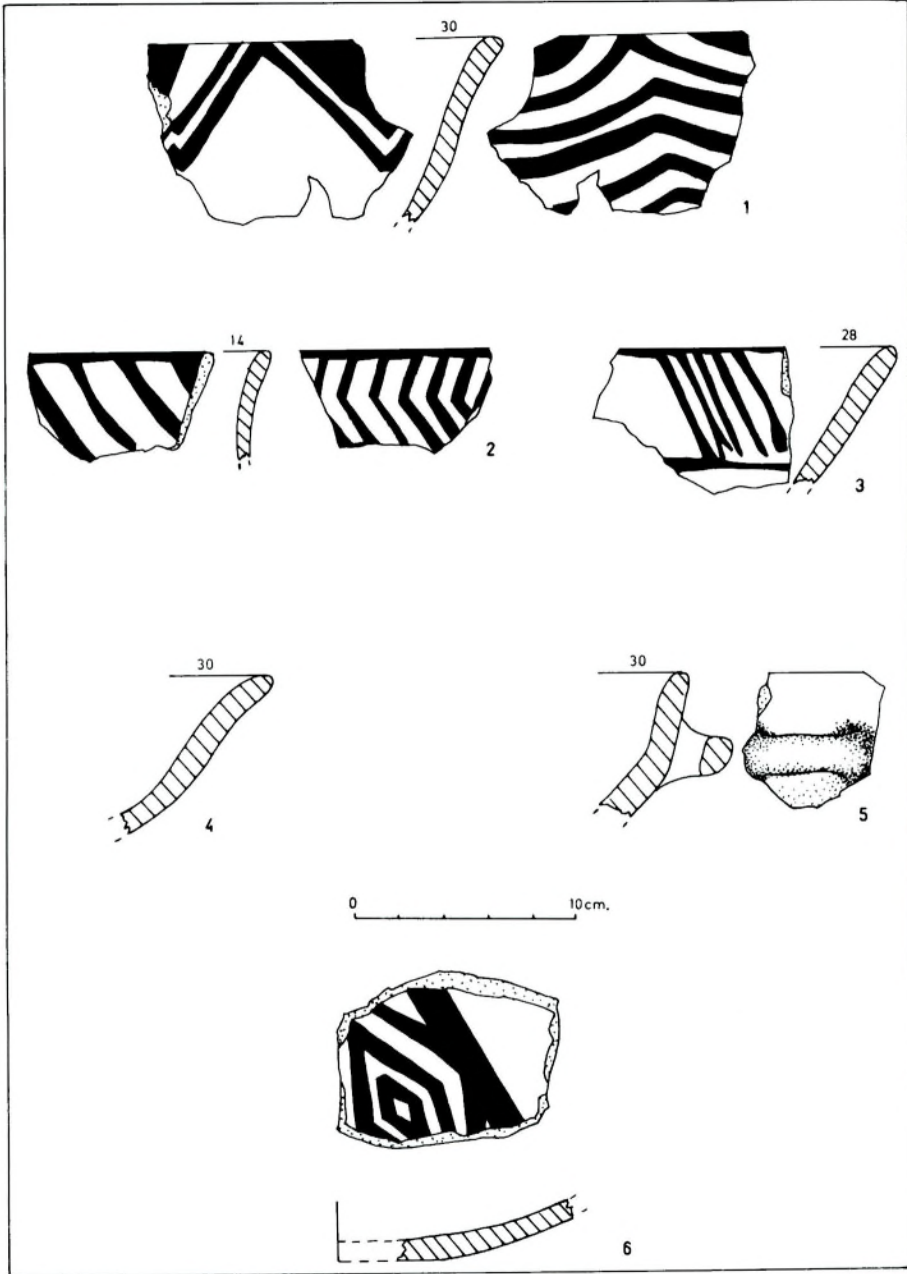
Lev. 18 — Geç Neolitik katlarda (12 ve 11. katlar) bulunan tam plastik ve kabartma yapılmış süsleme örnekleri

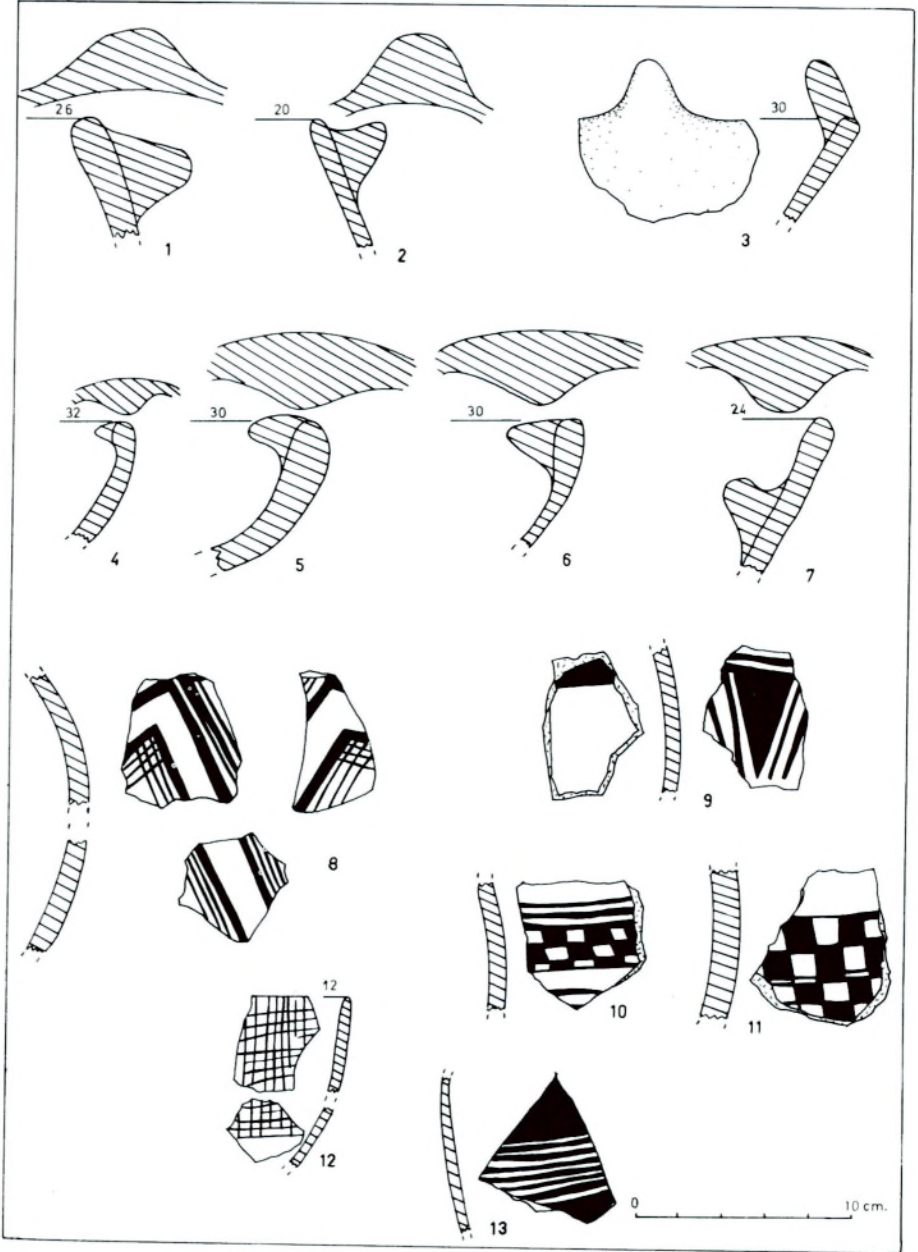
Lev. 19 — GNÇ katlarından bazı kap profilleri ve çizgi bezekli parçalar

Lev. 20 — GNÇ katlarının bazı tabakları

Lev. 21 — GNÇ katlarının boya bezemeli tabakları

Lev. 22 — 12 ve 11. katların kaba keramiği ile değişik boya bezemeli bazı parçaları

1

0 10 cm.

2

Lev. 23 — 10 ve 9. katların (EKÇ) buluntularından

Refik Duru

1

2

0 10 cm.

Lev. 24 — 10 ve 9. katlarda bulunmuş fantastik-sembolik bezemeli kaplardan

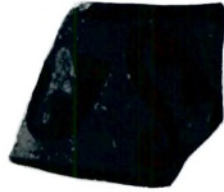
1

2

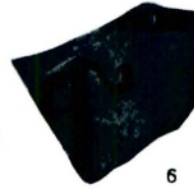
3

4

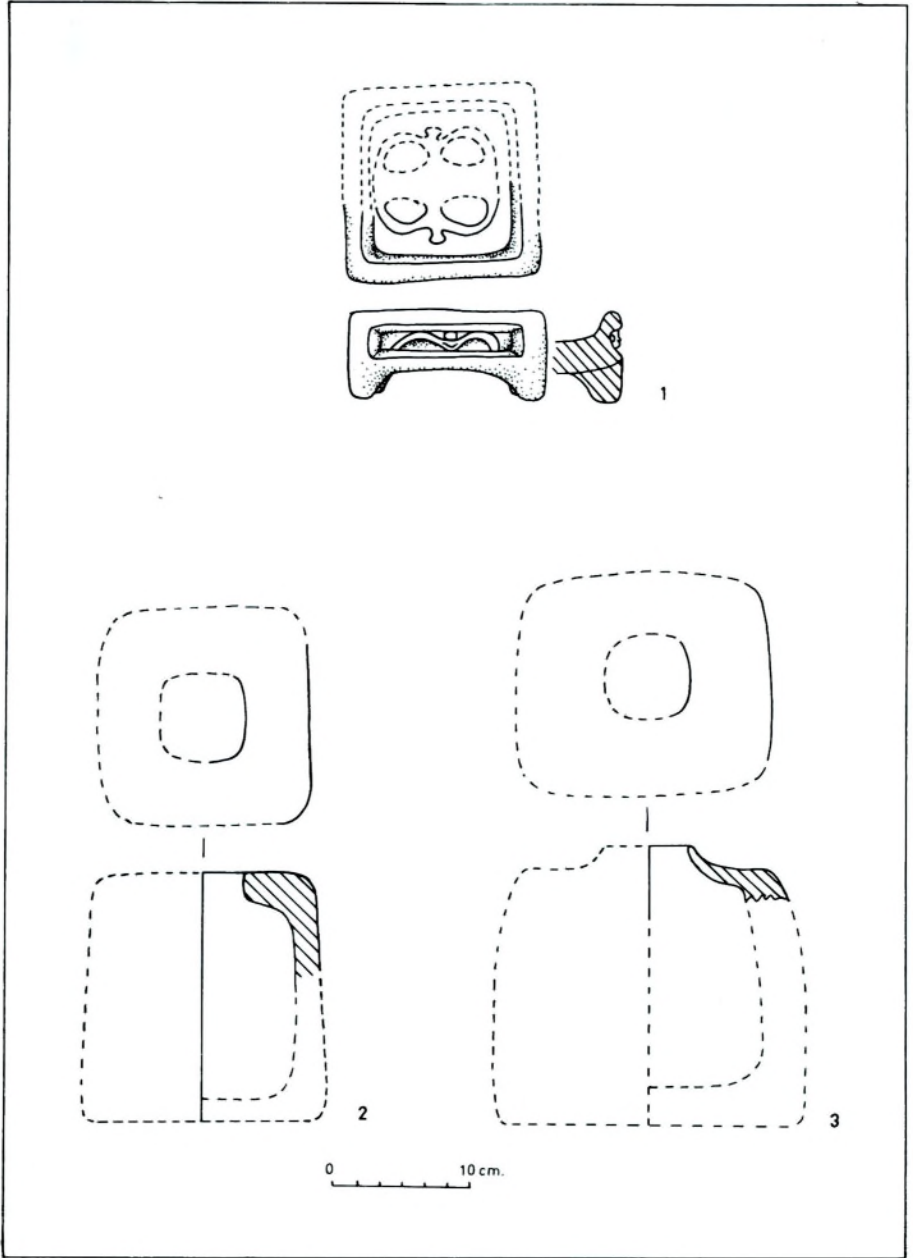
5

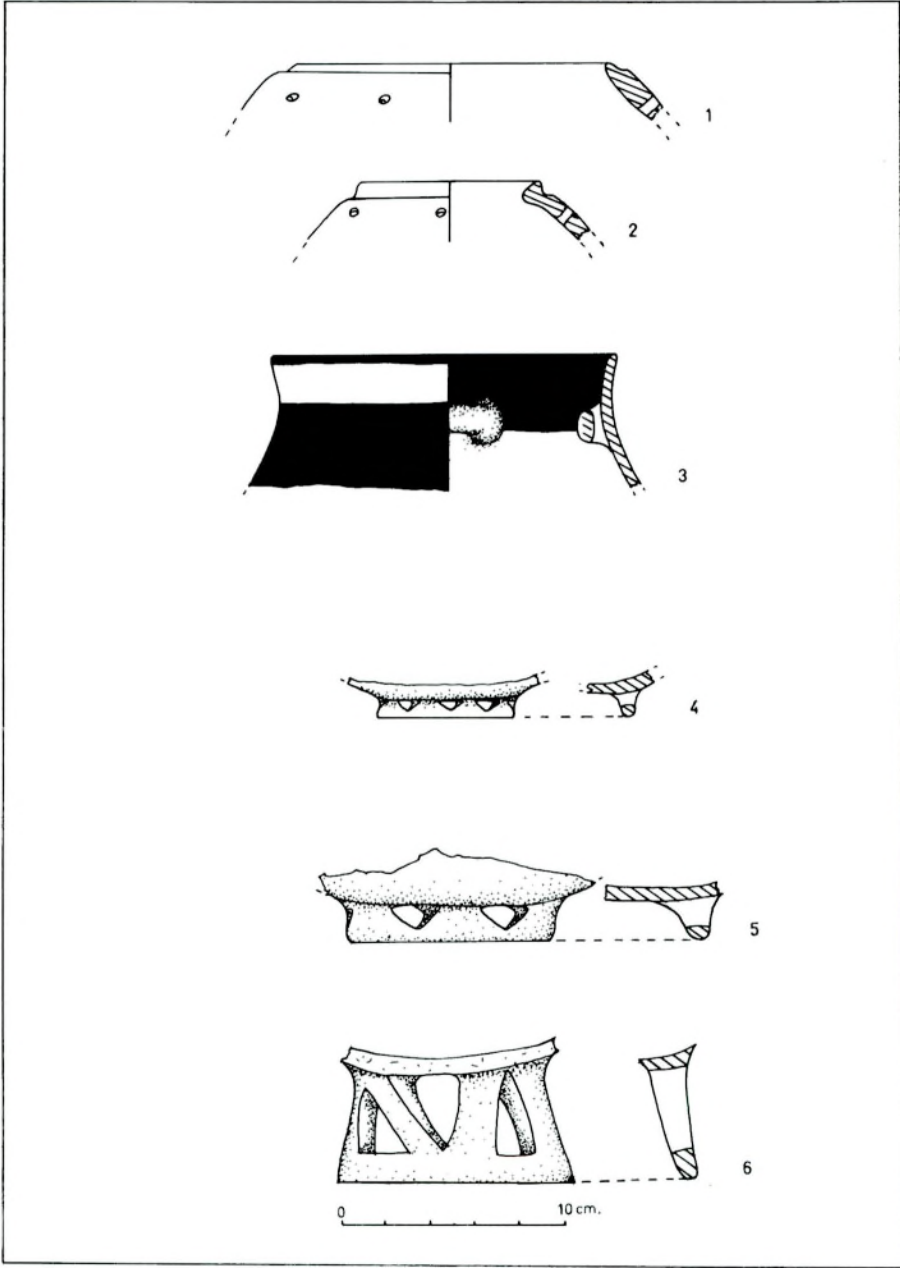
6

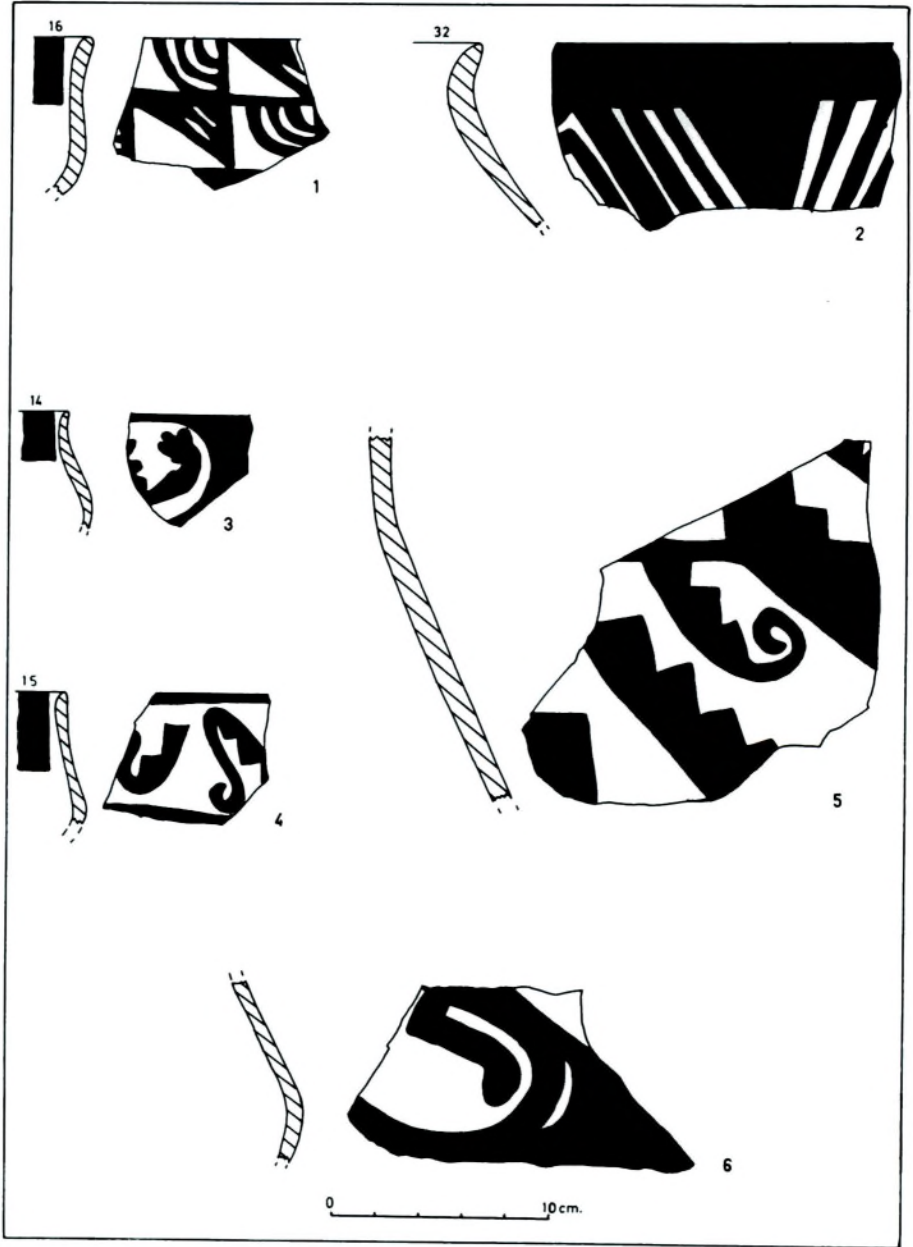
Lev. 25 — EKÇ boya bezemeli parçalardan bazıları

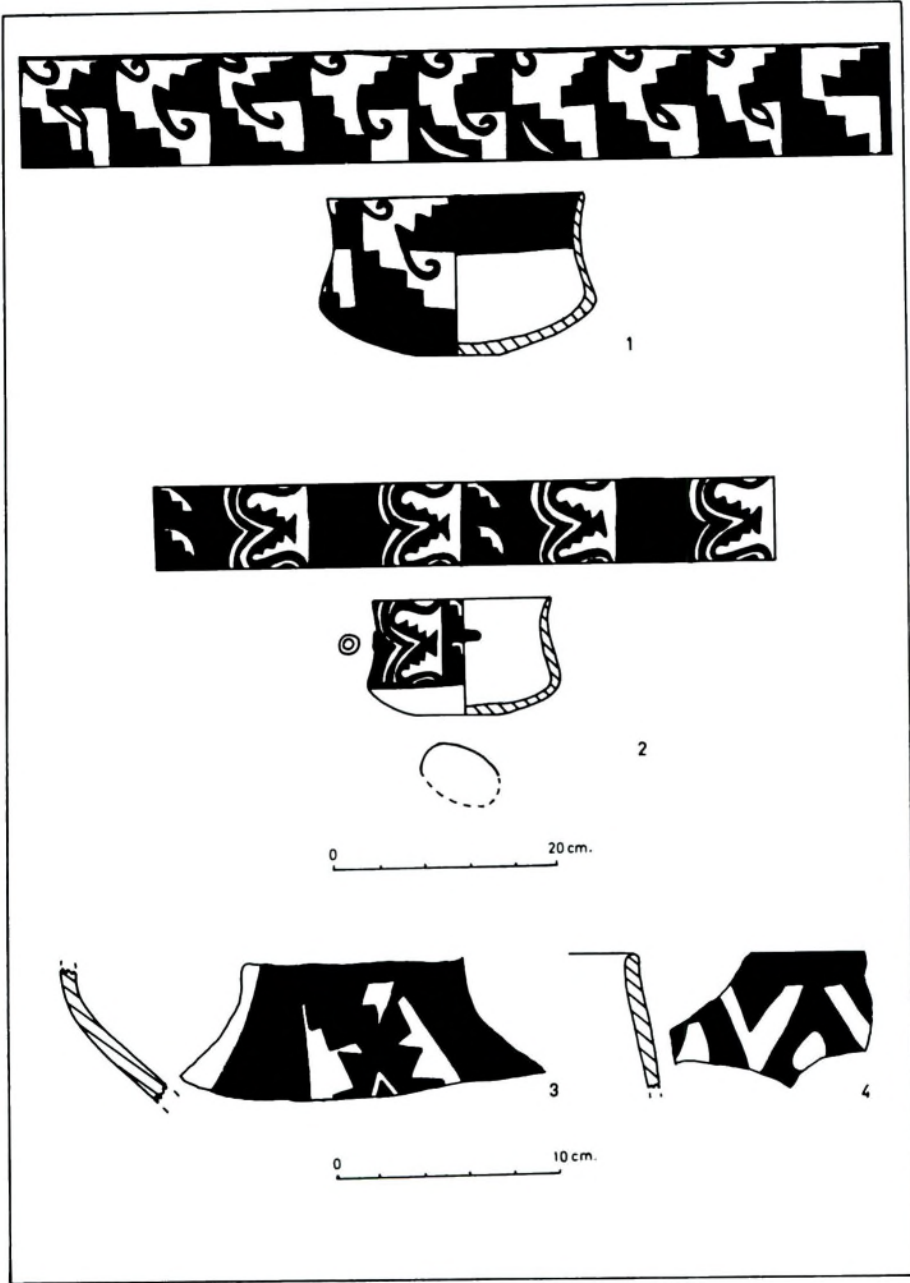
Lev. 26 — EKÇ tabakalarında bulunmuş pişmiş toprak eserlerden

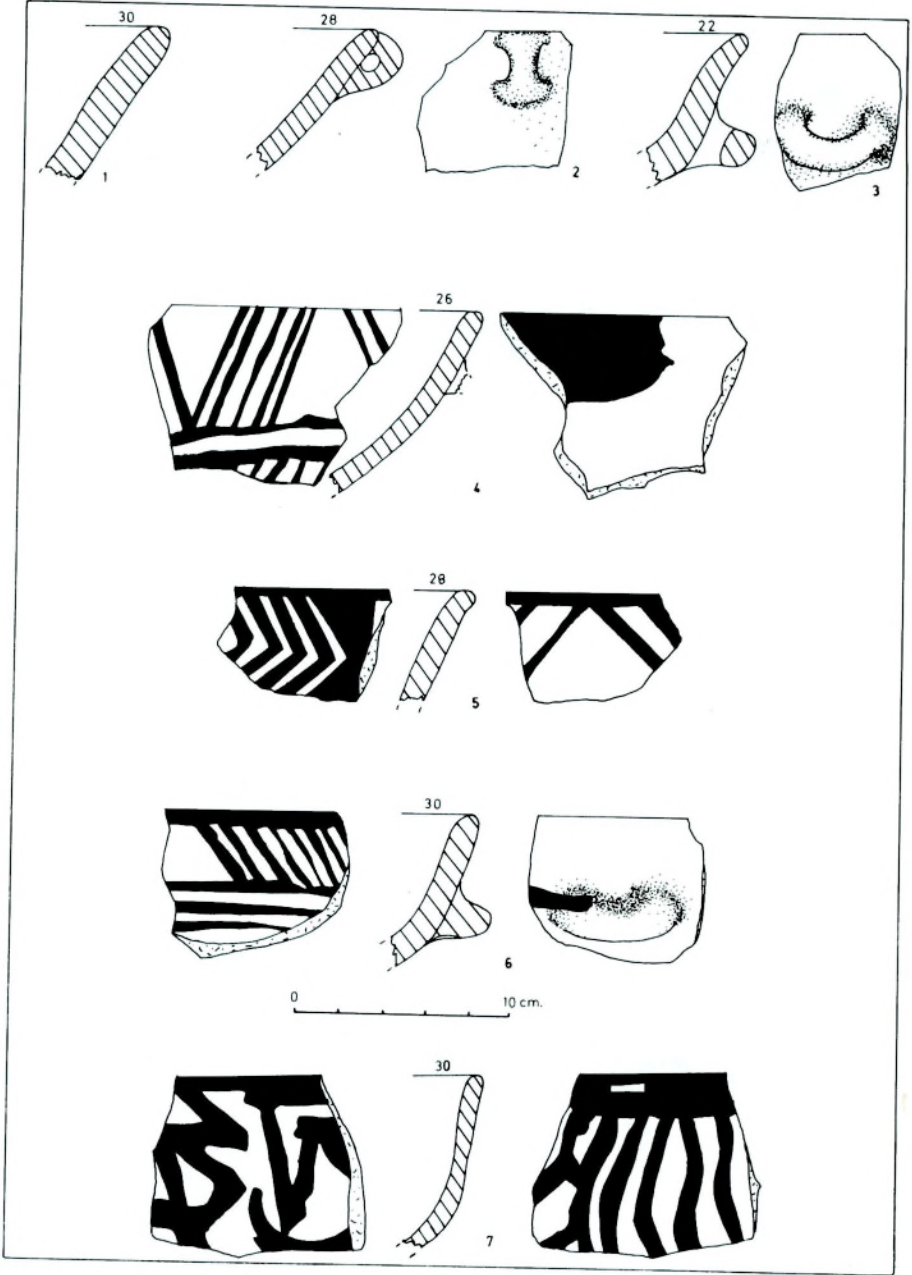
Lev. 27 — EKÇ'nin bazı çömlekleri ile halka dipleri

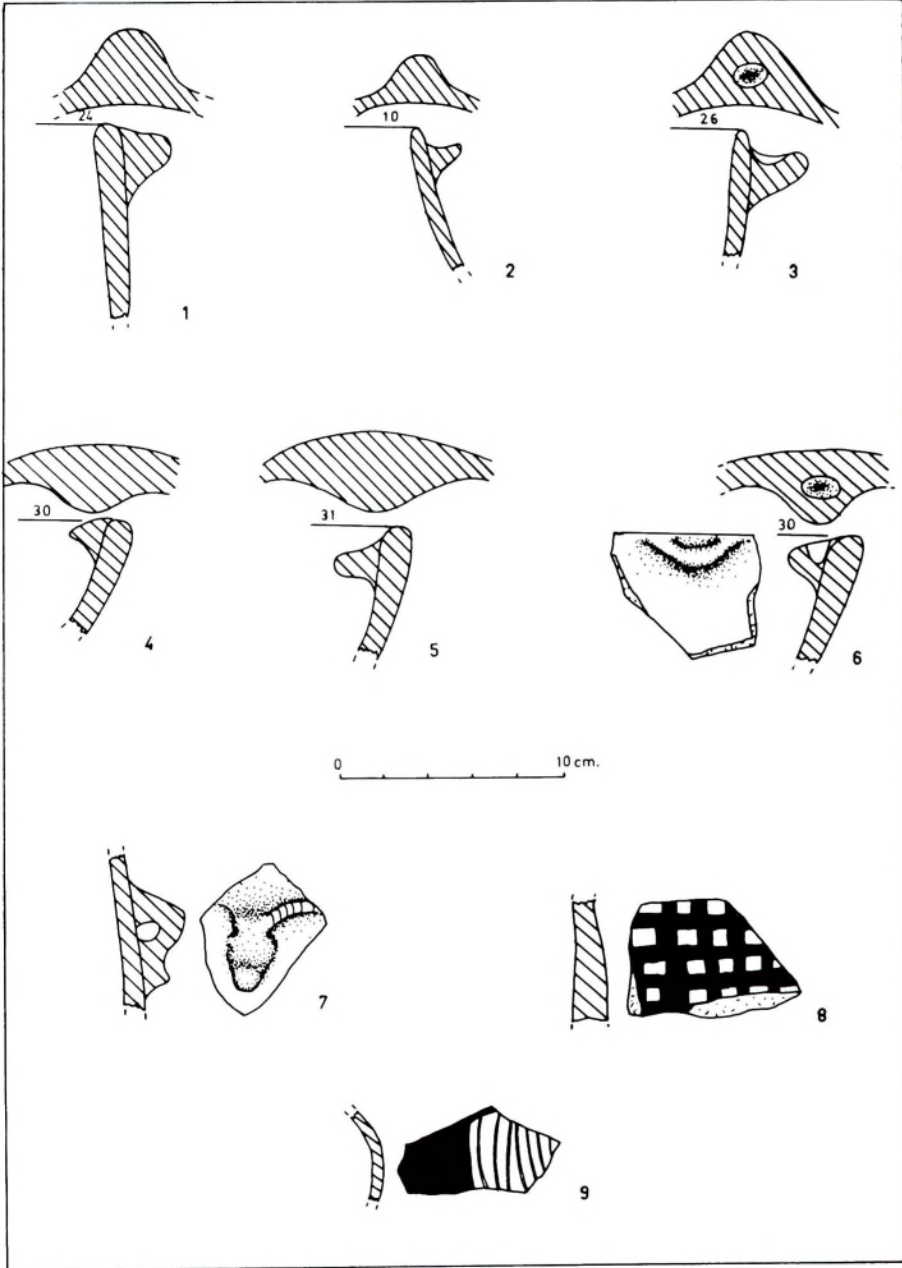
Lev. 28 — 10. ve 9. yapı katları boya bezemeli keramiğinden bazıları

Lev. 29 — EKÇ katlarının fantaştik-sembolik bezekli kaplarından örnekler

Lev. 30 — EKÇ'nin tabaklarından bazıları

Lev. 31 — EKÇ'nin kaba işçilikli keramiğinden örnekler ve bir kaç değişik bezemeli keramik parçası

varlığı ile açıklanabilir. Sanıyoruz ENÇ içinde başlayan bu keramiğin yapımı, kesintisiz bir gelişme içinde EKÇ sonuna kadar devam etmektedir. Bölgenin monokrom keramiği ile boyalı keramik geleneğinin coğrafi sınırlarını J. Mellaart saptamıştır¹⁶. Bu geniş alan içinde, Burdur Bölgesinin özel bir yeri olduğunu ve çok değişik türlerde boya bezemeli keramik ürettiğini ve bu geleneğin ENÇ içlerinden başladığını söyleyebiliriz.

Kuruçay GNÇ yerleşmelerinin son evresi 11. kat ile, EKÇ'nin ilk yerleşmesi 10. kat ilişkilerine, burada bir kez daha değinmek istiyoruz. Yukarıda belirttiğimiz gibi, iki yapı katının temellerinin kodları arasında hemen hiç farklılık yoktur. Aralarında önemli sayılabilecek bir tarih farkının olmadığını da düşünüyoruz. Burada şöyle bir soru akla gelecektir: "Niçin 11. kat GNÇ ye konuyor da, onu aralıksız izlediği söylenen 10. kat EKÇ ye ait oluyor?". Keramikçiliğin kesintisiz devam etmesi de soruya katılabilir. Gerçekten iki yapı katı arasında bir kültür farkı görülmediği halde, bizim bunları ayrı kültür evrelerine koymamızın nedeni, Anadolu tarih öncesi kültürlerinin gelişme basamaklarının terminolojisindeki belirsizliklerden dolayıdır. Anadolu Yaylasında ilk kazılan Neolitik merkez olan Hacılar'dan sonra yapılan kültürel sıralama, o günden beri kullanılmaktadır. Ancak Anadolu'da GNÇ ile EKÇ kültürlerinin ayırıcı özelliklerinin doyurucu, inandırıcı tanımlanması halâ yapılmamıştır. Genellikle boyalı çanak çömleğin yaygınlaşması, bütün Önasya ve Güneydoğu Avrupa'da olduğu gibi, EKÇ ye geçiş ölçüsü olarak düşünülmektedir. Hacılar'da GNÇ katlarında toplam 40 kadar parça bulunduğunu bildiren J. Mellaart¹⁷ bu ayırımında haklı olabilirdi. Ancak biz Kuruçay'da durumun farklı olduğunu gördük. Kuruçay'da Hacılar IX-VI. katları ile eş buluntular veren 12. ve 11. katlarda boya bezekliler olağanüstü fazladır ve Hacılar GNÇ katlarında bulunmadığı bildirilen fantastik bezeme Kuruçay 12. katta çok gelişmiş durumdadır (Lev. 10/1, 2; 13/1). Yani EKÇ için ayırıcı özellik olan boya bezemelilerin yoğunluğu, Kuruçay'da GNÇ içlerinde başlamaktadır. Kuruçay tabakalarının Hacılar tabakalaşması ile senkronizasyonunu yaparken, büyük ölçüde Hacılar'a bağlı olmak zorundaydık. Hacılar'da sadece IX-VI. katlarda bulunup EKÇ'ye ait V-I katlarında bulunmayan bazı buluntular (Çömleklerde ağızdan dibe inen kalın band bezeme¹⁸, bazı çömlek profilleri¹⁹, hayvan ritonları²⁰ ve hayvan başı süslü

¹⁶ J. Mellaart, *Hacılar (I)*, s. 146.

¹⁷ a.g.y., s. 100.

¹⁸ Krş. Kuruçay (*Duru, 1986 b*, Lev. V/5)-Hacılar (J. Mellaart, *Hacılar (II)*, Fig. 59/3, 6, 12, 14).

¹⁹ Krş. Kuruçay (Lev. 15/7)-Hacılar (a.g.y., Fig. 55/16, 17)

²⁰ Krş. Kuruçay (*Duru, 1986 b*, Lev. V/11; VI/10)-Hacılar (a.g.y., Fig. 57/1, 2, 6, 11, 14).

kemik kaşıklar²¹ gibi), Kuruçay'da 11. kattan sonra görülmemektedir. Bu durumda doğal olarak Kuruçay 11. katın Hacılar VI. kat ile çağdaş olduğunu kabul etmek zorunda idik. Bizim 10. katımız ve daha yeni katların buluntuları, Hacılar V-II katları buluntularıyla daha sıcak ilişkiler içindedir. Biz bu bakımdan 11. kattan 10. kata geçişi, aynı zamanda, Hacılar'a uygun olarak GNÇ'den EKÇ'ye geçiş çizgisi olarak kabul ettik. Ancak aklımızda hep şu hususu tutuyoruz: "Acaba Hacılar IX-VI. katları biraz daha yukarı çekerek, bu katları da EKÇ olarak düşünmek daha doğru olmaz mı?". Eğer böyle olsaydı, biz Kuruçay kronolojisi ve terminolojisinde doğrusu çok rahat ederdik. 1987 çalışmaları sırasında bulduğumuz, uzun duvarın ait olduğu yerleşme evresini bu gelişme sürecinin neresine sokacağımız konusunda, şimdilik kesin şeyler söyleyecek durumda değiliz.

Kuruçay halkı GNÇ ve EKÇ boyunca boğa başı tasvirini, gerçeğe yakın veya stilize olarak pek bol kullanmıştır (Lev. 13/1-4; 16/13; 14; 18/2, 3; 19/5; 24/2; 25/4; 28/3, 4). Fantastik bezekler arasında, çok başarılı stilize boğa başları vardır. Bu yıl bulduğumuz, altar üzerine konmuş boğa başı tasviri (Lev. 13/4; 19/5), bu kompozisyonların en güzellerinden biridir ve "Boğa kültü" ile ilgili önemli bir kanıt durumundadır. Sanıyoruz Boğa kültü bu kadar eski çağlarda dahi Anadolu'da vardır ve örneğimiz bu hususu açıkça göstermektedir.

Bu kısa raporumuzda özet olarak 1986-1987 kazı sonuçlarını sunmağa ve bazı saptamalarla, önemli birkaç sorunu ana başlıklarıyla ortaya koymağa çalıştık. Kuruçay'daki kültürel süreci bir sistem olarak kurarken, Hacılar'ın alışlagelmiş terminolojisini şimdilik bozmak istemedik. Ancak Hacılar'la Kuruçay arasındaki uyumsuzluklar ve problemler gerçekten büyük boyutlara varmıştır. Son raporumuzda bu konuları daha ayrıntılı biçimde tartışacağız.

²¹ Krş. Kuruçay (Lev. 14/5)-Hacılar (a.g.y., Fig. 180).

Konferanslar:

ŞEHİR TARİHİ ARAŞTIRMALARI HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER *

ÖZER ERGENÇ

Sayın Dinleyiciler,

Bu konuşmanın amacı, şimdiye değin yapılan Osmanlı şehir tarihi araştırmalarından edinilen izlenimleri sıralamaktır. Diğer bir deyişle bu konuşma, konu üzerinde nelerin yapıldığını ve daha nelerin yapılabileceğini, ağırlıklı olarak da *nelerin nasıl yapılabileceğini* belirleme çabalarına katkı denemesidir.

Böyle bir yaklaşımla konu ele alınırken, şu noktalarda açıklamalar yapılmaya çalışılacaktır:

a) Şehirlerin tarihsel gelişiminin incelenmesinde, araştırmalar hangi teorik çerçeveye oturtulmalıdır? Bu sorunun cevabı, şehirlerin ortaya çıkış nedenlerinden başlayarak, her açıdan fonksiyonlarına ve şehir denilen yerleşme alanlarında beliren ilişkilerin tümüne kadar uzanan geniş bir perspektif içinde aranmak zorundadır. Bu nedenle *şehircilik* konusunun uzmanları, araştırmaların çok boyutlu olmasına yardım eden teorik modeller geliştirmişlerdir. Kısaca bunlar üzerinde duracağım.

b) Bu teorik çerçeve göz önünde bulundurulduğunda, bugüne değin yapılan Osmanlı şehir tarihi araştırmalarının anlamı ve ulaşılan sonuçların boyutları nelerdir? Bu soru, bir anlamda somut araştırmaların teorik çerçeve ile uygunluk gösterip göstermediğinin sınanmasıdır. Yalnız burada tek tek yapılmış incelemelerin eleştirisine girecek değilim. Genel eğilimi ve elde edilen sonuçların kendimce bir değerlendirmesini yapmak istiyorum.

c) Somut araştırmalara yeni ufuklar açmak için gerekli teorik çerçeve çalışmaları kadar önemli bir başka husus da, bugün ulaşabildiğimiz kaynak ve belge gruplarımızın bize ne ölçüde olanak sağladıklarıdır. Tarihsel gelişim içinde belli başlı dönemlere göre, bu kaynak grupları nasıl değerlendirilebilir ve bunlardan elde edilen veriler, teorik çerçevemizin sorularına yeterli ışık tutmakta mıdır?

* * *

* 11 Mart 1988 tarihinde Türk Tarih Kurumu'nda verilen konferans.

Bilindiği gibi şehir tarihleri, bir parçası oldukları politik, ekonomik ve sosyal sistemlerin tarihlerinden ayrılmazlar. Zira, şehir formunu, şehrin bağlı bulunduğu sosyal sistemin gelişme düzeyi ve teknolojik durumu belirler. O nedenle, sadece şehrin kendisi üzerinde değil, araştırma yapılan bölgenin içinde şehirlerin rolü hakkında ilgilerin yoğunlaştırılması gerekir. Doğal olarak bu ifadenin tersi de doğrudur: Şehirler üzerinde yoğunlaştırılan araştırma ilgisi, o yerleşim alanlarının bulunduğu çevreye de ağırlıklı olarak yansımak durumundadır. Bu gerçek birçok yöntem sorununu yaratmıştır¹: Şehirleşme olgusu nedir ve nasıl araştırılmalıdır? Gündeme gelen bu soruya cevap aranırken, şehirleşme sürecinin tanımı üzerinde tam bir düşünce birliği sağlanamamıştır. Araştırmacılar çok çeşitli ölçütleri sınamışlardır. Örneğin, V. Gordon Childe² ve Lewis Mumford³ gibileri, şehirlerin menşei ile ilgilenmişler ve bunu Eski Yakın Doğu'da bulmuşlardır. Max Weber⁴ ve Gideon Sjoberg⁵ gibi sosyologlar, farklılıklardan ziyade genel özellikleri belirlemek için ideal şehir tipleri sıralamışlardır. Daha başkaları⁶, şehir denilen yerleşim alanlarının yapısal

¹ Hohenberg, Paul M.-Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe 1000-1950*, Harvard University Press, Massachusetts 1985. Bu kitapta, tarih içinde belli dönemler üzerinde durularak Avrupa'da şehirlerin gelişmeleri incelenmekte ve bu konuda kuramsal açıklamaların yanı sıra zengin bibliyografik bilgi verilmektedir.

² Childe, Gordon, *Man Makes Himself*, London 1936'dan zikreden Hohenberg, s. 2.

³ Mumford, Lewis, *The City in History*, New York 1961.

⁴ Weber, Max, *The City*, New York 1966. Weber, "yerleşiklerinin iş bölümüne tâbi olarak tarım dışı mal ve hizmet ürettiği ve bunları yakın çevresi ya da daha geniş bir alan için pazarladığı yerleşme birimi" olarak tanımladığı şehrin diğer belirleyici özelliklerini şöyle sıralar: a) Orada yaşayanların ayrıca güvenliklerini sağlayabilme olanağına sahip bulunmaları, b) Kendilerini yönetmek için kısmi otonomiye dayanan bazı kurumları geliştirmiş olmaları, mekânda tanıtıcı öğeleri olarak da *sur*, *pazar yeri*, *yönetim binaları* ve *genel toplanma yerlerini* zikreder. Bu özellik ve öğeler dikkate alındığında *şehirin* ancak Batı dünyasında görüldüğünü, Doğu kültür çevresindeki yerleşme alanlarına şehir denilemeyeceğini ileri sürer. Bu açıdan Osmanlı şehrinin değerlendirilmesi için bkz. Ergenç, Özer, Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler, *VIII. Türk Tarih Kongresi II*, Ankara 1981, s. 1265-1274.

⁵ Sjoberg, Gideon, *The Preindustrial City: Past and Present*, New York 1960. Sjoberg'e göre, şehirler teknolojik gelişme düzeyi bakımından sanayi öncesi şehirleri, sanayileşmekte olan şehirler ve sanayi şehirleri diye gruplandırılabilir. Sanayi öncesi şehir, demografik bakımdan genellikle 10.000 kişi altında nüfus barındırır, dinî ve idarî fonksiyonları baskındır. İktisadî fonksiyonları ikinci derecede kalmıştır. Mekân organizasyonunda mesleklerle, sosyal statülere göre gruplaşmalar göze çarpar. Loncaların sanat ve ticaret hayatına hâkim olduğu görülür. Şehir teorileri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Keleş, Ruşen, *Şehirciliğin Kuramsal Temelleri*, Ankara 1972.

⁶ Ennen, Edith, *Die europäische Stadt des Mittelalters*, Göttingen 1972.

özelliklerinden ziyade, şehirlerin insanlar için fonksiyonlarına özen göstererek şehir hayatının çeşitli vecheleri üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır. Coğrafyacılar ise ⁷, değişik bir yaklaşımla, şehirlerin konumları ve içindeki insanlarla birlikte onların mekân nitelikleri üzerinde durmaktadırlar. Bu nedenle, araştırmaları onları nüfus, üretim, üretim biçimleri ve ticaret ağının gelişimi gibi konular üzerinde çalışmalara yöneltmiştir. Mason Hammond ⁸ gibi tarihçiler de, şehirleşmeyi şehirlerin zaman içinde çoğalması ve yayılması ve politik iz bırakması olarak ele almakta ve büyük şehirlerin gelişimine ve bölgesel önemine dikkati çekmektedirler. Böyle farklı bakış açılarına sahip araştırmacıların örnekleri çoğaltılabilir ⁹.

Yaklaşımlar arasındaki farklılık, sorunun karmaşık bir nitelik kazanmasına, bulguların değerlendirilmesinde netliğin kaybolmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte şehirlerin gelişimini araştıranlar başlıca üç konu üzerine eğilmişlerdir:

1. Menşe sorunu üzerinde çalışanlar, şehirler niçin ve nasıl doğdu ve ilk gelişmelerinin karakteri nedir, sorularına cevap aramışlardır. Cevaplar, çoğunlukla antik şehirler konusunda spekülâtiftir. Çünkü bu dönemler için yazılı kayıtlar yoktur ve arkeolojik buluntular, karmaşık bir olgunun ancak bir yönünü açıklayacak parçalar niteliğindedir ¹⁰.

2. Şehircilik araştırmalarını yönlendiren ikinci temel ilgi, şehirlerde ortaya çıkan faaliyetler, özellikle bunlar arasında şehir nüfusunu karakterize eden demografik ve ekonomik olgulardır. Şehirler, *insan* ve *meta* hareketlerinde önemli halkalar ve geniş ölçekli faaliyetlerin mekânları olarak görülür. Bu konular, geçmişteki şehirlerin de belirleyici özelliklerini saptamaya yardım ederler ¹¹.

⁷ *Allgemeine Geographie*, Hrs. Gustav Fochler-Hauke, Frankfurt a. Main, 1968, s. 285-311'de coğrafyacıların şehirler ve yerleşme alanlarına ilişkin değerlendirmeleri ele alınmakta ve konuya dair bibliyografya verilmektedir.

⁸ Hammond, M., *The City in the Ancient World*, Cambridge 1972'den zikreden Hohenberg, s. 4 vd.

⁹ Bakış açılarının farklılığı, konuya yaklaşımdan kaynaklanmaktadır. Ancak, şehir olgusunu inceleyenlerin hepsinin yaklaşımını iki gruba ayırmak mümkündür. Araştırmacıların bir bölümü, bu olguyu *morfolojik*, diğer bir bölümü ise, *fonksiyonel* özellikleri açısından açıklama çabasıdadır. Bu konuda bkz. Yörükân, Ayda, *Şehir Sosyolojisinin Teorik Temelleri*, Ankara 1968.

¹⁰ Antik dönemde *şehir* kavramı, *devlet* ile iç içe durumdadır. *Polis* hem şehir hem de devlet anlamına geliyordu. Devletin Antik dönemde ortaya çıkışı, bir bakıma şehrin de menşeiini açıklar durumdadır. Antik şehrin özellikleri için bkz. Akarca, Aşkıdil, *Şehir ve Savunması*, Ankara 1972.

¹¹ Hohenberg, Paul M., s. 2-3.

3. Şehir araştırmacılarının üçüncü konusu, şehir hayatının sosyal vechelerine ilişkindir. Şehirlerin kırsal kesimden farklı olduğunun kabul edilmesi, şehir hayatının psikolojik ve kültürel etkilerini inceleyen geniş bir literatürün üretilmesini sağlamıştır. Şehir hayatını belirleyen farklılıklar şu şekilde sıralanabilir: *Serbestlik, rahat dolaşım ve hareketlilik, çok tabakalılık, ticaret-sanat etkinlikleri, yerleşiklerinin şehir yönetiminde irade payı*. Bu özelliklerden dolayı, şehirde yaşamak, ne gibi davranış biçimleri kazandırıyor, sorusuna cevap aramak önem taşımıştır¹².

Bu temel eğilimler ışığında *şehircilik* konusunun geçmişini ve bugünü inceleyenler, başlıca:

- a) Kır ile şehir arasındaki ilişkileri,
- b) Şehirlerin birbirleriyle aralarındaki ilişkileri,
- c) Çevrelerindeki daha geniş ekonomik, sosyal ve siyasal yapılar içindeki durumlarını açıklamaya çalışmakla yükümlüdürler¹³.

Çok genel düzeyde, şehirleşme nüfus kompozisyonundaki bir değişme olarak tanımlanabilir. Şehirlerdeki canlı kesimler, kırsal kesimlerle ilişki içinde gelişir. Uygulamada mantıkî bir zorunluluk olarak görülmesi de, genellikle değişim kırsal kesimden insan gruplarının şehir yerleşikleri arasına katılmasını simgeler¹⁴. Karşılıklı etkilenmenin diğer bütün boyutları bilinmese bile, şehirleşmenin hem kırsal alanı hem de şehri etkileyen sürekli bir olgu olduğu açıktır. Böyle bir araştırmada anahtar adım, bu olguyu yönlendiren önemli kuvvetleri belirlemektir. Onun için, şehirlerin ekonomik rollerini irdeleyen üretim faktörleri ve tarzları, yani *teknoloji, demografi ve pazar fonksiyonu* üzerinde dikkatlerin yoğunlaştırılması gerekmektedir¹⁵.

¹² A.g.e., s. 3.

¹³ Özellikle İslâm dünyasının şehirlerini inceleyenler, bu konu üzerinde dikkate değer görüşler ileri sürmüşlerdir. Yönetim fonksiyonunu yüklenmiş kurumların, İslâm kültür çevresinde şehre özgü bir kurum olarak görünmediğini, bu yüzden de bu kültür çevresindeki şehirlerin tam anlamıyla şehir kavramının kapsamına alınamayacağını düşünmektedirler. Bkz. *The Islamic City, a colloquium in 1965 in London*, ed. A.H. Hourani and S.M. Stern, London 1970, s. 13. Bu konudaki görüşlerin değerlendirilmesi ve eleştirisi için bkz. Ergenç, Özer, Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler, *VIII. Türk Tarih Kongresi II*, Ankara 1981, s. 1265 vd.

¹⁴ *Kır ile şehir arasındaki ilişki için bkz. Tekeli, İlhan, On Institutionalized External Relations of Cities in the Ottoman Empire-A Settlement Models Approach, Etudes Balkanique VIII/2 (1972), s. 46-72.*

¹⁵ Faroqhi, Suraiya, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting 1520-1650*, London 1984.

Feodalite döneminde şehirler, gerekli mal değişimi alanlarıydı. Hatta temel olarak tarım ekonomilerinin geçerli olduğu zamanlarda bile, yerleşim alanları arasında bir özerklik söz konusu değildi. Daha sonraları uzak mesafe ticaretinin ve üretiminin gelişmesi, şehirli seçkinlere ticarî kapital sağlamak ve üretim organizatörlüğü yapmak gibi görevler verdi. Ticarî kapitalizmin gelişmesi çağında şehirler, yeni alanlara kayan dünya ekonomisinin sınırları içinde çoğaldılar ve çeşitli fonksiyonları üstlenerek kendi aralarında kademelendiler. Bu bağlamda, şehirler üzerinde yapılan araştırmalarda sağlıklı analizlere olanak sağlayabilecek iki model önerilebilir ve bu modellere göre saptamalar yapılabilir:

a) İlk model, şehrin çevresindeki alana ekonomik, idarî veya kültürel açılardan özel hizmetlerle destek verdiği bir merkezî yer olduğudur. Buna bir bölge içinde bir noktada yoğunlaşma da diyebiliriz. Doğal olarak, bu yoğunlaşma noktasının belirmesini hazırlayan bütün etmenleri göz önünde bulundurmak gerekir. Neden ve nasıl böyle bir yoğunlaşma noktası oluşmuştur ve neden orada oluşmuştur? Bu soruları cevapladıktan sonra, ayrıca bu tür merkezler arasında bir kademelenme de söz konusudur. Bu modele *Merkezî Yer Sistemleri Modeli* demek mümkündür¹⁶.

b) Yukarıdaki açıklamalara rağmen, şehirleri yalnızca bölgesel bir biçim içinde dizilmiş noktalar olarak algılayamayız. Aynı zamanda şehirler, bölgenin ve ülkenin ötesindeki ticaret, iletişim ve etki ağına da bağlıdırlar. Bu gerçeği göz önünde bulundurarak bir analiz modelini *Yol Ağı Sistemi* diye açıklayabiliriz¹⁷. Bu modele örnek olmak üzere, hem geçmişten, hem günümüzden; hem Batı'dan hem Doğu'dan tipik ilişki yumaklarını sergilemek mümkündür¹⁸. Örneğin, Batı'dan bir örnek olarak, Bordeaux'yu ele alırsak, onun etkinliklerini anlayabilmek, durgunluk ve gelişmesinin nedenlerini irdeleyebilmek için, sadece şehrin kendisine veya Güneybatı bölgesindeki merkezî rolüne bakmak yeterli değildir. O, doğuda Toulouse, kuzeyde Nantes ile etkileşim içindedir. Ayrıca, Bordeaux, uzun bir zaman içinde şarap, hububat, balık, şeker, yağ gibi maddelerin akışını gözlediğimiz uluslararası ticaret ağının önemli bir halkası olmuştur. Şehir içindeki gelişimi izleyebilmek için, Londra'ya Antillere veya Afrika'ya, hattâ Levant ve Baltık sahillerine göz atmamız gerekir. Bölge analizleri yaparken, merkezlerin sıralanışını bilmek zorundayız. Öyle ki, bu ağ içinde şehir yol sistemi, çevresine ve bağlantılı olduğu yerlere göre biçimlenir.

¹⁶ Hohenberg, s. 4.

¹⁷ A.g.e., s. 5.

¹⁸ Faroqhi, S., a.g.e., s. 12-14'de Anadolu yol ağının geniş bir bölge ve dünya içindeki bağlantılarını açıklamaktadır.

Mekândaki rollerin belirlenmesine olanak sağlayan bu iki sistem modelinin irdelenmesi yanında, şehir araştırmalarına yeni boyutlar kazandıracak daha başka hususlar da vardır:

c) Bakılacak bir başka yön, şehirleşmenin siyasal boyutudur. Millî devletler ve imparatorluklar, dünya ölçeğinde ve bölgesel ölçekte birleştirici rol oynamışlardır. Şehirlerarası ilişkilerden, merkezî siyasal kuvvetin gelişimine geçiş karışık bir süreç oluşturur. Şehirli seçkinler, monarkların hem dostu, hem düşmanı, hem rakibi, hem de temsilcisi olmuşlardır. Tabii bu ilişkiler, zamandan zamana ve bölgeden bölgeye değişiklikler gösterir ¹⁹.

d) Şehirle şehri ve bağlı bulunduğu sistemi bağlayan kanallar boyunca hareket eden itici güçler, sadece *servet* ve *otorite* değildir. Aynı zamanda *kültürel mesajlar* söz konusudur ve şehirler daima kültürel değişimin merkezleri olarak da hizmet etmişlerdir ²⁰.

Buraya kadar anlatılanlarla, şehir tarihi araştırmalarında göz ardı edilmemesi gereken noktaları belirlemek amacıyla, sorunun teorik çerçevesi üzerinde durulmuştur. Açıktır ki, bu çerçevede yapılacak bir tarih araştırması, bizi yalnız şehirlerin tarihine ilişkin bilgilerle donatmayacak, aynı zamanda genel tarihsel gelişmenin çeşitli yönlerini bir bütünlük içinde önümüze serebilecektir. Tabii tarihsel araştırmanın sağlıklılık derecesi, ulaşılabilecek belgelerin varlığına bağlıdır. Sözün burasında, ikinci aşamada açıklanması zorunlu olan, Osmanlı şehir tarihi araştırmalarının bu teorik şemaya hangi ölçüde uyduğunun ya da uymadığının irdelenmesidir.

Türkiye'deki şehir hayatına ilişkin tarih araştırmalarının belli başlı ölçütler esas alınarak belirlenecek dönemler içinde plânlanıp sürdürülmesi gerekmiştir. Zira, böyle bir ayırım yapmaksızın uzun bir geçmişin gelişmelerini izlemek, metodolojik açıdan mümkün değildir. Konuya bu şekilde bakıldığında, Anadolu'daki yerleşimi etkileyen şu farklı dönemleri sıralamak mümkündür:

a) Konumuz Osmanlı dönemi olduğundan dolayı, kendi içinde ayrımları olmasına rağmen bir bütün olarak ele alınması düşünülebilen Osmanlı öncesi Anadolu yerleşim tarihi,

¹⁹ Batı'da XV. yüzyıldan itibaren millî monarşilerin kurulması üzerine modern Avrupa milletlerinin ortaya çıkış süreci başlamıştı. Bu aşamada şehirler, sosyal, ekonomik ilişkilerin bütünleşmesinde önemli roller oynadılar. Doğu'da ise imparatorlukların merkezî otoritelerinin zayıfladığı anlarda, aslında onun şehirdeki önemli bir uygulayıcı organı olan kurumlar ve özellikle mahallî seçkinler, kendi bölgelerinin genel güven ve düzeninin sağlanmasında fonksiyonel oldular.

²⁰ Hohenberg, s. 5-7.

- b) Osmanlı klâsik dönemindeki mekân organizasyonu,
- c) Post klâsik denilen ve XVII ve XVIII. yüzyıllardaki yeni şartların ortaya çıkmasıyla başlayan değişim dönemi,
- d) Osmanlı düzeninin Batı etkisine açıldığı ve yeni uygulamaların görüldüğü XIX. yüzyıl ve sonrası,
- e) Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndan İkinci Dünya Savaşı'na kadar süren, iç pazar bütünleşmesinin sağlandığı dönem,
- f) İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızlı şehirleşme dönemi²¹.

Konunun böyle uzun bir perspektif içinde incelenmesi, şehir hayatının temel belirleyicilerinin daha kolay kavranmasına yardım edecektir. Bu ayrımlar içinde, esas olarak Osmanlı klâsik düzeni dediğimiz XVI. yüzyılın sonlarına kadar, Osmanlı Devleti'nin bütün kurumlarıyla ortaya çıkardığı kültür ortamının incelenmesi ağırlık taşımaktadır. Bugüne kadar yapılan araştırmaların büyük bölümü de bu zaman diliminin sınırları içinde kalmaktadır. Bu hem bu dönemin öneminden, hem de bu döneme ilişkin belgelerin özellikle XVI. yüzyıl içinde yoğunlaşmasından kaynaklanmaktadır.

Bu dönemler içinde yapılan araştırmaları irdelerken, ilkin bu araştırmalarda, biraz önce üzerinde durulan teorik çerçevede açıklanmaya çalışılan hangi sorunlar yol gösterici olmuştur? Diğer bir deyişle, teorik şemanın hangi yönleri araştırmacılara konu teşkil etmiştir? Bunu saptamaya çalışırken, bir alt seviyede yeni bir takım noktalara da değinmek gerekecektir.

Dönemler ve bu dönemlere ilişkin sorunlar, daha alt seviyede çeşitlenmektedir. Bilindiği gibi, 1500-1600 yılları arasında Anadolu nüfusunda büyük bir artışın vukubulduğu, yapılan araştırmalar sonucunda belirlenmiştir²². XVI. yüzyılda Akdeniz toplumlarının durumuyla ilgilenen bilim adamları²³, İspanya, İtalya ve Güney Fransa'daki gelişmeler arasındaki paralellğe dikkati çekerler ve XVI. yüzyılı demografik ve ekonomik büyümenin gözlemlendiği bir dönem olarak yorumlarlar²⁴. Bizde de bu konuda yapılan araştırmalarla, bu demografik gelişmenin boyutları gösterilmek istenmiştir. Aynı sıralarda Anadolu'da

²¹ Tekeli, İlhan, Anadolu'daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar, *Türkiye'de Kentleşme Yazıları*, Ankara 1982, s. 11.

²² Barkan, Ömer Lütfi, Research on the Ottoman Fiscal Surveys, *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M.A. Cook, London 1970, s. 168 vd.

²³ Faroqhi, S., a.g.e., s. 1.

²⁴ Barkan, Ö.L., a.g.m., s. 170.

ortaya çıkan hızlı şehirleşme, bu genel eğilimin bir parçası olarak düşünülmelidir²⁵. Diğer taraftan, bu havzada ekonomik konjunktürün tersine çevrilmesi ve canlılığın sona ermesi, Avrupa merkezli bir tartışmanın konusu olmuştur. Bir çok bilim adamı, yüzyılın sonundaki krizde mutabıktırlar, yalnızca krizin havzanın çeşitli yörelerindeki başlangıç zamanını tartışırlar²⁶. Braudel'in Akdeniz dünyasına ilişkin ünlü kitabının ilk baskısında önerilen 1580 yılları, artık daha az önemsenmekte ve krizin 1650 hattâ 1680'lere kaydığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte diğer araştırmacılar, en azından Avrupa'nın özellikle kuzeyindeki ülkelerde bir krizin yaşandığı düşüncesini reddetmektedirler²⁷.

Genelde Akdeniz havzasındaki büyük boyutlu ekonomik kriz, Hollanda gemilerinin Afrika yolunu tercihleriyle ilgilidir. Hollandalı ve İngiliz tâcirler, geçmişte kısmen de olsa Mısır yoluyla ithal ettikleri baharat ve diğer metalleri, bu yolla getirmeye başlamışlardır²⁸. Akdeniz dünyasının temel ticarî ilişkilerinin gerileyişi, bundan sonra başlamış olmalıdır. Araştırmalar, aynı sıralarda Osmanlı tekstil sanayiinde güçlüklerle karşılaşıldığını göstermektedir.

XVII. yüzyılın başlarındaki bu gelişme, fiyat devriminin dolaylı bir sonucu olarak da yorumlanmıştır ve bunun Osmanlı Devleti'ndeki yankıları, Barkan, İnalçık ve Akdağ tarafından araştırılmıştır. Amerikan gümüşünün neden olduğu sanılan bu gelişme, Osmanlı maliyesini de derinden etkileyecektir. Fakat maalesef İmparatorluğa doğrudan doğruya gelen değerli madenin miktarı hakkında somut verilere sahip değiliz. Osmanlı maliyesi vergilendirme sınırlarını yükseltirken, bunun köylü ve üretici üzerindeki ağır etkileri hissedilmiş, fakat gerçekte Osmanlı hazinesinin vergi reel değerleri, paranın değerindeki düşüş nedeniyle azalmıştır²⁹. Bunlara ilâveten hammadde ve yiyecek fiyatları, idarî müdahaleler ve diğer faktörler tarafından kontrol edildiğinden dolayı, İmparatorluğun daha kolay ulaşılabilir bölgeleri, Avrupalı tâcirler için bu maddelerin çekici kaynakları durumuna geldi. Bu husus, esasen İran'dan ithal edilen fakat Anadolu'da da üretimi artmaya başlayan ipek için de kısmen geçerliydi. Daha az ölçüde pamuk, tiftik, deri ve hatta buğday da aranan metaller arasındaydılar.

²⁵ Barkan, Ö.L., a.g.m., s. 170 vd.

²⁶ Faroqhi, S., a.g.e., s. 1.

²⁷ Faroqhi, S., a.g.e., s. 1 vd.

²⁸ Faroqhi, S., a.g.e., s. 2.

²⁹ Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İktisat Tarihi* II, s. 361 vd.

Loncalar geleneksel düzeni içinde bu yeni şartlara uyum sağlayamadı. Bu şartlar altında Bursa, Selânik, Ankara gibi merkezlerde üretim düştü³⁰.

Ancak, bu genel gelişmeden doğan şartların egemen olduğu ortamda göz ardı edilmemesi gereken özel durumlar da vardır. Örneğin, Osmanlı sultanlarının ülkeye ulaşan Hind mallarının miktarını artırmaya çalışmalarına rağmen, Anadolu şehirleri ve İstanbul, bu ticaret Asya ve özellikle Hindistan gibi uzak diyarlarla ilgili olduğu için ikinci plânda kaldılar. İskenderiye ve Halep bu ticaret ile daha yakından ilgilidiler ve kesintiden en çok onlar etkilendiler. Bu dönemde Anadolu ve Balkan şehirlerinin nüfusu hızla artarken, Halep nüfus kaybına uğramış olmalıdır³¹. Bu hususu, sadece Osmanlı fetihlerinin yönüyle açıklamak mümkün değildir.

Bununla birlikte, Raymond'un çalışması göstermiştir ki, XVII. yüzyıldan itibaren Arabistan kahvesinin Mısır'a ithali, büyük bir ticaret sektörünün gelişmesine sebep olmuştur³². Bu ticaret, Kahire'nin transit ticarete önem kazanmasına ve bu önemini, Avrupa kolonisi ülkelerin rekâbetinin çok kuvvetlendiği XVIII. yüzyılın sonlarına kadar sürdürmesine neden olmuştur. Muhakkak ki, Mısırlı tâcirlerin bu ticaretteki rolleri pasiftir. Büyük organizasyonun içine girebilecek bir güce ulaştıklarını belgeler yansıtmamaktadırlar. Bütün bu açıklamaların gösterdiği şudur: Genel eğilimler ve değişimler içinde, farklı mekânların özel durumları da göz önünde bulundurulmalıdır. Aksi takdirde, iyi değerlendirmeler yapmak mümkün olmayabilir. Örneğin, yukarıda anlattığımız deniz ticaret yollarının değişiminin ekonomik hayat ve özellikle Anadolu şehirleri üzerindeki etkisi, herhalde büyütülmüş olmalıdır. Bu gelişmeden Kayseri veya Konya'nın etkilendiğine ilişkin pek az kanıtlar vardır³³. Ayrıca Post klâsik dönemi ticaretiyle ilgili Mehmet Genç'in verileri, bu dönemde çeşitli sektörlerde Anadolu sanayi ve ticaretinin en azından yüzyılın ilk yarısında büyüme gösterdiği biçimindedir³⁴.

Buraya kadar anlattıklarımın sonucunda, Osmanlı şehir tarihi araştırmaları üzerindeki gözlemlerimi şöyle sıralamak istiyorum:

1. Barkan, İnalçık ve Akdağ'ın öncülüğünde Osmanlı sosyal ve iktisat tarihi üzerindeki çalışmalar, özellikle Osmanlı klâsik döneminin XVI.

³⁰ Faroqhi, S., a.g.e., s. 2.

³¹ Barkan, Ö.L., a.g.m., s. 170.

³² Faroqhi, S., a.g.e., s. 3.

³³ A.g.e., s. 3.

³⁴ Genç, Mehmet, 18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerine Bir Çalışma, *Türk Dünyası Araştırmaları* 11/2 (1981), s. 33-77.

yüzyılı üzerinde yoğunlaşmıştır³⁵. Osmanlı kurumlarının fonksiyonlarını ortaya koyan araştırmaların ardından sosyal hayatın faaliyetlerine inilmesi, ister istemez Osmanlı dönemi şehirlerini de gündeme getirmiş ve bu yolla şehir tarihi araştırmaları dikkatleri çekmeğe başlamıştır³⁶. Ancak bir nedeni dayanılan kaynak gruplarının yönlendirici etkisi olmakla birlikte, şehir tarihi üzerindeki araştırmalar, Osmanlı Devleti'nin yarattığı mekân birliği içinde, daha önce sözünü ettiğim teorik çerçevenin belirleyici esaslarına uyulmadan münferit çalışmalar biçiminde gelişmiştir. Bu bakımdan, bu teorik çerçevenin içinde geliştirilmesi mümkün modellere uyularak Anadolu'yu, Rumeli'yi, Osmanlı sınırları içindeki diğer Orta-Doğu bölgelerini ve sonuçta tüm Osmanlı ülkesini, o zamanın bilinen dünyası içine yerleştirerek gerek merkezî yer teorileri, gerekse yol ağı sistemleri açısından irdeleyecek ve bu irdelemenin sevkedici esasları doğrultusunda araştırma alanlarını koordineli bir biçimde belirleyecek çalışmalar yapılmamıştır. Oysa böyle eşgüdümlü ve hangi problemlere eğilmek gerektiğinin bilincinde olarak yapılacak araştırmalarla:

a) Şehirlerin belli alanlarda kendi aralarında kademelenmesinin saptaması yapılabilir, İmparatorluğun idarî, malî, askerî örgütlenmesi ile bu açıdan bağıntı aranabilirdi³⁷. Örneğin bugün Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli dönemlerinde yönetim örgütlenmesi ile çakışan ve belirli yönetim birimlerine (eyâlet, sancak, kazâ) merkezlik yapan şehir ve kasabaların envanteri çıkarılmış, harita üzerindeki değerlendirmeler yapılmış değildir.

b) Teorik modellerde olduğu gibi, Anadolu ve Rumeli şehirlerinin hangi kademede menşelerinin çok eskilere gittiğini, hangilerinin Osmanlı döneminin gelişmelerine paralel bir büyüme içine girdiğini ortaya koymak mümkün olabilirdi. Bu konuda da doyurucu çalışmaların sayısı çok değildir.

2. Münferit çalışmalar, böyle bir sevkedici, bütünlüğe götürücü teorik çerçevede ele alınmadığından dolayı, yukarıda sözü edilen XVI. yüzyılın sonlarındaki gelişmeler somut bilgiler getiren katkıları olmak durumunda da değildir. Mekân analizlerinde, birbirlerinden bağımsız olarak hazırlandıkları için, birçok tekrarlar vardır. Ancak mahallî ve zaman

³⁵ Ömer Lütfi Barkan'ın bibliyografyası için bkz. *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul 1980; Halil İnalçık'ın bibliyografyası için bkz. *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları* 10 (1986), s. V-XVI; Akdağ'ın konuya ilişkin çalışmalarından iki önemlisi, *Celâli İsyânları 1550-1603*, Ankara 1963 ve *Türkiye'nin İktisadî ve İktisat Tarihi I-II*, Ankara 1971.

³⁶ Şehircilikle ilgili geniş bir bibliyografya için bkz. Faroqhi, S., a.g.e.

³⁷ Bu konuda kuramsal bir çalışma İlhan Tekeli'ye aittir: On Institutionalized....

zaman bağlı buldukları siyasal ve ekonomik yapıya ilişkin değerli bilgiler içermektedirler.

3. Belli bir süreç içindeki değişimi gösteren araştırma özelliğini taşımaktan ziyade, çeşitli beldelerin belli dönemlerdeki durumlarını açıklayıcı niteliktedirler. Yukarıda sözü edilen genel dönemeçlerin belirlediği zaman kesitlerinde ele alınan bir yerleşim alanının hangi değişiklikleri gösterdiğini saptayan bütüncü çalışmalarla yönelmek geciktirici için, yine biraz önce üzerinde durduğum genel gelişme eğrileri içinde özel durumları yakalayabilecek, ayrıntılı çalışmalar da daha ileriye kalmış durumdadır.

4. Osmanlı şehir tarihlerinin önemli bir problemi de, bu çalışma alanında başvurulacak bilgi kaynağı durumundaki belgelerdir. Bilindiği gibi, bu vadideki çalışmalar başlıca şu kaynak gruplarına inilerek yapılmaktadır:

a) Başta seyahat-nâmeler, özel tarihler olmak üzere her çeşit kütüphane malzemesi,

b) Bugün varlıklarını, en azından kalıntı biçiminde de olsa koruyabilmiş mimarî malzeme,

c) Zamanlarında resmî belge olarak kullanıldıkları için bugün arşivlere intikal etmiş durumda bulunan, bu konuda en geniş bilgileri veren belge koleksiyonları.

Bu belgelerin ince eleştirisi, şehir tarihi araştırmalarının değerli yanlarını gösterdiği kadar, neden ve nasıl bazı sınırlamaların içinde bulduklarını da gösterecektir. Örnek olmak üzere, bunlardan bazılarında değinmek istiyorum:

Bilindiği gibi, tarihçi kullandığı belgelerin niteliklerini iyi bilmek, onların sundukları bilgileri ayrıntılı bir eleştiriden geçirerek gerçeğe ulaşmak zorundadır. O nedenle, yukarıda gruplanan belgelerin her bölümü, böyle bir işlemde geçirilerek değerlendirilir. Bizim araştırma alanımızda, bu belge gruplarından üçüncüsü, yani arşiv malzemesi, en fazla ve en düzenli bilgileri vermek durumundadırlar ve bunlar içinde de çeşitli koleksiyonlar vardır. Örneğin, XVI. yüzyılın sonlarına kadar düzenli tutuldukları gördüğümüz ve ilk örneklerine en eski tarih itibarıyla II. Murad'dan itibaren rastladığımız, fakat Kanunî ile III. Mehmed'in saltanat dönemleri arasında en çok sayıda malik olduğumuz *tahrîr defterleri*

bu açıdan büyük değer taşır³⁸. Çünkü, İmparatorluğun temel politikalarını bir arada uygulamaya olanak veren *timar sistemi*'ni hayata geçirebilmek için düzenlenmişlerdir. Tımar sistemi sayesinde devlet, askerî, malî, idarî ve ziraî politikalarını bir arada uygulayan bir düzen yarattığından dolayı, bu sistemin temel belgeleri olan bu defterlerden sözü edilen alanlara ilişkin son derece değerli bilgiler edinilebilmektedir. Örneğin, bu defterlerin düzenlenmesi, *tahrîr* denilen bir sayım sonucu gerçekleştiği için, çok ayrıntılı istatistik bilgiler derlemek de mümkündür. Bu defterler sayesinde Osmanlı Devleti'nin taşra yönetiminin bütün inceliklerine ulaşılabilirdiği gibi, taşra atlı ordusunu, mali düzenini, devlete vergi vermekle yükümlü nüfusunu, devlete ödenmesi gereken vergileri ve niteliklerini, tımar sistemi içinde uygulanan havale usûlü gereği hangi tür tasarrufların bulunduğunu belirleme imkânları vardır. Tabii bütün bu sözü edilen hususlar, defterlerin düzenlendiği klâsik dönem için geçerlidir. Ancak, bu defterler üzerinde ayrıntılı çalışmalar yapanlar, bu son derece değerli belgelerin *belli bir zaman kesitinde durum tespiti yapmak imkânını* veren değerlerinin yanında, bütün tarihsel olgular gibi, şehir hayatının çeşitli vecheleri de bir süreç içinde vukubulduğu gözönünde bulundurulursa, bu süreç içindeki gelişmeyi gözleme olanağını vermede aynı cömertliğe sahip görünmediklerini hemen anlayacaklardır. Zira, bu değerli belgelerin bu açıdan kimi olumsuz özellikleri de vardır. Bu bakımdan bu defterleri kullanırken, teknik açıdan şu hususları bilmek durumundayız:

a) Bu defterler, *timar tevcihi* için düzenlenmişlerdir. Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nde tımar, bir takım hizmetler ve yükümlülükler karşılığı olarak, bazı gelir kaynaklarının *dirlik* adı altında devlet görevlilerine ve sipahilere tevcihi anlamına gelir. Yani, devlet kendisine ait olan bazı vergi gelirlerini, merkezî hazineye intikal ettirmeden, kaynağında görevlilere havale etmektedir. Dirliğin büyüklüğü, üstlenilen görevin niteliği ve durumu ile ilgilidir. Bu bakımdan tımar olarak tahsis edilen dirlikler gelir açısından çeşitli büyüklükte tespit edilmişler ve zaman içinde *terakkî* adı verilen artırmalarla çoğaltılmışlar veya ölümler ve ayrılmalar nedeniyle, sipahinin oğullarına intikali hâlinde, tımarın özüne, *kılıç tımar* tabir edilen ilk biçimine dönmüştür. Bu uygulamada, tahrîr defterlerinden ister *mufassal* adı verilen ayrıntılı sayımların sonuçlarını ihtiva edeninde, isterse *icmâl* veya *mücmel* diye adlandırılan, dirliklerin sipahilere dağılımını ve

³⁸ Bugün büyük bölümü Başbakanlık Arşivi'nde, bir kısmı da Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde saklanan bu defterlerin sayısı yüzlerle ifade edilmektedir. Bkz. Çetin, Atilla, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, İstanbul 1979, s. 83-111.

tevcihini göstereninde olsun, tüm değerler gösterilirken, zaman içindeki dalgalanmalara pek özen gösterilmemiştir. Çünkü bu defterlerde belirtilen değerlerin oluşturduğu tumarlar, hazîne tarafından değil, sahipleri tarafından tasarruf edilmektedirler. Âdetâ, bu defterler tumar sisteminin uygulanmasında, ülkenin belirli bir dönemdeki genel durumunu ve buna dayalı olarak da belirlenen tumarların birbirlerine göre sıralanışını gösteren çerçeve siciller niteliğindedir. Bu bakımdan, zaten belirli aralıklarla yapılan *tahrîr*ler sonucu derlenen bu defterlerde, bazen birbirinden tarih bakımından hayli uzak olanlarında aynı değerlere rastlanabilmektedir³⁹. Böylesine uzun bir zaman içinde, hele XVI. yüzyılın sonlarında enflasyonist eğilimlerin fazla belirgin olduğu dönemlerde, üretim miktarlarında değişme olmadığı varsayılrsa bile, akçenin değerindeki değişikliklerin dahi yansımamış olması, bu yargımızın delilleridir. O nedenle, muayyen bir zamanda birer ekonomik gösterge olarak kaydedildikleri muhakkak olan bu verilerin, ekonomik gelişmeyi belirtme açısından pek yararlı olmadıkları açıktır⁴⁰. Diğer yandan, bu defterlerin bu çerçeve değerler niteliği taşıması, zaman zaman dirlik tevcih oranları üzerinde oynamalara da olanak vermiş, kimi nüfuzlu görevliler, bu defterlerin gösterdiklerinin ötesinde tahsisâta sahip olabilmişlerdir. Bunu, XVII. yüzyılın ilginç nasihat-namelerinden biri olan *Hürzû'l-Mülûk*⁴¹ şöyle anlatmaktadır:

“...saltanatın bekası adâlet ve yarar asker iledür ve askerün tâbi’ olması istihkaklarına göre dirlik virilmektedir ve bu vechile riayet olunmağa vâfir memleket ve müstevfi hazîne gerekdür ki ba’zısına ulûfe ve ba’zısına zeâmet ve tumar ve sâir âli mansablar virile. Bu takdîrce memâlik-i mahrûsede vâki’ olan kasabalar ve karyelerün ekseri havâss-ı hümâyûn ve zeâmet ve tumarlar olmak lâzım iken şimdiki halde ekseri vakf ve mülk olub zeâmet ve kılıc tımârlar cüz’i kalmışdır”.

“...vezîr-i a’zam olduktan sonra, felekde bir nâm komağa mukayyed olmayub hemân fırsat el virmişken kendümüze vâfir karyeler temlik

³⁹ Başbakanlık Arşivi’ndeki 166 ve 198 no’lu tahrîr defterleri ile 1289 no’lu Maliyeden Müdevver Defterden derlenen bilgiler bize H. 937 (M. 1530-1) ve H. 946 (M. 1539), H. 980 (M. 1572) tarihlerinde Bursa’ya ait 14 büyük mukataanın yıllık değerlerinin hiçbir değişiklik göstermediğini belgelemektedirler. Bkz. Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara 1979, (Basılmamış Doçentlik Tezi).

⁴⁰ Bu tarihler arasında yalnızca para değerindeki değişiklikler için bkz. Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler, Gelişme Dergisi*, Türkiye İktisat Tarihi Üzerinde Araştırmalar Özel Sayısı, Ankara 1979, s. 86-97.

⁴¹ *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı Müstetâb, Kitâbu Mesâlihî'l-Müstimîn, Hürzû'l-Mülûk*, Yay.: Yaşar Yücel, Ankara 1988, s. 176 vd.

itdrelüm, kimin vakf idüb ve kimi evlâdumuza kalsun diyü bu sevdâ ile vilâyeti yazdırmağa mübâşeret idüb gönderdikleri kâtiblere muhkem tehbîh iderler ki kendümüze ba'zı karyeler temlik itdirmek isterüz, gerekdür ki yazdığınız yerlerde etrâfi vâsi mahsüllü karyeleri kimini binbeş yüz akçeye ve kimini bin akçeye ve ba'zı a'lâ mezra'ları üçer dörder yüz akçeye yazasın diyü ismarlamağın onlar dahî tek hizmet yanaşduralum diyü bir kuru iltifata dinün ve imanın satub.... defterin südde-i sa'âdete götürdiklerinde ol asıl karyeleri telhis idüb pâye-i serîre gönderdikde onlar dahî görürlerdi ki yazuları cüz'î birkaç karye ve mezra'dır, çok nesne değil diyü temlik buyururlardı....”.

“....cemîc tekâlifden muaf ve müsellemler olduklarıçün ekserî temlik olunan karyeye gelüb mütemekkin olub, iki üç yılın içinde ol karye bir kasaba gibi olub defterde yazusu bin veya bin beşyüz akçe iken elli altmış bin belki dahî ziyâde mahsül virür birer a'lâ karye olur. Sâir karyeler ve mezra'lar dahî bu minvâl üzeredür ve hâsları dahî zahiren on iki kerre yüz bindir. Ammâ elli altmış yüke belki dahî ziyâdeye mütehammildir zira ekserî hâsları Venedik'e karîb olan derya kenârında olmağın hâsıl olan terekeleri, voyvodaları gemilere tahmîl idüb Venedik'e ve sâir küffâr-ı hâksâra her kilesini ikişer filoriye dahî ziyâdeye satarlar ve iç illerde olan hâsları karyeleri dahî üçer dörder yazusuna mütehammildir. Bu takdirce bilfiil vezîr-i a'zam hazretleri kullarının hâsları mahsül ile evkaf ve emlâki mahsül cümle yeniçeri kullarının mevâcibine kifâyet itmek değil dahî aşuru gider...”.

Hirzül-Mülûk'da anlatılanların doğruluk derecesini sınavan bir araştırma yapılmamıştır. Ancak, bizim tahrîr defterleri üzerindeki çalışmalarımız, bu anlatılanlarda doğruluk payının büyük olduğunu düşündürmektedir. Örneğin, Ankara sancağı içinde, yaklaşık sancağın tarım alanlarının 1/5'ini kaplayan ve 325 yörük yurdunu içine alan Büyük ve Küçük Haymanalar, XVI. yüzyılın sonlarında sadrazamlara hâs olarak tevcih edilmektedir⁴². Sadrazamların dirliklerinin toplam mahsül değerini bu tür layihalar XVI. yüzyıl için on iki kerre yüz bin akçe, yani 1.200.000 akçe olarak gösteriyorlar⁴³. Oysa, 1589 ile 1598 tarihleri arasında sadrazam hâslarından Haymanaların sadece öşr gelirleri 1.200.000 akçenin üstündedir⁴⁴. Bu bize, diğer hâs bölgeleri ve vergileriyle birlikte çok daha

⁴² Ergenç, Özer, 1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadî Tarihine Ait Araştırmalar, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1975, s. 145-168.

⁴³ Yücel, Yaşar, a.g.e., s. 178.

⁴⁴ Ergenç, Özer, a.g.m., s. 147 vd.

büyük meblâğlara ulaşılacağını gösterir. Nitekim, Hüdavendigâr livâsı defterleri üzerinde yaptığımız araştırmalar da bize, bu livadaki havâss-ı hümayûna dahil mukataaların, defterlerdeki değerleriyle, iltizam kayıtları arasında büyük farklılıkların bulunduğunu göstermiştir⁴⁵. Bütün burlar bize, tahrîr defterlerinin bazı yönlerden çok değerli bilgiler vermelerine rağmen, bazı yönlerden de gerçeği yansıtmadıklarını göstermektedir⁴⁶.

Diğer yandan, Osmanlı şehir tarihi araştırmalarını ilgilendiren bir diğer husus, Osmanlı Devleti'nin XVII ve daha sonra da XVIII. yüzyılda klâsik sistemlerini uygularken gösterdiği değişikliklerdir. Tımar sistemi, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren karşılaştığı yeni şartların etkisiyle, tam olarak uygulanamaz duruma düşmüştür. Bu nedenle, eskiden fetih zamanlarında ve genellikle otuzar yıllık aralarla yapılagelmekte olan tahrîrler uygulamadan kalmıştır. Bu nedenle, tahrîr defterleri, XV. yüzyıla ilişkin belgelerin elimize geçenlerinin azlığı da dikkate alınırsa, bütünüyle XVI. yüzyıla mahsus olmaktadır. XVII ve XVIII. yüzyıllarda, daha önceki dönemde, tahrîr defterlerinden edindiğimiz belgeleri, başka tür maliye kayıtlarından edinmek zorunluluğu vardır. Fakat, bunlar genellikle *avâriz-hâne* kayıtlarıdır ve *avâriz-hânesi* diye adlandırılan ve *avâriz* vergisi tarhında esas alınan bu birimler gerçek hânelere tekâbül etmemekte, bölge ve beldelerin durumuna göre, 3, 5, 7, bazan 9 gerçek hânedan oluşan bir itibarî hane niteliği taşımaktadır. Bu bakımdan *avâriz-hânesi* kayıtları, demografik, malî, ekonomik tahminler ve değerlendirilmeler yaparken, bizi daha karmaşık bir durum karşısında bırakmakta ve gerçeğe tam olarak ulaşmamızı engellemektedir⁴⁷. Çünkü, her beldede *avâriz-hânesi* birimlerinin oluşmasında hangi kriterlerin esas alındığı tam olarak anlaşılammaktadır. Bu nedenle de 1830'lara kadar, Osmanlı demografi araştırmalarında sağlıklı biçimde dayanabileceğimiz koleksiyonlar bulunmamaktadır.

⁴⁵ Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. No. 489, s. 14-15'deki kayıt aynen şöyledir: "*an hâshây-ı Düstâr-ı Mükerrrem Hazretî Mahmud Paşa: Tâife-i Haymane-i Büzurg ve Kuçek gayri ez Haymane-i Aydınbeglü der livâ-i Ankara:*

Âdet-i ağnâm ve öşr-i gallât ve bâd-i havâ ve cürm ü cinâyet ve arûsiyye ve beytül-mâl ve mâl-i gâib ve yava ve kaçgun müjdegâni-i abd-ı abık ve tâpû-i zemîn: Hasale: 190.000, 15 R. Evvel 977 (1569)".

⁴⁶ Yer adı, taşra örgütlenmesi, tımar rejiminin uygulanışı bakımından değerli bilgiler taşımasına karşılık bu defterler, bir gelişmeyi gösterme bakımından dikkatli davranmayı gerektirecek özelliktedirler.

⁴⁷ Barkan, Ö.L., *Avâriz madd.*, *IA*.

Buna ilâveten, tumar sisteminin uygulamasındaki zorluklar, geleneksel uygulamanın öteki kanadına, yani daha önceleri tumar sistemi içine yerleştirelemeyen gelirler için çokça başvurulmuş *iltizâm usûlüne* ağırlık verilmesini gerektirmiştir⁴⁸. İltizâm usûlünün, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren, *malikâne* diye adlandırılan bir yöntemle ihale edilir şekilde dönüşmesiyle, bu dönemin verileri bizim için daha müphem hâle gelmiştir⁴⁹.

Bilindiği gibi, 1695 yılında, Osmanlı Devleti'nde, savaş ekonomisinin zorluklarını bir ölçüde hafifletebilmek, hazinenin nakit ihtiyacını karşılayabilmek üzere, mukataaların iltizama verilmesinde *mâlikâne* uygulamasına geçildi. Buna göre, mukataalar, devletin istediği koşulları yerine getirebilecek mültezimlere *kayd-ı hayât* şartıyla verilmeye başlandı. Böylece sürekli bir biçimde bir mukataanın tasarrufunu, yani o mukataaya konu olan vergilerin toplanması hakkını üzerine alacak olan mültezim, bir yandan her yıl *mâl* adı altında hazîneye belirli meblâğ teslim edecekti. Fakat, bu yeni uygulamayla gelen bir başka ödeme de *muaccele nâmı* altında, mukataanın yıllık net kârının zamana göre 2 ile 8 katı arasında değişen bir asgarî haddin müzayede ile belirlenmiş meblâğını hazineye teslim etmekte⁵⁰. Osmanlı maliye literatüründen muaccele adı verilen bu meblâğ, satışa sunulan vergi kaynağını, hayatının sonuna kadar iltizam altında bulunduracak olan mültezimin gelecekte sağlayacağı nakdî avantajlara karşılık önceden yaptığı kâr ödeme oluyordu.

Bu uygulamada, herhangi bir iktisadî faaliyetten alınan verginin fiilî hâsılâtı zamana göre ne kadar artarsa artsın, bu hâsılâtın hazineye verilen bölümü mutlak miktar olarak değişmeden kalmakta ve bu iki değer arasında, biri değişebildiği, diğeri de değişmediği için, bir ilişki bulunmamaktadır. Bunun açık anlamı şudur, vergi hasılatının iktisadî hayatın reel değerleri ile hiçbir ilişkisi bulunmamaktadır. Meselâ, 1720 ile 1770 arasında ticaret hacmi % 400'den fazla artmış olduğu araştırmalarla tespit edilmiş Selânik limanının gümrük geliri ancak % 05 kadar artış göstermiştir⁵¹. Bu da tarih araştırmalarının bu dönem için önemli bir zorluğudur. Çünkü gerçek hayatın değerlerini, bu durumda mukataaların

⁴⁸ Genç, Mehmet, Osmanlı Mâliyesinde Mâlikâne Sistemi, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1975, s. 231-292; Ergenç, Özer, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mali Nitelikleri, *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları* 10 (1986), s. 87 vd.

⁴⁹ Genç, Mehmet, Melikâne Sistemi, s. 233.

⁵⁰ Genç, Mehmet, Mâlikâne Sistemi, s. 231 vd.

⁵¹ Genç, Mehmet, 18 Yüzyıla Ait Maliye Verileri, s. 33 vd.

muaccelle değerleri üzerinde yapılacak işlemlerle saptamak gerekmekte, bu da somut açıklamalara olanak vermemektedir.

Buraya kadar anlattıklarımınla, belirlemek istediğim, Osmanlı şehir tarihi araştırmalarının hangi doğrultularda yeni boyutlar kazanacağı; buna karşılık da özellikle kaynak açısından ne gibi zorluklarının bulunduğudır. Bunların iyi bilinmesi, araştırmaların sağlık derecesini artıracığı gibi, zaman kaybına neden olan tekrarları da önleyecektir.

Teşekkür ederim.

XVII. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DOĞU AKDENİZ'DE TİCARET, DENİZ KORSANLIĞI VE GEMİLER KAFİLELERİ *

ROBERT MANTRAN

Doğu Akdeniz ticaretinin varlığı ve gelişmesi, Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa'daki siyasal şartların yarattığı ittifak yada çatışmaların kolaylaştırdığı ya da önlediği batılı güçlerin ekonomik etkinliklerine bağlıdır. Bu ticaretin varlığı ve gelişmesi, aynı zamanda bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz'deki üstünlüğüne son vererek Türk topraklarına sayısı gittikçe artan mal sevk eden bu güçlerin deniz ticaretleri ve sanayilerinin gelişmesine bağlıdır. Bu ticarete batılıların lehine işleyen önemli bir faktör ise, Türklerin kendi imkânları ile bulamayacakları ve imal edemeyecekleri ya da tedarik edemeyecekleri ürünlere olan ihtiyaçlarıdır. Bu ihtiyaçlar belirli bir ticareti zorunlu kılar: batılı gözlemciler imparatorluğun karşılaşmış olduğu ekonomik güçlükleri iyi hissetmişler ve bu açıdan doğru bir kaniya varmışlardır¹. Diğer yandan, siyasî şartların Türklerin aleyhinde olduğu dönemlerde İngilizler, Hollandalılar ve Fransızlar, siyasî etkinliklerini Osmanlıların sınırlamadığı ya da sınırlayamadığı ekonomik girişimleri sayesinde artırmışlardır. Türk toprakları, doğu ile batı arasında vazgeçilmez bir dağılım noktası teşkil etmekteydi. Ermenistan, Kafkasya, İran ve Hindistan'dan Osmanlı ticaret limanlarına önemli miktarda gelen mallar, batıdan gelen mallarla değişime uğruyorlardı. Bu ticaret Türkler için küçümsenemeyecek ve vazgeçilemeyecek bir gelir kaynağı oluşturuyordu. Bu düzenli ticaretten yararlanamayan, hatta çıkarları bozulan bazı kişiler vardı: bunlar bir yönden araçlar ve deniz trafiğinde korsanlıkla geçinen kimselerdi.

Özellikle Ege denizi önemli bir deniz trafiğine sahne oluyordu: bir yandan Türk ve Rum gemileri için, diğer yandan batının deniz ticareti ile

* Türk Tarih Kurumu'nda 29 Ocak 1988'de verilen Konferansın metni

¹ Bak. Chevalier d'Arvieux (*Mémoires*, IV, 218-219): "Bizimle yapmış olduğu ticaretten vazgeçebilseydi, Büyük Sultan önceden bahsetmiş olduğum anlaşmazlıklar nedeniyle çoktan ilişkilerini keserdi. Venedikliler, İngilizler, Hollandalılar ve de Cenevizliler yapmış olduğu ticaret Büyük Sultanın imparatorluğunda olmayan, altın işlemeli kumaşlar, yün, kâğıt, kurşun, kalya ve baharat gibi malların istedikleri kadar girmesini sağlamaktadır".

uğraşan milletleri için önemli bir deniz sahası teşkil ediyordu. Cebelitarık, Marsilya, Ceneviz, Livorno, Venedik üzerinden gelen deniz yolları, Mora Yarımadası'ndan ve Giritten yönelerek Yunan adaları, İzmir, İstanbul ve İskenderiye'ye doğru dağılıyorlardı. Genellikle her millet bu yolculukları aynı kaptan ve gemilerle yürütüyorlardı. Bu yolculukları "düzenli yolculuk" diye adlandıramazsak bile, zira olaylar ve kazalar eksik olmazdı, gemiler genellikle Doğu Akdeniz'i iyi tanıyan kaptanlar tarafından yürütülmekteydi. Bu kişiler deniz ticaret trafiğinin randımanlı işlemesi için çalışan, seyir sırasında ortaya çıkan kaza ve olaylardan etkilenmeyen, fakat korsanlar karşısında etkisiz kalan kişilerdi.

Her ne kadar bir deniz yolculuğu alışlagelmiş bir tekdüzelik gösterse bile uzun süren bir girişim olarak kabul ediliyordu. Marsilya yahut Venedik'ten İstanbul'a ² kadar uzanan bir yolculuk en az 30 gün sürüyordu. Ticaret gemilerinin bu yolu hava şartları, ters yönden esen rüzgârlar, teknik durakları, gece uğrakları ³, yada düşman gemileri ile ⁴ karşılaşma nedenleri ile 2 aylık hatta 90 günlük sürelerde yaptıkları görülmüyordu ⁵. İskenderiye-İstanbul arasındaki yolculuk 8-10 gün sürebildiği gibi, değişik iskelelerde verilen molalar nedeniyle bu süre iki katına çıkabilmekte, beklenmeyen olaylar nedeniyle bu süre birkaç katına kadar erişebilmekteydi ⁶. İstanbul'dan Çanakkale'ye 2 ile 4 gün arası bir süre gerekli ise, İzmir yahut Sakız Adası'na gidebilmek için bir o kadar zaman, hele Selânik için ise çok daha uzun bir süre gerekli idi.

Güzergâhlara gelince, İngiliz ve Hollandalılar, Cebelitarık'tan sonra, daha tehlikesiz ve korsanlardan arınmış İspanyol kıyılarını izleyip, ya Balear Adaları'nda konaklayıp yollarına devam ederler, ya da bu adaların yakınından geçip Livorno'ya doğru yönelirler. Siçilya Kanalı veya Malta'ya

² Archivio di Stato di Venezia (A.S.V.)'da Venedik-İstanbul arasındaki yol süreleri ile ilgili bir çok bilgi bulmaktayız. Meselâ 1641 Kasımında Çanakkale'den Venedik'e 10 günde gidebilmiş bir gemiden bahsedilmektedir (bk. Archives Nationales/A.N., B¹ 376 ve B¹ 381).

³ E. FASANO-GUERINI, "Au XVIIe siècle, comment naviguent les galères", *Annales E.S.C.*, 16e année, mars-avril 1961, 276-296; ve *Relazione* de P. Foscarini, in BAROZZI & BERCHE, *Le relazioni degli stati europei...*, *Turchia*, II, 105-120; A.S.V., *Dispacci*, passim; A.N., B¹ 376, f° 115.

⁴ A.N., B¹ 377 (19 Nisan 1976).

⁵ A.N., B¹ 381 (24 Mart 1691).

⁶ "Kahire karavanı" diye adlandırdığımız ve malların İskenderiye'de boşaltan karavan (....) İstanbul'a 5 ay sonra geldi. Bu gecikmenin nedenleri kötü hava şartları, veba ve kendilerine Rodos'ta uzun süre mola vermeye zorlayan korsan korkusuydu". (A.N., B¹ 376, 3 Temmuz 1672).

doğru yönelirlerdi. Livorno'da mola verdikleri takdirde Siçilya'yı batıdan geçip Malta'ya yönelirler, oradan Mora'ya, daha doğrusu Modon ya da Koron iskelelerine uğrarlardı. Bu iskeleler İonya Denizi'ni geçtikten sonra Osmanlı dünyasına açılan en uğrak limanlardı. Marsilyalı denizcilere gelince, Hollandalı ve İngiliz gemicilerin takip ettikleri yola onlar Siçilya yakınlarında girmektedirler. Venedikli gemiciler ise, Adriyatik Denizi'nde Ragusa, Korfu ve Zante'de mola verdikten sonra diğer milletlerin gemileriyle Koron ve Modon bölgesinde karşılaşmaktaydılar. Koron'dan sonra gemiler Malée Burnu'yla Serigo Adası'nın arasından geçip değişik güzergâhlara yönelmekteydiler: İstanbul'a giden gemiler Cyclades Takımadaları yakınlarında Milo, Nio ya da Tinos'da mola vermiş Fransızlarla, Negrepont (İnebahtı)'da mola vermiş Venediklilerle karşılaşarlardı. Bütün bu gemilerin yolları Çanakkale Boğazı'na girmeden evvel Tenedos Adası'nda kesişirlerdi.

Limanların İstanbul'a göre konumları, gemilerin Çanakkale ya da İstanbul Boğazları'nı geçmeden önceki gruplaşmalarını belirledi. Kuzey Ege'de İstanbul ile en çok ilişkide olan limanlar Selânik ve Aynos, Yunanistan'da ise Negrepont ve Atina, Asya kıyılarında İzmir, Foça ve Edremit'tir; Ege'de en önemli adalar Kos, Susam, Sakız, Midilli ve Limni'dir. Bunun dışında bazı deniz ilişkileri İstanbul'u Rodos ve Kıbrıs'a, diğer yandan Güney Anadolu, Suriye ve Mısır limanlarına bağlıyordu. Fakat bu ilişkiler oldukça sınırlıydı.

Girit'in fethi, Venedik tehlikesini uzaklaştırarak Osmanlı gemilerinin trafiğini güvenlik altına alırken Türk deniz kuvvetlerinin güçten düşmesi ise bu durumu zorlaştırmaktaydı. Çanakkale girişindeki Venedik, Sakız Adası yakınlarındaki Duquesne'nin müdahalelerini bir yana bırakacak olursak, Ege denizi gerçek anlamıyla bir Osmanlı ya da Rum denizi niteliğini taşıyordu. Yabancı gemiler bu denizde Türk ya da Trablusgarplı korsanların saldırılarından tamamen korunmuş sayılmazlardı.

Batıda, Livorno, Akdeniz ticaretinin ve özellikle Yahudi ticaretinin en önemli merkezlerinden birini teşkil ediyordu. Bunun da nedeni, İstanbul Yahudileri ile Livorno Yahudileri arasındaki ilişkilerden kaynaklanmaktaydı. İngiliz gemiciler⁷, doğuda çok aranan meşhur "Floransa kumaşlarını"⁸ Livorno'da verdikleri molalar sırasında yüklerlerdi; İngiliz gibi Hollandalı-

⁷ A.S.V., *Dispacci*, Soranzo, f^a 129, n° 229 (27 Mart 1646); A.N., B^m 225, Mémoire de 1685; WOOD, *A History of the Levant Company*, 213.

⁸ A.S.V., *Dispacci*, Soranzo, f^a 128, n° 201 (19 Eylül 1645).

lar da Livorno'yu donanmaları için mola yeri olarak seçmişlerdi. Livorno aynı zamanda özel tüccarların İstanbul'a kumaş ve madeni para yollamak karşılığında da deri ve yün⁹ getirtmek için Hollanda ya da İngiliz gemileri kiraladıkları bir limandı.

Uluslararası ticaretin gelişmesi nedeniyle, yabancı elçilik ve konsoloslukların en önem verdikleri nokta kendi vatandaşlarının kişi, mal ve çıkarlarını korumak, diğer yandan kapitülasyonların kapsamına giren yabancıların malvarlığı ve hakları ile ilgili maddelerin uygulanmasını denetlemektir. Gerçekten de kapitülasyonların bir çok madde korsanların varlığından kaynaklanan sorunların çözülmesi ile ilgiliydi. Elçiliklerin bir kısım girişimleri korsanların etkinliklerinden kaynaklanmıştır. Tabii ki bu girişimler yabancıların malvarlıklarını ve batılı kaptanların koruması için gerçekleştirilmiştir. Fakat gözlenen diğer bir amaç, imparatorluğun başkenti İstanbul'un ihtiyaçlarının sağlandığı bir uluslararası deniz ticaret bölgesinin korunmasıydı. Batılı tüccarları ilgilendiren bu her çeşit maldan oluşan ticaret, İskenderiye'den İstanbul'a Mısır mallarını taşıyan Fransızları da yakından ilgilendirmektedir.

Deniz trafiğinin güvenliği son derece önemli bir konuydu; hele ticari üstünlüklerinin tehdit altında olduğunu hisseden ve gemilerini koruyacak askeri güce sahip olmayan Venedikliler için daha da önem taşımaktaydı. XV. yüzyıldan beri Türkler, Venediklilerin adalarını fethetmişlerdi. XVI. yüzyılın sonunda Venediklilerin elinde sadece Girit ve İonyan adaları kalmıştı. Buna rağmen Venediklilerle Türkler arasında 1573-1645 yılları arasında bir barış dönemi yaşanmıştı. Bu arada, 1638-1639 yılları arasında Valona'da meydana gelen bir deniz çatışması gerginliği artırmış olsa bile, kapitülasyonlar yinelenmişti; bu anlaşmaya göre Osmanlı limanlarında bulunan Venedik uyruklu gemi ve kişiler garanti altına alınıyor ve en önemlisi korsan saldırılarına karşı korunuyordu¹⁰.

Korsanlar her zaman mevcut olan bir tehlikeyi teşkil etmekteydiler. Korsan denilince sadece Osmanlı korsanları değil, Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'tan gelen Berberi korsanları da akla gelmelidir. Bu korsanların yiyecek ve sığınak buldukları adalardan oluşan Yunan takımadaları ile aynı avantajlara sahip, üstelik yerel idarelerin işbirliğinden yararlandıkları küçük Arnavutluk limanı olmak üzere iki geniş etki sahaları vardı. Bir de Berberi korsanları kadar gaddar ve düşman ticaret gemilerine acımasızca

⁹ A.N., B¹ 376, f° 44, Mémoire de Roboly (10 Ağustos 1669).

¹⁰ A.S.V., *Dispacci*, Contarini, f^a 120, 145^b.

saldıran hıristiyan korsanları da unutmamak gerekir¹¹. Bu korsanlardan batı güçlerinin kendi aralarında ihtilafa düştükleri dönemlerde korkulurken, Berberi korsanları devamlı bir tehlike teşkil etmekteydiler; Osmanlı idaresi, yolladığı emirlere rağmen, hiç de etkin olmamaktaydı. Berberi korsanlarının aldığı haraçları anlatan Fransız ve Venedik dokümanları, sayıca çoktur¹². Batıların gemi, mal ve insan kayıpları bazen çok önemli sayılara ulaşmaktadır¹³.

Korsanlara karşı savunabilmeleri için, kaptanların ve Avrupalıların mümessillerin elinde birçok değişik yöntem vardır. Herşeyden önce mümkün olduğu kadar pazarlık etmek gelirdi¹⁴; fakat bu yöntemin uygulanması son derece güçtü, zira korsanlar şartların beraberlerinde götürmelerine elverişli olmadığı durumlar dışında, ganimetlerinden asla vazgeçmiyorlardı. İkinci bir yöntem ise, karşı koymaydı. Bu saldırılar ya korsanların kendilerine ya da Osmanlı toprakları üstünde bulunmaları durumunda üslerine karşı yapılıyordu.

1639 yılında, Venediklilerin Valona'da¹⁵, Fransız Amiralî Duquesne'nin Sakız Adası'nda yaptığı bu tip saldırılar¹⁶, Osmanlı İmparatorluğu ile bu devletler arasında sürtüşme ve gerginliklere yol açıyordu. Üçüncü yöntem ise, Batıların, Berberi hükümdarlıkları ile yapılan ve netice vermeyen direkt antlaşmalardır¹⁷. Sık sık uygulanan başka bir yöntem ise,

¹¹ "Tre sorte di corsari: sono li primi li corsari barbareschi, perfidi e fieri, coi quali le difference si decidono con l'armi, così parlando la capitolazione di spese, non essendovi regresso nè rittratazione alla Porta. In secondo luogo, i corsari del Golfo, piccioli ladri, ma per esser dentro e vicini sono li più infesti e attaccati. In terzo luogo s'affacciano li corsari ponentini Cristiani, che sono peggiori dagli uni e dagli altri..." (G. QUERINI, *Relatione...*, *Turchia II*, 3, 182-183).

¹² A.S.V. ve A.N., passim.

¹³ "Che li Barbareschi corsari siano ab antiquo nemici de Venetiani, assai lo dimostrano li danni de loro ricevuti, che da 20 anni in quà assendono alla summa di 5 e più millioni d'oro, tanto in vascelli quanto in mercantie depredate..." (A.S.V., *Dispacci*, Contarini, f^a 120, Haziran 1639).

¹⁴ Örneğin San Francesco di Paola'nin gemisi Takımadalar'da iki Trablusgarp'lı korsan tarafından takip ediliyor. Gemi mürebetatı gemiyi bırakıp kaçıyorlar. Sonra gemiyi mürebatat tekrar ele geçiriyorlar; Tenedos adası yakınında bu sefer üç Trablusgarp'lı korsan tarafından takip ediliyor. Midilli adasına sığınıyorlar; korsanlar gemiyi ve malları istiyorlar. Kaptan korsanlara verdiği yüklü bir para karşılığında yoluna güvenlik içinde devam ediyor (A.S.V., *Atti e Sentenze*, t. 243, 146, Aralık 1676).

¹⁵ A.S.V., *Dispacci*, Contarini, f^a 120, passim.

¹⁶ J. von HAMMER, *Histoire de l'Empire ottoman*, trad. Dochez, L. LVII, 179.

¹⁷ Örneğin, İngilizlerle Cezayir Paşasının 1660-61 yapmış olduğu anlaşma, Venediklilerin Tunus ve Trablusgarp paşalarıyla 1676-78 yıllarında oldukları anlaşma, Fransızlarla Cezayir korsanlarının imzaladıkları barış, Ağustos 1684.

Bab-ı Âli'ye iletilen korsanları ve işbirlikçilerini cezalandırma istemleridir. Bu istemlerin etkin sonuçlar doğurduğu iddia edilemez. Körfez korsanlarına gönderilmiş olan emir ve fermanların sayıca çokluğu¹⁸, bu emirlere uyulmadığını kanıtlamaya yeter¹⁹. Dulcigno, Valona, Durazzo valiliklerinin korsanlarla yaptıkları işbirliği, herkes tarafından bilinmekteydi. Venedikliler bu durumdan ticaretleri nedeniyle en çok etkilenen millettir. Bu yüzden en acı şikayetler, onlar tarafından yapılmaktaydı. "Körfez korsanları" diye adlandırılanların, gerçekte bir kısmı Berberi korsanları, bir kısmı ise Arnavut, Rum ya da Türk korsanlarıydı. Otrant Kanalı'nın görece darlığı ve Arnavut kıyılarının sığınakları, yerel idarelerin bunları gayri resmi korumaları, küçük limanlarda cephane ve yiyecek bulmaları, bu korsanların işlerini kolaylaştırmaktaydı.

Deniz trafiğinin yoğun olduğu Batı ve Mısır yollarının keşiştiği Yunan takımadalarında da durum aynı şekildeydi. Gemiler İstanbul limanlarına, İzmir veya İskenderiye'ye gidiş ve dönüşlerinde tıka basa dolu olduklarından, korsan soygunları için ilginç bir hedef teşkil ediyorlardı. Bu adalarda da korsanlar yerel idarelerin hoşgörüsünden ve konumasından yararlanıyorlardı. Fakat İstanbul'un ve İzmir'in yakın oluşu, yerli Rum halkının Batılı tüccarlarla düzenli denilebilecek şekilde, hububat madeni para alışverişi yapmaları, yerel idarelerin korsanlara karşı takındıkları hoşgörülü tavrı sınırlandırıyordu.

Girit Savaşı'ndan sonra, 1670 yılında Venediklilerle Türkler arasında imzalanan barış anlaşması nedeniyle, Venedikliler deniz trafiğinin daha iyi şartlarda yürüyeceğini ümit ediyorlardı. Fakat "Körfez korsanlarının" uğraşları durmadı. Herşeye rağmen Ahmet Köprülü'nün sadrazamlık döneminde, Türk-Venedik ilişkileri iyi gitmiş, hatta Venedikliler, bazı gümrük harçlarının düşmesini ve Adriyatik Denizi'ndeki bazı korsan gemilerinin yakılmasını sağlamışlardır²⁰. Venedikliler, kendi ticaretlerini

¹⁸ Örneğin IV. Murad'ın Mora, Modon, Koron, Navarin valilerine Berberie Korsanlarının Venediklileri rahatsız etmemeleri için gönderdiği emirname (1637). Dulcigno korsanlarının barış zamanında aldıkları iki Venedikli köle serbest bırakmaları için yollanan emir (1672). Arnavutluk Üsküdar'ı ve Karlı Eli sancak beylerine yollanan korsan gemilerinin yakılması için emir (1673). Preveze ve Sainte Maure kaptan paşalarına, kadılarına ve subaylarına yollanan aynı benzer mektuplar (1675); Takımadalar ve Körfez korsanlara karşı başka benzer emirler (1682 ve 1683-84).

¹⁹ Bk. Venedik balyozu Contarini bu konudaki yersiz düşüncelerine (A.S.V., *Dispacci*, Contarini, f^a 120, n° 142, Haziran 1639).

²⁰ A.S.V., *Dispacci*, f^a 158, n° 157 (Ağustos 1675); Dores LEVI-WEISS, *Le relazioni fra Venezia e la Turchia dal 1670 al 1684*, *Archivio Veneto Tridentino*, VII, 1925, 22-23.

daha iyi koruyabilmek için, bazı korsan hükümdarlıklarıyla direkt pazarlığa girmeyi denemişlerdi. 1676 yılında Venediklilerle Tunus ve Trablusgarp paşaları arasında görüşmeler olmuştur. 15 Ağustos 1678'de Tunuslu paşa ile imzalanan anlaşma pek etkin olmamıştı²¹. Sadrazamlığa Kara Mustafa Paşa'nın getirilmesi durumu olumsuz şekilde değiştirecektir. Osmanlı ileri gelenleriyle Venedik balyozları arasındaki gerginlik son derece artacaktır²². Venedik'in Kutsal İttifak'a girişi durumu hiç de düzeltmemiştir. 1699 Karlofça Antlaşması'nda, Venedik, son derece sınırlı avantajlar elde etmiştir. Bunların da en önemlisi, "Körfez" girişindeki deniz trafiğini güvenceye alabilecek olan Mora Yarımadası'nın ellerine geçmesiydi²³. Korunma çarelerinden biri de deniz kazalarına karşı sigortalanma idi. Bu sorun batılı ticaret şirketlerinin yerli mümessilleri olarak İstanbul'da bulunan Avrupalı tüccarlardan çok Venedikli, Marsilyalı ve genel olarak Avrupalı tüccarları ilgilendiriyordu. Sigortalarda oranlar konjonktüre göre değişkendi, yalnız savaşlar değil korsanların bulunduğu haberi primlerin artmasına neden oluyordu ve haberler Akdeniz'de çabuk yayılıyordu²⁴. Fakat resmi arşivlerde bu konuda fazla bilgi bulamadığımızdan çoğu kez noter arşivlerine başvurmamız gerekiyor. Fransız sigorta oranlarına gelince, Louis Bergasse, bu konuda durumlara göre değişen % 8 ile 16 oranından başka, borç oranları % 12 ile 20 arasında olan oranlar yüksek "Seyahat dönüşü Kontrat" sisteminden söz ediyor²⁵. XVII. yüzyıl sonu için Robert Paris "Echelles du Levant" (Şark iskeleleri) için ortalama olarak % 10 tekabül eden bir rakam veriyor. Olaylara göre değişen bu rakam 1670'den itibaren dengesini bulmuş oluyor²⁶.

Venediklilerin "Kambyo maritimo"su da değişken olmasına rağmen, Fransız oranlarına göre daha yüksek bulunuyordu. Daha 1640'da Contarini Venedik sigortalarının yüksekliğinden yakındığı halde, bu konuda kesin bilgi vermiyor²⁷. Daha sonraları 1649'da % 12, 1674'de % 14 ve % 15,

²¹ Dores LEVI-WEISS, *op. cit.*, IX, 1926, 121-123.

²² A.S.V., *Carte Turchesche*, XII (1682-83) ve D. LEVI-WEISS, *op. cit.*, VII, 33.

²³ PREDELLI BOSMIN, *Libri Commemorativi della Repubblica di Venezia*, Regesti, VIII, I. XXX, n° 51 (1699).

²⁴ Alberto TENENTI, *Naufraques, corsaires et assurances maritimes à Venise (1592-1659)*, Paris 1959.

²⁵ Louis BERGASSE, *Histoire du Commerce de Marseille*, IV, 182-185.

²⁶ Robert PARIS, *Histoire du Commerce de Marseille*, V, 124-125.

²⁷ "La sicurtà sopra i vascelli veneziani eccedono di gran lunga quelle sopra i vascelli d'altre nazioni, e ciò non è altro che disavvantaggiarli notabilmente nell'esito delle mercanzie in paragone delle altre nazioni..." (CONTARINI, *Relazione*, Turchia, I, 403).

1676'da ise % 10 gibi değişik oranlara rastlanıyor²⁸. Deniz risk primlerinin Venediklilerde Fransızlara nazaran daha yüksek olması Venediklilerin karşılaştıkları zorluklarla açıklanabilir.

1671'den itibaren Venedikliler, korsanların ve deniz eşkiyasının saldırılarına karşılık, gemilerini katile (convoi) halinde göndermeyi tasarlarlar, fakat bu proje hemen gerçekleşemez 1673'de Querini bunu Doğu'da Venedik ticaretini korumak için tek çare olarak görüyordu. Sonunda 1676 yılının Haziran ayında, Senato katile sisteminin yürürlüğe girmesine karar verir. Doğu'ya giden gemiler senede tek seyahat yapacaklar bu da Mayıs ayında gerçekleşecekti. Korfu'da toplandıktan sonra bir savaş gemisi refakatinde yollarına devam edeceklerdi. İskenderiye, İstanbul ve İzmir'deki gemiler Türk kalelerinin himayesinde olurken Kıbrıs ve Suriye'ye gidenler indirme bindirme amelelerinde savaş gemileri tarafından korunacaklardı, ve bu aynı gemiler dönüş yolculuğunda Venedik'e kadar refakat edecekler ve hizmetlerde bulunacaklardı. Tüccarlar bu himayeye, gemi başına 300 düka vereceklerdi. Bu tüzük kabul edilip 13 Şubat 1677'de yayınlandı. Buna göre, ticaret gemileri savaş gemileri ile Haziran ayında birleşeceklerdi. Bundan başka, ticaret gemileri tonajları nispetinde silahlandırılacaklardı²⁹. Bu katile sisteminin büyük bir başarı kazandığı söylenemez, hatta 1681'e kadar bu konu bir daha açılmadı. 1682'de İskenderiye, Kıbrıs ve Suriye iskelelerine giden gemilerin senede bir katile yapmalarına ve Haziran ayında Korfu'da toplanmalarına karar verildi. İstanbul ve İzmir'e gidenler mart ve eylül aylarında bir katile oluşturacaklardı. Bundan başka, İskenderiye'ye gidecekler için Şubat ayında bir olanak vardı. Gemilerin hareket tarihlerinden bir ay önce yayılmaları, indirip bindirmelerini bir gün süresinde yapmaları, hazır olmadıkları takdirde bir ikinci katile beklemeleri şarttı. Fakat hiçbir şey beklendiği gibi gelişmedi. Öte yandan Venedik'in "Kutsal İttifak"a (Sainte Ligue) katılması doğu ile olan ticaret trafiğini durdurdu³⁰.

Aynı tarihte Fransa'da ticaret gemileri katile halinde göndermeye karar verir; üç katile senede altı aydan altı aya iki seyahat yapacaklardı, "Birinci İzmir, İstanbul, Scalanova ve Takımadalar'a, ikincisi İskenderiye, üçüncü Kıbrıs, Sayda, Akka, Suriye, Trablusşam ve İskenderun'a gidecek gemilerden oluşur. İzmir'e gidecekler Marsilya'dan Ocak ayın başında ve

²⁸ A.S.V., *Atti e Sentenze*, t. 419, f° 212 (1646); *ibid.*, t. 422 (1674); *Archivio proprio*, busta 114 (1674); *Atti e Sentenze*, t. 413 (1676).

²⁹ D. LEVI-WEISS, *Le relazioni...*, A.V.T., VIII, 1925, 50.

³⁰ *id.*, 54-56.

temmuz ayında hareket edecek; İskenderiye'ye gidenler 15 Nisan ile 1 Mayıs arasında ya da 15 Ekim ile 1 Kasım arasında, Kıbrıs ve Filistin'e gidenler Temmuz sonu ve Şubat başında hareket edecekler. Üç savaş gemisinin kafileye refakat etmesi kararlaştırılır (...) Cenova, Livorno ve diğer İtalya limanlarında kiralanacak olan Fransız gemileri, kafil ile hareket edemezlerse onu Marsilya adaları yakınlarında bekleyeceklerdir. Gemilerden herhangi birinin kafilenden ayrılıp seyahatını daha önce yapması veya daha önce giderek malları daha kârlı bir şekilde satabilmesi için bunların kafil gelmeden önce ne limana girişlerine ne de mal indirmelerine izin verilir. Kafil haracı yüklenen malın değerine göre alınır...³¹.

Fakat kafil sistemi tüccarlar tarafından pek beğenilmez ve yerel olarak kötülüğü anlaşılır. Çünkü, "hiçbir şey güvence altına olunmamıştır, ne de sabit fiyatı vardır, bir geminin fazla ya da eksik oluşu, giren malların sayısını artırıp bir fiyat düşüşü sağlarsa, diğer yandan çıkan malların fiyatını aşırı derecede artırabilir. Bu iskelelerde aynı zamanda bir yada en fazla iki geminin bulunması lazımdır. Marsilya'dan bir gemi kalktıktan bir ay sonrasında kadar ikinci geminin kalkışının yasak olması lazımdır. Bu şekilde ayrı ayrı gelen 12 gemi iyi bir yolculuk yapmış olarak, iki kere beraber gelen 8 gemi ise kârsız dönecektir..."³².

Elçi Guilleragues'in görüşleri Seignelay tarafından genelde haklı olarak kabul edilir. Akdeniz'deki deniz trafiği açısından Cezayir ile yapılan barış ve Trablusgarp ile antlaşma sonunda 1682'de boşaltılan kafil rejiminin kaldırılması öngörür³³. Öte yandan Marsilya Ticaret Odası, değişik gemilerden oluşan, yavaş ilerleyen ve böylece daha önceden Doğu limanlarına varıp haber almış rakip tüccarların önlemler olarak Fransız tüccarlara birtakım zorluklar meydana getirip onları ihracat için satın almak istedikleri alkoyduğu için sonunda bu kafil sistemini eleştirir³⁴.

Böylece 1684 Ekim ayından itibaren bir genelge Doğu'da ticaret yapan gemilerin istedikleri gibi, refakatlı veya refakatsız seyahat yapabilmelerini müsaade eder. Bu genelgenin nedeni ise, Cezayir korsanları ile barış imzalandığına göre, kafil zorunluğunun eski önemini kaybetmesiydi. Ancak Provence valisini haberdar edilmek şartıyla tüccarlar, örgütlü kafil halinde gitmelerine de müsaade edilir³⁵. Fakat daha sonraları,

³¹ A.N., B^{III} 125, 231-234 ve 251-252 (1682).

³² A.N., B^I 278, Mémoire de Guilleragues (9 Haziran 1684).

³³ A.N., *Marine*, B⁷ 56, f°s 35-36 (Ağustos 1684).

³⁴ A.N., B^{III} 34, f°s 28-29 (Kasım 1684).

³⁵ A.N., *Marine*, B⁷ 56, f° 40 (Ağustos ve Ekim 1684).

Pontchartrain İngiltere ve Felemenk savaşından dolayı, yeniden kabile sistemine yürürlük veriyor. Ama Marsilya Ticaret Odası temsilcileri buna karşı çıkıp kabile yerine daha geniş bir koruma sistemi teklif ederler; “birincisi Bon Burun’dan Malta’ya ikincisi Bon Burun’dan Saint Pierre adalarına, üçüncü Matapan burnuna, Serigo ve Takımadalara kadar olan alanı dördüncüsü Barbarie kıyılarını, beşincisi İtalya kıyılarını koruyarak, beş savaş gemisi kullanması öngörüldü³⁶. Bu teklif kabul edilmez ve sonunda kabile sisteminden vazgeçilir ve Fransızlar özgüç teşebbüslerine dönerler.

İngilizler 1650’den itibaren kabile sistemini kullanıyorlardı³⁷. Akdeniz’de az seyahat yapan İngilizler, bu seyahatlerinin kazası ve olaysız geçmesini en garantili bir şekilde menziline ulaşmasını isterler. Bir yandan korsanların saldırıları, öte yandan Fransız donanması, Levant Company’yi gemilerin kalkışını örgütlemeye zorladı. İngiliz kabileleri senede bir defa iki kraliyet donanması gemisi ile korunacaktı. Takımadaların sularında bu iki gemiden biri İskenderun’a giden gemilere refakat edecekti, öteki ise İzmir ve İstanbul’a giden gemilere. Bu sistem Levant Company ile Royal Navy arasındaki antlaşmaya bağlıydı. Bu antlaşma 1651’de, daha sonra 1659’da ve 1660’da yenilendi; muhtemelen bu antlaşmanın daha sonra da yenilenmiş olması gerekir, fakat bu konuda bir keminlik yoktur. Buna rağmen, 1680’lere kadar doğudaki İngiliz ticareti yeniden bir canlılık gösterdi. Daha sonraları Augsburg İttifakı Savaşı nedeniyle, Akdeniz’de seferler İngiliz gemileri için zorlaştı ve Levant Company doğuya gidecek gemilerin kalkışını örgütlemeye zorladı. İngiliz kabileleri senede bir defa müsait oluşlarını düzenledi ve örgütlendi. Bundan dolayı 1689’da hiçbir savaş gemisi bulunmadığından Doğu kabile’yi kaldırdı. Fakat bir yıl sonra İzmir ve İstanbul’a gidecek kabileler bu limanlara rahatlıkla vardı, kayıplar böylece telafi edilmiş oldu. 1693’de kabile, Fransızlar tarafından batırıldı ve hiçbir İngiliz gemisi 1691-1693 arası İstanbul’a varamadı. 1696’da birçok zarardan sonra, 1697’deki Ryswick andlaşması bu kötü döneme son verdi³⁸.

Hollandalılar da korunmuş kabile kullanıyorlardı. Bir Fransız belgesi “Felemenk mallarını ağır fiyat yükümlükleri altına sokan Hollanda gemilerinden”³⁹, diğer bir belge ise kabilelerin Messina, Livorno ve

³⁶ A.N., B^{III} 35, f°s 51-52 (Mart 1694).

³⁷ WOOD, *op. cit.*, 212.

³⁸ WOOD, *op. cit.*, 108-113.

³⁹ A.N., B^I 378, B^{III} 235; R. PARIS, *op. cit.*, 151-152.

İspanyol kıyılarından geçtiklerinden” bahseder⁴⁰. İngilizlerle Hollandalı- lar arasındaki savaş hali ve kendi ticaret gemilerinin Akdeniz’de hemen hemen aynı güzergâhı kullanmaları, Hollandalıları ve İngilizleri Avrupalı düşmanlardan çok korsanlara karşı savunmaya iter.

Bu kısa araştırmadan ne sonuçlar çıkartabiliriz? Başta araştırılan zaman kesiti içinde batı uluslarının ticarî zorunlulukları temel bir olgudur, deniz ticareti Osmanlı İmparatorluğu ile batı ulusları arasındaki iktisadî hayatın ve ilişkilerin önemli bir ögesini teşkil eder. Bu konuda Girit harbindeki Venedik sorunlarını gözlemek yeter: savaşa rağmen Venedik ticareti değişik şekillerde de olsa devam eder ve gelişir. Korsanlık sorunu eski devirlerdeki önemini kaybeder, kişilerin yakalanıp köle yapılması yahut fidye almak için yakalanmasından çok malların müsadere edilmesi önem kazanır ve korsanların faaliyetleri en etkin sonuç alabilecekleri yerlerde gelişir: Takımadalar ve körfez gibi bölgeler. Bu meyanda Berberi korsanları ve Dulcigno korsanları en çok adı geçenlerdir; bu iş şaşılacak bir şey değil. Fakat kendimize şunu da sorabiliriz; bunların eylemleri batılı belgelerin belirttiği kadar korkutucu mu ve acaba bunlar tüccarların ve kaptanların bazı zorluklardan yararlanmak için başvurdukları bir çare mi? Bunun sayı ve hacim açısından incelenmesi gerekir. Bu tehlikeye karşı kafile sistemi en iyi çare olarak gözükebilir. Aslında bu ticaret açısından bu sürü sorun çıkartır ve tüccarların bireyciliği buna başarıyla karşı koyar. Burada da, kafile sisteminin ticaret gemilerinin Osmanlı korsanlarından korunmayı çok savaş esnasında düşman uluslarının savaş gemilerinden korunmayı sağladığı düşünebiliriz, bu da yüzyılın son on senesinde gözlenebilir. Özetle ticaret siyasi ve diplomatik hayattan soyutlanamaz ve onu başka faktörlerden ayrı olarak araştıramayız. Bundan başka deniz soygunları üzerine dikkat çekilmesi batılıların Osmanlılardan başlıca kapitülasyonlar aracılığıyla avantajlar ve tavizler elde etmelerini sağlar. Deniz soygunculuğu Osmanlılar dolaylı olarak batılı tüccarlar üzerinde bir çeşit baskı uygulamaya götürür, fakat bu baskı çok geçicidir ve gitgide batılı ulusların karşı güçleri geliştikçe ve Osmanlı donanmasının zayıflığı artıkça, İstanbul hükümeti gittikçe zor durumda kalır ve her ne kadar Girit’in fethi Doğu Akdeniz hakimiyetinin doruğu gibi görünse de, XVII. yüzyılın sonu Akdeniz’de kesinlikle bir hakimiyet değişikliğine sahne olur. Osmanlı İmparatorluğu’nu birçok zor sınav bekleyecektir. Başka bir deyişle, gemi su alsa bile, batması uzun sürecektir.

⁴⁰ A.N., B^{III} 235 (1685).

Çeviriler :

DELİORMAN TÜRKLERİNİN KÖKENİ

Yazan: Prof. S. S. BOBÇEV *

Aslından çeviren: M. TÜRKER ACAROĞLU

Proto-Bulgarların kökeni üzerindeki Türk-Tatar ya da Turan kuramı (teorisi) önemli bir ilerleme gösterdi. Bundan önceki kuramlardan Slav kuramını tutan Raiç, Venelin ve İ. D. İlovayskiy ile Fin kuramını tutan Şafarik, Drinov, Jreçek'in (İreçek okunur), tarih bakımından da daha esaslı gibi görünen en yeni Turan kuramının şiddetli baskısı önünde kesinlikle teslim oldukları görülmektedir. Gerçekte, tarih ve arkeoloji bilgilerinin güçlüce yardımlarını gören Turan kuramı da, bakış açısını bu alandan da inandırıcı bir biçimde açıklamak için etnografya ve dilbilm tanıtıları (delil) kadar, yaşamakta olan etnik (kavmi) tanıtılarda pek çok başarılı olmuş sayılamaz. Hiç olmazsa, şimdiye kadar yapılan denemeler pek başarılı değildir; çünkü, kuram taraflılarının çevirdikleri Türk-Tatar kökenli sözlerin pek çoğunu bile göz önüne alsak, gene büyük ölçüde açık kalan bir soruya varmaktayız: Bu sözler, Bulgarcaya ne vakit, hangi kavimle girmiştir? Acaba, Asparuh'un alayı ile mi, yoksa Avarlar, Kumanlar, Tatarlar, Peçenekler vb. gibi daha sonraları gelip Slav-Bulgar ögesi (unsuru) ile ilişkiye giren kavimlerle mi?

Bulgaristan'ın, bilindiği gibi, kuzey-doğu yörelerinde yaşayan Türklerin kılık-kıyafeti üzerine yapılmış olan sözde etnografik

* Prof. Stefan Savov BOBÇEV (1853-1940), Bulgar tarihi, özellikle hukuk tarihi üzerinde çalışmış bir bilim adamıdır. Tırnova ilinin Elena kentinde doğdu. Hukuk öğrenimini Moskova'da yaptı. Sofya Üniversitesinde hukuk tarihi profesörü oldu (1902), ölümüne değin öğretim üyeliğini sürdürdü. Sofya'daki Serbest Üniversitenin kurucusu ve rektörüyü (1920-37). Ünlü bir Slavist ve gazeteciydi. Uzun süre "Bilgarska sbirka" ile "Yüridiçeski pregled" dergilerinin redaktörlüğünü ve yayımcılığını yaptı. Bulgar Bilimler Akademisi üyesi (1884), Zagreb'deki Yugoslav Bilimler Akademisi (1909) ile Çek Bilimler ve Sanatlar Akademisi (1910) muhabir üyesiydi. Bulgaristan'daki Slav Derneğinin de başkanıydı (1903-40). Dergi ve gazetelerde pek çok makalesi ve incelemesi yayınlandığı gibi, basılmış kitapları da vardır. Başlıca bilimsel kitapları şunlardır: "Eski Bulgar hukuk tarihi" (1910); "Doğu Rumeli ili" (1924); "Kilise hukuku" (1927). -Türkler üzerine birçok araştırma yapmış, dostça yazılarıyla tanınmış bir Bulgar yazarıdır. Şimdi aslından çevirisini sunduğumuz, Bulgar Bilimler Akademisi kitaplığının XXIV. yayını olarak 1929 yılında basılmış olan bu bildiri, Akademi'nin Felsefe-Sosyoloji bölümü salonunda okunmuştur. Bu incelemenin önemi ve değeri, özellikle bugün bizim için pek büyüktür.

araştırmaların verdiği Türk kökenli tanıtılar da daha az inandırıcı, hemencecik kestirilip atılamaz bir biçimde çıkmıştır.

Son zamanda Şkorpil kardeşler Turan kuramının gerçeğe uyarlığını göstermek için atılan, özgün (orijinal) bir varsayımı (faraziye) deneme alanına koydular. 1898 yılında “Godişnik na Varnenskata Dırjavna Gimnaziya” (Varna Devlet Lisesi yıllığı) dergisinde (s. 6) notlarını yayınladılar. Bu notlarda, başlıca, deniliyor ki:

“İnceleme ve araştırmalarımız sırasında özellikle şu sorulara dikkat ettik: Slav olmayan Proto-Bulgarların sonu ne oldu? Yenginlik (galibiyet) kazanan bu ulusun, iki yüzyıllık bir süre içinde, eski Bulgarların özyapısına (karakterine) tümüyle aykırı bir özyapısı olan Slav halkıyla karışıp büsbütün ortadan kalkması mümkün müdür? Daha bir takım malzemeler toplanıncaya kadar kesinlik kazanamayacak bir kanıya erdik ki, o da şudur: Deliorman’ın bugünkü İslam halkı (Gacallar) ve belki de Doğu Bulgaristan’ın Hristiyan halkı (Gagauzlar), Slav olmayan o eski Bulgarların kalıntısıdır.”

Bay G. Zanetov, 1902 yılında basılan “Bılgarskoto naselenie v srednite vekove” (Orta çağlarda Bulgar halkı) adlı kitabında, Proto-Bulgarların kökeni için Turan kuramını kabul ettiren sonra, bunların torunları olarak Gagauzları gösterir; Şkorpil kardeşlerin “Deliorman Türkleri de gene Asparuh’un ilk Bulgarlarının torunları olabilirler” biçimindeki varsayımını da benimser.

Adı anılan kitabının 69. sayfasında diyor ki: “Her ihtimale karşı, bu yerlerin eski Turanlılarına Deliorman’daki Türk Gacalları da dahil etmeliyiz.” Şkorpil kardeşlerin sözlerini çevirdikten sonra, şunları da söyler: “Bu halka Balpınar, Silistre, Varna dolayında yaşayan Alevi Türkleri (Kızılbaşları) da katmak gerekir. Aleviler, örnek olarak, Ermiş İlya gibi kimi Hristiyan yortularına saygı göstermekte, yılın belli günlerinde kurban kesmekte, Hristiyan-Bulgarlar gibi açıkça, genel eğlence düşkünlüğü göstermekte, öteki İslam Türkler gibi bundan sakınmamaktadırlar.”

Prof. Miletic de 1902 yılında yayımlanan “Staro Bılgarskoto naselenie v severo-iztočna Bılgariya” (Kuzey-doğu Bulgaristan’da eski Bulgar halkı) adlı kitabının 20-21. sayfalarında K. Şkorpil adını anar. Şöyle ki, K. Şkorpil birçok kez Deliorman’da dolaşmış, Türk halkıyla daha güvenilir bir biçimde konuşmak fırsatını bulmuş, onlar arasındaki “buranın eski halkı oldukları, Tuzluk Türkleri gibi Anadolu’dan geldikleri, en uzak zamanlardan beri dedeleri yerli olduklarını bildiği” üzerine rivayetleri dinleyip öğrenmiştir. Bu rivayete derinlemesine inanırlarmış. Miletic de bunu doğruluyor:

“Deliormanlıların dil ve ağız yönünden Tuzluk Türklerinden ayrıldıkları (?), Bulgar halkı arasında Gacallar (?) adıyla da anıldıkları doğrudur. Bu rivayet belki de Deliorman’daki Turan halkının öteki Tuzluk, Gerlova ve Balkan dağlarındaki halka göre daha kıdemli olacağı ya da aynı zamanda Deliorman’daki eski Bulgar halkının en büyük bölümü daha XV. ve XVI. yüzyıllarda Türkleşmiş olacağı niteliğinin bir sonucudur.”

Prof. Miletçi, Şkorpil’lerin adı geçen varsayımını kabul etmeksizin, böyle söyler. Tam tersi, bu varsayımın üstüne haklı olarak bir soru işareti koyar.

Ne yazık ki, varsayımlarını güçlendirmek üzere (Çekoslovakya’dan) yeniden geleceklerini vadetmiş olan Şkorpil kardeşler, bunu yapmadılar. Ne de olsa, yazıları kimileri için yararlı oldu, konuyu kararsızlıklar içinde bıraktı.

1906 yılı yaz tatilleri sırasında ben de Deliorman’ın bir bölümünü dolaşmak fırsatını bulmuştum. Bu fırsatı kaçırmayarak kısa bir sürede bile olsa-bu işe yalnızca bir hafta ayırabilmişim-kimi araştırmalar yapmak, Şkorpil kardeşlerin varsayımının ne ölçüde kabul edilebilir olduğunu yerinde incelemek için yola çıktım.¹

Bu araştırmalarımı, daha sonra sorular-cevaplar biçiminde mektuplaşma ile tamamladım.

Şimdi bu incelememde Deliorman Türkleri arasındaki gezilerim sırasında derleyip topladığım daha doğru, dikkati çeken bilgileri sunuyorum.

I. DELİORMAN BÖLGESİ

Jreçek “Pıtuvaniya iz Bulgariya” (Bulgaristan’da gezintiler) adlı kitabında (Bulgrca çevirisi, s. 253) Deliorman’ı şöyle sınırlandırır: “Balkan dağlarından ta Tuna’ya geniş meşe ormanları uzanır, içlerinde kayın ve gürgen de bulunur. Rusçuk ile Silistre arasındaki bu sırt ta Tuna kıyılarına dek varır. Silistre’den Şumnu’ya değin bu ormanlık bölgeye (*Deliorman*) adı verilir. Bu ad Türkçedir, *Çılgın-orman* ya da *Asırlık-orman* anlamına gelir.”

Öğrendiklerimin bana vermiş olduğu esastan şu sonucu çıkarıyorum: Deliorman ancak şu sınırlarla çerçevlenebilir: Doğuda Silistre’den

¹ Eski Bulgar hukuk tarihçisi için, eski Bulgarların kökeni meselesinin çözümlenmiş olması, eski kültür ve politika tarihimizin aydınlatılmış olmasından daha az önemli değildir.

başlayarak, hemen hemen dosdoğru bir çizgiyle, Hacı-oğlu-pazarcık'a (Dobriç, Tolbuhin) doğru aşağıya yürünsün; güneyde Hacı-oğlu-pazarcık'tan Yeni-pazar'a (Novi-pazar) ve Şumnu (Şumen) dolayında Şeytancık'a (Hitrin) kadar olan çizgi; batıda Vetova'ya kadar Şumnu-Hezargrad (Razgrad) çizgisi; kuzeyde de Tuna ırmağı.

A. V. Moşkov'a göre ², Deliorman, Rusçuk-Silistre-Varna-Şumnu gibi eski Türk kalelerinin çevrelediği bir dörtgendir.

Gezilerim sırasında yerel koşulları iyi bilen aydın bir Türk olan Hezargradlı B. Mehmet Sülüş ile öteki iki Bulgar, B. Matey Stoyanov ve B. Tsonyü İv. Boyaciev büyük bir memnunlukla bana eşlik, araştırmalarıma yardım ettiler.

Hezargrad'dan ilkin Kemaller (Kemanlar), sonra Balpınar yönüne hareket ettik. Bizim "Yerleşim yerleri cetveli"nde adı yanlış olarak *Duştü-bak* diye yazılmış olan *Düştü-bak* (aslında *Diş-budak*'tır-Çeviren), *Abdel-Yunos* (Yunus-Abdal), *Duraç*, *Demir-Baba tekkesi*, *Mumcular*, *Köse-Abdi*, *Yenice-köy*, *Caferler* (şimdi Balpınar dolayındaki Bulgar-Romen sınırına pek uzak değildir), *Şeremet-köyü*, *Ahmetler* köylerini ziyaret ettik.

Caferler'de bir Alevi (Kızılbaş) olan muhtar Salih Hüseyin Çavuşoğlu'nda geceledik. Bu adamla, gerek yalnız kaldığımız zamanlar, gerekse başkalarının yanında uzun uzadıya konuşmak fırsatını buldum. Bana çok ilginç şeyler söyledi. Onunla şimdi de mektuplaşmaktayım.

Bütün bu bölgede, içlerinde kimi Aleviler (Kızılbaşlar) da bulunan sayısız yerli Deliorman Türkleriyle görüştim. Türklerin Aleviler, Alevilerin de Türkler üzerine bana verebilecekleri bilgi ve düşüncelerle ilgilendim. Kimi Alevilerin evlerini de gördüm. Kendilerine aile yaşamları ve akrabalık ilişkileriyle ilgili sorular sordum. Töre ve göreneklerinde herhangi bir saf Bulgar ya da Hristiyan ve Hristiyanlarınkine benzer töre ve görenek bulunup bulunmadığını yakalamaya çalışıyordum. Türkçe sözleri, bana okunan bütün türküleri kaydettim. Kılık-kıyafetlerine, konuşmalarına vb. hep dikkat ettim.

Ancak bu gibi kişisel gezi notlarından çok, burada, toplanan malzemenin belli-başlı bölümlerini aşağıda sıralamayı yeğ tutacağım.

² V. A. Moşkov *Turetskiya plemena na Balkanskom Poluostrove*/Balkan yarımadasında Türk kavimleri, s. 407.

II. “GACAL” ADI

Kökeni ve Yayılma Süresi

Şkorpil kardeşlerle Zanetov ve Miletic'in Deliorman Türklerine verdikleri *Gacallar* adı, ne bu birincilerde, ne de Alevilerde hiç işitilmiyor³. Ancak bu adı kitaplarda okumuş olan bizim aydın Bulgarlar bana “Gacallar” adını hatırlatıyorlardı. Ama onlar da bu adın Deliorman Türklerine özgü olduğunu iddia etmiyorlardı. Bundan başka, kimi Türkler bana kendilerine *Tahta-külâh* demelerine karşı, Deliormanlıların da Dobruca Türklerine *Gacallar* dediklerini söylediler. Ben de kimi kaynaklarda bunun soruşturmasını yaparak anladım ki, gerçekten Deliormanlılar, alay için, komşuları olan Dobruca Türklerine *Gacallar* demektedirler.

Şumnulu ve Hezargradlı Bulgarlar da sıradan her köylü Türke *Gacal* demekte, fazladan *Çitak* adını da vermektedirler. Ancak kimileri bana güvence veriyorlardı ki, *Çitaklar* daha çok Gerlova Türklerine verilen bir ad olarak yeğlenmektedir. Hem biri, hem öteki küçüksemeye söylenir bir addir, ancak *Çitak* küçümsemeden de öte, aşağılayıcı, onur kırıcı bir addir!

Başka bir ilişkiyle, Eski-Zağara'da (Stara-Zagora) kimilerine *Gacallar* adını bilip bilmediklerini sormuştum. Aldığım cevap şudur: “Evet! Saf Türklere böyle deriz, ama *Çitaklar* da dediğimiz olur.” Hasköv'de (Haskovo) *Gacal* diye özellikle Kırca-Ali köylerinden gelen koca sarıklı (çalmalı) Türklere denir. Kentteki sıradan Türklerse *Çitak*'tır. Elena ile Zlataritsa'da çokluk Tuzluk Türklerine *Çitaklar* denilirse de *Gacallar* ya da *Gaceller* adı da bilinir.

V. A. Moşkov da “Turetskiya plemana na Balkanskom poluostrove” (Balkan yarımadasında Türk kavimleri) adlı kitabında Deliorman Türklerine *Gaceller* demektedir ki, bu adı Şkorpil ya da Miletic'ten aktardığı anlaşılıyor⁴. Bulgarca “Sözlük”ünde Nayden Gerov, *Gacal* ve *Çitak* sözlerine şu anlamları verir: “Gacal; sıfat, Türkçe, hayvan için: işe yaramaz, kaba, yırtıcı. -Çitak; eril ad, Türk (köylü), iri-yarı, kaba.”

³ Deliorman Türklerinden, özellikle Hezargradlı (Razgradlı) olmağım dolayısıyla Bulgaristan'ın bu bölümünün özelliklerini çok yerlerden iyi tanırım. Yazarın ne kadar hakkı var! İşte örnek olarak doğduğum kentte Türklere verilen bu ad bilinmez. Bununla birlikte, yalnızca bir tek aileye lâkap olarak söylendiğini hatırlıyorum (Çeviren).

⁴ Bak: *Izvestiya Imp. Rossiyskogo Geograficeskogo Obştestva*, cilt X, 1904, sayı III, ss. 399-437. *Otçet o poezdke na Balkanskiy Poluostrov letom 1903 g.*

Deliorman Türkleri ise, kendilerine yalnızca *Türk* demektedirler. “Ben Türküm” diyor da başka bir şey demiyorlar. Daha kültürlülerine sorarsanız, *Osmanlı* diyeceklerdir. Ancak, vaktiyle her Türk aydını tarafından gururla söylenen *Osmanlı* adı, şimdi artık, Türkiye’de kullanılmaktan âdeta atılmıştır. Orada bu, aforoz edilmiştir bile denilebilir. Çünkü, sultanlık ve halifelüğün kaldırılmasından (1923) sonra, *Mustafa Kemal*’in laik ve cumhuriyetçi hükümeti, Türkiye’yi altı yüz yıl yönetmiş olan Osmanlı soyu üzerine tek bir şey duymak istememektedir.

Deliorman’da yaşayan Türkler, hiç olmazsa kimileri, bu ülkede eski zamalardan beri oturduklarından söz etmektedirler. Hattâ “Biz yerliyiz” cümlesiyle övünmeyi de sevmektedirler. Ancak kimi daha uyanık Türkler bana diyorlardı ki, onlarda geniş bir rivayet varmış: çok eskiden olmasına karşın, onlar buraya Haymana, Konya, Ankara ve Eskişehir yörelerinden gelip yerleşmişlerdir. “Bunu, diyorlar, biz ananadan (ananeden) biliriz.”⁵

Bununla birlikte, Bay Miletîç, Bay Şkorpil ve Bay Zanetov’la birlikte, Moşkov’un da kullanmış olduğu *Gacallar* adının nereden çıktığını ben bulamadım. Bu sonuncu bilgin diyor ki, *Gacal* sözü Türkçede güçlü-kuvvetli anlamına gelir. Bu sözü Bulgaristan’ın öteki yörelerindeki Türkler “zengin” yerine kullanmaktadırlar. Birine zenginleştiğini söylemek istediklerinde, “Gacal oldu” derlermiş. Ancak, Moşkov’un kendisi de iddia ediyor ki, Deliormanlılar kendilerine çoğunlukla *Türk* derler, tümüyle Bulgarca bir ad olan *Gacal*’ı bilmezler. Ama Moşkov’un kendisi bu adı ve anlamını nereden aldığı söylemez.

Kendi araştırmalarımın şu sonucu çıkarabilirim: *Gacal* sözü, yalnızca Deliorman Türkleri için değil, sıradan her köylü, her Türk için kullanılmaktadır. Nasıl ki, birçok yerde *Çitak* sözü de kullanılır. Bana, Deliorman Türklerine de verilmiş *Çitak* adının *Çit-ak*, yani *Ak-çit*’ten başka bir anlama gelmediğini söylediler. Deliorman bölgesinde bütün çitler akmış, ak renkli boya ya da kireçle beyazlaştırılmış.

Türklerse *Çitak*’ın az-çok küçümsemeyle söylenir bir ad olduğu düşüncesindedirler, burada bir dereceye kadar haklı oldukları görülüyor. Bekir Sali Bey’in⁶ Türkçe sözlüğünde *Çitak* sözüne şöyle bir anlam verilmektedir:

⁵ Bu sözü aynen Bulgar harfleriyle (an-anadan) biçiminde yazan araştırmacı, (ana-babadan) diye çeviriyor. Oysa, bu bildiğimiz *an’aneden* başka bir şey değildir (Çeviren).

⁶ Yazarın adını andığı bu *Bekir Sali Bey*, kanımızca *Şemseddin Sami Bey* olsa gerektir. *Kamus-i Türki* (1901) adlı sözlüğünün s. 506, süt. 2, sekizinci sözü *çitak*’tır, aynen yukarıdaki anlam verilmiştir (Çeviren).

“Lisanı çetrefilce olan Rumeli Türklerine verilen isimdir.”

N. Markov’da (henüz yayınlanmamış Sözlük) *çitak* (çit-kumaş; ak-beyaz; başta taşınan beyaz sarık-çalma). Balkan yarımadası Türkleri (köylüleri) bu adla nitelendirilir.

Hançerî’de çit-bez (aynı zamanda kumaş) anlamındadır.

Deliorman’da gezip dolaşanların hiç birinde-Kanitz ve Jreçek dahil-ben *Gacal* sözüne rastlamadım. Ahmet Vefik Paşa’nın sözlüğünde, dolgun olduğu halde, *Gacal* sözü yoktur. *Gıcer* ve *Gıcar* var ki, şöyle bir anlam verir: “Varna, Balçık yörelerinin kıptileri.” Prof. Mihail Arnaudov’un kaydettiği bir Dobruca türküsünde: “Türkler ki, gıcel imişler” deyişine rastlanıyor.

Moşkov’a göre, güçlü, zengin anlamlarına da gelen bir *Gacal* sözünü hiç bir Türk sözlüğünde bulamadım. Acaba, dilbilimcilerimiz *gjel*, *gjal* adının kökenini Türklerin taşıdığı *gij*, *gijva* (sarık, çalma) sözlerinde bulamazlar mı? ⁷ Hiç olmazsa, bunu bize Hasköylüler büyük *gıvalı* Türk köylüleri anlamında kendilerine *Gjallar* denildiğini söyleyerek hatırlatıyorlar.

Rivayete bakılırsa, Deliorman Türklerine, adı geçen bölgeye yerleşmiş halkla bir karşılaştırma sonucunda, birçok ulusun (otokton) anlamında kullandığı *yerli* sözünü vermek gerekir. Böyle bir varsayımı Prof. Miletiç de, Deliorman Türklerinin Tuzluk ve Gerlova Türklerinden daha erken bir tarihte buraya gelip yerleştiklerini söyleyerek ileri sürmektedir ⁸.

III. DİL

Doğrudan doğruya yaptığım araştırmalara göre, bu yerlerde yaşayan Deliorman Türklerinin ve Alevilerin (Kızılbaşların) dili, İstanbul ağzıyla daha çok bir benzerlik gösteren Tuzluk, Gerlova ve Tuna kıyısı topraklarında oturan öteki Türklerin dilinden pek de ayrı değildir. Bununla birlikte, kimi Deliorman Türklerinde, önemsiz de olsa, ben de öteki Türk ağzlarından ayrılan bir takım söz ve sesler buldum. Örnek olarak: *ana*, *çocuk* yerine onlar *nine*, *uşak* diyorlar. Gene örnek olarak, Çayırköy ve Şeraniçko bucaklarının kimi köylüleri *arpa* yerine *apa*, *Varna* yerine *Vana*, *vardım* yerine *vadım* diyorlar. Oysa, oraya pek uzak olmayan bir başka köyde, Şahinler’de pek âlâ *arpa*, *Varna*, *vardım* deniliyor. Ancak *geliyorum*, *geliyorsun*, *geliyor* yerine de *geleerim*, *geleesin*, *geleeri* diyorlar. Ama yalnız Deliorman Türklerine değil,

⁷ *Gij*, *gijva* sözleri bizde (Bulgarlarda) bilinmektedir. Bak: Nayden Greov’un *Reçnik*’i (Sözlük) ile Düvernoa’nın *Slovar*’ı (Sözlük).

⁸ Prof. L. Miletiç, s. 126.

hiçbir yerli halka özgü olmayan bu diyalektik özellik, bizde ve bütün uluslarda da olduğu gibi, yalnızca onlarda da türlü-çeşitli *ağızlar* (şiveler) bulunduğunu göstermekten başka bir işe yaramaz. Irk ve kavim ayrılığı üzerine salt bu kadarcık dil ayrılığına dayanarak bir tek söz bile söylenemez.

Bu Türklerin konuşmalarında kimi Bulgarca sözlere de rastlanıyorsa da bu gibiler Anadolu'dan gelip yerleştiklerine asla kuşku duyulmayan öteki Türklerde de fazlasıyla vardır. Bu sözler arasında ben burada şunları anacağım: kopriva, momçe, pateka, sedenka, kum, kateritsa. Bu sözleri, hiç değilse çoğunu, ben Tuzluk ve Filibe Türklerinden de işitmişimdir.

Gerlova bölgesinde İvanova, Vırbitsa, Guşovitsa, Tırnovtsi vb. gibi Bulgarcalarına da rastlandığı halde, *Deliorman bölgesinde yer adlarının* (köyler, kentler, çaylar vb.) *hiç istisnasız temiz Türkçe olmak niteliği çok ilginçtir*. Sonra Gerlova bölgesinde Türklerce kullanılan daha çok Bulgarca sözlere rastlanıyor. Filibe bölgesi Türkleri de kimi Bulgarca sözleri kullanmaktadırlar ki, hiç şaşılacak bir şey değildir. Çünkü komşuluk ilişkilerinde dillerin karşılıklı etkileri, karşılıklı dil ödünleşmelerini doğurur. Örnek olarak, Edirne ve İstanbul gibi Rumların da yaşadığı yerlerdeki Türkler, Yortu, Ristos günü, Vasil günü, papas, kanon, kilise sözlerini kullanıyorlarsa, bizdeki Türklerin bunların sırasıyla karşılıkları olan Praznik, bojik, survaki, pop, zakon, çerkva sözlerini kullanmalarında şaşılacak bir şey yoktur⁹.

Kendimi Deliorman'daki Türk ağzlarıyla çeşitli dil görünüşlerinin kıyaslı araştırmasına vermeyi o denli gerekli bulmadım. Çünkü şu izlenimi aldım: Deliorman ağzı, ana çizgileri bakımından, bizdeki öteki Türklerin ağzı gibi tümüyle Türkçedir. Bu ağzın özelliklerinde, şimdi, bizim Proto-Bulgarların kökeni ve uzak geçmişiyle hiçbir ilgi ve ilişki bulunamaz.

IV. DELİORMAN TÜRKLERİNİN, ÖZELLİKLE ALEVİLERİN YAŞAMI, DİN VE GÖRENEKLERİ

Deliorman Türklerinin Alevi (Kızılbaş) olanlarının yaşamı, gelenek ve görenekleri, birbirleriyle ilişkileri benim için çok daha büyük bir ilgi konusu oluşturuyordu. Gözlem ve düşünceleremi bu yöne çevirmeyi yeğledim.

⁹ Diyalekt konusu üzerine ayrıntılı bilgiler D.F. Gacanov'un *Vorläufiger Bericht* adlı kitabında bulunur: Viyana Bilimler Akademisinde, Bulgar Komisyonunun isteği üzerine, Kuzey-doğu Bulgaristan'daki (Deliorman bölgesindeki) Türk ağzlarını araştırmak amacıyla yapılan gezi üzerine önsöz (basıp yayın: bu Akademinin Dil-Tarih kolu araştırmaları, No. 5, 1911). -Yazar, Orta Deliorman ağzının özellikle Gerlova ağzıyla kıyaslandığını bildirir (s. 12). Kemaller ile Sungurlar arasında: geleverim, geleversin, gelever; geleveriz, geleversiniz, geleverler; diye söylenmektedir. Bu ayrı söylenişin ben de farkına vardım. Kurt-pınar'dan Hacı-oğlu-pazarcık'a doğru ise, şu ağza rastlanmaktadır: geleem, gelesen, gelee; geleez, gelesiniz, geleeler.

Deliorman Türkleri dış görünüş, yapı (vücut, teşekkülât), kılık-kıyafet vb. bakımlardan Alevilerden ayrılmamaktadırlar. Nasıl ki, dil yönünden de ayrı değildirler.

Yanlıı olarak *Gacallar* denilen Deliormanlıları Alevilerden ayıran bir şey varsa, bu, dinsel ayrılıklardadır. İşte bu yüzden, onlar üzerinde daha esaslı bir biçimde duracağım. Notlarımda özellikle onlara ilişkin olanı ayrı, genellikle Deliorman Türklerinin özyapısına (karakteristiğıne) ilişkin olanı gene ayrı olarak işaret edeceğim.

Deliorman bölgesinde Alevi (Kızılbaş) denilen insanların yaşadığı pek çok köy vardır. Bunlar, öteki Türklerle birlikte karışık olarak da bulunurlar.

Aleviler hem dil, hem de büyük ölçüde etnolojik ahlâk ve gelenek-görenek bakımından öteki Deliormanlılar gibi Türktürler. Ancak dinsel düşünce ve inançları, bunları, komşuları ve kardeşleri olan öteki müslüman Türklerle düşmanlık durumuna koymaktadır. Aleviler, bizde yalnız Deliorman'a değil, Bulgaristan'ın başka yerlerinde de, özellikle kuzey ve güney bölgelerinde bulunmaktadır. Alevilerin Gerlova bölgesinin *Avanlar*, *Küçükler*, *Belegler* köylerinde, Varna'nın *Kumluca* köyünde; *Karin-abat* (Karnobat) yakınındaki *Balkan* dağında; *Eski-zağara*, *Bela*, *Hasköy*, *Kırca-Ali*, *Çırpan*, *Koşu-kavak* yörelerinde, Makedonya'nın kimi yerlerinde varlığını kesinlikle biliyoruz. Aleviler, çoğunlukla, sanki yerleşirken ayrı olmamaları, özel bir yaşamları bulunmamaları gözetilmiş gibi, öteki Türklerle karışık olarak yaşamaktadırlar. Bununla birlikte tümüyle Alevilerin oturduğu kimi Türk köyleri biliyorum. Örnek olarak: *Hoca* bucağının 120 hanede 700 nüfuslu *Sinan* köyü, *Bela*'nın *Alat-baba*; *Koşu-kavak*'ın *Konacık*, *Orta-köy*'ün *Kızıl-çal*, *Kırca-Ali*'nin 100 haneli *Balcı-bölük* köyleri vb. böyledir.

Aleviler asıl sayı bakımından en çok Deliorman'da da *Kemaller* (Kemanlar), *Ak-kadınlar*, *Silistre* ve *Tutrakan* yörelerinde bulunurlar.

Kişisel olarak derlediğim, birçok kere soruşturulmuş bilgilere göre, Alevilik (Kızılbaşlık), içerisine kimi gizemci (mistik) ve esrarlı gelenek ve görenekler, töre ve törenler, duyultu ve rivayetler sokulan, ağızdan ağza yayılan bir *Şii* (Alevi) mezheptir¹⁰.

Aleviler (Kızılbaşlar), kendilerinin de söylediğı gibi, gerçekten "Alevi"dirler. Bu söz, Osman'ın ölümünden sonra, halifelik tahtını işgal etmek hakkının kendisinde olduğunu sanan *Ali*'nin adından alınmıştır. Ali,

¹⁰ Kızılbaşlarla bunların başlıca tarikatı olan Tahtacılar üzerine ayrıntılı bilgi için gene bak: Felix von Luschan, *Völker, Rassen, Sprachen*, Berlin, Welt-Verlag, 1922, s. 192.

Peygamber Muhammed'in damadıydı. Bilindiği üzere, Muhammed'in dul eşi Ayşe, Ali'ye karşı savaş açtı. Bunu, daha önceki maktul (öldürülen) halife Osman'ın akrabası olan Muaviye sürdürdü. Savaş da Şii'lerin Ali'nin ölümü (21.I.661) dedikleri bir acıklı olayla (facia) sonuçlandı. Ali'nin başlıca yandaşı olmuş olan Persler (Acemler) Ali'ye en büyük, Muhammed'den de büyük bir peygamber gözüyle bakarak saygı göstermeye (ululamaya) başladılar. Gittikçe yayılan bu nitelik, İslâmlıkta pek büyük bir tefrika oluşturdu: *sünnîlik* ile *şii'lik* denen iki büyük ana mezhebe ayrıldı.

Şiiler Ali'ye bütün halifelerin kendisinden çıkması gereken en büyük kutsal imam gözüyle bakmaktadırlar. Daha önceki üç halife Ebubekir, Ömer ve Osman'a lânet okumaktadırlar. Şiiler, sünnî mezhebini tanımamaktadırlar. Bu arada onların inançlarına da, örnek olarak ruhların göç etmesi, Allah'ın simgesi (timsali) gibi, "Kuran"a yabancı inanışlar girmiştir. Şiiler, İmam'da bizzat Allah'ın temsil olduğuna, Muhammed'den sonra da "ilhamiyat-i ilâhiye mazhar" peygamberler gelebileceğine inanmaktadırlar. Onlar için Ali bir Allah'tır. Batıniye gibi kimi Şii tarikatları, "Kura"nın içerdiği, İslâmlığın belli-başlı dogmatik öğretilerini kabul etmemektedirler. Örnek olarak: aptes (namazdan önceki temizlik), namaz (selâmlı dua), zekât (zorunlu sadaka), hac (Mekke ile Medine'yi ziyaret), oruç (Ramazan ayında perhiz) gibi. Onlar "Kuran"ın bu emirlerinin anlamını harfi harfine değil, simgesel (sembolik) ve allegorik bir biçimde şerh ve tefsir etmektedirler. Örnek olarak: aptes Ali'ye karşı muhabbetle, namaz gene Ali'ye karşı hürmetle yeterince yerine getirilmiş olur. Zekât emri, mümin ve müstakim bir kimseye karşı iyi ve halim davranmakla yeteri kadar icra kılınmış olur. Sünnîler "Kuran"ın ebediyette mevcut bulunduğuna inanırlarken, Şiilere göre bu, ibda olunmuştur. Şiiler vahiy ve ilhamı kayıtsız-şartsız olarak inkâr, mutlak iradeyi kabul ediyorlar. Bir yere kadar, bunlar protestanlığın katolikliğe, genellikle hristiyanlığa karşı olan ilişkisini hatırlatıyorlar.

Şiilikten, pek çok gizemci (mistik) ve gizli (esrarlı) tarikatlar çıkmıştır. Bunlardan biri de Kızılbaşlarinkidir. Kızılbaş adı, Türkçe "kızıl" ve "baş" sözlerinden oluşur. Kızılbaşlara, aynı zamanda Aliyanlar, kitabî olarak da Aleviler denmektedir. Bu, onların, halife Ali'yi üzerinde bir başkası daha bulunmayan, ulûhiyet isnat ettikleri en büyük peygamber olarak tanıyan Şiilerin mezhebinden olduklarını, itiraz kabul etmez bir biçimde gösterir. Moşkov¹¹, boş yere iddia ediyor ki, bunlara İlyas (İliya) peygamberin

¹¹ V. A. Moşkov, *Turetskiya plemena na Balkanskom Poluoströve*, s. 418.

adından alınarak, Aliyan denmiş, İliya bunların söyleyişiyile “Aliyan” olmuş, bunlar Kızılbaş adını zül ve hakaret diye telâkki ederlermiş! Tam tersi, Kızılbaşlar kendi adlarıyla iftihar etmektedirler. Hem Aliyan, Alevi adı için de bu durum aynıdır, değişmez.

Bizdeki yetkili müftülerden biri olan Sofya’daki Başmüftülükte memur Hocazade Mehmet Muhittin bana söyledi: Kızılbaş adını ilkin İran şahlarından birinin ihdas etmiş olduğu bir nişan ya da bir müfreze asker çıkarmış. Şah, askerlerine bir ayırma belirtisi (tefrîk alâmeti) olmak üzere, kızıl külâh (serpuş) taşıma hakkını vermiş. Felix von Luschan “Uluslar, ırklar, diller” adlı kitabında, örnek olarak Tatarlar yeşil, öteki Türkler ak sarık (çalma) sardıkça, Kızılbaşların da kızıl sarık sarmaya başlamış olduklarını söyler.

Bünye kuruluşu, boy-bos, yüzün rengi vb. bakımlardan Kızılbaşlar, öteki Deliorman Türklerinden ayrılmamaktadır. Çeşitli Deliormanlıların bulunduğu bir toplantıda dıştan ya da giysiden (elbise) kimin Kızılbaş olduğu anlaşılabilir. Bir Türk hocası Kızılbaşların sarıklarının altında şapka (külâh), öteki Deliormanlıların ise fes bulunduğu noktasına dikkatimi çekmişti. Felix von Luschan, Lecoq’un¹² tanıklığını zikreder. Lecoq’a göre, *Kızıl-baş* adı, bunların öteki Türklerden ayrılmak için sardıkları sarıkla, ne de olsa, ilgilidir.

Deliorman’daki Kızılbaşlar, dinsel ilişkilerinde, kendilerinin müslüman Türklerle bir olmadığını gizlememektedir. Bunlar, camiye gitmez. Sözde imamı vardır. Belli günlerde (pazar ya da pazartesi) dua ederler. Bu amaçla kadın-erkek belli bir evde toplanır ya da, varsa, yakın bir tekkeye giderler. Ramazana riayet etmemekle birlikte, Kızılbaşlar; Muharrem ayında 10 gün süreyle oruç tutarlar; gündüz hiçbir şey yemez ve içmezler. Seçilmiş bir “dede”leri vardır ki, dinsel toplantılarına başkanlık eder; vasilik ve günah çıkarma hakları vardır. Öteki Türklerde herkes çocuğuna dilediği adı bizzat verebilirken, Kızılbaşlarda çocuklara ad takan “dede”dir. Evlenme akdi sıralarında Kızılbaşlarda büyük bir serbestlik gözlenir: delikanlı ile genç kızın görüşmesine izin verir, birbirlerini beğendikleri zaman evlendirirler. Sünnî Türklerde böyle bir şey mümkün değildir. Evlenmede, Kızılbaşlar daha çok akrabalık gözetirler.

Kızılbaş kadınları ferace ve yaşmak örtmezler. Hristiyanlardan kaçmazlar, ama sevgi duygularından uzak, hattâ nefretle muamele ettikleri

¹² Yukarıda adı geçen *Doğu Arşivi*’nin üçüncü cildinde.

sünnî Türklerin yanında görünmemek için yüzlerini örterler. Kızılbaşlar, sünnî Türklerden ne kız alır, ne de verirler. Bunun sebebini sorduğumda, bana şöyle cevap verdiler: “Hor görüyoruz biz”. Oysa öteki Türkler, dinsel kurallarına göre, Kızılbaş kızlarıyla evleniyor, oldukları gibi kalmalarına da izin veriyorlar. Nişan ya da nikâh yapılacağı zaman, Kızılbaşlarda erkeklerle birlikte, kaç-göç olmaksızın, kadınların da gitmesi görenektir. Bizim “görüşme” (mülâkat) ve “küçük değış-tokuş” (mübadele) dediklerimizi hatırlatan ilkel görüşmeler yaparlar. Giysilerinde, Kızılbaşların ayrıldığı 12 tarikattan olduklarını gösterir gizli işaretler bulunduğu beni inandırdılar. Sünnî Türkler sakallarını kestirirken, Kızılbaşlar bunu yapmazlar. Dua için toplandıklarında, dinsel şarkılar söylerler; sünnî Türklerde böyle bir yol (yöntem) yoktur.

Kızılbaşlar Ermiş İliya (Hıdrellez: Hızır İlyas) günü kurbanlar keser, avlularında salıncak kurar, eğlenirler. Bu kurbanları çokluk tekkelere götürürler. Bunların en ünlüsü *Mumcular* köyüne uzak olmayan, bizzat ziyaret ettiğim *Demir Baba tekkesi*'dir.

Ölüm halinde, dua töreni yapıp sofraya kurarlar; bu töre öteki Türklerde yoktur. Önemli, dikkati çeken bir olgu da şudur: Kızılbaşlarda dönmeler yoktur; oysa sünnî Türklerin çokluk Kızılbaşların mezhebine geçtikleri olur.

Son derece dikkati çeken bir durum da, Kızılbaşların sünnî Türklerle saygısızlıkla, hattâ nefretle muamele etmeleridir. Kızılbaşlar, sünnî Türkleri dinin kutsal saydığı şeylere riayeti olmayanlar, diye telâkki etmekte, berikiler de bu yüzden Kızılbaşlara “dinsiz, imansız” demekte, onların Allah'ı olmadığını iddia etmektedirler. Kızılbaşlarla sünnî Türklerin bu ilişkilerinden açıkça anlaşıldığına göre, dinsel bağnazlıkları, Ali yandaşlarının onu Allah'ın en yüce peygamberi olarak tanımayanlara karşı, soydan geçme kin ve nefretleri Kızılbaşlarda çok taze ve canlı bir biçimde görünüşünü sürdürüyor.

Kızılbaşlar, yalnızca dinsel toplantılar, kurban kesme toplantıları, kadın ve erkeğin bir arada katıldığı törenler için toplanmaz, bunlardan başka hısım-akraba, konu-komşu meclisleri de yaparlar. Bunlarda eğlenir, türkü çağırır, masal ve hikâye dinlerler.

Kızılbaşların kadını, erkeği (helâl) saydıkları ispirtolu içkileri kullanırlar; oysa sünnilerce şarhoş eden her türlü içki içmek haram ve yasaktır.

“Zadruga”¹³ yaşamı, Kızılbaşlarda çok gelişmiştir. Bu, özellikle göze çarpmaktadır. Deliorman’da gezip dolaşan öteki gezginlerce de bu kaydedilmiştir. Bu yüzden Kızılbaşların hemen bir güney Slav kavmi olduğu düşünülebilirdi. Çünkü bunlar “zadruga”nın güçlü artıklarını (kalıntılarını) korumuşlardır. Örnek olarak, Karadağlılar, Hırvatlar, Boşnaklar, hattâ Batı Bulgaristan’da biz Bulgarlar... Birkaç köyde ben epey büyük “zadruga”lar halinde yaşayan aileler kaydettim. Ancak hemen eklemeliyim ki, bu kayıt yalnızca Kızılbaşlara özgü değildir. Öteki Deliorman Türklerinde de “zadruga”lar vardır. Bunlarda bir de “ağırlık” ya da “pşid” ve kimi yerlerde “başlık” da denilen, geçmişte 500, hattâ daha fazla kuruşa kadar çıkan bir nesne vardır. Kız tarafı bu “ağırlık”a razı olmazsa, kızlarını vermezlermiş. Ama bunun bir sonucu olarak kız kaçırmalar da sık sık görülmüş.

“Zadruga” üzerine bana özellikle Şişmanlar, Kamberler, Bayramlar, Karahasanlar gibi büyük soyların yaşadığı Köse-Abdi¹⁴ köyünde bilgi verdiler. Şişmanlar; hep birlikte yaşayan, bir sofrada yeyip içen, ortak bir para keseleri bulunan, kızlara baba mirasının kır arazisinden pay vermeyen, ancak mal ve mülklerinden oğlanın hissesinin yarısına eşit bir pay ya da ehven bir bedel ödeyen 9 kardeşmişler.

Kızılbaşlarda kendilerini Anadolu’daki adaşlarıyla birleştiren olağanüstü bir nokta varsa, o da tavşan eti yememeleridir. Bunun sebebini sorduğumda, şöyle bir cevap aldım:

Tavşan, ancak kandan oluşan bir hayvandır. Tavşanı bir suya batırın, orada bırakın, ondan yalnızca bir iskelet, deri ve kemik kaldığını görürsünüz, diyor Kızılbaşlar. Onlara olağanüstü eğilimi ve sevgisi olan mezhebin aşırı ve ateşli bir tutkunu, güven veren bir biçimde bana başka bir açıklama yapıyordu: Tavşan Ali’nin kedisiymiş, bu yüzden yüce peygamberin anısına saygı gösterdiklerinden, onu yemezlermiş¹⁵.

¹³ Eski Bulgarcada (Aile) demek olan *Zadruga*; bugün birleşik, bağlaşıklık, toplu olma anlamlarına da gelir. Yalnız baba tarafından hısımlık güden bölünmez büyük ailelere verilen bir addır. Bu geniş aile biçimi çağımızda da Afrika ve Asya’da, özellikle Avrupa’da Balkanlardaki güney Slavları arasında yaşamaktadır. Bu konuda ayrıntılar için bak: Necmeddin Sadak, *Sosyoloji*, İstanbul, 1936, ss. 119-120 (Çeviren).

¹⁴ *Köse-Abdi*, Hezargrad (Razgrad) ili köylerinden biridir; 212 hanede 1.230 nüfusu vardır. Hepsî Türktür.

¹⁵ Felix von Luschan, Anadolu’daki Tahtacılar ve öteki Alevilerin tavşanı ve hindiyi pak olmadıkları için yemediklerini, tavuskuşunu da en kötü bir hayvan olarak saydıklarını bildirir. Moşkov burada Ali’yi yanlış olarak İlyas (İliya) peygamberle karıştırır, Kızılbaşların tavşanları İlyas Peygamberin kedileri olarak saydıklarını söyler.

Kızılbaşların tekkelere karşı olan saygısı, aziz ve kutsal ermişlerin ya da bu sığata yaraşır değerli kimselerin mezarlarına ibadetle de açıklanmaktadır. Bunların mezarları tekkeler çevresinde, özellikle ünlü Demir Baba tekkesi, Hüseyin Baba ya da Masur Paşa, Kumluca tekkesi vb. çevresinde bulunur. Moşkov, Kumluca yerine, yanlış olarak, Kuzluca diye bildirmiştir¹⁶.

Demir Baba tekkesi çevresinde 40 kadar mezar bulunduğunu söylerler.

Kanitz, Deliorman'da yaptığı araştırmalarında Kızılbaşlar konusunda susmaktadır¹⁷. Jreçek¹⁸ "Bulgar devleti" adlı kitabında Kızılbaşlar için ancak birkaç söz söyler: "Bir İslâm mezhebindedirler, der. Eski-Zağara dolayında, Karin-abat (Karnobat) yakınındaki Balkan dağında ve Deliorman ile Gerlova yörelerinde yaşayan Türkler arasına serpilmişlerdir. Bulgarların anlattıklarına göre, bunlar uslu, çiftçi bir halktır, hiçbir vicdan azabı duymaksızın, şarap içerler. Kadınların açık-şaçık gezmesine izin verirler, kan dökülmesini günah sayarlar, kendilerini öteki Türklerden daha iyi bir durumda görürler, genellikle "Kuran"ın şiddetli yargılarına pek kulak asmazlar. Bunlara, Anadolu'nun içeri yörelerinde de rastlanır"¹⁹.

Vâmbéry, Kızılbaşların kökeni olarak, Azerbaycan ve Kafkasya savaş tutsağı İran Türklerini göstermektedir. İran'la yapılan oldukça eski savaşlar sonucunda sultanlar bu yerlerin kimi bölgelerini fethetmişlerdi²⁰.

V. SONUÇLAR

Deliorman'da yapılan kısa bir gezi sırasında toplamış olduğum bu bilgiler her ne kadar eksikse de, yaptığım kısa, kıyaslı incelemelerden sonra, genellikle Deliorman Türkleri, özellikle Kızılbaşlar üzerine vardığım sonuçları burada sunmaya cesaret edeceğim.

¹⁶ Burada işaret etmek isteriz ki, Bobçev de *Kumluca*'yı yanlış olarak *Kumuldja* biçiminde yazıyor, s. 12 (Çeviren).

¹⁷ Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan*, 2. basım, Leipzig, 1881, cilt III, ss. 256-267.

¹⁸ Jreçek, *Bulgarska dirjava*/Bulgar devleti. Bulgarca çevirisi, s. 165.

¹⁹ Jreçek, aynı yerde, doğubilimci Dr. Mordtmann'ın düşüncesini de anar; şöyle ki, Kızılbaşlar Şii değil, *bir tür özgür insanlardır*, ancak dıştan İslâmlara benzerler; camileri vardır, ama gitmezler. Mordtmann, *Barts's Reise von Trapezunt nach Scutari*, Gotha, 1860. *Erganzungsheft zu Petermanns. Mitth.* s. 20'deki not. Mordtmann'ın bu düşüncesi doğru değildir. Felix von Luschan'ın kiler gibi, hattâ Anadolu Alevileri üzerine yeni yapılan araştırmalar da Dr. Mordtmann'ı yalanlamakta, bizim ve başka araştırmacıların vardığımız şu sonuca tam bir uyum göstermektedir: *Kızılbaşlık, bir şii ya da alevî mezhebidir.*

²⁰ Vâmbéry, *Erganzungsheft zu Petermann's. Mitth.* 607. Vâmbéry'nin düşüncesi akla yakın görünüyor.

Bu tartışmalı konuyu çözümlediğimi iddia etmiyorum. Ancak topladığım bilgilerin işlenmesi, Deliorman topraklarının ve halkının özellikleri üzerine yapılan gözlem ve incelemelere bir ışık tutma denememin, bilinen bilimsel ilgiden yoksun olmadığını düşünecek denli cesareti kendimde buluyorum.

Benim vardığım sonuçlar şunlardır:

1. *Gacal* adı kitaplarda yanlış olarak yalnızca Deliorman Türklerine veriliyor, çünkü bu başka yörelerdeki Türklere de, tıpkı *Çitak* adı gibi, kimi zaman küçümseme anlamı da verilmektedir. Deliorman Türkleri kendilerine bu adı vermezler: kimilerince hiç bilinmeyen bir addır, ötekilerince de bilindiği halde hoşnutsuzlukla karşılanır. Dobruca'ya komşu olan Deliormanlılar, kendilerine *Tahta-külâh* demelerine karşılık orali Türklere *Gacal* derler. Bu Tahta-külâh adı, *Tahtacılar* adıyla ilgili olabilir. Anadolu'da Kızılbaşlarla din bakımından akraba olan Şîî mezhebine girmiş bulunanlar böyle tahta külâh giyerler. *Gacal*, *gij* ve *gıya* sözlerini de hatırlatır²¹.

2. Deliorman'ın çeşitli köyelerine serpilmiş bulunan Aleviler (Kızılbaşlar), Bulgaristan'ın ve Balkan yarımadasının öteki yörelerinde de otururlar. Edirne, Makedonya, Anadolu'da da bulunurlar. Bunlar, özgür düşünceli, gizemci (mistik) bir Şîî mezhebindedirler. Sünnî şeriatını tanımaz, "Kuran"ı kendilerine göre tefsir eder, camiye gitmezler. Ailelerinde serbest bir geçerlik (tedavül) vardır. Kadınları, sünnî Türklerden başka, hiç kimseden kaçmaz, sakınmaz; genellikle insancıl (humain) duygular besler; doğruluk, namusluluk konusunda seçkin ve kusursuzdurlar. Kimileri *zadruga* halinde yaşar, kurban keser, ne amaçla olursa olsun tekkelere gider, sünnî Türklere karşı salt dinsel nedenlerle düşmanca muamele gösterirler. Kızılbaşlar, öteki Deliorman Türkleri gibi, yaklaşık aynı ağız konuşurlar, ancak kimi yerlerde şive özellikleriyle ayrılırlar.

Kızılbaşlar kendilerine bu addan başka *Alevî*, *Aliyan* adını da verirler. Alevî ve Aliyan, övgüsünü ve senasını yaptıkları, hattâ bir Allah gibi toptıkları, Muhammed'in damadı halife Ali'nin (en büyük peygamberlerinin) adından gelmektedir.

²¹ Ankara'da Türk Dil Kurumuna Tekirdağ'dan gelen derleme sözler arasında, bunca tartışması yapılmış olan bu *Gacal* sözü de vardır. Konya milletvekili Prof. Naim Hazım Onat, bir konuşma sırasında, bana Tekirdağ'da bu söze yerli (otokton) anlamı verildiğini söylemişti (Çeviren).

Bununla birlikte, milliyet bakımından, Kızılbaşlarla öteki Deliorman Türkleri arasında herhangi bir olağanüstü ayrılık görülmemektedir.

3. Prof. Miletic'in vardığı, *genellikle Deliorman Türkleri gibi, Aleviler ya da Kızılbaşlar da buraya Anadolu'dan göç etmişlerdir*, sonucu doğrudur.

Buraya bunların erken olarak yerleşmesi, Deliorman Türklerinin onlardan daha sonra gelen öteki yeni göçmenlerce burada sonradan bulunması, kendilerine (otokton) karşılığı (yerli) demek hakkını vermektedir. Zannederim ki, kimilerinin Deliorman Türklerini pek eski, hattâ Asparuh (İsperih) Bulgarlarından Proto-Bulgar kalıntısı olduklarını sanmakla aldanmalarının başlıca sebebi budur.

Ben hiçbir yerde Deliorman Türklerinin Tuna ötesinden geldikleri biçiminde bir rivayet duymadım. Tam tersi, birkaç yerde Haymana (Anadolu'dadır) bölgesinden çok sonra gelmiş olduklarına beni inandırıyorlardı. *Bence Deliorman'daki yer ve köy adlarının hemen hemen istisnasız Türkçe oluşu, dolayısıyla da olsa, bunu oldukça inandırıcı bir biçimde göstermektedir.*

4. Deliorman Türkleri üzerine, hiç değilse, şimdiye değin yapılmış olan araştırmalarda Asparuh (İsperih) ile birlikte ya da ondan önce gelip 679 ya da 681 yılında Bulgar Devletini kuran Proto-Bulgarların hayatta kalmış artığı olduklarını sandıracak hiçbir esas yoktur.

Mesele bunların boyu-bosu, bünye yapısı vb. gibi dış tiplerini dikkate almaksa, Bulgaristan'ın özellikle bu köşelerinde genel olarak ırk tipi üzerine olduğu kadar, Deliorman tipi üzerine de söz söylemek biraz güç olduğunu eklemek gerekir.

Deliorman'da kılık-kıyafet, halkbilim (folklor) gibi etnografik ipuçlarında, halkı birbirinden ayırt edici özel, ayrı bir belirti yoktur.

Kızılbaşların ev yaşayışı, "zadruga" yaşamı, ataerkil (patriyarkal) oluşları, gerçekten, kimi güney Slav gelenek ve göreneklerini hatırlatırsa da, bu, Deliorman Türkleriyle Proto-Bulgarlar arasında bir bağ ve ortaklık bulunduğu üzerindeki kurama (teoriye) hiçbir katkıda bulunmaz. Hattâ Kızılbaşlarda cins ve soy yaşamının öteki Deliormanlılardakine oranla çok daha fazla korunmuş olduğunu kabul etsek bile, durum gene de değişmez.

5. Dil ögesi de gene Deliorman Türkleriyle Proto-Bulgarlar arasında herhangi bir ortaklık ya da bir kalıtım (veraset) hesabına hiçbir asıl ve esas vermemektedir. Deliormanlılar Gerlova, Tuzluk, Filibe, Hasköy vb. Türklerinin de konuştuğu aynı ağzı konuşmaktadırlar.

Türk dili için küçük ağız ayrılıkları, yalnızca Balkan yarımadasında değil, Anadolu'da da önemsiz ve genel niteliktedir.

6. Bu yüzden cesaretle iddia olunabilir ki, Şkorpil kardeşlerin “*Deliormanlılar doğrudan doğruya Asparuh (İsperih) Bulgarlarının torunları olabilirler, bunlar Türkçeyi Bulgarista’ın Türklerce fethine kadar koruyabilmişlerdir*” anlamındaki varsayımları (faraziyeleri) hiçbir ciddi ve bilimsel esasa dayanmamaktadır.

Moşkov (s. 408) Şkorpil kardeşlerin varsayımını reddetmek için kendi tarihsel kanıtlarını sayarak şunu sorar: *Beşinci yüzyılda Tuna ötesinden geldikleri üzerine rivayeti korumuş olan Gacallar, Bulgar idiyeler, neden, bu önemsiz olayı hatırlıyorlar da en önemlisini, özellikle vaktiyle Bulgar iken Türkleştiklerini, ancak XV-XVI. yüzyıllarda, yani bin yıl daha geç olabilecek bir şeyi unutmışlardır; neden, Bulgar halkının öteki bölümlerinde bu, Tuna ötesinden geldikleri üzerine rivayet muhafaza edilmemiştir?*

Ancak Şkorpil kardeşlerin bu varsayımına karşı gösterilecek en önemli kanıt, Moşkov’a göre, *Deliorman Türklerinin, daha doğru olarak, güney Rusya bozkırlarında (steplerinde) dolaşan Peçenekler, Uz-Türkler, Kumanlar gibi Türk kavimlerinden birinin torunları olarak sayılabileceklerine tamklık eden ayrıntılı tarihsel bilgilerdir. Bu kavimlerin Balkan yarımadasına göç etmesi ise uydurma değil, tarihsel bir olgudur*²².

²² Moşkov, tarih bilgilerine koyularak ispat etmek istiyor ki, Peçenekler Keten ve Tirah adlı başbuğlarının yönetiminde 1055-1064 yılları arasında ayrı ayrı Tuna ırmağını 100.000 kişilik bir piyade ordusuyla geçerek Silistre dolayındaki Deliorman’a yerleşmişlerdir. O vakit Silistre Bizans yönetimindeydi, ama orada Bulgarlar oturuyordu. Bulgarlar bunlara *Gacallar* dediler. Moşkov, Balkan yarımadasına gelmezden önce müslüman olabileceklerini kabul etmiyorsa da Bizans’ın fethinden sonra, İslâmlık bunlar arasında kesinlikle yayılmıştır. Moşkov’un, Deliorman ile Dobruca’nın kimi bölümlerine yerleşmiş olan Gagauzlar üzerine varsayımı benim incelememe girmez. O, Gagauzları Rus vakayinamelerinde *Kapakalpıklılar* diye tanıyan Uz-Türkler ve öteki Türk kavimlerinin artığı olarak saymaktadır. *Gagauz* sözünü de *Karakapaklılar*’ın *Gag* ve *Oguz* soy ya da boylarının adlarından çıkarmaktadır. Nasıl ki, *Sorgoç* da *Sur-Oğuz*’dan çıkmıştır. (Bu konu üzerine ayrıntılı bilgiler için bak: Atanas İ. Manov, *Gagauzlar*, çev. Türker Acaroğlu, Ankara, “Varlık” neşriyatı, 1939-40, s. 125 (Çeviren).

Ancak, Moşkov’un yalnız Deliorman Türkleri üzerine varsayımı üstünde duran bize göre, bu, tümüyle asılsızdır, inandırıcı değildir. Moşkov, bize, Bulgarların Peçeneklere güçlü-kuvvetli olduklarından dolayı verdikleri *Gacal* adını hangi kaynaktan aldığını söylemez. Peçeneklerin artık müslüman olarak bu ülkeye yerleşip Osmanlı Türklerinin gelmesiyle güçlenmek için İslâmlığı korudukları biçimindeki bilgi, başka kaynakların hiç birinde doğrulanmamaktadır.

EKLER

DELIORMAN BÖLGESİNDEKİ GACALLAR VE KIZILBAŞLAR
ÜZERİNE SORULAR

1. Sizin tarafta (Deliorman) Kızılbaşlarla öteki Türklerin (Gacallar) Türk ağzı (şivesi) arasında fark var mı, varsa nasıl?

Not: Söz, cümle, hattâ atasözleri ya da türküler biçiminde örnekler verilmelidir.

2. Kızılbaşlarla adı geçen Gacallar'ın -kadın ve erkek-kılık-kıyafetinde fark var mı? Nasıl?

3. Kimi görenek ve geleneklerinde fark var mı?

4. Sizin tarafta yalnızca Türkçe bilen Hristiyan köyleri var mı? Bu köyler hangileridir? Onlar üzerine ne gibi rivayetler var? Adları nedir? Sizin tarafta *Gacal* adı işitiliyor mu? Hangi anlamda?

5. Bu Hristiyanların konuştuğu Türk ağzıyla Gacallarınki arasında herhangi bir fark var mı, varsa nasıl?

6. Kılık-kıyafetlerde (giysilerde), görenek ve geleneklerde fark var mı, varsa nasıl?

7. Gacallarla öteki Türklerin (örnek olarak Tuzluk Türklerinin) ağzı ve kılık-kıyafeti arasında bir fark var mı?

CEVAPLAR ²³

1. Hiçbir fark yoktur.

2. Hiçbir fark yoktur. Yıllarca önce Kızılbaş kadınları fistan giyermiş, ama sonradan kısa bir şalvardan oluşan Türk kıyafetini benimsemişlerdir.

3. Kızılbaşlar ya da daha başka bir adla Aliyanlar (Aleviler) konukluk, düğün ve başka fırsatlarda Bulgarlar gibi kadın-erkek birbirinden kaçmazlar, hep birlikte toplanırlar; kadınları, hattâ Bulgarlardan da kaçmazlar. Kendi "Kuran"larında bunlar, şarap ve rakı kullanmanın yasak edilmemiş olduğunu bulur, onun için konuklarına bunları ikram ederler. Düğün ve öteki törelerini ise, şarap ve rakı ile yaparlar. Bunlarda, kızlarla delikanlılar birbirini görüp beğendikten, uygun görme (muvafakat) sözü aldıktan sonra evlenirler. Çok-evlilik (poligami) izin veren İslâm dininde buldukları halde, bunların bir karıdan fazla alma alışkanlıkları yoktur. Boşanmalar az görülür, buna ancak erkekle kadın arasında imkânsız bir

²³ Hezargrad'da (Razgrad) öğretmen X.'den alınmıştır.

yaşam başgösterdiğinde, son bir çıkar yol olarak, başvurulur. Öteki Türklerle-Gacallar-Kızılbaşlar komşuluk ve arkabalık yapmaktan çekinirler; onlardan ne kız alır, ne de verirler.

Yanlış olarak *Gacallar* denilen öteki Türkler, gelenek ve görenekleri bakımından, bunlardan sert ve keskin çizgilerle ayrılırlar. Gacalların kadınları yüzlerini yabancı erkekler görmesin, diye örterler. Ancak yakın akrabalarına, o da kocalarının daha düğün sırasında izin vermiş olduğu hısımlarına çıkarlar. Bu yüzden konukluk, düğün ve buna benzer öteki görenek ve gelenekler, birbirini görmeyecek biçimde, erkekler kadınlardan ayrı ayrı toplanarak yapılır. Bunlarda, iki kadının ev hanımlığı yaptığı ailelere rastlanır. Boşanmalar, bunlarda, pek doğal bir şeydir. Bunlar, hiçbir ispirtolu içki kullanmazlar.

4. Ayrı köyleri yoktur. Öteki Hristiyanlar arasında şurada-burada Hristiyan olmakla birlikte yalnız Türkçe konuşan aileler bulunur. Bunlara Nalbant-Çingeneler denir.

5. Hiçbir fark yoktur.

6. Gacalların temiz Türk kıyafeti, Türk gelenek ve görenekleri vardır. Hristiyan Nalbant-Çingenelerin ise, Bulgar kıyafeti, Bulgar gelenek ve görenekleri vardır.

7. Ne konuşulan ağızda, ne de kılık-kıyafette hiçbir fark yoktur.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

Dr. RIFAT ÖZDEMİR *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı) 1785-1840*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 694, Kültür Eserleri Dizisi 59, Ankara, 1986 (2 harita, 1 plan, 1 resim), 329 s.

Son yıllarda Osmanlı dönemi sosyo-ekonomik tarihi üzerinde yapılan araştırmaların yoğunluk kazandığı memnuniyetle müşahade edilmektedir. Gerçekten de tarih, sadece siyasi olaylardan meydana gelen bir disiplin olmayıp, bir "bütündür". Bu bütünlük içerisinde özelde insanın, genelde de, toplumun bütün fonksiyonlarının ele alınıp incelenmesi gerekir. Ancak o zaman tarih "faydacı" ve "ders alınabilir" bir nitelik kazanacaktır. Yakın zamanlardaki tarihçiliğimizde bu anlayışın hâkim olduğu görülmektedir. Hele bu tür araştırmalarda, birinci elden kaynakların, arşiv belgelerinin kullanılması olumlu bir gelişme olarak görülmeli ve her türlü taktirin üstündedir.

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu, çok geniş bir coğrafi alana yayılmış, çeşitli ırk, dil, din ve kültürleri sinesinde barındıran bir imparatorluktu. Böyle bir özelliğe sahip imparatorluğun idarî, hukuki, sosyal ve ekonomik yapısı da o oranda değişiklik göstermekteydi. Bazan şer'i, bazan da örfî hukuk uygulanırken, eyaletler, hatta vilayet ve sancaklar arasında da idarî, ekonomik ve sosyal farklılıklar bulunmaktaydı. Böyle olunca, ülkede tek bir kanunname olmayıp, hemen her sancağın ayrı kanunnamesi vardı. O halde, özellikle imparatorluğun idarî ve sosyo-ekonomik tarihi yazılırken, merkezdeki kimi defterlerden veya kanunnamelerden hareketle genellemelere gitmemek icap eder. Öncelikle bu alanda mahallî araştırmalar yapılması, o bölgedeki uygulamaları yerinde tespit edebilmek için, mahallî belgelere, Şer'iyye Sicillerine başvurmak zaruridir. Böylece hem kanunnamenin ve şer'i hukukun ne derecede uygulandığı veya varsa kanunnameden ayrılıkları ve hem de bir bölge veya sancağın başka bir bölge veya sancakla mukayesesi mümkün olacaktır. Başka bir deyişle, bu tür araştırmalarda "cüz"den "kül"e (parçadan bütüne) gidilmelidir. Ancak bu aşamadan sonra bir genelleme yapılması daha uygun olur. İşte Rifat Özdemir'in bu eseri de sanıyoruz böyle bir anlayışın ürünüdür. Eserin ilk bakışta göze çarpan en önemli özelliği, büyük oranda Şer'iyye Sicillerine ve öteki arşiv kaynaklarına dayanması ve büyük bir emeğin mahsulü olmasıdır.

Eser, Önsöz (s. 11-13), Kısaltmalar (s. 13) ve Giriş'ten (15-20) sonra 4 ana bölümden oluşmaktadır. Bibliyografya (s. 271-281), Ekler (s. 283-307) ve Dizin (s. 309-329) de öteki tâli bölümleri meydana getirmektedir.

Giriş'te konu ve kaynaklar tanıtılmış, tahlil ve tenkit edilmiştir. Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi, "Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî, idarî, ekonomik sosyal vb. yönleri hakkında kıymetli araştırmalar yapılmıştır. Fakat Osmanlı öncesi İslam şehirlerinde olduğu gibi, Osmanlı şehirleri monografik olarak bir bütün halinde incelenmemiştir. Şimdiye kadar yapılan çalışmalar büyük bir yekûn tutmamaktadır. Yapılan bazı çalışmalar ise, tarihi karakterini koruyan dinî ve sosyal yapıları incelemekten öteye geçmediği" (s. 15) dile getirilerek, bu konuda yapılan araştırmalar tahlil edilmiştir. Sonuçta Özer Ergenç'in "*Ankara ve Konya*

Şehirlerinin Mukayeseli İncelemesi" adlı araştırmasının, Ankara üzerinde belgelere dayalı olarak yapılan ilk ilmi araştırma olduğu vurgulanmıştır. Burada hemen şunu da ilave edelim ki, Özer Ergenç'in bu çalışması, Rifat Özdemir'in çalışmasının başlangıcını oluşturduğundan, yayınlanması halinde, her iki eserin birbirini tamamlayan bir bütünlük arzedeceği, dolayısıyla Ankara'nın aşağı-yukarı Osmanlı dönemi tarihi aydınlığa kavuşturulmuş olacaktır.

Kaynakların ise Ankara Etnoğrafya Müzesi'nde bulunan Şer'iyye Sicillerinden başka, Başbakanlık Arşivi Cevdet tasnifleri (belediye, maliye, darphane), Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan Vakfiyeler, Takvim-i Vekâyi "defa"ları, dönemin vakanüvis tarihleri ile o dönemde Ankara'ya uğrayan seyyahların eserlerinden oluşması, esere haklı olarak bir orijinallik kazandırmaktadır. Ayrıca konuyla ilgili diğer eserler de görülmüş ve hayli kabank olan Bibliyografya'da verilmiştir.

Birinci Bölüm (s. 21-98) "Ankara Şehrinin Genel Yapısı" başlığını taşımakla beraber, şehrin konumu ve genel görünümü, zanaat ve ticaret yerleri, yönetim örgütlerinin bulunduğu yerler, dinî ve sosyal yapılar, mahalleler olmak üzere 5 alt başlığa ayrılmış, böylece Ankara'nın fiziki yapısı verilmiştir. Şehrin konumu ve genel görünümü kısmında, Ankara'nın tarihi ve coğrafi mevkii verilerek doğu-batı, kuzey-güney istikametindeki yolların kavşağında bulunmasının Ankara'ya kazandırdığı iktisadî önem vurgulanmıştır. Ankara'nın yerleşimi, surların konumu ve kapıların mevkileri, gene çeşitli kaynaklardan tespit edilmiştir. Bu fiziki konumun ve semt adlarının günümüze kadar gelmiş olması da önemli bir olgudur. Zanaat ve ticaret yerleri alt başlığı ile bedesten, çarşılar ve pazar yerleri, tarihî gelişimleri sürecinde incelenmiş, bu bedesten, han, çarşı ve pazarların fonksiyonları ve idare sistemleri örnekleriyle anlatılmıştır. Buna göre Ankara'da 15 han, 4 çarşı ve 4 tane de pazar yeri tespit edilmiştir. Yerlerinin tespit edilemediği 21 çarşı ve pazar yerinin bulunması (s. 39), o dönem Ankara'sının ekonomik durumu hakkında bir fikir vermektedir.

Yönetim yerlerinin bulunduğu yerler başlığı ile hisar, Mutasarrıf sarayı, Mahkeme binası, Nüfus dairesi, İhtisap Nazırı konağı anlatılmıştır. O dönemlerde Mutasarrıf sarayı veya mahkeme gibi resmî binaların bulunmadığı, bu hizmetlerin kiralanan konaklarda yürütüldüğü belirtilerek, Mutasarrıf için 1819 yılında Tüllice mahallesinde bir konak kiralandığı (s. 45), aynı şekilde Mahkeme binası için de Hacı Eshab mahallesinde bir konak kiralandığı (s. 47) belirtilmektedir. Hacı Eshab mahallesinin Aşağı Yüz'de Şengül Hamamı civarına düştüğü, buranın bugünkü Adliye binasının bulunduğu Anafartalar caddesinde olmasının, o zaman ki alışkanlıkla bir bağlantısının bulunup-bulunmadığına dikkati çeken Özdemir, her ne kadar bunu ispatlayacak belgelerden yoksun olduğunu belirtiyorsa da (s. 47), kanaatimizce, bugünkü Adliye binasının, eski mahkemenin bulunduğu yerde veya civarda bulunması mümkündür, tarihî realiteye uygundur.

1830'da başlayan nüfus sayımı münasebetiyle, 1831'de Ankara'ya bir "Mukayyid" ile bir "Nazır"ın tayin edildiği, fakat bu hizmetin yürütülmesi için ayrıca bina kiralandığına dair bir belgeye rastlanmadığı, nüfus işlerinin Hükümet Konağı'nın uygun bir odasında yürütülmüş olmasının mümkün olduğu (s. 48) belirtiliyor. Aynı şekilde İhtisap Nazırı için de bina kiralandığı hakkında herhangi bir belgeye rastlanmadığı (s. 48) belirtilmektedir.

Dinî ve sosyal yapılar alt başlığında, cami ve mescitler, medrese ve sıbyan mektepleri ve hamamlar incelenmiştir. Buna göre, bu tarihlerde Ankara'da 77 cami, 26 medrese ve 11 sıbyan mektebi ile belli başlı 5 hamam vardı. Bütün bu dinî ve sosyal yapıların vakif olduğu belirtilerek, bu kurumların gelir ve giderleri, zamanla geçirdikleri tamiratlar ile bazan da bugünkü yerleri verilmiştir.

Birinci bölümün son başlığını Mahalleler oluşturmaktadır. Burada mahallelerin incelenmesi sadece 1785-1840 tarihleri ile sınırlı kalmayıp, Nejat Göyünç, Özer Ergenç ve Avram Galanti'nin verdikleri (1522, 1601, 1840-1891-1892) ile mukayese de edilmiştir. Buna göre XIX. yüzyılın başlarında (1785-1840) Ankara'da 87 mahalle mevcuttu. 1830 nüfus sayımında ise ilk kez 15 mahallenin kaydına rastlanmaktadır (s. 87). Bütün bu mahallelerin isimleri ve tarihi gelişmeleri verildikten sonra, mahalleler dini topluluklara göre tasnif edilmiştir. Buna göre 57 Müslüman, 27 gayrimüslim ve 22 de Müslim-gayrimüslimlerin karışık olarak oturdukları mahalleler vardı. Müslüman mahallelerin bazıları şunlardı: Molla Büyük, Kayabaşı, Ürgüp, Hacı İvaz, İmaret, Erzurum, Bademli, Kızılbey, Koçhisar, Hacı Bayram ve Emirler... Hıristiyan (Gregoryer, Katolik ve Protestan) ve Musevilerden oluşan gayrimüslimlerin oturdukları bazı mahalleler de Keyyâlin, Voltarin, Kurd, Sed, Dibek, Kebkebûr-ı Müslim, Mihriyar ve Hisar mahalleleriydi. Kal'a, İmam Yusuf, Tiflis, Hacı Doğan, Belkıs ve Hacı Mansur mahalleleri de bazı karışık mahallelerdi. Karışık olan mahallelerde, Müslüman Türkler ile Ermeniye, Rumu, Yahudiyi bir arada gördüğümüz gibi, bunların tâbi oldukları Müslümanlık, Hıristiyanlık, Musevilik gibi üç semavî dinî inanış ile onların felsefelerini de bir arada görmekteyiz (s. 98).

İkinci Bölüm (s. 99-135) "Şehrin Nüfus Durumu" başlığını taşımaktadır. Bu bölüm de toplam nüfus, nüfusun mahallelere göre dağılışı, gruplar açısından şehrin nüfusu, nüfus hareketleri ve sosyal tabakalaşma alt başlıklarına ayrılmaktadır. Bu dönemde tahrir defterleri tutulmadığı için nüfus tahminleri "salyâne tevzi ve taksim defterlerinden", "cizye evraki"ndan ve "bedel-i avâriz ve nüzül resimleri"nin tarih ve tevziini gösteren belgelerden faydalanılarak hesap edilmiştir. 1830 yılına kadarki nüfus tahminleri, yukarıda adı geçen belgelere dayandırılırken, 1830'dan itibaren, eldeki nüfus sayım defterlerinden faydalanılmıştır. Nüfus tahminlerinde "avâriz hâne" esas kabul edilmiş ve Ömer Lütfi Barkan'ın nüfus tahminleri için kabul ettiği 5 katsayısının esas alındığı belirtilmiştir. Fakat 5 katsayısının verilen avâriz hâneleri ile çarpımı sonucu bulunan rakamların çok değişken olduğu müşahhas örnekleriyle gösterilmiştir. Mesela 1607-1833 yılları arasında Ankara'nın avâriz hâne sayısı 145,5-863 arasında değişmiştir. Aynı şekilde s. 109'daki tabloda da açık olarak görüldüğü üzere 1785-1833 yıllarında avâriz-hâne sayısının 145,5-267 arasında değiştiği ve nüfusun da buna göre 7.275-61.500 arasında olduğu hesaplanmıştır. Gerçekten bu kadar kısa süre içinde, nüfusun bu derecede azalıp-çoğalması mümkün değildir. O halde avâriz-hâne sayısı, bir vergi toplama birimi olarak, halkın ekonomik durumuna göre düzenleniyordu. Avâriz hânelerinin kaç gerçek hânedan oluşacağı, o yörenin, şehrin veya mahallenin ekonomik durumuna bağlıydı. Öyleyse her zaman ve her yerde 5 katsayısını nüfus tahminlerinde kullanmak, yanlış sonuçlar doğurabilir. Onun için gerçek hâne rakamlarının ve tereke kayıtlarından bir ailenin ortalama kaç kişiden oluştuğu tespit edilmelidir.

Neticede 1830 öncesi Ankara'nın nüfusu, vergiye dahil nüfus, mutasarrıfın kapu halkı, bekâr ve evli askerler, kale erleri, din görevlileri, ilmiye mensupları ve vergiden muaf olan Hacı Bayram mahalləsi halkı dahil 20.103 kişi olduğu hesaplanmıştır. 1830 nüfus sayımına göre Ankara şehir merkezinde 6.108 Müslim, 5050 reâya, 135 Yahudi olmak üzere toplam 11.293 erkek nüfus sayılmıştır (s. 117). Yaklaşık olarak aynı oranda kadın nüfusu da kabul edilerek 22.586 kişinin Ankara'da yaşadığı belirtilmiştir. Diğer araştırmacıların yaptıkları tespitler de hesaba katılarak 1785-1840 yıllarında Ankara'nın nüfusunun 20.000-23.000 arasında değiştiği vurgulanmıştır (s. 118).

Nüfusun mahallelere göre dağılışı alt başlığında, mahallelerin nüfusu incelenmiştir. Verilen tabloda (s. 119, 120, 121, 122) Ankara'nın 107 mahallesinin 1786-1830 döneminde

kadın-erkek, Müslim-zımmî nüfusu avâız ve gerçek hâneleriyle toplam nüfusları verilmiştir. Buna göre; Derûn-ı hisar (1.274 kişi), Hacı Doğan (934 kişi), Kethüda (854 kişi) mahalleleri en kalabalık ve Nerdübanlı (6 kişi), Yeğen Bey (18 kişi) Hoca Paşa (66 kişi) mahalleleri de en az nüfusa sahip mahallelerdi. Öteki mahalleler de bu rakamlar arasında seyreden nüfusa sahiptiler.

Gruplar açısından şehir nüfusunda, dini grupların mahallelere göre dağılımı, kölelik ve cariyeleşme işlenmiş, nüfus hareketleri kısmında da, dini ve örfî kurallara uymayanların, savaşlar, tabii afetler veya ticaret gibi sebeplerle nüfusun yer değiştirdiği anlatılmıştır (s. 131). İkinci bölümün son başlığında sosyal tabakalaşma işlenmiş, o dönem Ankara'sında Ehl-i Örf, Ehl-i İlm mensupları ile tüccarların ilk üç tabakayı oluşturdukları, bunların yanında çeşitli esnaf grupları, usta ve kalfalar ile ev kadınlarının öteki tabakaları oluşturdukları belirtilmiştir (s. 135).

Üçüncü Bölümde (s. 137-216) Şehir Yönetimi ele alınmıştır. Bu bölüm de Ankara sancağının idarî taksimatı ve şehir yönetimi, ümera, ehl-i ilm ve şehir yönetimi, imar ve sağlık hizmetleri başlıkları altında incelenmiştir. Bu meyanda öncelikle Ankara sancağı, kaza ve nahiyeleriyle ele alınmış, idarî ve şer'î manada kazalar mukayese edilmiştir (s. 143). Ekte verilen harita ile (s. 306) konu, daha anlaşılır bir hale getirilmiştir. Dikkat edilirse, XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Ankara'nın sınırları ve idarî taksimatı ile günümüz Ankara'sının sınırları ve idarî taksimatından pek farklı değildir. Konunun gereği olarak, Ehl-i Örf ve Ehl-i İlm mensuplarının atanma, azl ve görevleri belgelere göre tek tek incelenmiştir.

İmar ve sağlık hizmetleri başlığında, şehrin imarı ve şehir mimarının atanması ve görevleri, hekimlerin çalışmaları ele alınmıştır. Bu dönemde Ankara'da bir Askerî hastanenin bulunduğu, fakat yerinin tespit edilemediği (s. 213) belirtilmiştir. Şehrin sağlık hizmetleri Müslim ve zımmî Osmanlı uyruklu hekimler ile "müste'min taifesi" denilen yabancı uyruklu serbest hekimler tarafından yürütülmekteydi (s. 214). Tıbbî müdahale öncesinde hekim ile hasta arasında Kadı huzurunda bir sözleşme yapılmaktaydı (ek: 12-13, s. 294-295) ki bu usulün günümüze kadar gelmiş olması ilginçtir. Sancakta yürütülen bu "kitabî hekimliğin" yanında "halk tebabeti"nin gördüğü hizmetleri de ihmal etmemek lazımdır (s. 216).

Dördüncü Bölümü (s. 217-262) Ekonomik Durum oluşturmaktadır. Bu bölümde, şehir ekonomisini etkileyen öğeler, esnaf grupları, ticaret, para ve fiyat hareketleri başlıkları altında, mukataa gelirleri, vakıf gelirleri, askerî sınıfa ait gelirler incelenmiştir. Bu meyanda 1827 yılında Ankara'da faaliyet gösteren 97 esnaf grubunun faaliyet alanları ve bunların verdikleri vergi miktarları tespit edilmiştir.

Ticaret bahsinde geleneksel Ankara sofunun üretimi ve tezgah sayıları verilmiştir. XVI. yüzyılda 621 tezgâhta Ankara sofı üretilirken, XIX. yüzyılda bu sayının azaldığı anlaşılmaktadır. Zira 1599 yılında, 18 tüccar tarafından 5.700.000 akçe değerinde 162 yük sofun Halep ve Venedik'e gönderilmek üzere satın alınmasına bakılırsa (s. 237), bu dönemde bu sanayi kolunun daha geniş hacimli olduğu görülür. 1817 yılında ise toplam olarak 5.896 top (176.880 zira = 132.660 m.) ham şâlf, 1137,5 top (36.400 zira = 27.300 m.) ham sof dokunarak pazarlanmıştır (s. 238). Görüldüğü gibi, Ankara'da sof ve şâlf üretimi XVI. yüzyıl sonlarındaki gibi parlak bir dönem yaşamıyordu ama çok kişinin belirttiği gibi tamamen de yok olmuş değildi (s. 239).

Para ve fiyat hareketleri bahsinde, 1785-1840 yıllarında dönemin para durumu özetlenerek, bazı temel maddelerin fiyatları tablo ve grafiklerle verilmiştir. Bir taraftan paranın vezninde düşüşler meydana gelirken, öte yandan tedavüldeki altın sikkelerin fiyatlarının

yükseldiği tespit edilmiştir. Mesela 1789-1833 döneminde İstanbul Zer-i Mahbubu 3,5 kuruştan 24 kuruşa yükselerek % 685,7 lik, Mısır Zer-i Mahbubu da aynı dönemde, 3 kuruştan 20,25 kuruşa yükselerek % 682,5 lik artışlar kaydetmişlerdir (s. 251). Buna paralel olarak fiyatların da artacağı tabiidir. Mesela, dönem içinde ekmek, kıyye (400 dirhem = 1282 gr.) olarak 1-9 para, koyun eti de 8,66-42 para arasında seyretmiştir (s. 257-261). Ayrıca tereke fiyatlarının, Kadının resm-i kısmeti yükseltmek için, burada verilen fiyatların aldatıcı ve güvenilir olmadığı görüşü pek çok araştırmacı tarafından paylaşılırken, s. 253'te verilen tabloda narh fiyatları ile tereke fiyatları karşılaştırılmış ve sonuçta, her ikisi arasında bir paralellik olduğu ortaya çıkmıştır. Gerçekten de Kadı, terekeyi yazarken, resmî fiyata tâbi (narh ve ferman veya emirlerle belirtilen fiyatlar) malların fiyatlarına müdahale edemiyordu. Terekedeki bir sikke fiyatı veya narha tabi herhangi bir malın fiyatı ile tereke fiyatları karşılaştırıldığı zaman, bunların aynı olduğu görülecektir. Hiçbir resmî kurala bağlı olmayan (örneğin, yatak, halı, kilim, mangal, kitap vb.) malların fiyatları, yazım komisyonunun fiyat taktirine kalıyordu ki, bu dahi piyasa fiyatıdır.

Sonuçta, genel bir değerlendirme yapılarak (s. 263-269), 1785'ten Tanzimat dönemine kadar geçen yarım yüzyılı aşkın bir dönemde, Ankara şehrinin fiziki yapısı, gelişmesi, yönetimi, ekonomik ve sosyal hayatı hakkında genel bir tablonun meydana çıkartıldığı vurgulanmıştır.

Çoğunluğunu arşiv belgelerinin oluşturduğu Bibliyografya'dan (s. 271-279) sonra Ekler bölümünde, bazı önemli belgelerin hem orijinal kopyaları ve hem de transkripsiyonlarının verilmiş olması (s. 281-295), bir bakıma kontrolü kolaylaştırmaktadır. Gene bu bölümdeki resim, plan, mahalle listeleri ve haritalar, konuyu daha anlaşılır hale getirmektedir. En sonda verilen genel dizin (s. 309-329) önemli bir eksiği tamamlar mahiyette olup, eserin kullanılabilirliğini kolaylaştırmaktadır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, mahallî tarih araştırmaları, genel tarihin daha iyi bilinebilmesi için bir bakıma zaruridir. Parçadan bütüne gidilmeli ki, idarî, hukukî ve sosyo-ekonomik farklılıklar daha açık olarak ortaya konabilsin. Bu açıdan XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara adlı eser önemli ve başarılı bir aşama olarak görülmelidir.

Dr. MUSTAFA ÖZTÜRK

Prof. Dr. TALÂT TEKİN, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları 530, Ankara 1987.

Geçen yılın son aylarında, yukarıdaki başlıkla, TDK tarafından önemli bir eser yayınlandı.

İlk on sahifeye kadar olan 1. bölümde Proto Bulgarlar, Tuna Bulgarları üzerinde tarihi bilgiler verilmektedir. Müellif burada 1. s. da şunları kaydeder:

“Bizans tarihçilerinden Rhetor Priskos ile Suidas, 463 yılında Şaragur, Ugor, Onogur adlı Hun kabilelerinin Karadenizin kuzeyinde, Tuna ırmağının kolları ile Volga arasındaki bozkırlarda yerleşmiş olduklarını kaydederler. Bizans tarihçilerinin kaydettikleri bu Hun kabilelerinin Atilla'nın oğlu *Irnek*'in başkanlığındaki konfederasyona dahil oldukları anlaşılıyor.

Bu tarihten aşağı-yukarı 20 yıl sonra, 482'de Bizans kaynakları bu konfederasyonun veya onun en önemli kabilesinin adı olarak Bulgar adını da zikrederler. Bu Bulgar adının tarihi belgelerde ilk kez zikredilişidir. *Irnek*'in Bulgar Konfederasyonu batıda, Tuna'nın kolları civarındaki Greklerin *Onglos*, Osmanlı Türklerinin Bucak adını verdikleri bölge ile Kafkas dağlarının kuzey-batısındaki Kuban bölgesi arasında uzanan bozkırları kapsıyordu...”

2. sayfada Tarihlerine dair:

“Hun-Bulgar devleti VI. yüzyıl ortalarında Doğu ve Batı olmak üzere iki kısma ayrıldı. Azak yarımadasının doğusundaki kısım Utigur'ların, batısındaki kısım Kutrigur'ların yönetimi altında bulunuyordu. Bu iki Hun-Bulgar devleti 560 yılı civarında, dörtbeş yıl kadar önce Orta Asya'nın doğusundan gelmiş olan (Göktürklerden kaçan) Moğol asıllı Avarların (Juan Juan'ların) egemenliği altına girer...” denmektedir.

630 yılında Avarlara karşı isyan ederler, VII. yüzyılın başlarında *Utigur* Bulgarları başka bir Türk boyunun yönetimine girerler. *Irnek*'ten 150 yıl sonra 603 yılında *Gostun* (veya Bizans kaynaklarına göre *Organ-as*) adında bir şahıs vali sıfatıyla Bulgarların başına geçer. O, Avarlara karşı baş kaldırarak, beş yıl süren bir mücadeleden sonra Avar boyunduruğundan kurtuluş hareketini gerçekleştirmiş ve 640-641 yılında ilk bağımsız (*Onogundur-oi*) veya Büyük Bulgaristan (*Megali Bulgaria*) devletini kurmuştur. Bu kurucunun adı Bizans kaynaklarında *Kuvrat*, *Kovrat* (*Kobratos*) adıyla geçer. Müellif bu kelimenin onun adı veya unvanı olabileceğini (S. 3) kaydeder, yani Büyük Bulgar devletinin kurucusunun adı Eski Türkçede *kubra-*, *kubra-t-*, *kuvrat-* 'derlemek, toplamak' fiilinin emir şeklini andırır. Nitekim Tarihten bildiğimiz ikinci Göktürk Hakanlığını kuran *Kutlug*'un unvanı da *il-teriş* 'kabileleri toplayan' idi. *Kuvrat* 603-641 (642) ye kadar hüküm sürmüştür, 584 yılında doğmuş, Konstantinopl'de eğitim ve öğrenim görmüş 619 yılında vafat edilmiştir (s. 3).

Kuvrat Han'dan sonra birkaç nesil oğulları -Bat- Bayan (veya Bezmer) ve 3. oğlu *Asparuh* (veya *Esperih*, *Isperih*) hüküm sürer. *Asparuh*'un oğlu *Tervel* (*Terbelis*) 718 yılında öldükten sonra, 721 yılında tahta geçen *Tviram* belki de başka bir sülaledendir. Bulgar Hanları listesinde *Irnek*'in ve *Asparuh*'un da mensup bulunduğu *Doulo* kabilesinden 6 (altı) Han gösterilmektedir. Bundan başka *Vokil*, *Oukil*, *Ougain* kabilelerinin Hanları gösterilmektedir. Bulgar Hunları

listesinde 765 yılının Mayıs ayında tahta geçen *Umor*, *Ukil* kabilesinden olup son Hun hükümdarıdır. Bu tarih Bulgar Hanları listesinin de tarihi olsa gerek (s. 7).

Bundan sonra da Bulgar Hanlarının adlarının türkçe olduğu tespit edilebilmektedir. Şöyle ki: *Kardam Han*, ondan sonra *Krum* (*Kromos*) Han (803-814), sonra *Omurtag* (814-831), *Malamir* (831-836), *Persiyan* (836-852); "Bizans yeniden Bulgarlara saldırınca Makedonya'daki İslav kabilelerini ilhak etmişlerdir. *Persiyan* Kavala'ya kadar ilerlemiş Daha sonra tahta geçen *Boris* (*böri* = kurt Sözcüğünden türeme) ise bütün Makedonya'yı fethetmiştir." (s. 8). Boris Bulgar tahtına (852-889) geçince, önemli bir tarihî değişiklik meydana gelir, O, 864 yılında Bulgar devletinin resmî dini olarak Hıristiyanlığı kabul ettirmiştir (S. 9).

II. Bölüm: *Tuna Bulgarlarının Dili*'ne tahsis edilerek 11-68. sayfaya kadar devam eder, 68. S. dan sonra da Bibliyografya ve Proto-Bulgar yazıtlarının Fotokopileri (12 s.) yer almaktadır.

12. s.-da Müellif bu dil malzemesini şöyle tasnif etmektedir:

1. Bulgar Hanları listesindeki Proto-Bulgarca kelime ve ibareler,
2. Tudor Doksov'un haşiyesindeki Proto-Bulgarca ibare,
3. Nagy Szent-Miklós hazinesindeki Proto-Bulgar yazıtları,
4. Proto-Bulgar kitabelerindeki Türkçe kelime ve ibareler,
5. Bizans kaynaklarındaki Bulgar Türkçesi etnik adlar,
6. Eski Kilise İslavcasındaki Proto-Bulgarca ödünç kelimeler.

Müellif bu zor konuyu aydınlatmak için bugüne kadar yazılmış bütün ilmi araştırmaları, gerek tarih gerekse dil bakımından karşılaştırmalı olarak, bir sentez halinde yoğurmakta ve böylece malzeme eksikliğinden çok az bilinen Tuna Bulgarcasını tanıtmaya çalışmaktadır.

Köktürk, Eski Yunan (Grek) ve eski İslav-Kiril Harfleriyle yazılmış, bazıları ancak tek kelimedenden ibaret olan, bazıları ise bir ibare bir kısa cümlecik halinde okunabilen bu dil kalıntılarının çözümü çok güç olmuştur. Bunlar ilim adamlarının uzun çalışmaları sayesinde biri diğerini düzeltmek yoluyla, çözümlüp açıklanmıştır. Müellif de bunları nakletmekle kalmayıp, teker teker gözden geçirerek, isabetli önerilerini de eklemiştir. Özellikle Thomsen, Pritsak, Nemeth, Menges ve son zamanlarda Bulgarlardan Beşevliyev gibi ilim adamları, bu zor ve çok müphem olan metin parçalarını çözmekte başarılı çalışmalar yapmışlardır. Elbette bugünden sonra da bunların üzerindeki çalışmalar sürüp gidecek, belki de yeni yeni öneriler ortaya atılacaktır. Yukarıda da zikr edildiği gibi, dil bakımından önemli olan kaynaklardan biri, Bulgar Hanları listesidir.

12. S.- Bulgar Hanları listesi, Bizans Grekçesinden Eski Kilise İslavcasına tercüme edilmiş 'Elen Vak'anüvisi (Ellinskiy Letopisets) adlı elyazmalar kodeksinde bulunur. Bu eserin üç yazma nüshası vardır. Moskova Tarih Müzesi'nde bulunan iki nüshadan biri 15. yüzyıl sonlarında, öbürü de 16. yüzyıl başlarında kopya edilmiştir. Eserin üçüncü nüshası da Leningrad Halk kütüphanesi'nde bulunmaktadır.- Bu Bulgar Hanları listesi ve bu listedeki Tuna Bulgarcası üzerinde en ayrıntılı çalışma Omeljan Pritsak'a aittir (Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Proto-Bulgaren, Wiesbaden 1955) Pritsak bu eserde daha önce Bulgar Hanları listesi üzerinde çalışan araştırmacılarca yapılmış okuma ve yorum yanlışlarını düzeltmiştir. Bundan sonra Fransız Türkoloğu Louis Bazin (Les Calendriers Turc anciens et medievales, Service de reproduction des thèses Université de Lille 111, 1974) yeni yorum ve önerilerde bulunmuştur.

Burada söz konusu dil malzemesi olarak: Bulgar Hanlarının adları yanında, tahta çıkış yılını belirten, Tuna Bulgarcasındaki iki kelimedenden biri, oniki hayvanlı Türk-Bulgar takvimi yılını gösteren hayvan adı, öbürü de sıra sayıdır.

Fonetik bakımdan çok değişik seslerle yazılan bu kelimelerden, bir fikir edinmek için, ancak birkaç tanesini misal olarak gösteriyorum: *tekou-* genel Türkçede 'teke'; Eski Türk takviminde *koy kony*, 'koyun'. *doh's, dohos* 'Eski Türkçe ve Genel Türkçe *tonguz toñuz, toñs, doñuz, doñuz* 'domuz'. *dilom d > y* ve *o > a m > n* değişmesiyle 'yılan'.

Oniki hayvanlı Eski Bulgar takvimi aracılığıyla, bu listeden dokuz hayvan adı bize kadar gelebilmiştir. Tavşan, kaplan, maymun karşılıkları bulunmamaktadır.

Ay adları Eski Türkçede (ve halâ da bazı lehçelerde) olduğu gibi sıra sayılarıyla ifade edilmiştir. Bunlardan da bugün için pek yabancı gelmeyen sayıları alalım: *toutom/töütöm* 'dördüncü', *veçem/veçim* 'üçüncü', *altom/altem, altim* 'altıncı, sondaki -m sesi bugünün Çuvaşçasında ve Teke Türkmenesinde yaşayan bir ektir. Meselâ Teke Türkmenesinde *üç-üm-ünci, beş-im-inci* 'üçüncü, beşinci' gibi...

Macaristan'ın Nagy Szent Miklós mevkiinde bulunan 23 parça altın kaptan oluşan ve "Atilla'nın Definesi" olarak bilinen kaplar arasında 21 numaralı altın tas üzerinde Grek harfleriyle yazılı dokuz kelime Türkçe bir yazıt bulunmaktadır. Ünlü V. Thomsen da bu defineler üzerinde (Une Inscription de la trouvaille d'or de Nagy Szent Miklós" Kopenhagen 1922) durmuştur. Önce bunlar üzerinde, hangi Türk kavmine ait olduğu ve hangi Türk lehçesiyle yazıldığı bilinmeden, ilim adamları arasında görüş ayrılıkları çıkmıştır. Bu definenin kaplarındaki runik (Kök türk) harfli yazıtları inceleyen J. Nemeth, bunların Peçeneklere ait, dilinin de Peçenek Türkçesi olduğunu (Die Inschriften des Schatzes von Nagy Szent Miklós, Budapest 1932) ileri sürmüştür. Prof. J. Nemeth'in bu görüşünü birçok bilgin (Malov, Şçerbak, Kiselev, Ligeti, Menges gibi) kabullenmiş ise de, Pritsak bir fonetik değişim üzerinde durarak, - bazı kelimelerde Ana Türkçe *d* foneminin Tuna Bulgarcasında *r* fonemine döndüğünü göstererek- Eski Bulgar Türkçesi olduğunu kanıtlamıştır.

Bundan başka Pritsak, bu dokuz kelime yazıt'ın üzerindeki, çok tartışılan iki fiilin, folklorik bir olayla çözümlenmesine yardımcı olmuştur. Pritsak yukarıda adı geçen eserinde (die Bulgarische Fürstenliste... 1955) yazıttaki *tagrogi* sözcüğünün çözümü ile ilgili olarak Makedonya İslavları arasında 20. yüzyılın başlarına kadar süren eski bir halk inanışından söz etmiştir. Buna göre ölümler belirli günlerde su içerlermiş. Ölümlere su verilmesini gerektiren bu gelenek, su ile doldurulan bir tasın ölünün mezarı başına 'takılması' veya asılması şeklinde olmuştur. Böylece bu yazıtta: Buyla Çoban ile Butaul Çoban'ın katıldıkları bir törenden söz edilmektedir. Metin şöyle okunmuştur:

Buyla Joşan tesi düge(r) tögi, Butaul Joşan tagrogi, içigi tesi 'Buyla Çoban tası doldurdu, Butaul Çoban (mezara) taktı (astı) içki tası' şeklinde çözülmüştü.

Nagy Szent Miklós definesine ait altın kapların bazılarında runik (Köktürk) harfli kısa yazıtlar vardır. Bunlardan J. Nemeth'in 1932 ve 1971'de önerdiği iki kabın üstündeki yazıtı, Talât Tekin isabetli olarak düzeltilmiş, bir tanesini (30 s.):

Buyla Coban, içürgi, ayak, 'Has (saraya mensup) Buyla Çoban'ın içki kadehi' şeklinde düzeltilmiştir. Burada *içürgi* kelimesi Eski Türkçede *içreki* 'has' karşılığı olup, İslav dilinin tesiriyle adın sonuna getirilmiştir.

Bir başkasını da Talât Tekin (32 s.):

Asparuk içü ayak 'Asparuk'un içki kadehi' olarak okumuştur. Bulgaristan'ın türlü yerlerinde, özellikle Pliska, Preslav ve Madara gibi Tuna Bulgarlarının eski merkezlerinde 90 (doksan) civarında Eski Bulgar yazıtları bulunmuştur. Bunların çoğu Grek alfabesiyle ve Orta Grek dilindedir. Ancak iki tanesi Grek harfli Tuna Bulgar Türkçesindedir. Preslav'da bulunmuş olan diğer bir yazıt Kiril harfleriyle yazılmış İslavcadır.

Yeni Grek harfli Tuna Bulgarcasında olan iki yazıtın biri 10 (on) satırlık Preslav yazıtıdır. (kitapta bunun fotokopisi verilmiştir). İki m. yüksekliğinde 39 cm. çapında granit bir sütun üzerine kazılmıştır. Harflerin boyu 5 ile 10 cm. arasında değişmektedir. Oldukça zor sökülen bu satırların kelimeleri ise (41 s.):

'zırh, göğüs zırhı, miğfer, halkalı zırh' gibi silahların karşılığıdır, fonetik değerleri çok değişik olduğundan, yanlış anlaşılmasın için, buraya alınmadı.

Dil bakımından dikkati çeken unvanlar, kişi adları, boy ve etnik adlardır. Misal olarak: Eski Türkçe'nin *kan* 'han' *kana*, *kane kanna* şeklinde yine Eski Türkçede *boyla* unvanının *bulya*, *bule* ve *içirgü boyla* 'içe, saraya mensup has' şeklinin bulunması; Eski Türkçeden bildiğimiz *kapgan* şeklinin *kawhan*, *kauhan-on*, *kopan-os* ve bunun belki de özel ad olarak da geçmesi; *Bayan-bayen*, *biri bayen* (biri- böri 'kurt'), *bagatur bayan-en* 'bahadır B.', (*bayen* Prof. Menges'e göre Moğolca 'zengin kudretli'); *tarkan-trakan*, *olgou trakanou* 'ulug tarkan'; *ük* 'üst' *ük boyla*, *ük bayen*; *kolour-os*, *kulur-os* (bugün de bilinen kılavuz, kılavuz) gibi unvanları da zikredelim. Unvanlardan *sübigi*, *sübügü* uzun zaman anlaşılmamış, sonradan Prof. Menges tarafından (1958'de) *sü begi* 'kumandan, ordu başı' olarak çözümlenmiştir.

Kişi adlarından da şunları kayd edelim:

Barsa 'pars', *Bagatur*, *Bogatur*, 'bahadır', *Çepa* Mog. 'cebe' (alet, cihaz,) silah'; *Krumos*, *Krum* 'kurum, korum'; *Omurtag* 'ömurt, kartal' -ak (ag) küçültme eki, *Cuvaşça ımırt* 'kartal'; *Sivin* 'Sevin'; *Turdaçı*, tur-, dur- fiilinden türeme, bkz. Tursun, Dursun, Turdı, Durdı; *Boris* 'böri-kurt' vb.

Boy adlarından: *Bulgar*, *bulga-* 'karıştırmak, bula-' -r geniş zaman eki; *Kürigir* birçok Türk lehçelerinde bulunan *kür* 'cesur, asil, güçlü, kuvvetli' Divanı Lûgat'ta *kür* 'cesur...' , bunun gibi etnik veya boy adı olarak *Onogur* 'Hun-ogur veya On-ogur'dan gelme, *Şaragur*, *Saragur* 'Sarı ogur', *Utigur*, *Utugur*, *Utur-gur* 'otur-otuz 30', Bulgar Türkçesindeki *z* yerine *r* şekliyle 'Otuz-Oguz'.

Eski Kilise İslavcasında, Eski Bulgarca'dan geçmiş: *beleg* 'belge *belçug*, *belçug* 'bilezik', *kap*, *kep* 'resim, put', genel Türkçede 'kalıp, şekil' kelimeleri gösterilmektedir.

Eski Bulgar Türklerinin Tarihleri ve dilleri üzerindeki çalışmaları toplu halde bir araya getiren, tarihimizin genişliğini, dilimizin derinliklerini-fonetiğimizin zor safhalarını-açarak, her hususta bizi aydınlatan bu eser, önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Özellikle ülkemizde manevi ilimlere önem verme safhasının da yavaş yavaş açılmaya başlaması sevindiricidir.

1987 YILININ BİRİNCİ YARISINDA KİTAPLIĞIMIZA
GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ABABAY, FERİDUN : *Çıldır Tarihi*. Ankara 1987 Kadioğlu Matbaası. VIII + 191 s. 8° (A. V/438).
- L'Accession de la Turquie à la Civilisation Industrielle. Facteurs Internes et Externes. Actes du Colloque d'Istanbul 2-4 décembre 1985. Yay.: Jacques Thobie -Jean-Lois Bacqué-Grammont.* İstanbul 1987 Divit S.A. 234 s. = Varia Turcica VI. 8° (A.V/458).
- ACKERMAN, GERALD M.: *La vie et l'oeuvre de Jean-Léon Gérôme*. Paris 1986 ACR Edition. 351 s. = Les Orientalistes Vol.: 4. 4° (B/9782).
- Aile Hukuku Kararnâmesi. Haz.: Orhan Çeker.* İstanbul 1985 Gümüş Basımevi. 99 s. = Ebru Yayınları: 3; Osmanlı Kanunları Serisi: 1. 8° (A.V/199).
- AKALIN, MÜSLÜM: *Millî Mücadelede Urfa*. Urfa 1985 Engin Yayınlar Basımevi. 176 s. = Özlem Kitabevi Yayınları Millî Mücadele Araştırmaları. 8° (A.V/195).
- AKAT, YÜCEL: *Treasure of İncilipınar Definesi*. İstanbul 1986 Ufuk Matbaası. XIV + 29 + 27 s., 8 pl., 1 hr., 3 şema.= Arkeoloji ve Sanat Yayınları Sikke, Madalya ve Mühür Katalogları Dizisi: 1.8° (A.V/408).
- AKBIYIKOĞLU, ALİ RIZA: *Demokrasi ve İsmet Paşa*. Ankara 1986 Filiz Matbaacılık. IX+258 s. 8° (A.V/246).
- AKGÜNDÜZ, YRD. DOÇ. DR. AHMET: *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*. Diyarbakır 1986 D.Ü. Basımevi. XXXVI+1000 s. = Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No. 6. 8° (A.V/253).
- AKŞİN, SİNA: *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. İstanbul 1987 Evrim Matbaacılık. 319 s. = Büyük Fikir Kitapları Dizisi: 75. 8° (A.V/463).
- AKTAŞ, DOÇ. DR. ŞERİF: *Refik Halid Karay*. Ankara 1986 Basın Ofset Matbaacılık. 150 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 655; Türk Büyüklere Dizisi: 6. 8° (A.V/393).
- ALİ FUAT BEY: *Osmanlı Tokadı. Haz.: Turgut Çeviker.* İstanbul 1986 Ana Basım Sanayii. 151 s. = Adam Yayınları. 8° (A.V/412).

- ALKIM, HANDAN: *Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yaşamı ve Eserleri*. Anadolu Araştırmaları X'den aygı bs. İstanbul 1986 Edebiyat Fakültesi Basım-evi. S. 3-13. 8° (A.V/281).
- ALMQVIST, BORJE: *1983'de Afgan Savaşı: Sovyetlerin Kullandığı Nazi Taktiklerine Karşı Güçlenen Mücahit Direnişi*. Çev.: Hakan Özdağ. Ankara 1986 Orta Doğu Teknik Üniversitesi Basım İşliğı. 24 s. = O.D.T.Ü. Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 33. 8° (A.V/275).
- ALTINTAŞ, DOÇ. DR. HAYRANI: *Tasavvuf Tarihi*. Ankara 1986 Ankara Üniversitesi Basımevi. VII+170 s. = Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yay. No: 171. 8° (A.V/339).
- AMİCİS, ADMONDO DE: *İstanbul. 2. bs. Çev.: Prof. Dr. Beynun Akyavaş*. Ankara 1986 Aslımlar Matbaası. VI+454 s., 1 res. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 382; Tercüme Eserler Dizisi: 55. 8° (A.V/393).
- AND, METİN: *Geleneksel Türk Tiyatrosu. Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri*. İstanbul 1985 Anka Ofset. 576 s., 8 res. 8° (A.V/509).
- Anılarla Millî Mücadelede Ceyhan*. Adana 1986 Kemal Matbaası. 356 s. 8° (A.V/321).
- Animals in Ancient Art. From the Leo Mildenberg Collection*. Jerusalem 1986 Hamakor Press. 28 s., 10 res. = The Israel Museum. 8° (A.V/252).
- Ankara Radyo ve Televizyon Programları Kamuoyu Araştırması*. Ankara 1985 TRT Yayın Planlama Koordinasyon ve Değerlendirme Dairesi. 76 s. = TRT Basılı Yayınlar Müdürlüğü Yayın No: 170. 8° (A.V/243).
- Arazi Kanunnâmesi. Haz.: Orhan Çeker*. İstanbul 1985 Gümüş Basımevi. 92 s. = Ebru Yayınları: 4; Osmanlı Kanunları Serisi: 2. 8° (A.V/200).
- Archives Royales de Mari XXIV. Textes Administratifs des Salles "Y et Z" du Palais de Mari. 2 Kitap. Yay.: Philippe Talon*. Paris 1985 Editions Recherche sur les Civilisations. 4° (B/4299-24).
- Archives Royales de Mari XXV. Textes Administratifs Relatifs aux Métaux. Yay.: Henri Limet*. Paris 1986 Editions Recherche sur les Civilisation. XIII+289 s., 4 pl. 4° (B/4299-25).
- ARISOY, M. SUNULLAH: *Türk Halk Şiiri Antolojisi*. Ankara 1985 Kurtuluş Ofset Basımevi. XII+403 s. = Bilgi Yayınları, Antoloji Dizisi: 3. 8° (A.V/296).
- L'Art Byzantin dans les Musées de l'Union Soviétique. Haz.: Alice Bank. Çev.: Vladimir Maximoff. Yay.: Youri Kirilline. Fotoğraf: Lydia Tarassova*. Leningrad 1985 Editions d'Art Aurora. 342 s., res. 4° (B/9753).

- The Art of Costume in Russia. 18th to Early 20th Century. Haz.: Tamara Kors-hunova - Valentina Voronina. Çev.: Inna Sorokina. Fotoğraf: Vladimir Stukalov. Leningrad 1983 Aurora Art Publisher. 319 s., res. 4 ° (B/9783).*
- The Arts of Islam. 8 April-4 July 1976. 1976 Westerham Press. 393 s., res. - Arts Council of Great Britain. 8 °(A.V/238).*
- Askeri Tarih Yayınları Bibliyografyası. Ankara 1987 Gnkur. Basımevi. III+84 s. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. 8° (A.V/427).*
- ASO, MAKOTO - IKUO AMANO: *Japón Eğitim Sisteminin Kültür Kaynakları. Çev.: Mustafa Özcan. Ankara 1986 Nüve Matbaası. 123 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 664; Gençlik ve Halk Kitapları Dizisi: 14. 8° (A.V/359).*
- Atatürk Der ki. Der.: Akil Aksan. 2. bs. Ankara 1986 Aslımlar Matbaası. 191 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 461; Atatürk Dizisi: 8. 8° (A.V/364).*
- ATATÜRK, GAZİ MUSTAFA KEMAL: *Din Politikası Üzerine Konuşmalar. Haz.: Prof. Dr. Kemal Aytaç. Ankara 1986 Ankara Üniversitesi Basımevi. 160 s. = Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Yayınları - No: 5. 8° (A.V/330).*
- ATATÜRK, GAZİ M. KEMAL: *Eğitim Politikası Üzerine Konuşmalar. Haz.: Prof. Dr. Kemal Aytaç. Ankara Üniversitesi Basımevi. 98 s. = Türk İnkılâp Enstitüsü Yayınları - No: 4. 8° (A.V/329).*
- ATATÜRK, M. KEMAL: *Nutuk. 3 Cilt. Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz. 8° (A.V/402).*
- Atatürk Şiirleri Antolojisi. Haz.: Prof. Dr. Mehmet Kaplan - Yard. Doç. Dr. Necat Birinci. Ankara 1986 Gaye Matbaası. 463 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 662, Atatürk Dizisi: 21. 8° (A.V/365).*
- Atatürk ve 1986 Dünya Barış Yılı. Ankara 1987 Ankara Üniversitesi Basımevi. IX+334 s. = Birleşmiş Milletler Türk Derneği Yayınları: 13. 8°(A.V/426).*
- Atatürk ve Pietro Canonica. Eserleri ve Türkiye Seyahatnâmesi ile Atatürk'e Dair Hatıraları. Der.: Prof. Dr. Semavi Eyice. İstanbul 1986 Çeltüt Matbaacılık Sanayi ve Ticaret A.Ş. Basımevi. 48 s., 8 res. 8 ° (A.V/358).*
- Atatürk'e Göre Millî Egemenlik. Haz.: Prof. Dr. Ahmet Mumcu. Ankara 1986 TBMM Basımevi. 50 s. = TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 15. 8°(A.V/260).*

- Atatürk'ün Türk Dil Kurumu ve Sonrası. Hazl.: Sevgi Özel - Haldun Özen - Ali Püsküllüoğlu.* Ankara 1986 Aslımlar Ofset-Tipo Matbaacılık. 290 s. = Bilgi yayınları; Bilgi Dizisi 43. 8° (A.V/480).
- ATÂURRAHİM, MUHAMMED: *Bir İslâm Peygamberi Hz. İsa. 3. bs. Çev.: Kürşat Demirci.* İstanbul 1985 Acar Matbaacılık. 219 s. = İnsan yayınları 13; İnceleme Araştırma Dizisi: 6. 8° (A.V/501).
- ATIL, ESİN: *Süleymanname. The Illustrated History of Süleyman the Magnificent. Fotoğraflar: Reha Günay.* Milan 1986 Amilcare Pizzi S.p.A. 271 s., res. 4° (B/9809).
- AZİZ, DOÇ. DR. AYSEL: *Radyoda Program Yapımı.* Ankara 1985 A.Ü. S.B.F. ve Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi. XII+170 s. = Ankara Üniversitesi Basın-Yayın Yüksek Okulu Yayınları: 6. 8° (A.V/337).
- BABİNGER, FRANZ: *Spätmittelalterliche Fränkische Briefschaften aus dem Grossherrlichen Seraj zu Stambul.* München 1963 Verlag R. Oldenbourg. VIII+144 s., 23 pl. = Südosteuropäische Arbeiten Für das Südost Institut München. 8° (A.V/308).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS: *Les Affaires Mogholes Vues par un Ambassadeur Özbek a Istanbul vers 1550. Passé Turco-Tatar Présent Soviétique-Turco-Tatar Past Soviet Present'den ayrı bs.* Louvain 1986 Éditions Peeters. S. 165-173. 8° (A.V/250).
- Bactrian Gold. From the Excavations of the Tillya-Tepe Necropolis in Northern Afghanistan. Hazl.: Victor Sarianidi - Stanislav Malakhov. Çev.: Arthur Shkarovsky-Raffé. Fotoğraf: Leonid Bogdanov - Vladimir Terebenin.* Leningrad 1985 Aurora Art Publishers. 258 s., res. 4° (B/9780).
- BAKTIR, DR. MUSTAFA: *İslâm Hukukunda Zarûret Hali.* Ankara Emel Matbaacılık. XII+274 s. = Yayın No: 29. 8° (A.V/197).
- BALPINAR, BELKIS - UDO HIRSCH: *Flatweaves of the Vakıflar Museum Istanbul. Flachgewebe des Vakıflar-Museums Istanbul.* Wesel 1982 Uta Hülsey. 295 s., res. = Türkiye Cumhuriyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü Kilim Müzesi. 4° (B/9755).
- BALTALI, DR. KEMAL: *1875 Hersek Ayaklanması Sırasında Sırbistan'ın Osmanlı Devletine Karşı Savaşa Girmek Amacıyla Karadağ'la Yaptığı Görüşmelere Dair Bazı Önemli Belgeler.* Belleten, C.L, Sayı: 198 (Aralık 1986)'dan ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 833-859. 8° (A.V/447).
- BARKAY, GABRIEL: *Ketef Hinnom. A Treasure Facing Jerusalem's Walls.* Jerusalem 1986 The Israel Museum. 31+37 s., res. 8° (A.V/251).

- BAYINDIR, DR. ABDÜLAZİZ: *İslâm Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*. İstanbul 1986 Acar Matbaacılık Tesisleri. XVI+288 s. = İslâmi İlimler Araştırma Vakfı Yay.: 7. 8° (A.V/403).
- BAYRAM, DR. MİKÂİL: *Bâcıyân-ı Rum (Selçuklular Zamanında Genç Kızlar Teşkilâtı)*. Konya 1987 Gümüş Matbaası. 62 s. 8° (A.V/319).
- BEĞENÇ, CAHİT: *Sarı Çamın Hikâyesi*. Ankara 1986 Ulucan Matbaası. 163 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 699; Gençlik ve Halk Kitapları Dizisi: 20. 8° (A.V/363).
- BENEDİCT, RUTH: *Krizantem ve Kılıç. 2. bs. Çev.: Türkân Turgut*. Ankara Saydam Matbaacılık. IX+213 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 64; Edebiyat Dizisi: 18. 8° (A.V/288).
- BENNETT, IAN: *Oriental Carpets and Rugs*. 1985 Hamlyn. 128 s., 59 res. 4° (B/9767).
- BERBERYAN, NİŞAN G.: *Terakki Edelim Beyler. Haz.: Turgut Çeviker*. İstanbul 1986 Ana Basım Sanayii. 151 s. = Adam Yayınları. 8° (A.V/411).
- BERGER, MORROE: *The Arabs' Attitude to the West*. The Yale Review a National Quarterly (1972)'den ayrı bs. 1972 Yale University Press. S. 207-225. (A.V/456).
- BERGER, MORROE: *The Mosque: Aspects of Governmental Policy Towards Religion in Egypt Today*. Middle Eastern Studies'den ayrı bs. London Frank Cass end Co. Ltd. 34 s. 8° (A.V/455).
- BIERKAMP, MARTINA - WOLFGANG FREY - HARALD KÜRSCHNER: *Bibliography of the Geobotanical Literature on Southwest Asia*. Wiesbaden 1986 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 103 s., 2 hr. = TAVO, Reine A (Naturwissenschaften) Nr. 25. 8° (A.V/235).
- BİNNEBİ, MALİK: *Sömürge Ülkelerde Fikir Savaşı. Çev.: İlhan Kutluer*. İstanbul 1984 Acar Matbaacılık. 141 s. = İnsan Yayınları: 10; Düşünce Dizisi: 5. 8° (A.V/470).
1. *Plastik Sanatlar Sempozyumu 25-27 Nisan 1985 Ankara*. Ankara 1986 Pan Matbaacılık. XV+101 s. = T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Güzel Sanatlar Müdürlüğü. 8° (B/9774).
- DE BLOCQUEVILLE, M. HENRI DE COULİBOEUF: *Gefangener bei den Turkomanen 1860 - 1861 im Grenzgebiet von Turkestan und Persien*. Nürnberg 1980 Nomad Press. 141 s. = 8° (A.V/229).
- DE BLOCQUEVILLE, HENRI DE COULİBOEUF: *Türkmenler Arasında. Çev.: Rıza Akdemir*. Ankara 1986 Başbakanlık Basımevi. 118 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 660, Tercüme Eserler Dizisi: 53. 8° (A.V/391).

- BOEHMER, RAINER MICHAEL: *Keine Tabalische Fibel aus Assur*. Archäologischer Anzeiger (1984)'den ayrı bs. Berlin 1984 Walter de Gruyter. 1 s. 4° (B/9776).
- Boğaziçi ve Saltanat Kayıkları. Hazl.: Hayati Tezel - M. Erem Çalıkoglu. Fotoğraf: Yılmaz Dinç.* İstanbul 1983 Basaş Ofset. 96 s. 4° (B/9750).
- BÖLL, HEINRICH: *Doktor Murke'nin Suskunluk Külliyyatı (Hiciv Hikâyeleri)*. Çev.: Dr. Rezzan Algün. Ankara 1986 Başbakanlık Basımevi. 87 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 659; Tercüme Eserler Dizisi: 52. 8° (A.V/390).
- BRAUDEL, FERNAND: *The Perspective of the World*. Çev.: Siân Reynolds. London 1984 Collins. 699 s., res., hr. = Civilization and Capitalism 15th-18th Century Volume III. 8° (A.V/240-3).
- BRAUDEL, FERNAND: *The Structures of Everyday Life. The Limits of the Possible*. Çev.: Siân Reynolds. London 1981 Collins. 623 s. = Civilization and Capitalism 15th-18th Century Volume 1. 8° (A.V/240-1).
- BURGER, RICHARD L.: *The Prehistoric Occupation of Chavin de Huántar, Peru*. Berkeley 1984 University of California Press. XV+403 s. = University of California Publications Anthropology Vol.: 14. 4° (B/9768).
- CANBULAT, CEVDET: *Dört Divan'lı Hilmî. Hayatı ve Şiirleri*. 1963 Ekin basımevi. 67 s. 8° (A.V/423).
- CANBULAT, CEVDET: *Günlük-Denemeler. 1. Cilt. 2. bs.* 1973 Yaylacık Basımevi. 174 s. 8° (A.V/424-1).
- CHAMPİGNEULLE, BERNARD: *Histoire de l'Architecture*. Paris 1972 Éditions Somogy. 287 s., res. 8° (A.V/241).
- CHARNAY, JEAN-PAUL: *Islamic Culture and Socio-Economic Change. 2. bs.* Leiden 1981 E. J. Brill. XII+81 s. = Social, Economic and Political Studies of the Middle East Volume IV. 8° (A.V/237).
- CHMIELOWSKA, DANUTA: *La Femme Turque dans L'Oeuvre de Nabi, Vehbi et Vasif, Kobieta Turecka w Tworczosci Nabi'ego, Vehbi'ego i Vasifa*. Versovie 1986 Editions Scientifiques de pologne. 71 s. = Académie Polonaise des Sciences. Comité des Etudes Orientales; Prace Orientalistyczne tom XXXII. 8° (A.V/429).
- CIOBANU, VENIAMIN: *Tările Române și Polonia. Secolele XIV-XVI*. București 1985 Editura Academiei Republicii Socialiste România. 224 s. = Institutul de Istorie și Arheologie 'A. D. Xenopol' Biblioteca Istorică LXVII. 8° (A.V/269).

- CLAUSEWITZ, CARL VON: *Harp Üzerine. 3. Cilt. Çev.: H. Fahri Çeliker.* Ankara 1987 Gnkur. Basımevi. 146 s. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. 8° (V.IV/7503-3).
- Corpus Vasorum Antiquorum Deutschland. Berlin, Antikenmuseum (Ehemals Antiquarium). 6. Cilt. Haz.: Christiane Dehl Von Kaenel.* München 1986 C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 138 s., 48 pl. 4° (B./5081-53, 6).
- Corpus Vasorum Antiquorum Deutschland. Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Institut der Universität. 5. Cilt. Haz.: Johannes Burow.* München 1986 C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 106 s., 2 pl., 48 lev. 4° (B./5081-54,5).
- ÇOŞAN, PRF. DR. ESAD: *Hacı Bektaş-ı Veli Makâlât.* İstanbul Acar Matbaacılık. LXI+127 s. = Seha Neşriyat: 32; İlmî Eserler Serisi: 7. 8° (A.V/469).
- COULSON, WILLIAM D. E.: *The Dark Age Pottery of Messenia.* Göteborg 1986 Paul Åströms Förlag. 146 s. = Studies in Mediterranean Archaeology Pocket-book 43. 8° (A.V/312).
- Culture and Society Structures Interferences Analogies in the Modern Romanian History. Edited: Al. Źub.* Iaşi 1985 Academiei Republicii Socialiste România. 222 s. = On Behalf of the A. D. Xenopol Institute of History and Archaeology of Iaşi for the 16th International Congress of Historical Sciences (Stuttgart 1985). 8° (A.V/270).
- ÇAMDİBİ, DR. HASAN MAHMUD: *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâli.* İstanbul 1983 Gümüş Basımevi. 248 s. 8° (A.V/298).
- ÇEBİ, SITKI: *Çağlar İçinde Ordu.* Ankara 1978 Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası. 67 s. 4° (B/9799).
- ÇEBİ, SITKI: *Ordu Tarihi ve 50. Yılda Ordu Şehri.* Ankara 1973 Türkiye Ticaret Odaları Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası. 128 s., res. = Ordu Ticaret ve Sanayi Odası Yay. No.: 4. 8° (B/9800).
- ÇELEBİ, DR. AHMED: *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi. Çev.: Ali Yardım.* İstanbul 1983 Çetin Ofset. 488 s. = Damla Yayınevi Nu. 51; Tarih Serisi Nu. 2. 8° (A.V/499).
- ÇELEBİOĞLU, EMEL: *Tarihsel Açından Evrensel Müziğe Giriş.* İstanbul 1986 Tasvir Matbaası. 328 s. = Akademik Kitaplar serisi: 42. 8° (A.V/305).
- ÇELGİN, DR. GÜLER: *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis.* İstanbul 1986 Ufuk Matbaası. XVIII+97 s., 16 lev., 1 hr. = Arkeoloji ve sanat Yayınları. 8° (A.V/417).

- ÇELİKOĞLU, ŞAHVER: *Sezayi-i Gülşenî*. İstanbul 1986 Bayrak Matbaacılık. 102 s. 8° (A.V/225).
- ÇINARLI, MEHMET: *Aynı Yolda*. Ankara 1986 Nüve Matbaası. 123 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 693 Kültür Eserleri Dizisi: 58. 8° (A.V/398).
- ÇUBUKÇU, PROF. DR. İBRAHİM AGÂH: *Gazzalî ve Felsefesi*. Belleten, C. L, Sayı: 198 (Aralık 1986)'dan ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 621-635. 8° (A.V/450).
- DAGRON, GILBERT: *Naissance d'une Capitale. Constantinople et ses Institutions de 330 à 451*. Paris 1984 Presses Universitaires de France. 578 s. = Bibliothèque Byzantine Etudes - 7. 8° (A.V/467).
- DARBY, MICHAEL: *The Islamic Perspective. An Aspect of British Architecture and Design in the 19th Century*. London 1983 Leighton House Gallery. 145 s., 125 res. = A World of Islam Festival Trust Publication. 4° (B/9795).
- DASXURANÇI, MOVSËS: *The History of the Caucasian Albanians*. Çev.: C. J. F. Dowsett. London 1961 Oxford University Press. XX+252 s., fotokopi. London Oriental Series Vol.: 8. 8° (A.V/430).
- DAVIDSOHN, ROBERT: *Forschungen zur Geschichte von Florenz. Aus den Stadtbüchern und-Urkunden von San Gimignano. 2. Cilt.* Berlin 1900 Ernst Siegfried Mittler und Sohn. 352 s. 8° (A.V/310-2).
- DAVIDSOHN, ROBERT: *Geschichte von Florenz. 2. cilt.* Berlin 1896 Ernst Siegfried Mittler und Sohn. 8° (A.V/311-1,2).
- DÉCHELETTE, JOSEPH: *Manuel d'Archéologie Préhistorique Celtique I: Archéologie Préhistorique*. Paris 1987 Librairie Alphonse Picard et Fils. XIII+746 s., 249 şekil. 8° (A.V/294-1).
- Decorative Arts in The Hermitage. The East Classical Antiquity Western Europe Russia*. Leningrad 1986 Aurora Art Publishers. 391 s., 291 res. 4° (B/9754).
- DEMİRAJ, PROF. SHABAN: *Gramatike Historike e Gjuhes Shqipe*. Tiranë 1986 Kombinati Poligrafik. 1167 s. = Universiteti I Tiranës "Enver Hoxha" Fakulteti I Historisë dhe I Filologjisë. 8° (A.V/436).
- DHİMA, ALEKSANDËR DH.: *Gjurmime Antropologjike per Shqiptaret*. Tiranë 1985 Kombinati Poligrafik. 267 s., 30 pl., 1 hr. = Akademia ve Shkencave e RPS të Shqipërisë Qendra e Kërkimeve Arkeologjike. 8° (A.V/435).

- DİLCHER, PROF. DR. GERHARD: *Bilimsel Metot ve Siyasal Karar Aracı Olarak Hukukî Pozitivizm*. Çev.: Doç. Dr. Ahmet Mumcu. A. Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi XXXI, 1-2'den ayrı bs. Ankara 1974 Sevinç Matbaası. S. 467-485. 8° (A.V/273).
- DİLCHER, PROF. DR. GERHARD: *Bilimsel Metot ve Siyasal Karar Aracı Olarak Hukukî Pozitivizm*. Çev.: Doç. Dr. Ahmet Mumcu. A. Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi XXXI, 1-2'den ayrı bs. Ankara 1974 Sevinç Matbaası. S. 467-485. 8° (A.V/273).
- DİZER, MUAMMER: *Astronomi Hazinesi*. İstanbul 1986 Boğaziçi Üniversitesi Matbaası. 42 s., 24 şekil. = Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi. 8° (A.V/320).
- DOBRY, MARYVONNE: *Teppichstickerei. Vorlagen, Material, Arbeitsanleitung*. Hon-Kong 1979 Orell Füssli Verlag Zürich. 127 s., res. 4° (B/9757).
- Documents on British Policy Overseas I. Seri, Cilt 3: Britain and America: Negotiation of the United States loan 3 August - 7 December 1945*. Editör: Roger Bullen - M. E. Pelly. London 1986 Her Majesty's Stationery Office. XLIII+453 s. 8° (A. IV/7837-1,3).
- IX. *Türk Tarih Kongresi Ankara: 21-25 Eylül 1981. Kongreye sunulan bildiriler*. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XLVIII+559 s., 305 pl. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları IX. Dizi - Sa. 9. 8° (A.V/351-1).
- DÖNMEZ, ALİ: *Bir Bilim Olarak Matematik Tarihi*. Ankara 1986 Sevinç Matbaası. XVI+344 s. 8° (A.V/505).
- DURAND, JEAN-MARIE: *Archives Royales de Mari XXI. Textes Administratifs des Salles 134 et 160 du Palais de Mari. Transcrits, Traduits et Commentés*. Paris 1983 Librairie Orientaliste Paul Geuthner. X+598 s. 4° (B/4299-21).
- Early Helladic Architecture and Urbanization. Proceedings of a Seminar Held at the Swedish Institute in Athens, June 8, 1985*. Editör: Robin Hägg - Dora Konsola. Göteborg 1986 Paul Aströms Förlag. 102 s., 2 pl., 22 plan. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. LXXVI. 4° (B/9789).
- The Eastern Carpet in the Western World. From the 15th to the 17th Century*. Hayward Gallery, London 20 May - 10 July 1983. London 1983 Art Council of Great Britain. 112 s., 169 res. 4° (B/9796).
- Économie et Sociétés Dans l'Empire Ottoman (Fin du XVIIIe -Début du XXe Siècle)*. Yay.: Jean-Louis Bacqué-Grammont - Paul Dumont. Paris 1983 Imprimerie Louis-Jean. 486 s. = Colloques Internationaux: du Centre National de la Recherche Scientifique No: 601. 8° (A.V/293).

- ELÇİN, PROF. DR. ŞÜKRÜ: *Halk Edebiyatına Giriş. Gözden geçirilmiş ilaveli 2. bs.* Ankara 1986 Sevinç Matbaası. VIII+759 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 365; Kültür Eserleri Dizisi: 52. 8° (A.V/395).
- ELDEM, SEDAD HAKKI: *Türk Evi Osmanlı Dönemi - Turkish Houses Ottoman Period. 1. Cilt.* 1984 Güzel Sanatlar Matbaası. 291 s., res., plan. = Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı. 4° (B/9703-1).
- ELDEM, SEDAD HAKKI: *Türk Evi Osmanlı Dönemi - Turkish Houses Ottoman Period. 2. Cilt.* 1986 Güzel Sanatlar Matbaası. 276 s., res., plan. = Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı. 4° (B/9703-2).
- D'ENCAUSSE, HÉLÈNE CARRÈRE: *Parçalanan İmparatorluk. Sovyetler Birliği'nde Halkların İsyanı. Çev.: Nezih Uzel.* İstanbul 1984 Doyuran Matbaası. 455 s. = Sisav Yayınları 6. 8° (A.V/472).
- ENGİNÜN, PROF. DR. İNCİ: *Abdülhak Hâmid Tarhan.* Ankara 1986 Ulucan Matbaası. 96 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 687; Türk Büyükleri Dizisi: 19. 8° (A.V/378).
- ENGİNÜN, PROF. DR. İNCİ: *Halide Edib Advar.* Ankara 1986 Sevinç Matbaası. 94 s. = Kültür Turizm Bakanlığı Yay.: 680; Türk Büyükler Dizisi: 16. 8° (A.V/375).
- Enver Hoxha Tungjatjeta.* Tiranë 1986 Kombinatu Poligrafik. 465 s. = Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Instituti i Kulturës Popullore. 8° (A.V/279).
- EPSTEIN, ANN WHARTON - PAUL M. SCHWARTZBAUM: *Tokalı Kilise. Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia.* Washington 1986 Dumbarton Oaks Research Library and Collection. XIV+90 s., 62 pl. = Dumbarton oaks Studies XXII. 4° (B/9773).
- ERCAN, DOĞ. DR. YAVUZ: *Değişirme Sorunu, Değişirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslamlaşmaya Etkisi.* Belleten L. 198 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 679-725. 8° (A.V/452).
- ERGİN, M. EMİN: *Urfa Ağzı Sözlüğü.* Urfa 1982 Bizim Karakoyun Matbaası. 188 s. = Harran Yayınları: 4; Folklor Dizisi: 3. 8° (A.V/489).
- ERİŞİRGİL, EMİN: *İslamcı Bir Şairin Romanı. Mehmet Akif. Yayına Haz.: Prof. Dr. Aykut Kazancıgil - Prof. Dr. Cem Alpar.* Ankara 1986 Toraman Matbaacılık. VIII+438 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 281; Edebiyat Dizisi: 66. 8° (A.V/290).

- EROĞLU, PROF. DR. HAMZA: *Atatürk'ün Hayatı*. Ankara 1986 Başbakanlık Basımevi. 162 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 703; Türk Büyükleri Dizisi: 23. 8° (A.V/366).
- ERTEPINAR, COŞKUN: *Dorukta Rüzgâr Var*. Ankara 1986 Ulucan Matbaası. 125 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 683; Kültür Eserleri Dizisi: 54. 8° (A.V/396).
- Erzählte Geschichte. Berichte von Widerstandskämpfern und Verfolgten. 1. Cilt: Arbeiterbewegung*. Wien Österreichischer Bundesverlag. 349+6 s., 8 pl. 8° (A.V/432).
- EYUBOĞLU, İSMET ZEKİ: *Günün Işığında Tasavvuf Tarikatlar Mezhepler Tarihi*. İstanbul 1987 Alemdar Ofset. 558 s. 8° (A.V/407).
- EYÜBOĞLU, E. KEMAL: *Onüçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler. 2 Kitap*. İstanbul 1973/1975 Doğan Kardeş Matbaacılık. 4° (B/9748).
- Fact Index. 2 Cilt. Gözden geçirilmiş 2. bs.* London 1979 Mitchell Beazley. 4° (B/9784).
- FADEYEVA, İ. L.: *Ofitsialniye Doktrini ve İdeologii i Politike Osmanskoy İmperii/Osmanizm-Panislamizm/XIX-Naçalo XX v.* Moskova 1985 İzdatelstvo Nauka. 271 s. = Akademiya Nauk SSSR. Ordena Trudovovo Krasnovo Znamenii İnstitut Vostokovedeniya. 8° (A.V/249).
- FAHRİ, MACİT.: *İslam Felsefesi Tarihi. Çev.: Kasım Turhan*. İstanbul 1987 Acar Matbaacılık. IX+310 s. = İklim Yayınları: 4; İnceleme-Araştırma: 1. 8° (A.V/483).
- FAHRUTDİNOV, R. G.: *Oçerki po İstorii Voljskoy Bulgarii*. Moskva 1984 İzdatelstvo Nauka. 216 s. = Akademiya Nauk SSSR. Kazanskiy Filial İnstitut Yazıka Literaturı i İstorii im. G. İbrahimova. 8° (A.V/248).
- FALKUS, M.E.: *Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914. Çev.: Alâeddin Şenel*. Ankara 1986 Sevinç Matbaası. 119 s. = V Yayınları. 8° (A.V/214).
- FARUKİ, SÜREYYA: *The Venetian Presence in the Ottoman Empire (1600-1630)*. The Journal of European Economic History XV, 2 (1986)'dan ayrı bs. Roma 1986 Banco di Roma. S. 345-384. 8° (A.V/287).
- Festskrift Til Martin Blindheim Ved 70-Årsdagen 2. Februar 1986*. Oslo 1986 Aktiv Trykk A/Ş. 181. s. = Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke Nr. 7. 8° (A.V/348).
- Festskrift Til Sverre Marstrander på 70-Årsdagen*. Oslo 1980 Steens Offset. 184 s. = Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke Nr. 3. 8° (A.V/344).

- Fetskrift Til Thorleif Sjøvold på 70-Årsdagen*. Oslo 1984 Harald Lyche end Co A.S. 192 s. = Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke Nr. 5. 8° (A.V/346).
- FISCHER, PETER M.: *Prehistoric Cypriot Skulls. A Medico- Anthropological, Archaeological and Micro-Analytical Investigation*. Göteborg 1986 Paul Aströms Förlag. 93 s., res. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. LXXV. 4° (B/9788).
- FOKKER, NICOLAS: *Oriental Carpets for Today*. New York Doubleday and Company. 135 s., 40 res. 4° (B/9758).
- FRAUENKNECHT, BERTRAM: *Frühe Türkische Tapiserien Early Turkish Tapestries*. Nürnberg 1984 Bertram Frauenknecht. 44 s., 63 pl. 4° (B/9763).
- FUZÛLİ: *Erenler Bahçesi (Hadikatü's-Sü'adâ)*. 1. Cilt. Haz.: Servet Bayoğlu. Ankara 1986 Başbakanlık Basımevi. 204 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 674; Kaynak Eserler Dizisi: 2. 8° (A.V/400-1).
- Fuzûlî ve Türkçe Divanı'ndan Seçmeler*. Haz.: Prof. Dr. Hasibe Mazıoğlu. Ankara 1986 Başbakanlık Basımevi. 247 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 675; 1000 Temel Eser Dizisi: 122. 8° (A.V/387).
- GANS-RUEDİN, E.: *The Great Book of Oriental Carpets*. New York 1983 Harper and Row. 180 s. 80 pl. 4° (B/9766).
- GEÇER, İLHAN: *Hüzzam Beste*. Ankara 1986 Semih Ofset Mat. Ltd. Şti. VII+88 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 691; Kültür Eserleri Dizisi: 56. 8° (A.V/397).
- GEDİKLİ, YUSUF: *"Dost Elinden Gelen Turna". Çağdaş Azerbaycan Hikâyeleri Antolojisi*. İstanbul 1987 Kuşak Ofset. XL+469 s. 8° (A.V/355).
- GERNET, JACQUES: *A History of Chinese Civilization. 1. kartonkapaklı bs. Çev.: J. R. Foster*. Cambridge 1985 Cambridge University Press. XIII+2+772 s. 8° (A.V/479).
- GIROLAMI-CORTONA, F.: *Histoire de la Corse*. Marseille 1971 Librairie Marseillaise. 572 s. 8° (A.V/307).
- GJEÇOVİ, XHELAL: *Marrëdhëniet Shqiptaro-Jugosllave. Në vitet e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare Nëntor 1941 - Nëntor 1944*. Tiranë 1986 Kombinati Poligrafik. 268 s. = Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Instituti i Historisë. 8° (A.V/278).
- GJESSİNG, GUTORM: *Idéer Omkring Forhistoriske Samfunn*. Oslo 1977 A/S Holstad-Trykk. 110 s. = Universitetets Oldsaksamlings Skifter Ny rekke Nd. 2. 8° (A.V/343).

- Goethe der ki. 2. bs. Çev.: Prof. Dr. Gürsel Aytaç.* Ankara 1986 Gaye Matbaacılık Sanayii ve Ticaret A.Ş. 567 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 534; Tercüme Eserleri Dizisi: 27. 8° (A.V/388).
- GOMAÄ, FAROUK: *Die Besiedlung Agyptens Während des Mittleren Reiches. 2. Cilt: Unterägypten und die angrenzenden Gebiete.* Wiesbaden 1987 Dr. Ludwig Reichert Verlag. VIII+398 s. = Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients Reihe B (Geisteswissenschaften) Nr. 66/2. 8° (A.V/422-2).
- GÖKTAŞ, UĞUR: *Ebru Terimleri Sözlüğü.* İstanbul 1987 Gümüş Basımevi. 32 s. = (A.V/504). Anadolu Sanat Yay.: 15; Sözlük Dizisi: 3. 8° (A.V/504).
- GÖLDAŞ, İSMAİL: *İstanbul İlkokul Öğretmenlerinin Grevi (1920).* İstanbul 1984 Kardeşler Basımevi. 941+1 s. 8° (A.V/492).
- GUBOĞLU, MİHAİL: *Kanuni Sultan Süleyman'ın Boğdan Seferi ve Zaferi (1538 M. 945 H.).* Belleten, C. L, Sayı: 198 (Aralık 1986)'dan ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 729-805. 8° (A.V/454).
- GÜLERSOY, ÇELİK: *Taksim. Bir Meydanın Hikayesi.* İstanbul 1986 Apa Ofset Basımevi. 143 s., res. 8° (A.V/406).
- GÜNDOĞDU, YRD. DOÇ. DR. HAMZA: *Dulkadirli Beyliği Mimarisi.* Ankara 1986 Ünal Ofset Matbaacılık Sanayi. 4+123 s., 2 hr., 25 plan, 46 res. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 657; Sanat Eserleri Dizisi: 8. 4° (B/9804).
- GÜREL, ZİYA: *Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk VI.* Belleten L, 198 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 861-875, 1 pl. 8° (A.V/446).
- GÜRSOY, BEDRİ: *Rubailer. İlaveli 2. bs.* Ankara 1986 Ayyıldız Matbaası. 194 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 495; Kültür Eserleri Dizisi: 19. 8° (A.V/394).
- GÜRÜN, KÂMURAN: *Savaşın Dünya ve Türkiye.* Ankara 1986 Asımlar Matbaacılık. 416 s. = Bilgi Yayınları Özel Dizi: 22. 8° (A.V/215).
- HAGEN, ANDERS: *Studier I Jernalderens Gårdssamfunn.* Oslo 1953 Universitets Oldsaksamling. 399 s., 2 pl., 7 plan. = Universitets Oldsaksamlings Skrifter Bd.: IV. 8° (A.V/342).
- HALECKİ, O. - A. POLONSKY: *A History of Poland. New Edition.* London 1983 Routledge and Kegan Paul. XII+441 s. 8° (A.V/236).

- HALİFE, MEHMET: *Târih-i Gilmânî. 2. bs. Haz.: Kâmil Su.* Ankara 1986 Aslınılar Matbaası. XII+207 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 667; 1000 Temel Eser Dizisi: 74. 8° (A.V/385).
- HARDİNG, THOMAS G.: *Kunai Men: Horticultural Systems of a Papua New Guinea Society.* Berkeley 1985 University of California Press. VII+100 s. = University of California Publications Anthropology Vol.: 16. 4° (B/9769).
- HASAN, PROF. DR. HASAN İBRAHİM: "Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal" İslâm Tarihi. 1. Cilt: (1-132/622-750) Hz. Peygamber (S.A.S.)'in Hayatı - Hülefâ-i Raşidîn-Emevîler. Çev.: Yrd. Doç. Dr. İsmail Yiğit - Yrd. Doç. Dr. Sadreddin Gümüş. İstanbul 1985 Fatih Yayınevi Matbaası. 463 s. = Kayıhan Yayınevi Umumî Neşriyatı Nu.: 19; Temel Eserler: İslâm Tarihi Nu.: 10/1. 8° (A.V/485).
- HASAN, PROF. DR. HASAN İBRAHİM: "Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal" İslâm Tarihi. 2. Cilt: Hülefâ-i Raşid'in ve Emevîler Döneminde Siyasî ve dinî Hareketler-İdarî Müesseseler-Kültür ve Sanat-Sosyal Durum. Abbasîlerin Birinci Dönemi (132-232/750-847) Bu Dönemde Siyasî ve Dinî Hareketler. Çev.: Yrd. Doç. Dr. İsmail Yiğit - Yrd. Doç. Dr. Sadreddin Gümüş. İstanbul 1985 Fatih Yayınevi Matbaası. 510 s. = Kayıhan Yayınevi Umumi Neşriyatı Nu.: 19; Temel Eserler: İslâm Tarihi Nu.: 10/2. 8° (A.V/485-2).
- HASAN, PROF. DR. HASAN İBRAHİM: "Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal" İslâm Tarihi. 3. Cilt: Abbasîlerin Birinci Dönemi (132-232/750-847); Dış İlişkiler-İdarî Müesseseler-İktisadî Durum-Kültür ve Sanat-Sosyal Durum. Abbasîlerin İkinci Dönemi (232-447/847-1055); Abbasîlerde Birinci Türk Nüfuzu Dönemi (232-334/847-946); Emirü'l Ümeralar Dönemi-Abbâsî Hilafetinde Büveyhî Nüfuzu-Bağımsız Devletler. İstanbul 1985 Fatih Yayınevi Matbaası. 496 s. = Kayıhan Yayınevi Umumî Neşriyatı Nu.: 19; Temel Eserler: İslâm Tarihi Nu.: 10/3. 8° (A.V/485-3).
- HASAN, PROF. DR. HASAN İBRAHİM: "Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal" İslâm Tarihi. 4. Cilt: Abbasîlerin İkinci Dönemi (232-447/847-1055); Bağımsız Devletler: (Hamdaniler-Tulunoğulları-İhşidiler-Fatimiler-Ağlebiler-İdrisiler-Endülüs Emevî Devleti-Hammudiler)-Siyasî ve Dinî Hareketler-Dış Münasebetler-İdarî Müesseseler-İktisadî Durum-Kültür-Sanat-Sosyal Durum-Ekler. İstanbul 1985 Fatih Yayınevi Matbaası. 454 s. = Kayıhan Yayınevi Umumî Neşriyatı Nu.: 19; Temel Eserler: İslâm Tarihi Nu.: 10/4. 8° (A.V/485-4).
- HASAN, PROF. DR. HASAN İBRAHİM: "Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal" İslâm Tarihi. 5. Cilt: Abbasîlerin İkinci dönemi (447-656/1055-1258). Selçukluların İlk

Dönemi-Sencer ve Kardeşleri Dönemi-Abbasi Hilâfetine İsmen Tabi Bağımsız Devletler-Moğol İstilâsı (Bağdad'ın Düşmesi)-Abbasi Hilâfetine Tabi Olmayan Müstakil Müslüman Devletler-Dış Münasebetler-Siyasî ve Dinî Hareketler-İdarî Müesseseler. Çev.: Yrd. Doç. Dr. İsmail Yiğit. İstanbul 1985 Fatih Yayınevi Matbaası. 437 s. = Kayıhan Yayınevi Umumî Neşriyatı Nu.: 19; Temel Eserler: İslâm Tarihi: Nu.: 10/5. 8° (A.V/485-5).

HASAN, PROF. DR. HASAN İBRAHİM: "*Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal*" *İslâm Tarihi. 6. Cilt: Abbasilerin İkinci Dönemi (447-656/1055-1258); İdarî Müesseseler-İktisadî Durum-Kültür-Sanat-Sosyal Durum. Çev.: Yrd. Doç. Dr. İsmail Yiğit. İstanbul 1985 Fatih Yayınevi Matbaası. 528 s. = Kayıhan Yayınevi Umumî Neşriyatı Nu.: 19; Temel Eserler: İslâm Tarihi Nu.: 10/6. 8° (A.V/485-6).*

HASENEYN, MUHAMMED MAHLUF: *İslâm'da Miras Hukuku. Çev.: Ali Hastaoğlu -H. Tahsin Feyizli. Ankara Gaye Matbaası. 228 s. = Nur Yayınları No: 65. 8° (A.V/490).*

HENZE, PAUL B.: *Sovyet Müslümanları Arasında İkinci Dil Olarak Rusçayı Yaygınlaştırmanın Güttükçe Artan Önemi. Çev.: Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat. Ankara 1986 Orta Doğu Teknik Üniversitesi Basım İşliği. 14. s. = O.D.T.Ü. Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 35. 8° (A.V/277).*

Hızlı Şehirleşmenin Yarattığı Ekonomik ve Sosyal sorunlar 10-11 Ocak 1986. İstanbul 1986 Fatih Gençlik Vakfı Matbaa İşletmesi. 275 s. = Siyasî ve Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayın: 11; Seminer: 6. 8° (A.V/415).

Historia tou Hellenikou Ethnous. 15 Cilt. Athenon 1980 Brabeio Akademian Anthenon. res. 4° (B/9736).

Hjemlig Tradisjon og Fremmede Innslag i Norsk Jernalder. Festskrift Til Wencke Slomann. Oslo 1986 Aktiv Trykk A/S. 151 s. = Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke Nr. 6. 8° (A.V/347).

HUGHES, RICHARD E.: *Diachronic Variability in Obsidian Procurement Patterns in Northeastern California and Southcentral Oregon. Berkeley 1986 University of California Press. XXII+429 s. = University of California Publications Anthropology Vol.: 17. 4° (B/9770).*

HÜSEYİN, M. MUHAMMED: *Modernizmin İslâm Girişi. Çev.: Sezai Özel. İstanbul 1986 Zafer Matbaası. 277 s. = İnsan Yayınları: 28; İnceleme Araştırma: 15. 8° (A.V/208).*

İŞİK, İHSAN: *Uluslararası İlişkiler (Uluslararası Sorunlar). İslâm Dünyası ve Türkiye. İstanbul 1987 Bayrak Yayıncılık-Matbaacılık. 199 s. = Girişim Yayınları: 4; İnceleme-Araştırma: 3. 8° (A.V/478).*

- IŞIK, DOÇ. DR. KEMAL: *Maturîdî'nin Kelam Sisteminde İmân Allah ve Peygamberlik Anlayışı. (Doçentlik tezi)*. Ankara 1980 İstiklal Matbaası. 145 s. 8° (A.V/223).
- İBN AL-ASİR, MACDUDDİN ABİ: *Al-Saādât al-Mubarak b. Muhammad b. Muhammad al-Cazrî al-Ma'rûf bi Al-Nihâya fî garîb al-hadîs. 4 Cilt*. Kahire 1318. 4° (B/9747).
- İBN RÜŞD: *Felsefe-Din İlişkileri. Faslu'l-makâl el-Keşf an minhâci'l-edille. Haz.: Süleyman Uludağ*. İstanbul 1985 Emek Matbaacılık. 364 s. = Dergâh Yayınları: 120; İslâm Klasikleri: 10. 8° (A.V/477).
- İbni Sina*. Kayseri Erciyes Üniversitesi Matbaası. XV+438 s. = İbni Sina Kongresi, 14 Mart 1984 Kayseri. 8° (A.V/302).
- İctihâd ve Telfik Üzerine Dört Risâle. 2. bs. Haz.: Hayreddin Karaman*. İstanbul 1982 Emek Matbaacılık. 311 s. = Dergâh Yayınları: 91; İslâm Klasikleri: 8. 8° (A.V/476).
- İl İl Vakıflar 86. Hazl.: İbrahim Ateş - Abdülkerim Erdoğan. Çev.: Cemil Savcı*. Ankara 1986 Renk Ofset. 148 s., res. 8° (A.V/322).
- İLERİ, RASİH NURİ: *TİP'de Oportünist-Merkezîyetçilik (1966-1968)*. İstanbul 1987 Gümüş Matbaası. 583+3 s. = Yalçın Yayınları: 68; Bilim-Belge-İnceleme Dizisi: 11. 8° (A.V/488).
- İMF İstikrar politikaları ve Türkiye. Editör: Cevdet Erdost*. Ankara 1982 Ankara Basım Sanayii. XX+210 s. = Savaş Yayınları Güncel Sorunlar Dizisi: 2. 8° (A.V/473).
- İNCEOĞLU, YRD. DOÇ. DR. METİN: *Güdüleme Yöntemleri*. Ankara 1985 A.Ü. SBF. ve Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi. VII+222 s. = Ankara Üniversitesi Basın-Yayın Yüksek Okulu Yayınları: 4. 8° (A.V/335).
- İPEKTEN, DOÇ. DR. HALÛK: *Nâ'îlî. Hayatı-Sanatı ve Şürlerinden Seçmeler*. Ankara 1986 Sevinç Matbaası. 160 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 679; Türk Büyüklüğü Dizisi: 15. 8° (A.V/374).
- İslâm açısından enflasyon ve çözüm yolları*. İstanbul 1983 Yelken Matbaası. 312 s. = Ensar Neşriyat: 11; İlmi Tartışmalar Dizisi: 1. 8° (A.V/218).
- İslâm'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri*. İstanbul 1986 Teknografik Matbaası. 453 s. = Ensar Neşriyat: 29; İlmi Tartışmalar Dizisi: 2. 8° (A.V/205).
- Islamische Kunst. Meisterwerke aus dem Metropolitan Museum of Art New York - The Arts of Islam. Masterpieces from the Metropolitan Museum of Art New York*. Berlin 1982 Rembrandt Verlag. 399 s., 147 res. 4° (B/9762).

- İstanbul Sempozyumu 20-21 Kasım 1981.* İstanbul 1981 Faik Yolaç Ofset Basım. 103 s. = Siyasi ve Sosyal Araştırmalar Vakfı. 8° (A.V/413).
- İZGİ, DOÇ. DR. ÖZKAN: *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar.* Ankara 1986 Nüve Matbaası. 133 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 654; Türk Büyükleri Dizisi: 5. 8° (A.V/368).
- İZZETİ, EBULFAZL: *İslâmın Yayılış Tarihine Giriş. Çev.: Cahit Koytak.* İstanbul 1984 Acar Matbaacılık. 391 s. = İnsan Yayınları: 4; İnceleme ve Araştırma Dizisi: 1. 8° (A.V/209).
- JAESCHKE, PROF. DR. GOTTHARD: *Türkiye'de İmam Nikâhı - (Die imam-ehe in der Türkei). Çev.: Dr. Ahmet Mumcu.* Ord. Prof. Sabri Şakir Ansay'ın hatırasına armağan'dan ayrı bs. Ankara 1964 Ajans-Türk Matbaası. S. 11-34. 8° (A.V/272).
- JOHANSEN, ØYSTEIN: *Metallfunnene i Østnorsk Bronsealder. Kùlturtilknytning og forutsetninger for en marginaleksponjon.* Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke Nr. 6.
- JOHANSEN, ØYSTEIN: *Tidlig Metallkultur i Agder.* Oslo 1986 Aktiv Trykk A/S. 200 s. = Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke Nr. 8. 8° (A.V/362).
- Kahramanmaraş I. Kurtuluş Sempozyumu.* Ankara 1987 Ankara Üniversitesi Basımevi. 91+6 s. 8° (A.V/350).
- Kaniye Savunması ve Tiryaki Hasan Paşa.* Ankara 1986 Nüve Matbaası. 72 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 690; Gençlik ve Halk Kitapları Dizisi: 18. 8° (A.V/362).
- KAPLAN, PROF. DR. MEHMET: *Tevkif Fikret.* Ankara 1986 Aslımlar Matbaası. 127 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 686; Türk Büyükleri Dizisi: 18. 8° (A.V/377).
- KARA, MUSTAFA: *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi.* İstanbul 1985 Emek Matbaacılık. 380 s. = Dergah Yayınları: 112; Kültür Dizisi: 7; İslami İlimler Dizisi: 3. 8° (A.V/500).
- KARAHASAN, MUSTAFA: *Tito ve İdeolojisi.* Üsküp 1980 Nova Makedoniya. 245 s. = Birlik Yayınları. 8° (A.V/425).
- KARAYALÇIN, PROF. DR. YAŞAR - DOÇ. DR. AHMET MUMCU: *Türk Hukuk Bibliyografyası. Türk Harflerinin Kabulüne Kadar Yayınlanmış Kitap ve Makaleler. 1727-1928.* Ankara 1972 Sevinç Matbaası. XLIX+355 s. = Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yay. No: 101. 8° (A.V/266).

- KAYA, POLAT: *Asyalı Türk Halkı İle Amerika Kit'alarının Yerli Halkları Arasında Olumlu Dil ve Kültürel Bir Akrabalık Hakkında Araştırma*. Belleten, C. L, Sayı: 198 (Aralık 1986)'dan ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 647-678. 8 ° (A.V/451).
- KAYAYERLİ, MÜJDAT - YRD. DOÇ. DR. OSMAN CİLÂCI: *Wörterbuch für die Theologie - Dinî Terimler Sözlüğü. Türkçe-Almanca, Almanca-Türkçe*. Kon-ya 1986 Nur Basımevi. 543 s. 8° (A.V/226).
- Kayseri Üniversitesi Gevher Nesibe Bilim Haftası ve Tıp Günleri 11-13 Mart 1982 Kayseri*. Ankara Öztekin Matbaası. VII+1028 s., res., şekil. 8° (A.V/301).
- Kemâlettin Kâmi Kamu. Hayatı, San'atı ve Şiirleri. Haz.: Gültekin Sâmanoğlu*. Ankara 1986 Aslımlar Matbaası. 128 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 681; Türk Büyükleri Dizisi: 17. 8° (A.V/376).
- KEPENEK, PROF. DR. YAKUP: *Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi. 3. yazım 1. bs*. Ankara 1987 Başarı Matbaası. XXXI+509 s. 8° (A.V/464).
- KERESZTES, LÁSZLÓ: *Geschichte des Mordwinischen Konsonantismus. 1. Cilt*. Szeged 1987 Universitas Szegediensis de Attila József Nominata. 244 s. = Studia Uralo-Altaica 27. 8° (A.V/3-1).
- KEZER, AYDIN: *Türk ve Batı Kültürü Üstüne Denemeler. "Tanrı-İnsan- Mekân Kavramları"*. Ankara 1986 Odak Ofset Matbaacılık. 78 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay: 645; Kültür Eserleri Dizisi: 50. 8° (A.V/518).
- Kıbrıs'ın Fethi (1570-1571)*. Ankara 1986 Ayyıldız Matbaası A.Ş. VIII+104 s., 1 hr., 2 plan., 1 şekil. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay: 689; Gençlik ve Halk Kitapları Dizisi: 17. 8° (A.V/361).
- KIRBAŞ, DURSUN: *Osmanlı Toplum Düzeni ve Kemal Tahir. İnceleme-Araştırma*. İstanbul 1987 Ufuk Matbaası. 86 s. = Arba İnceleme/Araştırma Dizisi: 1. 8° (A.V/468).
- Kırım Bibliyografyası. Türkiye Cumhuriyeti Dönemi (1923-1986). Hazl.: Hakan Kırmırlı -Ünsal Aktaş*. Ankara Şafak Matbaası. 80 s. 8° (A.V/233).
- KIRZIOĞLU, PROF. DR. M. FAHRETTİN: *Millî Destanlarımızdan Dede-Korkut Oğuznâmeleri'nin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri (Armenya/Yukarı-Eller Tarihinin İçyüzü)*. Belleten L, 198 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 915-928, 1 hr. 8° (A.V/444).
- KİTAPÇI, DOÇ. DR. ZEKERİYA: *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler*. İstanbul 1986 Türkiyat Matbaacılık. XVI+109+3 s. = Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını: 20. 8° (A.V/318).

- KİTAPÇI, DOĞ. DR. ZEKERİYA: *Yeni İslam Tarihi ve Türkistan. 1. Cilt.* İstanbul 1986 Bayrak Yayımcılık-Matbaacılık. 304 s. = Otağ Yayınları: 56. 8° (A.V/317-1).
- Kitle Haberleşmesi Teorilerine Giriş. Seçilmiş Parçalar. 3. bs. Çev. ve Der.: Doç. Dr. Ünsal Oksay.* Ankara 1985 A.Ü. S.B.F. ve Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi. XX+375 s., 2 tablo. = Ankara Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Yayınları: 5. 8° (A.V/336).
- Knut Tallqvist och hans fästmö. Deras brevväxling under hans resa i Orienten 1883-1895. En brevbok Sammanställd ocd redigerad av Helen Tallqvist.* Helsingfors 1986 Finska Orientsällskapet. 206 s. = Svenskspråkiga Skrifter Utgiyna av Finska Orientsällskapet No: 7. 8° (A.V/352).
- KOÇYİĞİT, PROF. DR. TALÂT: *Hadîs Usûlü ('İlmu Mustalahü 'l-Hadît). 3. bs.* Ankara 1987 Ankara Üniversitesi Basımevi. 172 s. = Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 176. 8° (A.V/340).
- KODAMAN, PROF. DR. BAYRAM: *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdâri Durumu.* Ankara 1986 Anadolu Basın Birliği. 28 s. = Anadolu Basın Birliği Genel Merkezi Başkanlık Özel No: 22. 8° (A.V/324).
- KOS, MARJETA ŠAŠEL: *Žgodovinska Podoba Prostora Med Akvilejo Jadranom in Sirmijem Pri Kasiju Dionu in Herodijanu.* Ljubljana 1986 Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti. 467 s. = Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti Znanstvenoraziskovalni Center Inštitut za Arheologijo. 8° (A.V/247).
- KOWALSKA, MARIA: *Ukraina w polowie XVII Wieku w Relacji Arabskiego Podróżnika Pawła, Syna Makarego z Aleppo. Wstęp, Przekład, Komentarz. Ukraine in the Middle of 17th Century an Account by Bülüs Ibn Makâriyüs Al-Halabî an Arab Traveller. Introduction, Translation, and Commentary.* Warszawa 1986 Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 116+2 s., 8 pl. = Polska Akademia Nauk Komitet Nauk Orientalistycznych. Prace Orientalistyczne tom XXXIII. 8° (A.V/357).
- KOZAK, DOĞ. DR. İ. EROL: *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf.* İstanbul 1985 Bayrak Yayımcılık-Matbaacılık. 135 s. = Akabe Yayınları: 39. 8° (A.V/206).
- KÖYMEN, PROF. DR. MEHMET ALTAY: *Türkiye Selçukluları Devleti'nin Ekonomik Politikası.* Belleten, C. L, Sayı: 198 (Aralık 1986)'dan ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 613-620. 8° (A.V/449).

- KRAKOWSKI, ELIE D.: *Afganistan: Unutulan Savaş. Çev.: Hüseyin Dermiş.* Ankara 1987 O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliği. 13 s. — O.D.T.Ü. Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yay. No: 36. 8° (A.V/353).
- KUBAN, DOĞAN : *Muslim Religious Architecture. Part II: Development of Religious Architecture in Later Periods.* Leiden 1985 E.J. Brill. X+49 s., XLIII pl. — Institute of Religious Iconography State University Groningen, Iconography of Religions Section XXII: Islam Fascicle Three. 4° (B/7467-2).
- KUNTAY, MİTHAT CEMAL: *Mehmet Akif Ersoy. Hayatı - Seciyesi - Sanatı.* Ankara 1986 Doğu Matbaacılık. 377 s. — Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 280; Edebiyat Dizisi: 65. 8° (A.V/289).
- KURGAN, ŞÜKRÜ: *Nasrettin Hoca.* Ankara 1986 Afşaroğlu Matbaası. 96 s. — Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 695; Türk Büyükleri Dizisi: 21. 8° (A.V/380).
- KUSCH, MARTİN: "Language is the Universal Medium..." - *Gadamer's philosophy of language.* Oulu 1987 Oulun Yliopisto. 87 s. — Oulun yliopiston historian laitoksen julkaisu No. 1 1987. 8° (A.V/333).
- KUTUB, PROF. MUHAMMED: *Çağdaş Fikir Akımları. 2 Kitap. Çev.: M. Beşir Eryarsoy.* İstanbul 1986 Acar Matbaacılık. — İşaret Yayınları: 1,; İnceleme-Araştırma; 1. 8° (A.V/193).
- KYBALOVÁ, LUDMILA: *Orienteppiche. 4. bs. Fotograf: Dominique Darbois.* Hanau 1980 Verlag Werner Dausien. 62 s., 1 hr., 74 pl. 4° (B/9756).
- LANGER, ALFRED: *Künstlerische Schönheit und vollendete Zweckmässigkeit: Architektur und künstlerischer Schmuck der Deutschen Bücherei.* Leipzig 1986 Deutsche Bücherei. 56 s., 12 pl. 8° (A.V/256).
- LASSNER, JACOB: *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages.* Detroit 1970 Wayne State University Press. 324 s. 8° (A.V/410).
- LAURENS, HENRY: *Les Origines Intellectuelles de L'Expédition D'Egypte. L'Orientalisme Islamisant en France (1698-1798).* İstanbul 1987 Divit S.A. 2+258 s. — Varia Turcica V. 8° (A.V/341).
- Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC). 3. Cilt. 1-2 Ks.: Atherion-Eros.* München 1986 Artemis Verlag. 4° (B/9150).
- LLOYD, SETON: *Die Archäologie Mesopotamiens. Von der Altsteinzeit bis zur persischen Eroberung.* München 1981 Verlag C.H. Beck. 324 s. 8° (A.V/409).

- LLOYD, T.O.: *The British Empire 1558-1983*. Oxford 1984 Oxford University Press. XVI+430 s. = The Short Oxford History of the Modern World. 8° (A.V/514).
- LOGES, WERNER: *Turkmenische Teppiche*. München 1978 Bruckmann München. 200 s., 40 res. 4° (B/9764).
- LONGRİGG, STEPHEN HEMSLEY: *Four Centuries of Modern Iraq*. Tıpkıbasım. Lebanon 1968 Gregg International Publishers Limited. X+378 s., 2 res. 8° (A.V/420).
- MACQUEEN, J.-G.: *Les Hittites. Aux Origines de la Turquie*. Paris 1985 Armand Colin. 210 s., 2 hr., plan, şekil. = Collection Civilisation. 8° (A.V/291).
- MADARIAGA, ISABEL DE: *Russia in the Age of Catherine the Great*. New Haven 1981 Yale University Press. XII+698 s. 8° (A.V/486).
- MANOV, ATANAS İ.: *Potekloto na Gagavzit i Tehnit Obiçay i Pravi. V dve çasti*. Varna 1938. 183 s., fotokopi. 8° (A.V/245).
- MĂRIŞ, STELA: *Supuşii Străini din Moldova în Perioda 1781-1862*. Iaşi 1985 Universitatea Al. I. Cuza. 173 s. 8° (A.V/268).
- MARİNATOS, NANNO: *Minoan Sacrificial Ritual. Cult Practice and Symbolism*. Stockholm 1986 Paul Aströms förlag. 78 s. = Skrifter Utgivna av Svenska Institutet I Athen, 8°, IX; Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 8°, IX. 8° (A.V/437).
- MARKOE, GLEEN: *Phoenician Bronze and Silver Bowls from Cyprus and the Mediterranean*. Berkeley 1985 University of California Press. XIII+379 s., res., 1 hr. = University of California Publications Classical Studies Vol.: 26. 8° (A.V/255).
- MARTİN, HEINZ E.R.: *Orient Teppiche Erkennen-Kaufen-Erhalten*. Bayreuth 1984 Gondrom Verlag. 239 s., 99 res. 8° (A.V/232).
- MAYEWSKI: *Ermenilerin Yaptıkları Katliâmlar. Massouvie Uvistva Souershennuie Armyanam: Les Massacres Commis Par les Armeniens*. Çev.: Doç. Dr. Azmi Süslü. Ankara 1986 Ankara Üniversitesi Basımevi. 3+99 s. = A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay. No. 6. 8° (A.V/331).
- MELEK, DR. KEMÂL: *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)*. İstanbul 1983 Tasvir Gazetecilik ve Matbaacılık. 67 s. = Akademik Kitaplar Serisi: 28. 8° (A.V/220).
- MERİÇ, CEMİL: *Kültürden İrfana*. İstanbul 1986 Acar Matbaacılık. 405 s. = İnsan Yayınları: 30; Cemil Meriç Bütün Eserleri: 1. 8° (A.V/475).

- MIHÇIOĞLU, PROF. DR. CEMAL: *Bir Yönetim Deneyi. İdari Danışma Merkezi Kırtasiyecilikle Savaş*. Ankara 1986 Ankara Üniversitesi Basımevi. IX+215 s. = Ankara Üniversitesi Basın-yayın yüksekokulu Yayınları: 7. 8° (A.V/338).
- MIETHKE, JÜRGEN: *Mittelalterliche Universitätszepter. Meisterwerke europäischer Goldschmiedekunst der Gotik. Ausstellung zum 600 jährigen Jubiläum der Universität Alte Universität 1. Oktober bis 2. November 1986. Yay.: Johann Michael Fritz*. Heidelberg 1986 Heidelberger Verlagsanstalt u. Druckerei. 48 s., res. = Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg. 8° (A.V/257).
- MUHAMMED EBU ZEHRA: *İslâm Hukuk Okulları ve Sekiz Büyük İmam. 2. ve 3. Cilt. Çev.: İ.E.Dal*. İstanbul 1986 Özdemir Basımevi. = İhya Yayınları 23 ve 26; Hukuk Serisi: 5 ve 6. 8° (A.V/460).
- MUMCU, PROF. DR. AHMET: *Adalet hizmetinde yeni bir meslek. (Batı hukukunda adalet yüksekokullarının işlevleri ve Türkiye'deki durumu*. 1984. 20 s. = Türkiye Noterler Birliği Yayın No: 18. 8° (A.V/259).
- MUMCU, ASIS. AHMET: *Almanya'da Din ve İdare Hukuku Münasebetleri (Tarihi gelişim ve bugünkü durum)*. A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi XVII, 1-4 (1960)'dan ayrı bs. Ankara 1961. S. 183-217. 8° (A.V/274).
- MUMCU, AHMET: *Fragen der Osmanischen Bibliographie*. Der Islam Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients LII, 1 (1975)'den ayrı bs. Berlin 1975 Walter de Gruyter. S. 119-124. 8° (A.V/285).
- MUMCU, AHMET: *Fragen der Osmanischen Bibliographie*. Der Islam Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients LII, 1 (1975)'den ayrı bs. Berlin 1975 Walter de Gruyter. S. 119-124. 8° (A.V/285).
- MUMCU, PROF. DR. AHMET: *Misak-ı Millî ve Anayasamız*. Atatürk Araştırma Hümayun. 2. bs. Ankara 1986 Sistem Ofset. XXXI+187 s. = Birey ve Toplum Yay. Toplumsal Araştırmalar Dizisi: 2. 8° (A.V/261).
- MUMCU, PROF. DR. AHMET: *Misak-ı Millî ve Anayasamız*. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi I, 3 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 813-830. 8° (A.V/283).
- MUMCU, PROF. DR. AHMET: *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl. 2. bs*. Ankara 1985 Sevinç Matbaası. XXIX+260 s., 28 belge. = Birey ve Toplum Yayınları Toplumsal Araştırmalar Dizisi: 3. 8° (A.V/262).
- MUMCU, PROF. DR. AHMET: *Osmanlı Hukukunda Zülüm Kavramı. 2. bs*. Ankara 1985 Sevinç Matbaası. XIX+72 s. = Birey ve Toplum Yayınları Toplumsal Araştırmalar Dizisi: 1. 8° (A.V/263).

- MUMCU, PROF. DR. AHMET: *Siyasal Tarihe Giriş*. Ankara 1980 Turhan Kitabevi. XVI+116 s., 6 hr. = Turhan Kitabevi Yayınları; Bilimsel Eserler Dizisi No: 5. 8° (A.V/258).
- MUMCU, PROF. DR. AHMET: *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*. 9. bs. İstanbul 1984 Anka Ofset Basımevi. XVI+224 s., 1 tablo. 8° (A.V/265).
- MUMCU, PROF. DR. AHMET: *Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*. 2. bs. İstanbul 1985 Anka Ofset. LV+382 s. 8° (A.V/264).
- MUMCU, AHMET: *Zur Geschichte des Verfassungsstaates in der Türkei*. Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orient Festschrift für Bertold Spuler zum Siebzigsten Geburtstag'dan ayrı bs. Leiden 1981 E.J. Brill. S. 264-274. 8° (A.V/286).
- Muqarnas An Annual on Islamic Art and Architecture*. Cilt: 3. Edited: Oleg Grabar. Leiden 1985 E.J. Brill. 2+161 s. 4° (B/9234-3).
- The Myth Massacre*. Ankara 1987 Anadolu Press Union. 54 s. = Headquarters of Anadolu Press Union (Anadolu Basın Birliği Genel Merkezi). Nr.: 27. 8° (A.V/433).
- NAÇI, STAVRI N.: *Pashallëku i Shkodrës në Vitet e Para të Shek. XIX (1796-1831)*. Tiranë 1986 Kombinatin Polifrafik. 230 s. = Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë. 8° (A.V/434).
- Nafaka Kanunu: Haz.: Orhan Çeker*. İstanbul 1985 Gümüş Basımevi. 192 s. = Ebru Yayınları: 5; Osmanlı Kanunları Serisi: 3. 8° (A.V/201).
- NASR, S. HÜSEYİN: *Üç Müslüman Bilge. Çev.: Ali Ünal*. İstanbul 1985 Acar Matbaacılık. 184 s. = İnsan Yayınları: 26; İnceleme-Araştırma: 13. 8° (A.V/202).
- Naučni skup Četrdeset Godina Sfrj-razvoj prava (Sarajevo, 26. decembar 1985)*. Sarajevo 1986 RO "DES". 229 s. = Pravni Fakultet Sarajevo Posebna Izdanja Kniga I. 8° (A.V/334).
- Nef'i. Haz.: Prof. Dr. Abdülkadir Karahan*. Ankara 1986 Ayyıldız Matbaası. 112 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 696; Türk Büyüklüğü Dizisi: 22. 8° (A.V/381).
- NICOL, DONALD MAC GILLIVRAY: *The End of the-Byzantine Empire*. New York 1979 Holmes and Meier Publishers. 109 s. = Foundations of Medieval History. 8° (A.V/234).

- ODEH, B. J.: *Lübnan'da İç Savaş. Çağdaş Bir Siyasal Tarih. Çev.: Yavuz Alogan.* İstanbul 1986 Doğu Matbaası. 351+2 s. = Belge Yayınları: 41; Ülkeler ve Bölgeler Dizisi: 6. 8° (A.V/471).
- OĞUZ, DR. SÜLEYMAN: *Osmanlı Vilâyet İdâresi ve Doğu Rumeli Vilâyeti (1878-1885).* 2 bs. İstanbul 1987 Cem Ofset Matbaacılık Sanayi. XII+226 s., 4 ek, 1 hr. 8° (A.V/428).
- OĞUZ, DR. SÜLEYMAN: *Osmanlı Vilâyet İdâresi ve Doğu Rumeli Vilâyeti (1878-1885).* Ankara 1986 G.Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu Matbaası. XIII+226 s., 4 ek, 1 hr. = Gazi Üniversitesi Yayın No: 85; Gazi Eğitim Fakültesi Yayın No: 11. 8° (A.V/513).
- OKDAY, ŞEFİK: *Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Tevkif Paşa.* İstanbul Ata Ofset. 145 s., res., 1 lev. 4° (B/9752).
- Ordu 1986. Trabzon Kuzey Gaz. Matbaacılık ve Ambalaj San. A.Ş. 251 s., 14 pl. 8° (A.V/326).
- Oriental Carpet and Textile Studies I. Edited: Robert Pinner - Walter B. Denny.* London 1985 J. and P. Weldon. 304 s., res. 8° (A.V/239-1).
- ORMAN, DR. SABRİ: *Gazali, Hakikat Araştırması, Felsefe Eleştirisi, Etkisi.* İstanbul 1986 Zafer Matbaa. 175 s. = İnsan Yayınları: 32; İnceleme Araştırma: 16. 8° (A.V/203).
- ORNAN, TALLAY: *A Man and His Land. Highlights from the Moshe Dayan Collection.* Jerusalem 1986 Hamakor Press. 136 s., 61 res. = The Israel Museum. 4° (B/9772).
- ORYWAL, ERWIN: *Die ethnischen Gruppen Afghanistans Fallstudien zu Gruppenidentität und Intergruppenbeziehungen.* Wiesbaden 1986 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 315 s. = Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients Reihe B (Geisteswissenschaften) Nr. 70. 8° (A.V/354).
- Osmanlı Kıyafetleri Fenerci Mehmed Albümü - Ottoman Costume Book Fenerci Mehmed.* Editör: İlhami Turan. İng. çev.: Robert Bragner. İstanbul 1986 Aksoy Matbaacılık A.Ş. 31 s., 96 res. 4° (B/9808).
- Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları.* İstanbul 1986 Amaç Basımevi. XV+254 s. = Hürriyet Vakfı Yayınları. 8° (A.V/297).
- Osmanlı Padişah Fermanları - Imperial Ottoman Fermans. Haz. ve Yay.: Ayşegül Nadir.* London 1986. 175 s., res. = Osmanlı Padişah Fermanları Sergi Kataloğu İstanbul 19 Eylül-18 Ocak 1986. 4° (B/9785).
- Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat.* İstanbul 1985 Flaş Matbaacılık. 1081 s. 8° (A.V/466).

- ÖGEL, SEMRA: *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler*. İstanbul 1986 Batbaa Teknisyenleri Basımevi. 4+117 s., 8 res., 10 şekil. 8° (A.V/295).
- ÖKE, DR. MİM KEMÂL: *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin gizli raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi*. İstanbul 1983 Doğu Matbaası. 167 s. 8° (A.V/222).
- ÖKE, MİM KEMÂL: *Osmanlı İmparatorluğu, Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914)*. İstanbul 1982 Doğu Matbaası. VI+199 s. = Akademik Kitaplar Serisi: 6. 8° (A.V/212).
- Ölümünün 50. Yılında Mehmet Akif Ersoy. İstanbul 1986 Edebiyat Fakültesi Basımevi. VI+252 s., 1 res. = Marmara Üniversitesi Yay. No: 439; Fen-Edebiyat Fakültesi Yay. No: 5. 8° (A.V/282).
- ÖNAL, MEHMET: *Yusuf Ziya Ortaç. "Hayatı ve Eserleri"*. Ankara 1986 Feryal Mat. San. ve Tic. Ltd. Şti. 156 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 670; Türk Büyükleri Dizisi: 11. 8° (A.V/371).
- ÖNDER, MEHMET: *Mevlâna Celâleddin-i Rumî*. Ankara 1986 Aslımlar Matbaası. 133 s., 1 res. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 671; Türk Büyükleri Dizisi: 12. 8° (A.V/372).
- ÖNDER, MEHMET: *Millî Mücadelenin Yanında ve Safında Öğüd Gazetesi. (Bilgiler-Belgeler)*. Ankara 1986 Güven Matbaası. 40 s. 8° (A.V/404).
- ÖNSOY, DOÇ. DR. RIFAT: *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Suriye'nin Sanayi ve Ticareti*. Belleten L, 198 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 825-832. 8° (A.V/440).
- ÖZDEMİR, HİKMET: *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı. Yön Hareketi*. Ankara 1986 Olgaç Basımevi. 365 s. = Bilgi Yayınları/Bilgi Dizisi: 45. 8° (A.V/493).
- ÖZGÜNEL, ÇOŞKUN: *Cumhuriyet Dönemi Türk Arkeolojisi*. Belleten L, 198 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 895-913. 8° (A.V/443).
- ÖZKIRIMLI, ATILLA: *Tevkif Fikret*. İstanbul 1987 Kuşak Ofset. 239 s. = Türk Sanhatçıları Dizisi. 8° (A.V/459).
- ÖZTUNA, YILMAZ: *Hacı Ârif Bey*. Ankara 1986 Afşaroğlu Matbaası. 128 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 698; Türk Büyükleri Dizisi: 24. 8° (A.V/383).
- ÖZTUNA, YILMAZ: *Osmanlı Devleti Tarihi. 2 Cilt*. İstanbul 1986 Faisal Finans Kurumu. = Faisal Finans Kurumu Kültür Yay. Serisi No. 1. 8° (A.V/314).

- ÖZTUNA, YILMAZ: *Sâdeddin Arel*. Ankara 1986 Feryal Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti. 160 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 663; Türk Büyükleri Dizisi: 9. 8° (A.V/370).
- ÖZTÜRK, DOÇ. DR. MÜRSEL: *Hacı Bektaş-ı Veli*. Belleten L, 198 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 885-894. 8° (A.V/442).
- Le Paleolithique du Bassin du Nizip (Gaziantep)*. (*Nizip Vadisinin Paleolitik Çağı*). Edité par: Angela Minzoni-Déroche. İstanbul 1987 Institut Français d'Etudes Anatoliennes. 120 s., 4 şekil. 4° (B/9806).
- PARLATIR, DOÇ. DR. İSMAİL: *Recai-zade Mahmut Ekrem*. 2. bs. Ankara 1986 Ulucan Matbaası. XI+148 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 636; Türk Büyükleri Dizisi: 25. 8° (A.V/384).
- PHILON, HELEN: *Early Islamic Ceramics. Ninth to Late Twelfth Centuries*. London 1980 Westerham Press. XVIII+323 s., 645 res. = Benaki Museum Athens Catalogue of Islamic Art Volume I. 4° (B/9761).
- PİRENNE, HENRİ: *Hz. Muhammed ve Charlemagne*. Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara 1984 Sevinç Matbaası. XV+362 s. = Birey ve Toplum Yayınları Tarih Dizisi: 2. 8° (A.V/196).
- PİRENNE, HENRİ: *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. Çev.: Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul 1983 Öztürk Matbaası. 180 s. = Alan Yayıncılık: 8; Bilim Dizisi: 3. 8° (A.V/217).
- PLETERSKİ, ANDREJ: *Župa Bled Nastanek, Razvoj in Prežitki*. Ljubljana 1986. 154 s. = Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti Razred za Zgodovinske in Družbene Vede Dela, Opera 30; Institut za Arheologija 14. 4° (B/9797).
- PORZİG, WALTER: *Dil Denen Mucize*. 2. Cilt: *Dil Biliminin Konuları, Metotları ve Ulaştığı Sonuçlar*. Ankara 1986 Başbakanlık Basımevi. 194 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 631; Tercüme Eserleri Dizisi: 50. 8° (A.V/389-2).
- RADLOFF, W.: "Sibirya'dan" Seçmeler. 2. bs. Çev.: Prof. Dr. Ahmet Temir. Ankara 1986 Sevinç Matbaası. XIII+408 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 666; Tercüme Eserler Dizisi: 54. 8° (A.V/392).
- RADO, ŞEVKET: *Ahmet Mithat Efendi*. Ankara 1986 Sevinç Matbaası. 220 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 661; Kültür Eserleri Dizisi: 51. 8° (A.V/519).

- RADO, ŞEVKET: *Hazine-i Bîrun Kâtibi Ahmet bin Mahmud Efendi'nin Tuttuğu Prut Seferine Ait Defterden Koparılan Sahifelerde Neler Vardı?* Belleten L, 198 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 807-824, 2 pl. 8° (A.V/453).
- Recorative Arts in the Hermitage. The East Classical Antiquity Western Europe Russia.* Leningrad 1986 Aurora Art Publishers. 391 s., res. 4° (B/9811).
- REMY, BERNARD: *L'Evolution Administrative de L'Anatolie Aux Trois Premiers Siècles de Notre Ère.* Lyon 1986 l'Université Jezn-Moulin. 140 s., 1 pl. = Collection du Centre D'Etudes Romaines et Gallo- Romaines Nouvelle Série No: 5. 4° ((B/9801).
- RESİ, HEİD GJØSTEİN: *Gravplassen Hunn i Østfold.* Oslo 1986 Steens Offset. 103 s., 105 pl., 1 hr. = Norske Oldfunn XII. 4° (B/9802).
- Rıza Tevkif (Hayatı, Ebebi Şahsiyeti, Şiirleri).* Haz.: Dr. Abdullah Uçman. Ankara 1986 Gaye Mat. San. ve Tic. A.Ş. 154 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 652; Türk Büyükleri Dizisi: 3. 8° (A.V/367).
- RİASANOVSKY, NICHOLAS V.: *A History of Russia. 4. bs.* New York 1984 Oxford University Press. XX+695 s. 8° (A.V/484).
- RİLKE, RAINER MARIA: *Briefe an Ernst Norlind. Yay.: Paul Åström.* Partille 1986 Paul Åströms Förlag. 79 s. = Studies in Mediterranean Archaeology Pocket-Book 46. 8° (A.V/313).
- RİTTER, GERHARD: *Die Neugestaltung Europas im 16. Jahrhundert. Die kirchlichen und staatlichen Wandlungen im Zeitalter der Reformation und der Glaubenskämpfe.* Berlin 1950 Verlag des Druckhauses Tempelhof. 381 s., 1 hr. 8° (A.V/309).
- ROBINSON, RONALD - JOHN GALLAGHER - ALICE DENNY: *Africa and the Victorians. The Official Mind of Imperialism.* New York 1967 St Martin's Press. XII+491 s., 1 hr. 8° (A.V/306).
- ROGERS, G.M.: *Demetrios of Ethesos: Silversmith and Neopoios?* Belleten L, 198 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 877-883. 8° (A.V/441).
- ROPERS, VON H.: *Morgenländische Teppiche.* München 1984 Klinkhardt und Biermann. 4+331 s., 234 res., 1 hr. = Bibliothek für Kunst-U. Antiquitäten-Freunde Ein Handbuch für Sammler und Liebhaber Band XIX. 8° (A.V/231).

- ROUQUË, ALAIN: *Latin Amerika'da Askeri Devlet. Haz.: Şirin Tekeli*. İstanbul 1986 Yaylacık Matbaası. 408 s. = Alan Yayıncılık: 70; Bilim Dizisi: 15. 8° (A.V/303).
- ROUX, JEAN-PAUL: *Histoire des Turcs. Deux mille ans du Pasifique à la Méditerranée*. Paris 1985 Fayard. 389 s. 8° (A.V/292).
- RUSSELL, JAMES: *The Mosaic Inscriptions of Anemurium*. Wien 1987 Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 92 s., 27 pl., 22 şekil. = Österreichische Akademie der Wissenschaften Phil.-His. Klasse Denkschriften, 190 Band; Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris Nr. 13. 4° (B/9805).
- SAKAOĞLU, DOÇ. DR. SAİM: *Dadaloğlu*. Ankara 1986 Ayyıldız Matbaası. 159 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 697, Türk Büyükleri Dizisi: 23. 8° (A.V/382).
- Sami Paşazade Sezai. Haz.: Doç. Dr. Zeynep Kerman*. Ankara 1986 Ulucan Matbaası. 147 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 688; Türk Büyükleri Dizisi: 20. 8° (A.V/379).
- SARIASLAN, DOÇ. DR. HALİL: *Sıra Bekleme Sistemlerinde Simulasyon (Benzetim Tekniği)*. Ankara 1986 A.Ü. S.B.F. ve Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi. VIII+157 s. = A.Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay.: 557. 8° (A.V/328).
- SAVAŞ, PROF. DR. VURAL - YRD. DOÇ. DR. NESRİN ERTEL: *Türk Yüksek Öğretim Sisteminin Ekonomik Açıdan Genel Bir Analizi*. İstanbul 1987 Fatih Yayınevi Matbaası. 98 s. = T. C. Marmara Üniversitesi Türkiye Ekonomisi Araştırma Merkezi (TÜRKMER) Türk Yüksek Öğretim Kurumları İnceleme Dizisi Araştırma No: 1. 8° (A.V/431).
- SCHNEIDER, J. A.: *Essai D'Album Militaire pour L'Armée Ottomane*. Paris 1858. 45 s., res. 4° (B/9812).
- VIII. *Muhasebe Eğitimi Sempozyumu. Yeminli Mali Müşavirlik Mesleği*. Editör: Prof. Dr. Latif Çakıcı - Ar. Gör. Ercan Bayazıtlı - İsmail Miser. Ankara 1986 A. Ü. Basımevi. XIII+247 s. = Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 556; Siyasal Bilgiler Fakültesi İşletme Ekonomisi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları No: 1. 8° (A.V/327).
- SENCER, MUZAFFER: *Türkiye'nin Yönetim Yapısı*. İstanbul 1986 Özdem Kardeşler. 327 s. = Alan Yayıncılık: 68; Bilim Dizisi: 13. 8° (A.V/216).

- SERDAR, ZİYAÜDDİN: *İslâm Medeniyetinin Geleceği. Çev.: Deniz Aydın.* İstanbul 1986 Zafer Matbaacılık. 376 s. = İnsan Yayınları: 29; İnceleme-Araştırma 15. 8° (A.V/207).
- SEVİLEN, MUHİTTİN: *Karagöz. 2. bs.* Ankara 1986 Sevinç Matbası. 368 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 673; 1000 Temel Eser Dizisi: 121. 8° (A.V/386).
- Sezayi-i Gülşenî. Divan. Haz.: Şahver Çelikoğlu.* İstanbul 1985 Bayrak Yayıncılık. 277 s. = Yazı Yayıncılık: 1; Divan Şiiri Dizisi: 1. 8° (A.V/224).
- SEZGİN, ÖMÜR: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu.* Ankara 1984 Sevinç Matbaası. 3+159 s. = Birey ve Toplum Yay. Tarih Dizisi: 1. 8° (A.V/419).
- SHANZER, DANUTA: *A Philosophical and Literary Commentary on Martianus Capella's De Nuptiis Philologiae et Mercurii. 1. Kitap.* Berkeley 1986 University of California Press. IX+237 s. = University of California Publications: Classical Studies Vol.: 32. 4° (B/9790-1).
- SİDDİKÎ, DR. S. A.: *İslâm Devletinde Malî Yapı. Çev.: Rasim Özdenören.* İstanbul 1980 Cihan Matbaacılık. 8+270 s. = Fikir Yayınları: 2; İktisadî Eserler: 1. 8° (A.V/198).
- SMİTH, G. REX: *Medieval Muslim Horsemanship. A Fourteenth-Century Arabic Cavalry Manual.* London 1979 Axley Press. 36 s., res. 8° (A.V/401).
- SOLLBERGER, EDMOND: *Aret VIII. Administrative texts chiefly concerning textiles (L. 2752).* Roma 1986 Missione Archeologica Italiana in Siria. VIII+228 s., XXXVI pl. = Università Degli Studi di Roma "La Sapienza" Archivi Reali di Ebla Testi VIII. 4° (B/9049-8).
- SOUSTİEL, JEAN: *La Céramique Islamique. Le Guide du Connaisseur.* Paris 1985 Imprimé en Suisse. 427 s., res., hr. 4° (B/9760).
- SÖNMEZ, MUSTAFA: *Türkiye Ekonomisinde Bunalım. 1. Cilt. 3. bs.* İstanbul 1985 Kardeşler Basımevi. 122+3 s. = 8° (A.V/502-1).
- STACHOWSKI, STANISLAW: *Studien Über die Arabischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen. Cilt. 4: U-Z und Nachträge.* Wrocław 1986 Zakład Narodowy im. Ossolinskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 112 s. = Polska Akademia Nauk - Oddział w Krakowie Prace Komisji Orientalistycznej Nr. 19. 4° (B/7527-4).
- STIERLIN, HENRI: *Soliman et l'Architecture Ottomane.* 1985 Office du Livre. 224 s., 136 res., 29 plan. 4° (B/9765).

- Studies in Mycenaean Inscriptions and Dialect 1965-1978. Der.: Lydia Baumbach.* Roma 1986 Edizioni Dell'ateneo. 516 s. = Incunabula Graeca Vol. LXXXVI. 4° (B/9798).
- Studies on Turkish-Arab Relations Annual 1986 - Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Yıllığı.* İstanbul Divit A. Ş. 2+411 s. = 8° (A.V/315).
- Studime Filologjike dhe Pedagogjike për Nder të Prof. Dr. Aleksandër Xhuvanit. - Études Philologiques et Pédagogiques en L'Honneur du Prof. Dr. Aleksandër Xhuvani.* Tiranë 1986 Mihal Duri. 753 s., 1 pl. = Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë. Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë. 8° (B/9771).
- Sukas. VIII. Cilt: John Lund: The Habitation Quarters.* Copenhagen 1986 Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S. 206 s. = Publications of the Carlsberg Expedition to Phoenicia: 10; Historisk-filosofiske Skrifter 12. 4° (B/6284-8).
- SWIETECHOWSKI, TADEUSZ: *Soviet Azerbaijan Today: The Problems of Group Identity. The Kennan Institute for Advanced Russian Studies on May 6.* 1985. 19 s. = Kennan Institute for Advanced Russian Studies Occasional Paper 211. 4° (B/9775).
- SWINY, STUART - P.T. CRADDOCK - R.F. TYLECOTE: *The Kent State University Expedition to Episkopi Phaneromeni. Cilt: 2.* Nicosia 1986 Paul Åströms Förlag. XIV+173 s., 73 fig., 1 hr. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol.: LXXIV: 2. 4° (B/9777-2).
- Symposium International Histoire de Deir ez-zor et ses Antiquites Deir ez-zor et: 2-6 Octobre 1983-Al-Nadavva al-Davliyya li-Tarih Diralızur va Asaraha.* Ministère de la Culture direction Générale des Antiquités et des Musées. 228+296 s. 4° (B/9791).
- Şanlıurfa Kitabeleri. Haz.: Mahmut Karakaş.* Şanlıurfa Üçer Ofset. 94 s., 45 res. = Şanlıurfa Kitabeleri 1. 4° (B/9787).
- ŞAYLAN, GENÇAY: *Türkiye'de Kapitalizm Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji.* Ankara 1986 Başarı Matbaası. XV+224 s. = V Yayınları. 8° (A.V/300).
- ŞEHİSUAROĞLU, HALÛK Y.: *Boğaziçi'ne Dair.* İstanbul 1986 Fer Matbaa ve Reklam Tesisleri. VI+361+3 s. 8° (A.V/482).
- ŞENER, DR. SÂMİ: *Osmanlı'da Siyâsî Çözülme.* İstanbul 1986 Öz Dizgi Matbaası. 160 s. = İnkılâb Yayınları: 15; Araştırma Dizisi: 10. 8° (A.V/194).

- EŞ-ŞERİF, DR. ŞEREF BİN: *İslâm'da İş ve Ücret Hukuku. Çev.: Mehmet Keskin.* İstanbul 1986 Özdemir Basımevi. 452 s. = İhya Yayınları: 27; Hukuk Serisi: 5. 8° (A.V/461).
- TANIŞ, ASIM: *İtalyanca-Türkçe Büyük Öğretici Sözlük - Grande Dizionario Didattico Italiano-Turco. 2 Cilt.* İstanbul 1986 Anka Ofset. 8° (A.V/227).
- TAYLAN, DR. NECİP: *Anahatlarıyla İslâm Felsefesi. Kaynakları-Temsilcileri-Tesirleri.* İstanbul 1983 Yelken Matbaası. 344 s. = Ensar Neşriyat: 12; Temel Kültür Dizisi: 3. 8° (A.V/498).
- TEKİN, OĞUZ: *Bibliyografya.* Belleten L, 198 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 929-932. = Hyla A. Trsxell: The Coinage of the Lycian League. 8° (A.V/445).
- TERZİOĞLU, PROF. DR. ARSLAN: *Tıbbî Terminolojinin Tarihine ve Esaslarına Kısa Bir Bakış.* Beleten C. L, Sayı: 198 (Aralık 1986)'dan ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 637-645, 2 pl. 8° (A.V/448).
- TEVFIKOĞLU, DR. MUHTAR: *Hikâyeler. 1. Cilt. 2. bs.* Ankara 1986 Başbakanlık Basımevi. 177 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 362 Kültür Eserleri Dizisi: 60. 8° (A.V/399-1).
- TEVFIKOĞLU, MUHTAR: *Hikâyeler. 2. Cilt.* Ankara 1986 Başbakanlık Basımevi. 183 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 705 Kültür Eserleri Dizisi: 61. 8° (A.V/399-2).
- TEZ, ZEKİ: *Kımya Tarihi.* Ankara 1986 Başarı Matbaası. XIII+192 s., 64 şekil. = V Yayınları. 8° (A.V/304).
- THOMPSON, JON: *Carpet Magic. The art of carpets from the tents cottages and workshops of Asia.* 1983 Balding Mansell. 160 s., 80 res. = Barbican Art Gallery. 4° (B/9759).
- THORNTON, LYNNE: *La Femme dans la Peinture Orientaliste. Çev.: Jérôme Coignard - Yves Thoraval.* Paris 1985 ACR Édition Internationale. 264 s., res. = Les Orientalistes Vol.: 3. 4° (B/9807).
- TOLEDANO, EHUD R.: *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression: 1840 - 1890.* Princeton 1982 Princeton University Press. XIX+307 s. 8° (A.V/487).
- Topkapı. Editör: İlhan Akşit.* İstanbul 1986 Haşet Kitabevi. 191 s., 82 res. = Akşit Culture and Tourism Publications. 4° (B/9749).
- Topkapı Sarayı Müzesi. Yıllık 1.* İstanbul 1986 İstanbul Matbaası. 270 s., 62 res. 8° (A.V/210-1).

- The Transformation of Turkish Culture. The Atatürk Legacy. Edited: Günsel Renda - C. Max Kortepeter.* New Jersey 1986 The Kingston Press. 293 s., 26 res. 8° (A.V/325).
- TUĞLACI, PARS: *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Babıyan Ailesi.* İstanbul 1981 İnkilâp ve Aka. 4+352 s., res. 4° (B/9751).
- TULUNAY, DR. ELİF TÛL: *Theseus ve Kentauromakhi.* İstanbul 1986 Ufuk Matbaası. 58 s. = Arkeoloji ve Sanat Yayınları. 8° (A.V/418).
- TUSHINGHAM, A. D.: *Excavations in Jerusalem 1961-1967. 1. Cilt. Yardım edenler: John W. Hayes - R.B.Y. Scott - Emmett Willard Hamrick.* Toronto 1985 Royal Ontario Museum. XLII+528 s., 2 hr., res., 10 plan, 24 şekil. 4° (B/9813-1).
- Tübingen Atlas des Vorderen Orients. 13. Parti: Harita.* Wisbaden 1986 Dr. Ludwig Reichert Verlag. (H/145-13).
- Türk Ansiklopedisi. 33. Cilt.* Ankara 1984 Milli Eğitim Basımevi 2+511 s., res. 4° (B/9595-33).
- "*Türk Dili*" *Semineri 26-27 Aralık 1980.* İstanbul 1980 Kervan Kitapçılık Basın Sanayi ve Ticaret A. Ş. 191 s. = Siyasi ve Sosyal Araştırmalar Vakfı. 8° (A.V/414).
- Türk Kültürü ve Ahilik. XXI. Ahilik Bayramı Sempozyumu Tebliğleri 13-15 Eylül 1985 Kırşehir.* İstanbul 1986 Yaylacılık Matbaası. 269 s. = Kırşehir Ahilik Araştırma ve Kültür Vakfı Yayınları: 1. 8° (A.V/80).
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi. Osmanlı Devri Birinci Kosova Meydan Muharebesi (15 Haziran 1389). III. Cilt, 1. Kısım Eki.* Ankara 1987 Gnkur. Basımevi. VIII+89 s., 2 hr., 6 plan, 2 şema. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. 8° (A.II/7188-3,1, Eki).
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi. Osmanlı Devri. 1798-1802 Osmanlı Fransız Harbi (Napolyon'un Mısır Seferi). III. Cilt, 5. Kısım Eki.* Ankara 1987 Gnkur. Basımevi. VIII+139 s., 3 hr., 8 kroki, 3 şema. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. 8° (A.II/7188-3,5, Eki).
- Türkçe Sözlük. Haz.: A. Salih Erüz - Kahraman Aksakal.* İstanbul 1984 Dilek Matbaası. 1039 s. 8° (A.V/228).
- Türkiye Cumhuriyeti Parlamenterler Ansiklopedisi 23 Nisan 1920-6 Kasım 1983.* 724 s. 4° (B/9792).
- Türkiye Radyo ve Televizyon Programları Kamuoyu Araştırması.* Ankara 1985 TRT Yayın Planlama Koordinasyon ve Değerlendirme Dairesi. 142 s. = TRT Basılı Yayınlar Müdürlüğü Yayın No: 171. 8° (A.V/244).

- Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi. Metinler/Kişiler. 1. Cilt. Haz.: İsmail Kara.* İstanbul 1986 Yayıncılık Matbaası. LXVIII+460 s. = Risâle Yayınları Büyük Eserler Dizisi No: 1. 8° (A.V/405-1).
- Türkmen Sovet Edebiyatının Tarihi. VI. Tom, II. Kitap.* Aşgabat 1984 Izdatelstvo İlim. 356 s. = Turkmenistan SSR İlimler Akademiyası Magtimguli Adındaki Dil ve Edebiyat İnstituti. 8° (A.IV/9513-6,2).
- ÜDEH, ABDÜLKÂDİR: *İslâm Ceza Hukuku ve Beşeri Hukuk. 4 Cilt. Çev.: Akif Nuri.* İstanbul 1976/1979 Özdemir Basımevi. = İhya Yayınları: 9, 10, 11. 8° (A.V/491).
- UĞUR, DR. MÜCTEBA: *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu.* İstanbul 1980 Özdem Kardeşler Matbaası. XXIII+168 s. = Çağrı Yayınları: 30; İnceleme - Araştırma Dizisi: 3. 8° (A.V/503).
- Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu (Tebliğler ve Müzakereler) - First International Symposium on Islamic Studies. 16-18 Eylül/September 1985 İzmir.* İzmir 1985 Mas Ambalaj. VII+398 s. = Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları İlahiyat Fakültesi 0907. BY. 85. 005. 004. 8° (A.V/299).
- The Undiscovered Kilim.* London David Black Oriental Carpets. 24 s., 52 pl. 4° (B/9794).
- ÜÇÖK, PROF. DR. COŞKUN - PROF. DR. AHMET MUMCU: *Türk Hukuk Tarihi. 5. bs.* Ankara 1985 Savaş Kitap ve Yayınevi. XIX+371 s. = Savaş Yayınları: 18. 8° (A.V/267)
- ÜNVER, DOÇ. DR. İSMAİL: *Neşatî.* Ankara 1986 Aslımlar Matbaası. 143 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 672; Türk Büyükleri Dizisi: 13. 8° (A.V/373).
- Üretim tarzlarının eklemelenmesi üzerine. Derl.: H. Çağatay Keskinok - Melih Ersoy.* Ankara 1984 Sevinç Matbaası. 4+221 s. = Birey ve Toplum Yayınları; Teorik Sorunlar Dizisi: 1. 8° (A.V/221).
- VAHTOLA, JOUKO: *Finnlands kirchenpolitische Verbindungen im frühen und mittleren 13. Jahrhundert.* Jahrbücher für Geschichte Ost europas'dan ayrı bs. Oulu 1986. S. 488-516. = Oulun Yliopisto Historian Laitos Eripainossarja No: 140. 8° (A.V/457).
- Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Tarafından III. Vakıf Haftası Münasebetiyle Düzenlenen I. Vakıf Şûrası 3-5 Aralık 1985 Tebliğler, Tartışmalar ve Komisyon Raporları.* Ankara 1986 Elif Matbaacılık. XV+176 s. 4° (B/9778).

- VÁMBÉRY, HERMANN: *Menie Wanderungen und Erlebnisse in Persien. 1867'nin 1967'ne kadar Nürnberg 1979 Nomad Press. 4+364 s., 1 res. 8° (A.V/230).*
- VANKU, MİLAN: *Nicolae Titulescu. Promotor al politicii de pace si colaborare in Balcani 1920-1936.* Bucureşti 1986 Editura Politica. 189 s. 8° (A.V/356).
- La vie et l'oeuvre de Etienne Dinet. Haz.: Denise Brahimi - Kondir Benchikou.* Paris 1984 ACR Edition. 300 s., res. = Les Orientalistes. 4° (B/9781).
- WARD, WILLIAM A.: *Essays on Feminine Titles of The Middle Kingdom and Related Subjects.* Lebanon 1986 American University of Beirut. XVII+198 s. 4° (B/9779).
- WHİTTİNG, P.D.: *Monnaies Byzantines.* Paris Office du Livre. 311 s., res. = L'Univers des Monnaies. 8° (A.V/242).
- WİKANDER, CHARLOTTE: *Sicilian Architectural Terracottas. A Reappraisal.* Stockholm 1986 Paul Åströms Förlag. 51 s., 5 pl. = Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Rom, 8° XV; Acta Instituti Romani Regni Sueciae, Series in 8° XV. 8° (A.V/332).
- WİMBUSH, S. ENDERS: *Sovyet Orta Asyasında Soysuzlaştırma Politikası. Çev.: Dr. Yasin Ceylan.* Ankara 1986 Orta Doğu Teknik Üniversitesi Basım İşliği. 12 s. = O.D.T.Ü. Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 34. 8° (A.V/276).
- WİTKAM, J.J.: *Catalogue of Arabic Manuscripts in the Library of the University of Leiden and Other Collections in the Netherlands. 3. Fasikül.* Leiden 1985 Leiden University Press. S. 225-336+14. = Bibliotheca Universitatis Leidensis, Codices Manuscripti XXI. 8° (A.V/421).
- Yabancı Gözüyle Atatürk Kitapları Sergisi Kataloğu 10 Kasım - 20 Kasım 1981.* 15 s. 8° (A.V/316).
- Yahudilik ve Masonluk.* İstanbul 1986 Togay Matbaacılık. 486 s. 8° (A.V/465).
- YAKIT, YRD. DOÇ. DR. İSMAIL: *İhvan-ı Safa Felsefesinde Bilgi Problemi.* İstanbul 1985 Tasvir Matbaası. 61 s. = Akademik Kitaplar Serisi: 40. 8° (A.V/204).
- YENİÇERİ, CELÂL: *İslâm İktisadının Esasları.* İstanbul 1980 Şamil Yayınevi. 491 s. 8° (A.V/211).
- YİLDİRİM, HALİL İBRAHİM: *İstiklâl Marşı Nasıl Yazıldı. 2 Perde Oyun.* Adana 1986 Güney Matbaası. 30 s. 8° (A.V/323).

Yunus Emre Divanı. 3. bs. Haz.: Prof. Dr. Faruk Timurtaş. Ankara 1986 Başbakanlık Basımevi. VII+345 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 380; Gençlik ve Halk Kitapları Dizisi: 16. 8° (A.V/360).

Yükseköğretim Kurulu Dokümantasyon Merkezi Süreli Yayınlar Kataloğu I. Alfabetik. Ankara 1986 Yükseköğretim Kurulu Basımevi. VIII+325 s. 4° (B/9772-1).

ZAHİR, İHSAN İLAHİ: *İslâm Dünyasında İngiliz Emperyalizmi. Kadiyanilik. Çev.: Arif AYTEKİN.* İstanbul 1985 Gümüş Basımevi. 304 s. = Ebru Yayınları: 6; İnceleme Araştırma Dizisi: 1. 8° (A.V/474).

ZEREN MEHMET: *Açıklamalı Divan Şiiri I.* İstanbul 1986 Bayrak Yayımcılık-Matbaacılık. 232 s. 8° (A.V/192-1).

B. DERGİLER*

Acta Archaeologica XXXVIII, 1-2 (1986).

Acta Asiatica 51 (1987).

Acta Ethnographica XXXII, 1-4 (1983).

Acta Orientalia XL, 1 (1986).

Acta Poloniae Historica LIII (1986).

Akkadica 47-50 (1986); 51-53 (1987).

Alba Regia XXII (1985).

Alt-Orientalische Forschungen XIII, 2 (1986).

The American Historical Review XCI, 4, 5 (1986); XCII, 1 (1987).

American Journal of Archaeology XC, 4 (1986); XCI, 1, 2 (1987):
XC, 4- K.A. YENER, *The Archaometry of Siver in Anatolia: The Bolkar-
dağ Mining District.* S. 469.

American West XXIII, 1,6 (1986); XXIV, 1, 2 (1987).

Amme İdaresi Dergisi XIX, 3, 4 (1986).

Anatolian Studies XXXVI (1986):

Ş. KUNÇ, *Analyses of İkiztepe Metal Artifacts.* S. 99.

* Dergilerde yalnız Türkiye ve Türklerin tarihini ilgilendiren makalelerin adları verilmiştir.

E. ÖZGEN, *A Group of Terracotta Wagon Models from Southeastern Anatolia*. S. 165.

Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi 21 (1986).

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXVIII (1986).

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XLI, 1-4 (1987):

T. ATAÖV, *Osmanlı Arşivleri ve Ermeni Sorunu*. S. 19.

Ö. OZANKAYA, *Atatürk'ün Demokrasi Dersleri*. S. 123.

Annales II (1984).

Annales Économies Sociétés Civilisations XLI, 6 (1986).

Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa XVI, 1, 2 (1986).

Annuaire de l'Université de Sofia "Kliment Ohridski" Faculte d'Histoire LXXV (1982).

The Annual of the British School at Athens LXXXI (1986).

Anthropology Today III, 1-3 (1987).

Antike Welt XVIII, 1 (1987); Sondernummer 2 (1987).

The Antiquaries Journal LXVI, 1 (1986).

Anuarul XXII (1985).

Anzeiger CXXIII, 1-9 (1986).

Archaeologiai Értesítő CXII, 1, 2 (1985).

Archaeological Reports For 1985-86 32 (1986).

Archäologische Bibliographie (1986).

Archaeologische Mitteilungen Aus Iran XVIII (1985).

Archäologischer Anzeiger 1, 2 (1987).

Archív Orientální LIV, 4 (1986); LV, 1 (1987).

Arheološki Vestnik XXXVII (1986).

Ars Orientalis XVI (1986).

Asien Afrika Latein-Amerika XIV, 4-6 (1986).

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi XXXVI, 86 (1987).

Askeri Tarih Bülteni XII, 22 (1987):

B. HÜNOĞLU, *Osmanlı Devleti'nde Sivil İşler*. S. 15.

T. YURDABAK, *Osmanlı Devrinde Haberleşme (Posta) Hizmetleri (1298-1923)*. S. 41.

G. ÖZDEN, *Osmanlı İmparatorluğu Silahlı Kuvvetlerinin Harp Sanayii Tesisleri*. S. 59.

M. A. ÖZÜTOPÇU, *Nizam-ı Cedit (1793) ile Osmanlı Topçuluğuna Getirilen Yenilikler*. S. 85.

E. MEMİŞ, *Eskiçağ'ın Birinci Dünya Savaşı ile Yakınçağ'ın Birinci Dünya Savaşı'nda Boğazların Oynadığı Rol ve Türkiye*. S. 91.

Z. ARIKAN, *1821 Yunan İsyanının Başlangıcı*. S. 97.

T. ERCAN, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Erzurum Aziziye Tabyası Baskını*. S. 133.

H. PEHLİVANLI, *Bab-ı Ali Baskını (23 Ocak 1913)*. S. 141.

M. ÖZTÜRK, *Çanakkale Muharebelerinde Türk Ordusunun İkmal ve İaşe Durumu*. S. 151.

İ. ÖZTOPRAK, *31 Mart 1921: İkinci İnönü Zaferi*. S. 163.

S. DURUSU, *Türk Ordusunun Büyük Taarruz'a Hazırlanıldığı Dönemde İç Siyasi Durum*. S. 175.

İ. ÖZÇELİK, *Milli Mücadele'de Urfa'da Ermeni-Fransız İşbirliği ve Bir Ermeni Doktorunun Amerika'dan Gönderdiği Mektup*. S. 193.

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi III, 8 (1987):

S. IRMAK, *Atatürk ve Meclis*. S. 247.

T. FEYZİOĞLU, *Mustafa Kemal Atatürk, Oeuvre Et Influence*. S. 287.

İ. GİRİTLİ, *Atatürkçü Çağdaşlaşmada Bilim ve Teknoloji*. S. 359.

A. MUMCU, *Atatürkçü Düşünce Sistemi'nde Millî Birliğin Yeri*. S. 371.

F. ÇELİKER, *Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa*. S. 379.

T. BAYCU, *Yabancı Gözüyle Atatürk ve Türk İnkılabı (Çeviri)*. S. 393.

M. ERENDİL, *Atatürk'ün Güvendiği Gençlik ve Eğitim*. S. 401.

B. TÜNAY, *Atatürk ve Millî Birlik*. S. 409.

Z. BURSALIOĞLU, *Atatürk, Barış ve Eğitim*. S. 421.

İ. GÜNEŞ, *Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkası'na Geçiş*. S. 427.

E. BERBER, *Kurtuluş'tan Sonra İzmir'de Yunan İşgal Dönemine Tepkiler*. S. 443.

B. ÇUKUROVA, *15 Mayıs 1919 İzmir'de Yunan Mezalimi*. S. 461.

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Bülteni 5 (1987).

Athenaeum LXXV, 1-2 (1987).

- Avrupa 107, 108 (1986).
- Aziya i Afrika Segodnya 1-5 (1987).
- Baghdader Mitteilungen XVII (1986).
- Balkan Studies XXV, 1-2 (1984); XXVI, 1 (1985):
 1 - V. DEMETRIADES, *Some Observations on the Ottoman-Turkish Judicial Documents (Müccets)*. S. 25.
- Balkanistika I (1986).
- Bericht der Römisch-Germanischen Kommission LXVII (1986).
- Berkeley Journal of Sociology XXX (1985); XXXI (1986).
- Berytus; Archaeological Studies XXXII (1984).
- Bulgariya na Balkanite (1986).
- Biblica LXVIII, 1, 2 (1987).
- Biblical Archaeologist XLVI, 4 (1983); XLVII, 1-4 (1984); XLVIII, 1 (1985); XLIX, 3-4 (1986).
- Bibliotheca Orientalis XLIII, 1-2 (1986).
- Bilim Birlik Başarı XLVIII, 12 (1987).
- The Bodleian Library Record XII, 3 (1986).
- Bulgarian Mistorical Review 4 (1986).
- Bulletin de Correspondance Hellénique CX, 1-2 (1986).
- Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire LVI, 1, 2 (1985).
- Bulletin Épigraphique X, (1981-1984).
- Bulletin Medelhavsmuseet XXI (1986).
- Bulletin of the American Schools of Oriental Research 257, 258 (1985); 263-265 (1986).
- Bulletin of the Institute of Historical Research LIX, 140 (1986); LX, 141 (1987).
- Bulletin of the National Museum of Ethnology Special Issue 3 (1986); XI, 2-4 (1986); Special Issue 4, 5 (1987).
- Bulletin of the School of Oriental and African Studies L, 1 (1987).
- Bulletin Scientifique XXII, 1-12 (1986).
- Bulletin Signalétique XL, 4 (1986); XL, Tables Annuales (1986).
- Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris III, 4 (1986).

- Byzantinische Zeitschrift LXXIX, 1 (1986).
 Byzantino Slavica XLVII, 2 (1986).
 Cahiers de Civilisation Médiévale XXIX, 4 (1986); XXX, 1, 2 (1987).
 Časopis Moravského Muzea Acta Musei Moraviae LXXI, 1-2 (1986).
 The Central Asian Newsletter V, 4-6 (1986); VI, 1 (1987).
 Compte Rendu 60 (1986).
 Cultura Antiqua XXXVIII, 9-12 (1986); XXXIX, 1-2 (1987).
 Çukurova Üniversitesi Bülteni 5 (1985).
 Dacia XXX, 1-2 (1986).
 Dafi XIV (1984).
 Deutsche Nationalbibliographie 14-39 (1986); 1-17 (1987).
 Devlet Su İşleri Aylık Haber Bülteni XXX, 302-305, 307 (1986).
 Al-Dirāsāt Al-Islāmiyyāh XXI, 4 (1986); XXII, 1 (1987).
 Dumbarton Oaks Papers XL (1986).
 Durham University Journal LXXIX, 1 (1986).
 East European Quarterly XX, 1, 4 (1986).
 Emel 157 (1986); 158-159 (1987):
 157—E. KIRIMAL, *Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi (XXV)*. S. 25.
 158—E. KIRIMAL, *Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi (XXVI)*. S. 34.
 159—E. KIRIMAL, *Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi (XXVII)*. S. 34.
 The Encyclopaedia of Islam VI, 99-100 (1986).
 Encyclopédie de l'Islam VI, 99-100 (1986).
 Epigraphica Anatolica VIII (1986):
 D.H. FRENCH, *A Severan Milestone in the Antalya Museum*. S. 84.
 S. FREI-KORSUNSKY, *Meilensteine aus der Gegend von Eskişehir*. S. 91.
 S. ÖĞÜT - S. ŞAHİN, *Katalog der Bithynischen Inschriften im Archäologischen Museum von Istanbul*. S. 109.
 Erciyes IX, 106-108 (1986); X, 109-111 (1987).
 Eski Eserler ve Müzeler Bülteni 7, 8 (1986).
 Ethnologie Française XVI, 3, 4 (1986).
 Ethnology XXV, 4 (1986); XXVI, 1, 2 (1987).

- Etudes Balkaniques 1 (1987).
Études Politiques et Sociales 3 (1986).
Excavations and Surveys in Israel IV, 86-87 (1985).
Expedition XXVIII, 1 (1986).
The Florida Anthropologist XXXIX, 1-4 (1986).
Folia Orientalia XXIII, (1985-1986).
Fornvännan 81 (1986).
The German Tribune XXVI, 1257-1278 (1987).
Germania LXV, 1 (1987).
Gjuha Jone VI, 4 (1986).
Godišen Zbornik XXXIX, 13 (1986).
Görüş Kasım-Aralık (1984); Ocak-Şubat (1987).
Hamdard Islamicus IX, 4 (1986); X, 1 (1987).
Harvard Journal of Asiatic Studies XLVI, 2 (1986).
Hesperia LVI, 1 (1987).
Histoire Archeologie et Ethnographie 1-3 (1986).
Historical Abstracts XXXVI, Part A-B 4 (1985); XXXVII, Part A-B 4 (1986).
History of Religions XXIV, 2-4 (1984-85); XXV, 1, 2 (1985); XXVI, 1-3 (1986-87).
L'Homme XXVII, 101, 102 (1987).
İcmal IV, 42-45 (1987).
İkibine Doğru I, 3-21, 23-25 (1987).
İktibas VII, 121, 123-125 (1987).
İlgi XXI, 48 (1987).
Iliria XVI, 1 (1986).
International Bibliography of Historical Sciences LII (1983).
International Journal of Anthropology I, 2-4 (1986).
International Journal of Middle East Studies XVIII, 4 (1986); XIX, 1 (1987).
Inventaria Archaeologica Pologne LVI, 350-352 (1986).
Iraq XLVIII (1986).

- Der Islam LXVI, 1 (1987).
 Islâm Storia e Civiltà V, 4 (1986); VI, 1 (1987).
 Islamic Culture LX, 2, 3 (1986).
 Israel Exploration Journal XXXVI, 1-4 (1986).
 The Israel Museum Journal V (1986).
 İstanbul Üniversitesi Bülteni III, 1-2 (1986).
 İstoriçeskiya Zapiski 114 (1986).
 İstoriski Časopis XXXII (1985).
 İstoriya Filosofiya Pravo 4 (1986); 1 (1987).
 İstoriya SSSR 1-3 (1987).
 İzvestiya Akademii Nauk Turkmenskoy SSR 6 (1986).
 Jahrbuch (1986).
 Jahrbücher für Geschichte Osteuropas XXXIV, 2-4 (1986).
 Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien LVI
 (1985); LVII (1986/87).
 Jimbun Kenkyu XXXVIII, 10 (1986).
 Journal Asiatique CCLXXIV, 3-4 (1986).
 Journal of Archaeological Science XIII, 6 (1986); XIV, 1-3 (1987).
 Journal of Asian and African Studies 31, 32 (1986).
 The Journal of Hellenic Studies CVI (1986).
 Journal of Human Evolution XV, 4, 5 (1986).
 Journal of Near Eastern Studies XLVI, 1 (1987).
 Journal of the American Oriental Society CV, 4 (1985); CVI, 3 (1986).
 Journal of the Economic and Social History of the Orient XXX, 1 (1987).
 Journal of the History of Biology XX, 1 (1987).
 Journal of the Royal Asiatic Society 2 (1986).
 Journal of the Warburg and Courtauld Institutes XLIX (1986).
 Kayseri Müzesi Yıllığı 1 (1987).
 Keesing's Contemporary Archives XXXIII, 1-5 (1987).
 Kemalist Ülkü 219-223. (1987):

219—M. UĞRAŞKAN, *Milli Mücadelenin Başarı Nedenleri*. S. 3.

H. HÜRKAN, *T.B.M.M. Ankara'dan Başka Bir Yere Gidemez.*-2- S. 5.

- C. GÜRLEK, *Atatürk Hukuk ve Dil*. S. 9.
 221 — B. AKATA, *Atatürk ve Devletler Hukuku*. S. 14.
 223 — H. HÜRKAN, *Mustafa Kemal'e Tutsak Olmak Bile Bir Şeref Sayılır*.
 S. 7.
- Kıbrıs XXXVIII, 30-32, 34-36, 38, 40-53 (1987).
 Kitap Dergisi I, 10, 12, 13 (1987); 2. Dönem 2, 3 (1987).
 Korea Newsreview XVI, 9-10 (1987).
 Kultura Popullore 1 (1986); 1 (1987).
 Kuzey Kıbrıs X, 368-387, 389-394 (1986-87).
 Letopis XXXVI (1985).
 Levant XIX (1987).
 Le Livre Hongrois 4 (1986); 1 (1987).
 Livres et Revues D'Italie XXVIII, 1-2 (1985).
 Lumea 51 (1986); 1, 2, 4-14, 17, 18, 21-25 (1987).
 Macedonian Review XVI, 1-3 (1986):
 1 — F. KAYA, *The Turkish Nationality in Yugoslavia*. S. 88.
 Maden Tetkik ve Arama Dergisi 103-104 (1984-85).
 Man XXI, 4 (1986); XXII, 1 (1987).
 Materialia Turcica XI (1985).
 Memoires VII (1986).
 The Metropolitan Museum of Art Bulletin XLIV, 2, 3 (1986).
 The Middle East Journal XLI, 1, 2 (1987).
 Middle East Studies Association Bulletin XX, 2 (1986).
 Midland History XI (1986).
 Milli Kültür 55 (1986).
 Milliyet Sanat Dergisi 159-168, 170 (1987).
 Mitteilungen 79, 80 (1987).
 Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung CI (1987).
 Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts Römische Abteilung XCIII (1986).
 Monumentet 2 (1986).

- Moyen Orient et Ocèan Indien III (1986).
 Muslim Education Quarterly IV, 2, 3 (1987).
 Narodi Azii i Afriki 2 (1987).
 National Geographic CLXIX, 6 (1986); CLXX, 6 (1986).
 Nato Dergisi 3, 4 (1986).
 Neuerwerbungen Vorderer Orient 1-5 (1987).
 New Cyprus II, 11, 12 (1987); III, 1, 3, 4 (1987).
 News Bulletin 23 (1986).
 Newsletter 13 (1986).
 Novaya i Noveyşaya Istoriya 1, 2 (1987).
 Novita 'Bibliografiche Antichita' Greca e Romana 21 (1987).
 Oriens XXIX-XXX (1986).
 Orient XXVII, 2, 3 (1986).
 Orientalia LV, 4 (1986); LVI, 1 (1987).
 Orientalia Suecana XXXIII-XXXV (1984-1986).
 Orientalistische Literaturzeitung LXXXI, 6 (1986); LXXXII, 1, 2 (1987).
 Oriente Moderno LXXV, 1-6 (1985).
 ODTÜ Gelişme Dergisi XIII, 3-4 (1986).
 Osmanlı Araştırmaları IV (1984); V, VI (1986):
 IV—İ.E. ERÜNSAL, *Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları II; Kanunî Sultan Süleyman Devrine Ait Bir İn'âmât Defteri*. S. 1.
 Ö. ERGENÇ, *Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine*. S. 69.
 N. ERİM, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kalebendlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme*. S. 79.
 Y.T. KURAT, *Anglo-Turkish Relations During Kemal Atatürk's Presidency of the Turkish Republic*. S. 115.
 V—R.H. DAVISON, *Midhat Paşa and Ottoman Foreign Relations*. S. 161.
 VI—S. ÖZBARAN, *Some Notes on the Salyâne System in the Ottoman Empire as Organized in Arabia in the Sixteenth Century*. S. 39.
 R.H. DAVISON, *Halil Şerif Paşa: The Influence of Paris and the West on an Ottoman Diplomat*. S. 47.
 Österreichische Osthefte XXI, 2 (1979); XXVIII, 4 (1986); XXIX, 1 (1987).

- Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XC, 1 (1987).
 Papers of the British School at Rome LIV (1986).
 Philosophical Review XCVI, 1 (1987).
 The Philosophy and History XX, 1 (1987).
 Praehistorische Zeitschrift LXI, 2 (1986).
 Prilozi Contributions IV, 1-2 (1983); V, 1 (1984).
 Przegląd Orientalistyczny 1-4 (1983); 1-4 (1984); 1-4 (1985); 1,2 (1986).
 The Quarterly Index Islamicus X, 4 (1986); XI, 1, 2 (1987).
 Quarterly Journal of the Pakistan Historical Society XXXIV, 3, 4 (1986).
 Rassegna Storica del Risorgimento LXXIII, 4 (1986); LXXIV, 1, 2 (1987).
 Referativniy Jurnal 1, 2 (1987).
 Report of the Department of Antiquities Cyprus (1986).
 Review X, 2, 3 (1986-87).
 Revista Arhivelor XLVIII, 4 (1986); XLIX, 1 (1987).
 Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale LXXX, 1, 2 (1986).
 Revue de Synthèse CVII, 4 (1986); CVIII, 1 (1987).
 Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine XXXIII, 4 (1986); XXXIV, 1 (1987).
 Revue des Etudes Sud-Est Europeennes XXIV, 4 (1986); XXV, 1, 2 (1987).
 Revue Historique CCLXXVI, 1, 2 (1986).
 Revue Internationale d'Histoire Militaire LXIV (1986).
 Revue Roumaine d'Etudes Internationales XX, 5-6 (1986); XXI, 1 (1987).
 Romania Pages of History XII, 1-2 (1987).
 Romanian News 51 (1986); 1, 2, 4-14, 17, 18, 21, 22, 24, 25 (1987).
 Saçak 36-41 (1987).
 37—S. URAL, *Talat Paşa ve Ermeni Sorunu*. S. 22.
 Scripta Minora (1985-1986).
 Senri Ethnological Studies 20, 21 (1987).
 Silahlı Kuvvetler Dergisi CVI, 307-309 (1987):
 307—C. ÖZKAN, *Osmanlı Ordusunda Batılılaşma ve Modernleşme Çabaları*. S. 5.

M. ÖZ, *Birinci İnönü Muharebeleri (6-11 Ocak 1921)*. S. 23.

Y. ERCAN, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Dönemi ve Yıkılışının Nedenleri*. S. 39.

308—M. ERENDİL, *Türk İnkılabında Laiklik Uygulamaları ve Gericilik Olayları*. S. 64.

İ. SAKARYA, *Yeniçeri ve Sipahi İsyanlarında Gerici Akımların Rolü*. S. 74.

309—T. YALAZAN, *Acı Bir Yıldönümü; İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali*. S. 34.

M. HATİPOĞLU, *Anadolu Bozgunu Sonrasında Yunanistan'da Meydana Gelen Olaylar*. S. 51.

S. BÜYÜKDÜVENCİ, *Atatürkçü Dünya Görüşü*. S. 58.

A.N. ÇORA, *Kemalizm Bir İdeolojidir Kemalizm "Milli Çağdaşlaşma" İdeolojisi*. S. 68.

Slovenskà Archeològia XXXIV, 2 (1986).

Sovet Turkmenistanının Ayalları 10-12 (1986).

Sovetskaya Arheologiya 1, 2 (1987).

Sovetskaya Tyurkologiya 3-5 (1986).

Speculum LXI, 4 (1986); LXII, 1 (1987).

Studi Classici e Orientali XXXVI (1986).

Studia Albanica XXIII, 2 (1986).

Studia Orientalia LVIII (1986).

Studies in Bibliography and Booklore XVI (1986).

Studime Filologjike XL, 3 (1986).

Studime Historike XL 3, 4 (1986).

Stvdia Islamica LXIV (1986).

Südoost-Forschungen XLV (1986).

Südoosteuropa Mitteilungen XXVI, 4 (1986); XXVII, 1 (1987).

Szàzadok CXIX, 4-6 (1985).

Şişe Cam XXVI, 146 (1986); XXVII, 147, 148 (1987).

Taç I, 1-3 (1986).

Tarbiz LV, 2, 3 (1986).

Tarih İncelemeleri Dergisi III (1987).

Tarih ve Toplum 37-41 (1987):

- 37—S. KUNERALP, *İspanya İç Savaşı ve Türkiye*. S. 6.
- 38—C. ÜÇÖK, *Onaltı Türk Devleti*. S. 32.
- S. UMUR, *Belgelere Göre 5. Murad'ın Masonluğu*. S. 36.
- K. BEYDİLLİ, *Türk Savun Kendini!" veya II. Wilhelm Almanyası'nda Anti -Ve Pro-Türk Propagandası*. S. 40.
- 39—S. KUNERALP, *Bir Tanzimat Bürokrati: Emin Muhlis Paşa (1811-1874)*. S. 41.
- 40—B. BRAUDE, *Osmanlı Millet Düzeninin Kuruluş Efsaneleri -I-*. S. 34.
- 41—C. ÜÇÖK, *I. Büyük Millet Meclisi Seçimlerine Işık Tutan Birkaç Belge*. S. 8.
- A. BİRİNCİ, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*. S. 17.
- A. LEVY, *Merkezde İktidar Politikaları, 1808-1812 Osmanlı Padişahlığının Silkinışı*. S. 52.
- Tebliğler Dergisi XLIX, 2210-2213, 2216-2224 (1986); L, 2225-2235 (1987).
- Tel Aviv XII, 2 (1985).
- Tıp Dünyası LIX, 3 (1986).
- The Tōyōshi-Kenkyū XLV, 3, 4 (1986-87).
- Történelmi Szemle 4 (1985); 1 (1986).
- The Turkish Studies Association Bulletin X, 2 (1986).
- Turkologischer Anzeiger XII (1986).
- Türk Dili LI, 415-420 (1986); LII, 421, 422 (1987):
- 419—H. EROĞLU, *Atatürk Gerçeği*. S. 783.
- E. ÖZBUDUN, *Atatürkçü Düşünce ve Anayasa*. S. 786.
- Z. KORKMAZ, *Dil İnkılâbı ve Atatürk'ün Türk Diline Bakış Açısı*. S. 790.
- Türk Folkloru Araştırmaları I (1986).
- Türk Yıllığı XX (1980-1981).
- S. AKŞİN, *Turkish Syrian Relations in the Time of Faisal (1918-20)*. S. 1.
- T. ATAÖV, *The Principles of Kemalism*. S. 19.
- Ö. KÜRKCÜOĞLU, "An Analysis of Atatürk's Foreign Policy, 1919-1938". S. 133.
- İ. ORTAYLI, *A Young Ottoman General and the Emergence of a National Leader*. S. 229.

Türkiye Bibliyografyası 1-5 (1986).

T.C. Devlet Yayınları Bibliyografyası XVI, 1-11 (1986).

Türkiye Ekonomisi ve Ekonomi Yıllığı II, 2 (1986).

Türklük Araştırmaları Dergisi 2 (1986).

M. KAPLAN, *Mehmet Akif ve Çanakkale Savaşı*. S. 137.

M.Ç. VARLIK, *XVI. Yüzyıl Osmanlı İdarî Teşkilâtında Kütahya*. S. 201.

Vestnik Drevney İstorii 1 (1987).

Viking XLVI (1982); XLVII (1983).

Voprosi İstorii 12 (1986); 1-4 (1987).

Die Welt des Islams XXVI (1986):

R. PETERS, *Religious Attitudes Towards. Modernization in the Ottoman Empire. A nineteenth century pious text on steamships, factories and the telegraph*. S. 76.

Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg XXXV, 3-6 (1986); XXXVI, 1, 2 (1987).

The Yale Review LXXV, 4 (1986); LXXVI, 1 (1986).

Yankı 823-843, 845-848 (1987).

Yeni Forum VIII, 176-187 (1987).

Yeni Gündem III, 46-64 (1987).

Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft CXXXVII, 1 (1987).

Zeitschrift für Balkanologie XXII, 1, 2 (1987).

Zeitschrift für Kulturaustausch XXXVI, 4 (1986); XXXVII, 1 (1987).

Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 66, 67 (1986).

Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte XLIII, 4 (1986); XLIV, 1 (1987).

Zion LI, 4 (1986).

Üniversitelerimizin öğretim üyelerine, başarılı lise ve dengi okul öğretmenlerine, başarılı öğrencilere verilecek en güzel armağan dergilerimize abone yapılmasıdır.

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ

Fiyatı : 2000 TL.
Yıllık Abone : 6000 TL.
Yurtdışı Abone : 48 \$, 115 DM
3 sayı 1 cilt : 6000 TL.
4 ayda bir yayınlanır.

İsteme Adresi : Atatürk Bulvarı No: 225
Kavaklıdere - ANKARA

Hesap No. : T.C. Ziraat Bankası
Kavaklıdere Şubesi 640/16
ANKARA

Posta Çeki No. : 208930

TÜRK DİL KURUMU (TÜRK DİLİ)

Fiyatı : 700 TL.
Yıllık Abone : 6000 TL.
Altı Aylık Abone : 3000 TL.
Yurtdışı Abone : 30 \$, 72 DM
Ayda bir yayınlanır.

İsteme Adresi : Atatürk Bulvarı No: 217
Kavaklıdere - ANKARA

Hesap No. : T. İş Bankası
Kavaklıdere Şubesi 107/7
ANKARA

Posta Çeki No. : 128236

TÜRK TARİH KURUMU DERGİSİ (BELLETEN)

Fiyatı	: 3000 TL.
Yıllık Abone	: 9000 TL.
Yurtdışı Abone	: 48 \$, 115 DM
3 sayı 1 cilt	: 9000 TL.
4 ayda bir yayınlanır.	
İsteme Adresi	: Kızılay Sokak No: 1 Sıhhiye - ANKARA
Hesap No.	: T. İş Bankası Ankara Şubesi 6635 - ANKARA

ATATÜRK KÜLTÜR DERGİSİ (ERDEM)

Fiyatı	: 3000 TL.
Yıllık Abone	: 9000 TL.
Yurtdışı Abone	: 30 \$, 72 DM
3 sayı 1 cilt	: 9000 TL.
4 ayda bir yayınlanır.	
İsteme adresi	: Atatürk Bulvarı No: 225 Kavaklıdere - ANKARA
Hesap No.	: T.C. Ziraat Bankası Kavaklıdere Şubesi 640/16 ANKARA
Posta Çeki No.	: 212938

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU

TÜRK DİLİ DERGİSİ

428. sayısı çıktı.

İ Ç İ N D E K İ L E R

A. TURAN OFLAZOĞLU	: Mimar Sinan	57
MEHMET ÇINARLI	: Mısralarda Gezinti (VII)	81
ZEKİ ÖMER DEFNE	: Koca Sinan (<i>Şiir</i>)	85
ORHAN ŞAİK GÖKYAY	: Adres (<i>Şiir</i>)	86
FUAT BAYRAMOĞLU	: Rubailer	89
BEKİR SITKI ERDOĞAN	: Suda Ayak İzleri (<i>Şiir</i>)	90
ORHAN ÜLKÜLÜ	: 30 Ağustos (<i>Şiir</i>)	91
ALİ ABBAS ÇINAR	: Dillenen Bursa (<i>Şiir</i>)	94
YILDIRIM TARIKÂHYA	: Gizli Sevda (<i>Şiir</i>)	95
DOÇ. DR. İSMAİL ÜNVER	: “Ölmek Kaderde var”	97
OSMAN FUAT ÖZKILIÇ	: Neyi Okumak?	100
SULTAN TULU	: Kerem ile Aslı Hikâyesinde “Diriltme Motifi”	102

DEĞERLENDİRMELER

DR. HAYAL ZÜLFİKAR	: Erdem, <i>Can'a Hasret</i>	110
--------------------	------------------------------------	-----

HABERLER

: Talât Halman İngilizce “Kanunî'nin Şiirleri” Kitabı Yayınladı	112
---	-----

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ

E R D E M

Atatürk Kültür Merkezi Dergisi

9. sayısı çıktı.

Makaleler	Sayfa
ÖNDER GÜÇGÜN : Atatürk ve Edebiyat	563
AYDIN SAYILI : Atatürk ve Milli Kültürümüzün Temel Unsurlarından Bilim ile Entellektüel Kültür ve Teknoloji	609
N.A. BALOGH : Berüni and His Experiment at Nandana	673
———— : Çeviren M. Dosay, Berüni ve Nandanadaki Ölçüm Çalışmaları	731
MÜRSEL ÖZTÜRK : Ahmed Yesevi, Hacı Bektaş-ı Veli ve Yunus Emre	759
———— : Chaïne D'Ahmed Yesevi, Hadji Bektash Veli et Yunus Emre	769
MÜJGÂN CUNBUR : Anadolu Gazileri ve Edebiyatımız	777
G.L. LEWIS : The Eight Stars That Never Were	809
———— : Çeviren A. Cevizci, Hiçbir Zaman Var Olmamış Olan Sekiz Yıldız	819
SALVATORE BONO : Schiavi Musulmani in Italia nell'Età Moderna	829
———— : Çeviren M. Şakiroğlu, Yeniçağda İtalya'da Türk-Müslüman Tutsaklar ..	839
TANJU CANTAY : İstanbul'un Kırık Gemi Direkli Denizci Mezarları	849
Tanıtma Makalesi	
MAHMUT ŞAKIROĞLU : <i>Muhteşem Bir Yayıncılık Faaliyetinin Yüzüncü Yılı</i>	853
Tanıtma Yazıları	
ESİN KÂHYA : Michel Ruse, <i>Taking Darwin Seriously</i>	861
MAHMUT ŞAKIROĞLU : Semavi Eyice, <i>Atatürk ve Pietro Canonica</i>	863
———— : Günsel Renda ve Max Kortepeter, <i>The Transformation of Turkish Culture, The Atatürk Legacy</i>	865
———— : <i>Passé Turco-Tatar, Présent Soviétique. Etudes Offertes à Alexandre Benningsen. Turco-Tatar Past Soviet Present</i>	867
———— : <i>Osmanlı Padişah Fermanları - Imperial Ottoman Fermans, Londra - İstanbul ...</i>	870
———— : Josée Balagna, <i>L'Imprimerie Arabe en Occident (XVII et XVIII Siècles)</i>	873
———— : Fernand Braudel, <i>I Tempi della Storia. Economie, Società, Civiltà</i>	874
———— : <i>Studies on Turkish-Arab Relations 1986, Türk-Arap İlişkileri İnceleme Yıllığı ...</i>	876
———— : Gaetano Cozzi, Michael Knapton, <i>La Repubblica di Venezia nell'Età Moderna. Dalla Guerra di Chioggia al 1517</i>	879
———— : <i>La Storia, I Grandi Problemi dal Medioevo all'Età Contemporanea. Volume secondo. II Medioevo 2. Popoli e Strutture Politiche</i>	881
Merkezden Haberler	883

Erdem yılda üç defa çıkar, Türk kültürünü en geniş anlamı ile inceler. Yazılar Türkçe ve kısmen de yabancı dilde veya yabancı dil özetlidir.

İsteme adresi : Atatürk Kültür Merkezi, Atatürk Bulvarı 217,
Kavaklıdere, Ankara
Tel : 28 61 00

Propriétaire et rédacteur en chef :
Au nom de la Société d'Histoire Turque
PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	Page
ÖZTEN, ALİYE: Les Moulages en Pierre à Acemhöyük (en turc, avec 80 illustrations)	393
KARASU, DR. CEM: Les Promenades culturelles du Roi de Hittite à la Fête de <i>nuntarrijašhaš</i> (en turc)	407
ERZEN, AFİF - KAYGUSUZ, İSMAIL: Les Monnaies d'Or Byzantiniennes trouvées en Thrace pendant les Fouilles d'Enez (antique Ainos) (en turc, avec 26 illustrations)	429
—————: Byzantian Gold Coins Found in the Excavations at Enez (Ancient Ainos) in Thrace.	437
UZEL, DR. İLTER: Une Traduction trouvée récemment du l'At'Tasrif: "Zahrāvī ve İlm-i Cerrah" (Zahrāvī et La Science chirurgicale) (en turc, avec 60 illustrations)	445
—————: A Newly Discovered Translation of At'Tasrif: "Zahrāvī İlm-i Cerrah"	453
MERÇİL, PROF. DR. ERDOĞAN: La Situation d'Urfa depuis l'Arrivée des Seldjchoukides en Anatolie jusqu'au commencement des Expéditions des Croisades (en turc)	461
AYKUT, NEZİHİ: Les Monnaies de Siyavuş (l'Avare), sultane des Seldjchoukides de la Turquie (en turc)	475
ÇAĞATAY, NEŞET: Observations sur la Vie économique des Turcs anatoliens (Influences des Ahis sur ce domaine) (en turc)	485
ERGENÇ, ÖZER: Certaines Connaissances relatives à la Vie industrielle et commerciale des Ottomans au XVIII ^e Siècle (en turc)	501
İLTER, FÜGEN: Une Colonie sur la Rive d'un Fleuve au Réseau de Transport (en turc, avec 39 illustrations, 1 carte)	535
ARIKAN, ZEKİ: La Révolte d'Ayvalık en 1821 (en turc)	571
ÇADIRCI, DOĞ. DR. MUSA: L'Administration de la Turquie à la Période de la Tanzimat (1839-1856) (en turc)	601
POLAT, YRD. DOĞ. DR. İLKNUR: Étude sur les Ecoles américaines inaugurées dans l'Empire Ottoman (en turc, avec 5 illustrations)	627
DURU, REFIK: Les Fouilles du Kuruçay Hüyük. Rapport de Travaux réalisés durant les Années de 1986-1987 (en turc, avec 36 illustrations)	653
Conférences :	
ERGENÇ, ÖZER: Avis sur les Recherches de l'Histoire de Villes (en turc) ...	667
MANTRAN, ROBERT: Le Commerce, La Piraterie marine et les Caravanes navales de la Méditerranée de l'Est à la Seconde Moitié du XVII ^e Siècle (en turc)	685
Traductions :	
BOÇEV, PROF. S. S. (traduit par ACAROĞLU, M. TÜRKER): L'Origine des Turcs de Deliorman (en turc)	697
Bibliographie :	
ÖZTÜRK, DR. MUSTAFA, DR. Rıfat Özdemir: <i>XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo - Ekonomik Yapısı) 1785-1840</i>	717
ÇAĞATAY, PROF. DR. SAADET, PROF. DR. Talat Tekin: <i>Tuna Bulgarları ve Dilleri</i>	723
Livres et Revues reçus à la Bibliothèque de la Société de l'Histoire Turque dans la Première Moitié de 1987	727

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LII

No. 203

Août 1988

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 8 8